

संक्षिप्त

जैन दर्शन

(प्रश्नोत्तररूपे)

“એક વિષયને અનંતલેદે પરિપૂર્ણ
 કહેનાર તે જૈનદર્શન છે. પ્રયોજનભૂતતત્ત્વ
 એના જેવું કયાંય નથી. એક દેહમાં બે
 આત્મા નથી, તેમ આખી સૃષ્ટિમાં બે
 જૈન એટલે કે જૈનની તુલ્ય એકે દર્શન
 નથી. આમ કહેવાનું કારણ શું? તે
 માત્ર તેની પરિપૂર્ણતા, નીરાગિતા, સત્યતા
 અને જગતહિતસ્વિતા. બાકીના સર્વ
 ધર્મમતોના વિચાર જિનપ્રણીત વચના-
 મૃતસિંધુ આગળ એક ઝિંદુરૂપ પણ નથી.
 અન્ય પ્રવર્તકો પ્રતિ મારે કંઈ વૈરબુદ્ધિ
 નથી કે મિથ્યા એનું ખંડન કરું. પ્રિય
 ભવ્ય! જૈન જેવું એકે પૂર્ણ દર્શન
 નથી, વીતરાગ જેવે એકે દેવ નથી.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

સંક્ષિપ્ત
જૈન દર્શન

(પ્રશ્નોત્તર રૂપે)

જૈન ધર્મનું પ્રાથમિક જ્ઞાન લેવા ઇચ્છનારા
જિજ્ઞાસુ જીવો માટે

* સંકલનકાર તથા પ્રકાશક *

દિનેશચંદ્ર જોરાવરમલ મોદી

એમ. એ., એલ. એલ. ખી., રાષ્ટ્રભાષા સ્વત્વ
એડવોકેટ, સુપ્રીમકોર્ટ

આ પુસ્તક ધર્મનું છે, તેની અશાતના કરશો નહીં.
નીચે જમીન ઉપર મૂકશો નહીં. તેનો ગેરઉપયોગ કરશો નહીં.

પ્રકાશક અને

પ્રાપ્તિસ્થાન :

શ્રી અલ્કેશ દિનેશ મોદી મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ,

૯૨૪, સ્ટોક એક્સચેન્જ ટાવર,

દલાલ સ્ટ્રીટ,

મુંબઈ-૪૦૦૦૨૩

ઓગસ્ટ ૧૯૭૭ : પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રત ૧૦૦૦.

ડિસેમ્બર ૧૯૭૭ : દ્વિતીય આવૃત્તિ : પ્રત ૧૦૦૦.

માર્ચ ૧૯૮૨ : તૃતીય આવૃત્તિ : પ્રત ૧૦૦૦.

મે ૧૯૮૮ : ચતુર્થ આવૃત્તિ : પ્રત ૨૦૦૦.

“શ્રવેતાંબર દ્વિગંધરાદિ મદી જૈન બનો.”

.....દિનેશ મોદી

“ધર્મ આત્મામાં છે, આત્માનો છે,
આત્મા માટે છે, અને આત્માથી છે.”

.....દિનેશ મોદી

મૂલ્ય : રૂ. ૫૦-૦૦ અથવા અન્ય કોઈ રકમ ટ્રસ્ટમાં દાન રૂપે.

મુદ્રક : ભગવતી મુદ્રણાલય

૧૯, અજય ગ્રેસ્ટેટ

દૂધેશ્વર રોડ,

અમદાવાદ.

સ્વ. શ્રી જોરાવરમલભાઈ મણીલાલભાઈ મોદી

૪-૧૦-૧૯૦૭

૨૩-૨-૧૯૩૭

સ્વ. શ્રી જોરાવરમલભાઈ મણિલાલભાઈ મોદી

જીવન ઝરમર

આપનો જન્મ પાલણપુરમાં ધનિષ્ઠ અને આગેવાન વીશા ઓસવાળ જૈન સ્થાનકવાસી કુટુંબમાં થયો. તે વખતે પાલણપુર નવાખતું દેશી રાજ્ય હતું. આપના પિતાશ્રી મણિલાલભાઈ પાલણપુરના જાગીરના કારભારી હતા. ઘેર કારભારું એટલે દરખાસ્ત દૂઝે. રાજ ન કરી શકે તે કારભારી કરી આપે. સવારથી સાંજ સુધી પુષ્કળ માણસોની અવરજવર. ઘરના ચોકમાં માણસો સમાય નહીં. નોકરચાકરોથી ઘર ગાળે. ઘરઆંગણે ઘોડા, ગાડી, ભેંસના હોંકરા ચાલુ જ હોય. સવારથી રાત સુધી રસોડું ચાલે.

મેટ્રિક પછી કલકત્તા મામાની ભાગીદારીમાં મે. ઠાકોરલાલ હીરાલાલ એન્ડ કું.ની પેઢીમાં હીરાનો વેપાર શરૂ કર્યો. આપે જ્ઞેતજ્ઞેતામાં ધંધો બહુ જમાવ્યો. ઈ. સ. ૧૯૩૨માં આપ યુરોપ સિધાવ્યા. ત્યાં એક વર્ષ રહી આપે ત્યાં પણ ધંધો બહુ વિકસાવ્યો. પરદેશમાં આ પેઢીનું નામ થઈ ગયું. એન્ટવર્પના વેપારીઓ આપને આજે પણ બહુ આદરભાવથી યાદ કરે છે. ધંધાની સુંદર કુનેહ અને હીરાની અદ્ભુત પરખથી આપે ધણું દ્રવ્ય ઉપાજન કર્યું. પાંચ વર્ષમાં આપે તે પેઢીને આખા દેશની અગ્રણ્ય પેઢીઓની હરોળમાં લાવી મૂકી દીધી. જ્યારે પેઢીનો શો રૂમ કલકત્તામાં ડેવલાહિસી સ્કવેર જેવા અદ્યતન લક્ષ્યામાં ખુલ્લો મૂકાયો ત્યારે તે આખા કલકત્તામાં સૌથી સુંદર શો રૂમ હતો.

આપનાં લક્ષ્મ પાલનપુરના નગરશેઠ પિતાંબરભાઈ મહેતાની પૌત્રી સરસ્વતિબહેન સાથે થયાં. આપને બે પુત્રો, દિનેશ અને સ્વ. અનિલ અને એક પુત્રી લતા. આપને બે ફઈઓ, સ્વ. મફતબહેન અને અને સ્વ. લીલાબહેન (જેમના પતિ હાઈકોર્ટના માજી જજ સ્વ. શ્રી રતિલાલ ભાઈચંદ મહેતા). બંને ફઈઓ આપની ઉંમરનાં હોવાથી બહેનો જેવું હેત. મોટી ફઈ મફતબહેન (સ્વ. પૂ. વસુભતિયાઈ મહાસતીજી) પરણ્યા પછી છ મહિનામાં વિધવા થયાં. તેનો આઘાત અસહ્ય હતો. જ્યારે ઘરમાં મફતબહેનને દીક્ષાની રજા આપવા કોઈ તૈયાર નહોતું ત્યારે આપે તેમને દીક્ષા અપાવવા વચન આપ્યું હતું પણ થોડો વખત થોભી જવા કહ્યું; પણ તે પહેલાં આપ ૨૬ વર્ષની નાની વયે દેહલ્યાગી સિધાવ્યા.

કર્મના ચમત્કાર

“એક જીવ સુંદર પલંગે પુષ્પશ્યામાં શયન કરે છે, એકને ફાટેલી ગોદડી પણ મળતી નથી. એક ભાતભાતનાં ભોજનોથી તૃપ્ત રહે છે, એકને કાળી જરના પણ સાંસા પડે છે. એક અગણિત લક્ષ્મીનો ઉપભોગ લે છે, એક ફૂટી બદામ માટે થઈને ઘેર ઘેર ભટકે છે. એક મધુરાં વચનથી મનુષ્યનાં મન હરે છે, એક અવાચક જોવો થઈને રહે છે. એક સુંદર વસ્ત્રાલંકારથી વિભૂષિત થઈ ફરે છે, એકને ખરા શિયાળામાં ફાટેલું કપડું પણ ઓઢવાને મળતું નથી. એક રોગી છે, એક પ્રખળ છે. એક છુદ્ધિશાળી છે, એક જડભરત છે. એક મનોહર નયનવાળો છે, એક અંધ છે. એક લૂલો છે, એક પાંગળો છે. એક કીર્તિમાન છે, એક અપયશ ભોગવે છે. એક લાખો અનુચરો પર હુકમ ચલાવે છે, એક તેટલાના જ ટુંબા સહન કરે છે. એકને જોઈને આનંદ ઊપજે છે, એકને જોતાં વમન થાય છે. એક સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોવાળો છે. એકને દીન-દુનિયાનું લેશ ભાન નથી, એકના દુઃખનો કિનારો પણ નથી.

એક ગર્ભાધાનથી હરાયો, એક જન્મ્યો કે મૃત્યો, એક મૃત્યેલો અવતર્યો, એક સો વર્ષનો વૃદ્ધ થઈને મરે છે.

કોઈનાં મુખ, લાષા અને સ્થિતિ સરખાં નથી, મૂર્ખ રાજગાદી પર ખમા ખમાથી વધાવાય છે, સમર્થ વિદ્વાનો ધક્કા ખાય છે !

આમ આખા જગતની વિચિત્રતા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે તમે જુઓ છો; એ ઉપરથી તમને કંઈ વિચાર આવે છે ? તે શા વડે થાય છે ?

પોતાનાં આધેવાં શુભાશુભ કર્મ વડે. કર્મ વડે આખો સંસાર ભમવો પડે છે. એ ઉપરથી વિચાર કરશો તો તમને પરભવની શ્રદ્ધા દઢ થશે.”

.....શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

કર્મની વિચિત્રતા

સીતા પ્રત્યેના રાગથી રામચંદ્રજીએ ઘોર યુદ્ધ કરીને સીતાને રાવણુથી છોડાવીને ઘેરે લાવ્યા. સીતાજીએ પોતાના સતીત્વ માટે અગ્નિ-પરીક્ષા આપી. એ જ સીતાને લોક અપવાદના ભયથી ને રાજ્યના લોભથી ઘોર જંગલમાં છોડી દીધાં. સીતાજી રામથી વિરક્ત થઈને, દીક્ષા લઈને ઘોર તપ કરીને, સોળમા સ્વર્ગમાં પ્રતીન્દ્ર થયાં. તે વખતે રામચંદ્ર મુનિ થઈ સિદ્ધપદની સાધના કરતાં ધ્યાનમાં લીન હતા. સીતાજીએ રામચંદ્રજીની સાથે સ્વર્ગમાં સાથે રહીને ધર્મચર્યા તથા તીર્થવંદના કરવાના રાગે, રામચંદ્ર મુનિને સિદ્ધપદની સાધના તથા ધ્યાનમાંથી ચ્યૂત કરાવવા માયાચારીથી સીતાનું રૂપ કરીને ઉપસર્ગ કરવા લાગ્યાં. પરંતુ શ્રી રામચંદ્ર મુનિ તે શ્રેણીમાં આગળ વધીને કેવળજ્ઞાન પામ્યા. રામચંદ્રમુનિને કેવળજ્ઞાન થતાં સીતાજીનો જીવ કેવળી પાસે ઉપસર્ગ કર્યાંની ક્ષમા માગે છે, ને લક્ષ્મણુ, રાવણુ તથા પોતાના ભવો વિષે કેવળીને પૂછે છે. લક્ષ્મણુ ચોથી તથા રાવણુ ત્રીજી નરકે ગયાનું જાણીને, રાવણુ પાસે નરકમાં જઈને, સીતાજી પોતાની ઓળખાણુ આપીને પ્રેમથી ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવીને સમ્યક્જ્ઞાન પમાડે છે.

જીવનાં પરિણામોની વિચિત્રતા તો જુઓ ! જે રાવણુ અને લક્ષ્મણુના જીવો પૂર્વે મનુષ્ય તિર્થચોના અનેક ભવો પર્વત સીતાજીના જીવના કારણે એકબીજાને મારતા હતા તે જ લક્ષ્મણુ અને રાવણુ ભવિષ્યમાં નરકમાંથી નીકળીને મહા-પ્રીતિવંત સગા ભાઈઓ થશે ! ને ત્યાંથી સ્વર્ગમાં સાથે જ ઊપજશે. ત્યાંથી મનુષ્ય થઈને મુનિદાનના પ્રભાવથી ભોગભૂમિમાં સાથે જશે, ને ત્યાંથી સ્વર્ગમાં પણ સાથે ઊપજશે. ત્યાંથી મનુષ્યપણામાં બંને સગા ભાઈપણે રાજપુત્રો થશે ને દીક્ષા લઈને સાતમા સ્વર્ગે જશે. ન્યારે સીતાજીનો જીવ સોળમા સ્વર્ગમાંથી ભરતક્ષેત્રમાં ચક્રવર્તી થશે ત્યારે રાવણુનો જીવ ધંદ્રસ્ય ને લક્ષ્મણુનો જીવ મેઘસ્ય નામના (સીતાજીના જીવના) ચક્રીપુત્રો થઈને મહાધર્માત્મા થશે. ચક્રવર્તી પિતા (સીતાજીનો જીવ) અને પુત્રોને પરસ્પર અતિ સ્નેહ વર્તશે. સીતાજીનો જીવ (ચક્રવર્તી) મુનિ થઈને ૩૩ સાગરની સ્થિતિએ અનુત્તર વિમાનમાં અહર્ષન્દ્ર થશે અને રાવણુ અને લક્ષ્મણુના જીવો પણ અહમિન્દ્રો થશે. ત્યાંથી નીકળીને રાવણુનો જીવ તીર્થંકર થશે ત્યારે સીતાજીનો જીવ તેમના પ્રથમ ગણુધર ને લક્ષ્મણુનો જીવ ઘાતકી ખંડડીપમાં ચક્રવર્તીપદ સહિત તીર્થંકર થશે. અહાહા ! ત્રણે મોક્ષગામી તીર્થંકર-ગણુધરના દ્રવ્યો હોવા છતાં પરિણામોની કેવી વિચિત્રતા !

સ્વ. શ્રી અલકેશભાઈ દિનેશભાઈ મોદી

જીવનદર્શ્ય

આપ શ્રી દિનેશભાઈ તથા શ્રીમતિ સરોજબેનના એકના એક સંતાન હોવાથી અત્યંત લાડકોડમાં ઉછર્યા હતા. આપે મુ'બઈની કેમ્પિયન અને બેવિયર્સ હાઈસ્કૂલ તથા ન્યહિંદ કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો અને બી.એ., એલ.એલ.બી.ની ડિગ્રીઓ મેળવી. તદ્દઉપરાંત ગવર્મેન્ટ કોમર્સ ડિપ્લોમા, નેમોલોજી કોર્સમાં ડિપ્લોમા, સ્ટોક એક્ષચેન્જ કોર્સમાં ડિપ્લોમા અને બીજા અનેક ડિપ્લોમા મેળવ્યા. અભ્યાસની સાથે સાથે અઢાર વર્ષની ઉંમરે હીરાના વેપાર માટે માસા શ્રી અરવિંદભાઈ પરીખની પેઢીમાં જોડાયા, અને ટૂંક સમયમાં પોતાનું મેન્યુફેક્ચરીંગનું કામ શરૂ કર્યું. સાથે સાથે શેરબજારના ધંધાનો અનુભવ મેળવવાનું કામ ચાલુ હતું. શેરબજારમાં તો છ વર્ષની વયથી રસ હતો. કોમ્પ્યુટર વિષે આપને ઊંડું અને અથાગ જ્ઞાન હતું. તે વિષે આપના અભ્યાસપૂર્ણ લેખો દૈનિક છાપાઓમાં છપાયા હતા.

શેરબજારના મેમ્બર દલાલ તરીકે નોંધાવા માટે જરૂરી એક્ટીસ વર્ષની લઘુત્તમ વયે પહોંચ્યા પછી તરત જ ૧૯૮૦માં મુ'બઈના શેર બજારમાં અત્યાર સુધીના સૌથી નાનામાં નાના મેમ્બર દલાલ તરીકે આપને સ્વીકારવામાં આવ્યા, અને તેથી દાદાનો વારસાગત હીરાનો ધંધો છોડવો પડ્યો. આપનાં લગ્ન રાજકોટના ડૉ. હેમુભાઈ ઠોલીયાની દીકરી અમીબેન સાથે થયાં હતાં.

આપની પેઢી મે. અલકેશ દિનેશ મોદી એન્ડ કું. આખા દેશના શેરબજારોની સર્વોચ્ચ કક્ષાની જૂજ પેઢીઓની હરોળમાં ગણાતી હતી. આપની સલાહ લેવા, પ્રવચન સાંભળવા, લખાણ વાંચવા નિયમિત લાખો ઈનવેસ્ટરો કાગડોળે રાહ જોતા. ધરાકોમાં અત્યંત પ્રિય હતા. દેશના મહત્વના અને લોકપ્રિય કુલ અગિયારથી પ્યાર દૈનિક છાપાઓ, માસિકો, પેપરો દર અઠવાડિયે નિયમિત આપના અભ્યાસપૂર્ણ લેખો મેળવવા માટે અત્યંત આગ્રહ રાખતા. સરેરાશ દર છ મહિને શેરબજારને લગતું આપનું એક પુસ્તક છપાતું કે જેની વીસ વીસ હજાર કોપીઓ વેચાઈ જતી અને તે છતાં તેની માંગ અવિરત ચાલુ રહેતી. આપના જેવા સૌથી યુવાન અને અને અતિ તેજસ્વી શેર દલાલ આખા દેશમાં કોઈ નથી તેમ શેરબજારના વડાએ, કંપની લો બોર્ડના વડાએ, આગેવાન મરચન્ટ એક્ટરોએ પોતાનાં મંતવ્યો બહાર કર્યાં હતાં. લક્ષ્મી આપને વરી હતી. યશસ્ક્રાંતિ આપનાં ચરણ ચૂમતી હતી.

સ્વ. શ્રી અલ્કેશભાઈ દિનેશભાઈ મોદી

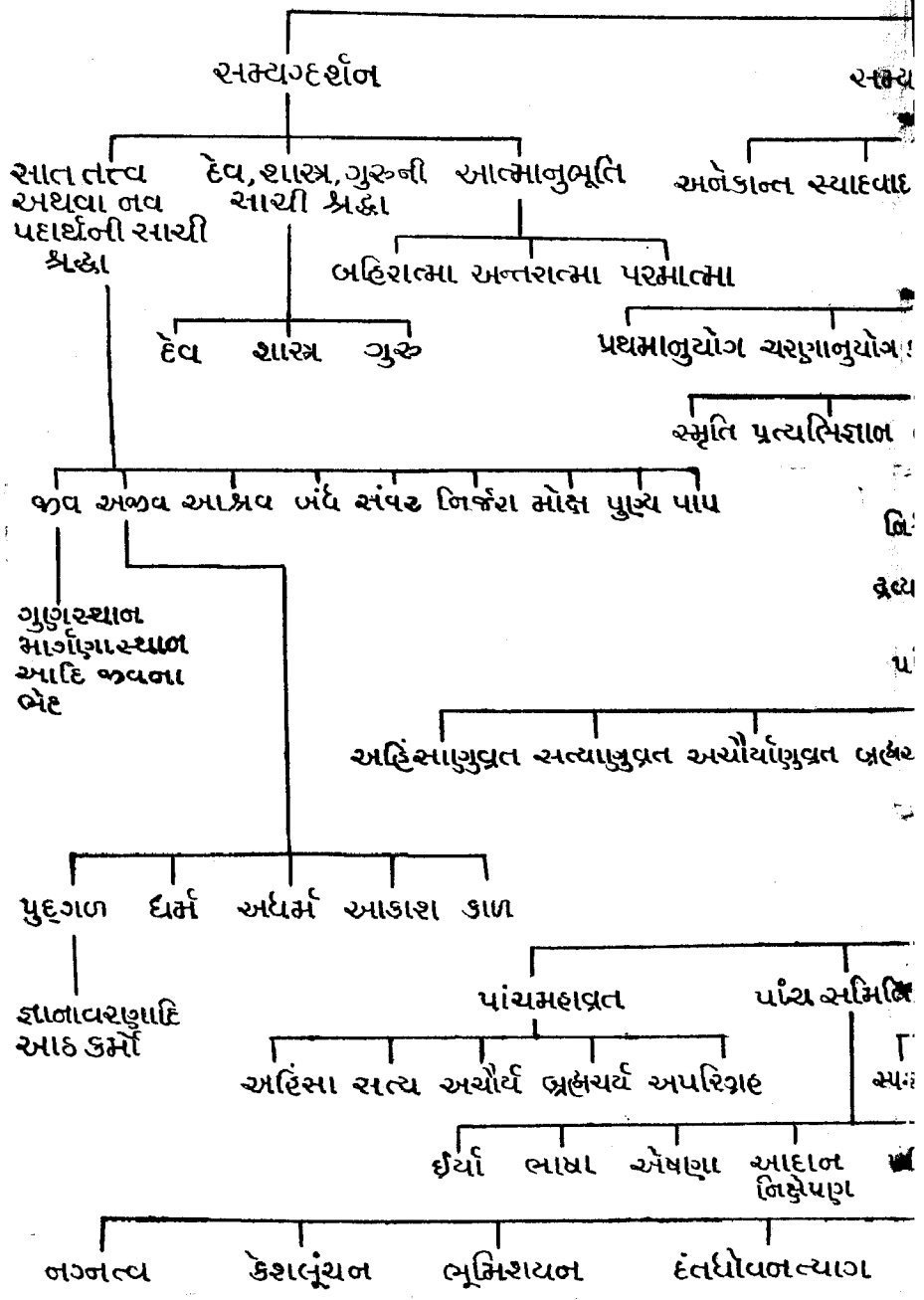

૨૬-૧૧-૧૯૫૮

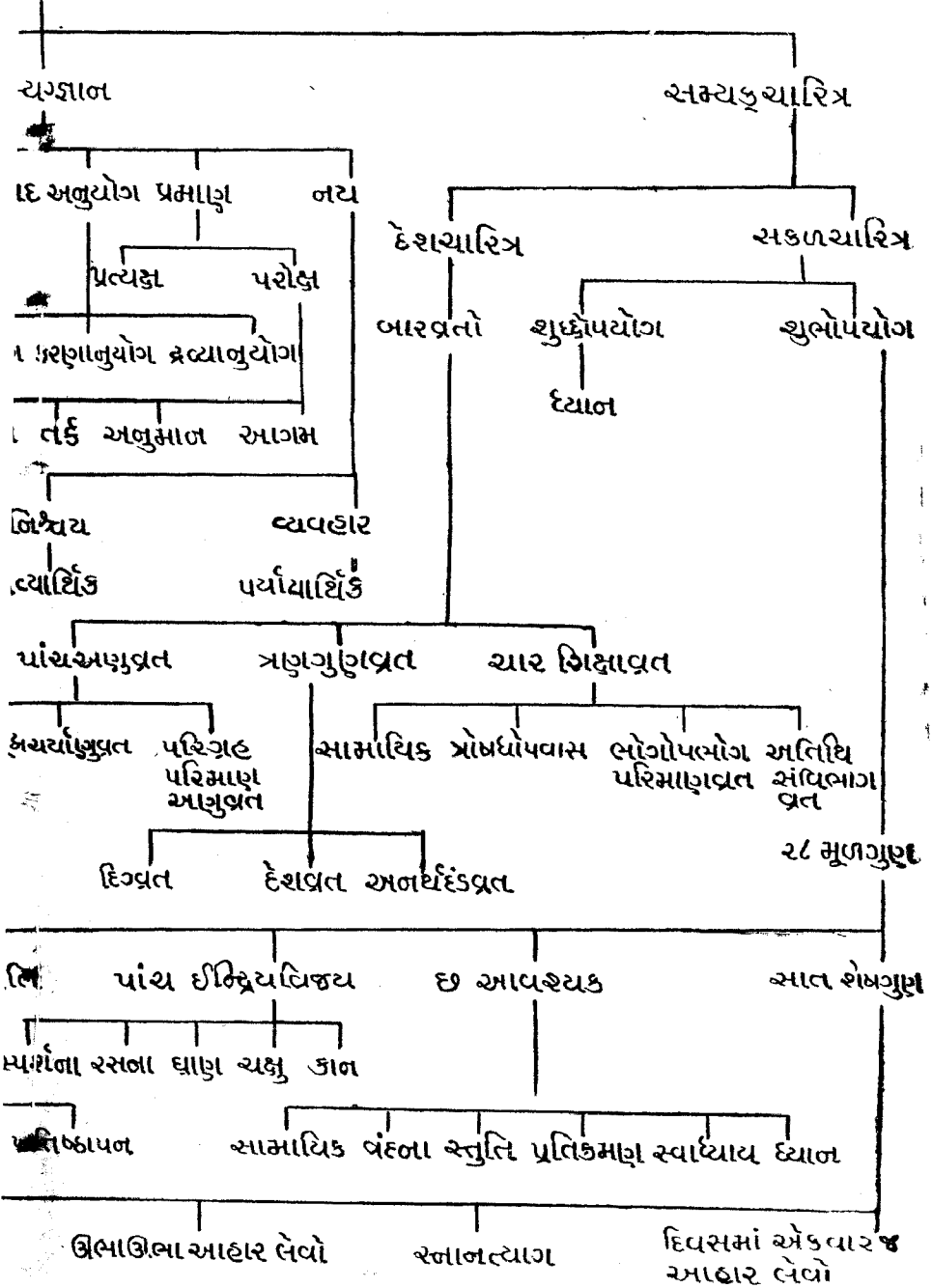
૫-૧૧-૧૯૮૬

અન્ય કોઈ જિંદગીભર મહેનત કરીને પણ ન મેળવી શકે તેના કરતાં અસંખ્યગણી રિદ્ધિ સિદ્ધિ આપને આવી મળી. જિંદગીના ચોકઠા કરતાં આપ ધણું મોટા માનવી હતા; મુઠ્ઠીભર ઊંચેરા યુવાન હતા. જિંદગી આપને જીરવી ન શકી. ફક્ત સત્તાવીસ વર્ષની તરુણ વયે અચાનક નિઃસંતાન આપ આ દુનિયા છોડીને દેવલોક ચાલી ગયા.

આપનો સ્વભાવ અત્યંત નિખાલસ, અને હૃદય સ્ફટિક જેમ સ્વચ્છ હતું. આપ નિકટવર્તી લગ્ય જીવ હોઈ અતિ મંદ કષાયી હતા. ધર્મની તીવ્ર રુચિ અને તત્ત્વનું ઊંડું જ્ઞાન હતું. જૈન અધ્યાત્મ સ્ટડી સર્કલ ફેડરેશન તરફથી હાલમાં યોજાતી જૈન અધ્યાત્મ વ્યાખ્યાન માળાની સ્થાપના અને શરૂઆત અમુક વર્ષો સુધી આપની પ્રેરણા અને સંપૂર્ણ આર્થિક સહાયથી અને આપના નામ સાથે થઈ હતી. આપ વારંવાર કહેતા હતા કે આત્માને દેહથી તદ્દન ભિન્ન માનવો, શ્રદ્ધવો અને અનુભવવો તે ધર્મની દ્રૂંકામાં દ્રૂંકી પરિભાષા છે. ધર્મ આપ્યત આપની સમગ્રજીવન અને પરિપક્વતા જેઈ વિદ્વાન પંડિતો પણ દંગ રહી જતા.

મુમાર્ગ

પ્રથમ આવૃત્તિનું સંક્ષિપ્ત નિવેદન

છવને પરમાર્થ માર્ગની રુચિ થતાં, ધણા પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે અને તે પ્રશ્નોનું યોગ્ય સમાધાન ન થતાં અમૂલ્ય ભવ એળે જાય છે. આમ અનેક પ્રશ્નોનું યોગ્ય સમાધાન મેળવતાં લાંબો સમય વ્યતીત થઈ ગયો અને ધણા પ્રયત્નો પછી મને જોગાનુજોગ જૈન દર્શનની સર્વોત્તમતાની પ્રતીતિ થઈ. જે મને આટલા લાંબા સમય પછી પ્રાપ્ત થયું તે ખીજા મુમુક્ષુ લાઈજહેનોને ત્વરાથી અને સહેલાઈથી મળી શકે તે શુભાશયથી, છેલ્લાં અઢી-ત્રણ વર્ષોથી આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં કાર્યશીલ હતો.

આ પુસ્તકમાં સંસ્કૃત અથવા અર્ધમાગ્ધી ભાષાનો કોઈ પણ ઉપયોગ કર્યો નથી, કારણ કે તેના ગુજરાતી ભાષાંતર વગર આમ જનતાને સમજવું મુશ્કેલ છે તેથી ખારોખાર ગુજરાતીમાં જ ભાષાંતર આપી દીધેલ છે. તદ્ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષાના એક પણ શબ્દનો ઉપયોગ નથી. જૈન દર્શનનો મર્મ અને ઊંડાઈ વ્યક્ત કરવાને માટે અંગ્રેજી ભાષા તદ્દન અસમર્થ છે, પાંગળી છે; ભાષામાં શબ્દો નથી. અંગ્રેજી ભાષા આવડે છે તેમ બતાવી મારી વિક્રતા દર્શાવવાની મને કોઈ જરૂર નથી.

આ પુસ્તકમાં આપેલા પ્રશ્નો મુખ્યત્વે મારા છે; પણ તેના ઉત્તરો અક્ષરશઃ જ્ઞાની ભગવંતોની વાણી અને વિક્રાંત પંડિતોનાં જ વચનો છે. તેમાં મારો પોતાનો એક શબ્દ પણ નથી. જ્યાં જ્યાં પૂર્વાપર સંબંધ જળવવા અમુક શબ્દો ઉમેરવા જેવા મને લાગ્યા છે ત્યાં તે મારા શબ્દો કૌંસમાં મૂક્યા છે. આ પુસ્તક મારું લખેલું છે કે હું તેનો લેખક છું તેમ કોઈ ભૂલચૂકથી પણ ન સમજે, તેથી તો હું જ દોષમાં પડું. આ પુસ્તકમાં મારું તો કાંઈ જ નથી. આ પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે જે જે પુસ્તકોનો આધાર લીધો છે તેની યાદી આ પુસ્તકમાં અન્ય સ્થળે આપી છે.

જૈન ધર્મના દરેક મતોનું સંકલન કરવાનો મેં અહીં પ્રયોગ કર્યો છે અને તેમ કરતાં અમુક મત, ગચ્છ, વર્ગની લાગણીઓ જાણુતાં-અજાણુતાં મારાથી કદાચ દુભાવાઈ હોય તો હું ક્ષમાને યોગ્ય છું. મારો આશય તો શુભ જ છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરી પ્રકાશન કરવામાં મારો કોઈ મોહભાવ નથી કે માનની વૃત્તિ પોષવાની ઈચ્છા નથી. હું મારી વિક્રતા દર્શાવવા આ પુસ્તકની રચના કરી છપાવી રહ્યો નથી; હું તો પામર અને અજ્ઞાન છું; પણ ધર્મની પ્રભાવના થાય, અને જિજ્ઞાસુ છવેને કાંઈ ફાયદો થાય તો આ પુસ્તકનું ધ્યેય સફળ થયું કહેવાય.

સ્વાધીન સદન,

ચર્ચાગૃહ, મુંબઈ

૨૭-૬-૧૯૭૭

દિનેશ મોદી

અપાઠ સુદ એકાદશી

સંવત ૨૦૩૩

દ્વિતીય આવૃત્તિનું નિવેદન

ફક્ત એ મહિનામાં જ પહેલી આવૃત્તિનાં તમામ પુસ્તકો ખપી ગયાં. વિનામૂલ્યે આપવાથી આ પુસ્તકો પૂરાં થઈ જશે તેમ લક્ષમાં હોવા છતાં તેની માંગ ઠેર ઠેર હજુ સુધી આટલી બધી સતત ચાલુ રહેશે તેવું તો મારી કલ્પનામાં પણ નહોતું. એ પણ સમજું છે કે જેઓ પુસ્તક લઈ ગયા છે અને લઈ જશે તેમાંથી ફક્ત અતિ સૂક્ષ્મ લઘુમતિના જ જીવો તેનું પૂરેપૂરું વાંચન, મનન કરશે; તેમ છતાં થોડા જીવોને પણ આ પુસ્તક થોડે ઘણે અંશે કસ્યાણુકારી થાય તેવી ભાવનાથી જ ખીજી આવૃત્તિ છપાવી છે.

જો આ પુસ્તક ગમ્યું હોય તો એનું કારણ એ છે કે ભગવાનની વાણી જ એવી અલૌકિક છે કે તે વાંચતાં સાંભળતાં જિજ્ઞાસુ જીવનો આત્મા તરત જ અંદરથી જવાબ આપે. તેને ડુચિ થાય. યોગ્યતા જણાય.

પહેલી આવૃત્તિમાં જે કાંઈ ભૂલો, ત્રુટિઓ મારા ધ્યાનમાં આવી તે સુધારી લેવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ઉપરાંત જે પ્રશ્નો ફરી ફરીને આવ્યા હોય તે કમી કર્યા છે અને અમુક નવા પ્રશ્નો ઉમેર્યા છે.

ખીજી આવૃત્તિના છાપકામના દેખરેખનું કાર્ય શ્રી પ્રભાકરભાઈ હિંમતભાઈ કામદારે (અમદાવાદ) ઘણા શ્રમ અને ભાવનાથી કર્યું છે તેથી તેમનો ઋણી છું.

સ્વાધીન સદન
ચર્ચગૃહ, મુંબઈ.
૨૫-૧૧-૧૯૭૭

દિનેશ મોદી
કાર્તિક સુદ પૂર્ણિમા
સંવત ૨૦૩૪

તૃતીય આવૃત્તિનું સંક્ષિપ્ત નિવેદન

દ્વિતીય આવૃત્તિ પછીના સ્વાધ્યાય દરમિયાન જે કાંઈ મારા વાંચવામાં આવ્યું તે આ તૃતીય આવૃત્તિમાં સંકલન કરી લેવાયું છે. તેના ફળસ્વરૂપે જુના પ્રશ્નોના વિવિધ ઉત્તરો વિસ્તાર પામ્યા છે, લગભગ ૩૬૦ જેટલા નવા પ્રશ્નો ઉમેર્યા છે અને સૌથી મહત્વનો વિષય “ક્રમબદ્ધ પર્યાય”ને ક્રમાંક ૨૪ના નીચે પ્રથમવાર ઉમેરવામાં આવ્યો છે અને ક્રમાંક ૨૪ના અગાઉના પ્રશ્નો ક્રમાંક ૪ના નીચે ફેરવવામાં આવ્યા છે. “ક્રમબદ્ધ પર્યાય” જૈનદર્શનનો સાર, અર્ક, સત્ત્વ છે, અને મહાભાગ્યથી તે એસે છે, સમગ્રતઃ છે અને જીવને તેની શ્રદ્ધા થાય છે.

જૈનદર્શનમાં ધર્મનું સ્વરૂપ શું છે તે વિષે ઘણું અજ્ઞાન વર્તે છે. ધર્મ એટલે શું ? ધર્મ કોને કહેવાય ? ધર્મ કરવાથી શું થાય ? ધર્મનાં સાધનો કયાં ? ધર્મ એક છે કે અનેક ? આ પ્રશ્નો અને ખીબા આવા અનેક પ્રશ્નો જીવને ઉદ્દભવે છે પણ તેનું યોગ્ય અને સત્ય સમાધાન બધાને પ્રાપ્ત થવું આ દુષ્કર્મકાળમાં દુર્લભ છે અને કદાચ પ્રાપ્ત થાય તો તેનો સ્વીકાર કરવો અને તેના ઉપર શ્રદ્ધા થવી તે અતિ કઠીન છે અને મહાભાગ્યથી જ અને છે.

ધર્મ એટલે શું ? આત્માનો સ્વભાવ તે ધર્મ. આત્માને સ્વભાવમાં ધરે તે ધર્મ. સ્વભાવમાંથી પરભાવમાં ન જવા દે તે ધર્મ. આત્મ પરિણામની સહજ સ્વરૂપે પરિણતી થવી તેને શ્રી તીર્થંકર ધર્મ કહે છે. જે સંસાર પરિભ્રમણથી છોડાવી ઉત્તમ સુખમાં ધરી રાખે તે ધર્મ. ધર્મ એક જ છે અને તેનો માર્ગ પણ એક જ છે.

આત્માના સ્વભાવમાં કેવી રીતે રહેવાય ? આત્માનો ભુલાવો ન થાય તો આત્માના સ્વભાવમાં રહેવાય. હરતાં, ફરતાં, ઊઠતાં, ખેસતાં, ખાતાં, પીતાં, વગતાં, સૂતાં એમ દેહની દરેક ક્રિયા કરતાં, રાત્રિ દિવસના દરેક સમયમાં દેહ અને આત્મા ભિન્ન ભાસે અને દેહ તે પર અને આત્મા તે પોતાનો તેમ જાણે તે આત્માના સ્વભાવમાં રહેવાનું સાધન છે, ધર્મ આરાધનાનું સાધન છે. આત્માનો અહોભાવ, આત્માની લગની, આત્મા તરફનું ખેચાણ, આત્મપ્રાપ્તિની, આત્મચતુરબલની અખંડ અખના એવી તીવ્ર હોય કે આ સંસારમાં ખીજું બધું એંઠવત, તૂણવત ભાસે, આત્મા અમૂઢ્ય ભાસે, તેનું મહાત્મ્ય સૌથી વધુ લાગે. વિશ્વની સર્વ વસ્તુઓમાંથી તેને રસ ઊડી જાય, બધું ફીકું લાગે, બસ, ફક્ત આત્માની સંભાળ તેને રીઝવવામાં જ તે મસ્ત રહે.

શ્રી તીર્થંકર દેવ પ્રભુ વર્ધમાનસ્વામી લગવાન મહાવીર તેમના પ્રથમ અગ્રણી ગણુધર શ્રી ગૌતમસ્વામીને કહેતા હતા કે “સમયં ગોયમ મા પમાય”. “હે ગૌતમ

સમયમાત્રનો પ્રમાદ યોગ્ય નથી.” શ્રી ગૌતમસ્વામી, જેઓ ચાર જ્ઞાનના ધણી હતા, તે જ ભવે મોક્ષે જનાર હતા, ચતુર્વિધ સંઘના અગ્રણી, હજારો સાધુ-સાધ્વીઓના અગ્રેસર, આચાર્ય ભગવંતોની શંકાનું નિરાકરણ કરનાર, ઉપાધ્યાય ભગવંતોને માર્ગદર્શન દેનાર, અગણિત ઋષિ, સિદ્ધિ, લઘિધના ધણી, જેના અંગૂઠે અમૃત ઝરે, અને જેનું સ્મરણ કરતાં મનવાંચિત્ત ફળ મળે, તેવા ગુરુ ગૌતમને ભગવાન પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ કેમ આપતા હશે તે વિચારવા યોગ્ય છે. અહીં તો ભગવાનનું કહેવું છે કે એક સમયમાત્ર પણ ઉપયોગને આત્માની બહાર ન જવા દે; એક સમયમાત્ર પણ આત્માના અનુભવની બહાર ન જ. મુનિ જ્યારે આત્માના અનુભવમાં લીન હોય છે ત્યારે તેને ધ્યાન કહેવાય છે. આત્મામાં મયતા તે જ ધ્યાન, આકી ધ્યાન તરંગ માત્ર છે. જ્યારે મુનિ ધ્યાનમાં લીન હોય, તદ્લીન થઈને મસ્ત હોય ત્યારે તેમને અતીન્દ્રિય આનંદનું પ્રચૂર વેદન હોય. તે આનંદના સમયે તેમને પોતાના આત્મા સિવાય બીજાને કોઈ અનુભવ ન હોય અને તે વખતે તેમનો આત્મા તેમના દેહથી તદ્દન ભિન્ન ભાસે અને તે વખતે મુનિશ્રી ગજસુકુમારની જેમ માથા ઉપર અંગાર મૂકે તો પણ આત્માના અતીન્દ્રિય આનંદ અને સુખના પ્રચૂર વેદનમાં તેને તેની વેદના નહિવત્ ભાસે. જેમ પતંગના પેચ લડાવતા બાળકને આનંદમાં આંગળી કપાયાની વેદના તેને થતી નથી તેમ આત્માના આનંદના અનુભવના વેદનમાં બીજા કોઈ વેદનાની વિસાત ન હોય. ધર્મની આરાધના તે જ આત્માના અનુભવની વાત અને આત્માના અનુભવમાં અત્યંત આનંદ, સુખ, શાંતિ હોય ત્યાં ક્રોધ ન હોય. તપમાં આપણે ક્રોધ માનીએ છીએ તો તે ધર્મ ન હોય કારણ કે ધર્મમાં તો આનંદ જ હોય અને જ્યાં આત્માનો આનંદ નથી ત્યાં ધર્મ નથી.

દ્વિતીય આવૃત્તિનું એક પણ પુસ્તક સિલકમાં ન હોવાથી, અને આ પુસ્તકની ઠેરઠેરથી સતત માંગને છેલ્લા ધણા સમયથી સંતોષી શકવાનું શક્ય ન હોવાથી, તૃતીય આવૃત્તિ છાપાવવાની જોગાનુજોગ જરૂર ઉપસ્થિત થઈ, અને તે શુભ કાર્યમાં હું નિમિત્ત માત્ર છું. તૃતીય આવૃત્તિ માટે કાગળ ખરીદવામાં મદદ કરવા માટે શ્રી હર્ષભાઈ ટોલિયા (મુંબઈ)નો હું ધણો આભારી છું. વળી છાપકામની દેખરેખ સંભાળવાની જવાબદારી અમદાવાદના શ્રી પ્રભાકરભાઈ કામદારે સહર્ષ ઉઠાવી લેવા બદલ હું તેમનો અત્યંત ઋણી છું. અને આ આવૃત્તિના પુસ્તક ઉપર ચઢવેલ પ્લારિટકનું જેકેટ ભેટ આપવા બદલ શ્રી બકુલભાઈ મોદી (બેંગલોર)નો અત્યંત આભારી છું.

સ્વાધીન સદન,
અર્ચગેટ, મુંબઈ.
૩૦-૧-૧૯૮૨.

દિનેશ મોદી
વસંત પંચમી
સંવત ૨૦૩૮

ચોથી આવૃત્તિનું નિવેદન

ગત બે વર્ષથી પુસ્તકો સિલક ન હોવાથી, પુસ્તકની દિવસે દિવસે સતત વધતી જતી માંગણી ન સંતોષી શકવાથી મન ખિન્નતા અનુભવતું હતું. અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં ગળાદુખ રચ્યો પચ્યો અને આસક્ત હોવાથી, ચોથી આવૃત્તિની તૈયારીઓ માટે સમય કાઢવો તે અત્યંત અશક્ય અને અસંભવિત ભાસતું હતું. તેનો ખેદ પણ વર્તાતો હતો, પણ અતિ ત્વરાથી વધતા જતા દ્રવ્યના ઢગલા, અને યશ કૃતિના ઉપાજ્ઞના મોહપાશમાંથી છૂટવું મારી શકિત બહાર હોય તેમ લાગતું હતું.

આજથી લગભગ દોઢ વર્ષ પહેલાં ભાઈબીજને દિવસે મારો એકનો એક પુત્ર અને સંતાન, ૨૭ વર્ષની વયે, સંપૂર્ણ યૌવનમાં, અચાનક, નિઃસંતાન આ દુનિયા છોડી દેવલોક ચાલી ગયો.

દેવાધિદેવનું દીધેલ દેવરત્ન, મુઠ્ઠી ફાડીને ચાલી ગયું;

સર્વસ્વ લૂંટાઈ ગયું, રહી ગયાં ફક્ત આંસુ.

તાત્કાલિક તો જિંદગી અર્થવિહીન, દિશાશૂન્ય અને ધ્યેય વગરની લાગવા માંડી. જે વર્ષોનો ધર્મનો અભ્યાસ ન હોત તો જીવવું અશક્ય હતું. આઘાતથી મને હાટ એટકે આવી ગયો.

ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓથી નિવૃત્તિ લીધી, અને ચોથી આવૃત્તિનું કાર્ય શરૂ કર્યું. પણ તે કાર્ય વિલંબમાં પડ્યું કારણ કે બાયપાસ સર્જરી માટે મારે અમેરિકા જવું પડ્યું અને તા. ૧૧-૧-૧૯૮૮ના રોજ મારાં પરમ પૂજ્ય માતૃશ્રી સરસ્વતીબેન ઉકેં શશીબેનનું અવસાન થયું. ચોથી આવૃત્તિમાં સોથી વધારે નવા પ્રશ્નોનો સમાવેશ કર્યો છે. તદ્ઉપરાંત નવાં ત્રણ પરિશિષ્ટો, (૧) ભેદસંગ્રહ (૨) અર્થસંગ્રહ અર્થાત્ શબ્દકોષ, અને (૩) વિષયસૂચિ ઉમેર્યાં છે; જે વાચકગણને અત્યંત ઉપયોગી થશે તેમ માનું છું.

નવાં પરિશિષ્ટો તૈયાર કરવામાં થાણા-મુંબઈના શ્રી દિનેશભાઈ વકીલનો અથાગ પરિશ્રમ છે. તે નિઃસ્વાર્થ કાર્ય બદલ તેમનો જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે. છાપકામના કાર્ય માટે અમદાવાદના શ્રી પ્રભાકરભાઈ કામદાર અને શ્રી ભીખાભાઈ પટેલનો આભારી છું.

સ્વાધીન સદન,

ચર્ચગૃહ, મુંબઈ

૩૧-૩-૧૯૮૮

દિનેશ મોદી

ઐત્ર સુદ તેરસ (મહાવીર જ્યંતિ)

સંવત ૨૦૪૪.

આ પુસ્તકના સંકલન માટે આધારભૂત પુસ્તકોની યાદી

૧. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર
૨. ભગવતી ઉપક્રમ
૩. સમણ સુત
૪. શ્રી જૈન પ્રશ્નોત્તરમાળા ભાગ, ૧-૨
૫. શ્રી જૈન સિદ્ધાંત પ્રશ્નોત્તરમાળા, ભાગ ૧-૨
૬. શ્રી લઘુ જૈન સિદ્ધાંત પ્રવેશિકા
૭. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકથા
૮. સહજસુખ સાધન
૯. આત્માનુશાસન
૧૦. અષ્ટ પાહુડ
૧૧. આચારાંગ સૂત્ર
૧૨. દશ વૈકલ્પિક સૂત્ર
૧૩. સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર (સૂચ્યગડાંગ સૂત્ર)
૧૪. શ્રી સમયસાર
૧૫. આઠ દષ્ટિની સજ્જયા
૧૬. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, ભાગ ૧-૨
૧૭. ઉપદેશામૃત
૧૮. મોધામૃત ભાગ, ૧-૨-૩
૧૯. શ્રી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક
૨૦. શ્રી જૈન તત્ત્વ પ્રકાશ
૨૧. સમયસાર નાટક
૨૨. નિત્ય નિયમાદિ પાઠ
૨૩. છ ઢાળા
૨૪. 'આત્મધર્મ' અને વીતરાગ વિજ્ઞાનનાં માસિકો
૨૫. "સમાધિ તંત્ર"
૨૬. તત્ત્વાર્થ સૂત્ર
૨૭. સમાધિ સોપાન
૨૮. શાંતિપથ દર્શન
૨૯. ખૂહરદ્રવ્ય સંગ્રહ
૩૦. ક્રમચર્ચ પર્યાય

વિષયાનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પ્રશ્ન ક્રમાંક
૧	લોકનું સ્વરૂપ	... ૧- ૨૬
૨	અન્ય ધર્મ, જૈન ધર્મ અને તેના મત, ગચ્છ, ભેદ	... ૨૭- ૭૩
૩	જ્ઞાન, જાતિસ્મરણ, લઘિધ, પુનઃ જન્મ	... ૭૪- ૧૬૪
૪	શલાકા પુરુષ, ઈશ્વર, અરિહંત કેવળી	... ૧૬૫- ૨૪૫
૫	ચાર ગતિ	... ૨૪૬- ૨૯૨
૬	છ કાય	... ૨૯૩- ૩૪૮
૭	છ દ્રવ્ય	... ૩૪૯- ૫૧૯
૮	નવ તત્ત્વ	... ૫૨૦- ૬૦૨
૯	પૂર્વકર્મ	... ૬૦૩- ૬૮૩
૧૦	કર્મબંધ અને કર્મફળ	... ૬૮૪- ૮૧૬
૧૧	મિથ્યાત્વ	... ૮૧૭- ૮૫૪
૧૨	જૈનધર્મ	... ૮૫૫- ૧૦૧૩
૧૩	તપ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય	... ૧૦૧૪- ૧૦૩૫
૧૪	શ્રાવક ધર્મ	... ૧૦૩૬- ૧૧૪૬
૧૫	સાધુ ધર્મ	... ૧૧૪૭- ૧૨૪૦
૧૬	સત્પુરુષ, સદ્ગુરુ, સત્સંગ	... ૧૨૪૧- ૧૨૬૫
૧૭	સમ્યક્દર્શન	... ૧૨૬૬- ૧૩૩૨
૧૮	જીવ-આત્મા	... ૧૩૩૩- ૧૪૯૩
૧૯	ધ્યાન અને જીવનાં બંધન	... ૧૪૯૪- ૧૫૧૬
૨૦	આત્મધ્યાન	... ૧૫૧૭- ૧૫૬૩
૨૧	સમ્યક્જ્ઞાન	... ૧૫૬૪- ૧૬૨૪
૨૨	નય, પ્રમાણ, નિક્ષેપ, લેશ્યા	... ૧૬૨૫- ૧૬૭૫
૨૩	ગુણસ્થાન	... ૧૬૭૬- ૧૭૦૯
૨૪	ક્રમ બદ્ધ પર્યાય	... ૧૭૧૦- ૧૭૭૧
૨૫	મૃત્યુ	... ૧૭૭૨- ૧૭૯૧

લોકનું સ્વરૂપ

૧ પ્ર. લોકની મૂળ સ્થિતિ-સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉ. સર્વગ્ન ભગવાને કહ્યું છે કે અનંતાનંત સર્વ તરફનું આકાશ પોતે પોતાને આધારે રહેલું છે, તે આલોકાકાશની બરાબર મધ્યમાં આ લોક રહ્યો છે, અને તે ત્રણે કાળે-આદિ, મધ્ય અને અંતમાં એ રૂપે રહેવાનો છે. અર્થાત્ આલોકાકાશમાં એકલું આકાશદ્રવ્ય છે. તેની વચ્ચે પુરુષાકારે લોક આવેલો છે. તે છ દ્રવ્યથી યુક્ત છે. લોકનો મધ્યભાગ અસંખ્યાતા દ્વીપ સમુદ્રોથી યુક્ત એક રાજ્ય પ્રમાણ છે. તે મધ્યલોક કહેવાય છે. તેમાં મનુષ્ય તિર્થંચ અને વ્યંતરોના આવાસ છે. વચમાં મેરુ પર્વત છે. ત્યાંથી અઢી દ્વીપ સુધી જ મનુષ્યનો નિવાસ છે. આ મધ્યલોકની ઉપર નીચે સાત રાજ્ય પ્રમાણ વિસ્તાર છે. તેમાં ઉર્ધ્વલોકની પહોળાઈ એક રાજ્યથી વધીને વચમાં પાંચ રાજ્ય પ્રમાણ થાય છે અને પશ્ચી ઘટીને છેવટે એક રાજ્ય પ્રમાણ રહે છે. ત્યાં સિદ્ધ શિક્ષા આવેલી છે. તેની ઉપર મુક્ત જીવો સાદિ અનંતકાળ સુધી સ્થિરતા કરે છે. અધોલોકની પહોળાઈ એક રાજ્યથી વધીને છેવટે સાત રાજ્ય પ્રમાણ થાય છે. ઉર્ધ્વલોકમાં વૈમાનિક દેવોનાં વિમાનોની રચના છે, મધ્યલોકમાં જ્યોતિષક દેવોનાં વિમાનોની રચના છે, અને અધોલોકમાં નરકની ભૂમિઓની રચના આવેલી છે. આવું લોકનું વિરાટ સ્વરૂપ જે સર્વગ્ન ભગવાને જ્ઞેયું ને વર્ણવ્યું તે સંક્ષેપથી પુરુષાકારે હોવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. એક રાજ્ય અસંખ્યાતા દ્વીપ સમુદ્ર પ્રમાણ છે.

૨ પ્ર. અઢી દ્વીપનું વિસ્તારથી વર્ણન સમજાવો.

ઉ. જ્યાં મનુષ્ય રહે છે તે મનુષ્ય ક્ષેત્ર. તેને ત્રીજાલોક કહેવાય છે. ત્રીજાલોક અઢી દ્વીપ અને બે સમુદ્રનો બનલો છે. અઢી દ્વીપનાં નામ અનુક્રમે : “જંબુદ્વીપ” (જેમાં આપણે રહીએ છીએ) તેના ફરતો અને ૧૪૪ ગણો મોટો “ઘાતકી ખંડ” અને તેને ફરતો અને જંબુદ્વીપ ફરતાં ૧૧૮૪ ગણો મોટો “અર્ધ પુષ્કરદ્વીપ”. બે સમુદ્રનાં નામો : જંબુદ્વીપને ફરતો અને તેનાથી ૨૪ ગણો મોટો. “લવણ સમુદ્ર”, જંબુદ્વીપ અને ઘાતકી ખંડના વચ્ચે આવેલો છે. અને ઘાતકી ખંડ અને અર્ધ પુષ્કરદ્વીપના વચ્ચે આવેલો સમુદ્ર “કાલોદધિ” જંબુદ્વીપ ફરતાં ૬૭૨ ગણો મોટો છે.

૩ પ્ર. મનુષ્યની ઉત્પત્તિ અઢી દ્વીપમાં કહી છે. તે તે અઢી દ્વીપ કયા પ્રકારે છે ?

ઉ. તેના બે મુખ્ય ભેદ છે. અકર્મભૂમિ અને કર્મભૂમિ.

૪ પ્ર. અકર્મભૂમિના મનુષ્યો કેવા હોય ?

ઉ. મનુષ્યની ઉત્પત્તિનાં અઢી દ્વીપની અંદર ત્રીસ ક્ષેત્ર તેા અકર્મભૂમિ (જુગલીઆ) મનુષ્યનાં છે. અને છપ્પન ક્ષેત્ર અંતરદ્વીપનાં મનુષ્યનાં છે. એ છયાશી ક્ષેત્રનાં મનુષ્યો ધર્મકર્મમાં બિલકુલ સમજતાં નથી. એ મનુષ્યો તેા પોતાનાં પૂર્વે કરેલાં પુણ્યોનાં ફળો, દેવતાઓની પેઠે સુખે ભોગવે છે.

૫ પ્ર. અઢી દ્વીપમાં આવેલા કર્મભૂમિ મનુષ્યનાં પંદર ક્ષેત્રોનાં અને અકર્મભૂમિના ત્રીસ ક્ષેત્રોનાં નામ આપો.

ઉ. ૧/૨ દ્વીપ જંબુદ્વીપ, તેમાં ૧ ભરત, ૧ ઈરવત અને ૧ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર એમ કુલ ૩.

૧ દ્વીપ ઘાતકી ખંડ દ્વીપ, તેમાં ૨ ભરત, ૨ ઈરવત, અને ૨ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર, એમ કુલ ૬.

૧ દ્વીપ પુષ્કરાર્ધ દ્વીપ, તેમાં ૨ ભરત, ૨ ઈરવત અને ૨ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર એમ કુલ ૬.

કુલ...(૨૧ દ્વીપ)

કુલ...૧૫ ક્ષેત્ર.

એક આત્માને જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું.

૨।। દ્વીપ ક્રમ ૪૫ લાખ જોજનમાં છે.

કર્મભૂમિ એટલે અસિ, મસિ (વ્યાપાર) અને કૃષિ બંધા થતી હોય તે. અકર્મભૂમિના ત્રીસ ભેદો છે. પાંચ હેમવય, પાંચ ચૈરણ્યવય, પાંચ હરિવાસ, પાંચ રમ્યકવાસ, પાંચ દેવકુર અને પાંચ ઉત્તરકુર.

ક પ્ર. જંબુદ્વીપમાં જેમ નદી, ક્ષેત્ર, પર્વત આદિ છે તેમ ઘાતકીખંડ અને પુષ્કરાક્ષ્દ્વીપમાં પણ છે ?

ઉ. નદી, ક્ષેત્ર, પર્વત આદિ જે કોઈ જંબુદ્વીપમાં છે, તે ઘાતકીખંડમાં જમણાં છે. મેરુ, વર્ષ અને વર્ષધરોની સંખ્યા ઘાતકીખંડમાં છે, તે જ પુષ્કરાક્ષ્દ્વીપમાં છે. એટલે કે એમાં પણ બે મેરુ, ચૌદ વર્ષ તથા બાર વર્ષધર છે. આ રીતે સરવાળો કરતાં અહીં દ્વીપમાં કુલ પાંચ મેરુ, ત્રીસ વર્ષધર અને પાંત્રીસ ક્ષેત્રો થાય.

અંતરદ્વીપ ક્રમલવણ સમુદ્રમાં હોવાથી છાપન છે. પુષ્કરદ્વીપમાં એક 'માનુષોત્તર' નામનો પર્વત છે. જંબુદ્વીપ, ઘાતકીખંડ અને અર્ધ પુષ્કરદ્વીપ એ અહીં દ્વીપ તથા લવણ અને કાલોદધિ એ બે સમુદ્ર એટલો જ ભાગ 'મનુષ્યલોક' કહેવાય છે. ઉક્ત ભાગનું મનુષ્યલોક અને ઉક્ત પર્વતનું નામ માનુષોત્તર એટલા માટે પડ્યું છે કે, એની બહાર કોઈ મનુષ્ય જન્મ લેતો નથી અને કોઈ મરતો નથી. ક્રમ વિદ્યાસંપન્ન મુનિ અથવા વૈક્રિયલઙ્ઘિધારી કોઈ મનુષ્ય અહીં દ્વીપની બહાર જઈ શકે છે, પરંતુ એનાં પણ જન્મ, મરણ માનુષોત્તરની અંદર જ થાય છે.

૭ પ્ર. આપણે અત્યારે કયા દ્વીપના કયા ક્ષેત્રે રહીએ છીએ ?

ઉ. (જંબુદ્વીપના ભરત ક્ષેત્રમાં આપણે રહીએ છીએ.)

૮ પ્ર. સિદ્ધસ્થાન અથવા સિદ્ધશિલા કયાં હોય છે, તેનું વર્ણન આપો ?

ઉ. સર્વાર્થસિદ્ધ નામના વિમાનથી બાર યોજન ઉપર છત્રને આકારે ઈસીપભારા (દંષ્ટપ્રાગ્ભાર) નામની એક મુક્તિ શિલાપૃથ્વી છે.

હે જીવ ! કયા ઇચ્છત હોવે ? હૈ ઇચ્છા કુઃખ મૂલ ?
જખ ઇચ્છાકા નાશ તખ, મિટે અનાદિ ભૂલ.

તે સિદ્ધશિલા ૪૫ લાખ યોજનની લાંબી અને પહોળી છે. તેનો આખો ઘેરાવો તેનાથી ત્રણ ગણા કરતાં વધારે જાણ્યો. તે સિદ્ધશિલા મધ્ય ભાગે આઠ યોજનની જાડી અને પછી થોડું થોડું ઘટતાં એકદમ છેડે માખીની પાંખ કરતાં પણ પાતળી છે. તે સિદ્ધશિલા નિર્મળ અને સુંદર છે. સિદ્ધશિલાથી એક યોજન ભંચે લોકનો છેડો આવી રહે છે તે યોજનનો છેલ્લો જ એક કોશ છે તેનો છઠ્ઠો ભાગ એટલે ૩૩૩ ધનુષ્ય અને ૩૨ આંગળની ભંચાઈમાં સિદ્ધપ્રભુઓ રહ્યા છે.

૯ પ્ર. નરકો સાત પ્રકારના કેમ કહેવાય છે ? તેનાં નામો આપો.

ઉ. રત્નપ્રભા આદિ સાત પૃથ્વીમાં રહેવાથી નરકો સાત પ્રકારનાં કહેવાય છે : (તે પૃથ્વીનાં નામ આ પ્રમાણે છે :) ૧ રત્નપ્રભા ૨ શર્કરા પ્રભા, ૩ વાળુ પ્રભા, ૪ પાંકપ્રભા, ૫ ધૂમપ્રભા, ૬ તમઃ પ્રભા અને ૭ તમઃ તમસપ્રભા.

એ પ્રમાણે ત્યાં રહેનારા નરકના જીવો સાત પ્રકારના કહેવાય છે. આ સાતે ભૂમિકાઓ એકબીજાથી નીચે છે; પરંતુ એકબીજાને અડીને રહેતી નથી. અર્થાત્ એકબીજાની વચમાં બહુ જ મોટું અંતર છે. આ અંતરમાં ધનોદધિ, ધનવાત, તનુવાત અને આકાશ ક્રમથી નીચે નીચે છે. અર્થાત્ પહેલી નરકભૂમિની નીચે ધનોદધિ છે, ધનોદધિની નીચે ધનવાત છે, ધનવાતની નીચે તનુવાત અને તનુવાતની નીચે આકાશ છે. આકાશની પછી બીજી નરકભૂમિ છે. આ ભૂમિ અને ત્રીજી ભૂમિની વચમાં પણ ધનોદધિ આદિનો એ જ ક્રમ છે.

૧૦ પ્ર. દેવો કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

ઉ. દેવો ચાર પ્રકારના કહ્યા છે ૧ ભવનવાસી (ભવનપતિ), ૨ વ્યંતર ૩ જ્યોતિષ, ૪ વૈમાનિક.

જે સંસારને વિષે સાક્ષી કર્તા તરીકે મનાય છે, તે સંસારમાં તે સાક્ષીએ સાક્ષીરૂપ રહેવું, અને કર્તા તરીકે ભાસ્યમાન થવું તે બેધારી તરવાર ઉપર ચાલવા બરાબર છે.

૧૧ પ્ર. ભવનવાસી દેવોના કેટલા ભેદો છે ?

ઉ. ભવનવાસી દેવો દશ પ્રકારના છે :

અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, વિદ્યુતકુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, ઉદધિકુમાર, દિસિકુમાર, વાયુકુમાર અને સ્તનિતકુમાર.

૧૨ પ્ર. તેઓ કુમાર કેમ કહેવાય છે ? તેઓ ભવનપતિ કેમ કહેવાય છે ?

ઉ. તેઓ કુમારની માફક દેખાવમાં મનોહર, સુકુમાર તથા મૃદુ-મધુર ગતિવાળા અને ક્રિડાશીલ હોય છે. તેઓ મોટે ભાગે આવાસોમાં અને કચારેક ભવનોમાં રહે છે. આવાસ મંડપ જેવા હોય છે અને ભવન નગર જેવાં હોય છે.

૧૩ પ્ર. વ્યંતરના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉ. વ્યંતરના આઠ ભેદ છે, ૧ પિશાચ, ૨ ભૂત, ૩ યક્ષ, ૪ રાક્ષસ, ૫ કિન્નર, ૬ કિંપુરુષ, ૭ મહોરગ અને ૮ ગાંધર્વ, તેઓ પણ ભવનો અને આવાસોમાં રહે છે. તેઓ પોતાની ઇચ્છાથી તથા ખીજની પ્રેરણાથી સિન્ન સિન્ન જગ્યાએ જાય છે, એમાંથી કેટલાક મનુષ્યની સેવા પણ કરે છે.

૧૪ પ્ર. જ્યોતિષિ દેવતાઓના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉ. જ્યોતિષિ દેવતાઓ પાંચ પ્રકારના છે. ૧. ચંદ્ર, ૨. સૂર્ય, ૩. નક્ષત્ર, ૪. ગ્રહ અને ૫. તારાઓ. આમાંના જીવ જે મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં છે તે બધા ગતિ કરનારા અને મનુષ્ય ક્ષેત્રની બહાર રહેનારા સ્થિર હોય છે.

૧૫ પ્ર. વૈમાનિક દેવો કેટલા પ્રકારના છે ?

ઉ. વૈમાનિક દેવો બે પ્રકારના કહ્યા છે, ૧ કલ્પવાસી (કલ્પોપન્ન) અને ૨ અકલ્પવાસી (કલ્પાતીત). જે કલ્પમાં રહે છે તે કલ્પોપન્ન અને જે કલ્પની બહાર રહે છે તે કલ્પાતીત કહેવાય છે. આ બધા વૈમાનિક એકખીજની ઉપર ઉપર રહેલા હોય છે.

જેને પુણ્યની મીઠાશ હશે તેને આત્માની મીઠાશ નહિ આવે.

૧૬ પ્ર. કલ્પવાસી અને કલ્પાતીત દેવોમાં શું ભેદ છે ?

ઉ. કલ્પવાસી દેવોમાં સ્વામી-સેવક ભાવ છે; પણ કલ્પાતીતમાં નથી. મનુષ્યલોકમાં પણ કોઈ નિમિત્તથી જવાનું થાય, તો કલ્પવાસી જ જાય છે. કલ્પાતીત દેવો સ્થાન છોડી ક્યાંય જતા નથી. ત્યાં તો બધા ઈંદ્ર જેવા હોવાથી 'અહંભિંદ્ર' કહેવાય છે.

૧૭ પ્ર. કલ્પવાસી દેવોના પ્રકાર કેટલા છે ?

ઉ. કલ્પવાસીના બાર પ્રકાર છે, ૧ સૌધર્મ, ૨ ઈશાન, ૩ સનતકુમાર, ૪ મહેન્દ્ર, ૫ બ્રહ્મલોક, ૬ લાંતક, ૭ મહાશુક, ૮ સહસ્ત્રાર, ૯ આનત, ૧૦ પ્રાણુત, ૧૧ ચ્યારણુ અને ૧૨ અચ્યુત. દિગંબર સંપ્રદાય સોળ કલ્પોને માને છે. એમાં બ્રહ્મોત્તર, કાપિષ્ઠ, શુક અને શતાર નામના ચાર અધિક કલ્પો છે; જે ક્રમપૂર્વક છટ્ટા, આઠમા, નવમા અને અગિયારમા નંબર ઉપર આવે છે.

૧૮ પ્ર. કલ્પાતીત દેવો કેટલા પ્રકારના છે ?

ઉ. કલ્પાતીતના બે પ્રકાર કહ્યા છે. ઐવેયક અને અનુત્તર.

૧૯ પ્ર. ઐવેયકના ભેદ કહો ?

ઉ. ઐવેયકની ત્રણ ત્રિકા છે. હેડેની, મધ્યમ અને ઉપરની, અને તે દરેકની પાછી નીચેની, મધ્યમ અને ઉપરની એમ ત્રણ ત્રિકા મળીને કુલ નવ પ્રકારના ઐવેયક કહ્યા છે. પુરુષાકૃતિ લોકના ત્રીવાસ્થાનીય ભાગમાં હોવાથી ઐવેયક કહેવાય છે. ઐવેયકનાં અનુક્રમે નવ વિમાન કલ્પોની ઉપર ઉપર છે, એમની ઉપર પાંચ અનુત્તર વિમાન છે.

૨૦ પ્ર. અનુત્તર વિમાનમાં રહેનારા વૈમાનિક દેવોના પ્રકાર કેટલા છે ?

ઉ. અનુત્તરના પાંચ પ્રકાર છે. ૧ વિજય, ૨ વૈજયંત, ૩ જયંત, ૪ અપરજિત, ૫ સર્વાર્થસિદ્ધ. તે સૌથી ઉત્તર-પ્રધાન હોવાથી અનુત્તર કહેવાય છે.

નીતિ કપડાં સમાન છે, ધર્મ દાગીના સમાન છે.
કપડાં વિના દાગીના શોભતા નથી, તેમ નીતિ વિના
ધર્મ શોભા પામતો નથી.

૨૧ પ્ર. કુલ મળીને ઈન્દ્રો કેટલા છે ?

ઉ. ભવનવાસી દેવોના ૪૦ ઈન્દ્ર, વ્યંતર દેવોના ૩૨ ઈન્દ્ર, કલ્પવાસી દેવોના ૨૪ ઈન્દ્ર, જ્યોતિષી દેવોના ચંદ્ર અને સૂર્ય એ ૨ ઈન્દ્ર, મનુષ્યોના ૧ ઈન્દ્ર ચક્રવર્તી અને તિર્યંચનો ૧ ઈન્દ્ર સિંહ—એ રીતે બધા મળીને ૧૦૦ ઈન્દ્રો છે.

૨૨ પ્ર. શું વિમાન તથા સિદ્ધ શિલા આદિ આકાશમાં નિરાધાર રહેલાં છે ?

ઉ. હા; તેના તે પ્રમાણે લોક સ્વભાવાબ્જગદ્ધર્મ છે. ભગવાન અરિહંતના જન્મભિષેક આદિ પ્રસંગે ઉપર દેવોના આસનનું કંપિત થવું એ પણ લોકાનુભાવનું જ કાર્ય છે. (ખીજી રીતે કહીએ તો) વાતવલય જેને સમસ્ત લોકને ઘેરીને રાખ્યો છે, તેના આધારથી લોક આકાશમાં સ્થિત છે.

૨૩ પ્ર. નરકની ભૂમિ સંજ્ઞવની કેમ કહેવાય છે ?

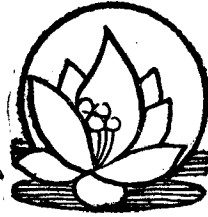
ઉ. કારણ કે ત્યાં અત્યંત દુઃખ પામીને પણ (કપ્રાતાં, છેદાતાં, ખુંદાતાં, ભેદાતાં, હણાતાં, બાળતાં છતાં) પણ નારકજીવો અકાળે મરતા નથી. તેમજ આયુષ્ય ઘણું લાંબું હોય છે.

૨૪ પ્ર. તો ધર્મ કરણી કરવાના દેશ અને કાળ કયા છે ?

ઉ. અઢી દ્વીપમાં કર્મભૂમિ મનુષ્યનાં પંદર ક્ષેત્ર માત્ર ધર્મ કરણી કરવાનાં રહ્યાં. એ પંદર ક્ષેત્રમાં પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે, ત્યાં તો સદાકાળ જૈન ધર્મ પ્રવર્તે છે, અને બાકીનાં પાંચ ભરત ક્ષેત્ર અને પાંચ ઈરવત ક્ષેત્રમાં દશ કોડાકોડી સાગરનો સર્પિણી કાળમાંથી એક કોડાકોડ સાગરથી સહેજ વધારે વખત ધર્મકર્મ કરવાનો રહે છે. પાંચ ભરત ને પાંચ ઈરવત એ દશ ક્ષેત્રમાંના એકેક ક્ષેત્રમાં બત્રીસ હજાર દેશ છે. બત્રીસ હજાર દેશમાંથી પણ ધર્મકર્મ કરવાના તો માત્ર સાડાપચીસ આર્ય દેશ જ છે.

જીવવાના ભાવે તો અનંત વખત જીવ્યો, પણ મરવાના ભાવે કોઈ વખત જીવ્યો નથી. મરવાના ભાવે જીવે તો ફરી તેને જન્મ લેવો જ ન પડે.

- ૨૫ પ્ર. વાતવલય, ધનોદધિ, ધનવાતવલય, તનુવાતવલય કેને કહે છે ?
- ઉ. વાતવલય એટલે એક પ્રકારનો પવનપુંજ કે જે સમસ્ત લોકને ઘેરીને રહ્યો છે, તથા જેના આધારથી લોક આકાશમાં સ્થિત છે. સર્વ લોક પહેલાં ધનોદધિ વાતવલયથી વીંટાયેલો છે. આ વાતવલયમાં પાણી મિશ્રિત હવા છે. આ વાતવલયને ખીજ ધનવાતવલયે ઘેરી રાખ્યો છે. એમાં સઘન વાયુ છે, અને તેને ત્રીજા તનુવાતવલયે ઘેરી રાખ્યો છે, કે જે હલકા વાયુનો પુંજ છે.
- ૨૬ પ્ર. જૈન દર્શનમાં સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત શબ્દોનો જે નિર્દેશ આવે છે તેનો અર્થ શું ?
- ઉ. એકમ, દશક, સો એમ ઉત્તરોત્તર અઠ્ઠાવીસ રકમ સુધી સંખ્યાત માન્યો છે. અસંખ્યાત એટલે કે જેની સંખ્યા ન ગણાય તે અસંખ્યાત એમ બતાવ્યું નથી બદલે અસંખ્યાત માટે પણ ચોક્કસ પ્રમાણ છે. અને તે બંનેથી આગળની સંખ્યા કે જેનો મનુષ્ય બુદ્ધિથી કરી નિર્ણય ન થઈ શકે તેને અનંત કહ્યો છે.

શુદ્ધાત્મ સ્થિતિનાં પરમાર્થિક શ્રુત અને ઇન્દ્રિયજય
એ મુખ્ય અવલંબન છે.

અન્ય ધર્મ, જૈન ધર્મ અને તેના મત, ગચ્છ, ભેદ.

૨૭ પ્ર. મુખ્ય છ દર્શન ક્યાં છે ? અને તેમાં ભેદ શું છે ?

ઉ. બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈન અને મિમાંસા એ પાંચ આસ્તિક દર્શનો એટલે અંધમોક્ષાદિ ભાવને સ્વીકારનારાં દર્શનો છે. સાંખ્ય એવો જ યોગનો અભિપ્રાય છે, સહજ ભેદ છે. મિમાંસા દર્શનના બે ભેદ છે : પૂર્વ મિમાંસા અને ઉત્તર મિમાંસા. પૂર્વ મિમાંસાનું “લેમિની” અને ઉત્તર મિમાંસાનું “વેદાંત” એમ નામ પણ પ્રસિદ્ધ છે.

બૌદ્ધ અને જૈન સિવાયનાં બાકીનાં દર્શનો વેદને મુખ્ય રાખી પ્રવર્તે છે, માટે વેદાશ્રિત દર્શન છે. બૌદ્ધ અને જૈન વેદાશ્રિત નથી, સ્વતંત્ર દર્શન છે.

આત્માદિ પદાર્થને નહીં સ્વીકારવાનું એવું ચાર્વાક નામે છઠ્ઠું દર્શન છે. જૈનદર્શનના સહજ પ્રકારાંતરથી બે ભેદ છે, દિગંબર ને શ્વેતાંબર.

૨૮ પ્ર. આ છ દર્શનોની વિચારશ્રેણીમાં મુખ્ય શું ભેદ છે ?

ઉ. બૌદ્ધ, સાંખ્ય, જૈન અને પૂર્વ મિમાંસાને અભિપ્રાયે સૃષ્ટિકર્તા એવો કોઈ ઈશ્વર નથી. નૈયાયિકને અભિપ્રાયે તટસ્થપણે ઈશ્વર-કર્તા છે. વેદાંતને અભિપ્રાયે આત્માને વિષે જગત વિવર્તરૂપ એટલે કલ્પિતપણે ભાસે છે અને તે રીતે ઈશ્વર કલ્પિતપણે કર્તા

સ્વીકાર્યો છે. યોગને અભિપ્રાયે નિયંતાપણે ઈશ્વર પુરુષ વિશેષ છે. ઉપનિષદમાં ઈશ્વર જગતનો કર્તા છે. જૈનને મતે જગતનો વિસ્તાર કર્મજન્ય છે, પદ્મલજન્ય છે. જૈન, ખૌદ, મિમાંસાએ કહ્યું છે કે માત્ર કર્મોને લઈને સંચાલન છે. કોઈ જગતકર્તા નથી. જૈને વિશુદ્ધ “આત્મા” તે જ ઈશ્વર એમ ખતાવ્યું. વેદાંતવાળા ધ્રમમાં સમાઈ-જવારૂપ મુક્તિ માને છે, તેથી ત્યાં પોતાને પોતાનો અનુભવ રહેતો નથી. પૂર્વ મિમાંસક દેવલોક માને છે, ફરી જન્મ, અવતાર થાય એવો મોક્ષ માને છે.

ખૌદને અભિપ્રાયે ત્રિકાળ અને વસ્તુસ્વરૂપ આત્મા નથી, ક્ષણિક છે. બુદ્ધે કહ્યું આત્મા નિત્ય નથી પણ ક્ષણિક છે. ખીર્જાં ભારતીય દર્શનોએ આત્માને નિત્ય જ માન્યો. ભગવાન મહાવીરે તેને નિત્ય અનિત્ય (નિત્યાનિત્ય) કહ્યો. જો આત્મા ક્ષણિક માનો તો મોટો વિરોધાભાસ ઊભો થાય છે કે કર્મ ક્યું એક આત્માએ અને તેનું ફળ ભોગવે ખીજે આત્મા. તેમ જ આત્માનો મનુષ્ય તિર્યંચ આદિ પચાંચ અનિત્ય છે.

નૈયાયિકને અભિપ્રાયે સર્વવ્યાપક એવા અસંખ્ય જીવ છે. ઈશ્વર પણ સર્વવ્યાપક છે. આત્માદિને મનના સાંનિધ્યથી જ્ઞાન ઉપજે છે. સાંખ્યને અભિપ્રાયે સર્વવ્યાપક એવા અસંખ્ય આત્મા છે; તે નિત્ય, અપરિણામી અને ચિન્માત્ર સ્વરૂપ છે.

જૈનને અભિપ્રાયે અનંત દ્રવ્ય આત્મા છે, પ્રત્યેક જુદા છે. જ્ઞાનદર્શનાદિ ચેતના સ્વરૂપ, નિત્ય અને પરિણામી, પ્રત્યેક આત્મા અસંખ્યાતપ્રદેશી, સ્વશરીરાવગાહવર્તી માન્યો છે.

પૂર્વ મિમાંસાને અભિપ્રાયે જીવ અસંખ્ય છે, ચેતન છે, ઉત્તર મિમાંસાને અભિપ્રાયે એક જ આત્મા સર્વવ્યાપક અને સચ્ચિદાનંદમય ત્રિકાળાબાહ્ય છે.

ઉપનિષદ માને છે કે આત્મા એક જ છે અને સર્વ તેનો વિસ્તાર છે. સાંખ્ય દર્શનમાં આત્મા અનેક છે. જૈન અને સાંખ્ય અનેક

પંચપરમેષ્ઠીના પ્રેમ કરતાં આ શરીર ઉપર પણ જો પ્રેમ વધી જાય તો તે અનંતાનુબંધી લોભ છે.

આત્મા માને છે. સાંખ્યોએ આત્માને ચેતન તો માન્યો પણ જૈનોએ તેમાં જ્ઞાનગુણ માન્યો. ત્યાં બંનેમાં ભેદ પડ્યો. સાંખ્યોએ જ્ઞાનગુણ પ્રકૃતિમાં માન્યો. જ્યારે જૈનોએ જ્ઞાનગુણ આત્માનો માન્યો. જૈન દર્શનમાં પ્રકૃતિની જગ્યાએ પુદ્ગલ છે. પ્રકૃતિ જડ તત્ત્વ છે. સાંખ્યની માન્યતા કે જ્ઞાન એ આત્માનો સ્વાભાવિક ગુણ નથી. આ વાતને નૈયાયિક, વૈશેષિકોએ સ્વીકારી. સાંખ્યોએ કહ્યું આત્મા કુટસ્થ છે અને પ્રકૃતિ પરિણામી છે તેથી મોક્ષ અને બંધ પ્રકૃતિના છે. જૈનોએ કહ્યું, માત્ર પ્રકૃતિ પરિણામી નહીં પણ આત્મા પણ પરિણામી છે. જડ અને ચેતન બંને પરિણામી છે. મોક્ષ અને બંધ પુરુષના (આત્માના) છે.

અન્ય ભારતીય દર્શનોની માન્યતા છે કે આત્મા અમૂર્ત હોવાથી વ્યાપક છે. કોઈ એવું સ્થાન નથી જ્યાં આત્મા ન હોય. જૈન કહે છે કે આત્મા જે વ્યાપક હોય તો સંવેદના (વેદના) શરીર બહાર કેમ થતી નથી ? એના અનુભવની મર્યાદા શરીર સીમિત છે. વેદના અમુક જગ્યાએ જ તેથી સંવેદન અમુક ક્ષેત્રમાં જ થાય. આત્મા જ્ઞાનથી વ્યાપક છે તેથી તે જાણે છે. જૈન કહે છે કે આત્મા મૂર્ત-અમૂર્ત છે. આત્મા સંકાય વિકાસતું ભાજન છે. મૂર્તને ક્ષેત્ર-મર્યાદા છે, તેમ આત્મામાં પણ ક્ષેત્રમર્યાદા છે. તેમજ આત્મા અસંખ્ય પ્રદેશી છે. જ્યારે સમુદ્ધાત કરે છે ત્યારે એ પણ લોકગ્યાપી બની જાય છે, આ દષ્ટિએ આત્મા વ્યાપક પણ છે. જૈન દર્શન સિવાય કોઈપણ મતે આત્માને અસંખ્યપ્રદેશી નથી માન્યો.

સાંખ્ય, પતંજલિ, વેદાંત કહે છે કે યુદ્ધિ જડ છે. જિન કહે છે કે યુદ્ધિ ચેતન છે.

વેદાંત, સાંખ્ય બંધાય કેવળ જ્ઞાન માને છે પણ દરેક જુદો અર્થ માને છે. બ્રાહ્મિ ગઈ ત્યાં કેવળ આત્મા રહ્યો એમ વેદાંત માને છે. સાંખ્ય એમ માને છે કે જ્ઞાન એ જ ઉપાધિ છે અને બંધાય ગુણ છૂટી નિર્ગુણ થઈ જાય તો મોક્ષ થાય છે.

રોજ રોટલા ખાવા છતાં અરુચિ થતી નથી, તેમ જ્ઞાનને ફરી ફરી કહેતાં, સાંભળતાં અરુચિ ન થવી જોઈએ.

“છે ગુણી ગુણમય, નાશ ગુણનો, ત્યાં જ નાશ ગુણી તણો,
તો અન્યમતી નિર્વાણને કહે શૂન્ય, કલ્પિત એ ગણો.”

વેદાંત સામાન્યને(કુટસ્થ આત્મા)ને માને છે, પણ વિશેષ (પર્યાય)ને નથી માનતો. તેથી તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. બૌદ્ધ તે વિશેષને માને છે અને સામાન્યને નથી માનતો તેથી તે પણ મિથ્યાદષ્ટિ છે. પ્રત્યેક વસ્તુ ત્રિકાળ સામાન્ય અને વિશેષરૂપ જ છે. દ્રવ્ય અને પર્યાય બંને વસ્તુતું સ્વરૂપ છે. જૈન દર્શન બંનેને માને છે. તે અનેકાંત છે. તેથી તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે.

બૌદ્ધ, ક્ષણિકવાદી, પર્યાયરૂપે “સત્” છે. વેદાંત-સનાતન-દ્રવ્યરૂપે “સત્” છે. ચાર્વાક નિરીશ્વરવાદી બ્યાં સુધી આત્માની પ્રતીતિ થઈ નથી ત્યાં સુધી તેને ઓળખવારૂપે “સત્” છે.

સર્વ દર્શનની શિક્ષા કરતાં જિનની કહેલી બંધ મોક્ષના સ્વરૂપની શિક્ષા જેટલી અવિકળ પ્રતિભાસે છે, તેટલી બીજાં દર્શનની પ્રતિભાસતી નથી. અને જે અવિકળ શિક્ષા તે જ પ્રમાણસિદ્ધ છે.

૨૯ પ્ર. આર્યધર્મ તે શું ? બધાની ઉત્પત્તિ વેદમાંથી જ છે શું ?

ઉ. જૈન જૈનને, બૌદ્ધ બૌદ્ધને, વેદાંતી વેદાંતને આર્યધર્મ કહે એમ સાધારણુ છે. તથાપિ જ્ઞાની પુરુષો તો જેથી આત્માને નિજસ્વરૂપની પ્રાર્થિત થાય એવો જે આર્ય (ઉત્તમ) માર્ગ તેને આર્ય ધર્મ કહે છે અને એમ યોગ્ય છે.

બધાની ઉત્પત્તિ વેદમાંથી થવી સંભવતી નથી. વેદમાં જેટલું જ્ઞાન કહ્યું છે તેથી સહસ્રગણા આશયવાણું જ્ઞાન શ્રીતીર્થકરાદિ મહાત્માઓએ કહ્યું છે. અદ્ય વસ્તુમાંથી સંપૂર્ણ વસ્તુ થઈ શકે નહીં; એમ હોવાથી વેદમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ કહેવી ઘટતી નથી. બાકી વેદ જેવો અભિપ્રાય અને જૈન જેવો અભિપ્રાય અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે. સર્વ ભાવ અનાદિ છે.

દુર્બળ દેહ ને માસ ઉપવાસી, જો છે માયા રંગ રે;
તો પણ ગર્ભ અનંતા લેશે, બોલે બીજું અંગ રે.

- ૩૦ પ્ર. પશુ આદિના વધથી જરાયે પુણ્ય છે ખરું ?
- ઉ. પશુના વધથી, હોમથી કે જરાયે તેને દુઃખ આપવાથી પાપ જ છે; તે પછી યજ્ઞમાં કરો, કે ગમે તો ઈશ્વરના ધામમાં ખેસીને કરો.
- ૩૧ પ્ર. ખ્રિસ્તી ધર્મ વિષે વિચાર દર્શાવો ?
- ઉ. ભરતખંડમાં મહાત્માઓએ જેવો ધર્મ શોધ્યો છે, વિચાર્યો છે તેવો ધર્મ ખીજા કોઈ દેશથી વિચારાયો નથી, એમ તો એક અલ્પ અભ્યાસે સમજી શકાય તેવું છે. તેમાં (ખ્રિસ્તી ધર્મમાં) જીવનું સદા પરવશપણું કહ્યું છે અને મોક્ષમાં પણ તે દશા તેવી જ રાખી છે. જીવના અનાદિ સ્વરૂપનું વિવેચન જેમાં યથાયોગ્ય નથી, કર્મસંબંધી વ્યવસ્થા અને તેની નિવૃત્તિ પણુ યથાયોગ્ય કહી નથી, (તે ધર્મ ઉત્તમ ધર્મ થવા યોગ્ય નથી).
- ૩૨ પ્ર. તેઓ એમ કહે છે કે બાઈબલ ઈશ્વરપ્રેરિત છે, ઈસુ તે ઈશ્વરનો અવતાર, તેનો દીકરો છે, ને હતા.
- ઉ. એ વાત તો શ્રદ્ધાથી માન્યાથી માની શકાય, પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી. જે જન્મ-મરણથી મુક્ત થયા તે ઈશ્વર અવતાર લે તે બનવા યોગ્ય નથી, કેમકે રાગદ્વેષાદિ પરિણામ જ જન્મનો હેતુ છે; તે જેને નથી એવો ઈશ્વર અવતાર ધારણુ કરે એ વાત વિચારતાં યથાર્થ લાગતી નથી. ઈશ્વરનો દીકરો છે, ને હતા, તે વાત પણુ કોઈ રૂપક તરીકે વિચારીએ તો વખતે અંધ ખેસે; નહીં તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધા પામતી છે. મુક્ત એવા ઈશ્વરને દીકરો હોય એમ શી રીતે કહેવાય ?
- ૩૩ પ્ર. “ઈસુ ખ્રિસ્તના ચમત્કાર” વિષે શું કહો છો ?
- ઉ. કેવળ કાયામાંથી જીવ ચાલ્યો ગયો હોય, તે જ જીવ તે જ કાયામાં દાખલ કર્યો હોય, અથવા કોઈ ખીજા જીવને તેમાં દાખલ કર્યો હોય, તો તે બની શકે એવું સંભવતું નથી; અને એમ થાય તો પછી કર્માદિની વ્યવસ્થા પણુ નિષ્ફળ થાય. બાકી યોગાદિની સિદ્ધિથી કેટલાક ચમત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવા કેટલાક ઈસુને હોય તો તેમાં તદ્દન ખોટું છે, કે અસંભવિત

જ્ઞાન : જે વડે વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણીએ તે જ્ઞાન.

છે, એમ કહેવાય નહીં; તેવી સિદ્ધિઓ આત્માના ઐશ્વર્ય આગળ અટપ છે, આત્માનું ઐશ્વર્ય તેથી અનંતગુણ મહત્ત્વ સંભવે છે.

૩૪ પ્ર. યુદ્ધ પણ મોક્ષ નથી પામ્યા એ શા ઉપરથી કહેવાય ?

ઉ. તેનાં શાસ્ત્રસિદ્ધાંતોને આશ્રયે. જે પ્રમાણે તેમનાં શાસ્ત્રસિદ્ધાંતો છે, તે જ પ્રમાણે તેમનો અભિપ્રાય હોય તો તે લક્ષણ સંપૂર્ણ જ્ઞાનનું નથી. તેમના અભિપ્રાય પૂર્વાપર વિરુદ્ધ પણ દેખાય છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાન જો ન હાય તો સંપૂર્ણ રાગદ્વેષ નાશ પામવા સંભવિત નથી. જ્યાં તેમ હોય ત્યાં સંસારનો સંભવ છે. એટલે કેવળ મોક્ષ તેને હોય એમ કહેવું બની શકે એવું નથી.

૩૫ પ્ર. દુનિયાની છેવટ શી સ્થિતિ થશે ? દુનિયાનો પ્રલય છે ?

ઉ. કેવળ મોક્ષરૂપે સર્વ જીવની સ્થિતિ થાય કે કેવળ આ દુનિયાનો નાશ થાય, તેવું બનવું પ્રમાણરૂપ લાગતું નથી. આવાને આવા પ્રવાહમાં તેની સ્થિતિ સંભવે છે. કેવળ આ સૃષ્ટિ નાશ થાય કે પ્રલયરૂપ થાય એ ન બનવા યોગ્ય છે. સૃષ્ટિ એટલે એક આ જ પૃથ્વી એવો અર્થ નથી. પ્રલય એટલે સર્વ પદાર્થોનું ઈશ્વરાદિને વિષે લીનપણું તો કોઈના અભિપ્રાયમાં તે વાતનો સ્વીકાર છે, પણ સંભવિત લાગતું નથી, કેમ કે સર્વ પદાર્થ સર્વ જીવ એવાં સમપરિણામ શી રીતે પામે કે એવો યોગ બને ? (અર્થાત્ ન જ બની શકે.)

૩૬ પ્ર. માંસાહારી કોમ કે લોકોના ત્યાં અથવા તેમની સાથે જેસીને અનાહારાદિનું ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે ? જ્ઞાતિભેદનું કાંઈ વિશેષપણું છે ?

ઉ. માંસાહારી લોકોના અનાહારાદિનું ગ્રહણ નહીં કરવું તે ઉત્તમ છે. દયાની લાગણી વિશેષ રહેવા દેવી હોય તો જ્યાં હિંસાનાં સ્થાનકો છે, તથા તેવા પદાર્થો લેવાય દેખાય છે, ત્યાં રહેવાનો તથા જવા આવવાનો પ્રસંગ ન થવા દેવો જોઈએ. નહીં તો જેવી જોઈએ તેવી ઘણું કરીને દયાની લાગણી ન રહે, તેમજ અલક્ષ્ય પર વૃત્તિ ન જવા દેવા અર્થે, અને તે માર્ગની ઉન્નતિના નહીં અનુમોદનને અર્થે, અલક્ષ્યાદિ ગ્રહણ કરનારનો આહારાદિ અર્થે

આત્માને સ્વભાવમાં ધારે તે ધર્મ.

પરિચય ન રાખવો જોઈએ. જ્ઞાન દષ્ટિએ જોતાં જ્ઞાત્યાદિભેદનું વિશેષપણું જણાતું નથી, પણ લક્ષ્યાલક્ષ્યભેદનો તો ત્યાં પણ વિચાર કર્તાવ્ય છે, અને તે અર્થે મુખ્ય કરીને આ વૃત્તિ રાખવી ઉત્તમ છે. કેટલાંક કાર્યો એવાં હોય છે કે તેમાં પ્રત્યક્ષ દોષ હોતા નથી, અથવા તેથી દોષ થતા હોતા નથી, પણ તેને અંગે ખીજા દોષનો આશ્રય હોય છે, તે પણ વિચારવાનને લક્ષ રાખવો ઉચિત છે. માંસાહારીનાં કોઈ તેવાં નિમંત્રણોમાં અન્નાહારાદિને બદલે નહીં રાંધેલો એવો ફળાહાર આદિ લેતાં તે લોકોનો ઉપકાર સાચવવાનો સંભવ રહેતો હોય, તો તેમ અનુસરો તે સારું છે.

૩૭ પ્ર. કૃષ્ણાવતાર ને રામાવતાર એ ખરી વાત છે ? એ સાક્ષાત ઈશ્વર હતા કે તેના અંશ હતા ? તેમ મનીએ તો મોક્ષ પમાય ?

ઉ. બંને મહાત્માપુરુષ હતા. ઈશ્વરનો અંશ કોઈ જીવ છે એમ નથી. ઈશ્વરનો અંશ જીવને માનવાથી બંધ મોક્ષ બધા વ્યર્થ થાય કેમ કે ઈશ્વર જ અજ્ઞાનાદિનો કર્તા થાય; અજ્ઞાનાદિનો જે કર્તા થાય તેને પછી સહેજે અનૈશ્વર્યપણું પ્રાપ્ત થાય ને ઈશ્વરપણું ખોઈ એસે તેમ જીવને ઈશ્વરનો અંશ માન્યા પછી પુરુષાર્થ કરવો યોગ્ય શી રીતે લાગે ? કેમ કે જ્ઞાતે તો કંઈ કર્તાકર્તા ઠરી શકે નહીં.

૩૮ પ્ર. વેદાંત અને જૈન દર્શનમાં મુખ્ય શું ભેદ છે ?

ઉ. વેદાંત છે તે શુદ્ધ ન્યાભાસી છે, શુદ્ધ નય આભાસ મતવાળા “નિશ્ચય નય” સિવાય ખીજા નયને એટલે “વ્યવહાર નય”ને ગ્રહણ કરતા નથી. જિન અનેકાંતિક છે, અર્થાત તે સ્વાદવાદિ છે.

૩૯ પ્ર. મુમુક્ષુએ મત, ગચ્છ કે નયનો આગ્રહ કરવો જોઈએ ?

ઉ. ના, “છોડી મત દર્શન તણા, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ;
કલ્પો માર્ગ આ સાધરો, જન્મ તેહના અટપ.”

માર્ગ જેને પ્રાપ્ત નથી થયો એવા મનુષ્યો “નય”નો આગ્રહ કરે છે અને તેથી વિષમ ફળની પ્રાપ્તિ હોય છે. જેણે જ્ઞાનીના

જે દેખાય છે તે જોતો નથી અને જે જુએ છે તે દેખાતો નથી.

માર્ગની ઇચ્છા કરી હોય એવા પ્રાણીએ નયાદિકમાં ઉદાસીન રહેવાનો અભ્યાસ કરવો. કોઈ નયમાં આગ્રહ કરવો નહિ અને કોઈ પ્રાણીને એ વાટે દુભવવું નહિ, અને એ આગ્રહ જેને મટચો છે, તે કોઈ વાટે પણ પ્રાણીને દુભવવાની ઇચ્છા કરતો નથી.

૪૦ પ્ર. કદાગ્રહ કોને કહી છે ?

ઉ. ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહનું ન હોવાપણું; કુળધર્મનો આગ્રહ, માનશ્લાઘાની કામના, અમધ્યસ્થપણું એ કદાગ્રહ છે. તે કદાગ્રહ જ્યાં સુધી જીવ ન મૂકે ત્યાં સુધી કયાણ થાય નહિ.

૪૧ પ્ર. કુળ, જાતિ વિષેનો આગ્રહ તે અજ્ઞાન છે ?

ઉ. હા, જીવ જે જે કુળમાં જીવે છે, તેનો તેનો આગ્રહ કરે છે, જોર કરે છે. વૈષ્ણવને ત્યાં જન્મ લીધો હોત તો તેનો આગ્રહ થઈ જત; જો તપામાં હોય તો તપાનો આગ્રહ થઈ જાય. જીવનું સ્વરૂપ હું ઢિયા નથી, તપા નથી, કુળ નથી, જાતિ નથી, વર્ણ નથી, તેને આવી આવી માઠી કંપના કરી આગ્રહથી વર્તાવવો એ કેવું જ્ઞાન છે ?

“જાતિ, વેષનો ભેદ નહિ, કહી માર્ગ જે હોય;

સાધે તે મુક્તિ લહે, એમાં ભેદ ન કોય.”

૪૨ પ્ર. “આર્ય આચાર” અને “આર્ય વિચાર” કોને કહેવાય ?

ઉ. “આર્ય આચાર” એટલે મુખ્ય કરીને દયા, સત્ય, ક્ષમાદિ ગુણોનું આચરવું તે, અને “આર્ય વિચાર” એટલે આત્માનું અસ્તિત્વ, નિત્યત્વ, વર્તમાનકાળ સુધીમાં તે સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, તથા તે અજ્ઞાન અને અભાનનાં કારણો, તે કારણોની નિવૃત્તિ, અને તેમ થઈ અવ્યાપાદ આનંદસ્વરૂપ એવા નિજપદને વિષે સ્વાભાવિક સ્થિતિ થવી તે.

૪૩ પ્ર. જૈન દર્શનના સિદ્ધાંતો કેવા છે ?

ઉ. જે જે જિનેશ્વરનાં કહેલાં સૌદ્ધાંતિક વચનો તે અખંડ છે. તેઓના કેટલાક સિદ્ધાંતો એવા સૂક્ષ્મ છે કે, જે એકેક વિચારતાં આખા જિંદગી વહી જાય તેવું છે.

જે છૂટવા માટે જ જીવે છે તે વધનમાં આવતો નથી.

- ૪૪ પ્ર. મોક્ષમાર્ગ એક જ છે કે વધારે છે ?
- ઉ. મોક્ષમાર્ગ એક જ છે અને તે નિશ્ચય સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા જ છે.
- “એક હોય ત્રણ કાળમાં પરમારથનો પંથ;”
- મોક્ષના માર્ગ બે નથી, જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમ શાંતિને ભૂતકાળે પામ્યા તે એક જ માર્ગથી પામ્યા છે. વર્તમાન કાળે પણ તેથી જ પામે છે, ભવિષ્યકાળે પણ તેથી જ પામશે.
- ૪૫ પ્ર. જિનમાર્ગ સિવાય ખીજ કોઈ માર્ગમાં મોક્ષ માર્ગ હોય છે ?
- ઉ. ના.
- ૪૬ પ્ર. જૈન માર્ગમાં હાલ કેટલા ગરુહ પ્રવર્તે છે ?
- ઉ. જૈન માર્ગમાં હાલમાં ઘણા ગરુહ પ્રવર્તે છે, જેવા કે તપગરુહ, અચલગરુહ, લુંકાગરુહ, ખરતરગરુહ ઇત્યાદિ આ દરેક પોતાથી અન્ય પક્ષવાળાને મિથ્યાત્વી માને છે. તેવી રીતે ખીજ વિભાગ છ કોટિ, આઠ કોટિ, ઇત્યાદિ દરેક પોતાથી અન્ય કોટિવાળાને મિથ્યાત્વી માને છે. વ્યાજબી રીતે નવકોટિ જોઈએ. તેમાંથી જેટલી ઓછી તેટલું ઓછું; અને તે કરતાં પણ આગળ જવામાં આવે તો સમન્વય કે છેવટે નવકોટિયે છોડ્યા વિના રસ્તો નથી.
- ફેરફાર જે છે તે વ્યવહારમાર્ગમાં છે. મોક્ષમાર્ગ તો ફેરફારવાળો નથી, એક જ છે. વિચારવાન પુરુષે વ્યવહારના ભેદથી મૂંઝાવું નહીં.
- ૪૭ પ્ર. “ગણુ”, “ગરુહ”, “સંઘ” કોને કહે છે ?
- ઉ. રત્નત્રય જ “ગણુ” કહેવાય છે. મોક્ષમાર્ગ ઉપર ગમન કરવાને “ગરુહ” કહે છે. “સંઘ” એટલે ગુણનો સમૂહ.
- ૪૮ પ્ર. અત્યારે જૈન દર્શનમાં આટલા બધા મત પ્રવર્તે છે તેનાં મુખ્ય કારણો કયાં છે ?
- ઉ. ૧. પોતાની શિથિલતાને લીધે કેટલાક પુરુષોએ નિગ્રંથદર્શાની પ્રાધાન્યતા ઘટાડી હોય.

જેમણે પ્રમોદનો જય કર્યો તેમણે પરમ પદનો જય કર્યો.

૨. પરસ્પર બે આચાર્યોને વાદવિવાદ.
૩. મોહનીય કર્મનો ઉદય અને તે રૂપે પ્રવર્તન થઈ જવું.
૪. ગ્રહાયા પછી તે વાતનો માર્ગ મળતો હોય તો પણ તે દુર્લભબોધિતાને લીધે ન ગ્રહવે.
૫. મતિની ન્યુનતા.
૬. જેના પર રાગ તેના છંદમાં પ્રવર્તન કરનારા ઘણા મનુષ્યો.
૭. દુઃસમ કાળ, અને
૮. શાસ્ત્રજ્ઞાનનું ઘટી જવું.

૪૯ પ્ર. આચાર્યે ધર્મસંબંધી જૈન સમાજની દશા કેવી વર્તે છે ?

ઉ. કેળવણી પામેલાને ધર્મતત્ત્વ પર મૂળથી શ્રદ્ધા જણાતી નથી અને તેમને ધર્મની દુર્લભતા થઈ પડી છે. કેળવણી વગરના લોકો એમ માને છે કે બાપદાદા જે ધર્મને સ્વીકારતા આવ્યા છે તે જ નીતરાગનો બોધેલો ધર્મ છે, બાકી જૈન નામે પ્રવર્તે છે તે મત સઘળા અસત્ છે. કાં તો દીક્ષા, કાં તો લિક્ષા માગ્યા જેવી સ્થિતિથી મૂંઝાઈને પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષા, કાં તો સ્મશાન વૈરાગ્યમાં લેવાઈ ગયેલી દીક્ષા હોય છે. શિક્ષાની સાપેક્ષ સ્ફુરણાથી પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષાવાળો પુરુષ તમે વિરલ જ દેખશો (જુઓ પ્રશ્ન ૧૧૮૩). સંશોધક પુરુષો બહુ ઓછા છે. બંધાં પૂછવા જાઓ ત્યાં સર્વ પોતપોતાની ગાય છે. પછી તે સાચી કે જૂઠી તેનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. બાકી તો (જૈન) દર્શનની દશા જેઈ કચ્છા ઉપજે તેવું છે. મતભેદ રાખી કોઈ મોક્ષ પામ્યા નથી. વિચારીને જોણે મતભેદ ટાળ્યો, તે અંતર્વૃત્તિ પામી ક્રમે કરી શાશ્વત મોક્ષને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે.

૫૦ પ્ર. શ્વેતામ્બરમાં મુખ્ય વિવાદ શું છે ?

ઉ. એકનું કહેવું પ્રતિમાની સિદ્ધિ મટે છે. બીજા તેને કેવળ ઉત્થાપે છે. એક જણાએ બીજાને ૩. ૧૦૦૦ આપ્યા હશે. તેના છોકરાએ

સર્વ પ્રકારના આરંભ તથા પરિગ્રહના સંબંધનું મૂળ છેદવાને સમર્થ એવું બ્રહ્મચર્ય પરમ સાધન છે.

પેલા ખીજના છોકરાને કહ્યું કે મારા બાપે તારા બાપને રૂ. ૧૦,૦૦૦ આપ્યા હતા તે લાવ. સામાએ કહ્યું કે હું ચોપડામાં જોઈશ. ચોપડામાં જોયું તો રૂ. ૧૦૦ નીકળતા હતા. તેણે વિચાર કર્યો કે જો રૂ. ૧૦૦ કબૂલવા જઈશ તો વધારે ચોંટશે એટલે બે મીંડાં જ ઉડાવીને કહ્યું કે મારા બાપે લીધા જ નથી. આણે બે મીંડા કાઢી નાખ્યાં અને પેલાએ બે મીંડાં ચઢાવ્યાં હતાં. એમ મૂર્તિ હોય પણ સાદી હોય, આંગી ન હોય. તો ય પ્રવેતાંબરોએ યડાવી દીધી ત્યારે સ્થાનકવાસીઓએ મૂર્તિ જ ઉડાવી દીધી. ડોઈ સુશોભિત અક્ષરકારાદિ અને યજ્ઞ સહિત પ્રતિમા પૂજે છે. વળી, ખીજ (દિગમ્બર) યજ્ઞવાણી પ્રતિમા પૂજવી દ્રવ્યમિથ્યાત્વ કહે છે. ભગવાનને ભૂલી પ્રતિમા પૂજવાની નથી. અજ્ઞાનને વધવાને અનેક માર્ગ છે. તેમાં પ્રતિમા પણ તેનું નિમિત્ત બને છે. ભગવાનને પૂજવાના છે કે પ્રતિમાને પૂજવા જવાનું છે ? ભગવાનને ગમે તે નિમિત્તે યાદ કરે તો કલ્યાણ છે. (જુઓ પ્રશ્ન ૯૭૭)

૫૧ પ્ર. શ્રીમદ રાજચંદ્રની શ્રદ્ધા ક્યા ગરબમાં હતી ?

ઉ. તેઓ કહેતા હતા કે “હું ડોઈ ગરબમાં નથી; પણ આત્મામાં છું; એ ભૂલશો નહિ. પ્રથમ પ્રતિમા નહિ માનતો અને હવે માનું છું, તેમાં ડોઈ પક્ષપાતી કારણ નથી; પણ મને તેની સિદ્ધિ જણાઈ તેથી માન્ય રાખું છું. મારી પ્રતિમામાં શ્રદ્ધા છે, માટે તમે સઘળા કરો એ માટે મારું કહેવું નથી, પણ વીર ભગવાનની આજ્ઞાનું આરાધન તેથી થતું જણાય તો તેમ કરવું. કૃતકર્થી, જો તમે કહેતા હો તો આખા જૈન દર્શનનું પણ ખંડન કરી દર્શાવું; પણ તેમાં કલ્યાણ નથી. સત્ય વસ્તુ જ્યાં પ્રમાણથી, અનુભવથી સિદ્ધ થઈ ત્યાં જિજ્ઞાસુ પુરુષો પોતાની ગમે તેવી હડ પણ મૂકી દે છે.”

આ સઘળા સંસારની, રમણી નાયકરૂપ;
એ ત્યાગી, ત્યાગ્યું બધું, કેવળ શોક સ્વરૂપ.

૫૨ પ્ર. પ્રતિમાની માન્યતા કયાણુકારી છે તે વાત શ્રીમદ રાજ્યંદ્રે ક્યા પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી બતાવી ?

ઉ. ૧ આગમપ્રમાણ, ૨ ઇતિહાસપ્રમાણ, ૩ પરંપરાપ્રમાણ, ૪ અનુભવપ્રમાણ, ૫ પ્રમાણ પ્રમાણ.

૫૩ પ્ર. આગમ એટલે શું ?

ઉ. જેનો પ્રતિપાદક મૂળ પુરુષ આપત હોય, તેનાં વચનો જેમાં રહ્યાં છે તે આગમ છે. વીતરાગદેવના બોધેલા અર્થની યોજના ગણુધરોએ કરી, ટૂંકામાં મુખ્ય વચનોને લીધાં તે આગમ. સિદ્ધાંત, શાસ્ત્ર, સૂત્ર એ બીજાં તેનાં નામ છે.

૫૪ પ્ર. અત્યારે કેટલાં સૂત્રો છે.

ઉ. એક પક્ષ (મૂર્તિપૂજક) એમ કહે છે કે અત્યારે પિસ્તાલીસ કે તેથી વધારે સૂત્રો છે. એક પક્ષ (સ્થાનકવાસી) કહે છે કે બત્રીસ જ સૂત્ર છે; અને તે બત્રીસ જ ભગવાનનાં બોધેલાં છે; બાકી મિશ્ર થઈ ગયાં છે.

૫૫ પ્ર. બીજા પક્ષ (સ્થાનકવાસી)ની ઉત્પત્તિને કેટલાં વર્ષો થયાં અને તે માને છે તે બત્રીસ સૂત્રો ક્યાં ?

ઉ. તે પક્ષની ઉત્પત્તિને આજે લગભગ પાંચસો વર્ષ થયાં. તેઓ જે બત્રીસ સૂત્ર માને છે તે નીચે પ્રમાણે :

૧૧ અંગ, ૧૨ ઉપાંગ, ૪ મૂળ, ૪ છેદ, ૧ આવશ્યક.

૫૬ પ્ર. તીર્થંકરદેવે બોધેલાં પુસ્તકોની યોજના ગણુધરદેવે કરી તે પુસ્તકો કેટલાં અને તેનાં નામ જણાવો ?

ઉ. તીર્થંકરદેવે બોધેલાં પુસ્તકોની યોજના દ્વાદશાંગી રૂપે ગણુધરદેવે કરી, તે બાર અંગનાં નામ :

આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ, ભગવતી, સાતાધર્મક્યાંગ, ઉપાસકદશાંગ, અંતકૃતદશાંગ, અનુત્તરૌપપાતિક, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાક અને દષ્ટિવાદ.

સ્વચ્છંદે કલ્પના તે ભ્રાંતિ છે.

૫૭ પ્ર. સૂત્ર અને સિદ્ધાંત એ બે એક છે ? તેમાં શું ભેદ છે ?

ઉ. સૂત્ર અને સિદ્ધાંત એ બે જુદાં છે. સાચવવા સારુ સિદ્ધાંતો સૂત્ર-રૂપી પેટીમાં રાખવામાં આવ્યા છે. દેશ કાળને અનુસરી સૂત્ર રચવામાં એટલે ગૂંથવામાં આવે છે; અને તેમાં સિદ્ધાંતની ગૂંથણી કરવામાં આવે છે. તે સિદ્ધાંતો ગમે તેવા કાળમાં ગમે તે ક્ષેત્રમાં ફરતા નથી, સિદ્ધાંત એ ગણિતની માફક પ્રત્યક્ષ છે. તેથી તેમાં કોઈ જાતની ભૂલ કે અધૂરાપણું સમાતું નથી. સિદ્ધાંત છે એ પ્રત્યક્ષ છે, જ્ઞાનીના અનુભવગમ્ય ખાખત છે, તેમાં અનુમાનપણું કામ આવતું નથી. અનુમાન એ તર્કનો વિષય છે અને તર્ક આગળ જતાં કેટલીક વાર ખોટો પણ પડે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ જે અનુભવગમ્ય છે તેમાં કાંઈ પણ ખોટાપણું સમાતું નથી. જ્યાં સુધી અનુભવગમ્ય ન થાય ત્યાં સુધી સુપ્રતીતિ રાખવા જરૂર છે, અને સુપ્રતીતિથી ક્રમે ક્રમે કરી અનુભવગમ્ય થાય છે.

સિદ્ધાંતના દાખલા : (૧) “રાગદ્વેષથી બંધ છે.” (૨) “બંધનો ક્ષય થવાથી મુક્તિ થાય છે.” આ સિદ્ધાંતની ખાતરી કરવી હોય તો રાગદ્વેષ છોડો, જે સમયે સર્વથા પ્રકારે રાગદ્વેષ ક્ષય થાય, તેને ખીને સમયે “કેવળજ્ઞાન” છે.

૫૮ પ્ર. હાલનાં શાસ્ત્રો તેો મહાવીરસ્વામી પછી ઘણા વખતે લખાયાં એટલે તેમાં તીર્થંકરોનાં જ વચનો છે તેવી શંકા થવી યોગ્ય છે ?

ઉ. તે વચનો અસત્ છે, એમ ન કહેવું, કારણ કે જેને તમે અસત્ કહો છો તે શાસ્ત્રથી જ પ્રથમ તેો તમે જીવ, અજીવ એવું કહેતાં શીખ્યા છો; અર્થાત્ તે જ શાસ્ત્રોને આધારે જ તમે જે કાંઈ જાણો છો તે જાણ્યું છે. વળી શાસ્ત્રના લખનારાઓ પણ વિચારવાન હતા; તેથી તે સિદ્ધાંત વિષે જાણુતા હતા. મહાવીરસ્વામી પછી ઘણે વરસે લખાણાં છે માટે અસત્ કહેવાં તે દોષ ગણાય. હાલ સિદ્ધાંતોનો જે ખાંધો જોવામાં આવે છે તે જ અક્ષરોમાં અનુક્રમે તીર્થંકરે કહ્યું હોય એમ કાંઈ નથી. પણ જેમ કોઈ વખતે કોઈએ વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા સંબંધી

મન જ બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે.

પૂછ્યું તો તે સંબંધી વાત કહી. આવા આવા પ્રકારની વાત થતી હોય તે તેમની પાસે જે ગણુધરો હોય તે ધ્યાનમાં રાખી લે, અને અનુક્રમે તેનો બાધો બાધે. બાકી તીર્થંકર જેટલું કહે તેટલું કાંઈ તેઓના ધ્યાનમાં ન રહે, અભિપ્રાય ધ્યાનમાં રહે. વળી ગણુધરો પણ ખુદ્ધિમાન હતા એટલે તે તીર્થંકરે કહેલાં વાક્યો કાંઈ તેમાં આવ્યાં નથી એમ પણ નથી.

૫૯ પ્ર. સત્યાર્થ શાસ્ત્ર કોને કહેવાય ?

ઉ. શાસ્ત્ર તે છે કે જે (૧) સર્વજ્ઞ વીતરાગનું બોધેલું હોય, (૨) કોઈ વાદી-પ્રતિવાદી જેનું ઉલ્લંઘન કરી શકે નહિ એવું હોય, (૩) પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણથી જેમાં વિરોધ ન આવે, (૪) વસ્તુનું સ્વરૂપ જેવું હોય તેવો ઉપદેશ હોય, (૫) સર્વ જીવને હિતકારી હોય, તથા (૬) કુમાર્ગનો નિષેધ કરનાર હોય. આ છ વિશેષણો યુક્ત હોય તે સાચાં શાસ્ત્ર છે.

૬૦ પ્ર. યોગ્ય કાળે શાસ્ત્ર વાંચવું એટલે શું ?

ઉ. શાસ્ત્રોને માટે અમુક કાળે શાસ્ત્ર વાંચવું એવો નિયમ છે. આગમ શાસ્ત્રોના બે ભેદ છે : કાલિક અને ઉત્કાલિક. અમુક સમયે જે શાસ્ત્ર વાંચવાનું છે તે ખીજે કાળે વાંચે તો પાપ લાગે. તેમજ યોત્રીસ અસન્નઝાય હોય ત્યારે સૂત્ર વંચાય કે ભણાય નહીં.

૬૧ પ્ર. યોત્રીસ અસન્નઝાય ગણાવો ?

ઉ. આકાશની બાર અસન્નઝાય :-

૧. તારો આકાશોથી ખરે તો, ૨. ચારે દિશા રાતી થાય તો, ૩. અકાળે ગાળે તો, ૪. અકાળે વીજળી થાય તો, ૫. અકાળે કાટકો થાય તો, ૬. ખીજના ચંદ્રની, ૭. જક્ષના ચિહ્ન (આકાશમાં વ્યંતર આદિનાં નગરો દેખાય), ૮. કરા પડે તો, ૯. ધૂયર (ધુમ્મસ) વરસે તો, ૧૦. રજુ (ધૂળ) વરસે તો, ૧૧. ચંદ્રગ્રહણ થાય તો, ૧૨. સૂર્યગ્રહણ થાય તો.

ઔદારિક શરીરની આઠ અસન્નઝાય :-

જેણે મન જીત્યું તેણે સર્વસંસાર જીત્યો.

૧. તત્કાળનાં તાજાં હાડકાં પડ્યાં હોય તો, ૨. માંસ પડ્યું હોય તો, ૩. લોહી પડ્યું હોય તો, ૪. વિષ્ટા, ભલટી પડી હોય તો, ૫. મડદું બળતું હોય તો, ૬. મોટો રાજા મરે તો, ૭. સંગ્રામ થાય તો, ૮. પંચેન્દ્રિયનું કલેવર પડ્યું હોય તો.

વખત (કાળ)ની ચૌદ અસબ્જાય :-

૧. ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૫, ૨. ચૈત્ર વદ ૧, ૩. અષાઢ શુદ્ધ ૧૫, ૪. અષાઢ વદ ૧, ૫. ભાદરવા શુદ્ધ ૧૫, ૬. ભાદરવા વદ ૧, ૭. કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫, ૮. કાર્તિક વદ ૧, ૯. પ્રભાત, ૧૦. મધ્યાહ્ન, ૧૧. સંધ્યા, ૧૨. મધ્યરાત્રિ, ૧૩. હુતાશણી પ્રગટે તે વખતની, ૧૪ હોળીના બીજા દિવસે ધૂળેટીની.

અમુક કામ માટે અમુક કાળ લગવાને કલ્પા છે તે જેને આત્મ-કલ્યાણ કરવાની ભાવના છે તેને માટે આ બધા નિયમો કરી આધ્યા છે અમુક વખતે શ્વાસોચ્છવાસ એવા હોય છે કે તે વખતે મન બરાબર સ્થિર ન હોય. તેથી તે અકાળ છે એમ કહ્યું છે. ડાઈનું મરણ થાય તે વખતે સ્વાધ્યાય ન કરવો એમ કહ્યું છે. તેનું કારણ એનું મન તે વખતે બરાબર સ્થિર રહેતું નથી. અમુક દૂર સુધી હાડકું પડ્યું હોય ત્યાં સ્વાધ્યાય ન કરવો એમ કહ્યું છે. તેનું કારણ તેવા નિમિત્તો હિંસાનાં પરિણામ વગેરે થાય, મન વિક્ષેપી થાય તે છે. આત્માને અહિત થાય, વિક્ષેપ થાય, એવા સ્થળમાં, એવાં નિમિત્તોમાં સ્વાધ્યાય ન કરવો એમ કહ્યું છે.

૬૨ પ્ર. ઉત્તરાધ્યન સૂત્રમાં વચન છે કે છેલ્લા તીર્થ કરના શિષ્યો વાંકા ને જડ થશે, તે વચન કઈ અપેક્ષાએ કહ્યું છે ?

ઉ. જૈન સમુદાયમાં પરસ્પર બહુ મતભેદ પડી ગયા છે. પરસ્પર નિંદાત્ર થેથી જન્મળ માંડી ખેડા છે, પણ તત્ત્વને ડાઈક જ બળે છે, બળ્યા કરતાં આઝી શંકા કરનારા અર્ધદગ્ધો પણ છે; બળેણીને અહંપદ કરનારા પણ છે. લગવાનના કથનરૂપ મણિના ઘરમાં કેટલાંક પામર પ્રાણીઓ દોષરૂપી કાણું શોધવાનું મંથન

મન જ સર્વ સંસારની મોહિનીરૂપ છે.

કરી અધોગતિજન્ય કર્મ બાંધે છે. લીલોતરીને બદલે તેની સુકવણી કરી લેવાનું કાણે કેવા વિચારથી શોધી કાઢ્યું હશે ?

૬૩ પ્ર. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને શ્રી આનંદધનજી કેટલા વર્ષ પૂર્વે થયા હતા ?

ઉ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને થયાં (લગભગ) પોણા નવસો વરસ થયાં. શ્રી આનંદધનજીને થયાં (લગભગ) પોણા ત્રણસો વરસ થયાં. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે લોકાનુગૃહમાં આત્મા અર્પણ કર્યો. શ્રી આનંદધનજીએ આત્મહિત સાધનપ્રવૃત્તિને મુખ્ય કરી.

૬૪ પ્ર. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ અને તે સમયની દેશકાળ સ્થિતિ કેવી હતી ?

ઉ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય એ ધંધુકાંના મોઢ વાણિયા હતા. તેમણે આઠ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા લીધી. તેઓના ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિ હતા. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મહાપ્રભાવક બળવાન ક્ષયોપશમવાળા પુરુષ હતા. તેઓ ધારત તો જુદો પંથ પ્રવર્તાવી શકે એવા સામર્થ્યવાન હતા. તેમણે ત્રીસ હજાર ઘરને શ્રાવક કર્યાં. ત્રીસ હજાર ઘર એટલે સવાથી દોઢ લાખ માણસની સંખ્યા થઈ. એક લાખના સમૂહથી સહજનંદજીએ પોતાનો સંપ્રદાય પ્રવર્તાવ્યો, તો દોઢ લાખ અનુયાયીઓનો એક જુદો સંપ્રદાય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ધારત તો પ્રવર્તાવી શકત.

પણ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને લાગ્યું કે સંપૂર્ણ વીતરાગ સર્વજી તીર્થંકર જ ધર્મપ્રવર્તક હોઈ શકે. અમે તો તીર્થંકરોની આજ્ઞાએ ચાલી તેમના પરમાર્થ માર્ગનો પ્રકાશ કરવા પ્રયત્ન કરનારા. વીતરાગમાર્ગ પ્રતિ વિમુખતા અને અન્ય માર્ગ તરફથી વિષમતા, ઈર્ષ્યા આદિ શરૂ થઈ ચૂક્યાં હતાં. આવી વિષમતામાં વીતરાગ-માર્ગ લણી લોકોને વાળવા, લોકોપકારની તથા તે માર્ગના રક્ષણની તેમને જરૂર જણાઈ. અમારું ગમે તેમ થાયો, આ માર્ગનું રક્ષણ

આત્માને ઉપયોગ મનન કરે તે મન છે;
વર્ગણા છે તેથી મન જુદું કહેવાય.

થવું જોઈએ એ પ્રકારે તેમણે સ્વાર્પણ ક્યું. પણ આમ તેવા જ કરી શકે. તેવા ભાગ્યવાન, માહાત્મ્યવાન, ક્ષયોપશમવાન જ કરી શકે. તે મહાત્માએ કુમારપાલ રાજા પાસે પોતાના કુટુંબને માટે એક ક્ષેત્ર પણ માંગ્યું નહોતું, તેમ પોતે પણ રાજવ્યવસ્થાને ડાળિયો લીધો નહોતો એમ શ્રી કુમારપાલે તે મહાત્માના અગ્નિદાહ વખતે કહ્યું હતું.

૩૫ પ્ર. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પછી આનંદધનજી થયા ત્યાં સુધી દેશકાળ સ્થિતિ કેવી હતી ?

ઉ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે કહ્યું. શ્રી આનંદધનજી તેમના પછી છસો વરસે થયા. એ છસો વરસના અંતરાળમાં બીજા તેવા હેમચંદ્રાચાર્યની જરૂર હતી. વિષમતા વ્યાપતી જતી હતી. કાળ ઉચ્ચ સ્વરૂપ લેતો હતો. શ્રી વલ્લભાચાર્યે શૃંગારયુક્ત ધર્મ પ્રરૂપ્યો, શૃંગારયુક્ત ધર્મ ભણી લોકો વળ્યા, આકર્ષાયા. વીતરાગધર્મવિમુખતા વધતી ચાલી.

ત્યાં પ્રતિમાપ્રતિપક્ષ-સંપ્રદાય જૈનમાં જ જાણો થયો. ધ્યાનનું કાર્ય, સ્વરૂપનું કારણ એવી જનપ્રતિમા પ્રતિ લાખો દષ્ટિવિમુખ થયા. વીતરાગશાસ્ત્ર કલ્પિત અર્થથી વિરાધાયાં, કેટલાંક તે સમૂહમાં ખંડાયાં, આમ છસો વરસના અંતરાળમાં અન્ય ઘણા આચાર્યો થયા, પણ તે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા પ્રભાવશાળી નહીં. વિષમતા સામે ટકી ન શકાયું, વિષમતા વધતી ચાલી ત્યાંથી આનંદધનજી (લગલગ) પોણા ત્રણસો વરસ પૂર્વે થયા.

૩૬ પ્ર. શ્રી આનંદધનજીની આત્મતર્થ પ્રવૃત્તિ કેવા પ્રકારે થઈ ?

ઉ. શ્રી આનંદધનજીએ સ્વ-પર હિતચ્છુદ્ધિથી લોકોપકાર પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. આ મુખ્ય પ્રવૃત્તિમાં આત્મહિત ગૌણ ક્યું, પણ વીતરાગ ધર્મવિમુખતા, વિષમતા એટલી બધી વ્યાપી મઠ હતી કે લોકો ધર્મને કે આનંદધનજીને પિછાણી ન શક્યાં, એળખી કદર ન કરી શક્યાં પરિણામે તે લોકસંગત્યજી દઈ વનમાં ચાલી નીકળ્યા. વનમાં વિચરતાં છતાં અપ્રગટપણે રહી ચોવીશી, પદ આદિ વડે

મોક્ષ દુર્લભ નથી, દાતા દુર્લભ છે.

લોકોપકાર તો કરી જ ગયા. નિષ્કારણ લોકોપકાર એ મહાપુરુષોના ધર્મ છે.

અત્યારે તો શ્રી આનંદધનજીના વખત કરતાં પણ વધારે વિષમતા, વીતરાગમાર્ગ વિમુખતા વ્યાપેલી છે.

શ્રી આનંદધનજીને સિદ્ધાંતબોધ તીવ્ર હતો. તેઓ પ્રવેતાંબર સંપ્રદાયમાં હતા. “લાભ્ય, ચૂર્ણિ, નિર્ચુકિત, વૃત્તિ પરંપરા અનુભવ રે” ઇત્યાદિ પંચાંગીનું નામ તેમના શ્રી નેમિનાથજીના સ્તવનમાં ન આવ્યું હોત તો ખબર ન પડત કે તેઓ પ્રવેતાંબર સંપ્રદાયના હતા કે દ્વિગંબર સંપ્રદાયના. તેઓ તપગરુહમાં થયા છે. શ્રી આનંદધનજીનું ખીજું નામ “લાભનંદજી” હતું.

- ૬૭ પ્ર. શ્રી શેખરસૂરિ આચાર્ય કોણ હતા ? તેમણે શું કયું ?
 ઉ. આશરે બે હજાર વર્ષ ઉપર જૈન યતિ શેખરસૂરિ આચાર્ય વૈશ્યને ક્ષત્રિય સાથે ભેળવ્યા.
- ૬૮ પ્ર. “ઓસવાળ” જ્ઞાતિ એ અસલ કોણ હતા ?
 ઉ. “ઓસવાળ” તે “ઓરપાક” જાતના રજપૂત છે.
- ૬૯ પ્ર. જૈન દર્શનના સર્વમાન્ય દ્વિગંબર આચાર્યોનાં મુખ્ય નામ આપો.
 ઉ. શ્રી કુન્દકુન્દ, કાર્તિકેય, સમન્ત-ભદ્ર, ઉમાસ્વામી, પૂજ્યપાદ, નેમિચન્દ્ર, વીરસેન, અમૃતચન્દ્ર, જયસેન, ચોગિન્દ્રદેવ, રવિશેણુ, ગુણુભદ્ર વિગેરે.
- ૭૦ પ્ર. પ્રવેતાંબરમાં ગરુહનો ભેદ કેમ પડ્યો અને તેમાં ક્યાણુ અને પરમાર્થ ક્યા ગરુહમાં છે ?
 ઉ. જ્ઞાનીના વિરહ પછી ઘણા કાળ જય એટલે અંધકાર થઈ જવાથી અજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થાય; અને જ્ઞાની પુરુષોનાં વચનો ન સમજાય; તેથી લોકોને અવળું ભાસે. ન સમજાય તેથી લોકો ગરુહના ભેદ પાડે છે. ગરુહના ભેદ જ્ઞાનીઓએ પાડ્યા નથી. અજ્ઞાનીઓ જ્ઞાનીની સામા થાય છે. ત્યાં પ્રતિમા પ્રતિપક્ષ-સંપ્રદાય જૈનમાં જ ઊભો.

તપેશ્વરી તે રાજેશ્વરી અને રાજેશ્વરી તે નરકેશ્વરી

થયો. ધ્યાનનું કાર્ય, સ્વરૂપનું કારણ એવી જિનપ્રતિમા પ્રતિલાખો દષ્ટિવિમુખ થયા. જૈનમાર્ગમાં ઘણા કાંટા પડી ગયા છે. લોકાશાને થયાં (સંવત ૧૫૩૧) સુમારે (પાંચસો) વર્ષ થયાં છે. પણ તે દુઢિયા સંપ્રદાયમાં પાંચ ગ્રંથ પણ રચાયા નથી. ને વેદાંતમાં દશ હજાર જેટલા ગ્રંથ થયા છે. (પાંચસો) વર્ષમાં શુદ્ધિ હોય તે છાની ના રહે.

દુઢિયાએ મુમતિ અને તપાએ મૂર્તિ આદિના કદાગ્રહ ગ્રહી રાખ્યા છે, પણ તેવા કદાગ્રહમાં કાંઈ જ હિત નથી. શરાતન કરીને આગ્રહ, કદાગ્રહથી દૂર રહેવું, પણ વિરોધ કરવો નહીં.

દુઢિયા અને તપા તિથિઓનો વાંધો કાઢી જુદા પડી-“હું જુદો છું” એમ સિદ્ધ કરવા તકરાર કરે છે તે મોક્ષ જવાનો રસ્તો નથી. ઝાડને ભાન વગર કર્મ ભોગવવાં પડે છે તો મનુષ્યને શુભાશુભ ક્રિયાનું ક્ષણ કેમ નહીં ભોગવવું પડે ? લીલોતરીના રક્ષણાર્થે આઠમાદિ તિથિ કહી છે. કાંઈ તિથિને અર્થે આઠમાદિ કહી નથી. સંવત્સરીના દિવસ સંબંધી એક પક્ષ ચોથની તિથિનો આગ્રહ કરે છે, અને બીજો પક્ષ પાંચમની તિથિનો આગ્રહ કરે છે. તિથિબિથિનો ભેદ મૂકી દેવો. ભાંગબળમાં પડવું નહીં. જ્ઞાની પુરુષોએ તિથિઓની મર્યાદા આત્માર્થે કરી છે. જે ચોક્કસ દિવસ નિશ્ચિત ન કર્યો હોત, તો આવશ્યક વિધિઓનો નિયમ રહેત નહીં. આત્માર્થે તિથિની મર્યાદાનો લાભ લેવો.

દુઢિયા અને તપા કટપના કરી જે મોક્ષ જવાનો માર્ગ કહે છે તે પ્રમાણે તો ત્રણે કાળમાં મોક્ષ નથી. કુળાચાર પ્રમાણે જે સાચું માન્યું તે જ કષાય છે.

સાચો માર્ગ એક જ છે; માટે આગ્રહ રાખવો નહિ. બંને સમજ્યા વગર વાડા બાંધી કર્મ ઉપાર્જન કરી રખડે છે. વહોરાના નાડાની માફક મતાગ્રહ પકડી ખેડા છે.

મૂર્તિ માને નહીં ને મુમતિ બાંધે તે દુઢિયા; મૂર્તિ માને ને

ધર્મ ન વાડી નીપજે, ધર્મ હાટે ન વેચાય,
ધર્મ વિવેકે નીપજે, જે સમજે તે થાય.

મુમતિ ન આંધે તે તપા; એમ તે કાંઈ ધર્મ હોય ? એ તો લોહું પોતે તરે નહિ, અને ખીજને તારે નહીં તેમ.

તપા ઢુંઢિયાના સાધુને, અને ઢુંઢિયા તપાના સાધુને અન્નપાણી ન આપવા માટે પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ આપે છે. કુળગુરુઓ એક ખીજને મળવા દેતા નથી; એક ખીજને મળવા દે તો તો કષાય ઓછા થાય, નિંદા ઘટે.

“આપણો ધર્મ” એવી કલ્પના છે. આપણો ધર્મ શું ? મહાસાગર કોઈને નથી; તેમ ધર્મ કોઈના બાપનો નથી.

જીવનું સ્વરૂપ ઢુંઢિયા નથી, કુળ નથી, જાતિ નથી, વર્ણ નથી, તેને આવી માઠી કલ્પના કરી આગ્રહથી વર્તાવવો એ કેવું અજ્ઞાન છે ?

એમાં (માગધી ગાથાઓમાં) ક્યાં એવી વાત છે કે આને ઢુંઢિયો કે આને તપો માનવો ? એવી વ્યાખ્યા તેમાં હોતી જ નથી.

હાલ જૈનમાં ઘણો વખત થયા અવાવરુ કૂવાની માફક આવરણ આવી ગયું છે, કોઈ જ્ઞાની પુરુષ છે નહિ. કુટલોક વખત થયાં જ્ઞાની થયા નથી; નહીં તો તેમાં આટલા બધા કદાગ્રહ થઈ જાત નહીં.

જીવે જે કાંઈ કરવાનું છે તે આત્માના ઉપકાર અર્થે કરવાનું છે, તે વાત તેઓ ભૂલી ગયા છે. હાલમાં જૈનમાં ચોરાસીથી સો ગરજ થઈ ગયા છે. તે બધામાં કદાગ્રહો થઈ ગયા છે; છતાં તેઓ બધા કહે છે કે “જૈન ધર્મમાં અમે જ છીએ. જૈન ધર્મ અમારો છે.”

ક્રિયા વૈરાગ્યાદિમાં જો આત્માનું જ્ઞાન હોય તો શોભે, નહીં તો ન શોભે. જૈનમાં હાલમાં આત્માનો ભુલાવો થઈ ગયો છે.

૭૧ પ્ર. ગરજ અંતે સંઘનાં કાર્યો કરવામાં કલ્યાણ છે કે નહિ ?

ઉ. લોકસમુદાય કોઈ ભલો થવાનો નથી, અથવા સ્તુતિ નિંદાના પ્રયત્નાર્થે આ દેહની પ્રવૃત્તિ તે વિચારવાનને કર્તવ્ય નથી. બાહ્ય-

સ્વભાવમાં પ્રવૃત્તિ ને વિભાવથી વ્યાવૃત્તિ તે જ નિવૃત્તિ.

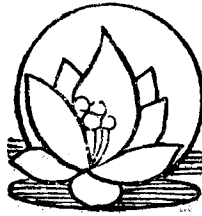
ક્રિયાના અંતર્મુખ વૃત્તિ વગરના વિધિનિષેધમાં કોઈ પણ વાસ્તવ્ય કલ્યાણ રહ્યું નથી. (સંઘ) ગચ્છાદિ ભેદને નિર્વાહવામાં, નાના પ્રકારના વિકલ્પો સિદ્ધ કરવામાં આત્માને આવરણ કરવા બરાબર છે. અનેકાંતિક માર્ગ પણ સમ્યક એકાંત એવા નિઃપદની પ્રાપ્તિ કરાવવા સિવાય ખીજા અન્ય હેતુએ ઉપકારી નથી.

૭૨ પ્ર. છ, આઠ, નવ કોટિ એટલે શું ?

ઉ. ૩ (મન-વચન-કાયા) × ૩ (કરવું-કરાવવું-અનુમોદવું)=૯. આમ કોઈપણ ક્રિયા મન, વચન, કાયાથી કરવી, કરાવવી, અને અનુમોદવી તે નવ કોટિ, આમાંથી જોટલું ઓછું તેમ ઓછી કોટિએ કહેવાય.

૭૩ પ્ર. સામાયિક કેટલી કોટિએ થાય ?

ઉ. સામાયિક, છ, આઠ કોટિનો વિવાદ મૂકી દીધા પછી નવ વિના નથી થતું; અને છેવટે નવ કોટિ વૃત્તિએ મૂક્યા વિના મોક્ષ નથી. અગિયાર પ્રકૃતિ (સમક્રિતની સાત પ્રકૃતિ અને ચાર ક્ષાયની એમ અગિયાર) ખપાવ્યા વિના સામાયિક આવે નહીં. સામાયિક થાય તેની દશા તો અદ્ભુત થાય. ત્યાંથી છ, સાત અને આઠમા ગુણુ-સ્થાનકે જાય; ને ત્યાંથી જે ઘડીમાં મોક્ષ થઈ શકે છે. સામાયિક =સંયમ. (જુઓ પ્રશ્ન-૧૦૭૨).

જેની લૌકિક નીતિનાં ઠેકાણા નથી, તેને લોકોત્તર આત્મસ્વભાવ સમજમાં આવી જાય, એવું કદી પણ બને નહીં.

જ્ઞાન, જાતિસ્મરણ, લઙ્કિધ, પુનઃજન્મ

૭૪ પ્ર. જ્ઞાનના પ્રકાર કહો ?

ઉ. આઠ; મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય, કેવળ અને કુમતિ, કુશ્રુતિ, કુઅવધિ. જો કે જ્ઞાન એક જ છે પણ જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ કે ક્ષય અનુસાર જ્ઞાનના મુખ્ય પાંચ ભેદ થઈ ગયા છે: મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન તથા કેવળજ્ઞાન. મતિ, શ્રુત, અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાન જ્યારે મિથ્યાદષિતને હોય છે ત્યારે કુમતિ, કુશ્રુત, કુઅવધિ અથવા વિભંગ કહેવાય છે. આવી રીતે ત્રણ કુજ્ઞાન સાથે જ્ઞાનના આઠ ભેદ થાય છે.

૭૫ પ્ર. મતિજ્ઞાન એટલે શું ?

ઉ. પાંચ ઈન્દ્રિય તથા છૂટું મન એ છ વડે કરીને જે જાણવું થાય તેને મતિજ્ઞાન કહીએ. જેટલો મતિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થાય છે તેટલી જ વિશેષ મતિજ્ઞાનની શક્તિ પ્રગટ થાય છે. એટલા માટે સર્વ પ્રાણીઓનું મતિજ્ઞાન એકસરખું હોતું નથી. મતિજ્ઞાન કેવળ જ્ઞાનનો અંશ છે.

૭૬ પ્ર. શ્રુતજ્ઞાન એટલે શું ?

ઉ. જિન ભગવંતના વચનોરૂપી શાસ્ત્ર ભણવાથી કે સાંભળવાથી જે જ્ઞાન થાય તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય. મતિજ્ઞાન ઉપર વિશેષ વિચાર તે શ્રુતજ્ઞાન છે. મતિજ્ઞાનથી જાણેલા પદાર્થ દ્વારા ખીજ પદાર્થને કે વિષયને જાણવો તે શ્રુતજ્ઞાન છે. જેમ કાનથી આત્મા શબ્દ સાંભળ્યો એ મતિજ્ઞાન છે. આત્મા શબ્દથી આત્માના ગુણપર્યાય આદિનો ઓધ થવો તે શ્રુતજ્ઞાન છે. એટલા માટે શાસ્ત્રજ્ઞાનને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે. આ શ્રુતજ્ઞાન મન દ્વારા જ થાય છે. શ્રુતજ્ઞાનના બે ભેદ છે.

અક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન : જે અક્ષરો દ્વારા અર્થ વિચારવાથી થાય, જેમ કે શાસ્ત્ર દ્વારા જ્ઞાન. અનક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન : જે ઈન્દ્રિયોથી મતિજ્ઞાન દ્વારા પદાર્થોને જાણીને કરી તે જ્ઞાન દ્વારા તે પદાર્થમાં હિતરૂપ કે અહિતરૂપ યુદ્ધિ થવી તે. કીડીને દૂરથી સુગન્ધ આવવી તે મતિજ્ઞાન છે. પછી તે સુગંધિત પદાર્થની નજીક આવવાની યુદ્ધિ થવી તે શ્રુતજ્ઞાન છે. મતિ શ્રુતજ્ઞાન સર્વ પ્રાણીઓને સામાન્ય રીતે હોય છે, બે જ્ઞાનથી ઓછાં હોતાં નથી, પરંતુ એ જ્ઞાન પણ ક્રમથી કામ કરે છે.

૭૭ પ્ર. અવધિજ્ઞાન એટલે શું ?

ઉ. મર્યાદાને વિષે રહેલ જે રૂપી દ્રવ્ય તેને ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના જે જાણવું તે અવધિજ્ઞાન. અવધિ નામ મર્યાદાનું છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની મર્યાદામાં રહેલાં પુદ્ગલોનું અથવા પુદ્ગલ સહિત અશુદ્ધ જીવોનું વર્ણન જાણવું તે આ જ્ઞાનનું કામ છે. આ જ્ઞાન થવામાં મન અને ઈન્દ્રિયોની જરૂર નથી. આત્મા પોતે જ જાણે છે. અવધિજ્ઞાનના બે ભેદ; ભવપ્રત્યય અને ગુણપ્રત્યય. દેવ તથા નારકીઓને જે જન્મથી જ હોય છે તે ભવપ્રત્યય. પશુઓને તથા માનવોને સમ્યક્ત્વ કે તપના પ્રભાવથી થાય છે તે ગુણપ્રત્યય.

૭૮ પ્ર. મનઃપર્યયજ્ઞાન એટલે શું ?

ઉ. અઘી દ્વીપની અંદર રહેલ પર્યાપ્તા સંતી પચ્ચેન્દ્રિય જીવોના મનોગત ભાવને જાણનારું જ્ઞાન તે મનઃપર્યયજ્ઞાન. ખીજાઓના મનમાં પુદ્ગલ કે અશુદ્ધ જીવ સંબંધી શું શું વિચારો ચાલી રહ્યા છે, અથવા ક્યા ક્યા વિચાર થઈ ચૂક્યા છે, અથવા ક્યા ક્યા વિચાર થશે, એ સર્વને જે કોઈ આત્મા દ્વારા જાણી શકે તે મન - પર્યયજ્ઞાન છે.

૭૯ પ્ર. કેવળજ્ઞાન એટલે શું ?

ઉ. લોકોલોકની અંદર રહેલાં રૂપી-અરૂપી સર્વ દ્રવ્યોને તથા તેના અતીત, અનાગત અને વર્તમાન કાળના સર્વ પર્યાયોને એક સાથે એક સમયે જાણે તેને કેવળજ્ઞાન કહીએ. જે ત્રણ લોકના ત્રણ કાલ-

જગતમાં માન ન હોત તો અહીં જ મોક્ષ હોત.

વર્તી સર્વ પદાર્થોને (સર્વ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો સહિત) ભિન્ન ભિન્ન પ્રત્યેક સમયમાં યથાસ્થિત પરિપૂર્ણરૂપે સ્પષ્ટ અને એક સાથે એક કાળમાં દેખે અને જાણે તેને કેવળજ્ઞાન કહે છે-કેવળજ્ઞાનમાં કંઈ પણ જાણ્યા વિના રહેતું નથી. સર્વ જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષય થવાથી અનંત જ્ઞાનનો પ્રકાશ થવો તે કેવળજ્ઞાન છે. શુદ્ધ ધ્યાનના પ્રભાવથી સર્વ જ્ઞાનાવરણ કર્મનો જ્યારે ક્ષય થઈ જાય છે ત્યારે આ જ્ઞાન તેરમા ગુણસ્થાનકે સયોગી કેવળી જિનને પ્રગટ થાય છે, એક વખત પ્રકાશ થયા પછી ફરી મલિન થતું નથી. પાંચ જ્ઞાનોમાં મતિ, શ્રુત પરોક્ષ છે; કારણ કે ઇન્દ્રિય અને મનથી થાય છે પરંતુ ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે કારણ કે આત્માથી થાય છે.

ભૂત ભવિષ્યને જાણે તે કેવળજ્ઞાનની વ્યાખ્યા નથી. એ તો જોધી પણ જાણી શકે. લોકલોકને જાણે તે કેવળજ્ઞાન નિશ્ચયથી નથી, પણ સ્વરૂપમાં નિરંતર રહેવાય એ કેવળજ્ઞાન નિશ્ચયથી છે. લોકાલોકને જાણે તે કેવળજ્ઞાન વ્યવહારથી કહેવાય છે. કેવળજ્ઞાન એટલે નિરાવરણ જ્ઞાન. કેવળજ્ઞાન થયા પછી હિપયોગ ચંચળ ન રહે. આત્મામાં સ્થિર રહે. કેવળજ્ઞાન કે આત્મસમાધિ લોકોને સરખું લાગે તેથી ભેદ પાડવા લોકાલોકને જાણનાર કહ્યું. કેવળજ્ઞાન એટલે આત્મા અત્યંત શુદ્ધ અસ્થાને ભગ્ને તે.

૮૦ પ્ર. કેવળજ્ઞાનની પ્રાર્થિત માટે કયું જ્ઞાન હોવું જરૂરી? અને કયા જ્ઞાનની પ્રધાનતા છે?

ઉ. એ ચાર જ્ઞાનોમાં શ્રુતજ્ઞાન જ એવું જ્ઞાન છે કે જેનાથી શાસ્ત્રજ્ઞાન થાય છે અને આત્માનું ભેદ વિજ્ઞાન થાય છે કે આ આત્મા રાગાદિ ભાવકર્મ, જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ અને શરીરાદિ નાકર્મથી ભિન્ન છે, સિદ્ધસમ શુદ્ધ છે. જેને આત્માનુભાવ થાય છે તે જ ભાવશ્રુતજ્ઞાન પામી જાય છે. અવિધ મન:પર્યાયજ્ઞાનનો વિષય કંઈ શુદ્ધાત્મા નથી, એ તો રૂપી પદાર્થો ને જ જાણે છે જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન અરૂપી પદાર્થોને પણ જાણી શકે છે એટલા માટે શ્રુતજ્ઞાન પ્રધાન છે.

૮૧ પ્ર. કેવળજ્ઞાન ક્યારે ઉત્પન્ન થાય?

રાગ વિના સંસાર નથી અને સંસાર વિના રાગ નથી.

- ઉ. સર્વ પર દ્રવ્યમાં એક સમય પણ ઉપયોગ સંગ ન પામે એવી દશાને જીવ ભજે ત્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય.
- ૮૨ પ્ર. શ્રુતકેવળી એટલે શું ? કેવળી અને શ્રુતકેવળીમાં શું તફાવત છે ?
- ઉ. શ્રુતજ્ઞાન પૂરું જાણે તે શ્રુતકેવળી. ચૌદલઙ્ઘિધપૂર્વનીધ જેને પ્રગટી હોય કે જેથી તેનાથી શાસ્ત્રમાં આવેલી કોઈ પણ વસ્તુ અજ્ઞાની ન રહે તે શ્રુતકેવળી છે. ગોમદ્દસારમાં આને છે કે તીર્થંકર અથવા શ્રુતકેવળીના પાદકમળમાં ક્ષાયિક સમક્રિત થાય છે. શ્રુત એટલે સૂત્ર; અને સૂત્ર એટલે સર્વજ્ઞે સ્વયં જાણીને ઉપદેશો પૌદ્ગલિક શબ્દ-ધ્વજ્ઞ; એટલે સર્વજ્ઞનાં વચનો કેવળ, (એટલે એકલો, નિર્ભેળ, શુદ્ધ, અખંડ), આત્માને જાણનાર-અનુભવનાર શ્રુતજ્ઞાની પણ 'શ્રુતકેવળી' કહેવાય છે. કેવળી અને શ્રુતકેવળીમાં તફાવત એટલો છે કે-કેવળી જેમાં ચૈતન્યના સમસ્ત વિશેષો એકી સાથે પરિણમે છે એવા કેવળજ્ઞાન વડે કેવળ આત્માને અનુભવે છે અને શ્રુતકેવળી જેમાં ચૈતન્યના કેટલાક વિશેષો ક્રમે પરિણમે છે એવા શ્રુતજ્ઞાન વડે કેવળ આત્માને અનુભવે છે; અર્થાત્ કેવળી સર્વસમાન કેવળજ્ઞાન વડે આત્માને દેખે-અનુભવે છે અને શ્રુતકેવળી હીવા સમાન શ્રુતજ્ઞાન વડે આત્માને દેખે-અનુભવે છે. આ રીતે કેવળીમાં ને શ્રુતકેવળીમાં સ્વરૂપસ્થિતરતાની તરતમ્યતારૂપ ભેદ જ મુખ્ય છે. કમખદ્ધ (પદાર્થ) જાણવારૂપ ભેદ અત્યંત ગૌણ છે.
- ૮૩ પ્ર. અવધિ કે મનઃપર્યાયજ્ઞાન ન હોય તો પણ શું કેવળજ્ઞાન થઈ શકે છે ?
- ઉ. હા; કોઈ યોગીને અવધિજ્ઞાન કે મનઃપર્યાયજ્ઞાન ન પણ હોય તો પણ શ્રુતજ્ઞાનના બળથી કેવળજ્ઞાન થઈ શકે છે. માટે આપણે એટલું કરવા યોગ્ય છે કે આપણે શાસ્ત્રજ્ઞાનનો વિશેષ અભ્યાસ કરતા રહેવું કે જેથી આત્માનુભવ પ્રાપ્ત થાય. એ જ સહજ સુખનું સાધન છે, અથવા એ જ કેવળજ્ઞાનનો પ્રકાશ કરનાર છે. કોઈ

અનંતવાર દેહને અર્થે આત્મા ગાળ્યો છે.
જે દેહ આત્માને અર્થે ગળ્યાશે તે છેલ્લો દેહ હશે.

કોઈ જીવ ચોથા ગુણસ્થાને હોય પણ અવધિજ્ઞાન હોય અને જ્યારે કોઈ જીવ બારમા ગુણસ્થાને હોય તો પણ અવધિજ્ઞાન ન હોય. મોક્ષમાર્ગ કેમે કરી અવધિજ્ઞાનથી સધાય નહીં. તે તો સમ્યક્ મતિ-શ્રુત જ્ઞાન દ્વારા સ્વજ્ઞેય આત્માને પકડવાથી સધાય છે અને સ્વજ્ઞેય આત્માને પકડવાની એવી જ્ઞાનશક્તિ તો ગુણસ્થાન ચઢતાં નિયમથી વૃદ્ધિ પામે છે. ચોથા ગુણસ્થાનવાળા અવધિજ્ઞાનીની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાન વગરના બારમા ગુણસ્થાનવાળા જીવની જ્ઞાનમાં સ્વજ્ઞેય આત્માને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ વિશેષ વધી ગઈ હોય છે. સ્વજ્ઞેય આત્મા તરફ ઢળવાવાળું જ્ઞાન જ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રયોજનરૂપ છે. ગુણસ્થાન પ્રમાણે જ્ઞાનશક્તિ વધતી જાય છે, પણ એક ગુણસ્થાનમાં ઘણા જીવો હોય તો બધાનું જ્ઞાન એક જેવું હોતું નથી અને તેમની ક્રિયા પણ એક સમાન હોતી નથી. એક ગુણસ્થાનવર્તી અનેક જીવોમાં જ્ઞાનાદિમાં તારતમ્યતા હોય છે, પણ તેની વિરુદ્ધ જાતિ હોતી નથી. એક ગુણસ્થાનમાં વર્તતા બધા જ્ઞાનીઓનો ઔદયિકલાવ તથા જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમિક લાવ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો હોય છે, પણ તે ઉદયલાવના આધારે જ્ઞાન નથી. જ્ઞાન તો સ્વજ્ઞેય અનુસાર (આત્માનુભવને આધારે) છે.

૮૪ પ્ર. કેવળજ્ઞાનથી પદાર્થ કેવા પ્રકારે દેખાય છે ?

ઉ. દ્વીવો દ્રવ્યપ્રકાશક છે, અને જ્ઞાન દ્રવ્ય, લાવ બંનેને પ્રકાશક છે. દ્વીવાના પ્રગટવાથી તેના પ્રકાશની સીમામાં જે કોઈ પદાર્થ હોય છે તે સહેજ દેખાઈ રહે છે; તેમ જ્ઞાનના વિદ્યમાનપણાથી પદાર્થનું સહેજે દેખાવું થાય છે, જેમાં યથાતથ્ય અને સંપૂર્ણ પદાર્થનું સહેજે દેખાઈ રહેવું થાય છે, તેને કેવળજ્ઞાન કહ્યું છે; જો કે પરમાર્થથી એમ કહ્યું છે કે કેવળજ્ઞાન પણ અનુભવમાં તો માત્ર આત્માનુભવકર્તા છે, વ્યવહારથી લોકાલોક પ્રકાશક છે.

૮૫ પ્ર. કેવળજ્ઞાન દર્શનને વિષે ગયા કાળ અને આવતા કાળના પદાર્થ વર્તમાન કાળમાં વર્તમાનપણે દેખાય છે, તેમ જ દેખાય કે બીજી રીતે ?

શાસ્ત્રમાં માર્ગ કહ્યો છે, મર્મ કહ્યો નથી.
મર્મ તો સતપુરુષના અંતરાત્મામાં રહ્યો છે.

ઉ. વર્તમાનમાં વર્તમાન પદાર્થ જેમ દેખાય છે, તેમ ગયા કાળના પદાર્થ ગયા કાળમાં જે સ્વરૂપે હતા તે સ્વરૂપે વર્તમાનકાળમાં દેખાય છે; અને આવતા કાળમાં તે પદાર્થ જે સ્વરૂપ પામશે તે સ્વરૂપપણે વર્તમાનકાળમાં દેખાય છે.

૮૬ પ્ર. “સમય”, “પરમાણુ” અને “પ્રદેશ”નો અર્થ શું ? અને તેનું જ્ઞાન કેને હોય ?

ઉ. કાળનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિભાગ “સમય” છે, રૂપી પદાર્થનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિભાગ “પરમાણુ” છે, અને અરૂપી પદાર્થનો અથવા આકાશનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિભાગ “પ્રદેશ” છે. પુદ્ગલ પરમાણુ સામાન્ય ગતિથી આકાશના એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશો જાય તેટલા કાળને સમય કહે છે. તેમ છતાં જો કે એક એક પુદ્ગલ પરમાણુનું એક સામર્થ્ય છે કે એક સમયમાં ચૌદ રાજી ગમન કરે. સામાન્યપણે સંસારી જીવોનો ઉપયોગ અસંખ્યાત સમયવર્તી છે, તે ઉપયોગમાં સાક્ષાત્પણે એક સમયનું જ્ઞાન સંભવે નહિ; તે ઉપયોગનું એક સમયવર્તીપણું કષાયાદિના અભાવે થાય છે અને જ્યાં અત્યંત કષાયનો અભાવ હોય ત્યાં “કેવળજ્ઞાન” હોય છે. એક સમય, એક પરમાણુ અને એક પ્રદેશનો જેને અનુભવ થાય તેને “કેવળજ્ઞાન” પ્રગટે.

૮૭ પ્ર. છન્નસ્થ કઈ કઈ વસ્તુઓ જાણી-દેખી શકે નહીં ?

ઉ. છન્નસ્થ (જુઓ પ્રશ્ન ૧૫૯૩) જીવ દશ વસ્તુઓ જાણી-દેખી શકે નહીં. તે દશ વસ્તુઓ નીચે મુજબ છે.

(૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશ (૪) શરીર-રહિત જીવ(૫) પરમાણુ, (૬) શબ્દ, (૭) ગંધ, (૮) વાયુ, (૯) આ જીવ થશે કે નહિ, (૧૦) આ સિદ્ધ થશે કે નહિ. (આ ઉપરાંત એક સમય. કાળનો એક વિભાગ.)

૮૮ પ્ર. દિગમ્બર કહે છે કે કેવળજ્ઞાન સતારૂપે નહિ, પરંતુ શકિતરૂપે રહ્યું છે. તે ભેદ કયા પ્રકારે કહ્યો છે ?

ગમ પડ્યા વિના આગમ અનર્થકારક થઈ પડે છે.

- ઉ. દ્વિગમ્બર સંપ્રદાય એમ કહે છે કે આત્મામાં “કેવળજ્ઞાન” શક્તિરૂપે રહ્યું છે. શ્વેતામ્બર સંપ્રદાય કેવળજ્ઞાન સત્તારૂપે રહ્યાનું કહે છે. “શક્તિ” શબ્દનો અર્થ ‘સત્તાથી’ વધારે ગૌણ થાય છે. શક્તિરૂપે છે એટલે આવરણથી રોકાયું નથી, જેમ જેમ શક્તિ વધતી જાય એટલે તેના ઉપર જેમ જેમ પ્રયોગ થતા જાય, તેમ તેમ જ્ઞાન વિશુદ્ધ થતું જઈ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય. સત્તામાં એટલે આવરણમાં રહ્યું છે એમ કહેવાય. સત્તામાં કર્મપ્રકૃતિ હોય તે ઉદ્યમાં આવે એ શક્તિરૂપે ન કહેવાય. સત્તામાં કેવળજ્ઞાન હોય અને આવરણમાં ન હોય એમ ન બને. “ભગવતી આરાધના” જ્ઞેશી.”
- ૮૯ પ્ર. “કેવળજ્ઞાનની શક્તિ” અને “કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થવાનો ધર્મ” એ બેમાં શું અંતર છે ?
- ઉ. જે જીવમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થવાનું છે તે જીવમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થવાનો ધર્મ સદૈવ છે. ઉપર્યુક્ત “શક્તિ” અને “ધર્મ” બંને ભિન્ન ભિન્ન ચીજો છે. કેવળજ્ઞાનની શક્તિ તો અલભ્ય જીવમાં પણ હોય છે, પણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થવાનો ધર્મ તેનામાં નથી. અલભ્ય જીવમાં કેવળજ્ઞાનનો શક્તિરૂપ સ્વભાવ છે, પરંતુ તેનામાં કેવળજ્ઞાન પર્યાય કદી પણ પ્રગટ થવાવાળી નથી, એવો પણ તેનો એક સ્વભાવ છે.
- ૯૦ પ્ર. જ્ઞાન અને સંયમ એટલે શું ?
- ઉ. જ્ઞાન એટલે સમજવું-સમજણ અને સંયમ એટલે પાપથી અટકવું, ત્યાગ અને વૈરાગ્ય.
- ૯૧ પ્ર. સંયમ કેટલા ?
- ઉ. સાત : સામાયિક, છેદોપસ્થાપન, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસાંપરાય, યથાખ્યાત, દેશસંયમ, અસંયમ. (જુઓ પ્રશ્ન-૧૦૦૯)
- ૯૨ પ્ર. જ્ઞાન એટલે સમજણ કહ્યું પરંતુ તે બાબત સ્પષ્ટતાથી સમજાવો.
- ઉ. જીવ અને અજીવની ઓળખાણ એ જ્ઞાન કહેવાય. જડ અને ચૈતન્ય ભિન્ન છે તેને જ્ઞાન કહેવું. દેહથી આત્મા ભિન્ન છે તેમ

સંત વિના અંતની વાતમાં અંત પમાતો નથી.

યથાતથ્ય જાણવું. આ જીવ શું વસ્તુ છે, શા માટે ભવભ્રમણ કરે છે, એ સંબંધમાં ઓળખાણ કે જ્ઞાન, શાસ્ત્ર વાંચન કે શ્રવણથી થઈ શકે છે. જીવ માત્રમાં સામાન્ય સમજણ-બુદ્ધિ છે એટલે સંસાર વ્યવહાર અંગે કમાવું, ખાવું એ ખાખતમાં જીવને ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સમજણ હોય છે. કેટલાક વધારે ભણેલા હોય તે વધારે વ્યવહારકુશળ હોય છે. કોઈ વળી શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધરાવી તેમાં માથું મારતા હોય છે.

૯૩ પ્ર. તે શું એ જ્ઞાન નહીં ?

ઉ. એ જ્ઞાન વ્યવહારુ જ્ઞાન અથવા કુજ્ઞાન. લોકોના કહેવા પ્રમાણે ચાલતું જ્ઞાન પણ તેમાં રહેલી જીવની અવિદ્યા એટલે તે જ્ઞાન અજ્ઞાન છે. પુસ્તકો વાંચી ભણી લેવાં, સંસ્કૃત ભણવું, પુસ્તકો લખવાં કે મુખપાઠ કરવાં તેને જ્ઞાની પુરુષો જ્ઞાન કહેતા નથી. જે વડે વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણીએ તે જ્ઞાન.

૯૪ પ્ર. ત્યારે સાચું જ્ઞાન કોને કહેવું ?

ઉ. શ્રી ધીતરાગ પ્રભુ કહી ગયા તે પ્રમાણે સમજાય તો તે સાચું જ્ઞાન છે. જીવો ખોટી માન્યતાથી હિતને અહિત અને અહિતને હિત સમજે છે. ઇન્દ્રિયોના વિષય-કષાયમાં તેઓ આનંદ માને છે. આ ખાખતમાં જીવને સાચી સમજણ આવે તો તે સચ્ચ જ્ઞાન કહેવાય.

“છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ,
એમ જાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ.”

૯૫ પ્ર. જ્ઞાનનું ફળ શું હોય ?

ઉ. જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ છે. બીજેથી મનવચનકાયાની પ્રવૃત્તિ રોકાઈ એક આત્મહિતમાં વર્તે અને આખરે શાંત થાય તેનું નામ વિરતિ છે. માટે પ્રથમ આત્મજ્ઞાન કરવું અને પછી તે સ્વરૂપમાં ક્રમે લીન થવું તેનું નામ વિરતિ છે. જ્ઞાન એને કહીએ કે જેની સાથે અતીન્દ્રિય આનંદનો આસ્વાદ આવે.

૯૬ પ્ર. જ્ઞાન ક્યારે પ્રત્યક્ષ ભાસે ?

ધર્મ દેખાડવા માટે નથી - પરંતુ દેખવા માટે છે.

ઉ. જ્ઞાન તેનું નામ કે જે હર્ષ, શોક વખતે હાજર થાય અર્થાત્ હર્ષ શોક થાય નહિ.

૯૭ પ્ર. જ્ઞાન થવાથી સંસાર પ્રત્યે કેવી સ્થિતિ થાય ?

ઉ. જ્ઞાન તો તે કે જેનાથી બાહ્ય વૃત્તિઓ રોકાય છે. સંસાર પરથી ખરેખરી પ્રીતિ ઘટે છે. સાચાને સાચું જાણે છે. જેનાથી આત્મામાં ગુણ પ્રગટે તે જ્ઞાન.

જ્ઞાન એ દોરો પરોવેલ સોય જેવું છે, એમ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં કહેલું છે. દોરો પરોવેલ સોય ખોવાતી નથી તેમ જ્ઞાન હોવાથી સંસારમાં ભૂલું પડાતું નથી.

૯૮ પ્ર. જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો અરસપરસ સંબંધ કહો.

ઉ. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય સાથે અને વૈરાગ્ય જ્ઞાન સાથે હોય છે, એકલાં ન હોય. વૈરાગ્ય શૃંગાર સાથે ન હોય અને શૃંગાર સાથે વૈરાગ્ય ન હોય.

૯૯ પ્ર. જ્ઞાન તે મોક્ષનો ઉપાય છે તે કઈ રીતે ?

ઉ. વિચાર વગર જ્ઞાન નહિ, જ્ઞાન વિના સુપ્રતીતિ એટલે સમ્યક્ત્વ નહીં. સમ્યક્ત્વ વિના ચારિત્ર ન આવે અને ચારિત્ર ન આવે ત્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન ન પામે અને જ્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન ન પામે ત્યાં સુધી મોક્ષ નથી. એમ જ્ઞેવામાં આવે છે.

૧૦૦ પ્ર. ત્યારે આવી સમજણ જીવો કેમ મેળવતા નહિ હોય ?

ઉ. જીવના ઉપર ઘણા કાળથી અજ્ઞાનનો ખોળો પડ્યો છે. જીવ ખરેખર પુરુષાર્થ કરતો નથી અને તેથી તે સાચાને સાચું અને જૂઠાને જૂઠું સમજતો નથી.

૧૦૧ પ્ર. જીવ પોતાની ભૂલ ક્યારે જોઈ શકે છે ?

ઉ. વીતરાગ કે જ્ઞાની પુરુષના ઉપદેશથી કે પછી પોતાના અંતરજ્ઞાનથી સમજે તો જીવ પોતાની ભૂલ સમજે.

પૂણ્ય હોય તો પૈસા ખૂટે નહિ, ને પૂણ્ય ખૂટે તો પૈસા રહે નહિ.

૧૦૨ પ્ર. ત્યારે શું ભૂલને ભૂલ સમજવી તે જ્ઞાન છે ?

ઉ. હા, એ જ વસ્તુને વસ્તુરૂપે સમજવી એટલે કે ન્યાયને ન્યાય, અન્યાયને અન્યાય, હિતને હિત, સત્યને સત્ય સમજે તે જ સમ્યક્જ્ઞાન છે. (જુઓ પ્રશ્ન ૧૧૨ અને ૧૧૫)

૧૦૩ પ્ર. ત્યારે કહો પહેલું જ્ઞાન કે સંયમ ?

ઉ. પ્રથમ જ્ઞાન છે અને પછી સંયમ (ચારિત્ર) હોય છે. જ્ઞાન વિના જીવ ચારિત્ર કેવી રીતે ઓળખે ?

આસક્તિના ત્યાગ પહેલાં અને વ્રતાદિના લીધા પહેલાં તત્ત્વ-જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો; કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ વગર વિષયાસક્તિ ઘટતી નથી અને વ્રતાદિ સંભવે નહીં—તેમ તત્ત્વાર્થસારમાં કહ્યું છે. પ્રત્યાખ્યાન ચારિત્ર છે અને ચારિત્ર આત્મભાન વગર સંભવે નહીં.

૧૦૪ પ્ર. ત્યારે એ ક્રમવાર કે પદ્ધતિસર છે ?

ઉ. હા, પહેલા ઉપદેશ સાંભળવો કે જેથી અંતરજગૃતિ થાય. પછી જ્ઞાન, પછી વિશેષ જ્ઞાન, એટલે ધણી સારી સમજણ; ત્યાર પછી ત્યાગ-પ્રત્યાખ્યાન અને પછી અનાશ્રવ-તપ અને પછી મોક્ષ થાય છે.

૧૦૫ પ્ર. આમ છે તો પછી આવી કડાકૂટ કેમ ચાલે છે ?

ઉ. જૈન આગમ(શાસ્ત્ર)માં જ્ઞાન, અભ્યાસ અને સંયમ વિષે ધણી સ્પષ્ટતા ને ખુલાસાઓ જણાવ્યા છે, પરંતુ જીવોને કેટલાકને સમજણ પુરુષાર્થ(ક્ષયોપશમ)માં ભેદ અથવા કેટલાકને સ્વચ્છંદતા કે વક્રતા હોય છે તેથી મનુષ્ય ગૂંચવણ ભેલી કરે છે. પુણ્યવાન કે ભદ્રિકે જીવો તો સમજી જાય છે અને તે માર્ગે ચાલે છે.

૧૦૬ પ્ર. જ્ઞાન વિના ધારો કે ડાઈ ચારિત્ર પાળે કે થોડો પણ ત્યાગ કરે તો શું સુકૃત નથી ?

જ્ઞાનકલા જીનકે ઘટ જગી, તે જગમાંહી સહજ વૈરાગી
જ્ઞાની મગન વિષય સુખમાંહિ, યહ વિપરિત સંભવે નાહી

- ઉ. સંયમ પાળવો કે થોડો પણ ત્યાગ કરવો એ સારું છે, પણ સમજણ, જ્ઞાન વિના એ ત્યાગ બરાબર છે કે નહિ તેની શું સમજણ પડે ? ધારો કે કોઈ મનુષ્યને એક ગામથી ખીને ગામ જવું છે પણ ચાલવા વખતે અંધકાર કે રાત્રિ હોય તો એ કેવી રીતે ધાર્યા ગામે પહોંચી શકે ? ચાલવામાં પ્રકાશ, ઉઘોતની જરૂર છે તેમ જ પ્રથમ જ્ઞાનની સંયમ પાળવામાં આવશ્યકતા છે.
- ૧૦૭ પ્ર. ત્યારે ક્રિયા વંધ્યા નિષ્કળ છે કે શું ?
- ઉ. ખરેખર કરણી નિષ્કળ તો નથી પણ સમજણ વગરની ક્રિયા પુણ્યનો બંધ આપે છે અને સમજણ પછી કરેલા કરણી નિર્જરામાં પરિણમી મોક્ષ માર્ગનું ઈષ્ટફળ આપે છે.
- ૧૦૮ પ્ર. અજ્ઞાનનું લક્ષણ કોને કહે છે ?
- ઉ. વેદના વેદતાં જીવને કંઈ પણ વિષમ ભાવ થવો તે અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે; પણ વેદના છે તે અજ્ઞાનનું લક્ષણ નથી. પૂર્વોપાર્જિત અજ્ઞાનનું ફળ છે. વર્તમાનમાં તે માત્ર પ્રારબ્ધ છે; એટલે જીવ ને કાયા જુદાં છે એવો જે જ્ઞાનયોગ તે જ્ઞાની પુરુષનો અબાધ જ રહે છે.
- ૧૦૯ પ્ર. અજ્ઞાનવાદી કોને કહેવાય ?
- ઉ. “ક્રિયા કરવી નહિ, ક્રિયાથી દેવગતિ પ્રાપ્ત થાય; ખીજું કંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી. જેથી ચાર ગતિ રજળવાતું મટે તે ખરું” એમ કહી સદાચરણ પુણ્યના હેતુ જાણી કરતા નથી અને પાપના કારણો સેવતાં અટકતા નથી. આ પ્રકારના જીવોએ કંઈ કરવું જ નહિ, અને મોટી મોટી વાતો કરવી એટલું જ છે. આ જીવોને “અજ્ઞાનવાદી” તરીકે મૂકી શકાય.
- ૧૧૦ પ્ર. વિભંગજ્ઞાન એટલે શું ?
- ઉ. મિથ્યાત્વ સહિત અતીન્દ્રિયજ્ઞાન હોય તે વિભંગજ્ઞાન.
- ૧૧૧ પ્ર. સામાના મનની વાત જાણી લે તેવી શક્તિ હોય તો ?
- ઉ. એ કંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી; એવું જાણપણું (વિભંગજ્ઞાન) અજ્ઞાનીને પણ હોય છે; મોક્ષ માર્ગમાં તેની કિંમત નથી.

એક ભવના થોડા સુખ માટે અનંત ભવનું અનંત દુઃખ નહીં વધારવાનો પ્રયત્ન સત્પુરુષો કરે છે.

૧૧૨ પ્ર. નિર્ગ્રંથ પરિભાષામાં જ્ઞાનનો અર્થ શું અને અજ્ઞાનનો અર્થ શું છે ?

ઉ. “અજ્ઞાન” શબ્દનો સાધારણ ભાષામાં “જ્ઞાનરહિત” અર્થ થાય છે. જેમ જડ જ્ઞાનથી રહિત છે તેમ; પણ નિર્ગ્રંથ પરિભાષામાં તેા મિથ્યાત્વ સહિત જ્ઞાનનું નામ અજ્ઞાન છે. જે જ્ઞાન સમકિત સહિત છે તેને “જ્ઞાન” કહ્યું છે, અને જે જ્ઞાન મિથ્યાત્વ સહિત છે તેને “અજ્ઞાન” કહ્યું છે, પણ વસ્તુતા એ બંને જ્ઞાન છે અને તે જીવનું રૂપ છે માટે અરૂપી છે, ને જ્ઞાન વિપરીતપણે બળવાનું કાર્ય કરે છે, ત્યાં સુધી તેને અજ્ઞાન કહેવું. મિથ્યાત્વજ્ઞાન તે “અજ્ઞાન” અને સમ્યક્જ્ઞાન તે “જ્ઞાન”.

માત્ર બળવું તે જ જ્ઞાન નથી. સમ્યક્ત્વ સહિત બળવું તે જ જ્ઞાન છે. અગિયાર અંગ મોઢે હોય પરંતુ સમ્યક્દર્શન ન હોય તેા તે અજ્ઞાન છે.

“જ્ઞાનાવરણીયકર્મ” અને “અજ્ઞાન” એક નથી. ‘જ્ઞાનાવરણીયકર્મ’ જ્ઞાનને આવરણરૂપ છે, અને “અજ્ઞાન” જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમરૂપ એટલે આવરણ ટળવારૂપ છે. તેમાંથી મિથ્યાત્વ જતાં બાકી જ્ઞાન રહે છે.

જે જ્ઞાને કરીને પરભાવ પ્રત્યેનો મોહ ઉપશમ અથવા ક્ષય ન થયો, તે જ્ઞાન “અજ્ઞાન” કહેવા યોગ્ય છે, અર્થાત જ્ઞાનનું લક્ષણ પરભાવ પ્રત્યે ઉદાસીન થવું તે છે.

મોક્ષના કામમાં જે જ્ઞાન ન આવે તે અજ્ઞાન.

૧૧૩ પ્ર. વિદ્યા, કવિતા, આદિમાં નિષ્ણાત થવાનો આશય રાખવો યોગ્ય છે ?

ઉ. કવિતા કવિતાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી, સંસારાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી; ભગવદ્ભજનાર્થે, આત્મકલ્યાણાર્થે જે તેનું પ્રયોજન થાય તેા જીવને તે ગુણની ક્ષયોપશમતાનું ક્ષણ છે. જે વિદ્યાથી ઉપશમ ગુણ પ્રગટ્યો નહિ, વિવેક આગ્યો નહીં; કે સમાધિ થઈ નહીં તે વિદ્યાને વિષે રૂડા જીવે આગ્રહ કરવા યોગ્ય નથી.

જગતને રૂડું દેખાડવા અનંત વાર પ્રયત્ન કર્યો;
એક ભવ જે આત્માનું રૂડું થાય તેમ વ્યતીત
કરવામાં જશે તેા અનંત ભવનું સાદું વળી રહેશે.

- ૧૧૪ પ્ર. કાવ્ય, સાહિત્ય કે સંગીત વગેરેનું જીવનમાં શું સ્થાન છે ?
- ઉ. કાવ્ય, સાહિત્ય કે સંગીત આદિ કળા જે આત્માર્થે ન હોય તે કલ્પિત છે. કલ્પિત એટલે નિરર્થક, સાર્થક નહીં તે. જીવની કલ્પના માત્ર લક્ષિતપ્રયોજનરૂપ કે આત્માર્થે ન હોય તે બધું કલ્પિત જ.
- ૧૧૫ પ્ર. વિદ્વતા અને જ્ઞાનમાં શું ભેદ છે ?
- ઉ. વિદ્વતા અને જ્ઞાન એ એક સમજવાનું નથી, એક નથી. વિદ્વતા હોય છતાં જ્ઞાન ન હોય. સાચી વિદ્વતા તે કે જે આત્માર્થે હોય, જેથી આત્માર્થે સરે, આત્મત્વ સમજાય, પમાય. આત્માર્થે હોય ત્યાં જ્ઞાન હોય, વિદ્વતા હોય વા ન પણ હોય. જ્ઞાન તેનું નામ કે જે હર્ષ, શોક વખતે હાજર થાય; અર્થાત્ હર્ષ, શોક થાય નહિ.
- ૧૧૬ પ્ર. પુરુષને સ્ત્રી કરતાં જ્ઞાનદશા વધુ હોય તેમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે ?
- ઉ. જ્ઞાન સ્ત્રીપણામાં; પુરુષપણામાં સરખું જ છે. જ્ઞાન આત્માનું છે, લિંગ ઉપર આધારિત નથી.
- ૧૧૭ પ્ર. ખીજભૂતજ્ઞાન અને વૃક્ષભૂતજ્ઞાનમાં શું ભેદ છે ?
- ઉ. પ્રતીતિએ બંને સરખાં છે; તેમાં ભેદ નથી. વૃક્ષભૂતજ્ઞાન, કેવળ નિરાવરણ થાય ત્યારે તે જ ભવે મોક્ષ થાય; અને ખીજભૂતજ્ઞાન થાય ત્યારે છેવટે પંદર ભવે મોક્ષ થાય.
- ૧૧૮ પ્ર. આત્મા આખા શરીરમાં સરખી રીતે વ્યાપક છતાં અમુક ભાગથી જ જ્ઞાન થાય આનું કારણ શું હશે ?
- ઉ. જીવને જ્ઞાન, દર્શન ક્ષાયિકભાવે પ્રગટ્યાં હોય તે સર્વ પ્રદેશ તથા પ્રકારનું તેને નિરાવરણપણું હોવાથી એક સમયે સર્વ પ્રકારે સર્વ ભાવનું જ્ઞાયકપણું હોય; પણ જ્યાં ક્ષયોપશમભાવે જ્ઞાનદર્શન વર્તે છે, ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે અમુક મર્યાદામાં જ્ઞાયકપણું હોય. તથાપિ ક્ષયોપશમ દશામાં ગુણનું સમવિષમપણું હોવાથી.

હું કેાણુ છું ? કયાથી થયો ? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું ?
કોના સબંધે વળગણુ છે ? રાખું કે એ પરહરું ?

સર્વાંગે તે પંચેન્દ્રિય સંબંધી જ્ઞાન, દર્શન થતાં નથી, કેમ કે શક્તિનું તેવું તારતમ્ય (સત્ત્વ) નથી, કે પાંચે વિષય સર્વાંગે પ્રહણ કરે. યદ્યપિ અવધિ આદિ જ્ઞાનમાં તેમ થાય છે.

૧૧૯ પ્ર. વર્તમાનકાળમાં આ ક્ષેત્રથી નિર્વાણપ્રાપ્તિ ન હોય એ સિવાય ખીજા કયા ભાવોની પણ જિનાગમમાં અને આચાર્યરચિત શાસ્ત્રને વિષે વિચ્છેદતા કહી છે ?

ઉ. કેવળજ્ઞાન, મનઃપર્થવજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, પૂર્વજ્ઞાન, યથાખ્યાત ચારિત્ર, આહારકલબ્ધિ, જીનકલ્પ, સૂક્ષ્મ સાંપરાય ચારિત્ર, પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર, ક્ષાયક સમકિત. (ક્ષપક શ્રેણિ, ઉપશમશ્રેણિ) અને પુલાકલબ્ધિ એ ભાવો મુખ્ય કરીને વિચ્છેદ કહ્યા છે. અથવા “પ્રવચન સારોદ્ધાર”માં કહ્યું છે કે જંપુસ્વામીના નિર્વાણ પછી નીચે પ્રમાણે દશ વસ્તુઓ વિચ્છેદ ગઈ :

(૧) કેવળજ્ઞાન (૨) મનઃપર્થવજ્ઞાન (૩) પરમાવધિજ્ઞાન (૪) આહારકશરીર (૫) ત્રણ સંયમ :-પરિહાર વિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ સાંપરાય અને યથાખ્યાત (૬) ક્ષપક શ્રેણી (૭) ઉપશમ શ્રેણી (૮) પુલાકલબ્ધિ (૯) જિનકલ્પ (૧૦) મોક્ષગમન.

પુલાકલબ્ધિ એટલે ચક્રવર્તીના લશ્કરનો પણ નાશ કરી શકે તેવી લબ્ધિ.

૧૨૦ પ્ર. પરોક્ષ જ્ઞાનના પાંચ ભેદ કહો.

- ઉ. ૧. સ્મૃતિ : પૂર્વે જાણેલી વસ્તુને યાદ કરીને જાણવી તે.
૨. પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન : દૃષ્ટાંત વડે વસ્તુનો નિશ્ચય કરીએ તે.
૩. તર્ક : હેતુના વિચારયુક્ત જે જ્ઞાન તેને તર્ક કહે છે.
૪. અનુમાન : હેતુથી સાધ્ય વસ્તુનું જે જ્ઞાન તે.
૫. આગમ : આગમથી જે જ્ઞાન થાય તે.

૧૨૧ પ્ર. શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન પ્રગટ કર્યું છે તે કેટલા પ્રકારે છે ?

- ઉ. શાસ્ત્રમાં જે જ્ઞાન પ્રગટ કર્યું છે તે જ્ઞાન બે પ્રકારમાં વિચારવા યોગ્ય છે. એક પ્રકાર “ઉપદેશ”નો અને ખીજો પ્રકાર “સિદ્ધાંત”નો છે.

આ સંસારને શુ કરવો ? અનંતવાર થયેલી માને આજે સ્ત્રીરૂપે ભોગવીએ છીએ.

૧૨૨ પ્ર. ઉપદેશજ્ઞાન કોને કહે છે ?

ઉ. “પરિગ્રહ, આરંભ અને સંગ એ સૌ અનર્થના હેતુ છે”, એ આદિ શિક્ષા છે તે ઉપદેશજ્ઞાન છે. વિપર્યાસશુદ્ધિનું બળ ઘટવા, યથાવત્ વસ્તુસ્વરૂપ જાણવાને વિષે પ્રવેશ થવા, જીવને વૈરાગ્ય અને ઉપશમ સાધન કહ્યાં છે, અને એવાં જે જે સાધનો સંસારભય દઢ કરાવે છે તે તે સાધનો સંબંધી જે ઉપદેશ કહ્યો છે તે ‘ઉપદેશબોધ’ છે.

૧૨૩ પ્ર. સિક્ષાંતજ્ઞાન કયા પ્રકારે કહેલ છે ?

ઉ. આત્માનું હોવાપણું, નિત્યપણું, એકપણું અથવા અનેકપણું, બંધાદિભાવ, મોક્ષ, આત્માની સર્વ પ્રકારની અવસ્થા, પદાર્થ અને તેની અવસ્થા એ આદિને દષ્ટાંતાદિથી કરી જે પ્રકારે સિક્ષ કર્યા હોય છે, તે સિક્ષાંતજ્ઞાન છે.

૧૨૪ પ્ર. ઉપદેશજ્ઞાન અને સિક્ષાંતજ્ઞાન એમ બે પ્રકારે કહેવાની શું જરૂર હતી ?

ઉ. સિક્ષાંતજ્ઞાનનું કારણ ઉપદેશજ્ઞાન છે. સદ્ગુરુથી સત્શાસ્ત્રથી પ્રથમ જીવમાં એ જ્ઞાન દઢ થવું ઘટે છે, કે જે ઉપદેશજ્ઞાનનાં ફળ વૈરાગ્ય અને ઉપશમ છે. વૈરાગ્ય અને ઉપશમ વધવાથી જીવને વિષે સહેજે ક્ષયોપશમનું નિર્મળપણું થાય છે; અને સહેજ સહેજમાં સિક્ષાંત જ્ઞાન થવાનું કારણ થાય છે. જ્યાં વૈરાગ્ય અને ઉપશમ બળવાન છે, ત્યાં વિવેક બળવાનપણું હોય છે. વૈરાગ્ય ઉપશમ બળવાન ન હોય ત્યાં વિવેક બળવાન હોય નહીં. આગમમાં “સિક્ષાંતબોધ” કરતાં વિશેષપણે, વૈરાગ્ય અને ઉપશમને કથન કર્યાં છે. કેમ કે તેની સિક્ષિ થયા પછી વિચારની નિર્મળતા સહેજે થશે, અને વિચારની નિર્મળતા સિક્ષાંતરૂપ કથનને સહેજે કે ઓછા પરિશ્રમે અંગીકાર કરી શકે છે. ઉપદેશજ્ઞાન પહેલું પરિણમે, ત્યાર પછી સિક્ષાંતજ્ઞાન પરિણામે છે. એ ન થાય ત્યાં સુધી માત્ર સમજણનું અભિમાન છે.

૧૨૫ પ્ર. વૈરાગ્ય અને ઉપશમનો સ્પષ્ટ અર્થ કરી બતાવો.

હે જીવ, આ કલેશરૂપ સંસાર થકી નિવૃત્ત થા,
નિવૃત્ત થા.

ઉ. ગૃહ કુટુંબ (પરિબ્રહ્મણિ) ભાવને વિષે અનાસક્ત બુદ્ધિ થવી તે “વૈરાગ્ય” છે અને તેની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિ નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતો એવો જે કાયાકલેશ તેનું મંદ થવું તે “ઉપશમ” છે. એટલે તે બે ગુણુ વિપર્યાસબુદ્ધિને પર્યાયાંતર કરી સદ્બુદ્ધિ કરે છે.

૧૨૬ પ્ર. અનુભૂતિ અને જ્ઞાનમાં શું અંતર છે ?

ઉ. જ્ઞાનમાં તો સંપૂર્ણ આત્મા જાણવામાં આવે છે, અને અનુભૂતિમાં તો ફક્ત પર્યાયનું જ વેદન થાય છે, દ્રવ્યનું વેદન થતું નથી.

૧૨૭ પ્ર. જ્ઞાનો ઉપદેશ અને ક્યું જ્ઞાન મોક્ષનો ઉપાય અથવા મોક્ષનાં સાધનના કારણભૂત થાય છે ?

ઉ. આ અપેક્ષાએ ઉપદેશ અને જ્ઞાનના ચાર પ્રકાર છે :

(૧) પરમાર્થ-પરમાર્થસ્વરૂપ, (૩) વ્યવહાર-પરમાર્થસ્વરૂપ,

(૨) પરમાર્થ-વ્યવહારસ્વરૂપ, (૪) વ્યવહાર-વ્યવહારસ્વરૂપ.

૧૨૮ પ્ર. પરમાર્થ-પરમાર્થસ્વરૂપ પરિણામ ક્યારે સંભવે ?

ઉ. જે જ્ઞાની પુરુષે સ્પષ્ટ એવો આત્મા કોઈ અપૂર્વ લક્ષણે, ગુણે અને વેદનપણે અનુભવ્યો છે, અને તે જ પરિણામ જેના આત્માનું થયું છે, તે જ્ઞાની પુરુષે જે તે સુધારસ સંબંધી જ્ઞાન આપ્યું હોય તો તેનું પરિણામ પરમાર્થ-પરમાર્થસ્વરૂપ છે, એ નિકટ મોક્ષનો ઉપાય છે. જેણે વેદનપણે આત્મા જાણ્યો છે તે જ્ઞાની પુરુષની આજ્ઞાએ તે તે કલ્યાણરૂપ થાય છે અને આત્મા પ્રગટવાનો અત્યંત સુગમ ઉપાય થાય છે.

૧૨૯ પ્ર. વ્યવહાર-પરમાર્થસ્વરૂપ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર કહો.

ઉ. જે પુરુષ તે સુધારસને જ આત્મા જાણે છે, તેનાથી તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તો તે વ્યવહાર-પરમાર્થસ્વરૂપ છે, તે ઘણા કાળે કોઈ પ્રકારે પણ મોક્ષમાં સાધનનાં કારણભૂત થવાનો ઉપાય છે.

૧૩૦ પ્ર. પરમાર્થ-વ્યવહારસ્વરૂપ જ્ઞાનનો પ્રકાર જ્ઞાને કહે ?

ઉ. તે જ્ઞાન કદાપિ પરમાર્થ-પરમાર્થસ્વરૂપ એવા જ્ઞાનીએ ન આપ્યું હોય, પણ તે જ્ઞાની પુરુષે સન્માર્ગ સન્મુખ આકર્ષે એવો જે જીવને ઉપદેશ કર્યો હોય તે જીવને રુચ્યો હોય તેનું જ્ઞાન તે

નિરૂપાયતા આગળ સહનશીલતા સુખદાયક છે.

પરમાર્થ-વ્યવહારસ્વરૂપ છે. એ અનંત પરંપરસંબધે મોક્ષનો ઉપાય છે.

૧૩૧ પ્ર. વ્યવહાર-વ્યવહારસ્વરૂપ ઉપદેશ કયા પ્રકારે છે ?

ઉ. શાસ્ત્રાદિ જાણનાર સામાન્ય પ્રકારે માર્ગાનુસારી જેવી ઉપદેશવાત કરે, તે શ્રદ્ધાય, તે વ્યવહાર-વ્યવહારસ્વરૂપ છે. તેનું ક્ષણ આત્મ-પ્રત્યયી નથી સંભવતું.

૧૩૨ પ્ર. સ્વાધ્યાયના કેટલા પ્રકારો જિનેન્દ્રોએ કહ્યા છે ?

ઉ. શાસ્ત્રોનો સ્વાધ્યાય કરવો તે વ્યવહાર સમ્યગ્જ્ઞાન છે. સ્વાધ્યાયના પાંચ પ્રકાર છે :

- (૧) વાંચના : ગ્રંથ લાણવો અથવા લાણાવવો તે.
- (૨) પૃચ્છના : સંશય દૂર કરવા અથવા બીજાઓને સમજાવવા પૂછવું.
- (૩) આમ્નાય : શુદ્ધ શબ્દ અને અર્થને ગોખીને મોઢે કરવું.
- (૪) ધર્મદેશના : ધર્મકથા આદિનો ઉપદેશ કરવો.
- (૫) અનુપ્રેક્ષા : ભલે પ્રકારે જાણેલા પદાર્થને વારંવાર મનથી અભ્યાસ કરવો.

૧૩૩ પ્ર. અભ્યાસ અને અધ્યાસ એક જ છે ?

ઉ. અભ્યાસ અને અધ્યાસ એક નથી. અભ્યાસ એટલે અધ્યયન; વારંવાર એનું એ કરવું તે. અધ્યાસ એટલે વિપરીતતા. અધ્યાસ એટલે આરોપ કરવો. અધિ + આસ એટલે પોતાની જગ્યા નહીં ત્યાં ખેસવું. અધ્યાસ એટલે ભ્રાંતિ. દેહ છે તેને આત્મા માને એ અધ્યાસ છે.

૧૩૪ પ્ર. પુરુષાર્થના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉ. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એવા ચાર પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો સત્પુરુષોનો ઉપદેશ છે. એ ચાર પુરુષાર્થ નીચેના બે પ્રકારથી સમજાવવામાં આવ્યા છે :

- (૧) વસ્તુના સ્વભાવને ધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે.
- (૨) જડ ચૈતન્ય સંબંધીના વિચારોને અર્થ કહ્યો છે.

સંસારનાં સુખો અનંતવાર આત્માએ ભોગવ્યાં છતાં તેમાંથી હજુ પણ મોહિની ટળી નહીં અને તેને અમૃત જેવો ગણ્યો એ અવિવેક છે.

(૩) ચિત્તનિરોધ તે કામ.

(૪) સર્વ બંધનથી મુક્ત થવું તે મોક્ષ.

એ પ્રકારે સર્વસંગ પરિત્યાગીની અપેક્ષાથી દૂરી શકે છે.

સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે :

ધર્મ : સંસારમાં અધોગતિમાં પડતો અટકાવી ધરી રાખનાર તે ધર્મ.

અર્થ : વૈભવ, લક્ષ્મી, ઉપજીવનમાં સાંસારિક સાધન.

કામ : નિયમિત રીતે સ્ત્રી પરિચય.

મોક્ષ : સર્વ બંધનથી મુક્તિ તે મોક્ષ.

ધર્મને પહેલો મૂકવાનો હેતુ એટલો જ કે “અર્થ” અને “કામ”

એવાં હોવાં જોઈએ કે “ધર્મ” જેનું મૂળ હોવું જોઈએ. એટલા

જ માટે અર્થ અને કામ પછી મૂકવામાં આવ્યાં છે.

૧૩૫ પ્ર. પ્રારબ્ધમાં હોય તેમ થાય છે તે પછી પુરુષાર્થની શી જરૂર ?

ઉ. પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ એ બે શબ્દ સમજવા જેવા છે. પુરુષાર્થ કર્યા વિના પ્રારબ્ધની ખબર ન પડી શકે. પ્રારબ્ધમાં હશે તેમ થશે, એમ કહી ખેસી રહે કામ ન આવે. નિષ્કામ પુરુષાર્થ કરવો. પ્રારબ્ધને સમપરિણામે વેદવું, ભોગવી લેવું એ મોટો પુરુષાર્થ છે.

૧૩૬ પ્ર. પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થના સંબંધ સવિસ્તર સમજાવો.

ઉ. મનુષ્યભવ મળ્યો છે તે પ્રારબ્ધ છે. જીવે પુરુષાર્થ કરેલો, પુણ્યાદિ બાંધેલાં તે અત્યારે પ્રારબ્ધના નામથી ઓળખાય છે. તે તે ભવમાં તેનું નામ પુરુષાર્થ હતું. માત્ર કાળભેદ છે. પહેલાના પુરુષાર્થના ફળને અહીં પ્રારબ્ધ કહે છે.

૧૩૭ પ્ર. મોક્ષનો ઉપાય કાળલબ્ધિ આવતાં ભવિતવ્યાનુસાર અને છે કે મોહાદિક્ષના ઉપશમાદિક થતાં અને છે કે, પોતાના પુરુષાર્થથી ઉદ્ધમ કરતાં અને છે ? તે કહો.

ઉ. મોક્ષનો ઉપાય અને છે ત્યાં તે પૂર્વોક્ત ત્રણ કારણો મળે છે. કાળલબ્ધિ (ભવિતવ્ય) તે કોઈ વસ્તુ નથી, કર્મના ઉપશમાદિક તે તે પુદ્ગલની શક્તિ છે, તેનો કર્તાહિતા આત્મા નથી. ફક્ત પુરુષાર્થથી ઉદ્ધમ કરે છે તે આત્માનું કાર્ય છે. માટે જે પુરુષાર્થ

અલિપ્ત ભાવમાં રહેવું એ વિવેકીનું કર્તવ્ય છે.

વડે મોક્ષનો ઉપાય કરે છે તેને સર્વ કારણો મળે છે અને અવસ્થા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૧૩૮ પ્ર. વ્રત્યલિંગી મુનિ મોક્ષના અર્થે ગૃહસ્થપણું છોડી તપશ્ચરણાદિ કરે છે, ત્યાં તેણે પુરુષાર્થ તો કર્યો છતાં કાર્ય સિદ્ધ ન થયું, માટે પુરુષાર્થ કરવાથી તો કંઈ સિદ્ધિ નથી ?

ઉ. અન્યથા પુરુષાર્થ કરી ફળ ઇચ્છે પણ તેથી કેવી રીતે ફળસિદ્ધિ થાય ? તપશ્ચરણાદિ વ્યવહારસાધનમાં અનુરાગી થઈ પ્રવર્તવાનું ફળ શાસ્ત્રમાં તો શુભળંઘ કહ્યું છે અને આ તેનાથી મોક્ષ ઇચ્છે છે તે કેવી રીતે થાય ? એ તો ભ્રમ છે.

૧૩૯ પ્ર. આ દુષમ કાળ કહ્યો છે તો પછી આ કાળમાં પરમાર્થ સાધી શકાય ?

ઉ. વર્તમાનકાળ દુષમ કહ્યો છે છતાં તેને વિષે અનંતભવ છેદી માત્ર એક ભવ બાકી રાખે એવું એકાવતારીપણું પ્રાપ્ત થાય એવું પણ છે. આ દુષમપણું તે જીવને પુરુષાર્થરહિત કરવા અર્થે લખ્યું નથી, પણ પુરુષાર્થજન્યુતિ અર્થે લખ્યું છે.

૧૪૦ પ્ર. મંત્રાદિથી કર્મથી છૂટી ન શકાય ?

ઉ. મંત્રાદિથી, સિદ્ધિથી અને ખીજાં તેવાં અમુક કારણોથી અમુક ચમત્કાર થઈ શકવા અસંભવિત નથી, તથાપિ ભોગવવા યોગ્ય એવાં “નિકાયિતકર્મ” તે તેમાંના કોઈ પ્રકારે મટી શકે નહીં; અમુક “શિથિલ કર્મ”ની ક્વચિત્ નિવૃત્તિ થાય છે. અથવા કોઈ પાસે પૂર્વલાભનો કોઈ એવો મંઘ છે, કે જે માત્ર તેની થોડી કૃપાથી ફળીભૂત થઈ આવે; એ પણ એક સિદ્ધિ જેવું છે; તેમ અમુક મંત્રાદિના પ્રયત્નમાં હોય અને અમુક પૂર્વાતરાય ત્રુટવાનો પ્રસંગ સમીપવર્તી હોય, તો પણ કાર્યસિદ્ધિ મંત્રાદિથી થઈ ગણાય; પણ એ વાતમાં કંઈ સહેજ પણ ચિત્ત જવાનું કારણ નથી, નિષ્ફળ વાર્તા છે.

૧૪૧ પ્ર. આત્મજ્ઞાન અથવા મોક્ષમાર્ગ કોઈના આશીર્વાદથી પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરો ?

જહાં રાગ અને વળી દ્વેષ, તહાં સર્વદા માનો કલેશ;
ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ, સકળ દુઃખનો છે ત્યાં નાશ.

ઉ. દુર્ધર પુરુષાર્થથી પામવા યોગ્ય મોક્ષમાર્ગ ત અનાયાસે પ્રાપ્ત થતો નથી. આત્મજ્ઞાન અથવા મોક્ષમાર્ગ કોઈના શાપથી અપ્રાપ્ત થતો નથી કે કોઈના આશીર્વાદથી પ્રાપ્ત થતો નથી. પુરુષાર્થ પ્રમાણે થાય છે, માટે પુરુષાર્થની જરૂર છે.

૧૪૨ પ્ર. તપઋદ્ધિ કેટલા પ્રકારની છે ?

ઉ. ૧. ઉગ્ર તપઋદ્ધિ : એક ઉપવાસ, બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ વગેરે ઉપવાસ નિમિત્તે કોઈ યોગને આરંભ થયો, મરણપર્યંત તે ઉપવાસથી ઓછા દિવસે પારણું ન કરે, કોઈ કારણથી અધિક ઉપવાસ થઈ જાય તો મરણપર્યંત તેનાથી ઓછા ઉપવાસ કરી પારણું ન કરે—આવું સામર્થ્ય પ્રગટ હોવું તે ઉગ્ર તપઋદ્ધિ છે.

૨. દીપ્તિ-તપઋદ્ધિ : મહાન ઉપવાસ આદિ કરતાં મન-વચન-કાયાનું જળ વધતું જ રહે. મુખ દુર્ગંધરહિત રહે, કમળ આદિકની સુગંધ જેવો સુગંધી શ્વાસ નીકળે અને શરીરની મહાન દીપ્તિ પ્રગટ થાય તે દીપ્તિ-તપઋદ્ધિ છે.

૩. નિહાર તપઋદ્ધિ : ગરમ કડાઈમાં પડતાં પાણીનાં ટીપાં જેમ સુકાઈ જાય તેમ આહાર પચી જાય, સુકાઈ જાય અને મળરૂપે ન પરિણમે, તેથી નિહાર ન થાય. આવું હોય તે નિહાર તપઋદ્ધિ છે.

૪. મહાન તપઋદ્ધિ : સિંહ કિડિતાદિ મહાન તપ કરવામાં તત્પર હોવું તે મહાન તપઋદ્ધિ છે.

૫. ઘોર તપઋદ્ધિ : વાત, પિત્ત, શ્લેષ્મ વગેરેથી ઉપજેલ જ્વર, ઉધરસ, શ્વાસ, શ્વળ, કોઠ, પ્રમેહાદિક અનેક પ્રકારના રોગવાળું શરીર હોવા છતાં પણ અનશન કાયા કલેશાદિ છૂટે નહિ અને ભયાનક સ્મશાન, પર્વતનું શિખર, ગુફા, ખંડિયેર, ઉજ્જડ ગામ વગેરેમાં દુષ્ટ રાક્ષસ, પિશાચાદિ પ્રવર્તે અને માઠા વિકાર ધારણ કરે તથા શિયાળના કઠોર રુદ્ધ, સિંહ, વાઘ વગેરે દુષ્ટ જીવોના

એક સમય પણ કેવળ અસંગપણાથી રહેવું એ ત્રિલોકને વશ કરવા કરતાં પણ વિકટ કાર્ય છે.

ભયાનક શબ્દ જ્યાં નિરંતર પ્રવર્તે એવા ભયંકર સ્થાનમાં પણ નિર્ભર થઈ વસે તે ઘોર તપઝડિ છે.

૬. ઘોર-પરાક્રમ તપઝડિ : ઉપર કહ્યું તેવું રોગ સહિત શરીર હોવા છતાં અતિ ભયંકર સ્થાનમાં વસીને યોગ (સ્વરૂપની એકાગ્રતા) વધારવાની તત્પરતા હોવી તે ઘોર-પરાક્રમ તપઝડિ છે.

૭. ઘોર-બ્રહ્મચર્ય તપઝડિ : ઘણા કાળના બ્રહ્મચર્યના ધારક મુનિને અતિશય ચારિત્રના જોરથી ખોટાં સ્વપ્નાંઓનો નાશ થવો તે ઘોર-બ્રહ્મચર્ય તપઝડિ છે.

ગણધર દેવ સાત ઝડિના ધારક હોય છે.

નોંધ : સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક ચારિત્રધારી જીવોનો કેવો ઉચ્ચ પુરુષાર્થ હોય છે તે અહીં બતાવ્યું છે. 'શરીર સારું હોય અને બહારની સગવડતા હોય તો ધર્મ થઈ શકે' એ માન્યતા ખોટી છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

૧૪૩ પ્ર. આ સિવાય બીજી ઝડિઓ પ્રગટે છે ?

- ઉ. આત્માવિશુદ્ધિના પ્રભાવથી મુનીશ્વરોને જગતજીવોને આશ્ચર્ય ઉપજવે તેવી અનેક પ્રકારની ઝડિઓ સહજ જ ઉત્પન્ન થાય છે. મુનીશ્વરોને પોતાને પ્રાપ્ત ઝડિઓથી કંઈ પ્રયોજન હોતુ નથી, અત્યંત નિરુપહ હોય છે. મુનીશ્વરોની ઝડિઓ અનેક પ્રકારે ધર્મપ્રભાવનાનું કારણ થાય છે. તેને દેખી કેટલાયે જીવો અન્યમતનું શ્રદ્ધાન છોડી જૈન દર્શનને અંગીકાર કરે છે. તેમાંની કેટલીક નીચે આપવામાં આવી છે.
૧. અક્ષીણ મહાન ક્ષેત્રઝડિ : લાભાંતરાયના પ્રકૃષ્ટ ક્ષયોપશમથી અતિ સંયમવાન મુનિને જે પાત્રમાંથી ભોજન આપે તે પાત્રમાંથી ચક્રવર્તીનું સમસ્ત સૈન્ય ભોજન કરે તો પણ તે દિવસે તે પાત્રમાંથી ભોજનસામગ્રી ઘટે નહિ.
૨. અક્ષીણ મહાલય ક્ષેત્રઝડિ : મુનીશ્વર જે સ્થાનમાં ખેસે ત્યાં દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ આદિ ઘણા જીવો આવીને ખેસે તો પણ તે ક્ષેત્ર સાંકડું ન પડે, તેમજ પરસ્પર બાધા ન થાય.

જે પ્રાણીઓ જ્યોતિષના પ્રશ્નના ઉત્તર પામવાથી આનંદ માને છે, તેઓ મોહાધીન છે, અને તેઓ પરમાર્થના પાત્ર થવા દુર્લભ છે.

૩. સંભિન્ન ઐતૃત્વ ઋદ્ધિ : ચક્રવર્તીની છાવણી જે બાર યોજન લાંબી અને નવ યોજન પહોળી પડી હોય તેમાંથી હાથી, ઘોડા, બિંટ, મનુષ્યાદિના જુદા જુદા પ્રકારના અક્ષર-અનાક્ષરાત્મક શબ્દો-જે એક જ વખતે એક જ સાથે અનેક પ્રકારના બિપજે તે સર્વને એક જ વખતે સાંભળવાનું સામર્થ્ય પ્રગટ થવું.
૪. દૂરસ્પર્શન સમર્થતા ઋદ્ધિ : સ્પર્શોન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ વિષય નવ-યોજન પ્રમાણ છે. તેનાથી પણ ઘણા યોજનો દૂર રહેલી વસ્તુને જાણવાનું સામર્થ્ય.
૫. દૂર-સ્વાદન સમર્થતા ઋદ્ધિ : રસના ઇન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ વિષય નવ યોજના પ્રમાણ છે. તપ વિશેષના કારણે નવ યોજનથી પણ આગળ ઘણા યોજનો દૂરના રસને જાણવાનું સામર્થ્ય પ્રગટ થવું.
૬. દૂર-ઘ્રાણ સમર્થતા ઋદ્ધિ : ઘ્રાણ ઇન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ વિષય નવ યોજન પ્રમાણ છે. તેનાથી પણ દૂરની વસ્તુની ગંધ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ.
૭. દૂરદર્શન સમર્થતા ઋદ્ધિ : નેત્ર ઇન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ વિષય ૪૭૨૬૩ યોજના પ્રમાણ છે. તેનાથી પણ ઘણા યોજનો દૂર રહેલી વસ્તુને દેખવાનું સામર્થ્ય.
૮. દૂર-શ્રવણ સમર્થતા ઋદ્ધિ : કર્ણોન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ વિષય બાર યોજન પ્રમાણ છે. તેનાથી પણ ઘણા યોજનો દૂર શ્રવણ કરવાનું સામર્થ્ય.
૯. અણુમાત્ર શરીર કરવાનું સામર્થ્ય તે આણુમા ઋદ્ધિ છે.
૧૦. મેરુથી પણ મહાન શરીર કરવાનું સામર્થ્ય તે મહિમાઋદ્ધિ છે.
૧૧. પવનથી પણ હલકું શરીર કરવાનું સામર્થ્ય તે લઘિમાઋદ્ધિ છે.
૧૨. વજ્રથી પણ અતિ ભારે શરીર કરવાનું સામર્થ્ય તે ગરિમાઋદ્ધિ છે.
૧૩. પૃથ્વી ઉપર રહીને આંગળીના અગ્રભાગ વડે મેરુપર્વતના શિખરને તથા સૂર્યચંદ્રના વિમાનને સ્પર્શ કરવાનું સામર્થ્ય તે પ્રાપ્તિઋદ્ધિ છે.

જ્ઞાન વૈરાગ્ય સાથે અને વૈરાગ્ય જ્ઞાન સાથે હાય છે,
એકલાં ન હોય.

૧૪. જળમાં ભૂમિની માફક તથા ભૂમિ ઉપર જળની માફક ગમન કરવાનું-જમીનને ઉન્નમજ્જન (ઉપર લાવવી) તેમજ નિમજ્જન (ખુડાડવી), કરવાનું સામર્થ્ય તે પ્રાકાશ્યઋદ્ધિ છે.
૧૫. ગૌલોકચનું પ્રભુપણું પ્રગટ કરવાનું સામર્થ્ય તે ઈશિત્વઋદ્ધિ છે.
૧૬. દેવ, દાનવ, મનુષ્ય વગેરે સર્વ જીવોને વશ કરવાનું સામર્થ્ય તે વશિત્વઋદ્ધિ છે.
૧૭. પર્વતાદિકની વચ્ચે આકાશની માફક ગમન-આગમન કરવાની શક્તિ-જેમ આકાશમાં ગમન-આગમન કરે છે તેમ પર્વતમાં ગમન-આગમન કરવાનું સામર્થ્ય તે અપ્રતિઘાત ઋદ્ધિ છે.
૧૮. અદૃશ્ય હોવાનું સામર્થ્ય તે અંતર્ધાન ઋદ્ધિ છે.
૧૯. યુગપત્ અનેક આકારરૂપ શરીર કરવાનું સામર્થ્ય તે કામરૂપિત્વ ઋદ્ધિ છે.

આમ અનેક પ્રકારની વિક્રિયા ઋદ્ધિ છે. આમ અઠાર પ્રકારની છુદ્ધિ-ઋદ્ધિ અને આકાશગામિની ક્રિયા-ઋદ્ધિ, બે પ્રકારની ચારણુ-ઋદ્ધિ, આઠ પ્રકારની વિક્રિયાઋદ્ધિ, ત્રણ પ્રકારની બાળઋદ્ધિ, સાત પ્રકારની તપઋદ્ધિ, છ પ્રકારની રસઋદ્ધિ, છ પ્રકારની ઔષધઋદ્ધિ, બે પ્રકારની ક્ષેત્રઋદ્ધિ, ઇત્યાદિ અનેક ઋદ્ધિ શક્તિઓ પ્રગટ થાય છે.

(અહીં ઋદ્ધિ શબ્દનો ઉપયોગ સિદ્ધ અથવા લબ્ધિના અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે.) વાત્સલ્યગુણના ધારકને પણ આમાંની ઘણી શક્તિઓ પ્રગટે છે.

૧૪૪ પ્ર. ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ અને લબ્ધિમાં શો ફર છે ?

ઉ. ઋદ્ધિ = વૈભવ, ઐશ્વર્ય, સંપત્તિ, સામર્થ્ય.

સિદ્ધિ = અણિમા વગેરે યોગની શક્તિઓ.

લબ્ધિ = યોગ વગેરેથી પ્રાપ્ત થતી વિશિષ્ટ શક્તિઓ.

આમાં ઋદ્ધિ શબ્દ અને એના અર્થ સાથે કોઈ ગૂઢ કે અદ્ભુત રહસ્ય સંકળાયેલું નથી; પણ સિદ્ધિઓ અને લબ્ધિઓની શક્તિઓ

શાંત સ્વભાવ એ જ સજ્જનતાનું ખરું મૂળ છે.

યોગસાધના દ્વારા પ્રાપ્ત થતી વિશિષ્ટ, ગૂઢ અને ચમત્કારી શક્તિઓ હોવાથી એ અંગે જનસમુદાયમાં ભારે કુતૂહલ અને રહસ્ય પ્રવર્તે છે. સિદ્ધિ અને લઙ્ગિધ એ બંને યોગસાધનાના બળે પ્રાપ્ત થતી હોવાથી એ બે વચ્ચેની ભેદરેખા આંકવાનું કામ મુશ્કેલ છે; એને એ બંનેથી ચમત્કારો સર્જતા હોવાથી એ બંનેમાં અદ્ભુતતાનું તત્ત્વ સમાન છે.

૧૪૫ પ્ર. સિદ્ધિઓ કેટલા પ્રકારની છે ?

ઉ. યોગસાધનાના બળે થતી સિદ્ધિઓને મહાસિદ્ધિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અને (સાધારણ રીતે) તે પ્રશ્ન ૧૪૩ના ક્રમાંક ૯ થી ૧૬ માં ગણાવેલ શક્તિઓ, આઠ પ્રકારની સિદ્ધિઓ તરીકે ઓળખાય છે.

૧૪૬ પ્ર. લઙ્ગિધો કેટલા પ્રકારની હોય છે ?

ઉ. લઙ્ગિધો અઠાવીશ પ્રકારની ગણાવવામાં આવી છે, તે આ મારાણે છે :

૧. આમોસહિ :- શરીરના સ્પર્શમાત્રથી રોગ મટી જાય તે.

૨. વિષોસહિ :- મળ, મૂત્ર થકી સર્વ રોગ જાય તે.

૩. ખેલોસહિ :- પ્રલેપમ થકી સર્વ રોગ જાય તે.

૪. જલોસહિ :- શરીરના મેલથી સર્વ રોગ જાય તે.

૫. સન્ધોસહિ :- કેશ, નખ, રોમ, વગેરે સર્વ અંગથી સર્વ રોગ જાય તે.

૬. સંભિન્નશ્રોત :- કાંઈ પણ એક ઇન્દ્રિયથી સાંભળી શકવાની શક્તિ.

૭. અવધિજ્ઞાન :- રૂપી પદાર્થોને ઇન્દ્રિયની સહાય વગર જાણવાની શક્તિ.

૮. મનઃપર્યાવસ્થાન :- ગર્ભજ પંચેન્દ્રિયના મનોગત ભાવ જાણવાની શક્તિ.

૯. વિપુલમતિ : અઠીદ્વીપમાં વિશેષપણે મનોભાવ જાણવાની શક્તિ.

૧૦. આરણ્યલઙ્ગિધ : આકાશગામિની શક્તિ.

૧૧. આશિવિષ : જેવો શાપ આપે તેવું થાય.

૧૨. કેવળજ્ઞાન : ત્રણે કાળ અને ત્રણે લોકના સર્વે ભાવોને જાણવાની શક્તિ.

ઉત્તમ શાસ્ત્રમાં નિરંતર એકાગ્ર રહેવું તે પણ સત્સંગ છે.

૧૩. ગણુધર પદ : ગણુધરનું પદ મળે તે
 ૧૪. પૂર્વધર : પૂર્વધર અને. (ચૌદપૂર્વ ભણે)
 ૧૫. અરિહંત પદ : અરિહંત થાય તે.
 ૧૬. ચક્રવર્તી પદ : ચક્રવર્તીપણું પામે તે.
 ૧૭. બળદેવ પદ : બળદેવરૂપે જન્મે.
 ૧૮. વાસુદેવ પદ : વાસુદેવરૂપે જન્મે.
 ૧૯. અમૃતસ્રવ : ઘી, સાકર, ખીરના જેવી મધુર વાણીની શક્તિ.
 ૨૦. કોષ્ટપુદ્ધિ : ભણેલું ભૂલે નહીં તે કુષ્ટિકપુદ્ધિ.
 ૨૧. પદાનુસારિણી : એક પદ ભણતાં ઘણું આવડી જાય એવી શક્તિ.
 ૨૨. ખીજપુદ્ધિ : એક પદ ભણીને ઘણો અર્થ ભણે એવી શક્તિ.
 ૨૩. તેજ્જલેશ્યા : બાળી નાખે, દાહ ઉપજાવે એવી શક્તિ.
 ૨૪. આહારક : સંદેહ ઊપજે ત્યારે એના નિવારણ માટે ભગવાન પાસે પહોંચી શકાય એવું શરીર રચવાની શક્તિ.
 ૨૫. શીતલેશ્યા : શીતલ કરે (તેજ્જલેશ્યાને ઠારે) એવી શક્તિ.
 ૨૬. વૈક્રિય : નાનાંમોટાં રૂપ ધારણ કરવાની શક્તિ
 ૨૭. અક્ષીણ મહાનસી : પોતાના (અલ્પ) આહારે લાખ માણસને જમાડે એવી શક્તિ. (અષ્ટાપદની યાત્રા વખતે ગૌતમસ્વામીએ થોડીક ખીરથી ૧૫૦૩ તાપસોને પારણું કરાવ્યું હતું, તે આ લઙ્ઘિના પ્રતાપે).
 ૨૮. પુલાક : સંઘ વગેરેના ભલા માટે ચક્રવર્તીના સૈન્યને ચૂરચૂર કરવાની શક્તિ.
 ૧૪૭ પ્ર. આજે પચીસસો-પચીસસો વર્ષ પછી પણ શ્રી ગૌતમસ્વામીની નામના એમેર લઙ્ઘિઓના ભંડાર તરીકે વિસ્તરી રહી છે, તો તેમને કેવી કેવી લઙ્ઘિઓ પ્રગટી હતી ?
 ઉ. તેઓના હાથનો સ્પર્શ થતો અને જીવનાં દુઃખ-દર્દ-દીનતા દૂર થઈ જતાં. એમના મળો દુર્ગંધ મારતા મળો ન હતા, પણ રોગોને દૂર કરનારા સુવાસિત ઔષધો હતા. એક ઈન્દ્રિયથી ખીજ ઈન્દ્રિયનું કામ લઈ શકતા. આકાશગમન કરી શકતા. સામાના મનને

આત્મામાંથી મોહ ગયો તે જ સમાધિ છે.

જાણવું અને દૂર દૂરની ઘટનાઓ કે વસ્તુઓને જાણી લેવી એ એમને માટે રમત વાત હતી. સૂક્ષ્મનાં કિરણોને આધારે તેઓ દૂર્ગમ પહાડ ઉપર જઈ શકતા. ઈશારા માત્રથી તેઓ ઝેરને દૂર કરી શકતા. અંતરના વેધક તેજને તેઓ બહાર વહાવી શકતા. એમના અંગૂઠામાં એવું અમૃત વસતું કે જે વસ્તુને એના સ્પર્શ થતો એ અખૂટ બની જતી. આવી તો કંઈક કંઈક સિદ્ધિઓ અને લબ્ધિઓના સ્વામી બન્યા હતા. ગુરુ ગૌતમ આટલી લબ્ધિઓના ભંડાર હોવા છતાં વાહવાહની કામના કે મોટાપણાનું ગુમાન એમને લોભાવી શક્યાં ન હતાં અને જળકમળની જેમ, અલિપ્ત અને સ્વસ્થ રહેવાની એમની શક્તિ હતી.

૧૪૮ પ્ર. જ્ઞાનીને વિષે જે કોઈ પણ પ્રકારે ધનાદિની વાંછા રાખવામાં આવે તો તે સફળ થાય ?

ઉ. ના, ધનાદિની પ્રાર્થિત શુભાદિ કર્મને જ આધીન છે. જ્ઞાની પ્રત્યે ધનાદિને વાંછા રાખવાથી જીવને દર્શનાવરણીય કર્મનો પ્રતિબંધ વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. ધણું કરીને જ્ઞાની તેવો પ્રતિબંધ કોઈને પોતા થકી ઉત્પન્ન ન થાય એમ વર્તે છે.

૧૪૯ પ્ર. મહાત્મા કપીર, નરસિંહ મહેતા ઈત્યાદિ મહાત્માઓના જીવનમાં પરમાત્માએ પરચા બતાવ્યા છે તેનું વર્ણન છે તે કઈ રીતે હશે ?

ઉ. તેઓની દુઃખી સ્થિતિ છતાં આજીવિકા અર્થે, વ્યવહારાર્થે પરમેશ્વર પ્રત્યે દીનપણું ક્યું નથી, તેમ કર્યા સિવાય જે કે ઈશ્વરેચ્છાથી વ્યવહાર ચાલ્યો ગયો છે. પરમાત્માએ એમના “પરચા” પૂરા કર્યા છે તે એ ભક્તોની ઇચ્છાથી ઉપરવટ થઈને.

૧૫૦ પ્ર. ધણા મોટા પુરુષોના સિદ્ધિયોગ સંબંધી શાસ્ત્રમાં તથા લોકકથામાં વાત આવે છે તે માટે સંશય રાખવા યોગ્ય છે ?

ઉ. અષ્ટ મહાસિદ્ધિ આદિ જે જે સિદ્ધિઓ કહી છે, “ૐ” આદિ મંત્રયોગ કહ્યા છે, તે સર્વ સાચાં છે. આત્મૈશ્વર્ય પાસે એ સર્વ અદ્વય છે. જ્યાં આત્મસ્થિરતા છે, ત્યાં સર્વ પ્રકારના સિદ્ધિયોગ વસે છે, જેને આત્મપ્રતીતિ ઉત્પન્ન થાય તેને સહેજે એ વાતનું

સજ્જનતા મોક્ષનો સરળ અને ઉત્તમ રાજમાર્ગ છે.

નિઃશંકપણું થાય, કેમ કે આત્મામાં જે સમર્થપણું છે, તે સમર્થ-પણા પાસે એ સિદ્ધિલબ્ધિનું કાંઈ પણ વિશેષપણું નથી.

૧૫૧ પ્ર. પૂર્વે જ્ઞાની પુરુષો થઈ ગયા છે, તે જ્ઞાનીમાં ઘણા જ્ઞાની પુરુષો સિદ્ધિન્નેગવાળા થઈ ગયા છે, એવું જે લોકકથન છે તે સાચું છે કે ખોટું ?

ઉ. કેટલાક માર્ગાનુસારી પુરુષો અને અજ્ઞાન યોગી પુરુષોને વિષે પણ સિદ્ધિન્નેગ હોય છે સમ્યક્દષ્ટિપુરુષો કે જેનો ચોથે ગુણુડાણે સંભવ છે, તેવા જ્ઞાનીપુરુષોને વિષે ક્વચિત્ સિદ્ધિ હોય છે, અને ક્વચિત્ સિદ્ધિ હોતી નથી; જેને વિષે હોય છે, તેને સ્ફુરણુ વિષે પ્રાયઃ ઇચ્છા થતી નથી; અને જે તેવી ઇચ્છા થઈ તો સમ્યક્ત્વથી પડવાપણું તેને ઘટે છે. જે સમ્યક્જ્ઞાની પુરુષોથી સિદ્ધિન્નેગના ચમત્કારો લોકોએ જાણ્યા છે, તે તે જ્ઞાની પુરુષોના કરેલા સંભવતા નથી; સ્વભાવે કરી તે સિદ્ધિન્નેગ પરિણામ પામ્યા હોય છે.

૧૫૨ પ્ર. ખીલ્લું ગુણુસ્થાનોમાં સિદ્ધિન્નેગ સંભવે છે ?

ઉ. પ્રાયે પાંચમે, છઠ્ઠે ગુણુડાણે પણ ઉત્તરોત્તર સિદ્ધિન્નેગના વિશેષ સંભવ થતો જાય છે અને ત્યાં પણ જે પ્રમાદાદિ નેગે સિદ્ધિમાં જીવ પ્રવર્તે તો પ્રથમ ગુણુડાણુને વિષે સ્થિતિ થવી સંભવે છે.

સાતમે, આઠમે, નવમે, દશમે, ગુણુડાણે ઘણું કરીને પ્રમાદનો અવકાશ ઓછો છે. અગિયારમે ગુણુડાણે સિદ્ધિન્નેગના લોભ સંભવતો જાણી પ્રથમ ગુણુડાણે સ્થિતિ હોવી સંભવે છે. બાકી જેટલાં સમ્યક્ત્વનાં સ્થાનક છે અને જ્યાં સુધી સમ્યક્પરિણામી આત્મા છે ત્યાં સુધી, તે એક નેગને વિષે જીવને પ્રવૃત્તિ ત્રિકાળે સંભવતી નથી.

ક્વચિત્ કોઈ પ્રસંગે જ્ઞાની પુરુષે પણ સિદ્ધિન્નેગ પરિણામી કર્યો હોય છે, તથાપિ તે કારણ અત્યંત બળવાન હોય છે; અને તે પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાનદશાનું કાર્ય નથી.

૧૫૩ પ્ર. લબ્ધિ, સિદ્ધિ હોય છે ? શું તે મહાત્માઓને પ્રાપ્ત હોય છે ?

ઉ. લબ્ધિ, સિદ્ધિ સાચી છે, અને તે અપેક્ષા વગરના મહાત્માને

જ્યાં સુધી દેહાત્મબુદ્ધિ રજો નહીં ત્યાં સુધી સમ્યક્ત્વ થાય નહીં.

પ્રાપ્ત થાય છે. એવી શક્તિઓવાળા મહાત્મા જાહેરમાં આવતા નથી; તેમ બતાવતા પણ નથી. જે કહે છે તેની પાસે તેવું હોતું નથી. જ્ઞેગી, વૈરાગી એવા મિથ્યાત્વીને પ્રાપ્ત થતી નથી. તેમાં પણ અનંત પ્રકાર હોઈને સહેજ અપવાદ છે.

૧૫૪ પ્ર. લબ્ધિ, સિદ્ધિનો જ્ઞાનીને કેમ તિરસ્કાર હોય છે ?

ઉ. લબ્ધિ ક્ષોભકારી અને ચારિત્રને શિથિલ કરનારી છે. લબ્ધિ આદિ માર્ગેથી પડવાનાં કારણો છે. તેથી કરી જ્ઞાનીને તેનો તિરસ્કાર હોય છે.

૧૫૫ પ્ર. સિદ્ધિવાળા પુરુષો રોગાદિ મટાડી શકે છે ?

ઉ. હા, એવી સિદ્ધિવાળા પુરુષો અશાતાની શાતા કરી શકે છે. તેમ છતાં એની અપેક્ષા કરતા નથી. તે વેદવામાં જ નિર્જરા સમજે છે. ગમે તેટલી વિપત્તિઓ પડે, તથાપિ જ્ઞાની દ્વારા સાંસારિક ક્ષણની ઈચ્છા કરવી યોગ્ય નથી.

૧૫૬ પ્ર. સિદ્ધિ આપણને કેમ પ્રાપ્ત નથી ?

ઉ. તે પ્રાપ્ત થતી નથી. તેનું કારણ આત્મા નિરાવરણ નથી કરી શકતો એ છે. ચૈતન્યમાં ચમત્કાર જોઈએ, તેનો શુદ્ધ રસ પ્રગટવો જોઈએ. આત્માની યોગ્યતા વગર એ શક્તિ આવતી નથી. આત્માએ પોતાનો અધિકાર વધારવાથી તે આવે છે.

૧૫૭ પ્ર. દેવતા મદદ કરે ?

ઉ. પરમ સત્ રિખાતું હોય તો તેવા વિશિષ્ટ પ્રસંગે સમ્યક્દષ્ટિ દેવતા સારસંભાળ કરે; પ્રગટ પણ આવે. બહુ જૂજ પ્રસંગમાં યોગી કે તેવી વિશિષ્ટ શક્તિવાળા તેવા પ્રસંગે સહાય કરે.

૧૫૮ પ્ર. જાતિસ્મરણજ્ઞાન શું છે ?

ઉ. જાતિસ્મરણજ્ઞાન એ જાતિજ્ઞાનના “ધારણા” નામના ભેદમાં સમાય છે. તે પાછલા ભવ જાણી શકે છે. તે જ્યાં સુધી પાછલા ભવમાં અસંજીપણું ન આવ્યું હોય ત્યાં સુધી આગળ ચાલી શકે છે.

વિષયારંભ નિવૃત્તિ, રાજદ્વેષનો અભાવ જ્યાં થાય;
સહિત સમ્યક્દર્શન, શુદ્ધચરણ ત્યાં સમાધિ સુખદાય.

૧૫૯ પ્ર. જાતિસ્મરણજ્ઞાન આ કાળમાં હોય ?

ઉ. આ કાળમાં પણ કોઈ કોઈ મહાત્માઓ ગતભવને જાતિસ્મરણજ્ઞાન વડે જાણી શકે છે, જે જાણવું કઠિપત નહિ પણ સમ્યક્ હોય છે.

૧૬૦ પ્ર. જાતિસ્મરણજ્ઞાન તો પછી બધાને કેમ થતું નથી ?

ઉ. જેમ બાલ્યાવસ્થાને વિષે જે કાંઈ જ્ઞેયું હોય અથવા અનુભવ્યું હોય તેનું સ્મરણ વૃદ્ધાવસ્થામાં કેટલાકને થાય ને કેટલાકને ન થાય, તેમ પૂર્વભવનું ભાન કેટલાકને રહે ને કેટલાકને ન રહે. પૂર્વ દેહ છોડતાં મૃત્યુ આદિ વેદનાના કારણને લઈને, બાહ્ય પદાર્થોને વિષે જીવ વળગી રહી મરણ કરે છે અને નવો દેહ પામી તેમાં જ આસક્ત રહે છે; તથાપિ જેમ ગર્ભવાસ તથા બાલપણું સ્મૃતિમાં રહે નહિ તેથી કરીને તે નહોતાં એમ નથી. તેમ ઉપરનાં કારણોને લઈને પૂર્વ પર્યાય સ્મૃતિમાં રહે નહિ તેથી કરીને તે નહોતા એમ કહેવાય નહિ. જ્ઞાનીઓને જાતિસ્મરણજ્ઞાન વૈરાગ્યવૃદ્ધિનું કારણ થઈ જાય છે. બધા તીર્થંકર ભગવાનોને વૈરાગ્ય થતાં જાતિસ્મરણજ્ઞાન હોવું તે સહજ નિયમ છે.

૧૬૧ પ્ર. જાતિસ્મરણજ્ઞાનવાન પાછળનો ભવ કેવી રીતે દેખે છે ?

ઉ. નાનપણે કોઈ ગામ, વસ્તુ આદિ જ્ઞેયાં હોય અને મોટપણે કોઈ પ્રસંગે તે ગામદિનું આત્મામાં સ્મરણ થાય છે, તે પ્રમાણે જાતિસ્મરણજ્ઞાનવાનને પૂર્વભવનું ભાન થાય છે. કોઈને આ સ્મૃતિ થોડા વખત માટે રહે તો કોઈને લાંબો વખત રહે છે. શ્રીમદ્ રાજયંદ્રે પૂર્વના કોઈ ભવમાં દિગંબર દીક્ષા પાળી હતી એમ કહેવાય છે. તે ભવમાં પણ એમનું નામ રાજયંદ્ર હતું. આ ભવમાં પહેલાં તો તેમનું નામ ખીજું આર્યું હતું. (લક્ષ્મીચંદ કે અભેચંદ), પણ પોતે જ ત્રણ ચાર વર્ષના થયા ત્યારથી પોતાનું નામ રાજયંદ્ર રખાવ્યું, અને લેખ વગેરેમાં ‘રાજયંદ્ર’ લખતા તેથી “શ્રીમદ્ રાજયંદ્ર” નામ કાયમ થયું.

કાઠિયાવાડના એક યોગી વૈજનાથે કહેલું કે શ્રીમદ્ રાજયંદ્ર

સર્વ જીવ પ્રત્યે, સર્વ ભાવ પ્રત્યે અખંડ એકરસ
વીતરગદશા રાખવી એ જ સર્વ જ્ઞાનનું કૃપા છે.

પૂર્વભવમાં નેપાળમાં રાજકુમાર હતા. તે વિષે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કહ્યું હતું કે “એમણે મિથ્યા કહ્યું નથી.” વૈજનાથને આત્મસાક્ષાત્કાર નહોતો પણ તેઓ શ્વાસોચ્છ્વાસ રોકતા તેથી એમનું મન નિર્મળ હતું, તેથી પોતાના અને ખીજના ભવ જાણી શકતા.

૧૬૨ પ્ર. જાતિસ્મરણજ્ઞાન થયું છે અથવા તેનો અનુભવ યથાતથ્ય થયો છે, એ શા ઉપરથી સમજાય ?

ઉ. અમુક દેશમાં અમુક ગામ, અમુક ઘેર પૂર્વે દેહ ધારણ થયો હોય અને તેનાં ચિહ્નો ખીજ જીવને જણાવવાથી તે દેશાદિનું અથવા તેના નિશાનાદિનું કંઈપણ વિદ્યમાનપણું હોય તો ખીજ જીવને પણ પ્રતીતિનો હેતુ સંભવે છે; અથવા જાતિસ્મૃતિજ્ઞાનવાન કરતાં જેનું વિશેષ જ્ઞાન છે તે જાણે; અથવા જેને જાતિસ્મૃતિજ્ઞાન છે, તે પુરુષના (અથવા સ્ત્રીના) સંબંધમાં કોઈ જીવ પૂર્વ ભવે આવ્યો છે, વિશેષ કરીને આ-યો છે તેને સંબંધ જણાવતા કંઈ પણ સ્મૃતિ થાય તો તેવા જીવને પણ પ્રતીતિ આવે.

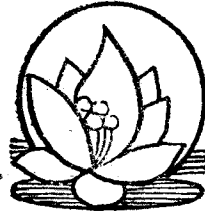
૧૬૩ પ્ર. પુનર્જન્મ જાણી શકાય છે ?

ઉ. જે પુરુષો યોગધ્યાનાદિકના અભ્યાસખળ વડે સ્થિત હોય તેમાંના ઘણા પુરુષો ભવાંતર જાણી શકે છે અને એમ બનવું એ કાંઈ કઠિનપત પ્રકાર નથી. જે પુરુષને આત્માનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન છે, તેને ભવાંતરનું જ્ઞાન ઘટે છે, હોય છે. ક્વચિત્ જ્ઞાનના તારતમ્ય ક્ષયોપશમ ભેદે તેમ નથી પણ હોતું; તથાપિ જેને આત્માનું પૂર્ણ શુદ્ધપણું વર્તે છે, તે પુરુષ તો નિશ્ચય તે જ્ઞાનને જાણે છે, ભવાંતરને જાણે છે, આત્મા નિત્ય છે, અનુભવરૂપ છે, વસ્તુ છે. ભગવતી સૂત્રમાં ભવાંતરનું વર્ણન કર્યું છે.

૧૬૪ પ્ર. આગળ ઉપર કયો જન્મ થશે તેની આ ભવમાં ખબર પડે ? અથવા અગાઉ શું હતા તેની ?

ઉપજે ન આત્મા કોઈથી તેથી ન આત્મા કાર્ય છે,
ઉપજવતો નથી કોઈને તેથી ન કારણ પણ ડરે.

ઉ. તેમ ખની શકે. નિર્મળજ્ઞાન જેનું ચયું હોય તેને તેવું ખનવું સંભવ છે. વાદળાં વગેરેનાં ચિહ્નો પરથી વરસાદનું અનુમાન થાય છે, તેમ આ જીવની આ ભવની ચેષ્ટા પરથી તેનાં પૂર્વ કારણ કેવાં હોવાં જ્ઞેષ્ટ્યે તે પણ સમજી શકાય; થોડે અંશે વખતે સમજાય. તેમ જ તે ચેષ્ટા ભવિષ્યમાં કેવું પરિણામ પામશે તે પણ તેના સ્વરૂપ ઉપરથી જાણી શકાય; અને તેને વિષે વિચારતાં કેવો ભવ થવો સંભવે છે, તેમજ કેવો ભવ હતો, તે પણ વિચારમાં સારી રીતે આવી શકવા યોગ્ય છે.

રાગદ્વેષ તો પાપ છે જ, પરંતુ તત્ત્વ વિષે મિથ્યા
અભિપ્રાય મહાપાપ છે.

શલાકા પુરુષ, ઈશ્વર, અરિહંત કેવળી.

- ૧૬૫ પ્ર. ઈશ્વર શું છે? વેદાંતને માન્ય માયિક ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ છે?
- ઉ. ના, કોઈ વિશેષ સત્તાવાળો પદાર્થ ઈશ્વર છે એમ નથી. જીવનું સહજસ્વરૂપ એટલે કર્મરહિતપણે જે સ્વરૂપ છે તે ઈશ્વરપણું છે, તે ઈશ્વર કહેવા યોગ્ય છે. ઈશ્વર તે આત્માનું પર્યાયિક નામ છે. દરેક જીવ પરમાત્માસ્વરૂપ છે,
- ૧૬૬ પ્ર. શું ઈશ્વરે જગત (વિશ્વ) બનાવ્યું એ ખરું છે?
- ઉ. ના, અસ્તિત્વ ગુણના કારણે વિશ્વ એટલે અનંતા જીવ, પુદ્ગલ વગેરે જીવે દ્રવ્યો સ્વયંસિદ્ધ અનાદિઅનંત છે, તેથી તેને કોઈએ બનાવ્યું નથી. 'જગતકર્તા ઈશ્વર નથી' એમ ભગવાને (તીર્થંકરે) કેવળજ્ઞાનમાં જોઈને કહ્યું છે.
- ૧૬૭ પ્ર. કોઈ જગતની રક્ષા કરે છે?
- ઉ. ના, દરેક વસ્તુ પોતાની અનંત શક્તિથી સ્વયં રક્ષિત છે. દરેક દ્રવ્યમાં અસ્તિત્વ ગુણ હોવાથી પોતાની રક્ષા (હયાતી) માટે ખીજ કોઈની જરૂર પડતી નથી.
- ૧૬૮ પ્ર. કોઈ જગતનો સંહાર (નાશ) કરે છે?
- ઉ. ના, અસ્તિત્વ ગુણના કારણે કોઈ દ્રવ્યનો કદી નાશ થતો નથી. પોતે જ સદાય પોતાના નવા નવા પયયો (અવસ્થાઓ) ઉત્પન્ન કરે છે અને પૂર્વ અવસ્થાઓનો નાશ કરે છે, અર્થાત્ નિરંતર બદલે છે. અને દ્રવ્યપણે નિત્ય ટકી રહે છે.
- ૧૬૯ પ્ર. જગતના કર્તા કોઈને માનવા જતાં કયા કયા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય ?
- ઉ. જગત રચવાની પરમેશ્વરને આવશ્યકતા શી હતી? રચ્યું તો સુખદુઃખ.

મૂકવાનું કારણ શું હતું ? રચીને મોત શા માટે મૂક્યું ? એ લીલા ખતાવવી કોને હતી ? રચ્યું તો ક્યાં કર્મથી રચ્યું ? તે પહેલાં રચવાની ઇચ્છા કાં નહોતી ? ઈશ્વર કોણ ? જગતના પદાર્થ કોણ અને ઇચ્છા કોણ ? રચ્યું તો જગતમાં એક જ ધર્મનું પ્રવર્તન રાખવું હતું ; આમ ભ્રમણામાં નાખવાની આવશ્યકતા શી હતી ? કદાપિ એ બધું માનો કે એ બિચારાની ભૂલ થઈ હશે ! ક્ષમા કરીએ, પણ એવું દોઢડહાપણુ ક્યાંથી સૂઝ્યું કે એને જ મૂળથી ઉપેક્ષનાર એવા મહાવીર જેવા પુરુષોને જન્મ આપ્યો ? એના કહેલા દર્શનને જગતમાં વિદ્યમાનતા આપી પોતાના પગ પર હાથે કરીને કુહાડો મારવાની એને શી આવશ્યકતા હતી ?

૧૭૦ પ્ર. કૃષ્ણ અને રામ ઈશ્વરના અવતાર હતા ?

ઉ. ના. કોઈ જીવ ઈશ્વરનો અંશ કે અવતાર નથી. સર્વ શુદ્ધ આત્માઓ ઈશ્વર સમાન જ છે.

૧૭૧ પ્ર. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર કોણ છે ?

ઉ. પુરાણોમાં જે પ્રકારે તેમનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તે પ્રકારે એમ માનવામાં આવતું નથી કેમ કે તેમાં કેટલાંક ઉપદેશાર્થે રૂપક કહ્યાં હોય એમ પણ લાગે છે.

૧૭૨ પ્ર. વેદાંત અને હિંદુ ધર્મમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ વિષે બહુ મહિમા છે અને ઘણી ચર્ચા આવે છે, તો તે પુરુષ અને પ્રકૃતિ કોણ છે ? તે શું જગતના કર્તા છે ?

ઉ. જે ચૈતન્યને એક જાતિરૂપથી દેખીએ અને અનંત આત્માઓને એક ચૈતન્ય નામથી બોલાવીએ અથવા ઝોળખીએ તો બધા આત્માઓ એક છે તેમ કહી શકાય અને તે જ ઈશ્વર, બ્રહ્મા અથવા પુરુષ છે. અને કર્મ અથવા કર્મફલરૂપ વિસ્તાર પ્રકૃતિ છે. આમ પુરુષ અને પ્રકૃતિ મળીને વિશ્વના સૃષ્ટા છે તેમ એક અપેક્ષાથી કહી શકાય.

૧૭૩ પ્ર. જૈનમતમાં શલાકાપુરુષો કોને કહે છે ?

એક તરફથી ચૌદ રાજલોકનું સુખ હોય અને બીજી તરફ સિદ્ધના એક પ્રદેશનું સુખ હોય તો પણ સિદ્ધના એક પ્રદેશનું સુખ અનંતું થઈ જાય.

- ઉ. દરેક અવસર્પિણીમાં અને દરેક ઉત્સર્પિણીમાં અમુક વિશિષ્ટ શક્તિ અને પ્રભાવવાળા ૬૩ શલાકાપુરુષો થાય છે.
- ૧૭૪ પ્ર. ૬૩ શલાકાપુરુષો ગણાવો.
- ઉ. ચોવીસ તીર્થંકર, બાર ચક્રવર્તી રાજા, નવ વાસુદેવ અથવા અર્ધ-ચક્રી, નવ બળદેવ (વાસુદેવના મોટાભાઈ), નવ પ્રતિવાસુદેવ એમ કુલ ૬૩ શલાકાપુરુષો.
- ૧૭૫ પ્ર. શલાકા એટલે ?
- ઉ. શલાકા એટલે શ્લાઘ્ય = પ્રખ્યાત.
- ૧૭૬ પ્ર. પ્રત્યેક ચોવીશીમાં શલાકાપુરુષો કેટલા થાય ?
- ઉ. ત્રેસઠં.
- ૧૭૭ પ્ર. ૧૨ ચક્રવર્તીઓનાં નામ આપો, અને તેઓનો વૈભવ કહો.
- ઉ. (૧) ભરત, (૨) સાગર, (૩) મઘવ, (૪) સનતકુમાર, (૫) શાંતિનાથ, (૬) કુંથુરાજા, (૭) અરનાથ, (૮) સુશ્રૂમ, (૯) મહાપદ, (૧૦) હરિષેણુ, (૧૧) જય, (૧૨) બ્રહ્મદત્ત. આ પૈકી શાંતિનાથ, કુંથુનાથ અને અરનાથ, તીર્થંકર અને કામદેવ પણ હતા.
- ચક્રવર્તી એટલે છ ખંડના અધિપતિ, ભરત ખંડના બાર ચક્રવર્તી પૈકી ઉપરના દસ ત્યાગી થઈ મોક્ષે ગયા હતા અને આઠમા સુશ્રૂમ અને બારમા બ્રહ્મદત્ત એ બંને ભોગો ભોગવી નરકગતિ પામ્યા હતા.
- ચક્રવર્તી છ ખંડના ધણી, ૯૬ કરોડના પાયદળના સ્વામી, ૮૫ લાખ હાથીઓના માલિક, ૯૬૦૦૦ રાણીઓ અને ૧૪ રત્નો તથા નવ નિધાનના ભોક્તા હોવા ઉપરાંત પોતાનું ૩૫ વિકુર્વી (વૈક્રિયક શરીર રચવાની શક્તિ) કરવાની શક્તિવાળા હોય છે. દેવ નિર્મિત રત્નમણિના પાંચ મોટા મહેલ હોય છે. (જુઓ પ્રશ્ન. ૧૩૨૮)
- ૧૭૮ પ્ર. ચક્રવર્તીનાં ચૌદ ક્યાં ક્યાં રત્નો છે ?
- ઉ. (૧) ચક્ર રત્ન, (૨) જ્વ રત્ન, (૩) દંડ રત્ન, (૪) ધર્મ રત્ન, (૫) કાકણ્ય રત્ન, (૬) મણિ રત્ન, (૭) ખડ્ગ રત્ન, (૮) હસ્તિ

“મહે અરૂપી રૂપીને, એ અચરજની વાત.
જ્વ બંધન જાણે નહીં, કેવો જિન સિદ્ધાંત!”

રત્ન, (૯) અશ્વ રત્ન, (૧૦) પુરોહિત રત્ન, (૧૧) સેનાપતિ રત્ન, (૧૨) ગાથાપતિ રત્ન, (૧૩) વાર્ધિક રત્ન, (૧૪) સ્ત્રી રત્ન.

૧૭૯ પ્ર. ચક્રવર્તીનાં નવ નિધાન કોને કહે છે ?

ઉ. સર્વામાન્ય નવ વિધાનનાં નામ :

૧. મહા પદ્મ, ૨. પદ્મ, ૩. શંખ, ૪. મકર, ૫. કચ્છપ,
૬. મુકુંદ, ૭. કુંદ, ૮. નીલ, અને ૯. ચર્યસ (ચર્યા).

જૈનમાન્ય નવનિધાન અને એના અર્થ આ પ્રમાણે છે :

૧. નૈસર્પ—ગામ-નગર આદિનો વ્યવહાર જેનાથી થાય તે.
૨. પાંડુક—નાણાં અને મેય દ્રવ્યોનો વ્યવહાર જેનાથી થાય તે.
૩. પિંગલક—પુરુષ, સ્ત્રી, અશ્વ, હસ્તી વગેરેના આભરણુ વિધિનો વ્યવહાર જેનાથી થાય તે.

૪. સર્વરત્ન—ચક્રવર્તીનાં ૧૪ અન્ય એકેન્દ્રિયાદિ રત્નોની ઉત્પત્તિ જેનાથી થાય તે.

૫. મહાપદ્મ—શ્વેત અને રંગીન વસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ જેનાથી થાય તે.

૬. કાળ—વર્તમાન આદિ ત્રણ કાળનું અને બધી કળાઓનું જ્ઞાન જેનાથી થાય તે.

૭. મહાકાળ—લોહ આદિ સમગ્ર ધાતુઓ તથા સ્ફટિક, મણિ વગેરેની ઉત્પત્તિ જેનાથી થાય તે.

૮. માણુવક—યુદ્ધનીતિ અને દંડ નીતિ તથા યોધ, આમુઘો વગેરેની ઉત્પત્તિ જેનાથી થાય તે.

૯. શંખ—સંગીત, વૃત્ય અને વાદ્યોની ઉત્પત્તિ જેનાથી થાય તે.

૧૮૦ પ્ર. “પ્રત્યેકબુદ્ધ” કે “સંહસંબુદ્ધ” કોને કહે છે ?

ઉ. કલિંગદેશનો કરકંડુ રાજા, પાંચાલનો દ્વિમુખરાજા, વિદેહનો નમી રાજા, અને ગાંધારદેશનો નગ્ગતિરાજા : એ ચાર રાજાઓ “પ્રત્યેકબુદ્ધ” કે “સંહસંબુદ્ધ” કહેવાય છે. પ્રત્યેકબુદ્ધ એટલે શુરુ વગેરેના ઉપદેશ વિના કે તપશ્ચર્યાદિ પૂર્વસાધના વિના જેમને પોતાના જીવનના કોઈ તીવ્ર પ્રસંગે અચાનક જ્ઞાન થઈ જાય તે “સ્વયંબુદ્ધ.”

સંસારમાં રહેવું અને મોક્ષ થવા કહેવું એ બંનવું અસુલભ છે.

૧૮૧ પ્ર. ચક્રવર્તી મરીને કઈ ગતિમાં જાય ?

ઉ. જો ચક્રવર્તી સંયમ ગ્રહણ કરે તો મોક્ષે અથવા દેવલોકે જાય નહિતર નરકે જાય. આયુષ્યનો બંધ પડ્યા પહેલાં દીક્ષિત થાય તો મોક્ષે જાય અને આયુષ્યનો બંધ પડ્યા પછી દીક્ષિત થાય તો સ્વર્ગે જાય. અને જો એ પ્રમાણે દીક્ષિત ન થાય તો, નરકમાં જાય. છ ખંડ એના એ છે, પણ તેઓ છ ખંડના કારણે નરકે ગયા નથી, પણ મમત્વના કારણે ગયા છે. ચક્રવર્તીઓ પચ્ચેન્દ્રિય પ્રાણીઓનો વધ કેટલો બધો કરે ? એમનો પરિગ્રહ કેટલો મોટો ? એમના છ ખંડના રાજ્યમાં મહાઆરંભનાં કાર્યો કેટલાં બધાં ? આ બધું હોવા છતાં તેઓ જ્ઞાનને પ્રમાણ બનાવીને ત્યાગી બને તો નરકે ન જ જાય. મહાપરિગ્રહ હોવા છતાં અંદરમાં મૂર્છા-ભાવવાળો રસ, આસક્તિ, ધણીપણું નહિ હોવાથી નરકે જતા બચી શક્યા છે.

૧૮૨ પ્ર. વાસુદેવ મરીને કઈ ગતિમાં જાય ?

ઉ. નરકે જાય. તેને તીર્થંકરનો યોગ થવા છતાં નરકે જાય, અને ત્યાં પસ્તાય અને તેથી જ્ઞાતિસ્મરણ જ્ઞાન થાય.

૧૮૩ પ્ર. બળદેવ મરીને ક્યાં જાય ?

ઉ. વાસુદેવના મરણથી વૈરાગ્ય પામી બળદેવ અવશ્ય દીક્ષા લઈ મોક્ષે અથવા દેવલોકે જાય છે.

૧૮૪ પ્ર. પ્રતિવાસુદેવ કોને હાથે હણાય ?

ઉ. વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ વચ્ચે અવશ્ય યુદ્ધ થાય, અને પ્રતિવાસુદેવને હણી વાસુદેવ તેણે જીતેલા ત્રણે ખંડ જીતી લે.

૧૮૫ પ્ર. પ્રતિવાસુદેવ મરીને કઈ ગતિમાં જાય છે ?

ઉ. વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ સમ્યક્ત્યાગી બની શકે જ નહિ. મરીને તેઓ નરકે જ જાય, કારણ કે નિયાણાનું એવું બંધન લઈને આવ્યા હોય છે. પૂર્વે સમક્તિ હતું, પણ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનું ક્ષણ માંગી લીધું. પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુને સંસાર લક્ષે ખોઈ નાખે

આ ભૂમિકા ઉપાધિની શોભાનું સંગ્રહસ્થાન છે.

અને સંસાર લોગવવા માટે એવું બળ માગે કે તેથી પૂર્વ પુણ્યના યોગે તેવી સામગ્રી મળી જાય. પણ તે સામગ્રી અને તેને લોગવવાનું બળ, અર્થાત્ વીર્ય, એ સામગ્રીમાં એવું એકાકાર થઈ જાય કે મરીને જીવને નરકે જ લઈ જાય. પરિણતની મૂર્છા એ પાપનું મૂળ છે.

૧૮૬ પ્ર. અરિહંત ભગવાનનું વર્ણન શાસ્ત્રમાં કેવી રીતે કરવામાં આવે છે ?

ઉ. અરિહંત ભગવાન ૧૨ ગુણુ, ૩૪ અતિશય, ૮ પ્રતિહાર્ય અને ૩૫ વાણીના ગુણુ કરીને સહિત અને ૧૮ દોષરહિત હોય છે. અરિહંત પુરુષની ઔદારિક કાયા વ્યાધિ, વૃક્ષાવસ્થા અને દુઃખ વિનાની હોય; આહાર અને નિહાર તેમને હોતા નથી; મળમૂત્રથી રહિત હોય છે. શ્લેષ્મ, થૂંક, પ્રસ્વેદ વગેરેની દુર્ગંધના દોષ તેમને હોતો નથી. એક હજાર અને આઠ ઉત્તમ લક્ષણથી સપન્ન હોય છે. અરિહંત ભગવાનનો સમગ્ર દેહ અતિશય સુગંધી અને નિર્મળ હોય છે. કેવળજ્ઞાન થયા બાદ ભગવાન જન્મીતથી ઉપર (પાંચ હજાર ધનુષ ઉપર) વિચરણ કરે છે, જન્મીન ઉપર નહીં.

૧૮૭ પ્ર. અરિહંત ભગવાનના અમુક અમુક મુખ્ય અતિશયો કેવા હોય છે તે કહો ?

ઉ. દશ અતિશય જન્મથી પ્રકટ હોય છે, જેવા કે, મળમૂત્રનો અભાવ, પરસેવાનો અભાવ, રુધિર શ્વેત હોય, અદ્ભૂત અનુપમ મહારૂપ, સુગંધી શરીર, અનંત બળ, પ્રિય, મધુર વચન વગેરે. ઈન્દ્રે અંગૂઠામાં અમૃત સ્થાપ્યું તેથી અંગૂઠા ધાવીને ઊછેરે છે. માતાના સ્તનનું દૂધ ધાવતા નથી. (તીર્થ કરની માતાને ગર્ભાવસ્થાથી જન્મકાળ સુધી કોઈ પીડા થતી નથી. જી મહિના પહેલાંથી સફાઈ થાય છે પણ ભગવાન પેટમાં પધારે છે). તીર્થ કરનો આત્મા જન્મે ત્યારે ઈંદ્ર અને ઈંદ્રાણી હજાર નેત્રો કરીને તેમને નિહાળે તો પણ ધરાય નહીં અને ભક્તિથી તાંડવ નૃત્ય કરે. ઈંદ્ર ક્ષાયિક સમક્રિતી છે, વળી ઈંદ્ર અને ઈંદ્રાણી બન્ને એકાવતારી છે તો પણ તીર્થ કર ભગવાન પ્રતિ એવો ભક્તિભાવ ઉછળે છે. સમક્રિતને પણ એવો વ્યવહાર હોય છે.

આત્મા ને સદ્ગુરુ એક જ સમજવા.

દશ અતિશય કેવળજ્ઞાન ઉપજતાં હોય છે, જેવાં કે સો, સો યોજન સુધીમાં દુકાળ ન પડે તે સુભિક્ષતા, કોઈ પ્રાણીની ઘાત થતી નથી, ભોજનનો અભાવ, સર્વ વિદ્યાઓના સ્વામી, શરીરના પડછાયાનો અભાવ, નેત્રથી પાંપણોના હલનચલનનો અભાવ, જમીનનો સ્પર્શ કરે નહિ અને આકાશગમન કરે, નખ, કેશ વધવાનો અભાવ, ભગવાનના ચાર દિશામાં ચાર મુખ દેખાય, ઈત્યાદિ. દેવોએ ઉપજવેલા ચૌદ અતિશયો, જેવા કે, સર્વને આનંદ, સર્વ ઋતુઓનાં ફળફૂલ ફલિત થાય, કંટક રહિત દર્પણુ સમાન ભૂમિ, પગલાં નીચે કમળની રચના, ધર્મચક્ર આગળ ચાલે, આઠ મંગળદ્રવ્યો આગળ ચાલે. (આઠ મંગળદ્રવ્યો : છત્ર, ધ્વજ, દર્પણુ, કલશ, ચામર, ભૂંગાર, તાલ, સુપ્રતીચ્છક)

૧૮૮ પ્ર. આઠ પ્રતિહાર્યનાં નામ આપો ?

ઉ. અશોકવૃક્ષ, પુષ્પવૃષ્ટિ, દિવ્ય ધ્વનિ, ચામર, સિંહાસન ભામંડળ, દુંદુભિવાજિત્ર અને છત્ર.

૧૮૯ પ્ર. તીર્થંકરના પ્રભામંડળમાં જ્નેનારને પોતાના સાત ભવો દેખાય છે તેમ કહે છે તે શું સાચું છે ?

ઉ. હા; તીર્થંકર ભગવાનના પ્રભામંડળમાં ભવ્ય જીવને પોત-પોતાના સાત-સાત ભવ દેખાય છે. તે સાત ભવોમાં ત્રણ ભૂતકાળના, ત્રણ ભવિષ્યકાળના અને એક વર્તમાન ભવ દેખાય છે. “ભામંડળકી ઘુતિ જગમગાત, ભવિ દેખત નિજ-ભવ સાત-સાત.”

૧૯૦ પ્ર. ત્રિલોકપૂજ્ય તીર્થંકરની જન્મદાત્રી માતાનું ઈન્દ્ર પણ આવીને મહુમાન કરે છે પણ તેનો મોક્ષ ક્યારે થાય ?

ઉ. તીર્થંકર ભગવાનને જન્મ દેનારી માતા પણ અદ્વપકાળમાં (ત્રીજા ભવે) મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૯૧ પ્ર. આ લોકમાં આ કાળે કોઈ પ્રદેશમાં તીર્થંકર વિચરે છે ?

ઉ. વર્તમાનકાળમાં મહાવિદેહક્ષેત્રમાં વીશ તીર્થંકરો વિચરે છે.

જિનધર્મથી રહિત થઈ, મને ચક્રવર્તિપણું પણ સ્વીકાર્ય નથી, પણ જિનધર્મમાં રહીને અનેક પ્રતિકૂળતાવાળું દરિદ્ર જીવન પણ કબૂલ છે.

- ૧૯૨ પ્ર. મહાવિદેહમાં કિત્કૃષ્ટા અને જઘન્ય પદે કેટલા તીર્થંકર હોય ?
- ઉ. જ્યારે ભરત અને ઈરવત ક્ષેત્રોમાં તીર્થંકર ન હોય અને પંચ મહાવિદેહમાં કિત્કૃષ્ટા હોય તો ૧૬૦ હોય, અને જઘન્યપદે હોય તો ૨૦ તીર્થંકર હોય જેમ અત્યારે છે. અર્થાત ઓછામાં ઓછા ૨૦ તીર્થંકરોથી તો ઓછા અને વધારેમાં વધારે ૧૬૦ તીર્થંકરથી વધારે ભવિષ્યમાં કદી પણ થશે નહિ. એમ અનંતા તીર્થંકર ભૂતકાળમાં થઈ ગયા. ૨૦ વર્તમાનકાળમાં છે અને અનંતા તીર્થંકર ભવિષ્યકાળમાં થશે. મહાવિદેહક્ષેત્ર તીર્થંકર વગર ન હોય. મહાવિદેહક્ષેત્રમાં ચોથા ચારા જેવી રચના સદૈવ હોય છે.
- ૧૯૩ પ્ર. જ્યાં સીમંધર ભગવાન વિરાળે છે, તે ક્ષેત્રનું નામ વિદેહ ક્ષેત્ર કેમ પડ્યું ?
- ઉ. અધિક સંખ્યામાં મુનિ ત્યાંથી વિગતદેહ એટલે દેહરહિત થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે, એટલે તેને વિદેહ ક્ષેત્ર કહે છે.
- ૧૯૪ પ્ર. મહાવિદેહમાં વિષમાન તીર્થંકરો ક્યારે થયા અને તેમનું આયુષ્ય કેટલું ?
- ઉ. ભરતક્ષેત્રના સત્તરમા તીર્થંકર શ્રી કુંધુનાથજીના નિર્વાણ થયા બાદ એક જ સમયમાં થયા અને વીશમા તીર્થંકર શ્રી મુનિ-સુવ્રતજીના નિર્વાણ બાદ વીશે તીર્થંકરોએ એકી સાથે ઠીક્ષા અંગીકાર કરી અને વીશીય એક મહિના સુધી હ્રસ્વસ્થ રહીને કેવળજ્ઞાની થયા અને વીશીય ભવિષ્યકાળની ચોવીશીના સાતમા તીર્થંકર શ્રી ઉદયનાથજીના મોક્ષ ગયા બાદ એકી સાથે મોક્ષે જશે. અમુક મત પ્રમાણે તેઓ આવતી ચોવીશીના તેરમા તીર્થંકરના વખતમાં મોક્ષ પધારશે. એ વીશીય વિહરમાન તીર્થંકરનું દેહમાન ૫૦૦ ધનુષ્યનું અને આયુષ્ય ૮૪ લાખ પૂર્વનું છે. જેમાં ૮૩ લાખ પૂર્વ ગૃહવાસમાં રહ્યા અને લાખ પૂર્વ સંયમ પાળી મોક્ષ પધારશે.
- ૧૯૫ પ્ર. તીર્થંકરોનું ઓછામાં ઓછું આયુષ્ય અને દેહમાન કેટલું હોય અને વધારેમાં વધારે કેટલું હોય ?

અધમાઅધમ અધિકો પતિત, સકળ જગતમાં હુંચ,
એ નિશ્ચય આઠ્યા વિના, સાધન કરશે શુંચ ?

ઉ. સર્વ તીર્થંકરોનું જઘન્ય આયુષ્ય ૭૨ વર્ષનું, એથી ઓછું હોય જ નહિ. અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૮૪ લાખ પૂર્વનું એથી વધારે પણ ન જ થાય. સર્વ તીર્થંકરોનું દેહમાન જઘન્ય ૭ હાથનું હોય છે, એથી ઓછું ન જ હોય. ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષ્યનું, એથી વધારે પણ ન થાય; અને એમ તો તીર્થંકરો પોતપોતાની આંગળીના પ્રમાણથી ૧૦૮ આંગળ ઊંચા હોય છે.

૧૯૬ પ્ર. તીર્થંકરના શરીરનો રંગ કેવો હોય ?

ઉ. ભરતક્ષેત્રની અત્યારની ચોવીસીમાં, ખે ભગવાનના શરીરનો ગૌર વર્ણ, ખે નો શ્યામ વર્ણ, ખે નો લીલો રંગ, ખે નો રક્ત વર્ણ અને બાકીના સોળ તીર્થંકરનો સ્વર્ણ વર્ણ.

૧૯૭ પ્ર. તીર્થંકરનું શરીર સર્વ રીતે પૂર્ણ, અધિકારી, સુસ્થિત, લાવણ્યમય કેમ હોય છે ? સામાન્ય માણસનું શરીર આવું કેમ હોતું નથી ?

ઉ. તીર્થંકર દેવનો આત્મા પૂર્વભવમાં જ્યારે પવિત્ર દશામાં આગળ વધી રહ્યો હોય ત્યારે એમના શુભભાવો એવા ઉત્કૃષ્ટ કોટિના હોય છે કે જેથી અલૌકિક પુણ્યનો બંધ તથા તીર્થંકર આદિ પુણ્ય પ્રકૃતિનો બંધ પડે છે, જેથી વર્તમાન ભવમાં તેમને લાવણ્યાદિ વિશેષતાવાળું શરીર પ્રાપ્ત થાય છે. તીર્થંકર ભગવાનના શરીરના રજઝણુ-પરમાણુ-સ્ફટિક જેવા ઉજ્જવળ હોય છે. એમના શરીરનો પ્રકાશ હજારો સૂર્યથી પણ અધિક હોય છે. શરીરના બધા અંશ અર્થાત્ અવયવ અતિ મનોહર હોય છે. શરીરનું આવું સુંદરરૂપ પૂર્વ પુણ્યના કારણે હોય છે. તેને પરમ ઔદારિક શરીર કહે છે.

૧૯૮ પ્ર. તીર્થંકરને દીક્ષા અંગીકાર કરતાંની સાથે તપ અને સંયમના પ્રભાવથી કેટલી રિક્ષિઓ સિદ્ધ થાય ?

ઉ. આઠ રિક્ષિઓ : (૧) યુદ્ધિ રિક્ષિ (જ્ઞાન રિક્ષિ), (૨) ચારણક્રિયા રિક્ષિ (જ્યાં ચાહે ત્યાં ગમન કરવાની શક્તિ), (૩) વિક્રિયા ઋદ્ધિ (શરીરનાં નાના પ્રકારના રૂપ બનાવી લેવાં તે), (૪) તપ ઋદ્ધિ

સહુ સાધન બંધન થયાં, રહ્યો ન કોઈ ઉપાય,
સત સાધન સમજ્યો નહીં, ત્યાં બંધન શું જાય ?

જેથી કઠિન તપ કરી શકાય તે), (૫) બલઋદ્ધિ (જેના વડે મન વચન કાયાનું બળ મનમાન્યું કરી શકાય), (૬) ઔષધિ ઋદ્ધિ (જેના પરસેવો અથવા શરીરની હવા સ્પર્શવાથી લોકોના રોગ દૂર થઈ જાય તે), (૭) રસઋદ્ધિ (જેના બળથી લૂપ્ત સૂકું ભોજન પણ રસમય અને પૌષ્ટિક થઈ જાય), (૮) અક્ષીણ મહાન ઋદ્ધિ (જેના પ્રભાવથી ભોજનસામગ્રી અથવા સ્થાન વધી જાય).

૧૯૯ પ્ર. જિનેન્દ્ર ભગવાન જ્યારે તેરમા સયોગી કેવળી ગુણુસ્યાને આવે ત્યારે તેમને અનંત ચતુષ્ઠની પ્રાપ્તિ થાય છે તે અનંત ચતુષ્ઠ ક્યા ?

ઉ. (૧) અનંત દર્શન (૨) અનંત જ્ઞાન (૩) અનંત સુખ અને (૪) અનંત વીર્ય.

૨૦૦ પ્ર. ભોગમાં વીર્ય શબ્દ વપરાય છે તે જ અર્થમાં શું આત્માની શક્તિ અથવા ગુણુ તરીકે વીર્ય શબ્દ વપરાય છે ?

ઉ. ના; ભોગમાં વપરાય છે તે કામવીર્ય; મન, વચન, કાયાથી થતી પ્રત્યેક ક્રિયામાં વપરાય છે તે જ્ઞેગવીર્ય, અને સહજનંદમાં-આત્મ ઉપયોગમાં વપરાય છે તે આત્મવીર્ય.

૨૦૧ પ્ર. કેવળી ભગવંત અથવા તીર્થંકર ભગવાનમાં શું તક્રાવત છે ?

ઉ. ખીબ્બના માર્ગદર્શનથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તે કેવળી ભગવંત કહેવાય છે અને કોઈની પણ સહાય લીધા વગર સ્વશક્તિથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તે તીર્થંકર ભગવાન કહેવાય છે.

કેવળી અને તીર્થંકર શક્તિમાં સમાન છે, પરંતુ તીર્થંકરે પૂર્વે તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાભ્યું છે, તેથી વિશેષમાં બાર ગુણુ અને અનેક અતિશય પ્રાપ્ત કરે છે.

૨૦૨ પ્ર. તીર્થંકર ભગવાન અને સિદ્ધ ભગવાન એક જ છે ? તે બન્નેમાં શું ભેદ છે ?

ઉ. દરેક તીર્થંકરનો આત્મા સિદ્ધ આત્મા છે પણ દરેક સિદ્ધ તે તીર્થંકર નથી. કેવળ તીર્થ (ધર્મ)ની સ્થાપના, પ્રવર્તના, પ્રરૂપના

જીવનું મૂદપણું ફરી ફરી ક્ષણે ક્ષણે, પ્રસંગ-પ્રસંગે વિચારવામાં જે સચેતપણું ન રાખવામાં આવ્યું તે આવો જોગ બન્યો તે પણ વૃથા છે.

કરે છે તેને તીર્થંકર કહેવાય. દરેક આત્મા જેને કેવળજ્ઞાન ઉપજે છે તે નિર્વાણુ પામી સિદ્ધ થઈ બિરાજે છે. તીર્થંકર નિર્વાણુ પામીને સિદ્ધ થાય છે. (જુઓ પ્રશ્ન ૯૮૬)

૨૦૩ પ્ર. તીર્થંકર પર્યટન કરીને શા માટે ઉપદેશ આપે છે? એ તો નિરાગી છે?

ઉ. તીર્થંકર નામકર્મ જે પૂર્વે બાંધ્યું છે તે વેવા માટે તેઓને અવશ્ય તેમ કરવું પડે છે.

ત્રીજે ભવે એવી ભાવના કરે કે આ જીવો કર્મથી બળી રહ્યા છે તેઓને હું તારું. એવી ભાવના કરવાથી જિનનામકર્મ બંધાય છે.

૨૦૪ પ્ર. કેવી ભાવના ભાવે તો તીર્થંકર ગોત્ર અથવા તીર્થંકર પદ બાંધે?

ઉ. પુણ્ય પ્રકૃતિઓમાં સર્વોત્તમ પ્રકૃતિ તીર્થંકર પ્રકૃતિ છે. સોળ કારણુ ભાવનાઓનું ક્ષણ તીર્થંકરપણું છે. સોળ કારણુભાવના જેને પ્રગટ થાય તે નિયમથી તીર્થંકર થઈને સંસાર સમુદ્ર અવશ્ય તરી બળ્ય એવો નિયમ છે. જે સોળ કારણુ ભાવના ભાવે તે કુગતિમાં ન બળ્ય. સોળ કારણુ ભાવનાઓ પ્રાપ્ત થાય પછી ત્રીજે ભવે નિર્વાણુ થાય જ.

૨૦૫ પ્ર. સોળ કારણુ ભાવનાઓ સમજાવો.

ઉ. ૧. દર્શન વિશુદ્ધ ભાવના :- ત્રણ મૂઢતા, આઠ મદ, છ અનાયતન અને શંકા, આકંક્ષા આદિ આઠ દોષો એ સમ્યક્દર્શનને મલિન કરનારા કુલ પચીસ દોષો છે, તેનો દૂરથી જ ત્યાગ કરે. (જુઓ પ્રશ્ન-૧૨૯૩, ૧૨૯૫, ૧૨૯૭, ૧૩૦૦).

૨. વિનય ભાવના :- (જુઓ પ્રશ્ન-૧૨૯૬).

૩. નિર્દોષ (અતિચારરહિત) શીલ પાળવું. શીલ એટલે આત્માનો સ્વભાવ. તેને નાશ કરનારાં હિંસા આદિ પાંચ પાપ છે. તેમાં કામ સેવન સર્વ પાપને પુષ્ટ કરે છે. કામ અનંગ છે. એટલે એને અંગ નથી. એટલે મનમાં જન્મે છે. કામથી ખોટો દર્પ એટલે ગર્વ ઉપજે છે તેથી તેને કંદર્પ કહેવાય છે.

૪. જ્ઞાનોપયોગ :- સંકલ્પ-વિકલ્પો સંસારમાં કુળાડનારા છે તેથી દરેક ક્ષણે જ્ઞાનોપયોગમાં રહેવું.

જીવ સમયે સમયે મરે છે.

૫. સંવેગ ભાવના :- સંસાર, શરીર અને ભોગ પ્રત્યે વૈરાગ્યરૂપ સંવેગરૂપ ભાવના ચિંતવવી.
૬. દાન :- આત્માનો ઘાત કરનારા લોભાદિ ચાર ક્ષાયોનો અભાવ કરી આહાર, ઔષધ, જ્ઞાન અને અભયદાન એમ ચાર પ્રકારનાં દાન આપવામાં પ્રવૃત્તિ કરવી.
૭. તપ :-અંતરંગ અને બહિરંગ પરિગ્રહ તજીને સમસ્ત ઇચ્છાઓનો અભાવ કરી તપ કરવું.
૮. સમાધિ :- રાગાદિ દોષો દૂર કરી વીતરાગરૂપ સમાધિ કરવી.
૯. વૈયાવૃત્ય :- દશ પ્રકારે વૈયાવૃત્ય કરવી.
૧૦. અહિંત ભક્તિ કરવી.
૧૧. આચાર્ય ભક્તિ કરવી.
૧૨. ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠી પ્રત્યે બહુભક્તિ ધારણ કરવી તે બહુશ્રુત ભક્તિ છે.
૧૩. આગમનું શ્રવણ, પઠન, પ્રવર્તનમાં ચિંતવનરૂપ ભક્તિ વડે પ્રવર્તવું તે પ્રવચન ભક્તિ છે.
૧૪. છ આવશ્યક. (જુઓ પ્રશ્ન-૧૦૭૫)
૧૫. પ્રભાવના :- જિનમાર્ગની પ્રભાવનામાં નિત્ય પ્રવર્તન કરવું.
૧૬. વાત્સલ્ય ભાવના :- આ વાત્સલ્ય અંગ સમસ્ત અંગોમાં પ્રદાન છે. દુર્ધર મોહ તથા માનનો નાશ કરનાર છે. વાત્સલ્ય ગુણધારકને દેવ નમસ્કાર કરે છે. તેને અનેક ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ, લબ્ધિઓ પ્રગટે છે. યશ પામવો, ધન કમાવું, ધર્મ પામવો વગેરે આ ભવનાં કાર્ય પણ વાત્સલ્ય વડે જ બને છે.
- ૨૦૬ પ્ર. તીર્થંકર આવી ગર્ભમાં ઉપજે અથવા જન્મે ત્યારે અથવા ત્યાર પછી દેવતાઓ બાજે કે આ તીર્થંકર છે ? અને બાજે તો શી રીતે ?
- ઉ. સમ્યક્જ્ઞાન જેને પ્રાપ્ત થયું છે એવા દેવતાઓ “અવધિજ્ઞાનથી” તીર્થંકરને બાજે, બધા ન બાજે. જે પ્રકૃતિઓ જવાથી “જન્મથી” તીર્થંકર અવધિજ્ઞાન સંયુક્ત હોય છે, તે પ્રકૃતિઓ તેમાં નહિ દેખાવાથી તે સમ્યક્જ્ઞાની દેવતાઓ તીર્થંકરને ઓળખી શકે છે.

સકલસંસારી ઇન્દ્રિયરામી, મુનિ ગણુ આતમરામી રે,
મુખ્યપણે જે આતમરામી, તે કહિયે નિબંકામી રે.

૨૦૭ પ્ર. તીર્થંકર જ્યારે જન્મે ત્યારે તેમને મતિ, શ્રુત અને અવધિગ્ઝાન હોય જ અને ક્ષાયિક સમકિત પણ હોય એમ નિયમ છે ?

ઉ. ના; એવો નિયમ નથી. તીર્થંકર ક્ષાયિક સમકિત અને ત્રણ ગ્ઝાન સહિત જ જન્મે એમ કાંઈ નક્કી નથી. જન્મ સમયે ક્ષયોપશમ સમકિત પણ હોય. (ક્ષાયિક તે લવે પણ થાય.) મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જન્મ સમયે સમકિત ન હોય પણ એ જ લવે તીર્થંકર ગોત્ર બાંધી ક્ષાયિક સમકિત મેળવી મોક્ષે જાય.

૨૦૮ પ્ર. તીર્થંકર નિયમથી ક્ષત્રિય હોય અને તે સમયના દરેક ક્ષત્રિય કુટુંબમાં માંસાહાર હતો. તે શું તીર્થંકર પણ ક્ષિક્ષા ગ્રહણ કરતાં પહેલાં માંસાહારી હતા ?

ઉ. (ના; ક્ષત્રિય કુટુંબમાં જન્મ થયો હોવા છતાં, તીર્થંકરને તે લવમાં ક્ષિક્ષા પણ માંસાહાર સંલવે નહીં. તીર્થંકરના માતા-પિતા નિકટના મોક્ષલાલિ હોઈ, (એ ત્રણ લવમાં મોક્ષે જનારા હોઈ) તેમને પણ માંસાહાર હોય નહિ.)

૨૦૯ પ્ર. પ્રત્યેક ઠેકાણે તીર્થંકર ભિક્ષાર્થે જતાં સુવર્ણવૃષ્ટિ ઇત્યાદિ થાય તેમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે શું યથાર્થ સંલવે છે ? તે તીર્થંકરને વિષે ઘટે છે :

ઉ. તે કથન સાપેક્ષ છે. (ઉપમાયુક્ત છે.) તથાપિ એમ જ માનવું યોગ્ય છે કે આત્મસ્વરૂપે પૂર્ણ એવા પુરુષના પ્રભાવજ્ઞેગ તે બનવું અત્યંત સંભવિત છે. સર્વત્ર એમ બનવું છે એમ કહેવાનો અર્થ નથી, એમ બનવું સંભવિત છે, એમ ઘટે છે, એમ કહેવાનો હેતુ છે. સ્વાભાવિક કોઈ પુણ્યપ્રકારવશાત સુવર્ણવૃષ્ટિ ઇત્યાદિ થાય એમ કહેવું અસંભવિત નથી; અને તીર્થંકર પદને તે બાધારૂપ નથી.

૨૧૦ પ્ર. ચાર ધાતિયાં કર્મનો નાશ થઈ જવાથી કેવળી ભગવાનને અઢારમાંથી એક પણ દોષ રહેતો નથી. અઢાર દોષ કયા રહ્યા છે ?

ઉ. (૧) ભૂખ, (૨) તરસ, (૩) રાગ, (૪) દ્વેષ, (૫) જન્મ, (૬) વૃક્ષાવસ્થા, (૭) મરણ, (૮) રોગ, (૯) શોક, (૧૦) ભય, (૧૧) આશ્ચર્ય, (૧૨) નિંદ્રા, (૧૩) ખેદ, થાક, (૧૪) પરસેવા, (૧૫)

બિના નયન પાવે નહિ, બિના નયનકી બાત.

મદ, ગર્વ, (૧૬) મોહ, (૧૭) રતિ-અરતિ, (રુચિ-અરુચિ,) (૧૮) ચિંતા.

૨૧૧ પ્ર. વીતરાગી ભગવંતો, સયોગી કેવળી, અરિહંત ભગવાન વગેરેને નિર્વાણુ ન પામે ત્યાં સુધી હરતાં કરતાં કર્મોના બંધ પડે કે નહિ ? અને પડે તો તે કર્મોના ફળ ક્યારે ભોગવે ?

ઉ. વીતરાગી ભગવંતો વગેરેને નામકર્મોદયથી મન, વચન, કાયાના ત્રણુ યોગથી શુભ પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી શાતાવેદનીયના બંધ પડે છે. કેવળ થયા પછી જ્યાં સુધી કેવળીને દેહ હોય છે ત્યાં સુધી દેહની હાજરોને લઈને કર્મ કરતા રહે છે; પરંતુ તેઓ અકષાયી હોવાથી પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ એ બે બંધ થાય છે પણ સ્થિતિ અને અનુભાગ એ બે બંધ થતા નથી. આથી વીતરાગને પ્રથમ સમયે લાગેલાં સાતા વેદનીય કર્મ પુદ્ગલો બીજે સમયે વેદી ત્રીજે સમયે નિર્જરે છે. અર્થાત્ દૂર કરે છે. આ ક્રિયાને ઈર્યાપથિકી ક્રિયા કહે છે. (જુઓ પ્રશ્ન ૧૧૯૯-૧૨૦૦).

૨૧૨ પ્ર. કેવળજ્ઞાની સ્વઉપયોગમાં જ વર્તે છે તેમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તો તે ઉપદેશ દે ?

ઉ. તીર્થંકર કોઈને ઉપદેશ દે તેથી કરી કાંઈ “પરઉપયોગ” કહેવાય નહિ. “પરઉપયોગ” તેને કહેવાય કે જેને ઉપદેશ દેતાં રતિ, અરતિ, હર્ષ, અહંકાર થતાં હોય, જ્ઞાની પુરુષને તો તાદાત્મ્યસંબંધ હોતો નથી જેથી ઉપદેશ દેતાં રતિ, અરતિ, ન થાય. રતિ, અરતિ થાય તે “પરઉપયોગ” કહેવાય. જે એમ હોય તો કેવલી લોકલોક જાણુ છે, દેખે છે તે પણ “પરઉપયોગ” કહેવાય; પણ તેમ નથી, કારણુ તેને વિષે રતિપણુ, અરતિપણુ નથી. સિદ્ધાંતના બાંધા વિષે એમ સમજવું કે આપણી યુદ્ધિ ન પહોંચે તેથી તે વચનો અસત્ છે એમ ન કહેવું.

૨૧૩ પ્ર. સિદ્ધ જીવ કેટલા છે ? અને સંસારી જીવ કેટલા છે ?

ઉ. સિદ્ધ ભગવંત અનંતા છે અને સંસારી પણ અનંતા છે.

જો યથાર્થ મૂળદષ્ટિથી જોઈએ તો જિનની પૂજા તે આત્મસ્વરૂપતું જ પૂજન છે.

૨૧૪ પ્ર. ત્યારે શું સિદ્ધ અને સંસારી જીવોનું પરિમાણ સરખું જ છે ?
ઉ. નહિ, સિદ્ધના કરતાં સંસારી જીવો અનંતાગુણા અધિક છે.

૨૧૫ પ્ર. સિદ્ધ અને સંસારી જીવોનું પરિમાણ વધે ઘટે ?
ઉ. હા, સંસારી જીવો જેમ જેમ કર્મબંધનથી છૂટતા જાય છે તેમ તેમ તેઓ સિદ્ધ થતા જાય છે. એટલે સંસારી જીવો ઘટે છે અને સિદ્ધ વધે છે પણ સંસારનો કદાપિ ઉચ્છેદ થવાનો નહિ. (જુઓ પ્રશ્ન ૩૫, ૨૪૯ અને ૨૫૦)

૨૧૬ પ્ર. ત્યારે શું સંસાર અને જીવો આ પ્રમાણે જ રહેવાના ?
ઉ. આ સંસાર-વિશ્વનો ક્યારેય પણ ઉચ્છેદ નહિ જ થવાનો.

૨૧૭ પ્ર. સિદ્ધના આઠ ગુણ કયા ?
ઉ. આઠ ગુણ આ પ્રમાણે છે.

જ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્ય. આ ચાર અનુજીવી ગુણ. અમૂર્તિક અથવા સૂક્ષ્મત્વ, અગુરુલઘુત્વ, આવ્યાબાધત્વ, અને અવગાહના. આ ચાર પ્રતિજીવી ગુણ. આ આઠ ગુણ વ્યવહારથી કહ્યા છે. નિશ્ચયથી તેા દરેક સિદ્ધ ભગવંતોને અનંત ગુણ સમજવા. વિશેષ ભેદનયે નિર્ગતિત્વ (ગતિરહિતપણું), નિરિન્દ્રિયત્વ (ઇન્દ્રિયરહિતપણું), નિષ્કાયત્વ (શરીરરહિતપણું), નિર્યોગત્વ (યોગરહિતપણું), નિર્વેદત્વ (વેદરહિતપણું), નિષ્ક્રપાયત્વ (ક્રપાયરહિતપણું), નિર્નામત્વ (નામ રહિતપણું), નિર્ગોત્રત્વ (ગોત્રરહિતપણું), નિરાયુષત્વ (આયુષ્યરહિતપણું), ઇત્યાદિ વિશેષ ગુણો તેમજ અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વાદિ સામાન્ય ગુણો અનંત જાણવા.

૨૧૮ પ્ર. સિદ્ધ ભગવંતોમાં ઊંચ, નીચ વગેરે હોય છે ?

ઉ. ના, એમાં કોઈ ઊંચ, નીચપણું નથી. તેમ જ જ્યાં એક બિરાજો છે ત્યાં અન્ય અનેક સિદ્ધ અવગાહ પામી શકે છે.

૨૧૯ પ્ર. સિદ્ધ ભગવંત કયાં બિરાજમાન છે ?

ઉ. તે લોકના અગ્રભાગમાં લોકશિખર ઉપર સિદ્ધક્ષેત્રમાં સ્થિર થાય છે. સર્વ કર્મોથી રહિત થવાથી સિદ્ધનો આત્મા સ્વભાવથી ઉપર જાય છે.

જેની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ અન્ય દ્રવ્યથી થતી નથી,
તેવા આત્માનો નાશ પણ કયાંથી હોય ?

- ૨૨૦ પ્ર. સિદ્ધ ભગવાનને અને અલોકને કેટલું અંતર ?
 ઉ. તડકા અને છાયા વચ્ચે જેટલું અંતર હોય છે તેટલું અર્થાત્ જરા પણ અંતર નથી.
- ૨૨૧ પ્ર. સિદ્ધ ભગવાન લોકના અગ્રભાગપર્યંત પહોંચી કેમ સ્થિર થાય છે અને લોક ઉપરથી અલોકમાં પ્રવેશ કેમ નહિ કરતા હોય ?
 ઉ. વ્યવહાર નયના કથનથી અલોકમાં ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય પ્રવ્યનો અભાવ હોવાથી ત્યાં જીવ તથા પુદ્ગલની ગતિ, સ્થિતિ હોઈ શકે નહિ. તેથી સર્વ સિદ્ધો લોકના છેલ્લા ચરમાંતપર્યંત પહોંચી ત્યાં જ સ્થિર થયા છે. નિશ્ચય નયથી સિદ્ધ પરમાત્માનો જીવ પણ લોકનું જ પ્રવ્ય છે, તેથી લોકાગ્રપર્યંત જ એક સમયમાં જવાની ખાસ યોગ્યતા ધરાવે છે. ધર્માસ્તિકાયના અભાવને તેનું કારણ કહેવું તે નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા માટે વ્યવહાર નયનું કથન છે.
- ૨૨૨ પ્ર. સિદ્ધ ભગવાનને શરીર હોય કે નહિ ?
 ઉ. સિદ્ધ ભગવાન અશરીરી છે.
- ૨૨૩ પ્ર. સિદ્ધ ભગવાનને શરીર ન હોય તો આત્માનો કોઈ આકાર હોય છે ?
 ઉ. નિશ્ચય નયથી જીવનો આકાર લોકપ્રમાણુ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. જીવ અમૂર્તિક પદાર્થ છે. તેના ટુકડા થઈ શકતા નથી કે કોઈની સાથે જોડાઈને મોટા થઈ શકતા નથી. તેમાં સંક્રાય વિસ્તારરૂપ થવાની શક્તિ છે. બ્યારે નામ-કર્મ નાશ થઈ જાય છે ત્યારે આત્મા અંતિમ શરીર જેવો હોય છે તેવો જ રહી જાય છે. તેના સંક્રાય વિસ્તાર બંધ થઈ જાય છે.
 સિદ્ધનો આત્મા જે મનુષ્યદેહે સિદ્ધ પામ્યા હોય તે દેહના આકારે હોય છે અને તે દેહના ત્રીજા ભાગ જીણે તે પ્રદેશધન છે. એટલે સિદ્ધની અવગાહના પૂર્વે શરીરથી રૂ ભાગ પ્રમાણુ છે તેમ સ્વેતાગ્નર મત છે પણ દિગંબર મત પ્રમાણુ સિદ્ધ પર્યાયની અવગાહના પૂર્વના અંતિમ શરીરથી થોડા જ ઝોછા (ન્યૂન) પ્રમાણુ હોય છે. (રૂ ભાગ જેટલી બધી ઝોછી નહીં.)

સતસંગ એ જ મોક્ષનું પરમ સાધન છે.

૨૨૪ પ્ર. સવા પાંચસો ધનુષ્યની મોટી અવગાહનાવાળા (આકારવાળા) સિદ્ધ ભગવાનોને વધુ આનંદ અને નાની અવગાહનાવાળા સિદ્ધોને ઓછો આનંદ એમ હશે ખરું ?

ઉ. ના; કારણ કે સિદ્ધોનો આનંદ તે સુખગુણનો સ્વભાવઅર્થપર્યાય છે, તેથી બધા સિદ્ધ ભગવાનોને સદાય એકસરખું જ અનંત સુખ (આનંદ) હોય છે. સુખને વ્યંજનપર્યાય (ક્ષેત્ર-આકાર) સાથે કંઈ સંબંધ નથી.

૨૨૫ પ્ર. સિદ્ધાત્માને ત્યાં કેટલું સુખ હશે ?

ઉ. એક તરફથી ચૌદ રાજલોકનું સુખ હોય અને ખીજી તરફ સિદ્ધના એક પ્રદેશનું સુખ હોય તેા પણ સિદ્ધના એક પ્રદેશનું સુખ અનંતુ થઈ જાય.

૨૨૬ પ્ર. સિદ્ધ ભગવાનને ત્યાં ખાવું, પીવું, પહેરવું, ઓઢવું, ગાનતાન, માન, સન્માન આદિ કશુંએ નથી તેા પછી સુખ શાનું ?

ઉ. ખાનપાન આદિથી આપણે સુખ માનીએ છીએ, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે વસ્તુ સુખરૂપ નથી. કારણ કે જે વસ્તુમાં સુખ આપવાનો ગુણ હોય તે હંમેશાં સુખદાયક જ હોવી જોઈએ.
“એ ત્યાગવા સિદ્ધાંત કે પશ્ચાત દુઃખ તે સુખ નહીં.”

પરાધીનતાનો જે અભાવ છે તે વાસ્તવમાં સુખ છે. આત્મા સ્વભાવથી સુખી અને જ્ઞાનમય છે. સંપત્તિ આદિના સંયોગથી જે સુખ થાય છે તે પરાધીન છે. પરંતુ સિદ્ધોને, મુક્તાત્માઓને જે સ્વાધીન સુખ છે તે અવિનાશી છે, શાશ્વત છે. સર્વ કર્મ બંધનોથી મુક્ત થયેલા, અનંત ચતુષ્ટયને પામેલા તેઓ અવશ્ય સર્વોત્તમ અનંત અતીન્દ્રિય સુખમાં ધિરાજતા ત્રિકાળ જ્યવંત વર્તે છે.

૨૨૭ પ્ર. ત્યારે ખરું સુખ કોને કહેવાય ?

ઉ. જેનો અંત દુઃખમાં ન હોય-જે હંમેશાં સુખરૂપ રહે તે જ ખરું સુખ છે.

હે જીવ, આ કલેશરૂપ સંસાર થકી વિરામ પામ. વિરામ પામ. પ્રમાદ છોડી જાગૃત થા, જાગૃત થા, નહિ તેા રતનચિંતામણી જેવો આ મનુષ્યદેહ નિષ્કેળ જશે.

૨૨૮ પ્ર. મોક્ષમાં અનંત સુખ તેમને શામાંથી મળે છે ?
તેમની પાસે સુખનાં શાં સાધનો છે ?

ઉ. સુખનો આધાર બાહ્ય સાધન ઉપર નથી, પણ આપણી પોતાની માન્યતા ઉપર છે.

સાચું સુખ સ્વાધીન છે, સહજ છે અને પોતાનો જ સ્વભાવ છે. જેમ શેરડીનો સ્વભાવ ગળ્યો છે, લીમડાનો સ્વભાવ કડવો છે તેમ પોતાનો કે નિજ આત્માનો સ્વભાવ સુખ છે. તે આત્માનો અવિનાશી ગુણ છે. આત્માને સ્વભાવનો એક સમય માત્રનો પણ અનુભવ સહજ સુખનું જ્ઞાન કરાવે છે.

૨૨૯ પ્ર. સિદ્ધ ભગવાનના સુખનું કંઈક વર્ણન આપો ?

ઉ. આત્માની સહજનંદ અનુભવ દશા એ વચનથી કહેવાની વાત નથી, વચન અગોચર છે, તે સુખ (આનંદ)નું વર્ણન શ્રી કેવળી ભગવાન પણ કરી શક્યા નથી. જેમ કોઈએ જન્મથી જ ઘી ખાધું નથી તેને ઘીનો સ્વાદ કેવો છે તે શબ્દથી સમજવી શકાય નહિ, પણ જ્યારે તે પોતે જ ઘી ચાખે ત્યારે જ તેને માલૂમ પડી શકે છે.

૨૩૦ પ્ર. સિદ્ધ ભગવાન જે ક્ષેત્રમાં વિરાજી રહ્યા છે તે ક્ષેત્રને શું કહેવાય છે ?

ઉ. સિદ્ધક્ષેત્ર.

૨૩૧ પ્ર. સિદ્ધક્ષેત્ર કેવડું છે ?

ઉ. ૪૫ લાખ યોજન લાંબું પહોળું (ગોળાકાર) અને એક ગાઉના છઠ્ઠા ભાગ (૩૩૩ ધનુષ્ય અને ૩૨ અંગુલ) જેટલું જડપણે છે. (બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહમાં મોક્ષશિલા આઠ યોજન જડી કહી છે.) તેની ઉપર ધનોદધિ, ધનવાત, અને તનુવાત નામના ત્રણ વાયુ છે. ત્યાં તનુવાત વલયની મધ્યમાં અને લોકના અંતે કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણ સહિત સિદ્ધો છે. (જુઓ પ્રશ્નક્રમાંક ૮)

૨૩૨ પ્ર. એટલા જ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધ હોવાનું શું કારણ ?

ઉ. મનુષ્યક્ષેત્ર યાને અઢી દ્વીપ ૪૫ લાખ જોજનના છે. મનુષ્ય ગતિમાંથી જ સિદ્ધ થવાય છે; અઢી દ્વીપમાં કોઈપણ જગ્યા એવી નથી કે

કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે સમાયા એવા
નિર્ગ્રંથનો પથ ભન અનંતનો ઉપાય છે.

ન્યાયી અનંતા સિદ્ધ થયા ન હોય. જે ઠેકાણે મોક્ષગામી જીવ શરીરથી મુક્ત થાય છે તેની બરાબર સીધી લીટીમાં એક સમય માત્રમાં તે જીવ સીધો જીવે ચડી સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં પહોંચી ત્યાં સ્થિર થાય છે.

૨૩૩ પ્ર. એટલા નાના ક્ષેત્રમાં અનંત સિદ્ધ કેમ સમાય ?

ઉ. બ્યાં એક સિદ્ધ હોય ત્યાં અનંત સિદ્ધ રહી શકે છે. આત્મા અરૂપી દ્રવ્ય હોવાથી એક જ સ્થળે અનંત સિદ્ધ રહી શકે છે. જુદા જુદા પ્રત્યેક દીવાનો પ્રકાશ એક થઈ ગયા છતાં જેમ જુદા જુદા છે, એ ન્યાયે પ્રત્યેક સિદ્ધ આત્મા જુદા જુદા છે.

૨૩૪ પ્ર. આત્મા સિદ્ધ સ્થિતિને પહોંચ્યા પછી પોતાના અલગ સ્વરૂપને સ્થિત રહે છે કે ખીજ સિદ્ધ આત્માઓ સાથે ભળી સ્વરૂપને ત્યાગ કરે છે ?

ઉ. સોનાનું મૂળ સ્વરૂપ જોઈએ તો અનંત પરમાણુ સમુદાય છે. કરોડો પ્રકાર તે અનંત પરમાણુરૂપ સોનાના ઘાટોને એકરસપણે કરે, તો પણ સૌ સૌ પરમાણુ પોતાના જ સ્વરૂપમાં રહે છે, પોતાનાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ ત્યજતાં નથી. કોઈ પણ જીવે કોઈ પણ ખીજ જીવની સાથે કેવળ એકત્વપણે ભળી જવાપણું ક્યું છે એમ છે જ નહીં. સૌ નિજભાવમાં સ્થિતિ કરીને જ વર્તી શકે. જીવની જાતિ એક હોય તેથી કંઈ એક જીવ છે તે પોતાપણું ત્યાગી ખીજ જીવોના સમુદાયમાં ભળી સ્વરૂપને ત્યાગ કરી દે એમ બને નહીં. જે મુક્ત થયા પછી એકરાર થઈ જતું હોય, તો સ્વાનુભવ આનંદ અનુભવે નહિ. (જુઓ પ્રશ્ન ક્રમાંક ૧૩૬૭)

૨૩૫ પ્ર. સિદ્ધ આત્મા ફરીથી અવતાર-જન્મ ધારણુ કરે ?

ઉ. જેમ ખીજને બાળી નાખવામાં આવે તો તે ઉગે જ નહિ, તેમ જેણે સંસારનાં કારણોનો સર્વથા નાશ કર્યો તે ફરી અવતાર-જન્મ ધારણુ કરે નહિ અથવા જેમ માખણમાંથી ઘી થયા પછી ફરીને ઘીનું માખણ થાય નહિ તેમ આત્માની સંપૂર્ણ પવિત્રતારૂપ અશરીર

સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે, લેશ એ લક્ષે લહો,
ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવમરણુ, કાં અહો રાચી રહો ?

મોક્ષદશા (પરમાત્માપદ) પ્રગટ કર્યા પછી તેમાં કદી અશુદ્ધતા આવતી નથી-સંસારમાં ફરી આવવું પડતું નથી.

૨૩૬ પ્ર. સિદ્ધશિલા અને સિદ્ધક્ષેત્ર એક જ છે ?

ઉ. નહિ. સિદ્ધશિલા, સિદ્ધક્ષેત્રની બરાબર નીચે આવેલી છે, પરંતુ તે બંને વચ્ચે એક જોડનમાં એક ગાઉનો જ્યો ભાગ ઓછું એટલું અંતર છે.

૨૩૭ પ્ર. ૩૩૩ ધનુષ્ય અને ૩૨ અંગુલનું સિદ્ધ ક્ષેત્રનું જડપણ હોવાનું શું કારણ ?

ઉ. સિદ્ધ ભગવાનની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના એટલી છે.

૨૩૮ પ્ર. તેઓને શરીર નથી તો અવગાહના શાની ?

ઉ. શરીર નથી, પરંતુ આત્મપ્રદેશનો ઘન ભાગ બંધાય છે અને વધારેમાં વધારે પાંચસો ધનુષ્યની અવગાહનાવાળા મનુષ્યો મોક્ષ મેળવી શકે છે તેથી તેના બે તૃતીયાંશ ભાગ જેટલી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે.

૨૩૯ પ્ર. જઘન્ય કેટલી અવગાહનાવાળા (દેહ પ્રમાણવાળા) સિદ્ધ થાય ?

ઉ. બે હાથની.

૨૪૦ પ્ર. સિદ્ધ ભગવાનની જઘન્ય અવગાહના કેટલી હોય ?

ઉ. ૧ હાથ અને આઠ અંગુલની.

૨૪૧ પ્ર. કેવાં અને કેટલી વયવાળાં મનુષ્યો મોક્ષ મેળવી શકે ?

ઉ. જઘન્ય નવ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ કોડ પૂર્વના આસુષ્યવાળાં અને વજ્ર ઋષભનારાય સંઘયણનાં ધારક કર્મભૂમિનાં મનુષ્યમાંથી જેઓને કેવળજ્ઞાન ઉપજે છે તે જ મોક્ષમાં જાય છે. સમક્રિતને ખરેખરું વિચારે તો અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાન થાય. અંતર્મુહૂર્ત એટલે આઠ સમયથી વધારે અને બે ઘડીથી અંદર.

૨૪૨ પ્ર. આપણા ભરત ક્ષેત્રમાં છેલ્લા અરિહંત કોણ થયા ?

ઉ. મહાવીર ભગવાન.

૨૪૩ પ્ર. તેઓ હાલ ક્યાં છે ?

ઉ. સિદ્ધક્ષેત્રમાં.

૨૪૪ પ્ર. સ્વરત્ન કેટલાં પ્રકારનાં છે ?

એ ત્યાગવા સિદ્ધાંત કે પશ્ચાત્ કુઃખ તે સુખ નહીં.

ઉ. સ્વપ્ન ૭૨ પ્રકારનાં છે, એમાં ૪૨ સામાન્ય સ્વપ્ન છે. જે સામાન્ય ક્ષણ દેવાવાળાં છે, અને ૩૦ મહાસ્વપ્ન છે, જે મહાક્ષણ દેવાવાળાં છે. તીર્થંકરદેવની માતાને ૩૦ મહાસ્વપ્નમાંથી ૧૪ મહાસ્વપ્ન દેખાય છે. વાસુદેવની માતાને ૭ મહાસ્વપ્ન, બ્રહ્મદેવની માતાને ૪ મહાસ્વપ્ન અને માંડલિક રાજ અથવા ભાવિતાત્મા અણુગારની માતાને એક મહાસ્વપ્ન દેખાય છે.

૨૪૫ પ્ર. સ્વપ્નનાં ક્ષણ કેટલા પ્રકારે નીપજે છે ?

ઉ. પાંચ પ્રકારે : (૧) યથાતથ્ય સ્વપ્ન-જેવું સ્વપ્ન જુએ તેવું ક્ષણ મળે. એ સ્વપ્ન સાત્ય અને શુભ ક્ષણનું દેનાર છે. (૨) પ્રતાન (પ્રયાણું) સ્વપ્ન-વિસ્તારવાળું સ્વપ્ન એ યથાતથ્ય (સત્ય) પણ હોય છે અને મિથ્યા પણ હોય છે. (૩) ચિંતા સ્વપ્ન-જનગૃત અવસ્થામાં જે પદાર્થોના વિચાર કર્યો છે એ સ્વપ્નમાં જુએ. (૪) તદ્ વિપરીત સ્વપ્ન-સ્વપ્નમાં જે પદાર્થો જોયા છે, જનગૃત અવસ્થામાં એનાથી વિપરીત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય. આ સ્વપ્ન વિપરીત ક્ષણનું દેનાર છે. (૫) અવ્યક્ત સ્વપ્ન-સ્વપ્નમાં અસ્પષ્ટ અર્થનું દેખાવું-આળ-જાળ દેખાવી.

સમક્ષિત થયું હોય તો દેહાત્મભ્યુદ્ધિ મટે.

ચાર ગતિ

૨૪૬ પ્ર. ચાર ગતિ કઈ ?

ઉ. નરક, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવ.

૨૪૭ પ્ર. દુનિયામાં એક જાતના મનુષ્યો છે તો તેઓ ક્યાંથી આવે છે ને ક્યાં જાય છે ?

ઉ. ચાર ગતિ (નરક, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવ)માંથી આવે છે અને તેમાં જાય છે.

૨૪૮ પ્ર. ચોરાસીના ફેરા કહે છે તે શું ?

ઉ. ચાર ગતિની ચોરાસી લાખ પ્રકારની યોનિઓ શાસ્ત્રકારોએ વર્ણવી છે. નિત્ય નિગોદ, ઈતરનિગોદ, પૃથ્વીકાય, જળકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય દરેકની સાત લાખ, વનસ્પતિકાય દશ લાખ; બે ઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય, ચાર ઈન્દ્રિય દરેકની બે લાખ, દેવ, નારકી, તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય દરેકની ચાર લાખ અને મનુષ્યની ચૌદ લાખ

$$૭ + ૭ + ૭ + ૭ + ૭ + ૭ = ૪૨$$

$$૧૦ = ૧૦$$

$$૨ + ૨ + ૨ = ૬$$

$$૪ + ૪ + ૪ = ૧૨$$

$$૧૪ = ૧૪$$

$$\text{કુલ } ૮૪$$

એમ એકેન્દ્રિયની પર લાખ, બે ઈન્દ્રિય, તે ઈન્દ્રિય અને ચાર ઈન્દ્રિયની છ લાખ અને પંચેન્દ્રિયની ૨૬ લાખ યોનિ થાય. (એમ આ કુલ ચોરાસી લાખ યોનિમાં અનંતા જીવોએ અનંતવાર જન્મમરણ ક્યાં છે.)

૨૪૯ પ્ર. ચાર ગતિ કે સંસાર ક્યારથી શરૂ થયો હશે અને ક્યારે બંધ થશે ?

ઉ. આ સંસાર અનાદિ છે અને ચાર ગતિ પણ અનાદિ છે અને નાશ પામશે તેમ પણ નથી. (જુઓ પ્રશ્ન-૩૫-૨૧૬) સોયની આણીના અગ્રલાગ જેટલી સાધારણ વનસ્પતિકાયમાં અસંખ્યાત

શરીરો છે, એકેક શરીરમાં અનંત જીવો છે. ચૌદ રાજલોકમાં કાળજના કુંપાની પેઠે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો ભર્યા છે.

- ૨૫૦ પ્ર. ચાર ગતિના જીવોની સંખ્યા શું કદી વધઘટ થાય જ નહિ ?
- ઉ. કરણાનુયોગમાં ચાર ગતિના જીવોની નિશ્ચિત સંખ્યા લખેલી છે અને તે કદી વધતી એછી પણ થતી નથી. જીવનિત્ય નિગોદમાંથી બે હબર સાગર માટે નીકળે છે—તેમાં પણ બે ઈન્દ્રિયના આટલા, ત્રણ ઈન્દ્રિયના આટલા, ચાર ઈન્દ્રિયના આટલા ભવ ધારણ કરે છે, મનુષ્યના ૪૮ ભવ મળે છે, આમ ચાર ગતિઓના જીવોની સંખ્યા નિશ્ચિત છે અને પ્રત્યેક જીવના ભવ પણ નિશ્ચિત છે તથા તેમનો ક્રમ પણ નિશ્ચિત છે, નહિ તો આખી વ્યવસ્થા કેવી રીતે બને ? ક્યાંક તો અધિક ભીડ એકઠી થઈ જાય અને ક્યાંક સ્થાન ખાલી પડ્યા રહે, પણ એમ થતું નથી.

- ૨૫૧ પ્ર. મનુષ્યો અને પશુઓ જ શું નરકમાં જાય ? ખીજ ન જાય ?
- ઉ. નરકના જીવો છૂટી તરત નરકમાં જતા નથી અને દેવો પણ તુરત ત્યાંથી નરકમાં જતા નથી, કારણ તેવાં કર્મો તે બે ગતિવાળા જીવોને કરવાના પ્રસંગો નથી.

સાતમી નરકમાંથી નીકળેલો જીવ (ગમે ત્યારે) ફરી એક વાર તે જ અથવા ખીજ કોઈ નરકમાં જાય છે એવો નિયમ છે. નરકમાંથી નીકળેલા જીવો બળદેવ, વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ અને ચક્રવર્તી નામના શલાકા પુરુષો થતા નથી. ચોથી નરકમાંથી નીકળેલ જીવ તીર્થંકર, પાંચમીમાંથી નીકળેલ જીવ ચરમશરીરી, છઠ્ઠીમાંથી નીકળેલ જીવ ભાવલિંગી મુનિ અને સાતમીમાંથી નીકળેલ જીવ શ્રાવક થતા નથી. નરકમાંથી આવેલા જીવ કર્મભૂમિમાં સંસારી, પર્યાપ્ત તથા ગર્ભજ મનુષ્ય કે તિર્યંચ થાય છે. સાતમી નરકમાંથી આવેલો જીવ તિર્યંચ જ થાય છે.

કોઈ જીવ અગ્નિકાય અને વાયુકાયમાંથી નીકળીને સીધો મનુષ્ય ન થાય.

સમ્યગદર્શન થયા પછી બે જ ગતિ બંધાય છે; મનુષ્ય અને

રે! આત્મ તારો! આત્મ તારો! શીઘ્ર એને ઝાળખો,
સર્વાત્મમાં સમદૃષ્ટિ ઘો, આ વચનને હૃદયે લખો.

- દેવ; નરક અને તિર્થંચ ન બંધાય (પણુ સમક્રિત થયા પહેલાં નરકગતિ બંધાઈ હોય તો નરકે જાય.) મનઃપર્યવજ્ઞાન પામેલા છતાં કેટલાય જીવો નિગોદમાં પડ્યા છે. (જુઓ પ્રશ્ન ૧૨૦૨)
- ૨૫૨ પ્ર. મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં તો સદૈવ ચોથો આરો પ્રવર્તે છે અને સદાકાળ શ્રી તીર્થંકર પરમાત્માની પ્રત્યક્ષ હાજરી હોય તો ત્યાંથી તો કોઈ નરકે ન જાયને ?
- ઉ. મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં પણુ મિથ્યાદષ્ટિ પડ્યા છે. સાતમી નરકે જવાવાળા અહીં ભરત ક્ષેત્રમાં નથી પણુ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં છે. ક્ષેત્ર શું કરે ? ભગવાન શું કરે ? જો જીવ પોતે પુરુષાર્થ ન કરે તો ત્રણુ લોકના નાથ ભગવાન પણુ શું કરી શકે ? (તેને નરકે જતાં રોકી ન શકે.)
- ૨૫૩ પ્ર. એકેન્દ્રિયમાંથી કઈ ગતિમાં જઈ શકે ?
- ઉ. કોઈ જીવ એકેન્દ્રિયમાંથી સીધો સંસારી પંચેન્દ્રિય થાય છે. વચ્ચે વિકલેન્દ્રિયપણું અથવા અસંસારીપણું હોય જ એવો કોઈ નિયમ નથી. કોઈ જીવ એકેન્દ્રિયમાંથી નીકળી મોક્ષ, સ્વર્ગ અથવા નરકમાં જતો નથી પણુ તિર્થંચ અથવા મનુષ્ય ગતિમાં જ જાય છે. કોઈ જીવ અગ્નિકાય અને વાયુકાયમાંથી નીકળીને સીધો મનુષ્ય ન થાય ?
- ૨૫૪ પ્ર. સંસારી જીવોના ભેદ બતાવો ?
- ઉ. ખે; મનસહિત સંસારી, મનરહિત અસંસારી.
- ૨૫૫ પ્ર. નરકના જીવો દેવલોક ન જાય અને દેવલોકના જીવો નરકમાં કેમ ન જાય ?
- ઉ. નરકમાંથી નીકળી જીવ મનુષ્ય અથવા તિર્થંચમાં જાય પણુ દેવમાં જતા નથી, અને નરકમાં પણુ તુરત જતા નથી. એમ જ દેવો ત્યાંથી આવી સીધા મનુષ્યમાં જાય છે પણુ નરકમાં જતા નથી.
- ૨૫૬ પ્ર. જીવ દેવલોકમાંથી નીકળી ફરી દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય ? તેમ મનુષ્ય અને નારકીનો જીવ ફરીથી તે જ ગતિમાં લગભગ બીજા ભવે ઉત્પન્ન થાય ?

બ્રહ્મચર્ય : એક વિષયને છતાં, જીવો સૌ સંસાર; વૃષ્ટાંત છતાં જીવો દેવ, પુર ને અધિકાર.

ઉ. નરક અને સ્વર્ગ (દેવલોક)નો એક ભવ જ થાય છે. નરકનો જીવ મરીને નરકમાં ન ઉપજે. તેમ દેવતા મરીને દેવતાપણે ન ઉપજે, વળી નરકનો જીવ મરીને દેવતાપણે ન ઉપજે, અને દેવતા મરીને નારકીપણે ન ઉપજે. કારણ કે વિશેષ શુભ અને વિશેષ અશુભ કર્મો કરવાનું સ્થળ ખાસ કરીને મૃત્યુલોકમાં (તિર્થલોકમાં) છે. મનુષ્ય ગતિમાં પણ જો જીવલોકીયા મનુષ્ય તરીકે ઉપજે (તો તે ગતિમાં) એક જ ભવ થાય છે, અને કર્મભૂમિ મનુષ્યમાં ભદ્રિક પરિણામી તરીકે ઉપજે તો લગભગ સાત ભવ કર્મભૂમિ મનુષ્યના થાય છે. મિથ્યા દષ્ટિ દેવ મરીને એકેન્દ્રિય થાય છે, સમ્યક્દષ્ટિ નહિ.

૨૫૭ પ્ર. 'ભવસ્થિતિ' અને 'કાયસ્થિતિ' એટલે શું ?

ઉ. કોઈ પણ જન્મ પ્રાપ્ત કરી એમાં જઘન્ય અથવા ઉત્કૃષ્ટ જેટલા સમય સુધી જીવી શકાય છે, તે 'ભવસ્થિતિ'; અને વચમાં કોઈ ખીજી જ્ઞતિમાં જન્મગ્રહણ ન કરતાં કોઈ એક જ જ્ઞતિમાં વારંવાર પેદા થવું, તે 'કાયસ્થિતિ' છે. મનુષ્ય અને તિર્યંચની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ ત્રણ પલ્લોપમ અને જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણુ જ છે. તેમની કાયસ્થિતિ પણ ભવસ્થિતિની માફક અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણુ જ છે. ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ મનુષ્યની સાત અથવા આઠ ભવગ્રહણુ પરિમાણુ છે; અર્થાત્ કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાની મનુષ્યજ્ઞતિમાં લાગલગાટ સાત અથવા આઠ જન્મ સુધી રહીને પછી અવશ્ય એ જ્ઞતિને છોડી દે છે.

નિગોદાદિ ચેતિનાં એક ઈન્દ્રિયરૂપે, એક શ્વાસોચ્છવાસમાં (એક શ્વાસ લઈને મૂકીએ તેટલા સમયમાં), જીવ ઉત્કૃષ્ટ અઠાર વાર જન્મ-મરણુ કરે.

નિગોદ અને એકેન્દ્રિય, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિકાયના જીવોની કાયસ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્તન કાળની છે. એક પુદ્ગલ પરાવર્તનના અનંતમા ભાગમાં અસંખ્ય ચૌવીસી વિતી જાય.

પુણ્યથી વૈભવ થાય, વૈભવથી અભિમાન થાય, અભિ-
માનથી બુદ્ધિભ્રમ થાય અને બુદ્ધિભ્રમથી પાપ થાય.

ત્રસ ગતિમાં જીવની બે હબર સાગરોપમથી વધારે સ્થિતિ ન હોય. તે સમય પૂરો થતાં સુધીમાં જીવનો મોક્ષ થાય તો થાય નહિતર જીવ પાછો એકેન્દ્રિય અથવા નિગોદમાં ચાલી જાય.

શુભ અને અશુભ ભાવ તો ક્રમશઃ બદલાયા જ કરે છે. કારણ કે બંનેમાંથી કોઈનો પણ કાળ અંતર્મુહૂર્તથી વધારે નથી. અનંત પ્રયત્ન કરવા છતાં જીવ અંતર્મુહૂર્તથી અધિક શુભભાવમાં ટકી શકતો નથી, બંને શુદ્ધમાં ન જાય તો પછી અશુદ્ધમાં આવવું અનિવાર્ય છે. આ પરિવર્તન નિગોદમાં પણ થયા કરે છે, ત્યાં પણ શુભભાવ થાય છે, નહિ તો ત્યાંથી જીવ નીકળે જ કેવી રીતે ? નિગોદમાં પણ નિકટભાવિ જીવ હોય છે. મરુદેવી માતા (ભગવાન ઋષભદેવની માતા) કૃણના વૃક્ષમાંથી આવી, મનુષ્યભવ પામી, કેવળગાન પામી મોક્ષે જતાં રહ્યાં. ભરતના બત્રીસ હબર પુત્રો નિગોદમાંથી એકદમ મનુષ્યપર્યાય પામી મોક્ષે ગયા.

૨૫૮ પ્ર. નિગોદનો અર્થ શું થાય છે ?

ઉ. નિ = નિરન્તર, ગો = ભૂમિ અર્થાત્ અનન્ત ભવ, દ = દેનારુ (આપનારુ) સ્થાન છે તે યોનિમાં રહેવું પડે તે.

૨૫૯ પ્ર. સંસારમાં રખડતા જીવોને પાંચ પરાવર્તનરૂપ ભ્રમણ થયાં છે એટલે શું ? અને બધા જીવોને પાંચે પરાવર્તનરૂપ ભ્રમણ થયું જ હોય ?

ઉ. સંસારમાં રખડતા જીવોને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ભવ એમ પાંચ પરાવર્તનરૂપ ભ્રમણ પ્રાપ્ત થયાં છે, એમ ઠેર ઠેર શાસ્ત્રો અને પ્રવચનમાં આવે છે. એનો અર્થ એમ કે આ સંસારમાં આત્મા સિવાય અનંત રજકણો (પુદ્ગલો) છે, તે પ્રત્યેક પુદ્ગલનો જીવને સંસાર ભ્રમણના પ્રવાહમાં સંયોગ થઈ ચૂકે તેને દ્રવ્ય સંસાર પરાવર્તન કહે છે. આત્માએ ૧૪ બ્રહ્માંડમાં દરેક ક્ષેત્રમાં (પ્રદેશમાં) જન્મ લેવો તથા મરવું તે ક્ષેત્ર પરાવર્તન છે. વીસ કોડા કોડી સાગરના કાળચક્રના પ્રત્યેક સમયમાં જન્મ લેવો તથા મરવું તે કાળપરાવર્તન છે. નરક-મનુષ્ય-ઠોર-સ્વર્ગ એવા દરેક ભવ કરવા

આ જગતનો તમારો જોઈ એ તેટલો દેખો પણ જુઓ સાક્ષી થઈને નહિ સ્વામી થઈને.

તે ભવપરાવર્તન છે. શુભ-અશુભ ભાવ, દયા-દાન, વ્રત પરિણામ તે શુભ, જુઠું, ચોરી, હિંસા તે અશુભ વગેરે અને મિથ્યાદષ્ટિને યોગ્ય નેટલાં શુભાશુભ પરિણામ (ભાવો) છે તે અનંતવાર કરી અને આ માનુ એમ માનીને રખડવું તે ભાવપરાવર્તન છે. આમ સાધારણ રીતે કહેવાય છે પણ એવા કેટલાએ જીવો છે કે જેઓને બધા પુદ્ગલોનો સંયોગ પ્રાપ્ત થયો નથી, બધા ક્ષેત્રોમાં જન્મ લીધો નથી, જેને કાળપરાવર્તન ક્યું નથી, બધા ભવો પ્રાપ્ત થયા નથી અને બધા શુભાશુભ ભાવો પણ કર્યા નથી. વ્યવહાર રાશિમાં આવેલા કેટલાએ જીવોએ આ પાંચ પરાવર્તનમાં ભ્રમણ ક્યું હોવાથી સામાન્ય અપેક્ષાએ ઉપદેશમાં સમસ્ત જીવોએ ભ્રમણ ક્યું છે એમ કહેવાય છે.

૨૬૦ પ્ર. “વ્યવહારરાશિ” જીવ અને “અવ્યવહારરાશિ” જીવ જોને કહે છે ?
 ઉ. સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી નીકળી એક વખત ત્રસપણું પામ્યા છે તે “વ્યવહારરાશિ”. પાછા તે સૂક્ષ્મ નિગોદમાં જાય તો પણ તે “વ્યવહારરાશિ”. અનાદિકાળથી સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી ત્રસપણું પામ્યા નથી તે “અવ્યવહારરાશિ”. વ્યવહાર રાશિમાંથી નેટલા જીવો સિદ્ધગતિમાં જાય છે, તેટલા જીવો, અનાદિ નિગોદ નામની વનસ્પતિની રાશિમાંથી નીકળી વ્યવહારરાશિમાં આવી જાય છે. (જુઓ પ્રશ્ન ૩૨૦)

૨૬૧ પ્ર. દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા પછી કેટલા ભવે મોક્ષ યાય છે ?
 ઉ. અનુત્તર વિમાનના પહેલાં ચાર વિમાનોમાં જે દેવો રહે છે તે દ્વિચરમ છે. અર્થાત્ તે અધિકમાં અધિક બે વાર મનુષ્યજન્મ ધારણ કરી મોક્ષ પામે છે. પરંતુ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનવાસી દેવો ફક્ત એક જ વાર મનુષ્યજન્મ લે છે; તે એ વિમાનથી ચ્યુત થયા પછી મનુષ્યત્વ ધારણ કરી એ જન્મમાં જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. અનુત્તર વિમાનવાસી સિવાય ખીજ કોઈ પણ પ્રકારના દેવો માટે કાંઈ નિયમ નથી; કેમ કે કોઈક તો એક જ વાર મનુષ્યજન્મ લઈ મોક્ષ પામે છે, કોઈ બે વાર, કોઈ ત્રણ વાર, કોઈ ચાર વાર અને કોઈ એથી અધિક વાર જન્મ ધારણ કરે છે.

ક્ષમા એ જ મોક્ષનો લભ્ય દરવાજો છે.

- ૨૬૨ પ્ર. આત્માની રુચિવાળો જીવ મરીને ક્યાં જાય ?
 ઉ. આત્માની રુચિવાળો જીવ મરીને દેવમાં જ જાય. આ તરવની રુચિ છે, વાંચન-શ્રવણ છે, ભક્તિ પૂજા આદિ છે એ બધા તો દેવ જ થાય. ડોઠ સાધારણ હોય તો તે મનુષ્ય થાય.
- ૨૬૩ પ્ર. કેવા પ્રકારના દેવ થાય ?
 ઉ. એ તો તેની યોગ્યતા અનુસાર, ભવનત્રિક કે વૈમાનિકમાં જાય અને આત્માનુભવી તો વૈમાનિકમાં જ જાય.
- ૨૬૪ પ્ર. ડોઠ જીવ ધર્મી હોય પણ તેનામાં દ્વેષભાવ હોય તો મરીને તેની કઈ ગતિ થાય ?
 ઉ. ધર્મી માણસ હોય પણ તેનામાં જે દ્વેષભાવ હોય તો મરીને વાણુવ્યંતર દેવ થાય છે, માટે દ્વેષનો ત્યાગ કરવો.
- ૨૬૫ પ્ર. આ બધા વિષય શા આધારે છે અને સાચો કેમ મનાય ?
 ઉ. આ બધી બાબત જૈન સૂત્રો કહે છે, અને એ બધી બાબત સર્વજ્ઞોએ નજરે જોઈ છે. જે જ્ઞાન વડે કેવળી જુએ તે જ્ઞાન આપણને થાય તો આપણે પણ જોઈ શકીએ. ત્યાં સુધી આપણી અયોગ્યતાને કારણે સમગ્રતું નથી પણ વીતરાગનાં કહેલાં વચનો પૂર્ણ સત્ય છે એવો નિશ્ચય રાખવો.
- ૨૬૬ પ્ર. જે જીવો દીક્ષા અંગીકાર કરે છે, તે સંસાર ભ્રમણથી છૂટી જશે ?
 ઉ. જેનાં રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન ક્ષીણ પામી ગયાથી સંસારત્યાગરૂપ દીક્ષા અંગીકાર કરી છે તેના જન્મ અહ્ય છે. તે સિવાય બીજા પ્રકારે દીક્ષાનું ધારણ કરવું તે સફળપણાને પ્રાપ્ત થતું નથી; અને જીવ તેવી બીજા પ્રકારની દીક્ષારૂપ ભ્રાંતિએ અસ્ત થઈ અપૂર્વ એવા કલ્યાણને ચૂકે છે. દીક્ષિતમાં પણ ભદ્રિકતાને લીધે કાં તો દીક્ષા, કાં તો ભિક્ષા માઝ્યા જેવી સ્થિતિથી મૂંઝાઈને પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષા, કાં તો સ્મશાન વૈરાગ્યમાં લેવાઈ ગયેલી દીક્ષા હોય છે. શિક્ષાની સાપેક્ષ સ્ફુરણાથી પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષાવાળો પુરુષ વિરલ જ દેખાશે.
- ૨૬૭ પ્ર. નરક એટલે માત્ર ભય બતાવવા પૂરતી જ વાત છે ને ?
 ઉ. ના, નરક એટલે માત્ર ભય બતાવવા પૂરતી વાત નથી, પણ તે

સત્પુરુષના અંત કરણે આચાર્યો કિંવા કહ્યો તે ધર્મ.

પાપના ક્ષણનું સ્થાન છે. એક માણસ હજારો માણસને મારી નાંખે તો તેની સજા શું ? એકને મારે તેને પણ ફાંસી ને હજારોને મારે તેને પણ ફાંસી ? પાપના પ્રમાણમાં તેના ક્ષણમાં ત્રીજ દુઃખો બધાં પ્રાપ્ત થાય તે નરકનું સ્થાન છે.

૨૬૮ પ્ર. નરકોમાં કેટલા પ્રકારની વેદના હોય છે ?

ઉ. નરકોની ત્રણ પ્રકારની વેદના મનાય છે; ક્ષેત્રસ્વભાવજન્ય, પરસ્પર-જન્ય અને પરમાધામિકજનિત. પહેલા બે પ્રકારની વેદનાઓ સાતે ભૂમિઓમાં સાધારણ છે, પરંતુ ત્રીજા પ્રકારની વેદના ફક્ત પહેલી ત્રણ ભૂમિઓમાં હોય છે; કેમ કે એ ભૂમિઓમાં પરમાધામિક છે. પરમાધામિક એક પ્રકારના અસુર દેવો છે, જે ઘણા જ ક્રૂર સ્વભાવવાળા અને પાપરત હોય છે. એમની અંબ, અંબરીષ આદિ પંદર જાતિઓ છે. તે સ્વભાવથી એટલા નિર્દય અને કુતૂહલી હોય છે કે એમને ખીજાઓને સતાવવામાં જ આનંદ મળે છે; આથી તેઓ નારકોને અનેક પ્રકારના પ્રહારોથી દુઃખી કર્યા જ કરે છે.

સાતે ભૂમિઓના નારકોની વેદના ઉત્તરોત્તર અધિક તીવ્ર હોય છે. પહેલી ત્રણ ભૂમિઓમાં ઉષ્ણ વેદના, ચોથીમાં ઉષ્ણશીત, પાંચમીમાં શીતોષ્ણ, છઠ્ઠીમાં શીત અને સાતમીમાં શીતતર વેદના હોય છે.

ભૂખ અને તરસનું દુઃખ એનાથી પણ વધારે ભયંકર હોય છે. અગ્નિની માફક બધું ખાતાં પણ શાંતિ થતી નથી, ઉલટું ભૂખની જ્વાળા તેજ થતી જાય છે. અસંખ્ય યોજનોના જેના વિસ્તાર છે અને જેના પાણીનો સ્વાદ મધુર છે એવા સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્રનું સંપૂર્ણ પાણી પી લે તો પણ તરસ છીપે નહિ એવી તીવ્ર તૃષ્ણા નારકોના જીવની હોય છે. આ દુઃખ ઉપરાંત વધારે મોટું દુઃખ તો એમને પરસ્પરમાં વેર અને મારપીટથી થાય છે. જેમ બિલાડી અને ઉંદર તથા સાપ અને નાગિયો જન્મશત્રુ છે,

જીવ એમ કહે છે કે મારી તૃષ્ણા, અહંકાર, લોભ આદિ દોષો જતા નથી; અર્થાત જીવ પોતાનો દોષ કાઢતો નથી; અને દોષનો વાંક કાઢે છે.

તેમજ નારકજીવો પણ જન્મશત્રુ છે. આથી તેઓ પરસ્પરજનિત દુઃખવાળા કહેવાય છે. નારકીના જીવો નિરંતર ધમણની પેઠે શ્વાસોચ્છવાસ લે છે.

શ્રી રત્નકરંડ શ્રાવકાચારમાં નારકીનાં દુઃખોનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે નરકના જીવના ક્ષણમાત્રના દુઃખનું કરોડો જીભોથી ને કરોડો ભવથી વર્ણન થઈ શકે નહીં. નારકીના જીવોને એટલું દુઃખ છે કે એ રાડ પાડે અને તે રાડ ને સિંહ ને હાથી સાંભળે તો તેનાં કાગળાં કાઠી જાય. નરકની ભૂમિની ગંધ એવી છે કે તે ગંધને એક કણિયો પણ ને અહીં લાવવામાં આવે તો કેટલાયે યોજનના મનુષ્યો તે ગંધથી મરી જાય. નરકનાં દુઃખોને જે સંવત્નમાં એક ક્ષણ પણ નેઈ લે તો હાટકેઈલ થઈ જાય, એવું નરકના એક ક્ષણનું દુઃખ છે.

નરકમાં જીવ ઘણાં તીવ્ર દુઃખો ઘણા સમય,—ઓછામાં ઓછા દશ હજાર વર્ષ અને વધારેમાં વધારે તેત્રીસ સાગરોપમ કાળ સુધી ભોગવે છે. નરકમાં સ્ત્રી-પુરુષ હોતા નથી, બધા નપુંસક જ હોય છે.

જીવતે જીવતો જમશેદ્પુરની ભઠ્ઠીમાં નાંખે ને જે પીડા થાય તેના કરતાં અનંતગણી પીડા પહેલા નરકમાં છે. પારો જેમ ઢોળાય ત્યારે નાના નાના ક્યુરૂપ થઈ જાય ને પાછો ભેગો થઈ જાય એમ જીવની સ્થિતિ ત્યાં થાય. નરકની ઉષ્ણતાનો એક કણ અહીં આવે તો હજારો જોજનના માણસો ગરમીથી મરી જાય— એવી એવી અનંત દુઃખોની પરાકાષ્ટાનું શું કહેવું ? એક લાખ જોજનની ઊંચાઈવાળા સુમેરુ પર્વતની ખરોખર લોઢાનો પીંડ પણ ઓગળી જાય છે; તથા છઠ્ઠી અને સાતમી નરકભૂમિમાં ઠંડી પણ એવી પડે છે કે તેટલો મોઠો લોઢાનો ગોળો પણ ગળી જાય છે.

૨૬૯ પ્ર. ઠંડીમાં લોઢાનો ગોળો કેવી રીતે ઓગળી જાય ?

ક્રિયા એ કર્મ, ઉપયોગ એ ધર્મ, પરિણામ એ ખંધ, ભ્રમ એ મિથ્યાત્વ, બ્રહ્મ તે આત્મા, અને શંકા એ જ શલ્ય છે. શોકને સંભારવો નહીં, આ ઉત્તમ વસ્તુઓ જ્ઞાનીઓએ મને આપી.

ઉ. જેની રીતે લોકોમાં કહેવાય છે કે ઠંડીથી હાથ કુંઠવાઈ ગયા, હોમથી ઝાડ અથવા અનાજ ખાઈ ગયું વગેરે, એટલે કે લોઢાની અંદર એકદમ ઉંચ ઠંડીના કારણે ચીકણાઈ એછી થવાથી તેના સ્કંધ વીખરાઈ જાય છે. (લોઢાના એક અણુ અને ખીબ અણુ વચ્ચેની સ્નિગ્ધતા અથવા ચુંબકતા, ઠંડીના કારણે નષ્ટ પામે છે. તેથી તેના અણુઓ વીખરાઈ જાય છે.)

૨૭૦ પ્ર. જીવને આટલું અધુ દુઃખ પડે તો તે વીતરાગનો માર્ગ કેમ સ્વીકારતો નથી ?

ઉ. જીવોએ ચારે ગતિના લીધણુ દુઃખોને સહન કરતાં કરતાં એટલાં બધાં આંસુ પાડ્યાં છે કે તે આંસુઓને કોઈ દેવ એકત્ર કરે તો અનંત સમુદ્ર ભરાઈ જાય, તેના દુઃખ જોઈને દુઃસ્મનની પણ આંખમાંથી આંસુ આવી જાય. જીવ મોહનીય કર્મ, રસ-રંગથી એટલો બધો રંગાઈ ગયો છે કે તેને વીતરાગનો માર્ગ જ્યોતો જ નથી. હવે આવા ભવ ભવના દુઃખોથી છૂટવા માટે તું તારા એકલ્પ સ્વભાવની ભાવના ભાવ.

૨૭૧ પ્ર. નરકનું દુઃખ વધારે કે નિગોદનું ?

ઉ. (અનિષ્ટ) સંયોગથી જીએ તો નરકનું દુઃખ વધારે લાગે છે, પણ વિપરીત દષ્ટિ અને વિપરીત પરિણમનની અપેક્ષાએ જીએ તો નિગોદમાં બહુ દુઃખ છે. ત્યાં જ્ઞાનની પર્યાય અક્ષરને અનંતમે લાગે રહી ગઈ છે, વસ્તુ ભલે વસ્તુપણે છે પણ પર્યાયમાં અદ્વિજ્ઞાનનું ઘણું દુઃખ છે. કેમ કે નિગોદને એની પર્યાયમાં અદ્વિજ્ઞાનનું છે તે અનંત દુઃખ છે. દુઃખની વ્યાખ્યા એવી નથી કે માથે પ્રહાર પડે છે કે અગ્નિ બાળે છે માટે વધુ દુઃખી છે, એ તો નિમિત્તના સંયોગની વ્યાખ્યા છે. દુઃખની વ્યાખ્યા તો આનંદ સ્વરૂપ ભગવાન અંદર પર્યાયમાં જેટલો બંધો પડે તેટલું દુઃખ છે; આ દુઃખની વ્યાખ્યા છે.

૨૭૨ પ્ર. નરકમાં જીવ ધર્મસન્મુખ થઈ શકે ખરો ?

જૂવા, આમિષ, મદિરા, દારી, આહેટક, ચોરી, પરનારી;
એહિ સપ્તવ્યસન દુઃખદાર્ઠ, દુરિતમૂળ દુર્ગતિ કે બાઈ.

- ઉ. નરકમાં ધર્મસન્મુખ થવાના ત્રણ નિમિત્ત હોય છે.
૧. પહેલી ત્રણ નરકમાં કોઈ દેવ જઈને પૂર્વના પ્રેમી ભાઈબંધને ધર્મ સંભળાવે અને એમ દેવ દ્વારા ધર્મશ્રવણ પામતો આત્મસન્મુખ થાય છે.
 ૨. કોઈ નારકી જીવને જાતિસ્મરણ થાય અને પૂર્વે સાંભળેલો ગુરુનો ઉપદેશ યાદ આવતાં આત્મસન્મુખ થાય છે.
 ૩. કોઈ જીવ નરકની અસહ્ય પીડાથી નરકને, પાપના ફળનું સ્થાન જાણીને, પોતાના સ્વરૂપના ચિંતવનમાં ચઢીને અંદરમાં ઉતરી જાય છે.

આ રીતે પહેલી ત્રણ નરકમાં ધર્મસન્મુખ થવામાં ધર્મશ્રવણ, જાતિસ્મરણ અને વેદના નિમિત્ત થાય છે. ચોથીથી સાતમી નરકમાં દેવનું ગમન હોતું નથી, તેથી ત્યાં જાતિસ્મરણ અને વેદના નિમિત્ત હોઈ શકે. આમ નિમિત્ત પામતાં પરથી ખસીને અંતરમાં વળી જાય અને સગયકૃદર્શન પામે.

સાતમી નરકમાં જવાવાળો જીવ મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે અને ત્યાં ગયા પછી કોઈ કોઈને સમક્તિ થઈ જાય છે. ત્યાં તેને પાણીનું ટીપું, અન્નનો ઘણો અથવા સૂવા માટે જગ્યા મળતી નથી. જન્મતાંની સાથે તેને શરીરમાં મહારોગ હોય છે. આવા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ આત્મા પોતાની શાંતિ અને સમક્તિ પ્રગટ કરી શકે છે.

- ૨૭૩ પ્ર. મનુષ્યના મુખ્ય બે ભેદ કહ્યા છે તે કયા ?
- ઉ. મનુષ્યના મુખ્ય બે ભેદ, ગર્ભજ અને સમૂર્ચ્છિમ. તેમાં ગર્ભજમાં ૧૫ કર્મભૂમિ, ૩૦ અકર્મભૂમિ અને ૫૬ અંતરદ્વીપવાસી મળી ૧૦૧ ભેદ છે. ૧૦૧ જાતના મનુષ્યના અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા એવા બન્ને ભેદ ગણતાં ૨૦૨ પ્રકાર ગર્ભજ મનુષ્ય થયા.
- ૨૭૪ પ્ર. પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા જીવ કોને કહે છે ?
- ઉ. જ્યારે જીવ કોઈ યોનિમાં પહોંચે છે ત્યારે ત્યાં જે પુદ્ગલોને ગ્રહે છે તેમાં આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા, મન બનવાની

પુણ્યે પામે સ્વર્ગ જીવ, પાપે નરક નિવાસ;
બે તજી જાણે આત્માને, તે પામે શિવવાસ.

શક્તિ અંતર્મુહૂર્તમાં (૪૮ મિનિટની અંદર) થઈ જાય છે તેને પર્યાપ્ત કહે છે;

આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મન એ છ પર્યાપ્ત છે, તેમાંથી પહેલી ત્રણ પર્યાપ્ત બધા જીવ બાંધે છે. બાકીની પર્યાપ્તિમાંથી જે ગતિમાં શરીર બનાવવા માટે જેટલી બાંધવાની હોય તેટલી પૂરેપૂરી ન બંધાઈ રહે ત્યાં સુધી અપર્યાપ્તો કહેવાય અને જેટલી બાંધવાની છે એટલી બાંધી લે ત્યારે પર્યાપ્તો કહેવાય.

પણ જ્યાં સુધી શરીર બનાવવાની શક્તિ પૂર્ણ નથી થઈ શક્તી ત્યાં સુધી તેને નિવૃત્ત્યપર્યાપ્ત કહે છે અને જે છ માંથી કોઈ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી શક્તા નથી અને તરત જ મરી જાય છે, તેને લબ્ધપર્યાપ્ત કહે છે.

૨૭૫ પ્ર. સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય કોને કહે છે ?

ઉ. ૧૦૧ પ્રકારના ગર્ભજ મનુષ્યમાંથી નીકળતા મળમૂત્ર, લીંટ, બળખા, ઉલટી, પિત્ત, પડ, લોહી, વિર્યા, મુએલા મનુષ્યના કલેવર વગેરે ચૌદ પ્રકારની વસ્તુઓમાં જે જીવ ઉપજે છે તેને સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય કહે છે, તે અપર્યાપ્તો જ મરે છે. સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યના ૧૦૧ લેદ થાય છે.

૨૭૬ પ્ર. મોક્ષમાર્ગમાં જરૂરી એવી અનુકૂળતાઓ કેટલા પ્રકારે છે, કે જે “સુયોગ” ક્રમ મનુષ્યલવમાં આપણને મળ્યો છે ?

ઉ. (૧) મનુષ્યલવ, (૨) આર્યાક્ષેત્ર, (૩) ઉત્તમ કુળ (૪) દીર્ઘ આયુષ્ય, (૫) પૂર્ણ ઇન્દ્રિયો, (૬) નીરોગી શરીર, (૭) સદ્ગુરુ સંગ, (૮) શાસ્ત્રશ્રવણ; વીતરાગવાણીનું શ્રવણ, (૯) શુદ્ધ શ્રદ્ધા, (૧૦) શુદ્ધ ફરસના, અશુભનો ત્યાગ કરી શુભ વસ્તુ આદરે.

૨૭૭ પ્ર. નરક, તિર્યચ, દેવતા અને મનુષ્યમાં કઈ ઇચ્છા સૌથી વધુ તીવ્ર હોય છે ?

ઉ. નરકમાં ભયસંજ્ઞા અધિક, તિર્યચમાં આહારસંજ્ઞા અધિક, દેવતામાં પરિશ્રદ્ધસંજ્ઞા અધિક અને મનુષ્યમાં મૈથુનસંજ્ઞા અધિક હોય છે.

ધર્મનું મૂળ વૈરાગ્ય છે. “ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં થાય ન તેને જ્ઞાન.”

- ૨૭૮ પ્ર. જીવે ચાર ગતિમાંથી સૌથી વધારે કઈ ગતિમાં ભવ કર્યા છે ?
- ઉ. આત્માના અજ્ઞાનથી ચાર ગતિમાં ભમતા જીવે સૌથી વધુ ભવ તેો તિર્થંચ ગતિમાં કર્યા છે; તે ઉપરાંત સ્વર્ગ-નરક-મનુષ્યના પણ અનંત અવતાર કર્યા છે; તેમાંય મનુષ્ય કરતાં નરકના અવતાર અસંખ્ય ગણા કર્યા છે, ને નરક કરતાંય સ્વર્ગના અવતાર અસંખ્ય ગણા કર્યા છે. સરેરાશ અસંખ્ય અવતાર સ્વર્ગના કે નરકના કરે ત્યારે મનુષ્યનો એક અવતાર મળે.
- ૨૭૯ પ્ર. આખો લોક ત્રિવિધ તાપથી બળે છે એમ ઘણીવાર કહેવામાં આવે છે તે ત્રિવિધ તાપ કાને કહે છે ?
- ઉ. આધિ-મનમાં ચિંતા ક્ષીર થાય તે, અંદરમાં પુણ્ય-પાપનાં અનેક પ્રકારના ઉત્પન્ન થતા વિકલ્પોને આધિ કહે છે. વ્યાધિ-શરીર સંબંધી રોગ, શરીરમાં રોગ થવાથી તે તરફ લક્ષ્ય થનારા ભાવને વ્યાધિ કહે છે. ઉપાધિ-બહારથી વ્યાપાર વગેરેની પ્રવૃત્તિ, સ્ત્રી, પુત્ર, મકાન, લક્ષ્મી વિગેરે બાહ્ય પદાર્થના લક્ષ્ય થવાવાળા ભાવને ઉપાધિ કહે છે. એ ત્રિવિધ તાપ છે. અથવા જન્મ, જરા, મરણ એ પણ ત્રિવિધ તાપ કહેવાય છે.
- ૨૮૦ પ્ર. સંસારમાં જ્યારે હજાર પ્રકારની પ્રતિકૂળતા એકી સાથે આવી પડે, કયાંય માર્ગ ન સૂઝે, ત્યારે શું ઉપાય છે ?
- ઉ. ત્યારે એક જ ઉપાય છે—વૈયંપૂર્વક જ્ઞાનભાવના, આત્મભાવના, આત્મવિચારમાં મન પરોવવું. જ્ઞાનભાવના, આત્મભાવના, આત્મવિચાર ક્ષણમાત્રમાં બધા પ્રકારની ઉદાસીનતાને નષ્ટ કરી હિતનો માર્ગ સુઝાડે છે, શાંતિ આપે છે, કોઈ અસૌકીક વૈયં અને અચિંત્ય શક્તિ આપે છે, મોટામાં મોટા સંકટમાંથી બચવાનો માર્ગ ક્ષત એક આ જ છે. (આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે, જે તેનો થોડો વખત પ્રયત્ન, અખતરો અને અનુભવ કરશે તેને સહજમાં સમજાયા વગર રહેશે નહિ. આ વાત અત્યંત સત્ય છે,

દીર્ઘ દાર બે ખેંચતા, ભમે દાંડ બહુવાર,
રાગદ્વેષ અજ્ઞાનથી, જીવ ભમે સંસાર.

જરૂરથી શ્રદ્ધા રાખવા જેવી છે.) મનની સ્થિરતાનો એકમાત્ર ઉપાય આત્માનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ધ્યાન જ છે, આત્માની રમણતા જ છે.

જેનું નિવારણ ન થઈ શકે, તથા પૂર્વભવમાં સંચિત એવા કર્મરૂપી કારણથી જો કોઈ, પોતાની સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર આદિનું મૃત્યુ થાય ત્યારે વિનાપ્રયોજન અત્યંત શોક કરે, તે મૂર્ખ મનુષ્યને તે પ્રમાણેનો વ્યર્થ શોક કરવાથી કાંઈ પણ મળતું નથી, અને તે મૂઠ મનુષ્યનાં ધર્મ, અર્થ, કામ આદિનો પણ નાશ થાય છે તથા વિદ્વાનોએ તે પ્રકારનો શોક કદાપિ નહીં કરવો જોઈએ.

૨૮૧ પ્ર. શારીરિક, માનસિક અનંત પ્રકારનાં દુઃખોએ આકુલવ્યાકુલ જીવોને તે દુઃખોથી છૂટવાની બહુ પ્રકારે ઇચ્છા છતાં તેમાંથી તે મુક્ત થઈ શકતા નથી તેનું શું કારણ ?

ઉ. “ધર્મથી દુઃખ મટે” એમ ઘણાખરા વિચારવાનોની માન્યતા થઈ. પણ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવામાં એકબીજામાં ઘણો તફાવત પડ્યો. ઘણા તે પોતાનો મૂળ વિષય ચૂકી ગયા, અને ઘણા તે વિષયમાં મતિ ઠાકવાથી અનેક પ્રકારે નાસ્તિકાદિ પરિણામોને પામ્યા.

સર્વ જીવને હિતકારી, સર્વ દુઃખના ક્ષયનો એક આત્યંતિક ઉપાય, પરમ સદુપાયરૂપ વીતરાગદર્શન છે. તેની પ્રતીતિથી, તેના અનુકરણથી, તેની આજ્ઞાના પરમ અવલંબન વડે જીવ ભવસાગર તરી જાય છે. “સમવાયાંગ સૂત્ર”માં કહ્યું છે કે :

આત્મા શું ? કર્મ શું ? તેનો કર્તા કોણ ? તેનું ઉપાદાન કોણ ? નિમિત્ત કોણ ? તેની સ્થિતિ કેટલી ? કર્તા શા વડે ? શું પરિણામમાં તે બાંધી શકે ? એ આદિ ભાવોનું સ્વરૂપ જેવું નિર્ઘ્રંથ સિક્કાંતમાં સ્પષ્ટ, સૂક્ષ્મ અને સંકલનપૂર્વક છે તેવું કોઈ પણ દર્શનમાં નથી.

૨૮૨ પ્ર. આણું મોંઘું મનુષ્યપણું પામીને શું કરવું ?

ઉ. ખીજાં હજાર કામ પડતાં મૂકીને આત્માને ઓળખવો.

૨૮૩ પ્ર. આત્મહિત માટે સમય નથી મળતો એમ કહે તો ?

“આરભિલાં અધૂરાં રહેશે; કઈક જગતમાં કામ,
તુરત ઓચિંતું તેડું આવે, તજીને જવું તમામ.”

ઉ. તો તેને આત્માનો રસ નથી, આત્મા વહાલો નથી. તેને આત્માના હિતની દરકાર નથી. He who gives HIM second place gives HIM none. જે જીવ ખાવા, પીવા, કમાવા આદિ અનેક કાર્યોમાં પુરુષાર્થ કરે છે અને ધર્મની વાતમાં ભાવિ, હોનહાર, નસીબ ખતાવી સ્વભાવ સન્મુખ થવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી, તે તો સ્વચ્છંદી છે.

૨૮૪ પ્ર. જન્માંતર માટે અથવા મોક્ષ માટે બ્યારે જીવ ગતિ કરે છે ત્યારે, અર્થાત અંતરાલગતિના સમયે, સ્થૂલ શરીર ન હોવાથી જીવ કેવી રીતે પ્રયત્ન કરે છે ?

ઉ. અંતરાલગતિ બે પ્રકારની છે : ઋજુ અને વક્ર. ઋજુગતિથી સ્થાનાંતરે જતા જીવને નવો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, કેમ કે બ્યારે તે પૂર્વશરીર છોડે છે ત્યારે તેને પૂર્વશરીરજન્ય વેગ મળે છે; તેનાથી તે ખીજ પ્રયત્ન સિવાય જ ધનુષ્યથી છૂટેલા બાણની માફક સીધો જ નવા સ્થાન ઉપર પહોંચી જાય છે. ખીજ ગતિ વક્ર-વાંકી હોય છે. આ ગતિથી જન્નાર જીવને નવો પ્રયત્ન કરવો પડે છે, કેમકે પૂર્વશરીરજન્ય પ્રયત્ન જીવને બ્યાંથી વળવું પડે છે ત્યાં સુધી જ કામ કરે છે; વળવાનું સ્થાન આવતાં જ પૂર્વ-દેહજનિત પ્રયત્ન મંદ પડે છે. માટે ત્યાંથી સૂક્ષ્મશરીર કે જે જીવની સાથે એ સમયે પણ હોય છે, તેનાથી પ્રયત્ન થાય છે. એ સૂક્ષ્મ શરીરજન્ય પ્રયત્ન જ 'કાર્મણ્યોગ' કહેવાય છે. એ આશયથી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે વિગ્રહગતિમાં કાર્મણ્યોગ જ છે.

૨૮૫ પ્ર. ગતિશીલ પદાર્થ ગતિ કરે છે તે ક્યા નિયમથી ?

ઉ. ગતિશીલ પદાર્થ બે જ પ્રકારના છે : જીવ અને પુદ્ગલ. એ બંનેમાં ગતિક્રિયાની શક્તિ છે. જીવ સ્વભાવથી ઊર્ધ્વ ગતિ કરે છે અને પુદ્ગલ અધોગતિ કરે છે. અશુદ્ધ આત્મા કર્મભળના દબાણથી નીચી, તિચ્છર્ણ વિગેરે, ગમે તે દિશામાં ગતિ કરે છે. નિમિત્ત ભળતાં ગતિ કરવા લાગે છે. તેઓ બાહ્ય ઉપાધિથી ભલે વાંકી ગતિ કરે,

જેમ દૃષ્ટિ પ્રાણીની તિમિર હર, તો કાર્ય છે નહીં દીપથી,
ત્યમ જીવ સ્વયં સુખ પરિણમે, વિષયો કરે છે શું તહીં ?

પરંતુ એઓની સ્વાભાવિક ગતિ તેા સીધી જ છે. સીધી ગતિનેા અર્થ એ છે, કે પહેલાં જે આકાશક્ષેત્રમાં જીવ અથવા પરમાણુ સ્થિત હોય ત્યાંથી ગતિ કરતાં કરતાં તે એ જ આકાશક્ષેત્રની સરળ રેખામાં જાંચે, નીચે અથવા તીરછો ચાલ્યો જાય છે. આ સ્વાભાવિક ગતિને લઈને સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ગતિ અનુશ્રેણી હોય છે. કોઈ પ્રતિઘાતકારક કારણ હોય ત્યારે જીવ અથવા પુદ્ગલ, શ્રેણી-સરળ રેખા-ને છોડીને વક્ર રેખાએ પણ ગમન કરે છે.

૨૮૬ પ્ર. ગતિક્રિયાના કેટલા પ્રકાર છે અને ક્યા ક્યા ? જીવ કઈ કઈ ગતિ ક્રિયાના અધિકારી છે ?

ઉ. પૂર્વશરીર છોડી બીજે સ્થાને જતા જીવો બે પ્રકારના છે : (૧) સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીરને સદાને માટે છોડી સ્થાનાંતર કરનારા જીવો, તેઓ 'મુચ્ચમાન'-મોક્ષે જતા કહેવાય છે; અને (૨) જેઓ પૂર્વ સ્થૂલ શરીરને છોડી નવા સ્થૂલ શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે તે જીવો. તેઓ અંતરાલગતિના સમયે સૂક્ષ્મ શરીરથી અવસ્થ વીંટાયેલા હોય છે. એવા જીવો સંસારી કહેવાય છે. મુચ્ચમાન જીવ મોક્ષના નિયત સ્થાન ઉપર ઋજુગતિથી જ જાય છે, વક્ર ગતિથી નહિ; કેમકે તે પૂર્વસ્થાનની સરળરેખાવાળા મોક્ષપ્રસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જરા પણ આઘા પાછા નહિ, પરંતુ સંસારી જીવના ઉત્પત્તિ સ્થાન માટે કોઈ નિયમ નથી. પુનર્જન્મના નવીન સ્થાનનો આધાર પૂર્વે કરેલાં કર્મ ઉપર છે. એથી સંસારી જીવ ઋજુ અને વક્ર બંને ગતિના અધિકારી છે. સારાંશ એ છે કે, મુક્તિસ્થાનમાં જતા આત્માની જ માત્ર એક સરળ ગતિ હોય છે; અને પૂર્વજન્મને માટે સ્થાનાંતર કરતા જીવોની સરળ તથા વક્ર બંને ગતિઓ હોય છે. ઋજુગતિનું બીજું નામ 'ઈષુગતિ' પણ છે. વક્રગતિનાં 'પાણિમુક્તા', 'લાંગલિકા' અને 'ગોમૂત્રિકા' એવાં ત્રણ નામ છે. જેમાં એક વાર સરળરેખાનો ભંગ થાય તે 'પાણિમુક્તા', જેમાં બે વાર થાય તે

વ્યવહારનય અજ્ઞાનીને સમજાવવા માટે છે, પરંતુ શુદ્ધ નિશ્ચયનય કર્મોનો ક્ષય કરવા માટે છે.

‘લાંગલિકા’ અને જેમાં ત્રણ વાર થાય તે ‘ગોમૂત્રિકા’. જીવની કોઈપણ એવી વક્રગતિ નથી હોતી કે જેમાં ત્રણથી અધિક વાંક લેવા પડે.

૨૮૭ પ્ર. અંતરાલગતિનું જઘન્ય અથવા ઉત્કૃષ્ટ કાલમાન કેટલું છે? તે કાલમાન ક્યા નિયમ ઉપર અવલંબિત છે?

ઉ. અંતરાલગતિનું કાલમાન જઘન્ય એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટ ચાર સમયનું છે. જ્યારે ઋજુગતિ હોય ત્યારે એક જ સમય અને જ્યારે વક્રગતિ હોય ત્યારે બે, ત્રણ અથવા ચાર સમય સમજવા. સમયની સંખ્યાની વૃદ્ધિનો આધાર વાંકની સંખ્યાની વૃદ્ધિ ઉપર અવલંબિત છે. જે વક્રગતિમાં એક વાંક હોય એનું કાલમાન બે સમયનું; જેમાં બે હોય તેનું કાલમાન ત્રણ સમયનું અને જેમાં ત્રણ હોય તેનું કાલમાન ચાર સમયનું સમજવું.

ઋજુગતિથી જન્માન્તર કરતા જીવને પૂર્વ શરીર ત્યાગતી વેળાએ જ નવીન આયુષ્ય, અને ગતિકર્મનો ઉદય થઈ જાય છે; અને વક્રગતિવાળા જીવને પ્રથમ વક્રસ્થાને નવીન આયુ; ગતિ અને આનુપૂર્વિ નામકર્મનો યથાસંભવ ઉદય થઈ જાય છે; કારણ કે, પ્રથમ વક્રસ્થાન સુધી જ પૂર્વભવીય આયુ વગેરેનો ઉદય રહે છે.

૨૮૮ પ્ર. મૃત્યુ થતાં જીવ દેહ ત્યાગી કેવી રીતે ગમન કરે?

ઉ. પદાર્થમાત્રનું ગમન સમશ્રેણીએ થાય છે. વિષમશ્રેણીએ થતું નથી. કારણ કે આકાશના પ્રદેશની સમશ્રેણી છે; આત્માનો ઉર્ધ્વ સ્વભાવ છે તે ગમાણે પ્રથમ ઊંચો જાય અને વખતે સિદ્ધશિલાએ ભટકાય; પણ કર્મરૂપી બોન્ને હોવાથી નીચે આવે. જેમ ડૂબેલો માણસ ઉછાળાથી એક વખત આવે છે તેમ.

૨૮૯ પ્ર. જીવ એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં શાથી કરીને જાય છે?

ઉ. પૂર્વે બાંધેલું આયુષ્ય ક્ષીણ થવાથી જીવ ગતિનામકર્મને લીધે આયુષ્ય અને લેશ્યાના વશથી બીજા દેહમાં જાય છે.

૨૯૦ પ્ર. મોક્ષે જતા સિદ્ધ કેવળી અથવા અરિહંતના જીવો કર્મભળ વિગેરેથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત હોઈ કેવી રીતે સિદ્ધક્ષેત્ર સુધી ગતિ કરે?

ઉ. “પૂર્વ પ્રયોગ” એટલે પૂર્વબદ્ધ કર્મ છૂટી ગયા પછી તેનાથી મળતા

પાપતત્ત્વકો પાપ તો, જાનત જગ સખ કોય,
પુણ્યતત્ત્વ લી પાપ હૈ, કહત અનુભવી બુધ કોય.

વેગથી. પૂર્વ પ્રયોગનાં ચાર દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાં અપાયાં છે. ૧. કુંભાર ચક્ર ૨. બંધ છેદ ૩. સ્વાભાવિક ગતિ પરિણામ અને ૪. અસંગતો.

કુંભારનો ચાકડો જેમ એક વખત જોરથી ફેરવ્યા પછી પૂર્વે મળેલા વેગને પરિણામે ક્યાં કરે છે. ૨. કોશમાં રહેલું એરંડખીજ સુકાય ત્યારે કોશ ફટવાથી તે વૃક્ષમાંથી નીકળી જાયે જાય છે. ૩. અગ્નિની જ્વાળા જેમ સ્વાભાવિક રીતે જાયે જાય છે. ૪. માટીથી લેપાયેલી તુંબડી પાણીમાં ડૂબી જાય છે પણ પલડયા પછી માટી પલળીને નીકળી જાય છે, ત્યારે તુંબડી ઉપર આવીને તરવા લાગે છે, તેમ આત્માની ઉર્ધ્વગતિ થાય છે. તેમજ આત્મા સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં સ્થિર થયા પછી તેનો નીચે આવવાનો સ્વભાવ જ નથી, તેથી નીચે નહીં આવતાં સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં સ્થિર રહે છે.

૨૯૧ પ્ર. જીવને નીકળવાના કેટલા દ્વાર છે ?

ઉ. સ્થાનાંગ સૂત્રના પાંચમા સ્થાનમાં પાંચ દ્વાર કહ્યાં છે. ૧. પગથી ૨. જંઘાથી ૩. હૃદયથી ૪. મસ્તકથી ૫. સર્વ અંગોથી. પગથી જીવ નીકળે તો નરકગામી હોય છે. જંઘાથી (સાથળમાંથી) નીકળે તો તિર્થંચ. હૃદયથી નીકળે તો મનુષ્ય, મસ્તકથી નીકળે તો દેવ અને સર્વ અંગોથી નીકળે તો સિદ્ધગામી હોય છે.

૨૯૨ પ્ર. ચ્યવન અને ઉદ્ધવર્તન એટલે શું ?

ઉ. નારકીમાંથી તથા ભવનપતિ, વાણુચ્યંતર દેવોમાંથી નીકળી મનુષ્ય અને તિર્થંચ ગતિમાં જાય તેને ઉવટના (ઉદ્ધવર્તન) કહે છે. જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોમાંથી નીકળી મનુષ્ય અને તિર્થંચ ગતિમાં જાય તેને ચ્યવન કહે છે.

જે કોઈ વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનય ખંનેને યથાર્થ જાણીને મધ્યસ્થ થઈ જાય છે, તે જ શિષ્ય જિન વાણીના ઉપદેશનું ફળ પામે છે.

છ કાવ્ય

૨૯૩ પ્ર. પ્રાણીઓ કેટલા પ્રકારનાં છે ?

ઉ. પ્રાણીઓ બે પ્રકારનાં છે. એક ત્રસ એટલે પોતે ભયાદિતું કારણુ દેખી નાસી જતાં, હાલતાં ચાલતાં એ આદિ શક્તિવાળાં. બીજાં સ્થાવરઃ જે સ્થળે દેહ ધારણુ કર્યો છે, તે જ સ્થળે સ્થિતિમાન, અથવા ભયાદિ કારણુ નાસી જવા વગેરેની સમજણુશક્તિ જેમાં નથી તે.

ત્રસ અને સ્થાવરમાં, ચાલી શકે અને ન ચાલી શકે એ અપેક્ષાથી અંતર બતાવવું ઠીક નથી, કારણુ કે એમ માનવાથી ગમન વિનાના અયોગી કેવળીમાં સ્થાવરનું લક્ષણુ અને ગમન સહિત પવન વગેરે એકેન્દ્રિય જીવોમાં ત્રસનું લક્ષણુ મળવાથી અતિવ્યાપિત દોષ આવે છે ખરેખર આ બેમાં જે અંતર છે તે એ કે ત્રસોને ત્રસ નામ કર્મનો ઉદય હોય છે અને સ્થાવરોને સ્થાવર નામકર્મનો ઉદય હોય છે.

૨૯૪ પ્ર. પાંચ ઈન્દ્રિયોનાં નામ આપો.

ઉ. સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણુ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર.

૨૯૫ પ્ર. કેટલી ઈન્દ્રિયવાળા સ્થાવર જીવો કહેવાય ?

ઉ. એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓ સ્થાવર કહેવાય. એકેન્દ્રિય પ્રાણીના પાંચ ભેદ છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ. તે જીવોને મોહનું પ્રબળપણું છે અને સ્પર્શ ઈન્દ્રિયના વિષયનું તેને જ્ઞાન છે. એ પાંચે પ્રકારનો જીવનસમૂહ મનપરિણામથી રહિત છે.

૨૯૬ પ્ર. કેટલી ઈન્દ્રિયવાળા ત્રસ જીવો કહેવાય ?

- ઉ. બે ઈન્દ્રિયવાળા પ્રાણીથી માંડીને પાંચ ઈન્દ્રિયવાળાં પ્રાણી સુધીનાં ત્રસ કહેવાય. અદ્વપ યોગવાળા અગ્નિ અને વાયુકાય, તે ત્રસ (પણુ કહેવાય) છે.
- ૨૯૭ પ્ર. એકેન્દ્રિય જીવોને કઈ સંજ્ઞા હોય છે ?
- ઉ. એકેન્દ્રિય જીવને અનુકૂળ સ્પર્શાદિની પ્રિયતા અવ્યક્તપણે છે, તે “મૈથુનસંજ્ઞા” છે. એકેન્દ્રિય જીવને દેહ અને દેહના નિર્વાહાદિ સાધનમાં અવ્યક્ત મૂર્છારૂપ “પરિગ્રહ-સંજ્ઞા” છે. વનસ્પતિ એકેન્દ્રિય જીવમાં આ સંજ્ઞા કંઈક વિશેષ વ્યક્ત છે.
- ૨૯૮ પ્ર. કયા જીવો એકેન્દ્રિય જીવ કહેવાય ?
- ઉ. ઈંડામાં જેમ પક્ષીના ગર્ભ વધે છે, જેમ મનુષ્યગર્ભમાં મૂર્છાગત અવસ્થા છતાં જીવત્વ છે, તેમ “એકેન્દ્રિય જીવો” જાણવા.
- ૨૯૯ પ્ર. કયા જીવોને બે ઈન્દ્રિય જીવો કહેવા ?
- ઉ. શંબુક, શંખ, ક્ષીપ, કૃમિ એ આદિ જે જીવો રસ અને સ્પર્શને જાણે છે, તે “બે ઈન્દ્રિય” જીવો જાણવા.
- ૩૦૦ પ્ર. કયા જીવોને ત્રણ ઈન્દ્રિય જીવો જાણવા ?
- ઉ. જૂ, માંકડ, કીડી, વીંછી આદિ અનેક પ્રકારના ખીજ પણુ કીડાઓ રસ, સ્પર્શ અને ગંધને જાણે છે, તે “ત્રણ ઈન્દ્રિય જીવો” જાણવા.
- ૩૦૧ પ્ર. ચાર ઈન્દ્રિય જીવો કોને કહેવા ?
- ઉ. ડાંસ, મચ્છર, માખી, લમરી, લમરા, પતંગ આદિ રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શને જાણે છે તે “ચાર ઈન્દ્રિય જીવો” જાણવા.
- ૩૦૨ પ્ર. પાંચ ઈન્દ્રિય જીવો કોને જાણવા ?
- ઉ. દેવ, મનુષ્ય, નારક, તિર્યંચ, જળચર, સ્થલચર અને ખેચર તે વર્ણુ, રસ, સ્પર્શ, ગંધ અને શબ્દને જાણે છે; તે બાળવાન, “પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો” છે.
- ૩૦૩ પ્ર. દેવ, મનુષ્ય અને નારકીના કેટલા પ્રકાર છે ?
- ઉ. દેવતાના ચાર નિકાય છે. મનુષ્ય કર્મ અને અકર્મ ભૂમિનાં એમ બે પ્રકારનાં છે. તિર્યંચના ઘણા પ્રકાર છે; તથા નારકી તેની પૃથ્વીએની જેટલી જાતિ છે તેટલી જાતિના છે.

જ્ઞાન તો જ્ઞાનમાં જ છે, અન્ય કોઈ સ્થળે નથી,
અર્થાત જ્ઞાની દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૦૪ પ્ર. દેવો શરીરથી વિષયસુખ ભોગવવાવાળા હોય છે ?

ઉ. ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષક અને પહેલા તથા ખીજ સ્વર્ગના વૈમાનિક આટલા દેવો મનુષ્યની માફક કામસુખનો અનુભવ કરીને પ્રસન્નતા મેળવે છે. પહેલા સૌધર્મ સ્વર્ગના ઈંદ્રનું આયુષ્ય બે સાગરોપમનું હોય છે, પણ ઈંદ્રાણીનું આયુષ્ય તેો ઓછું હોય છે, તેથી તે નવી નવી જન્મે છે. ઈંદ્રના બે સાગરના આયુષ્યમાં તેો કરોડ-લાખ ઈંદ્રાણીઓ થઈ જાય છે. ખીજ દેવલોકથી ઉપરના દેવલોકમાં દેવીઓ ઉત્પન્ન થતી નથી. પહેલા દેવલોકની “અપરિગ્રહિતા” દેવીઓમાંથી એક પદ્યોપમના આયુષ્યવાળી દેવીઓ જ પહેલા દેવલોકના ઉપભોગમાં આવે છે. એક પદ્યોપમથી વધારે અને ૧૦ પદ્યોપમના આયુષ્યવાળી દેવીઓ ત્રીજ દેવલોકના દેવોને ભોગ-યોગ્ય હોય છે. ૧૦થી વધુ અને ૨૦ પદ્યોપમના આયુષ્યવાળી દેવીઓ પાંચમા દેવલોકના દેવોને ભોગયોગ્ય હોય છે. આમ વધતા આયુષ્યવાળી દેવીઓ ઉપરના સાતમા, નવમા અને અગિયારમા દેવલોકના દેવોને ભોગ યોગ્ય હોય છે. તેવી રીતે ખીજ દેવલોકની વધતા આયુષ્યવાળી “અપરિગ્રહિતા” દેવીઓ અનુક્રમે ખીજ, ચોથા, છઠ્ઠા, આઠમા, દશમા અને બારમા દેવલોકે વસતા દેવોને ઉપભોગમાં આવે છે. ત્રીજ સ્વર્ગથી માંડીને ઉપરના વૈમાનિક દેવો મનુષ્યની સમાન સર્વાંગોના શરીરસ્પર્શ દ્વારા કામસુખ ભોગવતા નથી. કિન્તુ ખીજખીજ રીતે તેઓ વૈષયિક સુખનો અનુભવ કરે છે. જેમ કે, ત્રીજ અને ચોથા સ્વર્ગના દેવો તેો દેવીઓના માત્ર સ્પર્શથી કામતૃષ્ણાની શાંતિ કરી લે છે અને સુખનો અનુભવ કરે છે, પાંચમા અને છઠ્ઠા સ્વર્ગના દેવો દેવીઓના આંગોપાંગ અને સુસજ્જિત રૂપને જોઈને જ વિષયજન્ય સુખસંતોષ મેળવી લે છે; સાતમા અને આઠમા સ્વર્ગના દેવોની કામવાસના દેવીઓના માત્ર વિવિધ વિષયજનક શબ્દ સાંભળવાથી શાંત થઈ જાય છે. અહીં સુધી પહેલા ખીજ દેવલોકની “અપરિગ્રહિતા” દેવીઓને દેવતા તેડાવે છે. નવમા, દશમા, અગિયારમા અને બારમા દેવલોકના

રજકણુ તારા રખડશે જેમ રખડતી રેત,
પછી નર તન પામીશ કેમ ચેત ચેત નર ચેત.

દેવસ્થાનકે રહી ભોગની ઇચ્છા કરે છે તે વખતે પહેલા, બીજા દેવલોકમાં રહેલી તેમને ભોગયોગ્ય દેવીનું મન તેમના તરફ આકર્ષાય છે. દેવ અવધિજ્ઞાનથી તેના વિકારી મનનું અવલોકન કરીને જ તૃપ્ત થઈ જાય છે. ટૂંકમાં, નવમાથી બારમા સુધીના ચાર સ્વર્ગોના દેવોની વૈષયિક તૃપ્તિ ફક્ત દેવીઓના ચિંતન માત્રથી જ થઈ જાય છે. સારાંશ એ છે કે બીજા સ્વર્ગ સુધી જ દેવીઓની ઉત્પત્તિ છે, એની ઉપર નથી. દેવીઓ (પહેલા અથવા બીજા સ્વર્ગમાંથી) આઠમા સ્વર્ગ સુધી જઈ શકે છે, આગળ નહિ. નવમાથી બારમા સ્વર્ગના દેવોની કામસુખ તૃપ્તિ ફક્ત દેવીઓના ચિંતન માત્રથી જ થઈ જાય છે. બારમા સ્વર્ગથી ઉપરના દેવો શાંત અને કામલાલસારહિત હોય છે; એથી એમને દેવીઓના સ્પર્શ, રૂપ, શબ્દ અથવા ચિંતન દ્વારા કામસુખ ભોગવવાની અપેક્ષા રહેતી નથી; અને તેમ છતાંય તે અન્ય દેવોથી અધિક સંતુષ્ટ અને અધિક સુખી હોય છે.

૩૦૫ પ્ર. દેવોના શરીરનું પ્રમાણ કેટલું હોય છે ?

ઉ. એ અનુક્રમે પહેલા-બીજા સ્વર્ગમાં સાત હાથનું; ત્રીજા-ચોથા સ્વર્ગમાં છ હાથનું; પાંચમા-છઠ્ઠા સ્વર્ગમાં પાંચ હાથનું; સાતમા-આઠમા સ્વર્ગમાં ચાર હાથનું; નવમાથી બારમા સ્વર્ગ સુધીમાં ત્રણ હાથનું; નવ પ્રવેયકમાં બે હાથનું અને અનુત્તર વિમાનમાં એક હાથનું હોય છે.

૩૦૬ પ્ર. દેવનું શરીર કેવું હોય છે ?

ઉ. દેવનું શરીર મનુષ્યના જેવા આકારવાળું સાત કુદાતુ (પરુ, લોહી, વીર્ય, મળ, ચરબી, માંસ અને હાડકાં વગેરે) થી રહિત સુંદર શરીર હોય છે. તેઓ અણિમા, મહિમા, લઘિમા, ગરિમા, પ્રાર્પિત, પ્રાકામ્ય, ઈશિત્વ અને વશિત્વ-એ આઠ સિદ્ધિ (ઐશ્વર્ય) વાળા હોય છે.

૩૦૭ પ્ર. દેવોનું આયુષ્ય કેટલું હોય છે ?

સુખની સહેલી તો માત્ર એક ઉદાસીનતા (સમરસ લાવ) જ છે.

ઉ. ભવનપતિ દેવોનું જ્ઞાન આયુષ્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષનું અને ઉત્કૃષ્ટ બે પદ્યોપમમાં થોડુંક ઓછું છે. વૈમાનિક દેવોનું ઉપર ચઢતા દેવલોકના દેવોનું અનુક્રમે જ્ઞાન ૧ પદ્યોપમથી માંડી ૨૧ સાગરોપમ સુધી અને ઉત્કૃષ્ટ ૨ સાગરોપમથી માંડી ૨૨ સાગરોપમનું આયુષ્ય હોય છે. દેવીઓનું આયુષ્ય દેવો કરતાં અધિક હોય છે. પણ ઈંદ્રાણીનું આયુષ્ય ઈંદ્ર કરતાં ઘણું અલ્પ હોય છે. નવ ત્રૈવેયકમાં ઉપર ચઢતાં અનુક્રમે જ્ઞાન ૨૨ સાગરોપમથી ૩૦ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૩ સાગરોપમથી ૩૧ સાગરોપમનું આયુષ્ય હોય છે. અનુત્તર વિમાનના પહેલા ચાર વિમાનોના દેવોનું જ્ઞાન ૩૧ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમનું આયુષ્ય છે અને છેલ્લા સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનના દેવોનું જ્ઞાન-યોત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમનું આયુષ્ય છે. પાંચે અનુત્તર વિમાનના દેવો નિયમથી સમ્યક્દષ્ટિ હોય છે, ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવો સંખ્યાત ભવ કરીને અને સર્વાર્થ સિદ્ધિના દેવો એક જ ભવ કરી મોક્ષ પામે છે. અહીંના દેવો બીજા બધા દેવો કરતાં અધિક સુખી છે. નવ ત્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં સઘળા દેવો સમાન સિદ્ધિવાળા છે, નાના મોટા કોઈ નથી તેથી તેઓ “અહમેન્દ્ર” કહેવાય છે.

૩૦૮ પ્ર. દેવોને ઉચ્છ્વાસ હોય છે ?

ઉ. હા; જેમ જેમ દેવોની સ્થિતિ વધતી જાય છે, તેમ તેમ ઉચ્છ્વાસનું કાલમાન પણ વધતું જાય છે. પહેલે દેવલોકે જ્ઞાન પ્રત્યેક મુહૂર્તે અને ઉત્કૃષ્ટ બે પક્ષે (પખવાડિયે) અને એક પદ્યોપમના આયુષ્ય-વાળા દેવોનો ઉચ્છ્વાસ એક દિવસમાં એક જ હોય છે, સાગરોપમના આયુષ્યવાળા દેવોમાં જેટલા સાગરોપમનું આયુષ્ય હોય તેના એક એક ઉચ્છ્વાસ તેટલેટલા પખવાડિયે થાય છે એમ ઉપરના દેવલોકમાં સમય વધતો જતાં. ધારમા દેવલોકે જ્ઞાન એકવીસ પક્ષે અને ઉત્કૃષ્ટ બાવીસ પક્ષે અને સર્વાર્થ સિદ્ધિ દેવલોકમાં જ્ઞાન અને

વીતરાજ માર્ગ તે છે કે જેમાં આદિ, મધ્ય અને અંતમાં એક આત્માનો જ લક્ષ છે અને લોક-અલોકનો ઈશ્વર એવો શુદ્ધ આત્મા જ ગાયો છે.

ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ પક્ષે; એમ તેત્રીસ પખવાડિયે શ્વાસ જીવો લે અને તેત્રીસ પખવાડિયે શ્વાસ નીચો મૂકે.

૩૦૯ પ્ર. દેવો આહાર લે છે ?

ઉ. દશ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળા દેવો એક એક દિવસ વચમાં છોડીને આહાર લે છે. પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા દેવો દિનપૃથક્કૃતવની (એથી નવ દિવસ) પછી આહાર લે છે. સાગરોપમના આયુષ્યવાળા દેવો જેનું આયુષ્ય જેટલા સાગરોપમનું હોય તેટલા હજાર વર્ષ પછી આહાર લે છે.

૩૧૦ પ્ર. દેવો કઈ ભાષામાં બોલે ?

ઉ. દેવો અર્ધમાઝ્ધી ભાષામાં બોલે અને ત્યાં બોલાતી ભાષાઓમાં પણ તે જ ભાષા વિશિષ્ટરૂપ છે. (આ કથનનો કોઈ મજબૂત આધાર નથી.)

૩૧૧ પ્ર. દેવોને વેદના થાય છે ?

ઉ. સામાન્ય રીતે દેવોને સાતા-સુખ વેદના જ હોય છે; ક્યારેક અસાતા-દુઃખ વેદના થઈ જાય તો તે અંતમુહૂર્તથી વધારે સમય સુધી રહેતી નથી. સાતા વેદના પણ લાગલગાટ છ મહિના સુધી એકસરખી રહીને પછી બદલાઈ જાય છે.

૩૧૨ પ્ર. કેવી યોગ્યતાથી ક્યા જીવો ક્યા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય ?

ઉ. અન્ય-જૈનેતરલિંગિક મિથ્યાત્વી ખારમા સ્વર્ગ સુધી જ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે; સ્વ-જૈનેલિંગિક મિથ્યાત્વી ઐવેચક સુધી જઈ શકે છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિ પહેલા સ્વર્ગથી સર્વાર્થસિદ્ધ પર્યંત પણ જઈ શકે છે. પરંતુ ચતુર્દશપૂર્વધારી સંયત પાંચમા સ્વર્ગથી નીચે ઉત્પન્ન જ થતા નથી.

૩૧૩ પ્ર. દેવલોકમાંથી જે જીવ મનુષ્યમાં આવે તેને લોભ વધારે હોય એમ કહ્યું છે તે સાચું છે ?

ઉ. દેવલોકમાંથી જે મનુષ્યમાં આવે તેને લોભ વધારે હોય એ આદિ કહ્યું છે તે સામાન્યપણે છે, એકાંત નથી.

૩૧૪ પ્ર. છ કાયનાં નામ આપો.

કોના છારુ-છાકરા, કોના મા-આપ,
અંતે જાણુ એકલું, સાથ પુણ્ય ને પાપ.

- ઉ. પૃથ્વીકાય એટલે પૃથ્વીના જીવો, અપકાય એટલે પાણીના જીવો, તેલિકાય એટલે અગ્નિના જીવો, વાયુકાય એટલે હવાના જીવો અને વનસ્પતિકાય એટલે વનસ્પતિના જીવો. (વનસ્પતિકાયના ખે લેદો છે.) આખા ઝાડમાં એક જીવ હોય અથવા એક પાનમાં એક જીવ હોય તે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય અને એક પાન વગેરેમાં અનંત જીવો સાથે હોય તે સાધારણ વનસ્પતિકાય છે.
- ૩૧૫ પ્ર. કેટલા પ્રકારના અચિત્ત વાયુકાય કહેલ છે ?
- ઉ. (૧) જ્વેરજ્વેરથી ધમધમ ચાલવાથી (૨) લુહારની ધમગુથી (૩) ઉચ્છ્વાસ આદિથી (૪) કપડાં ઝાપટવાથી કે (૫) કોઈ વસ્તુને પીલવા, દબાવવાથી તથા પંખાથી. આ પાંચે પ્રકારના અચિત્ત વાયુથી સચિત્ત વાયુકાયની હિંસા થાય છે.
- ૩૧૬ પ્ર. વાયુકાય કોઈ ખીજ પદાર્થના સ્પર્શ થવાથી મરે છે કે સ્પર્શ થયા વિના મરે છે ?
- ઉ. સ્પર્શ થયા વિના મરતા નથી. પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ સ્થાવર જીવોની સાથે જ્યારે વિગ્નતીય જીવોના તથા વિગ્નતીય સ્પર્શવાળા પદાર્થોના સંઘર્ષ થાય છે, ત્યારે એના શરીરનો વિનાશ થાય છે.
- ૩૧૭ પ્ર. પૃથ્વી, અપ, તૈજસ, વાયુ, વનસ્પતિકાય એ પાંચ કાયમાં સર્વથી સૂક્ષ્મ કોણુ છે.
- ઉ. વનસ્પતિકાય સર્વથી સૂક્ષ્મ છે. ચાર કાયમાં વાયુકાય સૂક્ષ્મ છે. ત્રણ કાયમાં તૈજસકાય સૂક્ષ્મ છે. બે કાયમાં અપકાય સૂક્ષ્મ છે.
- ૩૧૮ પ્ર. ભગવાને ચૌદ રાજલોકમાં કાળના કુંપાની પેરે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવ ભર્યા છે એમ કહ્યું છે, કે જીવ બાબ્યા બળે નહિ, છેદ્યા છેદ્યા નહીં, માર્યા મરે નહીં એવા કહ્યા છે. તે જીવને ઔદારિક શરીર નહીં હોય તેથી તેને અગ્નિ આદિથી-વ્યાઘાત થતો નહીં હોય ? જો ઔદારિક શરીર હોય તો તે શરીર અગ્નિ આદિથી વ્યાઘાત કેમ ન પામે ?

“સ્થાનકવાસી સાધુવર, બહુ વ્યવહાર પ્રવીણ;
નિશ્ચયપથ જ્ઞાતા નહીં, બાહિર તપમાં લીન.”
“વ્યવહારે બહુ રાચતા, ક્રિયાકાંડમાં લીન;
આતમ લક્ષ લહ્યા વિના, કહે સાધુ સંગ હીન.”

૭. એક દેહત્યાગી ખીન્ને દેહ ધારણ કરતી વખતે કોઈ જીવ જ્યારે વાટે વહેતો હોય છે ત્યારે અપ્રાપ્તિપણે તેને તૈજસ અને કાર્મણ્ય એ બે શરીર હોય છે; બાકી સર્વ સકર્મ સ્થિતિમાં સર્વ જીવને ત્રણ શરીરનો સંભવ શ્રી જિને કહ્યો છે :

કાર્મણ્ય, તૈજસ અને ઔદારિક કે વૈક્રિય એ બેમાંનું કોઈ એક ભગવાને જે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય કહ્યા છે તે અગ્નિ આદિકૃતી વ્યાધાત નથી પામતા. તે પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય હોવાથી તેને ત્રણ શરીર છે; પણ તેને જે ત્રીજું ઔદારિક શરીર છે તે એટલા સૂક્ષ્મ અવગાહનનું છે કે તેને શસ્ત્રાદિકૃતી સ્પર્શ ન થઈ શકે. અગ્નિ, શસ્ત્રાદિને વિષે જે અવકાશ છે, તે અવકાશમાંથી તે એકેન્દ્રિય જીવોનું સુગમપણે ગમનાગમન થઈ શકે તેમ હોવાથી તે જીવોનો નાશ થઈ શકે કે તેને વ્યાધાત થાય તેવો અગ્નિ, શસ્ત્રાદિકનો સંબંધ તેને થતો નથી. તેથી ઔદારિક શરીર અવિનાશી કહ્યું છે એમ નથી. સ્વભાવે કરી તે વિપરિણામ પામી અથવા ઉપાર્જિત કરેલાં એવાં એ જીવોનાં પૂર્વકર્મ પરિણામ પામી ઔદારિક શરીરનો નાશ કરે છે. કંઈ તે શરીર ખીજથી જ નાશ પમાડયું હોય તો જ નાશ પામે એવો પણ નિયમ નથી.

- ૩૧૯ પ્ર. એરણુ ઉપર હથોડો મારવાથી વાયુકાય ઉત્પન્ન થાય છે ?
૭. હા, થાય છે. એરણુ અને હથોડાના અભિઘાતથી વાયુકાય ઉત્પન્ન થાય છે તે અચિત્ત હોય છે. પરંતુ એનાથી સચિત્ત વાયુકાયની હિંસા થાય છે.
- ૩૨૦ પ્ર. નિગોદમાં તેમજ કંદમૂળમાં અનંતા જીવ રહ્યા છે, તે કથન સત્ય હશે ?
૭. સાધારણ નામકર્મના ઉદ્વયથી એક શરીરના આશ્રયે અનંતાનંત જીવો સમાનરૂપે જેમાં રહે છે, મરે છે અને પેદા થાય છે, તે અવસ્થાવાળા જીવોને નિગોદ કહેવાય છે. એક રાઈ જેવડા ટુકડામાં નિગોદના અસંખ્ય શરીર હોય છે અને એક નિગોદ શરીરમાં જેટલા સિદ્ધ જીવો થયા તેથી અનંતજીવો જીવ છે. પોતપોતાના કાર્મણ્યદેહ સહિત અવગાહના સર્વ જીવોની એક દેહમાં છે. નિગોદ એટલે એક ઈન્દ્રિયરૂપે જન્મી એક શ્વાસ લઈને મૂકીએ તેટલા

આત્માની આબખાણુ થાય તો કર્મ નાશ પામે.

વખતમાં સત્તર અઢાર વાર જન્મ મરણ કરવાની અવસ્થા. એક નિગોદિયો જીવ એક જ શરીરમાં અનેક જન્મ મરણ કરે છે. જે શરીરમાં મરે છે, તે જ શરીરમાં ફરી જન્મ ધારણ કરે છે, આમ એક જ શરીરમાં નિરંતર અનેક વાર જન્મ-મરણ કરતો રહે છે. ભવ ભલે અનેક બદલી જાય પણ શરીર એક જ રહે છે. એક આંગળીના ટેરવાના અસંખ્ય ભાગમાં અનંત નિગોદિયા જીવ, તે બધાની દ્રવ્ય ઈન્દ્રિય એક, પણ ભાવ ઈન્દ્રિય જુદી જુદી, બધાનાં પરિણામ ભિન્ન ભિન્ન છે. તત્ત્વની વિરાધના કરવાથી તેની ચેતનાશક્તિ એટલી બધી હીન થઈ ગઈ છે કે સામાન્ય જીવોને તો “આ જીવ છે” એમ સમજમાં નથી આવતું. એક અંતર્મૂર્છુર્ત અંદર એટલે અડતાલીશ મિનિટ અંદર ૬૬૩૩૬ ભવ નિગોદના જીવ કરે છે-એમ સર્વજ્ઞે જ્ઞેયું છે. નિગોદમાં અનંતા જીવ રહ્યા છે, એ વાતમાં તેમજ કંદમૂળમાં સોયની અણી ઉપર રહે તેટલા નાના ભાગમાં અનંતા જીવ રહ્યા છે, તે વાતમાં આશંકા કરવાપણું છે નહિ. જ્ઞાનીએ જેવું સ્વરૂપ દીકું છે તેવું જ કહ્યું છે. જે નિગોદના જીવો હજુ અનંતકાળથી એ ઈન્દ્રિય થયા નથી તે નિત્યનિગોદી છે અને જે જીવો એક વાર નિગોદમાંથી નીકળી ફરી નિગોદમાં ગયા હોય તે ઈતરનિગોદી છે. (વ્યવહાર-રાશિ અને અવ્યવહારરાશિ જીવો તરીકે પણ ઓળખાય છે.) (જુઓ પ્રશ્ન ૨૬૦)

જીવમાં સંક્રાન્ત્ય-વિસ્તારની શક્તિરૂપ ગુણુ રહે છે તે કારણથી તે નાના મોટા શરીરમાં દેહપ્રમાણુ સ્થિતિ કરી રહે છે. જેમ જેમ કર્મપુદ્ગલ વધારે ગ્રહણુ કરે છે, તેમ તેમ તે વધારે નિમિડ થઈ નાના દેહને વિષે રહે છે. પરમાણુનું પણ અચિંત્ય સામર્થ્ય છે, અને તેને લઈને થોડા આકાશને વિષે અનંતા પરમાણુ સમાઈ રહી શકે છે.

૩૨૧ પ્ર. ઈકું શું છે ?

ઉ. તે ત્રસ-પચેન્દ્રિય જીવ છે; તેનો ખોરાક તે માંસાહાર જ છે.

સતસંગ વિના ધ્યાન તે તન્ગરૂપ થઈ પડે છે.

(જે પોલ્ટ્રીક્ષાર્મ એટલે મરવાઉછેરના વાડામાં ફક્ત મરઘીઓ જ હોય અને એક પણ મરઘો ન હોય તો તે વાડામાં ઉત્પન્ન થતાં ઈંડાંને શાકાહારી ઈંડાં કહેવામાં આવે તો તે સાચું નથી. પ્રત્યેક ઈંડામાં જીવ હોય છે અને વળી ઈંડાંને ફેડતાં તરત જ તેમાં ખીજ અસંખ્ય જીવો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.)

૩૨૨ પ્ર. જિનેશ્વર ભગવાને કેટલી વસ્તુઓ અલક્ષ્ય કહી છે ?

ઉ. જિનેશ્વર ભગવાને ખાવીશ પ્રકારના અલક્ષ્ય કહ્યાં છે. (૧) કરા, (૨) દ્વિદળ (કાચા દૂધ-દહીં જાશ સાથે કઠોળ અને કઠોળવાળી કાંઈ ચીજ ખાવી તે) દહીંવડાં-કાચા દહીંમાં પાણી ભેળવી તેનું ઘોળવું કરી તેમાં વડાં નાંખે છે. તે અમુક કાળ પછી ખદખદી જાય છે. (૩) રાત્રિભોજન (૪) બહુ ખીજવાળું ફળ જેવાં કે દાડમ, જામફળ, અંજીર; તેમાં જેટલાં ખીજ તેટલા જીવ જાણવા. (૫) રીંગણા (૬) અથાણું (૭) પીંપળાના ટેટા (૮) વડના ટેટા. (૯) ઉમરડાં (૧૦) કાંઈ અથવા કઠુંબર ફળ (૧૧) પીપરના ટેટા. (૧૨) અભણુ ફળ (૧૩) કંદમૂળ અથવા અનંતકાય (૧૪) માટી. (૧૫) વિષાદિ પદાર્થ (૧૬) માંસ (૧૬) મધ (૧૮) માખણુ (૧૯) મદિરા (૨૦) તુચ્છફળ-જેમાં ખાણું થોડું અને નાંખી દેવું ઘણું- શેરડી, સીતાફળ, ખોર, જાંબુ વગેરે (૨૧) ખરફ, (૨૨) રસ ચલિત જે વસ્તુ ખગડીને તેનો રસ પલટી ગયો હોય, દુર્ગંધવાળી બની ગઈ હોય, જેનાં રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ ખગડી ગયાં હોય.

૩૨૩ પ્ર. શરીર કેટલાં છે ?

ઉ. શરીર પાંચ છે-ઔદારિક, વૈક્રિયક, આહારક, તૈજસ અને કાર્માણુ. ઉપરના પાંચ પ્રકારોમાં જે શરીર પછી પછી આવે છે, તે પૂર્વ કરતાં સૂક્ષ્મ છે.

૩૨૪ પ્ર. ઔદારિક શરીર કેને કહે છે ?

ઉ. મનુષ્ય અને તિર્યંચના (પશુના) સ્થૂળ શરીરને ઔદારિક શરીર કહે છે.

૩૨૫ પ્ર. વૈક્રિયક શરીર કેને કહે છે ?

ઉ. જે નાના-મોટાં પૃથક-અપૃથક આદિ અનેક ક્રિયાઓ કરે એવા

મોક્ષનો માર્ગ બહાર નથી, પણ આત્મામાં છે.
માર્ગને પામેલો માર્ગ પમાડશે.

દેવ અને નારકીઓનાં શરીરને વૈક્રિયક શરીર કહે છે.

૩૨૬ પ્ર. આહારક શરીર કેને કહે છે ?

ઉ. પરમ ઋદ્ધિધારી જ્ઞા ગુણસ્થાનવર્તી મુનિને તત્ત્વોમાં કોઈ શંકા થતાં અથવા અરિહંત કેવળી કે શ્રુત કેવળીના દર્શન કરવા માટે, યોગબળથી પોતાના મૂળ શરીર (તૈજસ અને કામર્ણુરૂપ)ને છોડ્યા વિના પુરુષાકારનું, એક હાથનું શુદ્ધ સ્ફટિક જેવું સફેદ બહુ સુંદર પૂતળું મસ્તકદ્વારથી (મસ્તકના મધ્યમાંથી) નીકળે છે અને એક અંતઃસૂક્ત સુધી બનેલું રહે છે, પછી બીજું બની શકે છે, તેને આહારક શરીર કહે છે, કાર્ય પૂરું થતાં આ શરીર ફરીથી પોતાના સ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે અને વિલય થઈ જાય છે. આ શરીર સૂક્ષ્મ છે.

૩૨૭ પ્ર. જીવ આહારક શરીર કેટલીવાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે ?

ઉ. આહારક શરીર એક ભવમાં બે વાર તથા સંપૂર્ણ સંસારચક્રમાં ચાર વાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૩૨૮ પ્ર. તૈજસ શરીર કેને કહે છે ?

ઉ. વીજળી સમાન શક્તિને ધારણ કરવાવાળી તૈજસવર્ગણ્યારૂપી સૂક્ષ્મ સ્કંધોથી તૈજસ શરીર ઉત્પન્ન હોય છે. તૈજસ શરીર પ્રવાહરૂપે અનાદિકાળથી સંસારી જીવોની સાથે ચાલ્યું આવે છે. તૈજસ શરીર સ્થૂળ દેહ પ્રમાણ છે. તૈજસ શરીર ગરમી કરે છે તથા આહાર પચાવવાનું કામ કરે છે. શરીરના અમુક અંગ ધસવાથી ગરમ જણાય છે, તે તૈજસના કારણથી જણાય છે. માથા ઉપર ઘૂતાદિ મૂકી તે શરીરની પરીક્ષા કરવાની રીત છે. કાંતિ, દીપ્તિ, રતાશ, તાવ આવવો એ બધી તૈજસ પરમાણુઓની ક્રિયાઓ છે.

૩૨૯ પ્ર. કાર્માણુ શરીર કેને કહે છે ?

ઉ. આઠ કર્મોના સમૂહને કાર્માણુ શરીર કહે છે. જે તૈજસ શરીર કરતાં સૂક્ષ્મ છે, તે પણ તૈજસની માફક રહે છે. સ્થૂળ શરીરની અંદર પીડા થાય છે, અથવા કોષાદિ થાય છે, તે જ કાર્માણુ શરીર છે. વેદનાનો અનુભવ જીવ કરે છે, પરંતુ વેદના થવી તે કાર્માણુ શરીરને લઈને થાય છે. કાર્માણુ શરીર એ જીવનું અવલંબન છે.

વિવેક એ ધર્મનું મૂળ તત્ત્વ છે.

- ૩૩૦ પ્ર. એક જીવને એક સાથે કેટલાં શરીરનો સંયોગ હોઈ શકે છે ?
- ઉ. એક જીવને એક સાથે ઓછામાં ઓછા બે અને વધારેમાં વધારે ચાર શરીર હોય છે. ખુલાસો આ રીતે છે. વિગ્રહ ગતિમાં (એક દેહ ત્યાગી બીજો દેહ ધારણ કરતી વખતે જીવ બ્યારે વાટે વહેતો હોય ત્યારે) તૈજસ અને કાર્માણુ; મનુષ્ય અને તિર્થંચને ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્માણુ; દેવ તથા નારકીઓને વૈક્રિયક, તૈજસ અને કાર્માણુ તથા આહારક ઋદ્ધિધારી મુનિઓને ઔદારિક, આહારક, તૈજસ અને કાર્માણુ શરીર હોય છે. તૈજસ અને કાર્માણુ એ બંને શરીર ક્યારે પણ અલગ હોતાં નથી.
- ૩૩૧ પ્ર. તૈજસ અને કાર્માણુ શરીર સંસારી જીવની સાથે હોવાથી તે શરીર ગમે ત્યાંથી પસાર થઈ શકે ?
- ઉ. તૈજસ અને કાર્માણુ એ બંને શરીરો આખા લોકમાં ક્યાંય પણ પ્રતિઘાત પામતાં નથી; અર્થાત્ વજ્ર જેવી કઠિન વસ્તુ પણ એમને પ્રવેશ કરતાં શક્તી શકતી નથી; કેમ કે તે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે.
- ૩૩૨ પ્ર. તે પછી સૂક્ષ્મ હોવાથી વૈક્રિય અને આહારક પણ અપ્રતિઘાતી છે એમ કહેવું જોઈએ ?
- ઉ. અવશ્ય. તે પણ પ્રતિઘાત વિના પ્રવેશ કરી શકે છે; પરંતુ અહીંયાં અપ્રતિઘાતનો અર્થ લોકાંતર્યંત અવ્યાહત-અરુપલિંગગતિ છે. વૈક્રિય અને આહારક અવ્યાહત ગતિવાળાં છે; પરંતુ તૈજસ અને કાર્માણુની માફક આખા લોકમાં અવ્યાહત ગતિવાળાં નથી, કિન્તુ લોકના ખાસ ભાગ-ત્રસનાડીમાં અવ્યાહત ગતિવાળાં છે. તૈજસ અને કાર્માણુનો સંબંધ આત્માની સાથે પ્રવાહરૂપે જેવો અનાદિ છે, તેવો પહેલાં ત્રણ શરીરનો નથી; કેમકે એ ત્રણે શરીરો અમુક સમય પછી કાયમ રહી શકતાં નથી.
- ૩૩૩ પ્ર. કાર્માણુ, તૈજસ વગેરે શરીર, જે પરમાણુનાં બનેલાં હોય તે પ્રત્યેક શરીર માટેનાં પરમાણુ જુદાં જુદાં હોય કે એક જ ?
- ઉ. કાર્માણુ, તૈજસ, આહારક, વૈક્રિય અને ઔદારિક એ પાંચ શરીરનાં પરમાણુ એકનાં એક એટલે સરખાં છે; પરંતુ તે આત્માના પ્રયોગ પ્રમાણે પરિણમે છે.

સત્પુરુષ એ જ કે નિર્શદ્ધન જેને આત્માનો ઉપયોગ છે.

૩૩૪ પ્ર. જીવવા માટે ચાર પ્રાણ જરૂરી કહ્યા છે તે કયા છે ?

ઉ. બલ, ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય અને ઉચ્છ્વાસ. કાય, વચન અને મન એ ત્રણ બળપ્રાણ છે. સ્પર્શના, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત એ પાંચ ઈન્દ્રિયપ્રાણ છે.

૩૩૫ પ્ર. વજ્રક્ષ્મલનારાયસંઘયણ એટલે શું ?

ઉ. સંઘયણ એટલે શરીરનો બાંધો, તે બાંધાઓ પાંચ પ્રકારના હોય છે. તે પૈકી વજ્રક્ષ્મલનારાયસંઘયણ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે, તે શરીર એટલું તે મજબૂત હોય છે કે મહાપીડાને પણ તે સહજ રીતે સહી શકે છે. તીર્થંકરને નિયમથી વજ્રક્ષ્મલનારાયસંઘયણ હોય છે. (તેનો અર્થ એમ નથી કે બીજાને ન હોય) તન્દુલમચ્છને પણ હોય છે, પરંતુ તેને કેવળજ્ઞાન થતું નથી.

૩૩૬ પ્ર. બાળપણ કરતાં યુવાવસ્થામાં ઈન્દ્રિયવિકાર વિશેષ કરી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાં શું કારણ હોવાં જોઈએ ?

ઉ. ક્રમે જન્મ વય વધે છે, તેમ તેમ ઈન્દ્રિયબળ વધે છે, તેમ તે બળને વિકારનાં હેતુ એવાં નિમિત્તો મળે છે; અને પૂર્વભવના તેવા વિકારના સંસ્કાર રહ્યા છે, તેથી તે નિમિત્તાદિ યોગ પામી વિશેષ પરિણામ પામે છે. જન્મ બીજ છે, તે તથાસ્પ કારણો પામી ક્રમે વૃક્ષાકારે પરિણમે છે, તેમ પૂર્વના બીજજાત સંસ્કારો ક્રમે કરી વિશેષાકારે પરિણમે છે.

૩૩૭ પ્ર. શરીરના અમુક ભાગમાં પીડા હોય ત્યારે જીવ ત્યાં વળગી રહે છે, તેથી જે ભાગમાં પીડા છે તે ભાગની પીડા વેદવા સારું તમામ પ્રદેશ તે તરફ ખેંચાતા હશે ?

ઉ. તે વેદના વેદવામાં કેટલાક પ્રસંગે વિશેષ ઉપયોગ રોકાય છે અને બીજા પ્રદેશનું તે ભણી કેટલાક પ્રસંગમાં સહજ આકર્ષણ પણ થાય છે. આમ થવાનો હેતુ પણ અવ્યાબાધ નામનો જીવસ્વભાવ તથા પ્રકારે પરિણામી નહિ હોવાથી, તેમ વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશમનું સમવિષમપાણું હોય છે.

૩૩૮ પ્ર. સંજ્ઞાની-વ્યાખ્યા શું છે ?

મોક્ષનો માર્ગ બતાવે તે મૈત્રી.

- ઉ. સંસાર એટલે કંઈ પણ આગળ પાછળની ચિંતવનશક્તિ વિશેષ અથવા સ્મૃતિ. સંસાર એ જ્ઞાનનો ભાગ છે. શિક્ષા અને ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ રહિત પ્રાણી અસંસારી કહેવાય છે.
- ૩૩૯ પ્ર. શરીરમાં મળદ્વાર કેટલાં છે ?
- ઉ. કુલ નવ છે. બે કાન, બે આંખ, બે નસકોરાં, એક મોઢું અને બે મળ-મૂત્રનાં દ્વાર.
- ૩૪૦ પ્ર. પાંચ ઇન્દ્રિયો શી રીતે વશ થાય ?
- ઉ. વસ્તુઓ ઉપર તુચ્છ ભાવ લાવવાથી. પાંચ ઇન્દ્રિયોમાં જિહ્વા ઇન્દ્રિય વશ કરવાથી બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયો સહેજે વશ થાય છે. વૃત્તિઓને ઉપશમ કરવા કરતાં ક્ષય કરવી; એટલે ફરીથી ઉદ્ભવે નહીં. દરેક પદાર્થમાં તુચ્છપણું વિચારી વૃત્તિ બહાર જતી અટકાવવી અને ક્ષય કરવી. વૃત્તિને ગમે તેમ કરી રોકવી, જ્ઞાનવિચારથી રોકવી; લોકલાજથી રોકવી, ઉપયોગથી રોકવી, ગમે તેમ કરીને પણ વૃત્તિને રોકવી. મુમુક્ષુઓએ કોઈ પદાર્થ વિના ચાલે નહીં એવું રાખવું નહીં.
- ૩૪૧ પ્ર. જીવો કામી છે કે ભોગી છે ?
- ઉ. જીવો કામી પણ છે અને ભોગી પણ છે. શ્રોતેન્દ્રિય અને ચક્ષુની અપેક્ષાએ આ જીવો કામી કહેવાય છે, અને ધ્રાણુ, જિહ્વા અને સ્પર્શનેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ જીવો ભોગી કહેવાય છે. જે જીવોને ચક્ષુ અને શ્રોતેન્દ્રિય નથી તે કામી નથી પણ ભોગી છે.
- ૩૪૨ પ્ર. ચારે ગતિમાં લિંગ-વેદના ભેદ કેટલા છે ?
- ઉ. લિંગતું બીજું નામ વેદ છે. લિંગ ચિહ્નને કહે છે. પુંદ્લિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ એ ત્રણ લિંગ છે. એ ત્રણ વેદા દ્રવ્ય અને ભાવ રૂપે બળે પ્રકારના છે. દ્રવ્યવેદનો અર્થ ઉપરતું (બહારતું) ચિહ્ન છે, અને ભાવવેદનો અર્થ અમુક અભિલાષા—ધરણા—છે. દ્રવ્યવેદ એ પુદ્ગલિક આકૃતિરૂપ છે, જે નામ કર્મના ઉદયતું ક્ષણ

સહજસ્વરૂપે જીવની સ્થિતિ થવી તેને શ્રી વીતરાગ મોક્ષ કહે છે.

છે; ભાવવેદ એક પ્રકારનો મનોવિકાર છે. જે મોહનીય કર્મના ઉદયનું ક્ષણ છે.

નારક અને સંમૂર્છિત જીવોને નપુંસક વેદ હોય છે. દેવોને નપુંસક વેદ હોતો નથી; અર્થાત્ બાકીના બે વેદ તેમનામાં હોય છે. બાકીના બધાઓને એટલે કે ગર્ભજ મનુષ્યો તથા તિર્થંચોને ત્રણ વેદ હોઈ શકે છે.

૩૪૩ પ્ર. આહારના કેટલા પ્રકાર ?

ઉ. બે, આહાર અને અનાહાર. જે સ્થૂલ શરીરને બનવા યોગ્ય પુદ્ગલને ગ્રહણ કરવું તે આહાર. ન ગ્રહણ કરવું તે અનાહાર.

૩૪૪ પ્ર. ઝોજ આહાર કોને કહે છે ?

ઉ. ઔદારિક શરીરની ઉત્પત્તિ પહેલાં પ્રાણી તૈજસ, કાર્માણુ અને મિશ્ર શરીર દ્વારા જે આહાર કરે છે; તે ઝોજ આહાર કહેવાય છે. કોઈ આચાર્ય કહે છે કે ઔદારિક શરીરથી પર્યાપ્ત થયેલો જીવ પણ ઇન્દ્રિયો પ્રાણ, ભાષા અને મનથી અપર્યાપ્ત હોય ત્યાં સુધી શરીરથી આહાર લે તે પણ ઝોજ આહાર છે. કેટલાક આચાર્યોના એવો મત છે કે નાક, આંખ અને કાનથી પુદ્ગલો લેવાય અને ધાતુરૂપે પરિણત થાય તે ઝોજ આહાર છે.

૩૪૫ પ્ર. રોમ આહાર કોને કહે છે ?

ઉ. ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, ભાષા અને મનની પર્યાપ્ત થયા પછી પ્રાણી સ્પર્શોન્દ્રિય વડે જે આહાર લે છે, તે રોમ આહાર કહેવાય છે. પર્યાપ્ત જીવો સ્પર્શોન્દ્રિય વડે ગ્રહણ કરે તે રોમ આહાર છે.

૩૪૬ પ્ર. ક્વલ આહાર કોને કહેવાય છે ?

ઉ. જીભ વડે જે આહાર ગળા નીચે ઉતારવામાં આવે તે ક્વલ-આહાર છે. બે ઇન્દ્રિયથી લઈ પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ અને મનુષ્યોને ક્વલ આહાર હોય છે. તેમની શરીરસ્થિતિ ક્વલાહાર વિના હોય નહિ, વળી ક્વલાહાર જીભને આશ્રયી છે. એકેન્દ્રિય જીવો, દેવતા અને નારકી ને ક્વલ આહાર નથી હોતો-દેવતાઓ મનમાં સંકલ્પ કરે

તિર્થંકરાદિ જ્ઞાનીઓએ અસંગપણું જ સર્વોત્કૃષ્ટ કહ્યું છે.

ત્યારે શુભ પુદ્ગલો તેમના આહાર રૂપે પરિણુત થઈ જાય છે અને નારકીને અશુભ પુદ્ગલો પરિણુત થાય છે.

૩૪૭ પ્ર. કઈ અવસ્થામાં આહાર ન હોય ?

ઉ. (૧) ઉત્પત્તિ કાળમાં વિગ્રહ ગતિએ રહેલા જીવો આહાર કરતા નથી, તે આ રીતે. આહારનો અર્થ એ છે કે સ્થૂલ શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવાં. એવો આહાર સંસારી જીવોમાં અંતરાલગતિના સમયે હોય છે પણ ખરો, અને નથી પણ હોતો. ઋણુગતિથી અથવા બે સમયની એક વિગ્રહવાળી ગતિથી જ નાર હોય છે, તે અનાહારક નથી હોતા; કારણ કે એએનો ઋણુગતિનો સમય ત્યાગ કરેલ પૂર્વભવના શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરેલા આહારનો સમય છે, અથવા તો નવીન જન્મસ્થાનમાં ગ્રહણ કરેલ આહારનો સમય છે. એ જ સ્થિતિ એક વિગ્રહવાળી ગતિની છે; કેમ કે એના બે સમયોમાંથી પહેલો સમય પૂર્વ શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરેલા આહારનો છે અને બીજો સમય નવા ઉત્પત્તિસ્થાનમાં પહોંચવાનો છે, જેમાં નવીન શરીર ધારણ કરવા માટે આહાર કરવામાં આવે છે. પરંતુ ત્રણ સમયની બે વિગ્રહવાળી અને ચાર સમયની ત્રણ વિગ્રહવાળી ગતિમાં અનાહારક સ્થિતિ મળી આવે છે; તે એટલા માટે કે એ બંને ગતિઓના ક્રમપૂર્વક ત્રણ અને ચાર સમયોમાંથી પહેલો સમય ત્યક્ત શરીર દ્વારા કરેલા આહારનો અને અંતિમ સમય ઉત્પત્તિસ્થાનમાં લીધેલા આહારનો છે. પરંતુ એ પ્રથમ તથા અંતિમ બે સમયોને છોડીને વચ્ચે કાળ આહારશૂન્ય હોય છે; એથી જ દ્વિવિગ્રહગતિમાં એક સમય અને ત્રિવિગ્રહગતિમાં બે સમય સુધી જીવ અનાહારક માનવામાં આવે છે.

(૨) કેવળી સમુદ્ધાત થાય છે (જુઓ પ્રશ્ન-૧૪૧૬) ત્યારે ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા સમયમાં કેવળી ભગવંતો આહાર કરતા નથી.

(૩) શૈલેશી અવસ્થામાં અયોગી કેવળી આહાર કરતા નથી.

(૪) સિદ્ધ થયેલા ભગવંતો સદાને માટે અનાહારક થઈ જાય છે. આ ચાર અવસ્થા સિવાય જીવો બધા કાળ આહાર લેનારા જાણુવા.

સર્વ લાવથી અસંગપણુ થયું તે સર્વથી દુષ્કરમાં દુષ્કર સાધન છે.

- ૩૪૮ પ્ર. દરેક આરામાં ભોજન સમય અને સંખ્યા એક હોય કે ભિન્ન હોય ?
- ઉ. પહેલા આરામાં માણસોને ત્રણ ત્રણ દિવસોને આંતરે, ખીજે આરે બબ્બે દિવસને આંતરે, ત્રીજે આરે એક એક દિવસને આંતરે અને ચોથા આરામાં એક દિવસમાં એક વખત ભોજનની ઇચ્છા થતી હતી. ચોથા આરામાં એક ઘરમાં ૨૮ પુરુષ અને ૩૨ સ્ત્રી હોય તો તે ઘર ગણતરીમાં લેવાતું અને સાઠ મનુષ્યોની રસોઈ તૈયાર કરતાં સહેજે બે પહોર દિવસ વહો જતો અને માણસો એક જ વખત ભોજન લેતા. સાધુઓ ત્રીજે પહોરે ભિક્ષા લેવા જતા.

આ જીવ ભોગોના નિમિત્તે તો બહુ અલ્પ પાપ કરે છે પરંતુ તંદુલ મત્સ્યની જેમ પ્રયોજન વિના જ પોતાના દુર્વિચારોથી ઘોર પાપ કરે છે.

છ દ્રવ્ય

- ૩૪૯ પ્ર. વિશ્વ કોને કહે છે ?
 ઉ. છ દ્રવ્યોના સમૂહને વિશ્વ કહે છે.
- ૩૫૦ પ્ર. તે છ દ્રવ્યો કયા ?
 ઉ. જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ અધર્મ, આકાશ અને કાળ. સદાય આ છ દ્રવ્ય જ વિશ્વ છે. તેમાંથી કદી ઝોઝાં-વધતાં થતાં નથી. છ દ્રવ્ય કોઈ ઈશ્વરે બનાવ્યાં નથી. સ્વભાવથી જ છે.
- ૩૫૧ પ્ર. દ્રવ્ય કોને કહે છે ?
 ઉ. ગુણોના સમૂહને દ્રવ્ય કહે છે.
- ૩૫૨ પ્ર. ગુણ કોને કહે છે ?
 ઉ. જે દ્રવ્યના સર્વ ભાગોમાં અને તેની સર્વ અવસ્થાઓમાં રહે તેને ગુણ કહે છે. સાકર એ દ્રવ્ય અને ગળપણ એ ગુણ, જીવ એ દ્રવ્ય અને જ્ઞાન એ ગુણ.
- ૩૫૩ પ્ર. ગુણોના ભેદ કેટલા છે ?
 ઉ. બે ભેદ છે (૧) સામાન્ય (૨) વિશેષ.
- ૩૫૪ પ્ર. સામાન્ય ગુણ કોને કહે છે ?
 ઉ. જે સર્વ દ્રવ્યોમાં વ્યાપે તેને સામાન્ય ગુણ કહે છે.
- ૩૫૫ પ્ર. વિશેષ ગુણ કોને કહે છે ?
 ઉ. જે સર્વ દ્રવ્યોમાં ન વ્યાપે, પોતે પોતાના દ્રવ્યમાં રહે તેને વિશેષ ગુણ કહે છે.
- ૩૫૬ પ્ર. સામાન્ય ગુણ કેટલા છે ?

- ઉ. અનેક છે, પરંતુ તેમાં મુખ્ય છ છે.
 (૧) અસ્તિત્વ, (૨) વસ્તુત્વ, (૩) દ્રવ્યત્વ, (૪) પ્રમેયત્વ, (૫) અચ્યુલધૃત્વ, (૬) પ્રદેશત્વ.
- ૩૫૭ પ્ર. અસ્તિત્વ ગુણ કોને કહે ?
 ઉ. જે શક્તિના કારણે દ્રવ્યોનો કદી પણ નાશ ન થાય, કોઈથી ઉત્પન્ન પણ ન થાય તેને અસ્તિત્વ ગુણ કહે છે.
- ૩૫૮ પ્ર. જીવના અસ્તિત્વ ગુણને જાણવાથી શો લાભ થાય ?
 ઉ. હું સ્વતંત્ર અનાદિ અનંત મારાથી ટકી રહેનારો છું. કોઈ પરથી અને કોઈ સંયોગથી મારી ઉત્પત્તિ થઈ નથી તથા મારો કદી નાશ થતો નથી એમ અસ્તિત્વ ગુણને જાણવાથી લાભ થાય છે અને તેથી મરણનો ભય ટળી જાય છે.
- ૩૫૯ પ્ર. વસ્તુત્વ ગુણ કોને કહે છે ?
 ઉ. જે શક્તિના કારણથી દ્રવ્યમાં અર્થક્રિયા કરવાપણું હોય તેને વસ્તુત્વ ગુણ કહે છે. જેમ કે ઘડાની અર્થક્રિયા જળ-ધારણ, આત્માની અર્થક્રિયા જાણવું વગેરે.
- ૩૬૦ પ્ર. દ્રવ્યત્વ ગુણ કોને કહે છે ?
 ઉ. જે શક્તિના કારણથી દ્રવ્યની અવસ્થાઓ નિરંતર બદલાયા કરે છે તેને દ્રવ્યત્વગુણ કહે છે.
- ૩૬૧ પ્ર. દ્રવ્યત્વ ગુણ ઉપરથી શું સમજવું જોઈએ ?
 ઉ. બધા દ્રવ્યોની અવસ્થાઓનું પરિવર્તન (બદલવું) નિરંતર તેના પોતાથી પોતામાંથી જ થયા કરે છે, પણ ખીજું કોઈ તેની અવસ્થા બદલતું નથી, જીવમાં અજ્ઞાનદશા છે તે સદાય એકસરખી રહેતી નથી.
- ૩૬૨ પ્ર. દ્રવ્યત્વ ગુણ અને વસ્તુત્વ ગુણના ભાવમાં શો ફેર ?
 ઉ. દરેક દ્રવ્યમાં નિરંતર સમયે નવી નવી અવસ્થા થયા કરે છે- એમ દ્રવ્યત્વ ગુણ બતાવે છે; અને દરેક દ્રવ્યમાં પ્રયોજનભૂત ક્રિયા પોતાથી થઈ રહી છે, કોઈ દ્રવ્ય પોતાનું કામ કર્યા વિના રહેતું નથી, એમ વસ્તુત્વ ગુણ બતાવે છે.
- ૩૬૩ પ્ર. પ્રમેયત્વ ગુણ કોને કહે છે ?

સત એ કોઈ દૂર નથી, પણ દૂર લાગે છે અને એ જ જીવનો મોહ છે.

ઉ. જે શક્તિના કારણથી દ્રવ્ય કોઈ ને કોઈ જ્ઞાનનો વિષય હોય તેને પ્રમેયત્વ ગુણ કહે છે.

૩૬૪ પ્ર. જગતમાં કેટલા દ્રવ્યો પ્રમેયત્વ ગુણવાળાં છે ?

ઉ. બધાંય દ્રવ્યો પ્રમેયત્વ ગુણવાળાં છે, કારણ કે તે ગુણ બધાં દ્રવ્યોનો સામાન્ય ગુણ છે.

૩૬૫ પ્ર. આત્મા તો અરૂપી છે અને અમારું જ્ઞાન ઘણું અદૃષ્ય છે; તો આત્માનું જ્ઞાન કેમ થઈ શકે ?

ઉ. એમ હોવા છતાં પણ આત્માનું જ્ઞાન બરોબર થઈ શકે છે; કેમ કે તેનામાં (આત્મામાં) પણ પ્રમેયત્વ ગુણ રહેલો છે, તેમ જ સમ્યક્ મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય થઈ શકે છે માટે યથાર્થ સમજણનો પુરુષાર્થ કરવામાં આવે તો આત્માનું જ્ઞાન અવસ્થ થઈ શકે.

૩૬૬ પ્ર. જાણવાની અને જણાવાની એમ બંને શક્તિ એકી સાથે કોનામાં છે ?

ઉ. જાણવાની જ્ઞાનશક્તિ અને જણાવાની પ્રમેયત્વશક્તિ બંને એકી સાથે જીવ દ્રવ્યમાં જ છે.

૩૬૭ પ્ર. અગુરુલઘુત્વ ગુણ કોને કહે છે.

ઉ. જે શક્તિના કારણથી દ્રવ્યની દ્રવ્યતા કાયમ રહે અર્થાત્ (૧) એક દ્રવ્ય ખીબ દ્રવ્યરૂપે ન થાય, (૨) એક ગુણ ખીબ ગુણરૂપે ન થાય અને (૩) એક દ્રવ્યના અનેક અથવા અનંત ગુણ વિખરાર્થને જુદા જુદા ન થઈ જાય, તે શક્તિને અગુરુલઘુત્વ ગુણ કહે છે.

૩૬૮ પ્ર. અગુરુલઘુત્વ ગુણ ઉપરથી વિશેષ શું સમજવું ?

ઉ. (૧) કોઈ પણ દ્રવ્ય ખીબ દ્રવ્યને આધીન નથી.
(૨) એક દ્રવ્ય ખીબ દ્રવ્યનું કંઈ કરી શકે નહિ.
(૩) દ્રવ્યનો એક ગુણ તે જ દ્રવ્યના ખીબ ગુણનું કંઈ કરી શકે નહિ.

એ પ્રકારે હું જ્ઞાન સ્વભાવી આત્મા સર્વે દ્રવ્યથી લિન્ન અને સ્વતંત્ર છું તેવો ભેદજ્ઞાનરૂપી અપૂર્વ ધર્મ પ્રગટ થાય છે.

૩૬૯ પ્ર. પ્રદેશત્વ ગુણ કોને કહે છે ?

નિઃસંકટાર્થી નિર્ભયતા ઉત્પન્ન હોય છે, અને તેથી નિસંગતા પ્રાપ્ત હોય છે.

ઉ. જે શક્તિના કારણે દ્રવ્યનો કોઈ ને કોઈ આકાર અવશ્ય હોય, તેને પ્રદેશત્વ ગુણ કહે છે.

૩૭૦ પ્ર. જીવ સંસાર દશામાં એકેન્દ્રિયપણાને પામે, ત્યારે તેના ગુણો ઘટી જાય અને પંચેન્દ્રિયણાને પામે ત્યારે તેના ગુણો વધી જાય—એમ બને ?

ઉ. ના; કારણ કે :

(૧) દ્રવ્યમાં અગુરુલઘુત્વ નામનો ગુણ છે, તેથી તેના કોઈ ગુણોની સંખ્યા કદી પણ વધતી કે ઘટતી નથી.

(૨) દ્રવ્ય તથા ગુણો તેા સદાય બધી હાલતોમાં પૂર્ણ શક્તિવાળાં જ રહે છે.

(૩) પોતાના કારણે ગુણના વર્તમાન પર્યાયમાં જ ફેરફાર (પરિણમન) થાય છે.

૩૭૧ પ્ર. જે દ્રવ્યો છે તેનો કદી નાશ નથી અને તે ખીજામાં લળતાં નથી. તેમાં કયા ગુણો કારણભૂત છે ?

ઉ. અસ્તિત્વ ગુણ અને અગુરુલઘુત્વ ગુણ.

૩૭૨ પ્ર. જે સ્વભાવ છે તે ગુપ્ત રહે નહિ, તે કોઈમાં લળે નહિ, નાશ પામે નહિ, બદલ્યા વિના રહે નહિ,—તેમાં કયા ગુણ કારણભૂત છે.

ઉ. તેમાં અનુક્રમે પ્રમેયત્વ, અગુરુલઘુત્વ, અસ્તિત્વ અને દ્રવ્યત્વ ગુણ કારણભૂત છે.

૩૭૩ પ્ર. છ એ સામાન્ય ગુણોતું પ્રયોજન ટૂંકામાં શું છે ?

ઉ. (૧) કોઈ દ્રવ્યની કદી ઉત્પત્તિ કે નાશ નથી, માટે કોઈનો કોઈ કર્તા નથી—એમ અસ્તિત્વ ગુણ સૂચવે છે.

(૨) કોઈ દ્રવ્ય એક સમય પણ પોતાના કામ (કાર્ય) વિના નકામું હોતું નથી—એમ વસ્તુત્વ ગુણ બતાવે છે.

(૩) દરેક દ્રવ્ય નિરંતર પ્રવાહક્રમે પ્રવર્તેલી પોતાની નવી નવી અવસ્થાઓને સદાય પોતે જ બદલે છે—એમ દ્રવ્યત્વ ગુણ બતાવે છે.

સમતા, રમતા, ઉધરતા, જ્ઞાયકતા, સુખભાસ;
વેદકતા, ચૈતન્યતા, એ સખ જીવ વિજ્ઞાસ.

- (૪) દરેક દ્રવ્યમાં જાણવા યોગ્યપણું હોવાથી જ્ઞાનથી કોઈ અબળવ્યું
(ગુપ્ત) રહી શકે નહિ—એમ પ્રમેયત્વ ગુણુ બતાવે છે.
- (૫) એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકે નહિ—એમ અગુરુલઘુત્વ
ગુણુ બતાવે છે.
- (૬) કોઈ વસ્તુ પોતાના સ્વક્ષેત્રરૂપ આકાર વિના હોય નહિ—એમ
પ્રદેશત્વ ગુણુ બતાવે છે.

૩૭૪ પ્ર. બ્રાહ્મી તેલના વપરાશથી કે બદામ વગેરે ખાવાથી યુદ્ધિ વધે એ
માન્યતા બરાબર છે ?

ઉ. ના, કેમ કે એક દ્રવ્યની શક્તિ બીજા દ્રવ્યનું કોઈ કામ કરી શકે
નહિ, તેથી બ્રાહ્મી તેલના માલિશ વગેરેથી યુદ્ધિ વધે એ માન્યતા
ખોટી છે—એમ અગુરુલઘુત્વ ગુણુ બતાવે છે.

૩૭૫ પ્ર. દૂધમાં ઊશ પડવાથી દહીં થાય એવું માનવું તે બરાબર છે ?

ઉ. ના, ઊશ પડવાથી દહીં થાય તો પાણીમાં પણ ઊશ પડવાથી
દહીં થવું જોઈએ, પણ દ્રવ્યત્વ ગુણુના કારણે દૂધરૂપ પર્યાયવાળા
પરમાણુઓ સ્વયં પલટીને દહીંરૂપ થાય છે. તેમાં ઊશ તો નિમિત્ત
માત્ર છે. અગુરુલઘુત્વ ગુણુના કારણે ઊશ અને દૂધના પરમાણુ
એકબીજામાં પ્રવેશી શકે નહીં.

૩૭૬ પ્ર. ચૈતન્ય અને જડ ઓળખાય કઈ રીતે ?

ઉ. ચૈતન્ય અને જડ એ બે ઓળખવાને માટે તે બન્ને વચ્ચે જે
લિન્ન ધર્મ છે તે પ્રથમ ઓળખાવો જોઈએ; અને તે લિન્ન
ધર્મમાં પણ મુખ્ય લિન્ન ધર્મ જે ઓળખવાનો છે તે આ છે
કે, ચૈતન્યમાં “ઉપયોગ”, એટલે કોઈ પણ વસ્તુનો જે વડે યોગ્ય
થાય તે વસ્તુ, રહ્યો છે અને જડમાં તે નથી.

૩૭૭ પ્ર. શરીરમાં ચેતન છે કે નહિ તે તો આપણે શરીરના હલનચલન
ઉપરથી જાણીએ છીએ તે બરાબર છે ?

ઉ. ના; શરીરમાં ચેતન છે કે નહિ તેનું જ્ઞાન આ વાત દેખીને કરાય
છે કે કોઈ પ્રાણી સ્પર્શનું જ્ઞાન રાખે છે કે નહિ, રસને રસના
વડે, ગંધને નાક વડે, વર્ણને આંખ વડે, શબ્દને કર્ણ વડે જાણે

બનનાર છે તે ફરનાર નથી,
અને ફરનાર છે તે બનનાર નથી.

છે કે નહિ અથવા મનથી વિચાર કરે છે કે નહિ. મડદામાં આ ઉપયોગમાંથી ડોઈ પણ ઉપયોગ હોતો નથી. કારણ કે ત્યાં ઉપયોગ ધરનારો આત્મા રહ્યો નથી. (જુઓ પ્રશ્ન ૧૩૩૭)

૩૭૮ પ્ર. આ જગતમાં શાશ્વત અને અશાશ્વત શું છે ?

ઉ. મૂળ દ્રવ્ય શાશ્વત.

મૂળ દ્રવ્ય : જીવ, અજીવ.

પર્યાય : અશાશ્વત.

અનાદિ નિત્યપર્યાય : મેરુ, આદિ.

૩૭૯ પ્ર. જીવ દ્રવ્ય કોને કહે છે ?

ઉ. જેમાં ચેતના અર્થાત્ જ્ઞાન-દર્શનરૂપ શક્તિ છે તેને જીવ દ્રવ્ય કહે છે (જીવ=આત્મા)

૩૮૦ પ્ર. પુદ્ગલ દ્રવ્ય કોને કહે છે ?

ઉ. જેમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ એ ગુણો હોય તેને પુદ્ગલ દ્રવ્ય કહે છે. શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ (લુપ્તો), કોમળ (નરમ અથવા સુવાળો), કઠોર (અથવા કર્કશ, અથવા કઠણુ), હલકો, ભારે-એ આઠ સ્પર્શ; તીખો, કડવો, ક્ષાયલો, (તુરો), ખાટો અને મધુર-એ પાંચ રસ; સુગંધ અને દુર્ગંધ-એ બે ગંધ; શ્વેત, પીત, નીલ, લાલ અને કૃષ્ણ-એ પાંચ રંગ (વર્ણ).

૩૮૧ પ્ર. પુદ્ગલના કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. બે ભેદ છે-પરમાણુ અને સ્કંધ.

૩૮૨ પ્ર. પરમાણુ કોને કહે છે ?

ઉ. જેનો ખીન્ને ભાગ થઈ શકતો નથી એવા સૌથી નાના પુદ્ગલને પરમાણુ કહે છે.

૩૮૩ પ્ર. સ્કંધ કોને કહે છે ?

ઉ. બે કે બેથી અધિક પરમાણુઓના બંધને સ્કંધ કહે છે. આખી વસ્તુ તે સ્કંધ, તેથી ઓછો તે સ્કંધદેશ, અર્ધથી ઓછો તે સ્કંધપ્રદેશ અને અવિભાગી તે પરમાણુ. પરમાણુ સ્કંધ થવાથી મૂર્તિ બને છે. પરમાણુ એકલો હોય ત્યારે ઇન્દ્રિયગોચર થતો નથી. એક પ્રદેશમાં એક પરમાણુ રહે, તે જ જગ્યાએ ખીન્ન અનંત પરમાણુ સ્કંધપણે

ચોતે ચોતાનો વેરી, તે આ કેવી ખરી વાત છે !

રહી શકે છતાં તે પરમાણુને બાધ ન આવે. કાળ અને ક્ષેત્રના માપનું કારણ પણ પરમાણુ છે.

૩૮૪ પ્ર. પુદ્ગલ દ્રવ્યની પર્યાયના કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. શબ્દ, બંધ, સૂક્ષ્મ, સ્થુલ, સંસ્થાન, ભેદ, તમ, છાયા, ઉદ્યોત અને આતપ; આમ બધા પુદ્ગલ દ્રવ્યોની પર્યાયના દશ ભેદ છે. પુદ્ગલની પર્યાયનું અસ્તિત્વ સ્વતંત્ર છે, આત્મા માત્ર તેને જાણનારો છે એવું યથાર્થ શ્રદ્ધાન અને જ્ઞાન કરવું તે ધર્મ છે.

૩૮૫ પ્ર. શબ્દ પર્યાયના કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. તેના બે ભેદ છે : ૧. ભાષાત્મક ૨. અભાષાત્મક. આમાં વર્ણો ભાષાત્મકના બે ભેદ છે : અક્ષરાત્મક અને અનઅક્ષરાત્મક.

૩૮૬ પ્ર. અક્ષરાત્મક એટલે શું ?

ઉ. સંસ્કૃત, ગુજરાતી આદિ ભાષાઓ અનેક પ્રકારની છે. કોઈ પણ ભાષા હોય પરંતુ તે જીવથી બોલાતી નથી. તે ભાષાપુદ્ગલોનો વ્યંજનપર્યાય છે. ભાષા પુદ્ગલ દ્રવ્યના કારણથી ઉત્પન્ન થઈ છે, પણ જીવના કારણથી નથી. પુદ્ગલ દ્રવ્ય જગતનું તત્ત્વ છે તેમાં ભાષાવર્ગણામાંથી શબ્દ થવાને યોગ્ય પરમાણુ શબ્દરૂપ પરિણમે છે. જીવની ધરજાથી ભાષા થતી નથી.

૩૮૭ પ્ર. તો પછી લાકડીમાંથી અવાજ કેમ નીકળતો નથી ?

ઉ. ભાષાનો કાળ (સમય) નથી, એટલે પરમાણુ તે રૂપે પરિણમતા નથી.

૩૮૮ પ્ર. અન અક્ષરાત્મક ભાષા એટલે શું ?

ઉ. બે ઈન્દ્રિય; ત્રણ ઈન્દ્રિય, ચાર ઈન્દ્રિય, અસંસી પંચેન્દ્રિય, તિર્યંચોની ભાષાને અનઅક્ષરાત્મક ભાષા કહે છે. મચ્છર અથવા માખીનો બાણબણાટ તે પુદ્ગલનો અવાજ છે, મચ્છરનો જીવ છે તેથી તે અવાજ નીકળે છે કે બોલે છે તેમ નથી. ભગવાનની ઝૂંધ્વનિ અનઅક્ષરાત્મક છે. તે પણ પુદ્ગલની અવસ્થા છે. તીર્થંકરનો આત્મા તેનો કર્તા-હર્તા નથી.

૩૮૯ પ્ર. હવે અભાષાત્મક શબ્દના ભેદ કહો.

ઉ. તેના પ્રયોગિક તથા વૈસસિક એમ બે ભેદ છે. તેમાં પ્રયોગિકના તત, વિતત, ધન, સુષિર એમ ચાર ભેદ છે.

લોકત્યાગ વિના વૈરાગ્ય યથાયોગ્ય પામવો દુર્લભ છે.

તત : વીણા વગેરેનો જે અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે તે.

વિતત : ઢોલ વગેરેમાં જે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે તે.

ધન : મંજીરા તથા તાલથી જે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે તે.

સુષિર : ખંસી, સીટી આદિ નિમિત્તથી જે અભાષાત્મક શબ્દ નીકળે છે તે.

ઉપર પ્રમાણે ચાર પ્રકારના શબ્દોમાં જીવનું નિમિત્ત છે તેથી તેને પ્રાયોગિક કહે છે. પણ જીવના પ્રયોગથી શબ્દ પુદ્ગલ નીકળતા નથી. શબ્દપુદ્ગલ સ્વતંત્ર સ્વક્રમે સ્વયં પરિણમે છે.

વૈસસ્રિક : સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થવાવાળા શબ્દો તેને વૈસસ્રિક કહે છે. મેઘગર્જના, તેનો કર્તા ઈશ્વર નથી પણ તે પુદ્ગલ વ્યવસ્થાની અવસ્થા છે.

૩૯૦ પ્ર. અંધ પુદ્ગલ પર્યાયના ભેદ કેટલા ?

ઉ. કર્મ અને નોકર્મ (શરીર). કર્મ અને નોકર્મ અંધ પુદ્ગલની વિભાવ-વ્યંજન પર્યાય છે. આત્મા તો ફક્ત તેનો જોવા અને જાણવાવાળો છે. કર્તા-હર્તા નથી. આત્મા ધ્યાન રાખે તો શરીર નિરોગી રહે, એવું તો થતું નથી. શરીરને તો જોવું રહેવાનું હોય તેમ જ રહે છે. ધર્મી જીવ એમ સમજે છે કે વિકાર, વિકારનું ફળ, કર્મ, પૈસા તે સંયોગ છે અને હું તો તેનો જાણવાવાળો છું, કરવાવાળો નથી. તીર્થંકર, ચક્રવર્તીની દષ્ટિ વર્તમાન પુણ્યભાવ ઉપર નથી. અગાઉ પુણ્ય કર્યાં અને તેથી સંયોગ મળ્યા એમ જાણતા છતાં તેના સ્વામી થતા નથી.

૩૯૧ પ્ર. સૂક્ષ્મત્વ પુદ્ગલ પર્યાય શું છે તે સમજાવો ?

ઉ. જેમ બિલ્વકૃષ્ણ વગેરેની અપેક્ષાએ ખોર વગેરેનું સૂક્ષ્મપણું છે. બિલ્વકૃષ્ણ અથવા ખોરમાં રહેલા જીવે બિલ્વકૃષ્ણ અથવા ખોરનું શરીર બનાવ્યું નથી, તે તો પોતાની યોગ્યતાના કારણે સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ છે. જીવ અને પુદ્ગલ બંને સ્વતંત્ર છે અને બંને વચ્ચે અત્યંતભાવ છે. જીવ જડનું કાંઈ કરતો નથી.

૩૯૨ પ્ર. નારિયેળનું ઝાડ વાવનારે તે નારિયેળ બનાવ્યું તેની ના કહી શકાશે ?

સર્વે જીવો માં સ્વાત્મતુલ્ય યુદ્ધિ તે અતુકંપા.

ઉ. નારિયેળ વાવનારે તે બનાવ્યું નથી. જે પદાર્થ સ્કંધરૂપ ઉત્પન્ન થવાના હોય તે પોતાના સ્વકાળે ઉત્પન્ન થાય છે. જીવના કારણથી ઉત્પન્ન થતા નથી.

૩૯૩ પ્ર. કોઈ પુદ્ગલ બ્યક્ષણરૂપ થાય છે ત્યારે અંદર જીવ આવ્યો તે પહેલાં તે જીવે એવું કર્મ કયું હશે કે જેથી તે જીવ બ્યક્ષણરૂપે ઉત્પન્ન થયો ને ?

ઉ. નહીં, જીવ તથા કર્મના કારણે તે અવસ્થા ઉત્પન્ન નથી થઈ. અજ્ઞાની જીવ અભિમાન કરે છે કે હું એની અવસ્થા સ્થિતિનો કર્તા છું, અથવા મારા પૂર્વોપાર્જીત કર્મથી આ સ્થિતિને પામ્યો છું. કર્મ તે નોકર્મરૂપ બિલ્વફળ, આંબળા, ખોર વગેરે શરીરની રચનામાં ફક્ત નિમિત્તમાત્ર છે. વાસ્તવમાં આહારવર્ગણના પરમાણુ સ્વયં પોતાની યોગ્યતાથી બિલ્વ, આંબળા, ખોરના શરીરરૂપ પરિણમે છે. આ તો તેઓની વિભાવ વ્યંજન પર્યાય છે જેના કર્તા પુદ્ગલ પરમાણુ પોતે જ છે, જીવ અથવા કર્મ નથી. ખોરની સૂક્ષ્મતા પુદ્ગલના કારણે છે. તેમાં કોઈની અપેક્ષા નથી, તેને જીવ નથી બનાવતો. જીવ તો ફક્ત બાણુવાવાળો-દેખવાવાળો છે.

૩૯૪ પ્ર. સંસ્થાનના છ પ્રકાર કહો ?

- ઉ. ૧. સમચતુરસ્ર :- જેના ઉદયથી શરીરનો આકાર ઉપર, નીચે તથા વચ્ચેથી સમાન હોય.
૨. ત્ર્યંગોદય પરિમંડળ :- જેના ઉદયથી શરીરનો આકાર વડ જેવો નાલિથી ઉપર મોટો અને નાલિના નીચે પાતળો હોય.
૩. સ્વાતિ (સાતિક) :- જેના ઉદયથી સ્વાતિ-નક્ષત્ર અથવા સાપના જેવો શરીરનો આકાર હોય, એટલે ઉપરથી પાતળો અને નાલિના નીચેથી મોટો.
૪. કુબ્જક :- જે કર્મના ઉદયથી કુબ્જકું શરીર થાય.
૫. વામન :- જેના ઉદયથી નાનું શરીર થાય.
૬. હુંડક :- જેના ઉદયથી શરીરના અંગો ભયાનક અને ખરાબ આકારનાં હોય. ઉપરાંત ગોળ, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ આદિ વ્યક્ત-

વ્યવહાર શુદ્ધ હોય તો ધર્મ સૂઝે.

અવ્યક્તરૂપ અનેક પ્રકારનાં સંસ્થાન છે તે પણ પુદ્ગલનાં છે. છતાં પણ આત્મા તેા ઉપરનાં સંસ્થાનથી ભિન્ન છે. પુદ્ગલની સૃષ્ટિ પુદ્ગલથી થાય છે.

૩૯૫ પ્ર. જીવ વિના આવા આકાર કેવી રીતે થાય ?

ઉ. જીવ નિમિત્તમાત્ર છે તેથી વ્યવહારથી જીવને સંસ્થાનવાળો કહેવાય છે. પરંતુ જીવ છે તેથી આવા પૃથક પૃથક આકાર થાય છે તેમ નથી. તે તેા પુદ્ગલની સમય સમયની યોગ્યતાનુસાર થાય છે. જીવ તેા સંસ્થાનથી ભિન્ન છે.

૩૯૬ પ્ર. હવે ભેદ પુદ્ગલ પર્યાય સમજાવો ?

ઉ. ઘઉંનો આટો તથા ઘી, સાકર આદિ અનેકરૂપ, અનેક પ્રકારના ભેદ (ટુકડા) બન્યુવા. આ ઘઉંનો આટો થવો, આટો મોટો થવો, ઝીણો થવો, તે લોટ દળવાની ચક્કીના કારણે નથી, પીસવાવાળાના કારણે નથી, તે તેા પુદ્ગલની વિભાવ અવસ્થા છે.

૩૯૭ પ્ર. લોટની ચક્કી ચાલે છે તેતું કાંઈ નહીં ?

ઉ. લોટની ચક્કી ડોણ ફેરવે છે ? ફેરવવાવાળાના હિસાબે ચક્કી ફરતી નથી અને ચક્કી ફરવાથી લોટ થતો નથી. જીવ અભિમાન કરે છે. ઘઉંમાંથી લોટ રૂપ ભેદ (ટુકડા) થવું તે પુદ્ગલની પોતાની અવસ્થા છે. વળી પાછું લોટમાં કેટલીયે વાર આખા દાણા રહી જાય છે, નાના મોટા ટુકડા પણ થાય છે; જે ચક્કીના કારણે હોય તેા બધા ટુકડા એક સરખા થવા જોઈએ, પણ એમ તેા થતું નથી. સાકરના ટુકડા થવા, લાકડાના કાડચાં થવાં, પથ્થરના ટુકડા થવા, ગોળના ટુકડા થવા, તે ભેદ પર્યાયનો સ્વભાવ છે.

૩૯૮ પ્ર. તમ (અંધકાર) પુદ્ગલ પર્યાય કોને કહે છે ?

ઉ. દષ્ટિને રોકવાવાળો અંધકાર તેને તમ કહે છે તે પુદ્ગલની પર્યાય છે. અંધકાર પુદ્ગલની સ્કંધરૂપ વ્યંજન પર્યાય છે. તે આંખથી દેખાય છે તેથી સ્થૂળ છે અને હાથથી પકડાતી નથી તેથી સૂક્ષ્મ છે. તેથી સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ કહે છે.

સમ્યક્ત્વ પામવું ફલભ છે અને તે આવ્યું તેા ચારિત્ર પામવું અતિ ફલભ છે.

૩૯૯ પ્ર. દિપક ઊઝાઈ જવાથી અંધકાર થાય તેમાં પુદ્ગલની પર્યાય કયાં આવી ?

ઉ. દિપકના ઊઝાવાથી કે વાદળાંથી અંધકાર થાય તેમ માનનાર અજ્ઞાની છે. તે ભ્રમ છે. અંધકાર પુદ્ગલની પર્યાય છે, તે બીજાના કારણથી થતી નથી.

૪૦૦ પ્ર. છાયા પુદ્ગલની પર્યાય છે તે કેવી રીતે ?

ઉ. વૃક્ષના નિમિત્તથી થવાવાળી છાયા તે પુદ્ગલની અવસ્થા છે. છાયા વૃક્ષના કારણે નથી, છાયા અને વૃક્ષ ભિન્ન ભિન્ન સ્કંધ છે. વૃક્ષ સ્થૂળ-સ્થૂળ છે અને છાયા સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ છે, આમ બંને સ્કંધની ભતિ ભિન્ન છે.

૪૦૧ પ્ર. સ્કંધના સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. સ્કંધના છ ભેદ છે. તે જીવના કારણે નથી પણ પુદ્ગલના કારણે છે.

૧. જે સ્કંધ છૂટા પડી ગયા પછી મળતા નથી તે સ્થૂળ-સ્થૂળ કહેવાય છે. જેમ, લાકડી, પૃથ્વી વિગેરે.

૨. જે સ્કંધ છૂટા પડી ફરી મળી જાય છે તે સ્થૂળ છે. જેમ તેલ, ઘી વિગેરે.

૩. જે સ્કંધ આંખથી દેખાય પણ બીજી ઇન્દ્રિયથી ન પકડાય તે સ્થૂળ સૂક્ષ્મ છે. જેમ છાયા આદિ.

૪. જે સ્કંધ આંખથી ન દેખાય પણ કોઈ પણ બીજી ઇન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરી શકાય તે સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ છે. જેમ શબ્દ આદિ.

૫. કોઈ પણ ઇન્દ્રિયથી ગ્રહણ ન થઈ શકે તે સૂક્ષ્મ છે. જેમ કે કાર્માણુ સ્કંધ.

૬. કાર્માણુથી પણ સૂક્ષ્મ સ્કંધ-ખે પરમાણુથી અનંત પરમાણુ સુધીના સ્કંધ તે સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ છે.

૪૦૨ પ્ર. આંગળીને તડકામાં રાખીએ તેથી તેની છાયા કાળા રૂપમાં દેખાય છે ને ?

ઉ. ના; એમ નથી. આંગળી સ્થૂળ-સ્થૂળ છે, અને છાયા સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ છે, બંનેની ભતિ ભિન્ન છે. અજ્ઞાની સંયોગને માને છે. જ્ઞાની

“જ્ય જા-યો નિજ રૂપકો, તથ જા-યો સખ લોક,
નહિ જા-યો નિજ રૂપકો, સખ જા-યો સો ફેક.”

સ્વભાવને માને છે. પ્રત્યેક પર્યાય સ્વતંત્ર છે, તે પોતે પોતાની મેળે થઈ રહી છે. તેવી જ રીતે દર્પણમાં પડતું શરીરનું પ્રતિબિંબ, શરીર અને પ્રતિબિંબ ભિન્ન ભિન્ન છે. શરીરના લીધે પ્રતિબિંબ નથી.

૪૦૩ પ્ર. ઉદ્યોત કેને કહે છે ?

ઉ. ચંદ્રમાના પ્રકાશ તથા આગિયા વિગેરે તિર્યંચ જીવોના શરીરના પ્રકાશને ઉદ્યોત કહે છે. તે ઉદ્યોત પુદ્ગલ દ્રવ્યની વિભાવ વ્યંજન પર્યાય છે. બિલાડી કે સિંહની આંખમાંથી પ્રકાશ દેખાય છે તે જીવના કારણે નથી, પણ તે ઉદ્યોત પુદ્ગલ દ્રવ્યની વિભાવ વ્યંજન પર્યાય છે.

૪૦૪ પ્ર. આતપ કેને કહે છે ?

ઉ. સૂર્યના પ્રકાશને તથા સૂર્યકાંત મણિના પ્રકાશને આતપ કહે છે. તેમાં એકેન્દ્રિય જીવ છે એટલે પ્રકાશ છે એમ નથી. આતપ પુદ્ગલની વિભાવ વ્યંજન પર્યાય છે.

૪૦૫ પ્ર. ઉપર મુજબ પુદ્ગલ સ્કંધના દશ ભેદ શા કારણે થાય છે ?

ઉ. પુદ્ગલમાં સ્નિગ્ધ તથા રુક્ષના કારણે બંધ થાય છે. શબ્દ ખોલાય છે તે આત્માથી નથી ખોલાતો તેમ હોઠથી પણ નથી ખોલાતો. હોઠ આહારવર્ગણથી બન્યા છે. શબ્દ ભાષાવર્ગણના રુક્ષ અને સ્નિગ્ધ ગુણના કારણે બન્યા છે. શરીરનું બહુ પાતાળું થવું તે પુદ્ગલની અવસ્થા છે. શરીરમાં શ્વાસ ચાલવો, પગ ચકકડી જવો તે બધું પુદ્ગલની પર્યાય છે. તેમાં જીવનો કોઈ અધિકાર નથી. દૂધમાંથી દહીં થવું, તલમાંથી તેલ નીકળવું, મોસાંખીમાંથી રસ નીકળવો, વીજળી થવી, ધનુષ્યમાંથી બાણની ગતિરૂપ અવસ્થા થવી, એ બધી પુદ્ગલની અવસ્થા છે. બરફનો ચૂરો થવો અને પાછો મળી જવો તે બીજા કોઈ કારણે નહિ પણ રુક્ષ-સ્નિગ્ધ ગુણના કારણે થાય છે. જેમ આત્મા ત્રિકાળી વસ્તુ છે, જેના જ્ઞાનાદિ ગુણ ત્રિકાળી અને તેની જ્ઞાનાદિ પર્યાય પ્રત્યેક સમય બદલાતી રહે છે, તેમ પુદ્ગલ દ્રવ્યના સ્પર્શાદિ ગુણ ત્રિકાળી છે અને તેની પર્યાય પ્રતિ સમય પલટતી રહે છે કે જેના દશ ભેદ ઉપર પ્રમાણે બતાવ્યા છે.

સહજાતમ સ્વરૂપ પરમગુરુ.

- ૪૦૬ પ્ર. સ્કંધ પુદ્ગલના કેટલા પ્રકાર છે ?
- ઉ. સ્કંધ પુદ્ગલના છ પ્રકાર અને દષ્ટાંત આ પ્રમાણે :- અતિસ્થૂળ (પૃથ્વી), સ્થૂળ (ઝળ), સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ (છાયા-પ્રકાશાદિ નેત્રેન્દ્રિય વિષય), સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ (રસ-ગંધ-સ્પર્શ-શબ્દ વગેરે શેષ ઈન્દ્રિય વિષય), સૂક્ષ્મ (કાર્મણ્ય સ્કંધ), અને અતિ-સૂક્ષ્મ (પરમાણુ).
- ૪૦૭ પ્ર. છ દ્રવ્યોમાં કેટલાં સક્રિય અને કેટલાં નિષ્ક્રિય છે ?
- ઉ. જીવ અને પુદ્ગલકાય-આ બે દ્રવ્યો સક્રિય છે. બાકીનાં બધાં (ચાર દ્રવ્યો) નિષ્ક્રિય છે.
- ૪૦૮ પ્ર. જીવ કયા સાધનથી સક્રિય બને છે ?
- ઉ. જીવ સક્રિય બને છે તેમાં કર્મ, નોકર્મરૂપ પુદ્ગલ બાહ્ય સાધન છે.
- ૪૦૯ પ્ર. પુદ્ગલ કયા સાધનથી સક્રિય બને છે ?
- ઉ. પુદ્ગલ સક્રિય બને છે તેમાં કાળદ્રવ્ય બાહ્ય સાધન છે.
- ૪૧૦ પ્ર. પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં કયા કયા વિશેષ ગુણુ છે ?
- ઉ. જીવ દ્રવ્યમાં ચૈતન્ય (દર્શન, જ્ઞાન), શ્રદ્ધા (સમ્યક્ત્વ), ચારિત્ર, સુખ, વીર્ય, ક્રિયાવતી શક્તિ, વૈભાવિક શક્તિ વગેરે.
પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, ક્રિયાવતી શક્તિ વગેરે,
ધર્મ દ્રવ્યમાં ગતિ હેતુત્વ વગેરે, એટલે જીવ તથા પુદ્ગલને ગતિ કરવામાં જે સહાયકારી થાય તે ધર્મ દ્રવ્ય.
અધર્મ દ્રવ્યમાં સ્થિતિ હેતુત્વ વગેરે, એટલે જીવ અને પુદ્ગલને સ્થિર રહેવામાં જે સહાયકારી થાય તે અધર્મ દ્રવ્ય.
આકાશ દ્રવ્યમાં અવગાહન હેતુત્વ વગેરે, એટલે જીવાદિક પાંચે દ્રવ્યને જે રહેવાની જગ્યા આપે છે તે આકાશ.
કાળ દ્રવ્યમાં પરિણમન હેતુત્વ વગેરે.
કોઈ અન્ય દ્રવ્ય (જીવ કે પુદ્ગલ) એકબીજાને ગમન કે સ્થિર કરાવી શકતા નથી પણ તે બંને દ્રવ્ય પોતપોતાની ક્રિયાવતી

એર રાખવું એ ભયંકર નથી પણ એરનો ઉપયોગ કરવો એ ભયંકર છે—તેમ સંસાર ભયંકર નથી પણ મન સંસારમાં રાખવું તે ભયંકર છે.

શક્તિની તે સમયની યોગ્યતા પ્રમાણે પોતાથી ગમન કરે છે કે સ્થિર થાય છે.

૪૧૧ પ્ર. દર્પણમાં પડતું પ્રતિબિંબ તે માત્ર ખાલી દેખાવ છે કે કોઈ તરવતું બનેલું છે ?

ઉ. દર્પણમાં પડતું પ્રતિબિંબ ખાલી દેખાવ નથી. તે અમુક તરવતું બનેલું છે.

૪૧૨ પ્ર. તડકાના પ્રકાશમાં જે રજ જેવું દેખાય છે તે શું અણુ છે ?

ઉ. તડકાના પ્રકાશમાં સૂક્ષ્મ રજ જેવું જે દેખાય છે, તે અણુ નથી, પણ અનેક પરમાણુઓનો બનેલો સ્કંધ છે. પરમાણુ ચક્ષુએ જોયાં ન જાય. ચક્ષુ ઇન્દ્રિયલબ્ધિના પ્રબળ ક્ષયોપશમવાળા જીવ, દૂરદેશી લબ્ધિસંપન્ન યોગી અથવા કેવળીથી તે દેખી શકાય છે.

૪૧૩ પ્ર. ધર્મદ્રવ્ય કોને કહે છે ?

ઉ. સ્વયં ગતિ કરતાં જીવ અને પુદ્ગલને ગતિ કરવામાં નિમિત્ત હોય તેને ધર્મદ્રવ્ય કહે છે, જેમ ગતિ કરતી માછલીને ગતિ કરવામાં પાણી.

૪૧૪ પ્ર. અધર્મ દ્રવ્ય કોને કહે છે ?

ઉ. સ્વયં ગતિપૂર્વક સ્થિતિરૂપ પરિણમતા જીવ અને પુદ્ગલને સ્થિર થવામાં જે નિમિત્ત હોય તેને અધર્મ દ્રવ્ય કહે છે. જેમ મુસાફરને સ્થિર થવા માટે ઝાડનો છાંયો.

૪૧૫ પ્ર. આકાશ દ્રવ્ય કોને કહે છે ?

ઉ. જે જીવાદિ પાંચે દ્રવ્યોને રહેવા માટે જગ્યા આપે તેને આકાશ દ્રવ્ય કહે છે. આકાશ દ્રવ્ય સર્વ વ્યાપક છે, સર્વત્ર છે.

૪૧૬ પ્ર. આકાશના કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. આકાશ એક જ અખંડ દ્રવ્ય છે. લોકાકાશ તથા અલોકાકાશ તેના ભેદ છે.

૪૧૭ પ્ર. લોકાકાશ કોને કહે છે ?

ઉ. જ્યાં સુધી જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને કાળ એ સમસ્ત દ્રવ્યો છે ત્યાં સુધીના આકાશને લોકાકાશ કહે છે.

જે સદાય મૃત્યુનું ચિંતન કરે છે તે ધર્મની પ્રાપ્તિ કરે છે.

- ૪૧૮ પ્ર. અલોકાકાશ કોને કહે છે ?
 ઉ. લોકાકાશની બહારના અનંત આકાશને અલોકાકાશ કહે છે.
- ૪૧૯ પ્ર. લોક એટલે શું ?
 ઉ. સમસ્ત વિશ્વ.
- ૪૨૦ પ્ર. અલોક કેવડો છે ?
 ઉ. અનંતો.
- ૪૨૧ પ્ર. અનંતો એટલે ?
 ઉ. જેનો અંત એટલે છોડો નહિ તે.
- ૪૨૨ પ્ર. લોક મોટો કે અલોક ?
 ઉ. અલોક.
- ૪૨૩ પ્ર. અલોકમાં શું છે ?
 ઉ. એકબું આકાશ છે, બીજું કંઈ જ નથી.
- ૪૨૪ પ્ર. લોક અને અલોક બંને મળીને શું કહેવાય ?
 ઉ. લોકાલોક.
- ૪૨૫ પ્ર. જ દ્રવ્યમાં લોકમાં કેટલાં ? અલોકમાં કેટલાં ?
 ઉ. લોકમાં જ એ દ્રવ્ય છે અને એક આકાશદ્રવ્ય લોક-અલોક બંને વ્યાપી રહેલ છે. આકાશ એક અખંડ દ્રવ્ય છે, તેથી લોકમાં કાળને લઈને જે પરિણતિ થાય છે તેને લઈને અલોકમાં કાળદ્રવ્ય નથી છતાં ત્યાં પણ પરિણતિ થયા કરે છે.
- ૪૨૬ પ્ર. કાળદ્રવ્ય કોને કહે છે ?
 ઉ. પોતપોતાની અવસ્થારૂપે સ્વયં પરિણમતા જીવાદિ દ્રવ્યોના પરિણમનમાં જે નિમિત્ત હોય તેને કાળદ્રવ્ય કહે છે-જેમ કે કુંભારના ચાકને ફરવા માટે લોઢાનો ખીલો.
- ૪૨૭ પ્ર. પુદ્ગલ પરમાણુને ગતિમાં સહકારી કારણ ધર્મદ્રવ્ય છે તેમાં કાળ દ્રવ્યનું શું પ્રયોજન છે ?
 ઉ. ગતિમાં સહકારી કારણ ધર્મદ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં ખીલ્લું પણ ઘણું સહકારી કારણ હોય છે. ધર્મદ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા

જ્ઞાની પુરુષે કહેવું બાકી નથી રાખ્યું; પણ જીવે કરવું બાકી રાખ્યું છે.

છતાં પણ, જીવોને ગતિમાં કર્મ-નોકર્મરૂપ પુદ્ગલો સહકારી કારણ થાય છે, અને અણુ તથા સ્કંધ-એ પુદ્ગલોને ગમનમાં (ધર્મ દ્રવ્ય ઉપરાંત) કાળ દ્રવ્ય સહકારી કારણ થાય છે.

૪૨૮ પ્ર. જીવ પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યોના પરિણમનમાં સહકારી કારણ કાળદ્રવ્ય છે પણ કાળદ્રવ્યના પરિણમનમાં સહકારી કારણ કોણ છે ?

ઉ. જેમ આકાશદ્રવ્ય બધા દ્રવ્યોને અવગાહના આપવામાં નિમિત્ત થાય છે અને પોતાની અવગાહનાનો આધાર સ્વયં પોતે જ છે, તેમ કાળદ્રવ્ય બાકીના બીજા બધા દ્રવ્યોના પરિણમનમાં નિમિત્ત થવા ઉપરાંત પોતાના પરિણમનમાં પોતે સ્વયં નિમિત્ત છે.

૪૨૯ પ્ર. શું ઉપરના ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગલ એ ચારે અજીવતત્ત્વો બીજાં દર્શનોને પણ માન્ય છે ?

ઉ. નહિ, આકાશ અને પુદ્ગલ એ બંને તત્ત્વો તો વૈશેષિક, ન્યાય, સાંખ્ય આદિ દર્શનોને પણ માન્ય છે; પરંતુ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બંને તત્ત્વો જૈનદર્શન સિવાય બીજાં કોઈ પણ દર્શન માનવું નથી. પુદ્ગલાસ્તિકાય એ સંસાર પણ ક્રમ જૈનશાસ્ત્રમાં જ પ્રસિદ્ધ છે. બીજાં દર્શનોમાં એ તત્ત્વને સ્થાને પ્રકૃતિ, પરમાણુ આદિ શબ્દોનો ઉપયોગ થાય છે.

૪૩૦ પ્ર. પર્યાય એટલે શું ?

ઉ. જુદાં જુદાં નિમિત્તને લઈને દ્રવ્યની જુદી જુદી અવસ્થા થતી રહે છે તેને પર્યાય કહે છે. જેમકે : જીવ એ દ્રવ્ય અને મનુષ્ય, તિર્યચ વગેરે પર્યાય. જીવના શુદ્ધ સ્વભાવની રાગ દ્વેષમાં પરિણતી તે વિભાવ પર્યાય. માટી એ દ્રવ્ય અને ઘડો તેની પર્યાય.

૪૩૧ પ્ર. છ દ્રવ્યમાં જીવ કેટલા અને અજીવ કેટલા ?

ઉ. જીવ સિવાયનાં પાંચે દ્રવ્યો અજીવ છે.

૪૩૨ પ્ર. પુદ્ગલ અજીવ દ્રવ્ય હોવા છતાં તે સ્વયં ગતિમાન દ્રવ્ય કહેવાય છે ?

ઉ. હા. પુદ્ગલમાં ક્રિયાવતી શક્તિનો ગુણ છે તેથી પોતાની યોગ્યતા-નુસાર ગતિ-ક્ષેત્રાન્તરરૂપ પર્યાય થાય છે.

આત્મ પરિણામની સ્વસ્થતાને શ્રી તીર્થંકર સમાધિ કહે છે.

- ૪૩૩ પ્ર. છ દ્રવ્યમાં રૂપી કેટલાં ? અરૂપી કેટલાં ?
 ઉ. પુદ્ગલ સિવાયનાં પાંચે દ્રવ્ય અરૂપી છે.
- ૪૩૪ પ્ર. છ દ્રવ્યમાં અસ્તિકાય કેટલાં ?
 ઉ. એક કાળ દ્રવ્ય સિવાયનાં પાંચે અસ્તિકાય કહેવાય છે. (જુઓ પ્ર. ૪૭૦)
- ૪૩૫ પ્ર. અસ્તિકાય એટલે શું ?
 ઉ. પ્રદેશોના સમૂહને અસ્તિકાય કહે છે. (જુઓ પ્રશ્ન-૫૬૭થી ૫૬૯)
- ૪૩૬ પ્ર. ધર્મદ્રવ્ય અને ધર્મ (સંવર, નિર્જરાની કરણી) એ બંને એક કે જુદાં ?
 ઉ. તદ્દન જુદાં. ધર્મ દ્રવ્ય જડ છે, અજીવ છે. સંવર, નિર્જરારૂપ ધર્મ એ તો જીવનો પુરુષાર્થ છે માટે બંને જુદાં છે.
- ૪૩૭ પ્ર. પ્રદેશ એટલે શું ?
 ઉ. ધર્માસ્તિકાય વગેરે પાંચે અસ્તિકાયના નાનામાં નાના હિસ્સાને પ્રદેશ કહે છે. (કાળ દ્રવ્યને પ્રદેશ હોતા નથી.)
- ૪૩૮ પ્ર. દુષમકાળ એટલે શું ?
 ઉ. દુષમ શબ્દનો અર્થ દુઃખે કરીને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય એવો થાય છે અથવા આ કાળમાં પરમાર્થમાર્ગનું વિશેષ કરીને દુર્લભપણું છે. આ ક્ષેત્રે વર્તમાનકાળમાં પૂર્વે જોણે પરમાર્થ માર્ગ આરાધ્યો છે, તે દેહ ધારણ ન કરે, અને તે સત્ય છે, કેમ કે જો તેવા જીવોના સમૂહ દેહધારીપણે આ ક્ષેત્રે વર્તેલા હોત તો તેમને તથા તેમના સમાગમમાં આવનારા એવા ઘણા જીવોને પરમાર્થ માર્ગની પ્રાપ્તિ સુખે કરીને થઈ શકતી હોત; અને તેથી આ કાળને “દુષમ” કહેવાનું કારણ રહેત નહીં. મુમુક્ષુપણું, સરળપણું, નિવૃત્તિ, સત્સંગ આદિ સાધનો પરમ દુર્લભ બાણી આ દુષમ કાળને હુંડા અવસર્પિણી કાળ કહ્યો છે.
- ૪૩૯ પ્ર. પરમાર્થનું ક્ષીણપણું છે માટે વર્તમાનકાળને દુષમકાળ કહ્યો છે કે દુષમકાળ છે માટે પરમાર્થનું ક્ષીણપણું છે ?
 ઉ. પરમાર્થમાર્ગને યોગ્ય પુણ્યવાળા બહુ ઓછા જીવો હોવાથી આ કાળને દુષમ કહ્યો છે. જીવોનાં કર્મને લઈને કાળને પણ ક્લંક

શ્રદ્ધા તે સાધન અને અનુભવ તે સાધ્ય.

લાગ્યું છે. કાળ કોઈનો હાથ ઝાલવા નથી આવતો કે તને પરમાર્થમાં નહીં પ્રવર્તવા દઉં. એ જીવનો જ વાંક છે, કાળનો દોષ નથી. સારાં નિમિત્તો ન મળે તેવો કાળનો પ્રભાવ જીવનાં કર્મને લઈને બને.

- ૪૪૦ પ્ર. એક અહોરાત્રી એટલે શું ?
ઉ. એક દિવસ અને એક રાત, આજ સવારથી કાલ સવાર સુધી.
- ૪૪૧ પ્ર. એક અહોરાત્રીની ઘડી કેટલી ?
ઉ. સાઠ.
- ૪૪૨ પ્ર. એક અહોરાત્રીના મુહૂર્ત કેટલાં ?
ઉ. ત્રીસ.
- ૪૪૩ પ્ર. એક મુહૂર્તની ઘડી કેટલી ?
ઉ. બે.
- ૪૪૪ પ્ર. એક મુહૂર્તની આવલિકા કેટલી ?
ઉ. એક કોડ સડસઠ લાખ, સત્યોતેર હજાર, બસો સોળ.
- ૪૪૫ પ્ર. એક આવલિકાના અસંખ્યાત ભાગને શું કહે છે ?
ઉ. સમય (કાળનો નાનામાં નાનો ભાગ).
- ૪૪૬ પ્ર. આંખ મીંચીને ઉઘાડીએ તેટલી વારમાં કેટલા “સમય” વહી જાય ?
ઉ. અસંખ્યાતા.
- ૪૪૭ પ્ર. પૂર્વ કોને કહેવાય ?
ઉ. ચોરાશી લાખ વરસે એક પૂર્વાંગ અને ચોરાશી લાખ પૂર્વાંગે એક પૂર્વ થાય. (એક પૂર્વનાં સીત્તેર લાખ છપ્પન હજાર કરોડ વર્ષ થાય).
- ૪૪૮ પ્ર. પદ્યોપમ કોને કહેવાય ?
ઉ. અસંખ્યાત પૂર્વનો એક પદ્યોપમ થાય.
- ૪૪૯ પ્ર. સાગરોપમ કેમ થાય ?
ઉ. દશ કોડાકોડી પદ્યોપમનો એક સાગરોપમ થાય. (કોડને કોડ ગુણા કરીએ ત્યારે કોડાકોડ થાય.) જેવી રીતે સાગરમાં જળનાં ઘિંદુઓ અપાર હોય છે, તેવી રીતે સાગરોપમમાં વર્ષ પશુ અપાર હોય છે.

હૃદયથી નાનપણે રહેવામાં આત્માને લાભ છે.
નિર્માનતામાં જ આત્મગુણ પ્રગટે છે.

૪૫૦ પ્ર. કાળચક્ર એટલે શું ?

ઉ. દશ કોડાકોડી સાગરોપમનો એક અવસર્પિણી કાળ અને દશ કોડાકોડી સાગરોપમનો એક ઉત્સર્પિણી કાળ, તે બંને મળીને વીશ કોડાકોડી સાગરોપમનું એક “કાળચક્ર” કહેવાય.

૪૫૧ પ્ર. અવસર્પિણી તથા ઉત્સર્પિણી એટલે શું ?

ઉ. અવસર્પિણી એટલે આરાની ઘટતી દશા.

અવસર્પિણી કાળમાં દિવસે દિવસે શુભ ભાવોની હાનિ થાય અને ઉત્સર્પિણી કાળમાં દિવસે દિવસે શુભ ભાવોની વૃદ્ધિ થાય.

૪૫૨ પ્ર. એક અવસર્પિણી તથા એક ઉત્સર્પિણીના કેટકેટલા આરા થાય ?

ઉ. છ-છ.

૪૫૩ પ્ર. એ છ આરા સરખા હોય છે કે નાના મોટા ?

ઉ. નાના મોટા હોય છે. (જુઓ પ્રશ્ન-૪૫૬).

૪૫૪ પ્ર. કેટલા સમયમાં એક કાળ ચક્ર થાય છે ?

ઉ. એક યોજનનો લાંબો, પહોળો અને જાડો કૂવો હોય તેમાં (યુગલિયાના) અત્યંત ખારીક વાળના અસંખ્ય ખંડ કરીએ, તે અસંખ્ય ખંડવાળા વાળો ને તળાથી તે ઉપર સુધી ખૂબ (સબ્જડ) ઠાંસીને તે કૂવો ભર્યો હોય, કે જેના પરથી ચક્રવર્તીનું લશ્કર ચાલ્યું જાય, પણ એક વાળ નમે નહિ, નહીનો પ્રવાહ ધોધમાર ચાલ્યો જાય, પણ અંદર પાણી ઉતરી શકે નહીં. કદાચ અગ્નિ પણ તે ઉપર લાગે પણ અંદર જઈ શકે નહીં. તેવા કૂવામાંથી સો સો વર્ષે એકેક ખંડ કાઢતાં જ્યારે તે કૂવો ખાલી થાય તેટલામાં જેટલો વખત જાય તેને શાસ્ત્રકાર એક પલ્લ્ય કહે છે. તેવા દશ કોડાકોડ પલ્લ્યે એક સાગર થાય છે. વીસ કોડાકોડ સાગર સમય તેટલા વખતે એક કાલચક્ર થાય છે.

૪૫૫ પ્ર. એક કાળચક્રના કેટલા આરા થાય ?

ઉ. બાર. પ્રથમ અવસર્પિણીના છ આરાનાં નામ :

(૧) સુખમા સુખમા, (૨) સુખમા, (૩) સુખમા દુઃખમા, (૪) દુઃખમા સુખમા, (૫) દુઃખમા (૬) દુઃખમા દુઃખમા,

પ્રભાતના સમયે જેના રાજ્યાભિષેકની શોભા દેખાય છે તે જ દિવસે તે જ રાજાની ચિતાનો ધૂમાડો દેખવામાં આવે છે. આવી સંસારની વિચિત્રતા છે.

હવે ઉત્સર્પિણીના છ આરાનાં નામ :

(૧) દુઃખમા દુઃખમા, (૨) દુઃખમા, (૩) દુ ખમા સુખમા, (૪) સુખમા દુઃખમા, (૫) સુખમા, (૬) સુખમા સુખમા.

૪૫૬ પ્ર. એ બાર આરાના કાળનું પરિમાણ કહો.

ઉ. અવસર્પિણીના છ આરા, તેમાં પહેલો આરો ચાર કોડાકોડી સાગરોપમનો, બીજો ત્રણ કોડાકોડી સાગરોપમનો, ત્રીજો બે કોડાકોડી સાગરોપમનો, ચોથો એક કોડાકોડી સાગરોપમમાં બેતાલીશ હજાર વર્ષ ઊણો, પાંચમો આરો એકવીશ હજાર વર્ષનો અને છઠ્ઠો આરો પણ એકવીશ હજાર વર્ષનો. કુલ દશ કોડાકોડી સાગરોપમના છ આરા થયા. હવે ઉત્સર્પિણીના છ આરામાં પહેલો આરો એકવીસ હજાર વર્ષનો, બીજો પણ એકવીસ હજાર વર્ષનો, ત્રીજો એક કોડાકોડી સાગરોપમમાં બેતાલીસ હજાર વર્ષ ઊણો, ચોથો આરો બે કોડાકોડી સાગરોપમનો, પાંચમો આરો ત્રણ કોડાકોડી સાગરોપમનો અને છઠ્ઠો આરો ચાર કોડાકોડી સાગરોપમનો છે.

૪૫૭ પ્ર. હિંદુ ધર્મમાં ચાર યુગ કહ્યા છે અને તે દરેક ચાર યુગો પૂરાં થતાં પૃથ્વીના સંહાર થાય અને પ્રલય થાય અને નવું સર્જન થાય તેમ કહ્યું છે તો તે ચાર યુગનાં નામ કહો અને તે ચારે યુગનો કુલ સમય કેટલો ?

ઉ. ચાર યુગનાં નામ : સત્ યુગ, દ્વાપર, ત્રેતા અને કળિયુગ. તેનો કુલ સમય ૪૩ લાખ ૨૦ હજાર વર્ષ થાય. લૌકિક અપેક્ષાએ અને વ્યવહારમાં જૈનદર્શનમાં છ આરાને એક યુગ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. જૈનદર્શનની પરંપરાએ જગત અનાદિ અનંત છે તેનો કદી સંહાર કે પ્રલય થતો નથી તેમ તેનું નવું સર્જન પણ હોય નહીં.

અનંત કાળે જે પ્રાપ્ત થયું નથી તે પ્રાપ્તપણાને વિષે અમુક કાળ વ્યતીત થાય તે હાનિ નથી, માગ અનંત કાળે જે પ્રાપ્ત થયું નથી તેને વિષે બ્રાંતિ થાય, ભૂલ થાય તે હાનિ છે.

૪૫૮ પ્ર. પુદ્ગલ પરાવર્ત એટલે શું ?

ઉ. પુદ્ગલ=ત્રીણામાં ત્રીણાં રજકણથી માંડીને સ્થૂલમાં સ્થૂલ જે પુદ્ગલ તે સર્વમાં અગર તે સર્વથી જીવે પરાવર્ત = સમગ્ર પ્રકારે ફરવું ક્યું, સર્વમાં ભ્રમણુ ક્યું, તે સર્વને લઈ લઈને મૂક્યા છે; મૂકી મૂકીને ફરી ફરીને લીધા છે. તે પણ સૂક્ષ્મપણે અને બાદરપણે, દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી, ભાવથી, એમ (એક પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં) લીધા છે અને મૂક્યા છે. (એક પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં) અનંત કાળગચ્છ વહી જાય છે. અનંતા કાળગચ્છે એક પુદ્ગલ પરાવર્તન થાય.

૪૫૯ પ્ર. આપણા જીવે સંસારમાં ભટકતાં કેટલાં પુદ્ગલ પરાવર્તન કીધાં ?

ઉ. અનંતાં.

૪૬૦ પ્ર. અવસર્પિણી એટલે ઉતરતા કાળના પાંચમા આરામાં, અત્યારે ચાલતા આરામાં કેવું વર્તન આ ભરતક્ષેત્રમાં હશે તે બાબત સત્પુરુષોએ શું કહ્યું છે ?

ઉ. નિઝંથ પ્રવચન પરથી મનુષ્યોની શ્રદ્ધા ક્ષીણ થતી જશે. ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વોમાં મતમતાંતર વધશે. પાપાંડી અને પ્રપંચી મતાનું મંડન થશે, જનસમૂહની રુચિ અધર્મ ભણી વધશે. સત્ય, દયા હળવે હળવે પરાભવ પામશે. મોહાદિક દોષોની વૃદ્ધિ થતી જશે. દંભી અને પાપિષ્ઠ ગુરુઓ પૂજ્ય થશે. દુષ્ટ વૃત્તિના મનુષ્યો પોતાના ફંદમાં ફાંટી જશે. મીઠા પણ ધૂર્ત વક્તા પવિત્ર મનાશે. શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યાદિક શીલયુક્ત પુરુષો મલિન કહેવાશે. આત્મિક જ્ઞાનના ભેદો હણાતા જશે. હેતુ વગરની ક્રિયા વધતી જશે. અજ્ઞાન ક્રિયા બહુધા સેવાશે. વ્યાકુળ વિષયોનાં સાધન વધતાં જશે. એકાંતિક પક્ષો સત્તાધિશ થશે. શૃંગારથી ધર્મ મનાશે.

૪૬૧ પ્ર. રાજ અને પ્રજનું કેવું વર્તન હશે ?

ઉ. ખરા ક્ષત્રિઓ વિના ભૂમિ શોકાગ્રસ્ત થશે, નિર્માલ્ય રાજવંશીઓ

આત્મા કર્મકૃત (રાગાદિ અને શરીરાદિ) ભાવોથી અસંયુક્ત હોવા છતાં પણ અજ્ઞાનીઓને સંયુક્ત જેવો પ્રતિભાસે છે; તે પ્રતિભાસ ખરેખર સંસારનું બીજ છે.

વેશ્યાના વિલાસમાં મોહ પામશે. ધર્મ, કર્મ અને ખરી રાજનીતિ ભૂલી જશે, અન્યાયને જન્મ આપશે, જેમ લૂંટાશે તેમ પ્રજાને લૂંટશે, પોતે પાપિષ્ઠ આચરણે સેવી પ્રજા આગળ તે પળાવતા જશે, રાજખીજને નામે શન્યતા આવી જશે. નીચ મંત્રીઓની મહત્તા વધતી જશે. એએ દીન પ્રજાને ચૂસીને લાંડાર ભરવાનો રાજાને ઉપદેશ આપશે. શીયળભંગ કરવાનો ધર્મ રાજાને અંગીકાર કરાવશે, શૈયાદિક સદ્ગુણોનો નાશ કરાવશે, મૃગયાદિક પાપમાં અંધ બનાવશે, રાજ્યાધિકારીઓ પોતાના અધિકારથી હજરગણી અહંપદના રાખશે. વિપ્રો લાલચુ અને લોભી થઈ જશે. સદ્વિદ્યાને દાટી દેશે; સંસારી સાધનાને ધર્મ ઠરાવશે. વૈશ્યો માયાવી, કેવળ સ્વાર્થી અને કઠોર હૃદયના થતા જશે. સમગ્ર મનુષ્યવર્ગની સદ્વૃત્તિઓ ઘટતી જશે. અકૃત અને ભયંકર કૃત્યો કરતાં તેઓની વૃત્તિ અટકશે નહિ. વિવેક, વિનય, સરળતા ઇત્યાદિ સદ્ગુણો ઘટતા જશે. અનુકંપાને નામે હીનતા થશે, માતા કરતાં પત્નીમાં પ્રેમ વધશે, પિતા કરતાં પુત્રમાં પ્રેમ વધશે; પતિવ્રત નિયમપૂર્વક પાળનારી સુંદરીઓ ઘટી જશે, સ્નાનથી પવિત્રતા ગણાશે, ધનથી ઉત્તમ કુળ ગણાશે, ગુરુથી શિષ્યો આગળ ચાલશે, ભૂમિનો રસ ઘટી જશે. સંક્ષેપમાં કહેવાનો ભાવાર્થ કે કિત્તમ વસ્તુની ક્ષીણતા છે અને કનિષ્ઠ વસ્તુનો ઉદય છે. પંચમકાળનું સ્વરૂપ આમાંનું પ્રત્યક્ષ સૂચવન પણ કેટલું બધું કરે છે ?

મનુષ્ય સદ્કર્મત્વમાં પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધાવાન નહિ થઈ શકે; સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન નહિ પામી શકે, જંબુસ્વામીના નિર્વાણ પછી દશ નિર્વાણી વસ્તુ આ ભરતક્ષેત્રથી વ્યવચ્છેદ ગઈ.

૪૬૨ પ્ર. કાળ દ્રવ્યને વિશેષ પ્રકારે સમજાવો ?

ઉ. કાળ, મૂળ દ્રવ્ય નથી. ઔપચારિક દ્રવ્ય છે; અને તે જીવ તથા અજીવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે; અથવા જીવાજીવની પ્રયાય અવસ્થા તે કાળ છે. દરેક દ્રવ્યના અનંતા ધર્મ છે; તેમાં ઊર્ધ્વપ્રયય અને તિર્થંકપ્રયય એવા બે ધર્મ છે; અને કાળ વિષે તિર્થંકપ્રયય ધર્મ

જિંદગી દૂંકી છે, અને જાળ લાંબી છે, માટે જાળ દૂંકી કર તો સુખરૂપે જિંદગી લાંબી લાગશે.

નથી, એક ઉર્ધ્વપ્રચય ધર્મ છે. ઉર્ધ્વપ્રચયથી પદાર્થમાં જે ધર્મનું ઉદ્ભવવું થાય છે તે ધર્મનું તિર્થંક્રપ્રચયથી પાછું તેમાં સમાવું થાય છે. કાળના સમયને તિર્થંક્રપ્રચય નથી, તેથી જે સમય ગયો તે પાછો આવતો નથી. દિગમ્બર અભિપ્રાય મુજબ “કાળદ્રવ્ય”ના લોકમાં અસંખ્યાતા અણુ છે. તે “અણુ”માં “રક્ષ” અથવા “સ્નિગ્ધ” ગુણુ નથી; તેથી તે દરેક અણુ એકબીજામાં મળતા નથી, અને દરેક પૃથક પૃથક રહે છે. પરમાણુપુદ્ગલમાં તે ગુણુ હોવાથી મૂળ સત્તા કાયમ રહ્યા છતાં તેનો (પરમાણુપુદ્ગલનો) સ્કંધ થાય છે.

પદાર્થમાં ઉત્પાદ અને વ્યય એવાં બે પદ વર્તે છે. તેથી પૂર્વ-પર્યાયનો વ્યય અને ઉત્તર પર્યાયનો ઉત્પાદ થયા કરે છે. આ પરિવર્તનથી કાળ જણાય છે, અથવા તે પર્યાયને પરિવર્તન થવામાં કાળ સહાયકારી છે.

૪૬૩ પ્ર. કાળથી બધું બદલાય છે-પરિવર્તન થયા કરે છે, માટે બધું કાળને આધીન છે ?

ઉ. ના : કેમકે જગતના છએ દ્રવ્યો નિરંતર પોતાની દ્રવ્યત્વ શક્તિથી જ પરિવર્તન કરે છે. તેમાં કાળ દ્રવ્ય તો નિમિત્ત માત્ર છે. વસ્તુની શક્તિ કોઈની અપેક્ષા રાખતી નથી; માટે કાળને આધીન કહેવું તે વ્યવહાર કથન છે.

૪૬૪ પ્ર. આ ઉપરથી સિદ્ધાંત શું સમજવો ?

ઉ. દરેક દ્રવ્ય ત્રિકાળ જુદે જુદું સ્વતંત્ર છે અને દરેક દ્રવ્યમાં પોત-પોતાના કારણે પર્યાય અપેક્ષાએ નવી અવસ્થાનું ઉપજવું, પૂર્વ પર્યાયનો નાશ થવો અને દ્રવ્ય અપેક્ષાએ નિત્ય ટકી રહેવું એવી સ્થિતિ ત્રિકાળ થઈ રહી છે.

૪૬૫ પ્ર. કાળ શું ખાય છે ?

ઉ. તેનો ત્રણ પ્રકારે ઉત્તર છે. સામાન્ય ઉપદેશમાં “તે પ્રાણી માત્રનું આયુષ્ય ખાય છે.”

વ્યવહારનયથી કાળ “જૂનું” ખાય છે.

પગ મૂકતાં પાપ છે, જોતાં ઝેર છે, અને માથે મરણ રહ્યું છે; એ વિચારી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કર.

નિશ્ચયનયથી કાળ માત્ર પદાર્થને રૂપાંતર આપે છે, પર્યાયાંતર કરે છે. નિશ્ચયનયથી કોઈ પણ પદાર્થ કોઈ પણ કાળમાં નાશ પામે જ નહિ અને જે પદાર્થ કેવળ નાશ પામતો હોય, તો આજ કંઈપણ હોત નહિ, માટે કાળ ખાતો નથી પણ રૂપાંતર કરે છે.

૪૬૬ પ્ર. આ લોક કયા મૂળભૂત પદાર્થથી બનેલો છે ?

ઉ. પાંચ અસ્તિકાયના એકમેકાત્મકપણાથી આ “લોક”ની ઉત્પત્તિ છે, અર્થાત્ “લોક” એ પાંચ અસ્તિકાયય છે તેથી ઉપરાંત માત્ર આકાશરૂપ અલોક છે.

૪૬૭ પ્ર. પાંચ અસ્તિકાય કેને કહે છે ?

ઉ. જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ પદાર્થો પોતાના અસ્તિત્વમાં નિયમથી રહ્યા છે; પોતાની રૂપાથી અભિન્ન છે અને અનેક પ્રદેશાત્મક છે. અનેક ગુણ અને પર્યાયસહિત જેનો અસ્તિત્વ-સ્વભાવ છે તે “અસ્તિકાય.” તેનાથી ત્રેલોક્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

૪૬૮ પ્ર. અસ્તિકાયને વિશેષ સમજાવો ?

ઉ. અસ્તિકાય એટલે પ્રદેશસમૂહાત્મક વસ્તુ. એક પરમાણુ પ્રમાણે અમૂર્ત વસ્તુના ભાગને “પ્રદેશ” એવી સંજ્ઞા છે. અનેક પ્રદેશાત્મક જે વસ્તુ હોય તે “અસ્તિકાય” કહેવાય.

૪૬૯ પ્ર. પંચાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં કહો.

- ઉ. (૧) પ્રત્યેક પ્રત્યેક જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણુ છે તે જીવો અનંત છે.
 (૨) એક પરમાણુ એવા અનંત પરમાણુઓ છે. પુદ્ગલ પરમાણુ જે કે એક પ્રદેશાત્મક છે, પણ જે પરમાણુથી માંડીને અસંખ્યાત અનંત પરમાણુઓ એકત્ર થઈ શકે છે, અને અનેક પ્રદેશાત્મકપણું તે પામી શકે છે; જેથી તે પણ અસ્તિકાય કહેવા યોગ્ય છે. સો પરમાણુ, સંખ્યાત પરમાણુ, અસંખ્યાત પરમાણુ તથા અનંત પરમાણુ મળેલા એવા અનંતા સ્કંધ છે.
 (૩) “ધર્મદ્રવ્ય” એક છે તે અસંખ્યાત પ્રદેશપ્રમાણુ લોકવ્યાપક છે.
 (૪) “અધર્મદ્રવ્ય” એક છે. તે પણ અસંખ્યાત પ્રદેશપ્રમાણુ લોકવ્યાપક છે.

વખત અમૂલ્ય છે, એ વાત વિચારી આજના દિવસની
 રૂ.૧૬,૦૦૦ વિપળને ઉપયોગ કરજો.

(૫) “આકાશદ્રવ્ય” એક છે. તે અનંત પ્રદેશપ્રમાણ છે, લોકા-
લોકાન્યાયક છે. લોકપ્રમાણ આકાશ અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક છે.
જીવદ્રવ્ય, ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય અસંખ્ય પ્રદેશી છે.
આકાશદ્રવ્ય અનંત પ્રદેશી અને પુદ્ગલ સ્કંધ બે પ્રદેશીથી
માંડી અનંત પ્રદેશી છે.

૪૭૦ પ્ર. જિનાગમમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય આદિ છ દ્રવ્ય કહ્યાં છે.
તેમાં કાળને દ્રવ્ય કહ્યું છે, અને અસ્તિકાય પાંચ કહ્યાં છે. કાળને
અસ્તિકાય કહ્યો નથી, તેનો શો હેતુ હોવો જોઈએ ?

ઉ. “કાળદ્રવ્ય” એ પાંચ અસ્તિકાયનો વર્તનારૂપ પર્યાય છે, એટલે
ઉપચારિક દ્રવ્ય છે, સ્વાભાવિક દ્રવ્ય નથી. વસ્તુતા એ તો પર્યાય
જ છે; અને પળ-વિપળથી માંડી વર્ષાદિપર્યંત જે કાળ સૂર્યની
ગતિ પરથી સમજાય છે, તે “વ્યવહારિક કાળ” એમ પ્રવેતાંબરા-
ચાર્યો કહે છે. દિગમ્બરાચાર્યો પણ એમ કહે છે, પણ વિશેષમાં
એટલું કહે છે કે કાળના અસંખ્ય અણુઓ છે અને લોકાકાશના
એકેક પ્રદેશ પ્રદેશ કાલાણુ રહેલો છે, પણ તેનું એકબીજા અણુની
સાથે સંધાન નથી, અને તેથી કાળને અસ્તિકાય ગણ્યો નથી. તે
કાળાણુઓ ‘દ્રવ્ય’ કહેવા યોગ્ય છે, પણ અસ્તિકાય કહેવા યોગ્ય
નથી કેમ કે એકબીજાને અણુઓ મળીને ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ કરતા
નથી, જેથી બહુપ્રદેશાત્મક નહીં હોવાથી કાળદ્રવ્ય અસ્તિકાય
કહેવા યોગ્ય નથી. કાળદ્રવ્ય લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશ રત્નરાશિની
જેમ છૂટક અણુરૂપે રહેલા છે. અઢી દ્વીપની બહાર રાત્રિ, દિન
વગેરે કંઈ નથી. નરક અને સ્વર્ગમાં પણ રાત્રિ દિવસ છે નહિ,
માટે અઢી દ્વીપની બહાર સર્વ સ્થળે કાળનું પરિમાણ નથી.
અઢી દ્વીપમાં સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે બાહ્ય નિમિત્તથી કાળ માપી શકાય
છે. અઢી દ્વીપની બહાર જ્યોતિષ બધા સ્થિર છે. વૈમાનિક દેવમાં
નિરંતર પ્રકાશ છે અને નરકમાં નિરંતર અંધારું છે. પરંતુ

બલે તારી આજીવિકા જેટલું તું પ્રાપ્ત કરતો હો,
પરંતુ નિરૂપાધિમય હોય તો ઉપાધિમય થેલું રાજસુખ
ઈચ્છી તારો આજનો દિવસ અપવિગ્ર કરીશ નહિ.

અવધિજ્ઞાનથી અને આયુષ્યકર્મના પરમાણુ પરથી કાળનું જ્ઞાન ત્યાં પણ થાય છે.

૪૭૧ પ્ર. સ્કંધના બહુપ્રદેશીપણાના કારણે પુદ્ગલને કાય કહેવાય છે તો કાળાણુની પર્યાયના સમૂહથી ઘડી, દિવસ આદિ થાય છે, તો ઉપચારથી કાળાણુને પણ કાય કહીએ તો શું દોષ છે ?

ઉ. પરમાણુઓમાં સ્તિગ્ધ, રક્તવ ગુણ હોવાથી બંધ થાય છે અને સ્કંધ અને છે. કાળાણુમાં સ્તિગ્ધ રક્તવ ગુણ નથી હોતા તેથી તેમાં બંધનો અભાવ છે, તે હંમેશાં એક-એક અને અલગ જ રહે છે. માટે પુદ્ગલમાં તો કાયાપણુનો ઉપચાર આવે છે અને કાળાણુમાં નથી આવતો.

૪૭૨ પ્ર. અણુ તો પુદ્ગલને કહેવામાં આવે છે, તો કાળને કાળાણુ કેમ કહેવામાં આવે છે ?

ઉ. 'અણુ' શબ્દથી વ્યવહારનયથી પુદ્ગલોનું કથન કરવામાં આવે છે, પણ નિશ્ચયથી તો વર્ણાદિ ગુણોના પૂરણ-ગલનના સંબંધથી તેમને પુદ્ગલ કહેવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં તો અણુ શબ્દનો ઉપયોગ સૂક્ષ્મતાને દર્શાવવા માટે કરવામાં આવે છે. પ્રકૃષ્ટપણે જે અણુ છે તે પરમાણુ છે. પરમાણુ શબ્દ અતિ સૂક્ષ્મતાનો સૂચક છે, અને તે સૂક્ષ્મતા વાયક શબ્દનો ઉપયોગ જ્યારે પુદ્ગલની સાથે થાય, જેમ કે પુદ્ગલાણુ અથવા પુદ્ગલ પરમાણુ ત્યારે તે એમ દર્શાવે છે કે તે પુદ્ગલ અણુ હવે વિભાગ રહિત છે તેમજ જ્યારે અણુ શબ્દ કાળની સાથે વપરાય જેમ કે કાળાણુ ત્યારે તે એમ દર્શાવે છે કે તે અવિભાગી કાળદ્રવ્યનો અણુ છે.

૪૭૩ પ્ર. ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય વિગેરેમાં રક્ત ગુણુ છે ?

ઉ. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, (લોક) આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય તેના પણ અસંખ્યાત પ્રદેશ છે અને તેના પ્રદેશમાં રુક્ષ અથવા સ્તિગ્ધ ગુણુ નથી, છતાં તે કાળની માફક દરેક અણુ જુદા જુદા રહેવાને બદલે એક સમૂહ થઈ રહે છે, તેનું કારણ એ

વિષ્ણુ લક્ષ્મી પ્રભુતા પતંગ, આયુષ્ય તે તો જળના તરંગ; પુરંદરી ચાપ અનંગરંગ, શુ રાચિયે ત્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ ?

છે કે કાળ છે તે પ્રદેશાત્મક નથી. પણ આજી હોઈને પૃથક પૃથક છે, અને ધર્માસ્તિકાય આદિ ચાર દ્રવ્ય પ્રદેશાત્મક છે.

૪૭૪ પ્ર. ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યનો શું સ્વભાવ છે અને તેથી શું સ્થિતિ થાય ?

ઉ. આકાશ અનંત પ્રદેશપ્રમાણુ છે તેમાં અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણુમાં ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય વ્યાપક છે. ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યનો એવો સ્વભાવ છે કે, જીવ અને પુદ્ગલ તેની સહાયતાના નિમિત્તથી ગતિ અને સ્થિતિ કરી શકે છે; જેથી ધર્મ, અધર્મના વ્યાપકપણા પર્યાંત જ જીવ અને પુદ્ગલની ગતિ, સ્થિતિ છે અને તેથી લોકમર્યાદા ઉત્પન્ન થાય છે. જીવ, પુદ્ગલ અને ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યપ્રમાણુ આકાશ એ પાંચ જ્યાં વ્યાપક છે તે 'લોક' કહેવાય છે.

૪૭૫ પ્ર. દ્રવ્યનો સ્વભાવ, લક્ષણ, સ્વરૂપ ઈત્યાદિ કેવા પ્રકારે છે ?

ઉ. (જ) એ દ્રવ્યો એકખીજમાં પ્રવેશ કરે છે, એકમેકને અવકાશ આપે છે, એકમેક મળી જાય છે, અને જુદાં પડે છે; પણ પોતા-પોતાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરતાં નથી. દ્રવ્યનું લક્ષણ સત છે, જે ઉત્પાદવ્યયધ્રુવ સહિત છે; પણ ગુણ પર્યાયના આશ્રયરૂપ છે. દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થતો નથી; તેનો 'અસ્તિ' સ્વભાવ જ છે. ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવત્વ પર્યાયને લઈને છે. પર્યાયની રહિત દ્રવ્ય ન હોય, દ્રવ્ય વિના પર્યાય ન હોય, બન્ને અનન્યભાવથી છે.

દ્રવ્ય વિના ગુણ ન હોય, અને ગુણ વિના દ્રવ્ય ન હોય; બન્નેનો-દ્રવ્ય અને ગુણનો અભિન્ન ભાવ તેથી છે. આકાશ, કાળ, જીવ, ધર્મ, અધર્મ એ દ્રવ્યો મૂર્તતા રહિત છે, અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્ત છે. તેમાં જીવ દ્રવ્ય ચેતન છે. જીવને જે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય વિષય છે તે પુદ્ગલદ્રવ્ય મૂર્ત છે; બાકીનાં અતમૂ છે. મન પોતાના વિચારના નિશ્ચિતપણાથી બન્નેને જાણે છે.

જીવ પુદ્ગલ દ્રવ્યનાં નિમિત્તથી ક્રિયાવાન હોય છે. જીવ અને પુદ્ગલ એકખીજને ક્રિયાનાં સહાયક છે. ખીજાં દ્રવ્યો (તે પ્રકારે) સહાયક નથી. કાળના કારણથી પુદ્ગલ સ્કંધપણે પરિણમે છે.

ધર્મની અનાદરતા, ઉ-માદ, આળસ, કષાય એ સઘળાં પ્રમાદનાં લક્ષણો છે.

૪૭૬ પ્ર. જીવનાં લક્ષણ ભેદ આદિ કહો.

ઉ. બળ, ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય અને ઉચ્છ્વાસ એ ચાર પ્રાણ વડે જે ભૂતકાળે જીવતો હતો, વર્તમાનકાળે જીવે છે, અને ભવિષ્યકાળે જીવશે તે 'જીવ.'

બળના ત્રણ ભેદ-મનબળ, વચનબળ અને કાયબળ-એમ બળ ત્રણ, ઈન્દ્રિય પાંચ અને આયુષ્ય અને ઉચ્છ્વાસ-એમ ગણુતાં દશ પ્રાણ પણુ થાય છે. તેમાંથી એકેન્દ્રિય ને ચાર, બે ઈન્દ્રિયને છ એમ વધતાં વધતાં સંક્ષિપ્તેન્દ્રિયને દશ પ્રાણ થાય છે. સિદ્ધ ભગવાન પ્રાણને લઈને જીવતા નથી. તે તો અશરીરી છે.

જીવનો ગુણુ ચૈતન્ય-ઉપયોગ છે. દેવ, મનુષ્ય, નારક, તિર્થ'આદિ તેના અનેક પર્યાય છે. મનુષ્યપર્યાય નાશ પામેલો એવો જીવ તે દેવ અથવા ખીજે સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે. બન્ને સ્થળે જીવભાવ ધ્રુવ છે. તે નાશ પામીને કંઈ ખીજે થતો નથી.

જે જીવ જન્મ્યો હતો; તે જ જીવ નાશ પામ્યો. વસ્તુવે તો તે જીવ ઉત્પન્ન થયો નથી, અને નાશ પણુ થયો નથી. ઉત્પન્ન અને નાશ દેવત્વ, મનુષ્યત્વનો થાય છે. એમ સત્તો વિનાશ, અને અસત્ જીવની ઉત્પત્તિ થતી નથી. જીવને દેવત્વ, મનુષ્યત્વાદિ પર્યાય ગતિમાન કર્મથી હોય છે.

૪૭૭ પ્ર. વેદકલાવની જીવરાશિના કેટલા ભેદ છે ? ચેતના કેટલા પ્રકારે છે ?

ઉ. કોઈ એક જીવો કર્મનું ફળ વેદે છે, કોઈ એક જીવો કર્મબંધકર્તૃત્વ વેદે છે; અને કોઈ એક જીવો માત્ર શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વભાવ વેદે છે.

ચેતના ત્રણ પ્રકારે છે. જ્ઞાન ચેતના, કર્મચેતના અને કર્મફળ ચેતના.

સ્થાવરકાયના જીવો પોતપોતાના કરેલાં કાર્યોનું ફળ વેદે છે, તેથી તેમને મુખ્ય કર્મફળ ચેતના છે. ત્રસ જીવો કર્મબંધ ચેતના વેદે છે, અને પ્રાણુથી રહિત એવા અતિન્દ્રિય જીવો શુદ્ધ જ્ઞાનચેતના વેદે છે.

તૃણા આકાશના જેવી અનંત છે નિરંતર ને નવયૌવન રહે છે.

૪૭૮ પ્ર. આત્માને જ્ઞાનગુણનો સંબંધ કયા પ્રકારે છે ?

ઉ. આત્માને જ્ઞાનગુણનો સંબંધ છે, અને તેથી આત્મા જ્ઞાની છે એમ નથી; પરમાર્થથી બંનેનું અભિન્નપણું જ છે.

દ્રવ્ય વિના ગુણ ન હોય, અને ગુણ વિના દ્રવ્ય ન હોય; બંનેનો-દ્રવ્ય અને ગુણનો અભિન્ન ભાવ તેથી છે.

જે દ્રવ્ય જુદું હોય અને ગુણ પણ જુદા હોય તો એક દ્રવ્યના અનંત દ્રવ્ય થઈ જાય; અથવા દ્રવ્યનો અભાવ થાય.

દ્રવ્ય અને ગુણ અનન્યપણે છે; બંનેમાં પ્રવેશભેદ નથી. દ્રવ્યના નાશથી ગુણનો નાશ થાય, અને ગુણના નાશથી દ્રવ્યનો નાશ થાય એવું એકપણું છે.

આત્મા અને જ્ઞાનનો સર્વથા ભેદ હોય તો બંને અચેતન થાય. માટે દ્રવ્ય અને ગુણનો સંબંધ વીતરાગોએ અપૃથક્સિદ્ધ કર્યો છે.

તેમ જ દર્શન અને જ્ઞાન પણ જીવથી અનન્યભૂત છે. વ્યવહારથી તેનો આત્માથી ભેદ કહેવાય છે.

૪૭૯ પ્ર. પુદ્ગલ દ્રવ્યનાં લક્ષણ ભેદ કયા પ્રકારે છે ?

ઉ. સ્કંધ, સ્કંધદેશ, સ્કંધપ્રદેશ અને પરમાણુ એમ પુદ્ગલ અસ્તિકાય ચાર પ્રકારે જાણવો.

સકળ સમસ્ત તે 'સ્કંધ', તેનું અર્ધ તે 'દેશ', તેનું વર્ણી અર્ધ તે 'પ્રદેશ' અને અવિભાગી તે 'પરમાણુ.'

તે પરમાણુ નિત્ય છે, પોતાના રૂપાદિ ગુણોને અવકાશ, આધાર આપે છે, પોતે એક પ્રદેશી હોવાથી એક પ્રદેશથી ઉપરાંત અવકાશને પ્રાપ્ત થતો નથી, ખીજા દ્રવ્યને અવકાશ (આકાશની પેઠે) આપતો નથી, સ્કંધના ભેદનું કારણ છે, સ્કંધના ખંડનું કારણ છે, સ્કંધનો કર્તા છે, કાળના પરિમાણ (માપ) સંખ્યા (ગણના)નો હેતુ છે.

સત્ય અસત્યને તેને સ્વરૂપે કરીને સમજવાં તેનું નામ વિવેક.

એક રસ, એક વર્ણ, એક ગંધ અને એ સ્પર્શ, શબ્દની ઉત્પત્તિનું કારણ, અને એક પ્રદેશાત્મકપણે અપશબ્દ, સ્કંધપરિણુમિત છતાં વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય તે પરમાણુ બાણવો.

૪૮૦ પ્ર. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનાં લક્ષણ, સ્વરૂપ ભેદ કયા પ્રકારે છે ?

ઉ. ધર્માસ્તિકાય અરસ, અવર્ણ, અગંધ, અશબ્દ અને અસ્પર્શ છે; સક્ષણલોકપ્રમાણુ છે, અખંડિત, વિસ્તીર્ણ અને અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક દ્રવ્ય છે.

અનંત અગુરુલઘુગુણુપણુ તે નિરંતર પરિણુમિત છે, ગતિક્રિયા-યુક્ત જીવાદિને કારણુભૂત છે; પોતે અકાર્ય છે, અર્થાત્ કોઈથી ઉત્પન્ન થયેલું તે દ્રવ્ય નથી.

જેમ મત્સ્યની ગતિને જળ ઉપકાર કરે છે, તેમ જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્યની ગતિને ઉપકાર કરે છે તે ‘ધર્માસ્તિકાય’ બાણવો.

જેમ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય છે તેમ અધર્માસ્તિકાય પણ છે એમ બાણો. સ્થિતિક્રિયાયુક્ત જીવ પુદ્ગલને તે પૃથ્વીની પેઠે કારણુભૂત છે.

ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયને લીધે લોકઅલોકનો વિભાગ થાય છે. એ ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય પોતપોતાના પ્રદેશથી કરીને જુદાં જુદાં છે. પે.તે હલનચલન ક્રિયાથી રહિત છે; અને લોક-પ્રમાણુ છે.

ધર્માસ્તિકાય જીવ, પુદ્ગલને ચલાવે છે એમ નથી; જીવ પુદ્ગલ ગતિ કરે છે તેને સહાયક છે. (તેમ અધર્માસ્તિકાય સ્થિર સ્થિતિ કરવામાં સહાયક છે.)

૪૮૧ પ્ર. આકાશનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારે છે ?

મોટા પુરુષોએ આયુષ્યની છેલ્લી ઘડીને જ મરણ નથી કહ્યું; પણ કાણુ કાણુ આયુષ્યની દોરી ઘટતી બાય છે, તે તે કાણુ જો વિભાવમાં ગઈ તો તે મરણ જ છે.

ઉ. સર્વ જીવોને તથા બાકીના પુદ્ગલાદિને સંપૂર્ણ અવકાશ આપે છે તેને 'લોકાકાશ' કહીએ છીએ.

જીવ, પુદ્ગલસમૂહ, ધર્મ અને અધર્મ એ દ્રવ્યો લોકથી અનન્ય છે; અર્થાત્ લોકમાં છે; લોકથી બહાર નથી. આકાશ લોકથી પણ બહાર છે, અને તે અનંત છે; જેને 'અલોક' કહીએ છીએ.

૪૮૨ પ્ર. કાળના ભેદ, ઉત્પત્તિ કયા પ્રકારે છે ?

ઉ. સદ્ભાવ સ્વભાવવાળાં જીવ અને પુદ્ગલના પરાવર્તનપણાથી જાળખાતો એવો નિશ્ચયકાળ કહ્યો છે.

કાળ પરિણામથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરિણામ કાળથી ઉત્પન્ન થાય છે. બન્નેનો એમ સ્વભાવ છે. 'નિશ્ચયકાળ'થી 'ક્ષણભંગુર-કાળ' હોય છે.

કાળ એવો શબ્દ સદ્ભાવનો ખોધક છે, તેમાં એક નિત્ય છે, બીજો ઉત્પન્ન વ્યયવાળો છે, અને દીર્ઘાંતર સ્થાયી છે.

કાળ, આકાશ, ધર્મ, અધર્મ અને પુદ્ગલ તથા જીવ એ બધાંને દ્રવ્ય એવી સંજ્ઞા છે. કાળને અસ્તિકાય એવી સંજ્ઞા નથી.

સમય, નિમેષ, કાષ્ઠા, કલા, નાલી, મુહૂર્ત, દિવસ, રાત્રિ, માસ, ઋતુ અને સંવત્સરાદિ તે વ્યવહારકાળ છે. અસંખ્યાત સમય થાય ત્યારે ૧ નિમેષ એટલે આંખ મીચીને ઉઘાડીએ એટલો કાળ થાય. ૧૫ નિમેષ=૧ કાષ્ઠા, ૨૦ કાષ્ઠા=૧ કળા, ૨૦ કળા=૧ નાળી અથવા ઘડી, ૨ ઘડી=૧ મુહૂર્ત, ૩૦ મુહૂર્ત=૧ દિવસ રાત્રિ. વ્યવહારકાળ પુદ્ગલના પરિણમનને આધારે છે. નિશ્ચયકાળ સ્વાધીન છે. કાળના કોઈ પણ પરિમાણ (માપ) વિના બહુ કાળ, થોડો કાળ એમ કહી શકાય નહીં. તેની મર્યાદા, પુદ્ગલ દ્રવ્ય વિના થતી નથી, તેથી કાળને પુદ્ગલ દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થવાપણું કહીએ છીએ.

૪૮૩ પ્ર. શાસ્ત્રના અનુસાર જેટલા કાળમાં એક પરમાણુ આકાશના એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં ગમન કરે છે એટલા કાળને એક સમય કહે છે; આ કાળને માપવાની ફૂટપટ્ટી છે. પરંતુ શાસ્ત્રમાં એમ પણ કહ્યું છે કે એક પરમાણુ એક સમયમાં ચૌદ રાજુ ગમન કરે છે, તો આ કેમ બની શકે ?

અંબળ ચિત્ત એ જ સર્વ વિષય દુઃખનું મૂલ્યયુ છે.

ઉ. જ્યારે એક પરમાણુ એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં જાય છે ત્યારે એક સમય લાગે છે—તે ક્યન મંદ ગતિની અપેક્ષાએ કહ્યું છે અને એક સમયમાં ચૌદ રાજુ ગમન કરે છે—તે તીવ્ર ગતિની અપેક્ષાએ છે. દાખલા તરીકે, દેવદત્ત ધીમી ચાલથી એક દિવસમાં એક યોજનના હિસાબથી સો દિવસમાં સો યોજન જાય છે, પણ વિદ્યાના પ્રભાવથી તે જ ચાલથી ચાલે તો સો યોજન એક દિવસમાં જાય છે. હવાઈ જહાજથી જે અંતર દોઢ કલાકમાં કપાય તે જ અંતર કાપવા માટે રેલગાડીમાં વીસ કલાક લાગે છે. એવી રીતે પરમાણુ પણ તે જ ચાલથી એક સમયમાં ચૌદ રાજુ ગમન કરે છે અને મંદ ગતિથી એક સમયમાં એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશ સુધી ગમન કરે છે.

૪૮૪ પ્ર. અમુક પદાર્થના જવા આવવાદિના પ્રસંગમાં ધર્માસ્તિકાયાદિના અમુક પ્રદેશો ક્રિયા થાય છે, અને જો એ પ્રમાણે થાય તો વિભાગપણું થાય, જેથી તે પણ કાળના સમયની પેઠે અસ્તિકાય ન કહી શકાય, એનું સમાધાન કહો.

ઉ. જેમ ધર્માસ્તિકાયાદિના સર્વ પ્રદેશ એક સમયે વર્તમાન છે, અર્થાત્ વિદ્યમાન છે, તેમ કાળના સર્વ સમય કંઈ એક સમયે વર્તમાન હોતા નથી.

અમુક પ્રદેશો ધર્માસ્તિકાયાદિને વિષે ક્રિયા થાય અને અમુક પ્રદેશો ન થાય તેથી કંઈ તેના અસ્તિકાયપણાનો ભંગ થતો નથી, માત્ર એક પ્રદેશાત્મક તે દ્રવ્ય હોય, અને સમૂહાત્મક થવાની તેમાં યોગ્યતા ન હોય તો તેના અસ્તિકાયપણાનો ભંગ થાય.

વળી એક પરમાણુમાં પણ અનંત પર્યાયાત્મકપણું છે અને કાળના એક સમયમાં કંઈ અનંત પર્યાયાત્મકપણું નથી, કેમ કે તે પોતે જ વર્તમાન એકપર્યાયરૂપ છે, એકપર્યાયરૂપ હોવાથી તે દ્રવ્યરૂપ ઠરતું નથી, તો પછી અસ્તિકાયરૂપ ગણવાનો વિકલ્પ પણ સંભવતો નથી.

૪૮૫ પ્ર. સિદ્ધ લગવાનું બિધ્વં ગમન અને લોકાંતે સિદ્ધ શિલાએ સ્થિતિનું કારણ આકાશ છે ?

જાજાનો મેળાપ અને થોડા સાથે અતિસમાગમ એ બંને સમાન દુઃખદાયક છે.

- ઉ. જો ગમન અને સ્થિતિનું કારણ આકાશ હોત તો ધર્મ અને અધર્મ-
દ્રવ્યના અભાવને લીધે ભગવાનનું અલોકમાં પણ ગમન હોત.
જો માટે સિદ્ધ ભગવાનનું સ્થાન ઊર્ધ્વલોકાંતે સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવે
કહ્યું છે; તેથી ગમન અને સ્થાનનું કારણ આકાશ નથી એમ જાણો.
જો ગમનનો હેતુ આકાશ હોત અથવા સ્થાનનો હેતુ આકાશ હોત,
તો અલોકની હાનિ થાય અને લોકના અંતની વૃદ્ધિ પણ થાય.
તેથી ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય ગમન તથા સ્થિતિમાં કારણ
છે, પણ આકાશ નથી. (જુઓ પ્રશ્ન ક્રમાંક ૨૨૧).

૪૮૬ પ્ર. કર્મ કે શરીર આદિ પૌદ્ગલિક પદાર્થોની મદદ વિના અમૂર્ત
(સિદ્ધ) જીવ ગતિ કેવી રીતે કરે ? અને કરે તો ઊર્ધ્વગતિ જ કેમ,
અધોગતિ કે તીરછી ગતિ કેમ નહિ ?

- ઉ. જીવદ્રવ્ય એ સ્વભાવથી જ પુદ્ગલદ્રવ્યની પેઠે ગતિશીલ છે. બંનેમાં
તફાવત એટલો જ કે પુદ્ગલ સ્વભાવથી અધોગતિશીલ અને જીવ
સ્વભાવથી ઊર્ધ્વગતિશીલ છે. જીવ ગતિ ન કરે અથવા નીચી યા
તીરછી દિશામાં ગતિ કરે છે તો તે અન્ય પ્રતિબંધક દ્રવ્યના સંગને
લીધે યા બંધનને લીધે એ સમજવું. એવું દ્રવ્ય તે કર્મ. બ્યારે
કર્મનો સંગ છૂટ્યો અને તેનું બંધન તૂટ્યું ત્યારે કોઈ પ્રતિબંધક
તો નથી જ રહેતું. એટલે મુક્ત જીવને પોતાના સ્વભાવે પ્રમાણે
ઊર્ધ્વગતિ કરવાનો પ્રસંગ આવે જ છે. આ પ્રસંગે પૂર્વપ્રયોગ
નિમિત્ત બને છે એટલે એ નિમિત્તથી મુક્ત જીવ ઊર્ધ્વગતિ કરે
છે. પૂર્વપ્રયોગ એટલે પૂર્વબદ્ધ કર્મ છૂટી ગયા પછી પણ તેથી
આવેલો વેગ આવેશ.

૪૮૭ પ્ર. ચેતન, ચૈતન્ય અને ચેતના કોને કહે છે ?

- ઉ. (૧) જીવ દ્રવ્યને ચેતન કહે છે ?
(૨) ચૈતન્ય તે ચેતના દ્રવ્યનો ગુણ છે. તેમાં દર્શન અને જ્ઞાન
બંને સમાય છે.
(૩) ચૈતન્ય ગુણના પર્યાયને ચેતના કહેવામાં આવે છે.

એક ભોગ ભોગવે છે છતાં કર્મની વૃદ્ધિ નથી કરતો,
અને એક ભોગ નથી ભોગવતો છતાં કર્મવૃદ્ધિ કરે
છે; આશ્ચર્યકારક પણ સમજવા યોગ્ય કથન છે.

- ૪૮૮ પ્ર. ચેતના કોને કહે છે ?
 ઉ. જેમાં પદાર્થોના પ્રતિભાસ થાય તેને ચેતના કહે છે.
- ૪૮૯ પ્ર. શ્રદ્ધા (સમ્યક્ત્વ) ગુણ કોને કહે છે ?
 ઉ. જે ગુણુની નિર્મળ દશા પ્રગટ થવાથી પોતાના શુદ્ધ આત્માનો પ્રતિભાસ (યથાર્થ પ્રતીતિ) થાય તેને શ્રદ્ધા (સમ્યક્ત્વ) કહે છે.
- ૪૯૦ પ્ર. સુખ ગુણ કોને કહે છે ?
 ઉ. સુખ અથવા આનંદ નામનો આત્મામાં અનાદિઅનંત એક ગુણ છે. તેના કારણરૂપ શક્તિ તે સુખ ગુણ છે.
- ૪૯૧ પ્ર. ક્રિયાવતી શક્તિ કોને કહે છે ?
 ઉ. એક ક્ષેત્રથી ક્ષેત્રાન્તર થવું અથવા ગતિપૂર્વક સ્થિરપણે રહેવું.
- ૪૯૨ પ્ર. વીર્યગુણ કોને કહે છે ?
 ઉ. આત્માની શક્તિ-સામર્થ્ય (બળ)ને વીર્યગુણ કહે છે.
- ૪૯૩ પ્ર. પેટ્રોલ ખૂટવું અને મોટર અટકી તેમાં મોટર અટકવાનું કારણ શું ?
 ઉ. મોટરની તે કાળની ક્રિયાવતી શક્તિની સ્થિતારૂપ પરિણામના કારણે મોટર અટકી. તેમાં પેટ્રોલ ખૂટવું તે તે નિમિત્તમાત્ર છે.
- ૪૯૪ પ્ર. પર્યાયના કેટલા ભેદ છે ?
 ઉ. બે ભેદ-વ્યંજનપર્યાય અને અર્થપર્યાય.
- ૪૯૫ પ્ર. વ્યંજનપર્યાય કોને કહે છે ?
 ઉ. દ્રવ્યના પ્રદેશત્વ ગુણના વિશેષ કાર્યને વ્યંજનપર્યાય કહે છે.
- ૪૯૬ પ્ર. વ્યંજનપર્યાયના કેટલા ભેદ છે.
 ઉ. બે ભેદ, સ્વભાવ વ્યંજનપર્યાય અને વિભાવ વ્યંજનપર્યાય.
- ૪૯૭ પ્ર. સ્વભાવ વ્યંજનપર્યાય કોને કહે છે ?
 ઉ. પર નિમિત્તના સાંબંધરહિત દ્રવ્યને જે આકાર હોય તેને સ્વભાવ વ્યંજનપર્યાય કહે છે; જેમ કે સિદ્ધ ભગવાનનો આકાર.
- ૪૯૮ પ્ર. વિભાવવ્યંજનપર્યાય કોને કહે છે ?
 ઉ. પર નિમિત્તના સાંબંધવાળા દ્રવ્યને જે આકાર હોય તેને વિભાવ-વ્યંજનપર્યાય કહે છે, જેમ કે જીવના નર, નારકાદિપર્યાય.
- ૪૯૯ પ્ર. અર્થપર્યાય કોને કહે છે ?

અનંત સૌખ્ય નામ દુઃખ ત્યાં રહી ન મિત્રતા !
 અનંત દુઃખ નામ સૌખ્ય પ્રેમ ત્યાં, વિચિત્રતા !!

ઉ. પ્રદેશત્વ ગુણુ સિવાયના બાકીના સંપૂર્ણ ગુણોના વિશેષ કાર્યને અર્થપર્યાય કહે છે.

૫૦૦ પ્ર. અર્થપર્યાયના કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. બે ભેદ, સ્વભાવ અર્થપર્યાય અને વિભાવઅર્થપર્યાય.

૫૦૧ પ્ર. સ્વભાવ અર્થપર્યાય કોને કહે છે ?

ઉ. પરનિમિત્ત સંબંધરહિત જે અર્થપર્યાય થાય છે તેને સ્વભાવ અર્થપર્યાય કહે છે, જેમ કે જીવનો કેવળજ્ઞાનપર્યાય.

૫૦૨ પ્ર. વિભાવઅર્થપર્યાય કોને કહે છે ?

ઉ. પરનિમિત્તના સંબંધવાળો જે અર્થપર્યાય થાય તેને વિભાવ-અર્થપર્યાય કહે છે, જેમ કે જીવને રાગ દ્વેષ વગેરે.

૫૦૩ પ્ર. દુઃખ તે જીવ દ્રવ્યના કયા ગુણનો પર્યાય છે ?

ઉ. દુઃખ તે જીવ દ્રવ્યના સુખગુણનો આકુળતારૂપ વિભાવ અર્થપર્યાય છે.

૫૦૪ પ્ર. મોક્ષ તે જીવ દ્રવ્યના કયા ગુણનો પર્યાય છે ?

ઉ. મોક્ષ તે જીવ દ્રવ્યના બધા ગુણનો સ્વભાવ અર્થપર્યાય અને પ્રદેશત્વગુણનો સ્વભાવવ્યંજનપર્યાય છે.

૫૦૫ પ્ર. સાયંકાળના વાદળામાં શું બદલાતું દેખાય છે ?

ઉ. તેમાં વર્ણ બદલાય છે, તે પુદ્ગલ દ્રવ્યના વર્ણ ગુણનો વિભાવ-અર્થપર્યાય છે, અને તેમાં જે આકાર બદલાય છે તે તેના પ્રદેશત્વ ગુણનો વિભાવવ્યંજનપર્યાય છે.

૫૦૬ પ્ર. અહંત ભગવાનને વિભાવવ્યંજનપર્યાય હોય ?

ઉ. હા, કારણ કે તેમને પણ પ્રદેશત્વગુણનું અશુદ્ધ પરિણમન છે; અને તે ૧૪મા ગુણુસ્થાનના અંત સુધી હોય છે.

૫૦૭ પ્ર. અનાદિઅનંત, સાદિઅનંત, અનાદિસાંત અને સાદિસાંત-એને દાખલા આપી સમજાવો ?

ઉ. (૧) અનાદિઅનંત-જેના આદિ તથા અંત ન હોય તેને અનાદિ-અનંત કહે છે, દ્રવ્ય અને ગુણુ અનાદિઅનંત છે. અભવ્ય જીવોનો સંસારી પર્યાય અનાદિઅનંત છે.

(૨) સાદિઅનંત-ક્ષાયિકભાવો તથા મોક્ષપર્યાય નવા પ્રગટ થાય છે

મહાન પુરુષનાં આચરણુ જોવા કરતાં તેનું
અંતઃકરણુ જોવું એ વધારે પરીક્ષા છે.

તે અપેક્ષાએ તેઓ સાદિ (આદિ સહિત) અને તે પર્યાયો બદલવા છતાં એવા ને એવા અનંતકાળ સુધી થયા જ કરે છે તેથી તેમને અનંત કહેલ છે.

(૩) અનાદિસાંત-સંસાર પર્યાય અનાદિનો છે, પણ જે લવ્ય જીવને સંસારદશારૂપ અશુદ્ધ પર્યાયનો અંત આવે છે, તેથી તેને અનાદિસાંત કહેલ છે.

(૪) સાદિસાંત-સમ્યક્દષ્ટિને મોક્ષમાર્ગ સંબંધી ક્ષયોપશમ તથા ઉપશમલાવ નવા નવા થાય છે તેથી તેઓ સાદિ અને તેમનો અંત આવે છે, માટે સાંત છે.

૫૦૮ પ્ર. અભાવ કોને કહે છે ?

ઉ. એક પદાર્થનું ખીજ પદાર્થમાં નહિ હોવાપણું તેને અભાવ કહે છે.

૫૦૯ પ્ર. અભાવના કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. ચાર ભેદ છે-(૧) પ્રાગભાવ, (૨) પ્રધ્વંસાભાવ, (૩) અન્યોન્યાભાવ અને (૪) અત્યંતાભાવ.

૫૧૦ પ્ર. પ્રાગભાવ કોને કહે છે ?

ઉ. વર્તમાન પર્યાયનો પૂર્વ પર્યાયમાં અભાવ-તેને પ્રાગભાવ કહે છે.

૫૧૧ પ્ર. પ્રધ્વંસાભાવ કોને કહે છે ?

ઉ. એક દ્રવ્યના વર્તમાન પર્યાયનો તે જ દ્રવ્યના આગ્રામી (લવિષ્યના) પર્યાયમાં અભાવ-તેને પ્રધ્વંસાભાવ છે.

૫૧૨ પ્ર. દહીંને વર્તમાન પર્યાય તરીકે લઈ તેનો પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવ સમજાવો.

ઉ. દહીંનો પૂર્વ પર્યાય દૂધ હતો. તેમાં દહીંનો અભાવ હતો, તેથી તેનો પ્રાગભાવ છે અને જાણ તે દહીંનો લવિષ્યપર્યાય છે. તેમાં દહીંનો અભાવ છે. તેથી તેનો પ્રધ્વંસાભાવ છે.

૫૧૩ પ્ર. અન્યોન્યાભાવ કોને કહે છે ?

ઉ. એક પુદ્ગલ દ્રવ્યના વર્તમાન પર્યાયનો ખીજ પુદ્ગલ દ્રવ્યના વર્તમાન પર્યાયમાં જે અભાવ તેને અન્યોન્યાભાવ કહે છે.

૫૧૪ પ્ર. અત્યંતાભાવ કોને કહે છે ?

વર્તનમાં બાળક થાઓ, સત્યમાં યુવાન થાઓ,
જ્ઞાનમાં વૃદ્ધ થાઓ.

ઉ. એક દ્રવ્યનો ખીજ દ્રવ્યમાં (ત્રિકાળ) અભાવ હોય તેને અત્યંતાભાવ કહે છે.

૫૧૫ પ્ર. કુંભાર અને ઘડા વચ્ચે તથા પુસ્તક અને જીવ વચ્ચે કયો અભાવ છે ?

ઉ. (૧) કુંભાર (જીવ) અને ઘડા વચ્ચે અત્યંતાભાવ;
(૨) પુસ્તક અને જીવ વચ્ચે અત્યંતાભાવ, કારણ કે દરેકમાં બંને જુદી જુદી જાતનાં દ્રવ્યો છે.

૫૧૬ પ્ર. આ ચાર પ્રકારના અભાવ સમજવાથી ધર્મ સંબંધી શો લાભ ?

ઉ. (૧) પ્રાગભાવથી એમ સમજવું કે અનાદિકાળથી આ જીવે ધર્મ કદી કર્યો નથી, છતાં વર્તમાનમાં નવા પુરુષાર્થથી ધર્મ કરી શકે, કારણ કે વર્તમાન પર્યાયનો પૂર્વપર્યાયમાં અભાવ વર્તે છે.
(૨) પ્રથ્વંસાભાવથી એમ સમજવું કે વર્તમાન અવસ્થામાં ધર્મ કર્યો નથી, તો પણ જીવ નવીન પુરુષાર્થથી અધર્મ દશાને તુરત જ વ્યથ કરી ધર્મ પ્રગટ કરી શકે છે.
(૩) અન્યોન્યાભાવથી એમ સમજવું કે એક પુદ્ગલ દ્રવ્યનો વર્તમાન પર્યાય ખીજ પુદ્ગલના વર્તમાન પર્યાયને, મદદ, અસર, પ્રભાવ, સહાય, પ્રેરણાદિ કંઈ કરી શકે નહિ.
(૪) અત્યંતાભાવથી એમ સમજવું કે પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં ખીજ દ્રવ્યનો ત્રિકાળ અભાવ છે, તેથી એક દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યના પર્યાયને કંઈ કરી શકે નહિ.

૫૧૭ પ્ર. એક જીવ ખીજ જીવનો ઘાત કરી શકે અથવા મૃત્યુથી બચાવી શકે ?

ઉ. ના; કારણ કે જીવ અને શરીરનો વિયોગ પોતપોતાની યોગ્યતાથી થાય છે, તેમાં આયુકર્મ પૂરું થયું તે નિમિત્ત છે. આ જગતમાં કોઈ પરને (ખીજને) રક્ષા કરવાવાળો કે વિનાશ કરવાવાળો છે જ નહિ.

૫૧૮ પ્ર. વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ છે કયા ગુણોનો પર્યાય છે ?

ઉ. શ્રદ્ધાનો રાગ (વિકલ્પ) હોવાથી તે ચારિત્રગુણનો અશુદ્ધ પર્યાય છે.

૫૧૯ પ્ર. જેનું મધ્ય નહીં, અર્ધ નહીં, અછેદ, અભેદ એ આદિ પરમાણુની વ્યાખ્યા શ્રી જિને કહી છે, ત્યારે તેને અનંત પર્યાય શી રીતે ઘટે ?

જ્યાં “હુ” માને છે ત્યાં “તું” નથી; જ્યાં “તું” માને છે ત્યાં “હુ” નથી.

ઉ. પ્રત્યેક પદાર્થને અનંત પર્યાય (અવસ્થા) છે. અનંત પર્યાય વિનાનો કોઈ પદાર્થ હોઈ શકે નહીં એવો શ્રી જિનનો અભિમત છે. ક્ષણે ક્ષણે જેમ આત્માને વિષે સંકલ્પવિકલ્પ-પરિણિત થઈ અવસ્થાંતર થયા કરે છે, તેમ પરમાણુને વિષે વર્ણુ, ગંધ, રસ, રૂપ, અવસ્થાંતરપણું ભજે છે, તેવું અવસ્થાંતરપણું ભજવાથી તે પરમાણુના અનંત ભાગ થયા કહેવા યોગ્ય નથી. આકાશ પણ અનંત પર્યાયી છે અને સિદ્ધ પણ અનંતપર્યાયી છે એવો જિનનો અભિપ્રાય છે. ચક્ષુને વિષે મેષોન્મેષ અવસ્થા છે તે પર્યાય છે. દીપકની ચલન સ્થિતિ તે પર્યાય છે. આત્માની સંકલ્પવિકલ્પ દશા કે જ્ઞાનપરિણતિ તે પર્યાય છે; તેમ વર્ણુગંધ પલટનપણું પામે તે પરમાણુના પર્યાય છે.

ભોગના વખતમાં યોગ સાંભરે એ હણુકમીનું લક્ષણ છે.

નવ તત્ત્વ

પર૦ પ્ર. તત્ત્વ કેટલાં હશે અને તે ક્યાં ?

ઉ. તત્ત્વ નવ છે, (૧) જીવ, (૨) અજીવ, (૩) પુણ્ય, (૪) પાપ, (૫) આશ્રવ, (૬) સંવર, (૭) નિર્જરા, (૮) બંધ અને (૯) મોક્ષ.

પર૧ પ્ર. 'દ્રવ્ય', 'પદાર્થ' અને 'તત્ત્વ'નો ભેદ સમજાવો.

ઉ. ગુણુપર્યાય નિરંતર હોય તેનું નામ દ્રવ્ય છે. વસ્તુપણુ જેનો નિશ્ચય થાય છે તેનું નામ પદાર્થ છે. સ્વભાવરૂપે હોવાથી તત્ત્વ એવું નામ પડ્યું છે.

પર૨ પ્ર. આ તત્ત્વને ઓળખાવાં તે શું જ્ઞાન કહેવાય ? અને જગતમાં ચાલતો અભ્યાસ કરવો તે શું જ્ઞાન નહીં ?

ઉ. જગતનો જે અભ્યાસ તે અજ્ઞાન અથવા કુજ્ઞાન છે. તેનાથી સંસાર. ભ્રમણુ છૂટવાનો ઉપાય નથી. જીવે તો છેવટે આત્માને જાણ્યા સિવાય છૂટકો નથી અને આત્માને જાણવા આત્માનું જ્ઞાન કરી લેવું જોઈએ.

પર૩ પ્ર. નવ તત્ત્વના ટૂંકા અર્થ અને લક્ષણો શું છે ?

ઉ. જીવ : જીવ અર્થાત્ આત્મા. તે સદા જ્ઞાનાસ્વરૂપ, પરથી ભિન્ન. અને ત્રિકાળ સ્થાયી (ટકનારો) છે.

અજીવ : જેમાં ચેતના-જાણુપણું નથી, તેવાં દ્રવ્યો પાંચ છે. તેમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ-એ ચાર અરૂપી દ્રવ્ય છે. અને પુદ્ગલરૂપી-સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણુસહિત છે.

આસ્રવ : વિકારી શુભાશુભ ભાવરૂપ જે અરૂપી અવસ્થા જીવમાં થાય છે તે ભાવાસ્રવ છે અને તે સમયે નવીન કર્મયોગ્ય રજકણુનું સ્વયં (સ્વતઃ) આવવું (આત્મા સાથે એક ક્ષેત્રે આવવું)

- તે દ્રવ્યાસ્ત્રવ છે. (તેમાં જીવનો અશુદ્ધ પર્યાય નિમિત્ત માત્ર છે.)
 પુણ્ય : પુણ્ય આસ્ત્રવ એ બંધનો પેટા ભેદ છે. દાન, દયા, ભક્તિ, પૂજા, વ્રત વગેરેના શુભ ભાવ જીવને થાય તે અરૂપી અશુદ્ધ ભાવ છે. તે ભાવ પુણ્ય છે તે સમયે શાતાવેદનીય શુભ નામ આદિ કર્મયોગ્ય પરમાણુઓનો સમૂહ સ્વયં (સ્વતઃ) એક ક્ષેત્રાવગાહ સંબંધે જીવની સાથે બંધાય છે તે દ્રવ્યપુણ્ય છે. (તેમાં જીવનો રાગભાવ (અશુદ્ધ ભાવ) નિમિત્તમાત્ર છે.)
- પાપ : પાપ આસ્ત્રવ એ બંધનો પેટા ભેદ છે. મિથ્યાત્વ, હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અવ્રત વગેરેના અશુભ ભાવ પાપ છે. તે સમયે જ્ઞાનાવરણીય, મોહનીય, અશાતા વેદનીય, આદિ કર્મયોગ્ય પુદ્ગલો સ્વયં (સ્વતઃ) જીવની સાથે બંધાય છે તે દ્રવ્યપાપ છે.
- બંધ : આત્માનું અજ્ઞાન, રાગદ્વેષ, પુણ્ય-પાપરૂપ વિકારમાં રોકાઈ જવું, (અટકી જવું) તે ભાવબંધ છે અને તે સમયે કર્મ-યોગ્ય પુદ્ગલોનું સ્વયં (સ્વતઃ) જીવની સાથે એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપે બંધાવું તે દ્રવ્યબંધ છે.
- સંવર : પુણ્ય-પાપરૂપ અશુદ્ધ ભાવને (આસ્ત્રવને) આત્માના શુદ્ધ ભાવ દ્વારા રોકવા તે ભાવસંવર છે અને તદાનુસાર કર્મોનું આવવું સ્વયં (સ્વતઃ) અટકવું તે દ્રવ્યસંવર છે.
- નિર્જરા : અખંડાનંદ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવના બળે આંશિક શુદ્ધિતી વૃદ્ધિ અને અશુદ્ધ (શુભાશુભ ઈચ્છારૂપ) અવસ્થાની આંશિક હાનિ કરવી તે ભાવનિર્જરા છે; અને તેલું નિમિત્ત પામીને જડ કર્મનું અંશે ખરી જવું તે દ્રવ્ય નિર્જરા છે.
- મોક્ષ : અશુદ્ધ અવસ્થાનો સર્વથા-સંપૂર્ણ નાશ થઈ આત્માના પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાયલું પ્રગટ થવું તે ભાવમોક્ષ છે અને તે સમયે પોતાની યોગ્યતાથી દ્રવ્ય કર્મોનો આત્મપ્રદેશથી અત્યંત અભાવ થવો તે દ્રવ્યમોક્ષ છે.
- ૫૨૪ પ્ર. આ નવતત્ત્વની હકીકત વ્યવહારમાં લોકો કેમ જાણતા નહિ હોય ? અને જાણતા હોય તો વર્તનમાં કેમ મૂકતા નહિ હોય ?

જીવનાં મરણ તો ફરી ન મરણ પડે એવું મરણ ઈચ્છવા યોગ્ય છે.

ઉ. લોકોને આત્મજ્ઞાન ઉપર બહુ પ્રેમ આવતો નથી. કેટલાક જાણે છે તો નથી જાણતાની પેટા વર્તે છે. કારણ આ જીવોને સંસારનો ત્રાસ ત્રાસરૂપે લાગતો નથી અને તેઓ ત્રાસ નહિ પણ આનંદ માને છે.

પર ૫ પ્ર. જીવને સમ્યક્ત્વ-શુદ્ધ કંચારે થયું કહેવાય ?

ઉ. આ નવ તત્ત્વ જેમ છે તેમ વસ્તુરૂપ જાણે, હૃદયમાં ઉતારે ને તેમાં વિશ્વાસ રાખે તો સમ્યક્ત્વ શ્રદ્ધા થાય, અને પ્રભાવિક આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થાય.

“કૃષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ અંતર દયા, તે કહીએ જિજ્ઞાસ.
તે જિજ્ઞાસુ જીવને, થાય સદ્ગુરુ બોધ;
તો પામે સમકિતને, વર્તે અંતર શોધ.
મત દર્શન આગ્રહ તજી, વર્તે સદ્ગુરુલક્ષ;
લહે શુદ્ધ સમકિત તે, જેમાં ભેદ ન પક્ષ.
વર્તે નિજસ્વભાવનો, અનુભવ લક્ષ પ્રતીત;
ૃત્તિ વહે નિજભાવમાં, પરમાર્થે સમકિત.”

પર ૬ પ્ર. તત્ત્વોના નવ ભેદ કહ્યા પણ અમુક જ્ઞાનીઓએ તેના સાત ભેદ કહ્યા છે તેનું શું કારણ ?

ઉ. પુણ્ય અને પાપ બંને આસ્રવ અને બંધના પેટા ભેદ છે. જે તેને પેટા ભેદ ગણીએ તો સાત તત્ત્વો થાય અને તેને મુખ્યપણે લઈએ તો નવ તત્ત્વો ગણાય.

પર ૭ પ્ર. કેવળી ભગવાને આ નવ તત્ત્વમાં શું કહ્યું છે ?

ઉ. નવ તત્ત્વમાં લોકલોકનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ આવી જાય છે. કેવળી ભગવાને એ શ્રોણીઓથી સકળ જગત્ મંડળ દર્શાવી દીધું છે.

પર ૮ પ્ર. તત્ત્વોમાં ક્યાં દ્રવ્યો પણ છે.

ઉ. જીવ અને અજીવ તત્ત્વ છે અને દ્રવ્ય પણ છે.

પર ૯ પ્ર. તત્ત્વોમાંથી મુખ્ય ક્યાં ? અને બીજાં તત્ત્વો સાથે શું સંબંધ છે ?

સ્વાદનો ત્યાગ એ આહારનો ખરો ત્યાગ જ્ઞાનીઓ કહે છે.

ઉ. જીવ અને અજીવ મુખ્ય તત્ત્વો છે. ખીખં પાંચ તત્ત્વો તેમના (જીવ અને અજીવના) સંયોગી અને વિયોગી પર્યાયો (વિશેષ અવસ્થાઓ) છે. આસ્રવ અને બંધ તે સંયોગી પર્યાય છે, તથા સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ તે જીવ અજીવની વિયોગી પર્યાય છે. પાંચ તત્ત્વોના પરિણમનમાં જીવના ભાવરૂપ નિમિત્તનો સદ્ભાવ કે અભાવ હોય છે.

પ૨૦ પ્ર. નવ તત્ત્વોમાંથી કેટલાં તત્ત્વો જાણવારૂપ (જ્ઞેય) છે, કેટલાં ગ્રાહ્યરૂપ (ઉપાદેય) છે અને કેટલાં ત્યાગવારૂપ (હેય) છે?

ઉ. સઘળાં નવે તત્ત્વો જાણવારૂપ તો છે જ. અક્ષય અનંત સુખ તે ઉપાદેય છે, તેનું કારણ મોક્ષ છે, મોક્ષનું કારણ સંવર અને નિર્જરા છે; માટે સંવર-નિર્જરા તથા મોક્ષ એ ત્રણે તત્ત્વો ગ્રાહ્યરૂપ (ઉપાદેય) છે. સંસારનું કારણ આસ્રવ અને બંધ છે અને પુણ્ય-પાપ બંને બંધ છે. તેથી પુણ્ય-પાપ, આસ્રવ અને બંધ એ ચારે તત્ત્વો ત્યાગવારૂપ (હેય) છે.

પ૨૧ પ્ર. જીવતત્ત્વ વિષે સંસારી જીવો શું ભૂલ કરે છે ?

ઉ. જીવ તો ત્રિકાળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેને જીવ જાણતો નથી અને જે શરીર છે તે હું જ છું; શરીરનું કાર્ય હું કરી શકું છું-એવું માને છે. શરીર સ્વસ્થ હોય તો મને લાલ થાય. બાહ્ય અનુકૂળ સંયોગોથી હું સુખી અને બાહ્ય પ્રતિકૂળ સંયોગોથી હું દુઃખી, હું નિર્ધન, હું ધનવાન, હું બળવાન, હું નિર્બળ, હું કુરૂપ, હું સુંદર છું-એવું માને છે. આવી રીતે અજ્ઞાની જીવ પરને સ્વસ્વરૂપ માનતાં પોતાના સ્વતત્ત્વનો (જીવતત્ત્વનો) ઈન્કાર કરે છે. તેથી તે જીવતત્ત્વ સંબંધી ભૂલ કરે છે.

પ૨૨ પ્ર. અજીવતત્ત્વ સંબંધી શું ભૂલ થાય છે ?

ઉ. જીવ એવું માને છે કે શરીર ઉત્પન્ન થવાથી મારો જન્મ થયો, શરીરનો નાશ થવાથી હું મરી જઈશ, ઇત્યાદિ અજીવ અવસ્થાને અજ્ઞાની જીવ પોતાની અવસ્થા માને છે. આમાં અજીવને સ્વતત્ત્વ (જીવ તત્ત્વ) સ્વીકારતાં તે અજીવ તત્ત્વનો અસ્વીકાર કરે છે.

આ કાળમાં આટલું વધુ : ઝાઝા મત, ઝાઝા તત્ત્વ-જ્ઞાનીઓ, ઝાઝી માયા અને ઝાઝો પરિગ્રહ વિશેષ.

૫૩૩ પ્ર. પુણ્ય-પાપ, બંધ તત્ત્વ સંબંધી ભૂલ શું છે ?

ઉ. જેવી સોનાની ખેડી તેવી જ લોઢાની ખેડી-બન્ને બંધનકારક છે. તેવી રીતે પુણ્ય અને પાપ બંને જીવને બંધનકર્તા છે, પરંતુ મિથ્યા દષ્ટિ જીવ એવું નહિ માનતાં પુણ્યને સારું હિતકારી માને છે. તત્ત્વદષ્ટિએ પુણ્ય અને પાપ બંને બંધનાં કારણ છે.

૫૩૪ પ્ર. શુભ-અશુભ પરિણામમાં ભેદ માને તેને મિથ્યાદષ્ટિ કહ્યો છે તો અમે આત્માની વાત વાંચીએ કે સાંભળીએ કે દુકાને ખેસીને વેપાર કરીએ એ બધું એક જ છે ને ?

ઉ. શુભ-અશુભ પરિણામમાં વ્યવહારથી ભેદ છે. વેપારમાં તીવ્ર કષાય છે, સાંભળવામાં મંદ કષાય છે એથી વ્યવહારે ભેદ છે. પરંતુ એ શુભ-અશુભ બન્નેનું લક્ષ પર તરફ છે તેથી બંધનું કારણ છે. તેથી પરમાર્થે ભેદ નથી તેમ બતાવી શુભમાંથી હિતયુક્તિ છોડાવીને સ્વદ્રવ્યનું (આત્માનું) લક્ષ કરાવે છે.

૫૩૫ પ્ર. આસ્રવ સંબંધી શું ભૂલ થાય છે ?

ઉ. હિંસાદ્રેષ પાપાસ્રવ છે તેને તો હેય જાણે છે તથા અહિંસાદ્રેષ પુણ્યાસ્રવ છે, તેને ઉપાદેય માને છે; હવે બંને કર્મબંધનાં કારણ છે.

હિંસામાં મારવાની યુક્તિ થાય પણ તેનું આયુ પૂર્ણ થયા વિના તે મરે નહિ અને પોતાની દ્રેષ પરિણતિથી પોતે જ પાપ બાંધે છે; તથા અહિંસામાં રક્ષા કરવાની યુક્તિ થાય પણ તેના આયુ-અવશેષ વિના તે જીવે નહિ, માત્ર પોતાના રાગભાવથી પુણ્ય બાંધે છે એ પ્રમાણે બંને હેય છે.

વર્ણી રાગદ્રેષ-મોહદ્રેષ જે આસ્રવભાવ છે તેનો નાશ કર્યા વગર આસ્રવ મટતા નથી.

૫૩૬ પ્ર. પુણ્ય કેટલા પ્રકારે બંધાય છે ?

ઉ. પુણ્ય નવ પ્રકારે બંધાય છે (૧) અન્નપુન્ને : અન્નદાન આપવાથી, (૨) પાણ્યપુન્ને : પાણીનું દાન આપવાથી, (૩) લયણ્યપુન્ને : પાત્ર-વાસણનું દાન દેવાથી, (૪) સયણ્યપુન્ને : શર્યા-મકાન દેવાથી,

જે એકને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે અને જે સર્વને જાણે છે તે એકને જાણે છે.

(૫) વત્થપુન્ને : વત્થ દેવાથી, (૬) મનપુન્ને : મનથી સર્વતું લલ્લું ચિંતવવાથી, (૭) વચનપુન્ને : વચનથી સૌના ગુણાનુવાદ કરવાથી તથા ઉપકારી સુખદાતા વચન ઉચ્ચારવાથી, (૮) કાયપુન્ને : શરીરથી ખીળની વૈયાવચ્ચ કરવાથી અને ગુણી મનુષ્યોને શાતા ઉપજવવાથી, (૯) નમસ્કારપુન્ને : યોગ્ય ઠેકાણે નમસ્કાર કરવાથી તથા સર્વેની સાથે વિનય રાખવાથી.

એ નવ પ્રકારે બાંધેલાં પુણ્યનાં ફળો ૪૨ પ્રકારે ભોગવે છે.

૫૩૭ પ્ર. પુણ્ય કરે પણ આત્મજ્ઞાન ન કરે તો શું મળે ?

ઉ. એનાથી સ્વર્ગ મળે પણ જન્મમરણનો અંત ન આવે. અજ્ઞાની પુણ્યને મોક્ષનું કારણ માને છે.

૫૩૮ પ્ર. કેટલા પ્રકારે પાપ બંધાય છે ?

ઉ. અઠાર પ્રકારથી પાપ બંધાય છે.

(૧) પ્રણાતિપાત : જીવની હિંસા, (૨) મૃષાવાદ : જૂઠું ખોલવું, (૩) અદતાદાન : ચોરી, (૪) મૈથુન : સ્ત્રી આદિ સંગ, (૫) પરિગ્રહ : ધન વગેરેનો સંગ્રહ અને મમત્વ, (૬) ક્રોધ-ગુસ્સો, (૭) માન-અહંકાર, (૮) માયા-કપટ, (૯) લોભ-નૃષણા, (૧૦) રાગ-પ્રેમ-આસક્તિ, (૧૧) દ્રોષ-ઠણાં, અદેખાઈ, (૧૨) ક્લેશ-ક્લહ (૧૩) અભ્યાખ્યાન-ખોટું આળ, (૧૪) વૈશન્ય-ચાડી યુગલી (૧૫) પર-પરિવાદ-નિંદા, (૧૬) રતિચરતિ-હર્ષ, શોક, (૧૭) માયા મોસો-કપટ સહિત જૂઠું (૧૮) મિચ્છા દંસણ સલ્લ-અસત્ય મત સંપ્રદાયની શ્રદ્ધા હોવી.

એ ૧૮ પાપસ્થાનકના અશુભ બંધના અશુભ ફળ ૮૨ પ્રકારે ભોગવે છે.

૫૩૯ પ્ર. પાપ શાનાથી થાય છે ?

ઉ. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ખરેખરાં પાપ છે. તેનાથી બહુ કર્મ ઉપાજન થાય. હજાર વર્ષ તપ કર્યું હોય; પણ એક બે ઘડી ક્રોધ કરે તો બધું નિષ્ફળ જાય.

દેહમાં વિચાર કરનાર ખેઠો છે તે દેહથી ભિન્ન છે ?
તે સુખી છે કે દુઃખી એ સંભારી લે.

૫૪૦ પ્ર. પાપયુક્ત મન, વચન, કાયા ન હોવા છતાં, હિંસા ન કરવા છતાં, મનરહિત હોવા છતાં તથા સ્વપ્ન જેટલી પણ ચેતના ન હોવા છતાં પણ પ્રાણીઓ પાપકર્મ કરે ?

ઉ. હા. તે પાપકર્મ કરે છે. પૃથ્વીકાયથી લઈ ત્રસકાયપર્યંત છ પ્રકારના જીવોની હિંસાથી ઉત્પન્ન થતાં પાપને રોક્યું નથી. ઇચ્છાપૂર્વક પ્રત્યાખ્યાન દ્વારા પાપકર્મનો ત્યાગ કર્યો નથી, પ્રાણાતિપાતથી માંડી પરિગ્રહ પર્યંત અને ક્રોધથી માંડી મિથ્યાદર્શન શબ્દ પર્યંત પાપોત્તું સેવન કરે છે, તે કોઈપણ અવસ્થામાં હોય તો પણ તેને પાપકર્મનો બંધ છે.

૫૪૧ પ્ર. સર્વ જીવો સમાન હોવા છતાં કેટલાંક માણસ ભૂખે મરે છે અને કેટલાંકને ખાવા, પીવા, મોજ-મઝા, સુખ છે, તેનું કારણ શું ?

ઉ. જે જીવોએ પૂર્વે શુભ કર્મો ઉપાર્જન કર્યા છે, તેનાં સારાં ફળો ભોગવે છે અને રાંકના જીવો અશુભ કર્મોનાં માઠાં પરિણામ ભોગવે છે.

“એક રાંક ને એક તૃપ, એ આદિ જે ભેદ,
કારણ વિના ન કાર્ય તે, એ જ શુભાશુભ વેદ.”

૫૪૨ પ્ર. શુભ કર્મ એટલે શું ?

ઉ. પુણ્ય.

૫૪૩ પ્ર. અશુભ કર્મ એટલે શું ?

ઉ. પાપ.

૫૪૪ પ્ર. શુભ કર્મ અથવા પુણ્ય શાથી ઉપાર્જન થાય ?

ઉ. બીજા જીવોને શાતા ઉપજવવાથી, પરોપકાર, દયા, સત્ય, શીલ, ક્ષમા, તપ, નિયમ, વ્રત, પરચખાણ, વિનય આદિ સદ્ગુણોના સેવનથી.

૫૪૫ પ્ર. જીવ પાપ શાથી બાંધે છે ?

ઉ. બીજા જીવોને ક્લેશ ઉપજવવાથી અને દુઃખ દેવાથી, અઢારે પાપસ્થાનકોમાં રાચવાથી.

ઉદ્દાસીનતા એ અધ્યાત્મની જનની

૫૪૬ પ્ર. પુણ્યનાં ફળ કેવાં છે ?

ઉ. મીઠાં, જીવને પ્રિયકારી, પણ મુમુક્ષુ જીવને તે પણ છેવટે ત્યાગવારૂપ છે. પુણ્ય તે શુભ બંધ છે અને પાપથી અશુભ બંધ પડે છે. પુણ્યભાવ તે શુભ રાગ છે, પણ શુદ્ધ ભાવ નથી. મુમુક્ષુને તો શુદ્ધ પરિણતીમાં રમણતા હોય, રાગ અથવા દ્વેષ, પુણ્ય અથવા પાપના બંધથી મુક્ત થવાનો પુરુષાર્થ હોય. પુણ્ય એટલે શુભ કર્મ બંધ અને તે જીવને ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી અને સર્વ કર્મ બંધ રહિત દશા તે જ મોક્ષ.

૫૪૭ પ્ર. આજે આપણે પુણ્ય કે પાપ કરીએ તે ક્યારે ઉદ્યમાં આવે ?

ઉ. આજે કીધેલાં કર્મ આજે જ ઉદ્ય આવવાં હોય તો આવે (જેમ કે ચોરી કરતાં જ પકડાઈ જાય અને દંડાય) અથવા સંખ્યાત કાળે, અસંખ્યાત કાળે કે અનંતા કાળે પણ ઉદ્ય આવે.

૫૪૮ પ્ર. પાપ કરનાર જીવને પુણ્યનો ઉદ્ય હોય ?

ઉ. હા, કેટલાક પાપી જીવો ચોર, કસાઈ વગેરે પાપ કર્મ કરે છે છતાં ધન, ધાન્ય, પુત્ર, આદિ સાધનાથી સુખી દેખાય છે તે તેના પૂર્વના પુણ્યના ઉદ્યથી.

૫૪૯ પ્ર. પુણ્ય કરનારા જીવને પાપનો ઉદ્ય હોય ?

ઉ. હા, કેટલાક પુણ્ય કરનારાં પ્રાણીઓ સારાં કાર્યો કરતાં હોવા છતાં દુઃખી દેખાય છે તે તેના પૂર્વના પાપના ઉદ્યથી.

૫૫૦ પ્ર. નીતિનો પૈસો હોય તો રહે અને અનીતિનો હોય તો જતો રહે, શું તે સાચું છે ?

ઉ. ના, સાચું નથી. કેટલાક જીવો માને છે કે આપણી પાસે નીતિથી રળેલો પૈસો છે માટે તે જશે નહિ. કષાયમંદતા તો જીવની પર્યાય છે તેને લીધે જડ રહેતું હશે ? ને અનીતિના ભાવને લીધે લક્ષ્મી રહે નહિ એમ પણ નથી. અનીતિવાળો હતો માટે કિંકર થઈ ગયો એમ પણ નથી, ને નીતિવાળો હતો માટે પૈસા આવ્યા એમ પણ નથી.

ધર્મી જીવ જાણે છે કે પૂર્વનાં પુણ્યને લીધે પૈસા આવે જાય

જગતને, જગતની લીલાને બેઠા બેઠા મક્તમાં
ભેદ એ છીએ.

છે. તેમાં તેને વિસ્મય થતું નથી. જ્ઞાની જીવ ગરીબ થઈ જાય તો તેને શંકા પડતી નથી કે મારામાં અનીતિ હશે તેથી મને નિર્ધનતા મળી હશે ? ને કોઈ અનીતિવાળો ક્યારે જાય તે તેના કુટુંબમાં કોઈ નીતિવાળો હશે એટલે તેનાં પુણ્યને લીધે બીજને પૈસા આવી જાય એમ પણ બનતું નથી. ધર્મી સમજે છે કે જડ પરમાણુ તેના કાળે આવે છે. વ્યવહારે તે તે જીવતું કર્મ નિમિત્ત છે. (આનો અર્થ એમ પણ ન લેવો કે અનીતિથી પૈસા રળવામાં ઘણાં નહીં.)

- ૫૫૧ પ્ર. પુણ્ય પાપનો જીવતત્ત્વમાં સમાવેશ થાય કે અજીવતત્ત્વમાં ?
 ઉ. અજીવતત્ત્વમાં, કારણ કે સારા કે માઠા વિચાર, વાણી અને વર્તનથી જીવ શુભાશુભ કર્મનાં પુદ્ગલ ગ્રહણ કરે છે, તેમાં શુભ કર્મ પુદ્ગલ તે પુણ્ય અને અશુભ કર્મ પુદ્ગલ તે પાપ.
- ૫૫૨ પ્ર. પુણ્ય પાપનાં પુદ્ગલ રૂપી છે કે અરૂપી ?
 ઉ. તે રૂપી છે, પણ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી કેવળી ભગવાન જ તે જોઈ શકે છે. આપણી નજરે આવે નહિ.
- ૫૫૩ પ્ર. પુણ્યના ઉદયથી જીવ કઈ ગતિ પામે છે ?
 ઉ. દેવગતિ કે મનુષ્યની ગતિ.
- ૫૫૪ પ્ર. પાપના ઉદયથી જીવ કઈ ગતિને પામે ?
 ઉ. નરકગતિ તથા તિર્થંચગતિ.
- ૫૫૫ પ્ર. પુણ્ય પાપના બંધથી મુક્ત થવાય ?
 ઉ. હા, 'વીત્યો કાળ અનંત તે, કર્મ શુભાશુભ ભાવ;
 તેહ શુભાશુભ છેદતાં ઉપજે મોક્ષ સ્વભાવ.
 દેહાદિક સંયોગનો, આત્યંતિક વિયોગ;
 સિદ્ધ મોક્ષ શાશ્વત પદે, નિજ અનંત સુખભોગ.'
- ૫૫૬ પ્ર. સિદ્ધગતિ અથવા મોક્ષ સાધવામાં પુણ્યની જરૂર છે ?
 ઉ. એક અપેક્ષાએ જરૂર છે. પુણ્યના ઉદય વગર આર્યક્ષેત્ર, મનુષ્યભવ, ઉત્તમ કુળ વગેરે જોગવાઈઓ મળતી નથી અને એવી જોગવાઈઓ

દીનબંધુની દૃષ્ટિ જ એવી છે કે જૂરવાના કામીને બાંધવો નહીં; બંધાવાના કામીને છાડવો નહીં.

વગર મોક્ષ સાધી શકાય નહિ. વ્રત અને તપશ્ચર્યા કરનારને ભલે નિર્વાણુ પ્રાપ્ત ન થાય છતાં પણ તેને સાંસારિક સુખની પ્રાર્થિત થાય અને મોક્ષ સાધનામાં તે સહકારિકારણુ બને.

૫૫૭ પ્ર. પુણ્ય કર્મ કોને કહેવાય ?

ઉ. સાતાવેદનીય, શુભ આયુ, શુભ નામ અને ઉચ્ચ ગોત્ર પુણ્ય કર્મ છે.

૫૫૮ પ્ર. પાપકર્મો કોને કહેવાય ?

ઉ. અસાતાવેદનીય, અશુભ આયુ, અશુભ નામ, નીચ ગોત્ર તથા જ્ઞાનાવરણાદિ ચાર ધાતીય કર્મ (જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય) પાપકર્મ છે.

૫૫૯ પ્ર. આસ્રવ અને બંધનાં કારણો આપો ?

ઉ. સંસાર સમુદ્રમાં રહેલા જીવને સત્તાવન અથવા વિશેષ પ્રકારે એકસો સાડત્રીસ દ્વારથી આસ્રવ થાય છે. કોઈ ઠેકાણે પ્રમાદ ગણ્યો નથી એટલે સત્તાવન અને જ્યાં પ્રમાદ ગણ્યો છે ત્યાં એક સો સાડત્રીસ. (જુઓ પ્રશ્ન ૬૮૪). પાંચ પ્રકારના મિથ્યાત્વ, (જુઓ પ્રશ્ન ૮૨૮), બાર પ્રકારે અવિરિત ભાવ, (જુઓ પ્રશ્ન-૬૯૧), એ શી પ્રકારે પ્રમાદ, (જુઓ પ્રશ્ન-૭૦૦), પચીસ પ્રકારે ક્ષાય (જુઓ પ્રશ્ન-૬૯૮), અને પંદર પ્રકારે યોગ, (જુઓ પ્રશ્ન-૬૮૭). આમ $૫+૧૨+૨૫+૧૫=૫૭$ અથવા $૫+૧૨+૮૦+૨૫+૧૫=૧૩૭$. આ સઘળાં આશ્રવદ્વાર એટલે પાપને પ્રવેશ કરવાનાં પ્રનાળ છે.

૫૬૦ પ્ર. આસ્રવ એટલે શું ?

ઉ. કાર્મણુ શરીરમાં જે કર્મ બંધાય છે તેને બંધાવવાવાળા આસ્રવ અને બંધતત્ત્વ છે.

૫૬૧ પ્ર. ચૌદ ગુણુસ્થાનોની અપેક્ષાએ આસ્રવ બંધનાં કારણો સમજાવો :-

ઉ. પહેલા ગુણુસ્થાનકે મિથ્યાત્વ, અવિરિતિ, પ્રમાદ, ક્ષાય, યોગ પાંચે કારણુ છે.

બીજે ગુણુસ્થાનકે મિથ્યાત્વ નથી આકી બીજાં બધાં છે.

ત્રીજે અનંતાનુબંધી ચાર ક્ષાય નથી.

ચોથે મિથ્યાત્વ, મિશ્રભાવ અને અનંતાનુબંધી ક્ષાય નથી, આકીના ક્ષાય, અવિરિત, પ્રમાદ અને યોગ છે.

ફરી ફરી મળતો નથી, આ ઉત્તમ અવતાર;
કાળી ચૌદશને રવિ આવે કોઈક વાર.

પાંચમે અવિરતિ ભાવ કંઈક ઘટ્યો છે અને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણુ કષાય છૂટી ગયા છે.

છઠ્ઠે અવિરતિ ભાવ બિલકુલ છૂટી ગયો છે અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ કષાય પણ રહ્યા નથી.

સાતમે પ્રમાદ ભાવ રહ્યો નથી, માત્ર કષાય અને યોગ છે.

આઠમે કષાય અને યોગ છે પણ અતિ મંદ છે.

નવમે હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા નોકષાય નથી, સંજ્વલન ચાર કષાય અને ત્રણ વેદ અતિ મંદ છે.

દશમે કેવળ સૂક્ષ્મ મોહ કષાય અને યોગ છે.

અગિયારમે, બારમે અને તેરમે ગુણસ્થાને કેવળ યોગ છે.

ચૌદમામાં યોગ પણ રહેતો નથી.

૫૬૨ પ્ર. બંધતત્ત્વ કોને કહેવાય ?

ઉ. આત્માના પ્રદેશ સાથે કર્મ પુદ્ગલનું બંધાવું તેનું નામ બંધતત્ત્વ.

૫૬૩ પ્ર. આસ્રવ અને બંધ થવામાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ કારણો સમાન છે તો આસ્રવ અને બંધમાં શું ભેદ છે ?

ઉ. જીવના મિથ્યાત્વ-મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામ તે ભાવ આસ્રવ છે અને તે મલિન ભાવોમાં સ્તિગ્ધતા એ ભાવ બંધ છે. પ્રથમ ક્ષણમાં કર્મસ્કંધોનું જે આગમન છે તે આસ્રવ છે અને આગમન પછી ખીજ વગેરે ક્ષણોમાં જીવના પ્રદેશોમાં તે સ્કંધોનું રહેવું તે બંધ છે.

૫૬૪ પ્ર. સંવર એટલે શું ?

ઉ. આવતાં કર્મને અટકાવવાં તેનું નામ સંવર. આસ્રવના નિરોધને સંવર કહે છે, અર્થાત્ નવો વિકાર અટકવો તથા અનાગત (નવીન) કર્મોનો આત્માની સાથે સંબંધ ન થવાને સંવર કહે છે.

૫૬૫ પ્ર. સંવરનાં સાધનો ખતાવો.

ઉ. આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા કરવી. આત્માને સર્વ રાગાદિ પરભાવોથી લિનન અનુભવ કરવો. અજ્ઞાન અને રાગ-દ્વેષ રહિત વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, દશ ધર્મ, બાર ભાવના, બાવીસ પરિષહજ્ય, ચારિત્ર, તપ વગેરે સંવરનાં સાધનો છે.

વચને વલ્લભતા વધે, વચને વધે વેર;
જીવથી જીવે જગત આ, કદી કરે પણ કેર.

૫૬૬ પ્ર. જીવ કર્મમુક્ત કેવી રીતે થઈ શકે ?

ઉ. નવાં કર્મને આવતાં અટકાવવાથી અને જૂનાં કર્મને ખપાવવાથી જીવ કર્મમુક્ત થઈ શકે છે.

૫૬૭ પ્ર. કર્મ ક્યાંથી આવે છે ? કેમ તે આવતાં અટકી શકે છે ? અને કેવી રીતે તે ખપાવી શકાય છે ?

ઉ. આસવરૂપી દારથી કર્મ આવે છે, અને સંવરરૂપી ક્રમાડથી તે આવતાં અટકે છે, તેમજ નિર્જરાથી અગાઉનાં કર્મ ખપે છે.

૫૬૮ પ્ર. નિર્જરા એટલે શું ?

ઉ. જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ જેટલો જેટલો આત્મમનનનો કે આત્માનુભવનો અભ્યાસ કરે છે તેટલો તેટલો તે રત્નત્રય ભાવથી અધિક કર્મોની નિર્જરા કરે છે. તે પુણ્યના ઉદ્યમાં અને પાપના ઉદ્યમાં સમભાવ રાખે છે. આસક્ત થતાં નથી. વેદના વિપાકનું નામ નિર્જરા છે. જ્ઞાની ભેદ વિજ્ઞાનથી આત્માને સર્વ રાગાદિ પરભાવોથી ભિન્ન અનુભવ કરે છે. તેથી તેને કર્મ ખરે છે. આત્મજ્ઞાન સહિત તપ તે નિર્જરાનું કારણ છે, અહંકારરહિત, ક્રદાગ્રહરહિત, લોક-સંજારરહિત, આત્મામાં પ્રવર્તવું તે નિર્જરા. સર્વ કર્મબંધનો સર્વથા ક્ષય તે મોક્ષ અને તેનો અંશથી ક્ષય તે નિર્જરા. આ રીતે બંનેનું લક્ષણ જ્ઞેતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે, નિર્જરા એ મોક્ષનું પૂર્વગામી અંગ છે. (જુઓ પ્રશ્ન ૧૦૨૪, ૧૦૨૫, ૧૦૨૬).

૫૬૯ પ્ર. નિર્જરાના મુખ્ય કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. નિર્જરાના બે ભેદ છે. એક સકામ એટલે સહેતુ (મોક્ષના હેતુભૂત) નિર્જરા અને અકામ એટલે વિપાક નિર્જરા. નિર્જરાના બીજા પણ બે ભેદ છે. સવિપાક નિર્જરા એટલે પૂર્વનાં બાંધેલાં કર્મો ઉદ્યમાં આવી ખરી જવાં અને અવિપાક નિર્જરા એટલે સ્વભાવ સન્મુખ થઈ કર્મો ક્ષણ આપે તે પહેલાં જ ખેરવી દેવાં. (અવિપાક નિર્જરામાં પણ કર્મોની ખરી જવાનો સમય તો પાકી ગયો હતો. તે કર્મ ખરવાનાં નહોતાં અને તેમ છતાં તે સમય પહેલાં ખરી

હોય સ-સ ચીજ તે, યોગ્ય સ્થળે વપરાય;
કેમ કરારી કનકની, પેટ વિષે ઘોંચાય ?

ગયાં એમ વાત નથી; પરંતુ આત્માના અનુભવ તરફ ઢળવાના વિશેષ પુરુષાર્થ ખતાવવા માટે જ અવિપાક નિર્જરા કહી છે.)

બીજી રીતે તેના બે પ્રકાર કહેવાય છે : ૧. અણુદ્વિપૂર્વક અને ૨. કુશલમૂલક. નરકગતિમાં કર્મફળના વિપાકથી ઉત્પન્ન થતી જે અણુદ્વિપૂર્વક નિર્જરા થાય છે તે અદુશલઅનુબંધા છે અને પરિપહને જીતવાથી જે નિર્જરા થાય છે તે કુશલમૂલા નિર્જરા છે. તે શુભ અનુબંધા અને નિરાનુબંધા હોય છે.

૫૭૦ પ્ર. સકામ એટલે શું ?

ઉ. સકામ નિર્જરા ક્ષાયોપશમિક ભાવે થાય છે ! જે કર્મના અબંધનું કારણ છે. જેટલે અંશે સકામ નિર્જરા (ક્ષાયોપશમિક ભાવે) થાય, તેટલે અંશે આત્મા પ્રગટ થાય છે. સ્વભાવના ઉગ્ર પુરુષાર્થપૂર્વક કર્મોનું ખરી જવું. અહીં સ્વભાવનો પુરુષાર્થ ખતાવવા માટે સકામ કહ્યું છે.

૫૭૧ પ્ર. અકામ નિર્જરા કોને કહે છે ?

ઉ. અકામ નિર્જરા ઔદયિક ભાવે થાય છે. આ નિર્જરા જીવે અનંતીવાર કરી છે અને તે કર્મબંધનું કારણ છે. અહીં પણ કર્મનું નિર્જરણ હોય છે. પરંતુ આત્મા પ્રગટ થતો નથી. અનંતીવાર ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવાથી જે નિર્જરા થઈ છે, તે ઔદયિક ભાવે, (જે ભાવ અબંધક નથી) થઈ છે. ક્ષાયોપશમિક ભાવે થઈ નથી. ક્ષાયની મન્દતાપૂર્વક નિર્જરા થઈ. તેમાં સ્વભાવનો પુરુષાર્થ નથી, તેથી અકામ નિર્જરા કહી છે.

૫૭૨ પ્ર. નિર્જરાના બીજા ભેદ કેટલા છે ?

ઉ. બે ભેદ છે. સ્વકાલ પ્રાપ્ત અને તપથી. સ્વકાલ નિર્જરા ચારે ગતિમાં થાય છે, તપથી ફક્ત વ્રતધારીને જ હોય છે.

૫૭૩ પ્ર. શું કરવાથી કર્મ નિર્જરે ?

ઉ. ખાર પ્રકારના નિદાન રહિત તપથી કર્મની નિર્જરા, વૈરાગ્ય ભાવના ભાવિત, અહંભાવ રહિત જ્ઞાનીને થાય છે. જેમ જેમ ઉપશમની વૃદ્ધિ થાય તેમ તેમ તપ કરવાથી કર્મની ઘણી નિર્જરા

કબીરા, જબ હમ પેદા હુએ, જગ હસે હમ રાય,
કરણી એસી કર ચલો, હમ હસે જગ રાય.

થાય. તે નિર્જરાનો ક્રમ કહે છે. મિથ્યાદર્શનમાં વર્તે તો પણ થોડા વખતમાં ઉપશમ સમ્યક્દર્શન પામવાનો છે એવા સંયતિ જીવ કરતાં અસંયત સમ્યક્દર્ષિને અસંખ્યાત ગુણુ નિર્જરા થાય.

૫૭૪ પ્ર. જ્ઞાનીનો ભોગ નિર્જરાનો હેતુ છે. અજ્ઞાનીના ભોગથી બંધન થાય છે. આ આશ્ચર્યની વાત હૈયામાં ઉતરતી નથી.

ઉ. જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની એ બંને એકસરખી ક્રિયા કરતા દેખાય છે, પણ પરિણામ ભેદના કારણે ભિન્ન ભિન્ન ફળ આપે છે. જ્ઞાની જે ક્રિયા કરે છે, તેમાં તેની ઉદ્દાસીનવૃત્તિ હોય છે. મમત્વભાવ નથી હોતો, તેથી તેની ક્રિયાને નિર્જરાનો હેતુ કહી છે.

૫૭૫ પ્ર. સમ્યક્દર્ષિને ભોગના કાળે ભાવ-નિર્જરા થાય ?

ઉ. સમ્યક્દર્ષિને રાગમાં મિઠાશ નહીં હોવાથી, જડ-કર્મ ખરી જાય છે, અને પર્યાયમાં અદ્યપ સુખ-દુઃખનું વેદન પણ થાય છે પણ તેને તેમાં સુખ ખુદ્ધિ નહિ હોવાથી, તે ભાવ પણ ખરી જાય છે. થોડું બંધન પડે છે તેને અહીં ગણવામાં આવ્યું નથી.

૫૭૬ પ્ર. જન્મ, જરા, મરણ અને રોગાદિક દુઃખો આપણે શાથી પામીએ છીએ ?

ઉ. કરેલાં કર્મના ઉદયથી.

૫૭૭ પ્ર. એ સર્વ દુઃખોથી મુક્ત શી રીતે થવાય ?

ઉ. આત્માની પરિપૂર્ણ શુદ્ધ દશા પ્રગટ થવાથી મુક્ત થવાય. કર્મ બંધનથી સર્વથા છૂટી જવાથી મુક્ત થવાય છે.

“જેમ શુભાશુભ કર્મપદ, જાણ્યાં સંકળ પ્રમાણુ,
તેમ નિવૃત્તિ સંકળતા, માટે મોક્ષ સુખાણુ.”

૫૭૮ પ્ર. કર્મના બંધનથી સર્વથા પ્રકારે મુક્ત થવું અથવા સર્વ દુઃખોની આત્યંતિક મુક્તિ થવી એનું નામ શું ?

ઉ. મુક્તિ અથવા મોક્ષ.

૫૭૯ પ્ર. મોક્ષનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં કહો.

ઉ. સહજ સ્વરૂપે જીવની સ્થિતિ થવી તેને શ્રી વીતરાગ મોક્ષ કહે છે.

૫૮૦ પ્ર. મોક્ષ સ્વરૂપમાં આત્માની કેવી સ્થિતિ હોય છે ?

ભોગથી મુઝાય તે મુમુક્ષુ છે.

ઉ. જેમાં અતીન્દ્રિય, ઇન્દ્રિયોથી અતિક્રાંત, વિષયોથી અતીત, ઉપમારહિત અને સ્વભાવિક, વિચ્છેદરહિત પરમાર્થિક સુખ હોય તેને મોક્ષ કહ્યો જાય છે. જેમાં આ આત્મા નિર્મળ, શરીર રહિત, ક્ષોભ રહિત, શાંત સ્વરૂપ, નિષ્પન્ન (સિદ્ધરૂપ), અત્યંત અવિનાશી, સુખરૂપ કૃતકૃત્ય તથા સમીચીન સમ્યક્જ્ઞાન સ્વરૂપ થઈ જાય છે તે પદને મોક્ષ કહીએ છીએ.

સિદ્ધાંતથી મોક્ષ તે જીવ દ્રવ્યના બધા ગુણનો સ્વભાવ અર્થપર્યાય અને પ્રદેશત્વગુણનો સ્વભાવ વ્યંજન પર્યાય છે.

૫૮૧ પ્ર. મોક્ષનો ઉપાય અથવા ક્રમ બતાવો.

ઉ. નિર્વાણ-મોક્ષની પ્રાપ્તિ કર્મનો ક્ષય કરવાથી થાય છે, અને કર્મ ક્ષય શુદ્ધાત્માના ધ્યાનથી થાય છે. મોક્ષનો અન્ય કોઈ ઉપાય નથી. મોક્ષ દુર્લભ નથી, દાતા દુર્લભ છે. જીવ જ્ઞાનીની આરા પ્રમાણે શાંતપણામાં વિચરે તો અંતર્મુહૂર્તમાં મુક્ત થાય છે. મોક્ષ માર્ગ એ અગમ્ય તેમજ સરળ છે.

મતભેદની કડાકૂટ જવા દઈ, આત્મા અને પુદ્ગલ વચ્ચે વહેંચણી કરી શાંતપણે આત્મા અનુભવવામાં આવે તો મોક્ષમાર્ગ સરળ છે અને દૂર નથી.

પહેલાં તો આત્માને જાણે કે આ જાણનારો અનુભવમાં આવે છે (આવી શકે એવો છે) તે હું છું. (તે જ્ઞાન). ત્યારબાદ તેની પ્રતીતિરૂપ શ્રદ્ધાન થાય (અનુભવમાં આવે; તે દર્શન.) વિના જાણે નહિતર શ્રદ્ધાન કોનું? પછી સમસ્ત અન્યભાવોથી ભેદ કરીને પોતામાં સ્થિર થાય. (તે ચારિત્ર).

દર્શન અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વભાવનું અવલોકન (સમ્યક્ શ્રદ્ધા), જ્ઞાન અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વભાવનું પ્રત્યક્ષ જાણપણું અને ચારિત્ર અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વભાવમાં સ્થિરતા. તેમનાથી જ સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે. આ જ મોક્ષમાર્ગ છે, તે સિવાય બીજો કોઈ મોક્ષમાર્ગ નથી. જે પુરુષ, પહેલાં સમસ્ત પરદ્રવ્યનો (ધર, પૈસા, સ્ત્રીપુત્રાદિ શરીર અને રાગાદિ ભાવ તે સર્વ પર દ્રવ્યનો) ત્યાગ કરી નિજ દ્રવ્યમાં

મૌનપણું એટલે સંકલ્પ-વિકલ્પ ન કરવા તે

(આત્મસ્વરૂપમાં) લીન થાય છે, તે પુરુષ સર્વ રાગાદિક અપરાધોથી રહિત થઈ આગામી બંધનો નાશ કરે છે. આ મોક્ષ થવાનો અનુક્રમ છે.

૫૮૨ પ્ર. વ્યવહારનયથી મોક્ષના ઉપાય જુદો છે? નિશ્ચયનયથી મોક્ષના ઉપાય જુદો છે? પ્રવેતાંબર મત અને દિગંબર મત વિષે મોક્ષના ઉપાયમાં ભેદ છે?

ઉ. મતભેદ રાખી કોઈ મોક્ષ પામ્યા નથી. વિચારીને જેણે મતભેદને ટાળ્યો, તે અંતઃવૃત્તિને પામી ક્રમે શાશ્વત મોક્ષને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે. મોક્ષના માર્ગ બે નથી; જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમ શાંતિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સઘળા સત્પુરુષો એક જ માર્ગથી પામ્યા છે. વર્તમાનકાળે પણ તેથી પામે છે, ભવિષ્યકાળે પણ તેથી જ પામશે.

“બાહ્ય ક્રિયામાં રાચતા, અંતરભેદ ન કાંઈ, જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધતા, તેહ ક્રિયાજડ આંઈ.”

“અથવા નિશ્ચય નય ગ્રહે, માત્ર શબ્દની માંય, લોપે સદ્વ્યવહારને, સાધન રહિત થાય.”

“નય નિશ્ચય એકાંતથી, આમાં નથી કહેલ, એકાંતે વ્યવહાર નહિ, બન્ને સાથ રહેલ.”

“એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમાર્થનો પંથ, પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સંમત.”

“લિંગ અને ભેદો જે પ્રતના રે, દ્રવ્ય દેશ કાળાદિ ભેદ, પણ જ્ઞાનાદિની જે શુદ્ધતા રે, તે તો ત્રણે કાળ અભેદ.”

૫૮૩ પ્ર. પરમાર્થ એટલે શું?

ઉ. અહીં પરમાર્થનો અર્થ ઉપકાર, દાન આદિ ભાવના સંબંધે કહેલ નથી; પણ પરમ અર્થ એટલે આત્માને અર્થે કહેલ છે.

૫૮૪ પ્ર. મોક્ષ પામવા માટે એટલે કે કર્મના બંધનથી મુક્ત થવા માટે આપણે કેવા ઉપાયો લેવા જોઈએ?

એકાસણું ત્યારે ગણાય કે હું મેંશાં ટંકે જે આહાર લેતો હતો તે કરનાં એાણું લે ત્યારે.

ઉ. નીચેના ચાર ઉપાય વડે મોક્ષ પામી શકાય.

(૧) સમ્યગ્જ્ઞાન : જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ નવે તરવતું સ્વરૂપ જેવું છે તેવું સમજવું.

(૨) સમ્યગ્દર્શન : વિતરાગ વચનમાં શ્રદ્ધા રાખવી.

(૩) સમ્યગ્ચારિત્ર : મોક્ષમાર્ગમાં ઉપયોગપૂર્વક ચાલવું, આસ્રવ દ્વારથી આવતાં કર્મને સંવરૂપી ક્રમાડથી રોકવાં, મન, વચન, કાયાના યોગને ગોપવી, ગ્રાણ્ણાતિપાતાદિ અઠારે પાપથી નિવર્તવું.

(૪) તપ : પૂર્વ કર્મને ૧૨ પ્રકારના તપ વડે ખપાવવાં.

૫૮૫ પ્ર. ઠીંગબરના આચાર્યે એમ સ્વીકાર્યું છે કે : “જીવનો મોક્ષ થતો નથી, પરંતુ, મોક્ષ સમજાય છે.” તે કઈ અપેક્ષાએ કહ્યું છે તે સમજવો ?

ઉ. તે એવી રીતે કે જીવ શુદ્ધ સ્વરૂપી છે, તેને બંધ થતો નથી તો પછી મોક્ષ થવાપણું ક્યાં રહે છે ? પરંતુ તેણે માનેલું છે કે “હું બંધાણો છું.” તે માનવાપણું વિચાર વડીએ કરી સમજાય છે કે મને બંધન નથી માત્ર માન્યું હતું. તે માનવાપણું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજ્યાથી રહેતું નથી. અર્થાત્ મોક્ષ સમજાય છે. આ વાત “શુદ્ધનય”ની અથવા “નિશ્ચયનય”ની છે. પર્યાયાથી નયવાળાઓ એ નયને વળગી આચરણુ કરે તો તેને રખડી મરવાનું છે.

૫૮૬ પ્ર. ચાર ગતિ માંહેલી કઈ ગતિમાંથી મોક્ષ મેળવી શકાય ?

ઉ. મનુષ્યગતિમાંથી.

૫૮૭ પ્ર. મોક્ષગામી જીવ અર્થાત્ ચરમશરીરી મનુષ્ય જ્યારે સર્વ કર્મથી મુક્ત થાય ત્યારે ક્યાં જાય ?

ઉ. જેમ કોઈ તુંબડાને માટી, રેતી આદિ પદાર્થોના આઠ લેપ લગાવ્યા હોય તો તેના વજનથી તે તુંબડું પાણીમાં હંમેશાં ડૂબેલું રહે છે. પણ જો તે લેપ તેના ઉપરથી દૂર થઈ જાય તો તરત તે પાણીની ઉપલી સપાટી ઉપર સ્વાભાવિક રીતે આવી જાય છે. તે જ પ્રકારે આઠ કર્મનાં લેપથી સંસાર સમુદ્રમાં ડૂબેલો જીવ જ્યારે કર્મથી

ભેદ જ્ઞાન એ જ સમાધિ.

મુક્ત થાય છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે તે લોકના મસ્તકે પહોંચે છે અને અલોકની નીચે સ્થિર થાય છે.

૫૮૮ પ્ર. મોક્ષ પામેલા આત્માઓ ક્યાં ખિરાળે છે ?

ઉ. સિદ્ધ આત્માઓ લોકાગ્રે સ્થિર થાય છે, જ્યાં ઉર્ધ્વલોકના અંત આવે છે અને ઉર્ધ્વઅલોક શરૂ થાય છે. (જુઓ પ્ર. ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૩૦થી ૨૩૭).

૫૮૯ પ્ર. મોક્ષમાર્ગમાં તપની કે જ્ઞાનની જરૂર છે ?

ઉ. તપ વિનાનું જ્ઞાન અને જ્ઞાન વિનાનું તપ, તે બન્ને અકાર્ય છે. તેથી, જેનામાં જ્ઞાન અને તપ સંયુક્ત હોય તેને જ નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એક સાથે ઉત્પન્ન થવાથી મોક્ષમાર્ગ સધાય છે.

૫૯૦ પ્ર. સર્વ પ્રકારે સમસ્ત પુણ્ય કરે તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય ?

ઉ. જે પુરુષ આત્માને ઈષ્ટ ન કરે, એટલે કે આત્માના સ્વરૂપને બાણી અંગીકાર ન કરે અને સર્વ પ્રકારે સમસ્ત પુણ્ય કરે તેને સિદ્ધિ એટલે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તે સંસારમાં સ્થિત રહે છે.

૫૯૧ પ્ર. બધા જીવો શું મોક્ષપદને પામી શકે છે ?

ઉ. “દેહાદિક સંયોગનો, આત્યંતિક વિયોગ,
સિદ્ધ મોક્ષ શાશ્વત પદે, નિજ અનંત સુખ ભોગ.”
“સર્વજીવ છે સિદ્ધસમ, જે સમજે તે થાય;
સદ્ગુરુઆરાજા જિનદશા, નિમિત્ત કારણુમાંય.”
સંસારી જીવોના લવ્ય અને અલવ્ય એવા બે ભેદ છે, તેમાં અલવ્ય જીવોની તો કદિ પણ મુક્તિ થાય જ નહિ અને લવ્ય જીવોમાંથી જે કર્મ ક્ષય કરે તે જ મોક્ષ પામે.

૫૯૨ પ્ર. અમુક સમયમાં કેટલા જીવો મોક્ષે જતા હશે ?

ઉ. છ માસ આઠ સમયમાં ૬૦૮ જીવો અનાદિકાળથી મોક્ષે જાય છે તે કાયમ એટલા જીવો મોક્ષે જશે. જેટલા જીવો સિદ્ધ ગતિમાં જાય છે, એટલા જીવો અનાદિ નિગોદમાંથી નીકળી વ્યવહાર-રાશિમાં આવી જાય છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના છત્રીસમા અધ્યયનમાં

જે કંઈ પ્રિય કરવા જેવું છે, તે જીવે બાણ્યું નથી;
અને આક્રીનું કંઈ પ્રિય કરવા જેવું નથી.

કહ્યું છે કે એક સમયમાં દસ નપુંસક (કૃત નપુંસક), વીસ સ્ત્રીઓ, અને એકસો આઠ પુરુષો વધુમાં વધુ સિદ્ધ થઈ શકે છે. બંને વચ્ચેની સિદ્ધિનું અંતર જ્ઞાન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ઇમાસનું હોય છે. જો કે દિગંબર મત પ્રમાણે નપુંસક અને સ્ત્રીઓનો મોક્ષ ન હોય અને તે અપેક્ષાએ વધારેમાં વધારે એક સમયે ૧૦૮ જીવ મુક્ત થાય.

૫૯૩ પ્ર. એક સો સાઠ જીવો ઉત્કૃષ્ટ રીતે એક સમયમાં સિદ્ધ થાય તે ભરત ક્ષેત્રમાંથી જ ને ?

ઉ. ના; અહીં દ્વીપના ૫૬૨ ક્ષેત્રો મળીને પાંચ ભરત, પાંચ ઈરવત, પાંચ મહાવિદેહ આદિ દ્વીપમાં બધા ક્ષેત્રના મળીને એકસો આઠ જીવો વધારેમાં વધારે એક સમયમાં સિદ્ધ થાય એવું જ બને છે.

પીસતાળીસ લાખ યોજનના અહીં દ્વીપમાં એક રજકણ જેટલી જગ્યા પણ એવી નથી કે જ્યાંથી અનંત જીવો મોક્ષે ગયા ન હોય. અહીંયા બે હજાર કોસનો એક યોજન ગણવો.

૫૯૪ પ્ર. જોણે ધર્મ કરવો હોય ને સુખી થવું હોય તે મોક્ષાર્થીએ પહેલામાં પહેલાં શું કરવું ?

ઉ. કરોડો ઉપાય કરીને પણ પહેલાં સ્વ-પરતું ભેદજ્ઞાન કરવું. ભેદજ્ઞાન વડે અંતરમાં આત્માને કર્મથી જુદો જાણવો. પરથી ભિન્ન પોતાના આત્માનું જ્ઞાન તે જ સાચું ભેદજ્ઞાન છે. મારો આત્મા તો જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપથી જુદા જે કોઈ શુભાશુભ રાગ કે ધનકુટુંબ વગેરે સંયોગ તે હું નથી.

૫૯૫ પ્ર. અત્યાર સુધી કેટલા જીવો મોક્ષે ગયા છે ? જો બધા જીવો મોક્ષે જાય તો સંસાર ઉચ્છેદ ન થઈ જાય ?

ઉ. એક સમયમાં જ્ઞાન્ય એક અને વધારેમાં વધારે એક સમયે ૧૦૮ જીવ મુક્ત થાય. એથી વિશેષ ન થાય. અને પ્રત્યેક સમયે એકસો આઠ જીવ મુક્ત થયા જ કરે છે એમ ગણીએ તો તે પરિણામે ત્રણે કાળમાં જેટલા જીવ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય, તેટલા જીવની અનંત સંખ્યા થઈ અને તે સંખ્યા કરતાં સંસારી જીવોની સંખ્યા

યોગ્યતા માટે બ્રહ્મચર્ય એ મોટું સાધન છે. અસતસંગ એ મોટું વિધન છે.

અનંતશુષ્કી વધુ છે. આખો લોક જીવેથી ઠંસી ઠંસીને કાળજીના કુપ્પાની પેઠે ભરેલો છે, અને તેથી મોક્ષમાર્ગનો પ્રવાહ વહા કરતા જતાં સંસારમાર્ગ ઉચ્છેદ થઈ જવો સંભવતો નથી. જ્યારે જુઓ ત્યારે નિગોદના એક શરીરમાં રહેલ જીવોના અનંતમા ભાગે જ મોક્ષે જાય. જે જીવ મોક્ષમાં જતાં સંસારમાં જીવની શન્યતા થતી હોય તો ભૂતકાળમાં ઘણા જીવો મોક્ષે ગયા છે તો પણ અત્યારે જગતમાં જીવોની શન્યતા દેખાતી નથી. જેમ ધનનો લોભી મનુષ્ય ધનની રુચિના લીધે એમ વિચાર કરતો નથી કે બધા જ પૈસાવાળા થઈ જાય તો કામ કરવાવાળો—નોકર કોણ રહેશે ? તે જ પ્રમાણે મોક્ષનો અભિલાષી એવી શંકા કરતો નથી. જેમ ભવિષ્યકાળ ભૂતકાળમાં પરિવર્તિત થયા કરે છે અને તેથી ભવિષ્યકાળની સમય-રાશિ (ભંડોળ)માં ન્યૂનતા તો આવે છે, પરંતુ ભવિષ્યકાળ ખલાસ (ઉચ્છેદ) થઈ જાય, એમ કહી થતું નથી; તે જ પ્રમાણે જીવ મોક્ષમાં જાય છે તેથી સંસારી જીવોના સંખ્યામાં કમી થાય છે, પરંતુ સર્વથા ખાલી થઈ જાય તેમ કહી થાય નહીં.

પ્ર. આ કાળમાં શું મોક્ષ નથી ?

- ઉ. મુખ્યપણે શ્રી ભગવતીજી આદિ સર્વે શાસ્ત્રોના પ્રસંગથી મોક્ષ સંભવતો નથી પણ શ્રી ચંદ્રપન્થિના કોઈ પ્રસંગથી સંભવે છે. “જંજુદ્વીપ પ્રચરિત” નામના જૈનસૂત્રમાં એમ કહ્યું છે કે આ કાળમાં મોક્ષ નથી. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે મિથ્યાત્વનું ટળવું અને મિથ્યાત્વ ટળવારૂપ મોક્ષ નથી, મિથ્યાત્વ ટળવારૂપ મોક્ષ છે; પણ સર્વથા એટલે આત્યંતિક દેહ રહિત મોક્ષ નથી. શાસ્ત્રમાં આ કાળમાં મોક્ષનો સાવ નિષેધ નથી. જેમ આગગાડીનો રસ્તો છે તેની મારફતે વહેલા જવાય, ને પગ રસ્તે મોડા જવાય, તેમ આ કાળમાં મોક્ષનો રસ્તો પગ રસ્તા જેવો હોય તો તેથી ન પહોંચાય એમ કોઈ નથી. વહેલા ચાલે તો વહેલા જવાય, કોઈ રસ્તો બંધ નથી. આ રીતે મોક્ષમાર્ગ છે તેનો નાશ નથી.

માર્ગ સરળ છે, પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે.

આ કાળને વિષે મોક્ષ નથી એમ માની જીવ મોક્ષહેતુભૂત ક્રિયા કરી શકતો નથી અને તેવી માન્યતાને લઈને જીવનું પ્રવર્તન ખીજી જ રીતે થાય છે.

પાંજરામાં પૂરેલો સિંહ પાંજરાથી પ્રત્યક્ષ જુદો છે, તેા પણ બહાર નીકળવાને સામર્થ્યરહિત છે. તેમ જ એાછા આયુષ્યના કારણથી અથવા સંઘયણાદિ (શરીરની દૃઢતા, બાંધો) અન્ય સાધનોના અભાવે અને ખરાબ નિમિત્તોને લીધે આત્મરૂપી સિંહ કર્મરૂપી પાંજરામાંથી બહાર આવી શકતો નથી એમ માનવામાં આવે તેા તે માનવું સકારણુ છે.

૫૬૭ પ્ર. ‘સીધી ગણતાં મોક્ષ છે, ઊલટી દુર્ગતિ દેત, તણુ અક્ષરને ઝાળખો બે લઘુ છે ગુરુ એક.’ આ દોહરાનો શબ્દાર્થ સમજાવો ?

ઉ. બે લઘુને એક ગુરુ અક્ષર છે. એવો શબ્દ “સમતા” છે. જો એ શબ્દને સીધો ગ્રહણુ કરે તેા સમતા ધારણુ કરતાં મોક્ષ દશા મળે છે પણ સમતા શબ્દને ઊંધો કરી ગ્રહણુ કરે તેા “તામસ” શબ્દ થાય છે તે તામસપણું ગ્રહણુ કરવાથી દુર્ગતિમાં જવું પડે છે.

૫૬૮ પ્ર. જીવનમુક્તિ સુધીની ઐશી સમજાવો.

ઉ. સત્સંગથી નિશંકતા,
નિશંકતાથી નિર્ભયતા,
નિર્ભયતાથી નિઃસંગતા,
નિઃસંગતાથી નિર્મોહતા,
નિર્મોહતાથી નિશ્ચલતત્ત્વ અને
નિશ્ચલતત્ત્વથી જીવન મુક્તિ પ્રાપ્ત હોય છે.

૫૬૯ પ્ર. દ્વિગંબર મત પ્રમાણે સ્ત્રીના મોક્ષ સંભવે ખરો ?

ઉ. સ્ત્રીઓને ચિત્ત શુદ્ધિ હોતી નથી. તેઓ સ્વભાવે મૃદુભાવવાળી છે અને શિથિલ પરિણામવાળી હોય છે. તેથી તેમને ધ્યાન હોતું નથી અને ધ્યાન વિના કેવળજ્ઞાન કે મોક્ષ સંભવે નહીં.

૬૦૦ પ્ર. દ્વિગંબર મત પ્રમાણે સ્ત્રીને અન્ય કઈ કઈ સ્થિતિ ન સંભવે ?

ઉ. સ્ત્રીને મોક્ષ ન હોય. સ્ત્રીને મુનિપણું ન હોય. પાંચમા ગુણુ-

કળિયુગ છે માટે ક્ષણુવાર પણ વસ્તુ વિચાર વિના ન રહેવું એમ મહાત્માઓની શિક્ષા છે.

સ્થાનકથી આગળ જઈ શકે નહીં. કર્મભૂમિની સ્ત્રીને વજ્રનારાય-
સંઘયણુ ન હોય. ત્રેશઠ શલાકા પુરુષોમાં તેને સ્થાન ન હોય.
અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાય જ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન, અરિહંત પદ, દ્વાદશાંગનો
અભ્યાસ, આહારક શરીર વિગેરે ન હોય. સોળમા સ્વર્ગથી ઉપર
જવાને લાયક પુણ્યભાવ ન હોય. તેમજ સાતમી નરકે પણ ન જાય.

૬૦૧ પ્ર. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મોક્ષે ગયા છે ?

ઉ. સમ્યગ્દર્શન થયા પછી વધુમાં વધુ પંદર ભવે મોક્ષ થાય છે, પણ
અત્યારના કાળે જેને સમ્યગ્દર્શન થાય એને તો બે ત્રણ ભવે મોક્ષ
થઈ જાય. શ્રીમદ્ને તો એક ભવ પછી મોક્ષ થવાનો છે.

૬૦૨ પ્ર. આત્માનું અતિન્દ્રિય સુખ કેવું છે ?

ઉ. અહીં, તેનો એક અંશ પણ ચાખે ત્યાં સંસાર ખલાસ થઈ જાય;
એ ચૈતન્યસુખ ચાખતાં જ અનંતકાળના સંસારનો થાક એક
ક્ષણમાં ઉતરી જાય. (જુઓ પ્રશ્નક્રમાંક-૨૨૫ થી ૨૬૦).

સમકિત પ્રાપ્ત થવું તે ઓધિ છે અને તે સમકિતને
નિર્વિદ્ધે અન્ય ભવમાં સાથે લઈ જવું તે સમાધિ છે.

૯

પૂર્વ કર્મ

૬૦૩ પ્ર. કર્મપ્રકૃતિ એટલે શું ?

ઉ. કર્મપ્રકૃતિ એટલે કર્મસ્વભાવ.

૬૦૪ પ્ર. જડ કર્મ એ વસ્તુતઃ છે, કે માયિક છે ?

ઉ. જડ કર્મ એ વસ્તુત છે, માયિક નથી.

૬૦૫ પ્ર. દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મનો સંબંધ શું છે ?

ઉ. પરમાણુરૂપ અનંત પુદ્ગલ દ્રવ્યોથી નિપજ્જવેલું કાર્ય છે તેનું નામ દ્રવ્યકર્મ છે. તથા મોહના નિમિત્તથી મિથ્યાત્વ-કેધાદિરૂપ જીવના પરિણામ થાય છે તે અશુદ્ધ ભાવથી નિપજ્જવેલું કાર્ય છે, તેથી તેનું નામ ભાવકર્મ છે. દ્રવ્યકર્મના નિમિત્તથી ભાવકર્મ થાય છે, તથા ભાવકર્મના નિમિત્તથી દ્રવ્યકર્મનો બંધ થાય છે.

૬૦૬ પ્ર. નોકર્મ એટલે શું ?

ઉ. ઔદારિક વગેરે શરીર તથા છ પર્યાપિતએને યોગ્ય પુદ્ગલ પરમાણુઓ (પુદ્ગલ સ્કંધરૂપ) નોકર્મ કહેવાય છે. (જુઓ પ્રશ્ન-૩૨૪)

૬૦૭ પ્ર. ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મનો પરસ્પર સંબંધ બતાવો.

ઉ. શુભ-અશુભભાવ તે ભાવકર્મ છે. આ શુભ-અશુભભાવોના વિકલ્પોથી ઉત્પન્ન થતાં ભાવકર્મોથી પુણ્ય અને પાપ બંધાય છે તેને દ્રવ્યકર્મો કહ્યાં અને આ દ્રવ્યકર્મોનાં ઉદયમાં આવતાં તેના ફળરૂપ સુખ-દુઃખ (અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ બાહ્ય સંયોગો)ને નોકર્મ છે.

૬૦૮ પ્ર. દ્રવ્યકર્મ—ભાવકર્મની પરંપરા કેમ તૂટે અને મોક્ષમાર્ગ કૈવી રીતે સધાય ?

ઉ. કર્મનો બંધ સદાકાળ સમાન રહ્યા ન કરે, તેથી તેનો ઉદય પણ મંદ—તીવ્ર થાય છે. વળી જ્યારે કર્મનો ઉદય તીવ્ર હોય ત્યારે પુરુષાર્થ થઈ શકતો નથી. ઉપરના ગુણસ્થાનેથી પડી જાય છે, પરંતુ જ્યાં મંદ ઉદય હોય તો પુરુષાર્થ કરે તો કર્મનો નાશ થાય છે.

૬૦૯ પ્ર. પૂર્વ કર્મ કેટલા પ્રકારનાં છે ?

ઉ. પૂર્વ કર્મ બે પ્રકારનાં છે, અથવા જીવથી જે જે કર્મ કરાય છે તે બે પ્રકારથી કરાય છે. એક પ્રકારનાં કર્મ એવાં છે, કે જે પ્રકારે કાળાદિ તેની સ્થિતિ છે, તે જ પ્રકારે તે ભોગવી શકાય. ખીજો પ્રકાર એવો છે, કે જ્ઞાનથી, વિચારથી કેટલાંક કર્મ નિવૃત્ત થાય. જ્ઞાન થવા છતાં પણ જે પ્રકારનાં કર્મ અવશ્ય ભોગવવા યોગ્ય છે તે પ્રથમ પ્રકારનાં કર્મ કહ્યાં છે; અને જે જ્ઞાનથી ટળી શકે છે તે ખીજાં પ્રકારનાં કર્મ કહ્યાં છે.

૬૧૦ પ્ર. પૂર્વકર્મનું નિબંધન શી રીતે જણાય ?

ઉ. ન ગમતું એવું ક્ષણવાર કરવાને કોઈ ઇચ્છતું નથી, તથાપિ તે કરવું પડે છે એ એમ સૂચવે છે કે, પૂર્વકર્મનું નિબંધન અવશ્ય છે.

૬૧૧ પ્ર. શું કેવળજ્ઞાનીને પણ કર્મ ભોગવવાં જ પડે ?

ઉ. જ્ઞાનાદિ પુરુષાર્થ ધર્મે નિવૃત્ત થાય એવા કર્મની નિવૃત્તિ જ્ઞાની પુરુષ કરે છે, પણ ભોગવવા યોગ્ય કર્મને જ્ઞાની પુરુષ સિદ્ધિ આદિ પ્રયત્ને કરી નિવૃત્તિ કરવાની ઇચ્છા કરે નહીં. દેહતું રહેતું એ કેવળજ્ઞાનીની ઇચ્છાથી નથી, પણ પ્રારબ્ધથી છે, એટલું સંપૂર્ણ જ્ઞાનબળ છતાં પણ તે દેહસ્થિતિ વેદ્યા સિવાય કેવળજ્ઞાનીથી પણ છૂટી શકાય નહીં, જોકે તેવા પ્રકારથી છૂટવા વિષે કોઈ જ્ઞાની પુરુષ ઇચ્છા કરે નહીં.

૬૧૨ પ્ર. આઠ કર્મોના સ્વભાવ, દાખલા આપી સમજાવો.

કર્મથી ભ્રાંતિથી અથવા માયાથી છૂટવું તે મોક્ષ છે.
એ મોક્ષની શબ્દવ્યાખ્યા છે.

ઉ. આ કર્મેના સ્વભાવ પડદો, દ્વારપાળ, તલવાર, મઘ, હડ(લાકકું), ચિતારો, કુંભાર અને લંડારી જેવો છે.

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પડદાની જેમ જ્ઞાનને રોકે છે. દર્શનાવરણીય કર્મ દ્વારપાળની જેમ રાજનાં દર્શન કરવામાં રુકાવટ કરે છે.

વેદનીય કર્મ તલવારની ધાર ઉપર લાગેલ મઘ ચાટવા જતાં જીભ કપાવાની જેમ અસહ્ય દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. મોહનીય કર્મ દારૂ પીવાથી મનુષ્યને જેમ ખેલોશ કરે છે. આયુકર્મના ઉદયથી હડ (ખોડા)માં નાખેલી વ્યક્તિ જેમ મુકર સમય સુધી શરીરમાં ગોંધાઈ રહે છે. નામકર્મના ઉદયથી ચિતારાના વિવિધ પ્રકારના ચિત્રોની જેમ વિવિધ પ્રકારના દેહોની રચના થાય છે. ગોત્રકર્મના ઉદયથી કુંભારનાં નાનાં મોટાં વાસણો જેમ જીવ ઉચ્ચ કે નીચ કૂલ પ્રાપ્ત કરે છે. અંતરાય કર્મના ઉદયથી જેમ લંડારી (ખજનચી) દાન દેતાં અને ભિક્ષુકને લેતાં રોકે તેમ દાન લાભાદિમાં બંધા જીભી થાય છે.

૬૧૩ પ્ર. કર્મના મુખ્ય આઠ ભેદ બતાવ્યા છે પણ તેના બીજા કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. આઠ કર્મેના ૧૪૮ ભેદ છે.

૬૧૪ પ્ર. કર્મેના ૧૪૮ ભેદ અથવા પ્રકાર સંક્ષિપ્તમાં કહો.

ઉ. જ્ઞાનાવરણુના પાંચ ભેદ; દર્શનાવરણુના નવ ભેદ; વેદનીયના બે ભેદ; મોહનીયના ૨૮ ભેદ; આયુના ચાર ભેદ; નામકર્મના ૯૩ ભેદ, ગોત્ર કર્મના બે પ્રકાર અને અંતરાયના પાંચ પ્રકાર. જેવાં પરિણામ હોય છે તેવી પ્રકૃતિ બંધાય છે. સાતાવેદનીયની એક પ્રકૃતિ, તિર્થંચ, મનુષ્ય, દેવ એમ આયુની ત્રણ પ્રકૃતિ, સુભગ, સુસ્વર, યશકીર્તિ, તીર્થંકર આદિ નામ કર્મની ૩૭ પ્રકૃતિ, ઉચ્ચગોત્રની એક પ્રકૃતિ, એમ ૪૨ પુણ્ય પ્રકૃતિ હોય છે અને બાકીની બંધી પાપપ્રકૃતિ હોય છે. (જુઓ પ્રશ્ન ૬૪૫)

૬૧૫ પ્ર. કર્મેના ૧૪૮ પ્રકાર ગણાવ્યા તેમાંથી કેટલા પ્રકારે જીવને બંધ થાય છે ?

જગતમાં ૩૬૦ દેખાડવા માટે મુમુક્ષુ કંઈ આચરે નહીં,
પણ ૩૬૦ હોય તે જ આચરે.

- ઉ. એમાંથી બંધને યોગ્ય ૧૨૦ ગણાય છે.
- ૬૧૬ પ્ર. શું દરેક જીવને ૧૨૦ પ્રકારે બંધ પડે ?
- ઉ. ના; જેમ જેમ જીવ ગુણુસ્થાનોમાં વધતો જાય તેમ એાછ ક્રમોના બંધ કરે છે. મંદ ક્ષાયમાં બંધયોગ્ય ક્રમોમાં સ્થિતિ થોડી પડે છે અને પુણ્યનો અધિક બંધ થાય છે તથા તેમાં અનુભાગ અધિક પડે છે.
- ૬૧૭ પ્ર. દરેક ગુણુસ્થાનમાં કેટલા પ્રકારે બંધ પડે તે કહો ?
- ઉ. (૧) મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાનમાં ૧૨૦માંથી ૧૧૭નો બંધ થશે.
 (૨) સાસાદનમાં ૧૦૧નો બંધ થાય છે. નીચેની ૧૬નો બંધ થતો નથી.
 (૩) મિત્રમાં :- ૧૦૧માંથી નીચેની ૨૭ સિવાય ૭૪નો બંધ થાય છે.
 (૪) અવિરત સમ્યક્ત્વમાં ૧૭૪માં મનુષ્યાયુ, દેવાયુ, તીર્થંકર મળીને ૭૭નો બંધ થાય છે. ૪૩ પ્રકૃતિનો બંધ થતો નથી.
 (૫) દેશ વિરતમાં ૭૭માં ૧૦ એાછી ૬૭નો બંધ થાય છે.
 (૬) પ્રમત્તવિરતમાં ૬૭માં ૪ એાછી ૬૩નો બંધ થાય છે.
 (૭) અપ્રમત્તવિરતમાં ૬૩માં ૬ ઘટીને અને બે ઉમેરીને ૫૮નો બંધ થાય છે.
 (૮) અપૂર્વકરણમાં ૫૮માંથી દેવાયુ ઘટાડીને ૫૮નો બંધ થાય છે.
 (૯) અનિવૃત્તિકરણમાં ૫૮માંથી ૩૬ ઘટીને ૨૨નો બંધ થાય છે.
 (૧૦) સૂક્ષ્મ સાંપરાયમાં ૨૨માંથી ૫ જતાં ૧૭નો બંધ થાય છે.
 (૧૧) ઉપશાંત મોહમાં ૧૭માંથી ૧૬ જતાં એક સાતાવેદનીયનો બંધ થાય છે.
 (૧૨) ક્ષીણ મોહ
 (૧૩) સયોગી કેવળી } માં પણ સાતાવેદનીયનો બંધ થાય છે.
- ૬૧૮ પ્ર. આનો અર્થ શું એમ થાય કે જે વસ્તુ કરવાથી કે આચરવાથી અજ્ઞાની સંસારી જીવને બંધ પડે તે જ વસ્તુ કરવા કે આચરવાથી સમ્યક્ત્વી જીવ અથવા ઉપલા ગુણુસ્થાનકના જીવને બંધ ન પડે ?

શાસ્ત્રદિકના જ્ઞાનથી નિવેડો નથી પણ અનુભવજ્ઞાનથી નિવેડો છે.

ઉ. હા; એક અપેક્ષાએ તે ખરું છે. તેથી જ જ્ઞાની, સંતપુરુષના બાહ્યાચાર ઉપર દષ્ટિ રાખી વિકલ્પ ન કરવા; તેનું અંતર અને મન ખોલીને જોવું. તેઓ મોટર, વિમાન વગેરેમાં ઉદ્યાધિન કરે છે, ઉપવાસ વ્રત આદિ રાખતા નથી તેમ કોઈ સાચા જ્ઞાની પુરુષની ટીકા કરે તો તે જ્ઞાનીને મોટર, વિમાનમાં ફરવાથી તો બંધ ન પડે પણ આમ ટીકા કરનારની શું અધોગતિ થાય તે તો કેવળી જાણે. પ્રમાદ અને ક્ષાયમાં જોડાવાથી બ્યાં પ્રાણુઘાત કરવામાં આવે છે ત્યાં જ હિંસાનો દોષ લાગે છે. બ્યાં તેવું કારણ નથી ત્યાં પ્રાણુઘાત હોવા છતાં પણ હિંસાનો દોષ લાગતો નથી. જેમ પ્રમાદરહિત મુનિ ગમન કરે છે; વૈદ્ય-દાકતર રોગીનો કુરુણુ-બુદ્ધિથી ઉપચાર કરે છે, ત્યાં સામે નિમિત્તમાં પ્રાણુઘાત થતાં હિંસાનો દોષ નથી. જ્ઞાની ઉપયોગમાં રાગાદિ ભાવોના કર્તા નહિ હોવાથી કર્મરૂપી રજથી બંધાતા નથી. રાત્રિ દિવસ પરિગ્રહની વચમાં રહે છે પરંતુ રાગદ્વેષ અને મોહ વગર રહે છે તેથી તેમને નવીન કર્મોનો બંધ થતો નથી અને પૂર્વકર્મની નિર્જરા થાય છે.

૬૧૯ પ્ર. આપણા આત્મામાં અને અરિહંત ભગવાનના આત્મામાં શો તફાવત છે?

ઉ. અરિહંતને ચાર ધનઘાતી કર્મોનો નાશ થયો હોય છે. જ્ઞાનાવરણીય તથા દર્શનાવરણીય, અંતરાય અને મોહનીય એ ચારે ધનઘાતી કર્મ કહેવાય છે.

૬૨૦ પ્ર. એ ચાર ધનઘાતી કર્મ કેમ કહેવાય છે ?

ઉ. તે આત્માના ગુણોનો ત્રણ પ્રકારે નાશ કરે છે. તેઓ આત્માના ગુણોને આવરે છે, અથવા રોધે છે; અથવા વિક્ષણ કરે છે. આત્માનાં જ્ઞાન તથા દર્શનને આવરે તે જ્ઞાનાવરણીય તથા દર્શનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે. અંતરાય કર્મ ગુણને આવરતું નથી પણ તે આત્મ-ભોગના વીર્યબળને રોકે છે. મોહનીય આત્માના ગુણને મૂર્ચ્છિત કરે છે, વિક્ષણ કરે છે. આત્માને મૂંઝવનાર તે મોહનીય.

૬૨૧ પ્ર. આ કર્મોને ધનઘાતી કેમ કહે છે ?

ઉ. જેમ સૂર્ય વાદળ (ધન)થી ઢંકાયેલ હોવા છતાં તેમાંથી થોડો

સહજાનંદી શુદ્ધસ્વરૂપી અવિનાશી હું આત્મસ્વરૂપ.

પ્રકાશ નીકળે અને તેના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ આવે તેમ આ કર્મો આત્માને ઢાંકી દે છતાં આત્મામાંથી થોડાં પ્રકારનાં કિરણો મળી રહે. આત્માના આઠ રૂચક પ્રદેશો તો ગમે તે સ્થિતિમાં અણુ-અવરાયેલા જ હોય છે. તેથી આ કર્મોને ધનધાતી કહેલ છે.

૬૨૨ પ્ર. ધાતિકર્મનો એકવાર નાશ થયા પછી અંધાય નહિ ?

ઉ. ધાતિકર્મ બે પ્રકારના છે :—દ્રવ્યધાતિ કર્મ અને ભાવધાતિ કર્મ. તેમાં શુક્લ ધ્યાન વડે શુદ્ધ અવસ્થા પ્રગટ થતાં, ભાવધાતિ કર્મ રૂપ અશુદ્ધ પર્યાય ઉત્પન્ન થતા નથી, તે ભાવધાતિ કર્મનો નાશ છે અને તેજ સમયે દ્રવ્યધાતિ કર્મનો સ્વયં અભાવ થાય છે તે દ્રવ્ય-ધાતિ કર્મનો નાશ છે. (પછી કદી પણ અશુદ્ધ પર્યાય થતી નથી અને કર્મ અંધાતાં નથી.)

૬૨૩ પ્ર. આપણા આત્મામાં અને સિદ્ધ ભગવંતના આત્મામાં તફાવત શો છે ?

ઉ. આપણો આત્મા આઠ કર્મથી આવરાયલો છે, અંદાખાને પડેલો છે અને સિદ્ધ ભગવંત કર્મના અંધનથી મુક્ત થયેલા છે.

૬૨૪ પ્ર. સિદ્ધ ભગવંતને અનંત જ્ઞાન છે તે ત્રણ લોકોને જાણે છે અને આપણને નથી તેનું શું કારણ ?

ઉ. સિદ્ધ ભગવંતે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ અપાવ્યું છે અને આપણે તે અપાવ્યું નથી. આંખમાં જેમ જેવાનો ગુણ છે તેમ સર્વ આત્મામાં અનંત જ્ઞાનગુણ રહેલો છે, પરંતુ જેમ આંખે પાટો બાંધેલો હોય તો કંઈ દેખાતું નથી તેમ આત્માને જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદ્વેગથી જ્ઞાન પ્રગટ થતું નથી. (જેટલે અંશે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય તેટલે અંશે જ્ઞાન થાય છે).

૬૨૫ પ્ર. સિદ્ધ ભગવંતને અનંત દર્શન-દેખવાનો ગુણ છે તેથી ત્રણ લોકોને જુએ છે અને આપણને તે ગુણ નથી તેનું શું કારણ છે ?

ઉ. આપણને દર્શનાવરણીય કર્મ નડે છે અને સિદ્ધ ભગવાને તેનો ક્ષય કર્યો છે.

આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે, કવિઓને થોડા વખતમાં પરમાર્થને ઘેરી લઈ અનર્થને પરમાર્થ બનાવ્યો છે.

- ૬૨૬ પ્ર. સિદ્ધ ભગવંતને અનંતું સુખ છે અને આપણને નથી તેનું શું કારણ ?
- ઉ. આપણને વેદનીય કર્મ કે જે મધ તથા અદીણિ ખરડયા ખડગ સમાન છે તે નડે છે અને સિદ્ધ ભગવંતે તે વેદનીય કર્મ ખપાવ્યું છે.
- ૬૨૭ પ્ર. આપણામાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરે કષાયો છે અને સિદ્ધ ભગવંતને નથી તેનું શું કારણ ?
- ઉ. આપણે મોહનીય કર્મ કે જે મદિરાપાન સમાન ખેલાન ખનાવનારું છે તેને વશ છીએ અને સિદ્ધ ભગવંતે મોહનીય કર્મને સર્વથા ખપાવ્યું છે.
- ૬૨૮ પ્ર. સિદ્ધ ભગવાનને જન્મ, જરા, મરણ નથી તેનું શું કારણ ?
- ઉ. સિદ્ધ ભગવાને આયુકર્મનો ક્ષય કર્યો છે.
- ૬૨૯ પ્ર. આપણે નારકી, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવતા એ ચાર ગતિમાં ભટકીએ છીએ અને સિદ્ધ ભગવાન સિદ્ધ શિલાએ સ્થિર છે તેનું શું કારણ ?
- ઉ. આપણે નામકર્મ ખપાવ્યું નથી અને સિદ્ધ ભગવાને નામકર્મનો ક્ષય કરેલો છે.
- ૬૩૦ પ્ર. આપણે જીવંતીય ગોત્રે જન્મ લઈએ છીએ અને સિદ્ધ ભગવંત આત્માના અગુરુલઘુ ગુણને પામ્યા છે તેનું શું કારણ ?
- ઉ. આપણે ગોત્ર કર્મને વશ છીએ અને સિદ્ધ ભગવંત તે કર્મખંધ-માંથી મુક્ત થયા છે.
- ૬૩૧ પ્ર. આપણને ઇચ્છિત કાર્ય અથવા અર્થ સાધવામાં વારંવાર વિઘ્ન નડે છે તેનું શું કારણ ?
- ઉ. આપણને અંતરાય કર્મોના ખંધ છે તેથી ઇચ્છિત કાર્યમાં ઘણી વાર નિષ્ફળતા મળે છે.
- ૬૩૨ પ્ર. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ એટલે શું ?
- ઉ. આત્માને જે જ્ઞાયક સ્વભાવ છે તેને રોકનારું અને આવરણ લાવનાર કર્મ.

આત્મામાં રમણ કરી રહ્યા છે, એવા નિર્ઐચ મુનિઓ પણ નિષ્કારણ ભગવાનની ભક્તિમાં પ્રવર્તે છે, કારણ કે ભગવાનના ગુણો એવા જ છે.

- ૬૩૩ પ્ર. દર્શનાવરણીય કર્મ અટલે શું ?
 ઉ. દર્શન એટલે આત્માના દેખવાના ગુણને રોકનારું કર્મ
- ૬૩૪ પ્ર. દર્શન કેટલાં ?
 ઉ. ચાર; ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન, કેવળદર્શન.
- ૬૩૫ પ્ર. એ ચારે દર્શનની વ્યાખ્યા કહો.
 ઉ. ચક્ષુ વડે દેખવું તે ચક્ષુદર્શન, ચક્ષુ વગર ખીજી ઇન્દ્રિયોથી દેખવું તે અચક્ષુદર્શન, મર્યાદામાં રહેલાં રૂપી દ્રવ્યોને ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના દેખવા તે અવધિદર્શન, તથા સર્વ પદાર્થને સમય સમય પ્રત્યક્ષ દેખવા તે કેવળદર્શન.
- ૬૩૬ પ્ર. વેદનીય કર્મના કેટલા ભેદ છે ?
 ઉ. બે, સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય.
- ૬૩૭ પ્ર. સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય એટલે શું ?
 ઉ. સુખનો અનુભવ કરાવે તે સાતાવેદનીય અને દુઃખનો અનુભવ કરાવે તે અસાતાવેદનીય. ક્ષુધા, તૃષ્ણા એ મોહનીય નહીં પણ વેદનીય કર્મ છે.
- ૬૩૮ પ્ર. મોહનીય કર્મના મુખ્ય ભેદ કેટલા ?
 ઉ. બે, દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય.
- ૬૩૯ પ્ર. દર્શન મોહનીય કર્મ કેને કહેવાય ?
 ઉ. દર્શન તે સમ્યગ્દર્શન (સમક્રિત) થવા દેવામાં આડે આવનારું કર્મ. દર્શન મોહ એટલે રૂપ, રસ, ગંધ આદિ પુદ્ગલના ધર્મ છે અને જાણવું, દેખવું, સ્થિર થવું એ જીવના ધર્મ છે, તેમાં ભેદ નહીં રાખતાં તદ્દાકાર થવું તે. દેહમાં વ્યાધિ પીડા થાય ત્યારે મુંઝવણ આવે છે, ગભરાટ થાય છે, તે દર્શનમોહને લીધે થાય છે.
- ૬૪૦ પ્ર. એક મનુષ્યપ્રાણી દિવસને વખતે આત્માના ગુણવદીએ અમુક હદ સુધી દેખી શકે છે, અને રાત્રિના વખતે અંધારામાં કશું દેખતો નથી. રાત્રે આત્માના ગુણ ઉપર આવરણ આવી જતું હશે? કે દેખવું એ આત્માનો ગુણ નહીં પણ સૂરજ વદીએ દેખાય છે ?

લગવત્ સુક્તિ આપવામાં કૃપણ નથી, પણ લક્ષિત આપવામાં કૃપણ છે. એવો લગવતને લોભ શા માટે હશે ?

ઉ. જ્ઞાનાવરણીય તથા દર્શનાવરણી કર્મનો અમુક ક્ષયોપશમ થવાથી ઇન્દ્રિયલબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. સામાન્યપણે મનુષ્યપ્રાણીને પાંચ ઇન્દ્રિયની લબ્ધિના ક્ષયોપશમ હોય છે. તે ક્ષયોપશમની શક્તિ અમુક વ્યાહતિ થાય ત્યાં સુધી જાણી દેખી શકે છે. શક્તિની અમુક હદ આવી જાય તે વ્યાહતિ કહેવાય છે. અંધકારથી કે અમુક છેટે વસ્તુ હોવાથી તે પદાર્થ જ્ઞેવામાં આવી શકે નહીં કેમ કે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયની ક્ષયોપશમલબ્ધિને તે હદે અટકવું થાય છે. અર્થાત્ ક્ષયોપશમની સામાન્યપણે એટલી શક્તિ છે. અંધારામાં ન દેખવું તે મંદ દર્શનાવરણીય કર્મના કારણે કહેવાયું.

સ્પર્શથી શ્રવણ પર્યંત પાંચે ઇન્દ્રિયની લબ્ધિ મનુષ્યોનીમાં આવે ત્યારે હોય છે. પાંચ ઇન્દ્રિયની શક્તિ બધા મનુષ્યને છે, પણ કોઈને ઓછી અને કોઈને વધારે હોય છે. પછી જન્મથી આંજ્ઞા હોય તોય એને લબ્ધિ છે, તેથી પાંચેન્દ્રિય કહેવાય છે. કાને ન સાંભળે તોય એને લબ્ધિ તો છે. સાધન બગડી ગયું છે એનું કારણ પણ કર્મ છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ એવું બાંધ્યું હોય તો પછી એને એવી લબ્ધિ જ ન થાય અને ઇન્દ્રિય નામકર્મ એવા પ્રકારનું હોય કે સાધન ખોડવાળાં થાય કે બગડી જાય. જ્ઞાનાવરણીય જ્ઞાન ગુણ ઉપર આવરણ કરે છે અને નામકર્મ ઇન્દ્રિય ઉપર આવરણ કરે છે.

૬૪૧ પ્ર. ચારિત્ર મોહનીય કર્મ એટલે શું ?

ઉ. ચારિત્રમાં રહેતાં અટકાવનારું કર્મ. જીવને ચારિત્ર પાળવામાં મૂંઝવે તે ચારિત્ર મોહનીય છે.

૬૪૨ પ્ર. ચારિત્ર એટલે શું ?

ઉ. પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી, રાગ દ્વેષ મોહનાં વિકલ્પોથી રહિત થઈ જવું તે નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્ર છે જ્યાં સુધી આત્માનો અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્રનો ઉદય થતો નથી.

૬૪૩ પ્ર. સંયમ, નિયમ, વ્રતાદિ તે ચારિત્ર ન કહેવાય ?

ઉ. તે વ્યવહાર ચારિત્ર છે. પોતાના આત્મામાં રમણ કરવું તે નિશ્ચય ચારિત્ર છે. નિશ્ચય ચારિત્ર વિના સાચું વ્યવહાર ચારિત્ર હોઈ શકે

“કર્તા મટે તો છૂટે કર્મ, એ છે મહાભજનનો મર્મ”

નહિ. એકાંતે વ્યવહારચારિત્રથી પુણ્ય થાય તો ભલે અને તેથી
અંધ થાય છે, ધર્મ નથી.

૬૪૪ પ્ર. આયુર્કર્મના મુખ્ય કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. ચાર, નારકીનું આયુષ્ય, તિર્થચરનું આયુષ્ય, મનુષ્યનું આયુષ્ય.
અને દેવતાનું આયુષ્ય.

૬૪૫ પ્ર. નામ કર્મના કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. બે, શુભ નામ અને અશુભ નામ. નામ કર્મની ૯૩ પ્રકૃતિઓમાંથી
યશ કીર્તિ, સુભગ, તીર્થકરપણું વગેરે ૩૭ પુણ્યપ્રકૃતિઓ
બાણવી ખાકીની પાપપ્રકૃતિ છે. (જુઓ પ્રશ્ન. ૬૧૪)

૬૪૬ પ્ર. નામ કર્મ કોને કહેવાય ?

ઉ. જેના ઉદયથી જીવ અરૂપી હોવા છતાં જુદી જુદી ગતિઓ વિષે
જુદાં જુદાં રૂપ ધારણ કરે તે નામ કર્મ.

૬૪૭ પ્ર. શુભનામ કર્મના ઉદયથા શું થાય ?

ઉ. તેના ઉદયથી જીવ ગતિ, ભતિ, શરીર, અંગોપાંગ, રૂપ, લાવણ્ય,
તથા યશોકીર્તિ વગેરે સારાં પામે.

૬૪૮ પ્ર. ગોત્રકર્મના મુખ્ય કેટલા ભેદ ?

ઉ. બે, જિંચગોત્ર અને નીચ ગોત્ર.

૬૪૯ પ્ર. ગોત્ર એટલે શું ?

ઉ. કુળ અથવા વંશ.

૬૫૦ પ્ર. જિંચગોત્ર કોને કહેવાય ?

ઉ. ભતિ, કુળ, બળ, રૂપ તથા ઐશ્વર્ય વગેરે જિંચા પ્રકારનાં વખાણવા
યોગ્ય જ્યાં હોય તે જિંચ ગોત્ર.

૬૫૧ પ્ર. અંતરાય કર્મના કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. પાંચ, દાનાંતરાય, લભાંતરાય, ભોગાંતરાય, ઉપભોગાંતરાય અને
વીર્યાંતરાય.

૬૫૨ પ્ર. દાનાંતરાય કર્મ કોને કહેવાય.

અપૂર્વ પોતાથી પોતાને પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે; જેનાથી
પ્રાપ્ત થાય છે, તેણે સ્વરૂપ આપ્યું હોય તે દુર્લભ છે, અને
જીવને ભુલવણી પણ એ જ છે.

- ઉ. જેના ઉદયથી જીવ, છતી સામગ્રીએ તથા છતા પાત્રને સંયોગે દાન આપી શકે નહિ તે દાનાંતરાય.
- ૬૫૩ પ્ર. લાભાંતરાય કર્મ કોને કહેવાય ?
- ઉ. જેના ઉદયથી જીવને છતી જોગવાઈએ લાભની પ્રાર્થિત થાય નહિ તેને લાભાંતરાય કર્મ કહીએ.
- ૬૫૪ પ્ર. ભોગાંતરાય કર્મ કોને કહેવાય ?
- ઉ. ભોગની છતી સામગ્રીએ પણ જીવ જેના ઉદયથી ભોગ (વસ્ત્ર, આભરણુ, સ્ત્રી, ધર વગેરે) ભોગવી શકે નહિ તેને ભોગાંતરાય કર્મ જાણવું.
- ૬૫૫ પ્ર. ઉપભોગાંતરાય કર્મ કોને કહેવાય ?
- ઉ. જીવ જેના ઉદયથી છતી સામગ્રીએ ઉપભોગ (આહાર, તંબાળ, ફળ વગેરે) ભોગવી શકે નહિ તે ઉપભોગાંતરાય કર્મ જાણવું.
- ૬૫૬ પ્ર. વીર્યાંતરાય કર્મ કોને કહેવાય ?
- ઉ. છતી શક્તિએ અશક્તની પેઠે કાંઈ કરી શકે નહિ તે વીર્યાંતરાય કર્મ જાણવું.
- ૬૫૭ પ્ર. દર્શન મોહનીય કર્મના ભેદ કેટલા ?
- ઉ. દર્શન મોહનીય એટલે જે કર્મના આવરણને લીધે જીવને આત્માની પ્રતીતિ થતી નથી. પોતે જાણુ છે એનો ખ્યાલ પોતાને થતો નથી. તેના ભેદ ત્રણ છે : (૧) મિથ્યાત્વ મોહનીય, (૨) સમ્યક્ મિથ્યાત્વ મોહનીય, (૩) સમ્યક્ત્વ મોહનીય.
- ૬૫૮ પ્ર. એ ત્રણે મોહનીયનું સ્વરૂપ તથા અંતર શું ?
- ઉ. મિથ્યાત્વ મોહનીય એટલે ગાઠ દુષ્ટ્યુદ્ધિયુક્ત મોહવાળી પ્રકૃતિ, સત્ય--યાય વસ્તુ સ્વરૂપ જે જે રૂપે છે તેનો તે જીવને થોડો પણ યથાતથ્ય ખ્યાલ આવતો નથી ઉલટો તેના વિષે અવજો ખ્યાલ આવે છે. જેમાં ગુણુ છે તેને અવગુણુવાળું કહે, સફેદ છે તેને કાળું કહે, દુર્ગંધ હોય ત્યાં સુગંધ કહે, જેમ કમળાના રોગવાળો બીજને પીળા દેખે તેમ. હિંસા-યજ્ઞાદિમાં ધર્મ છુદ્ધિ, અચેતન શરીરમાં જીવને પોતાપણું મનાય છે. જડને ચેતન મનાવે; સ્ત્રી શરીરને પવિત્ર

એકથી અનંત છે; અનંત છે તે એક છે.

સુખકર મનાવે, ધન, વૈભવ, કુળ આદિ પોતાનાં (ચૈતન્યરૂપ જીવનાં) મનાવે.

સમ્યક્ મિથ્યાત્વ (મિશ્ર) મોહનીયતું સ્વરૂપ એ છે કે વીતરાગ માર્ગની રુચિવાળો થાય. હીરા, માણેક, મોતી હોય તેનો પરીક્ષક તેની પરીક્ષા કરે, પરંતુ સમ્યક્ત્વ મોહનીય સાથે છે એટલે વીતરાગ માર્ગમાં રુચિ હોય છતાં તેમાં મૂંઝાય છે, એટલે સિદ્ધાંતમાં જે બાબત કહી છે તેને મોહનીયને લીધે બરાબર સમજે નહીં. પરીક્ષક હીરાની પરીક્ષા કરે પણ જેટલી કિંમત ને જેવું સ્વરૂપ તે પ્રમાણે કરે નહીં, મૂંઝાઈ જાય. મિશ્ર મોહનીય મંદ વિપરીતતા છે તેથી ખોટાને ખોટારૂપે માને તેની સાથે સાચાને પણ ખોટારૂપે માને તેવી મિશ્રતા રહે, અથવા સતદેવ-ગુરુ-ધર્મને સાચા માને અને કુદેવ-ગુરુ-ધર્મને પણ સાચા માને.

સમ્યક્ત્વ મોહનીય પ્રકૃતિવાળી વ્યક્તિ સંપૂર્ણ મિથ્યાત્વથી રહિત થતી નથી. સમ્યક્ત્વ મોહનીયની પ્રકૃતિ, મિથ્યાત્વ મોહનીય અને સમ્યક્ મિથ્યાત્વ મોહનીયની મધ્યમાં છે. એટલે મિથ્યાત્વમાં નહીં તેમ સમ્યક્ત્વમાં પણ નહિ. સમ્યક્ત્વ મોહનીયમાં નહીં જેવી જ વિપરીતતા છે. જેમ કે ૨૪ તીર્થ કર સર્વ શુદ્ધરૂપે સરખા પ્રભાવ-વાળા હોવા છતાં કોઈ એક વધારે હિતકારી છે એમ માની તે પ્રત્યે વિશેષ ભક્તિભાવ કે વિઘ્ન વિનાશક વિગેરે વિશેષ પ્રભાવ માની તેમાં શુદ્ધિતું અટકાવી રહેવું વિગેરે મલિનતા ઉત્પન્ન કરે છે.

મિથ્યાત્વ અને મિશ્ર મોહનીય સમ્યક્દર્શનનો ઘાત કરનારી છે. સમકિત મોહનીય માત્ર મલિન કરનાર છે.

૬૫૯ પ્ર. મિથ્યાત્વ મોહનીય એ ત્રણે પ્રકૃતિ ક્યાં ક્યાં હોય ?

ઉ. મિથ્યાત્વ મોહનીય પહેલા જીવ સ્થાનકે હોય, મિશ્ર મોહનીય ત્રીજા જીવ સ્થાનકે હોય, સમ્યક્ત્વ મોહનીય ચોથા જીવ સ્થાનકે હોય, ઉપરાંત પાંચમા, છઠ્ઠા ને સાતમા, જીવ સ્થાનકે હોય.

૬૬૦ પ્ર. એ ચારે જીવ સ્થાનકે એ પ્રકૃતિઓમાં તક્ષાવત હોય છે ?

જેમ નિરપૃહતા બળવાન તેમ ધ્યાન વિશેષ બળવાનપણે થઈ શકે છે.

- ઉ. સરખી હોય છે અને તક્ષવત પણ હોય છે.
- ૬૬૧ પ્ર. એમ કેવી રીતે હોય ?
- ઉ. જીવ વીતરાગનાં વચનો સદ્દેહ છે પણ કેટલાક સામાન્યપણે સદ્દેહો અને કેટલાક વિશેષ વિચારતા વિચરે છે, તેમ જ્ઞેમ ક્ષયોપશમ પુરુષાર્થ-વિચાર વધારે તેમ સમ્યક્ત્વ મોહનીય પ્રકૃતિમાં સમ્યક્ત્વ સારું હોય અને મોહનીય તત્ત્વ ઓછું હોય, જેમ જેમ સમ્યક્ત્વની નિર્મળતા થાય તેમ તેમ વીતરાગ સ્વરૂપ વિચાર, ઉપદેશ વગેરે વગેરે ઉપર બહુ ભાવ આવે છે.
- ૬૬૨ પ્ર. ચારિત્ર મોહનીયની કઈ કઈ પ્રકૃતિઓ છે ?
- ઉ. તેની પ્રકૃતિઓ ૨૫ છે, પણ તેમાં મુખ્યત્વે બે ભેદ છે.
(૧) ક્ષાય મોહનીય, (૨) નોક્ષાય મોહનીય. પહેલાની ૧૬ પ્રકૃતિ અને બીજીની ૯ પ્રકૃતિ છે. પહેલાનો ક્ષાય ગુણુ છે, બીજાનો ક્ષાય ગુણુ નથી પણ ક્ષાય તે પ્રકૃતિથી થાય છે.
- ૬૬૩ પ્ર. ક્ષાય કોને કહે છે ?
- ઉ. ક્ષય=સંસાર; આય=લાભ. જેનાથી સંસારલાભ થાય તે ક્ષાય. વળી ક્ષાય એટલે જે આત્માને દુઃખ આપે, ગુણુના વિકાસને રોકે તથા પરતંત્ર કરે તે. મિથ્યાત્વ અને ક્રોધ-માન-માયા-લોભરૂપ આત્માની વિભાવ પરિણુતિને ક્ષાય કહે છે-તેના ૨૫ ભેદ છે.
(જુઓ પ્રશ્ન ૬૯૮)
- ૬૬૪ પ્ર. ત્યારે તે કેવી રીતે અને કેમ છે ?
- ઉ. ક્ષાય-ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આ ચાર પ્રકૃતિઓ જીવને સંસારમાં ખેંચી રાખે છે. સાંકળથી બંધાયેલ મનુષ્ય જેમ છૂટી શકે નહીં તેમ જીવ એ ચાર ક્ષાયથી બંધાઈ રહેલો છે. એ ચાર ક્ષાય ચાર પ્રકારે છે (૧) ઘણો ગાઢ, (૨) ગાઢ, (૩) મંદ, (૪) મંદતર. પહેલા પ્રકારના ચાર ક્ષાય અનંત ભવનો બંધ કરાવે છે, બીજા ચાર ક્ષાય વ્રત-પ્રત્યાખ્યાન આવવા દે નહીં, ત્રીજા ચાર ક્ષાય પ્રત્યાખ્યાન થવા દે, પણ થોડા થવા દે. ચોથા ચાર ક્ષાય વ્રત પ્રત્યાખ્યાન પૂર્ણરૂપે થવા દે. નવ નોક્ષાય એટલે નહીં જેવા ક્ષાય.

હોય તેહનો નાશ નહિ, નહીં તેહ નહિ હોય;
એક સમય તે સૌ સમય, ભેદ અવસ્થા જ્યે.

- ૬૬૫ પ્ર. ચારિત્રમોહ શબ્દથી રાગ દ્રેષનું સૂચન થાય છે તે કેવી રીતે ?
 ઉ. કષાયોમાં ક્રોધ, માન એ બે દ્રેષના અંશ છે અને માયા, લોભ એ બે રાગના અંશ છે. નાકષાયોમાં સ્ત્રી વેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસક વેદ એ-ત્રણ વેદ તથા હાસ્ય અને રતિ એ બે, (એમ પાંચ નાકષાયો) રાગના અંશ છે. અરતિ અને શોક-એ બે તથા ભય અને જુગુપ્સા-એ બે (એમ ચાર નાકષાયો) દ્રેષના અંશ છે.
- ૬૬૬ પ્ર. જીવ ચોથા જીવ સ્થાનકે તો પછી કેમ નથી આવતો ?
 ઉ. અનંતભવ કરાવનાર પહેલી ચોકડી કષાય હોવાથી જીવ વીતરાગ માર્ગને ઓળખી શકે નહીં.
- ૬૬૭ પ્ર. એવો એનો ગુણુ છે ?
 ઉ. એ કષાય એટલો ન્જેરદાર છે કે જીવને સંસારમાં રાખવા ધણી મદદ કરે છે. એ કષાયથી સંસાર ધણો જ પ્રિય લાગે છે. તે જીવને ગાઢ મોહ હોય છે. જીવ પરલોકગામી છે. જીવ જીવભાવે અવિનશ્વર છે. આ કષાયથી સમન્તવું નથી.
- ૬૬૮ પ્ર. એ વાત તો મિથ્યાત્વ સ્વભાવની છે. કષાયને કેમ લાગે વળગે ?
 ઉ. કષાય ચોકડીનું ન્જેર વધારે હોવાથી મિથ્યાત્વાદિ મોહ ન્જેરદાર થાય છે. અનંતાનુબંધી કષાય શિથિલ થાય તો જ મિથ્યાત્વ મોહનીય પ્રકૃતિ ઢીલી પડે.
- ૬૬૯ પ્ર. કેટલી પ્રકૃતિનો ક્ષયોપશમ થાય તો જીવ ચોથા જીવ સ્થાનકે આવે ?
 ઉ. અનંતાનુબંધી ચાર અને મિથ્યાત્વ મોહનીય ત્રણ, એ સાત સાથે રહે છે તેનો ભેદ થાય એવું આવડે તો જીવ ચોથા જીવ સ્થાનકે આવે.
- ૬૭૦ પ્ર. પહેલાં ક્રોધાદિ કષાયથી નિવૃત્ત થયા હોય અને પછી જ ભેદજ્ઞાન થાય અને ચોથા ગુણુસ્થાને પહોંચે તે કેમ બરાબર છે ને ?
 ઉ. આ વાત બિલકુલ અસંભવ-મિથ્યા છે. જે સમયે સમ્યક્જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે તે સમયે ક્રોધાદિની નિવૃત્તિ થાય છે. બંનેનો સમકાળ છે. પ્રથમ-પશ્ચાત (આગળ પાછળ) છે જ નહીં. અવિનાભાવી રૂપથી એક સાથે છે. ઉપયોગ પરમાં એકાકાર છે, તેમાંથી ખસીને

જે સમયને બરબાદ કરે છે તેને સમય બરબાદ કરી નાખે છે.

પોતાના સ્વભાવમાં ઉપયોગની રુચિ અને એકગ્રતા થતાં જ કોષાદિ આશ્રવ નિવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ સમ્યક્જ્ઞાન પ્રગટ થતાં જ અજ્ઞાનથી જે કર્મબંધ થતો હતો તે અટકી જાય છે.

૬૭૧ પ્ર. એ સાતનો ક્ષયોપશમ, ઉપશમ કે ક્ષય ?

ઉ. ચોથાથી સાતમા જીવ સ્થાનક સુધી માત્ર એક જ ક્ષયોપશમ પદ્ધતિ છે; નહિ કે ત્રણ. કારણ જીવ ત્યાં સુધી ક્ષયોપશમના લીધે અનેક વખત આવે છે. એટલા સ્થાનકમાં પુનઃ પુનઃ જીવ આવ-જન કરે છે ને તે પણ અનેક વખત થાય છે.

૬૭૨ પ્ર. તો પછી ક્ષાયક અને ઉપશમમાર્ગ ત્યાં નથી તો ક્યાં છે ?

ઉ. એ બે માર્ગ તદ્દન આઠમાથી શરૂ થાય છે ને તે માર્ગમાં જીવ બહુ વખત આવતો નથી.

૬૭૩ પ્ર. ક્ષાયના ચાર પ્રકારો કહ્યા છે તો તે કેવા ચડ-ઉત્તર રૂપે કહ્યા છે ?

ઉ. પહેલા ક્ષાય ચાર છે. તેને અનંતાનુબંધી કહે છે. તે ઘણો ગાઠ છે. એવો કોષ જીવ કરે તો એ કોષ કોઈ રીતે શમતો નથી. જેમ કોઈ પહાડ ફાટે ને તે જેમ ભેગો થતો નથી તેમ આ કોષ રહે છે. બીજો કોષ ગાઠ એટલે અપ્રત્યાખ્યાનીય (પ્રત્યાખ્યાન આવવા દે નહીં) છે. તે તળાવમાં ફાટ પડ્યા સમાન છે. એ ફાટ બાર માસે પડે છે. ત્રીજો ક્રોધ તેનાં કરતા મંદ એટલે પ્રત્યાખ્યાનવરણીય (પ્રત્યાખ્યાન પૂર્ણ થવા ન આપે) છે. આ ક્રોધ રેતીમાં લીટી કરવા બરાબર છે, એ લીટી પવન થતાં ભૂંસાય છે. બીજા કરતાં એ ક્રોધ ઓછો વખત (ચાર માસ લગલગ) રહે છે. ચોથો ક્રોધ તે કરતાં પણ મંદ સંજવલન કહેવાય છે. ઘાસના ભડકાની માફક જેમ એકદમ ભડકો થાય છે ને ઓલવાઈ જાય છે તેની માફક થોડા વખતમાં શાંત થઈ જાય છે અથવા પાણીમાં લીટી સમાન હોય છે. એની સ્થિતિ પંદર દિવસની હોય છે.

૬૭૪ પ્ર. માન, માયા ને લોભ પણ એ પ્રકારે ચડતા ઉતરતા છે કે કેમ ?

ઉ. હા, એ જ પ્રમાણે જેમ ચાર જાતના ક્રોધ કહ્યા તેમ જ માન, માયા અને લોભ એ જાતિ પ્રમાણે સ્વભાવમાં હોય છે. પહેલું

ઉપજે મોહવિકલપથી, સમસ્ત આ સંસાર;
અંતર્મુખ અવલોકતાં, વિલય થતાં નહીં વાર.

માન પથ્થરના સ્તંભ સમાન છે. પથ્થર ભાંગે પણ નમે નહીં. ખીજું માન અસ્થિ-હાડકાના સ્તંભ સમાન છે. ત્રીજું માન કાષ્ટના સ્તંભ તુલ્ય છે અને ચોથું માન નેત્ર-નેતરના સ્તંભ સમાન છે.

પહેલી માયા, વાંસના મૂળ જેમ જાંડા તેમ જાંડી હોય છે. ખીજી માયા ઘેટાના શિંગડા જેવી જાંડી, ત્રીજી માયા ઘળદના મૂતર જેવી અને ચોથી માયા વાંસની છોઈ જેવી હોય છે.

પહેલો લોભ-કૃમિ રાગ જેવો જય નહીં, ખીજો લોભ-વરસાદના કાદવ જેવો, ત્રીજો લોભ ગાડાનાં જીજ્ઞુ જેવો, ચોથો લોભ-હળદરના રંગ જેવો.

૬૭૫ પ્ર. અનંતાનુબંધી કષાય (ચોક્કડી) મરતાં સુધી રહે છે તો જીવ સમ્યક્ત્વ કેમ પામે ?

ઉ. એ ચાર કષાયનો વિજય કરવો ઘણો જ કઠિન છે. એ ચોક્કડી ભેદાય એટલે જેમ કોઈ કિલ્લો દબ ને કઠિન હોય છે પણ છિન્ન-લિન્ન થતાં નગરમાં કોઈ પણ પેસી શકે છે, તેમ જીવને મહાભાગ્યે પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તો એ કષાય ચોક્કડી ઢીલી થઈ જાય છે, તે વખતે મિથ્યાત્વ મોહનીય વગેરે ત્રણે ઢીલી પડે છે. નહિ તો નહિ.

૬૭૬ પ્ર. ઢીલી એટલે શું અને ઉપશમ-ક્ષાયક એટલે શું એ જરા સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો ?

ઉ. પ્રકૃતિ ઢીલી, છિન્ન-લિન્ન અથવા ભેદ વગેરે ક્ષયોપશમ શબ્દના પચાચો છે. પ્રકૃતિનો ઉપશમ એટલે અદૃશ્ય હોય પણ ગુપ્ત હોય, દેખાય નહીં. ક્ષયક કે ક્ષાયકનો અર્થ તો પ્રકૃતિનો સર્વથા નાશ, એટલે જે જીવ ચોથા જીવસ્થાનકે પહોંચે છે તે જીવ એ સાત પ્રકૃતિનો ક્ષયોપશમ એટલે શિથિલ કરે છે પણ અદૃશ્ય (ઉપશમ) કે નાશ કરતા નથી. જો તેમ કરે તો એ પ્રકૃતિ જીવને તે સ્થાનકે ફરી ઉદય આવે નહીં; પરંતુ આ જગ્યાએ એ પ્રકૃતિ આવે છે ને જાય છે પણ સમ્યક્ત્વ પામી શકે છે,

૬૭૭ પ્ર. ઘણા જીવો શું સમ્યક્ત્વથી ખસી ગયા નથી ?

જે મારું હોય તે જાય નહીં અને જે ગયું તે મારું હોય નહીં.

ઉ. અલખત ઘણા જીવો સમ્યક્ત્વથી ખસ્યા છે.

૬૭૮ પ્ર. તો એ ખસવાનું કારણ શું ?

ઉ. એ અનંતાનુબંધી ચોક્કડી અને અજ્ઞાનની પ્રબળતાથી જીવો સમ્યક્ત્વ (વિતરાગ માર્ગની રુચિ)થી ખસી જાય છે કારણ કે જીવોને જગતની મહત્તા, સૌંદર્ય, દંભ વગેરે જોઈ અનેક વિકલ્પો અને આંકંક્ષાઓ થાય છે ને વિતરાગ દર્શનની સત્યતા તેને લાસતી નથી.

ચારિત્ર મોહનીયનો આવેશ આવતાં જીવો ચારિત્રથી ખસી ગયા છે. કેટલાકને ક્રોધ, લોભ, વગેરેમાં ઝૂન આવે છે. કેટલાકને વિષય-મોહનો અંગાર ઉદ્ભવે છે, જેને જીવ થોડો પણ દયાવી શકતો નથી, અર્થાત્ જીવો મોહની પ્રબળતા વધતાં ચારિત્રથી ખસે છે ને એ ચારિત્ર વિચાર વિતરાગ દર્શનને વગોવે છે.

૬૭૯ પ્ર. વર્તમાનકાળે ચોથું, પાંચમું અને છઠ્ઠું જીવસ્થાનક હશે કે ?

ઉ. આ કાળે આ ક્ષેત્રમાં જીવો છઠ્ઠા સુધી છે. કદાચ વખતે સાતમું હોય તો હોય. આગમ કહે છે કે, દર્શન શ્રાવક, વ્રતધારી શ્રાવક ને સર્વ વ્રતધારી સાધુઓ પાંચમા આરામ છે.

૬૮૦ પ્ર. તત્ત્વચર્યા-સ્વાધ્યાયમાં રહેનાર સ્વાર્થસિદ્ધિના દેવો કરતાં પાંચમા ગુણસ્થાનવાળા પશુને શાંતિ વિશેષ હોય છે તેમ કહેવાય છે તે શું બરાબર છે ?

ઉ. પાંચમા ગુણસ્થાનવાળા પશુને બે કષાય (અનંતાનુબંધી અને અપ્રત્યાખ્યાનીય)નો અભાવ હોવાથી ચોથા ગુણસ્થાનવાળા દેવો કરતાં શાંતિ (આનંદ, ઉલ્લાસ) વિશેષ હોય છે. ચોથાવાળા દેવ શુભમાં હોય છતાં શાંતિ ઓછી છે અને પાંચમાવાળા પશુ કે મનુષ્ય અશુભમાં હોય છતાં તેને શાંતિ વિશેષ છે. (સ્વાર્થસિદ્ધિના દેવો ચોથા ગુણસ્થાને જ હોય છે.)

૬૮૧ પ્ર. આ વર્તમાન કાળે આમ શિથિલતા અને મંદતા છે તો ગયા કાળે પણ તેમ હતું શું ?

ઉ. ગયા કાળે પ્રમાદ, મોહ વગેરે હતા પરંતુ જીવો સુપાત્ર હોવાથી

બીજાની ભૂલ માફ કરવી સહેલી છે, પરંતુ આપણી ભૂલ કાઠનારાઓને માફ કરવા મુશ્કેલ છે.

પોતાની શિથિલતા બાણી પોતાને બીજા સારા કરતાં જુદા પાડતા, બ્યારે હાલના કાળે તેમ બનતું નથી: અર્થાત્ પોતે સ્વછંદી અને શિથિલ હોવા છતાં બીજાની ઉપર પોતાની અધિકતા બતાવે છે, એ છે આ કાળની મહત્તા.

૩૮૨ પ્ર. જીવ જોરદાર છે કે કર્મ જોરદાર છે ?

ઉ. જીવ જોરદાર છે પણ કર્મ તેવા નથી.

૩૮૩ પ્ર. લોકો કહે છે કે ક્ષણ તો ઈશ્વર આધિન છે અને પુરુષાર્થ જીવ આધિન છે. તો શું તે બરાબર છે ?

ઉ. તે ખોટી માન્યતા છે. ઈશ્વર જેવી કોઈ ત્રાહિત શક્તિ નથી, તેમ ઈશ્વર ક્ષણદાતા નથી.

“કર્તા ઈશ્વર કોઈ નહિ, ઈશ્વર શુદ્ધ સ્વભાવ;
અથવા પ્રેરક તે ગણ્યે, ઈશ્વર દોષ પ્રભાવ.”

“ક્ષણ દાતા ઈશ્વરતણી, એમાં નથી જરૂર;
કર્મ સ્વભાવે પરિણમે, થાય ભોગથી દૂર.”

જીવ જુઓ નરભાશથી, રહી છે વચ્ચે દાંત;
કોષ કરે જો કારમી, માર ખાય ધરી ખાંત.

કર્મબંધ અને કર્મફળ

૬૮૪ પ્ર. કર્મબંધનાં કારણો ક્યાં ?

ઉ. મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, ક્ષાય અને યોગ એ પાંચ કર્મબંધનાં કારણો છે. (જુઓ પ્રશ્ન ૫૫૯) કોઈ ઠેકાણે પ્રમાદ સિવાય ચાર કારણુ દર્શાવ્યાં હોય છે. ત્યાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને ક્ષાયમાં પ્રમાદને અંતર્ભૂત કર્યો હોય છે. મિથ્યાત્વ એટલે યથાર્થ ન સમજાય તે. મિથ્યાત્વથી વિરતિપણું ન થાય, વિરતિને અભાવે ક્ષાય થાય, ક્ષાયથી યોગતું ચલાવમાનપણું થાય છે. યોગતું ચલાવમાનપણું તે આશ્રવ, અને તેથી ઉલટું તે સંવર આત્મપરિણામની કંઈપણુ અપણ પરિણતિ થવી તેને તીર્થંકર “કર્મ” કહે છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, ક્ષાય અને યોગને દૂર કરવાનો કર્મ એવો છે કે પહેલાં મિથ્યાત્વ દૂર થાય છે, તેના પછી કર્મશઃ અવિરતિ, પ્રમાદ, ક્ષાય તથા યોગ દૂર થાય છે. મિથ્યાત્વથી માંડી યોગ સુધીના પાંચે હેતુઓમાં જ્યારે પૂર્વ પૂર્વના બંધહેતુઓ હોય ત્યારે તેના પછીના બંધા તે હોય છે જ; જેમ કે, મિથ્યાત્વ હોય ત્યારે અવિરતિ આદિ ચાર, અને અવિરતિ હોય ત્યારે પ્રમાદ આદિ ત્રણુ હોય. પણ જ્યારે પછીના હોય ત્યારે આગલો હેતુ હોય અને ન પણ હોય, જેમકે, અવિરતિ હોય ત્યાં પહેલે ગુણસ્થાને મિથ્યાત્વ હોય, પરંતુ ખીજે, ત્રીજે, ચોથે ગુણસ્થાને અવિરતિ હોવા છતાં મિથ્યાત્વ નથી હોતું; એ રીતે ખીજા વિષે પણ ઘટાવી લેણું. સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં આ પાંચે બંધનાં કારણોનો અભાવ અવશ્ય આવી જાય છે. જેવી રીતે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાનમાં તે મિથ્યાત્વનો અભાવ છે અને સમ્યક્ચારિત્રમાં અવિરતિ, પ્રમાદ, ક્ષાય તથા યોગનો અભાવ છે. આ પ્રમાણે બંધનાં પાંચે કારણોના અભાવરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે.

૬૮૫ પ્ર. યોગ એટલે શું ?

ઉ. યોગ એટલે આત્મા અને ક્રિયાનું જોડાણ. આત્માનું મન સાથે જોડાણ તે મનોયોગ એટલે વિચાર. આત્માનું વચન સાથે જોડાણ તે વચનયોગ એટલે વાણી અને આત્માનું કાયા સાથે જોડાણ તે કાયા યોગ એટલે વર્તન. યોગ એટલે માનસિક, વાચિક અને કાયિક પ્રવૃત્તિ. મન, વચન, કાયાના નિમિત્તથી આત્માના પ્રદેશ સકંપ થાય અને કર્મોનું ખેંચાણ થાય, તેને યોગ કહે છે. પંદર પ્રકારના એવા યોગ છે. એક સમયમાં એક યોગ હોય છે.

૬૮૬ પ્ર. યોગના મુખ્ય ભેદ કહો.

ઉ. મન, વચન, કાયા.

૬૮૭ પ્ર. યોગના પંદર પ્રકાર કહો.

ઉ. ચાર મનોયોગ : ૧. સત્ય મનયોગ, ૨. અસત્ય મનયોગ, ૩. મિશ્ર-મનયોગ, ૪. વ્યવહાર મનયોગ.

ચાર વચનયોગ : ૧. સત્ય વચનયોગ, ૩. અસત્ય વચનયોગ, ૩. મિશ્ર વચનયોગ, ૪. વ્યવહાર વચનયોગ.

સાત કાયા યોગ : ૧. ઔદારિક કાયા યોગ, ૨, ઔદારિક મિશ્ર કાયા યોગ, ૩. વૈક્રિયિક કાયા યોગ, ૪. વૈક્રિયિક મિશ્ર કાયા યોગ, ૫. આહારક કાયા યોગ, ૬. આહારક મિશ્ર કાયા યોગ, ૭. કાર્મણ્ય કાયા યોગ (૪+૪+૭=૧૫).

૬૮૮ પ્ર. આજકાલ બધા “યોગ” કરવાની વાતો કરે છે અને તે માટે તેના વર્ગમાં જોડાય છે તો યોગનો મુખ્ય અર્થ શું છે ?

ઉ. મોક્ષ સાથે જોડાણ તે યોગ. આત્માની વૃત્તિ આત્મામાં શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં જોડાય તે યોગ. તે જોડનાર આત્માથી આ તો યોગીઓ. જે વીતરણને પુણ્ય અને પાપ બંને ક્ષણ આખા વગર અવિપાક નિર્જરારૂપે ખરી બધ છે તે યોગી કહેવાય છે.

૬૮૯ પ્ર. વેદ ક્યા અને કેટલા ?

ઉ. ત્રણ, સ્ત્રીવેદ, પુંવેદ, નપુંસકવેદ=જેનાથી કમથી પુરુષભોગ, સ્ત્રીભોગ, કે ઉભયભોગની ઇચ્છા થાય છે.

સમકિતદષ્ટિ જીવડો, કરે કુટુંબ પ્રતિપાલ્ય;
અંતરથી ન્યારો રહે, જિમ ધાવ ખિલાવત બાલ્ય

- ૬૯૦ પ્ર. “વિરતિ” તથા “અવિરતિ”નો અર્થ શું ? તે કેટલા પ્રકારે છે ?
 ઉ. “વિરતિ” એટલે “મુકાવું”, અથવા રતિથી વિરુદ્ધ, એટલે રતિ નહિ તે. અવિરતિમાં ત્રણ શબ્દનો સંબંધ છે. અ+વિ+રતિ=અ= નહીં+વિ=વિરુદ્ધ+રતિ=પ્રીતિ, એટલે પ્રીતિ વિરુદ્ધ નહિ તે “અવિરતિ” છે. તે અવિરતિપણું બાર પ્રકારનું છે.

મિથ્યાત્વની હાજરી હોય ત્યાં સુધી અવિરતિપણું નિર્મૂળ થતું નથી, એટલે જતું નથી, પરંતુ જો મિથ્યાત્વપણું ખસે તો અવિરતિપણુને જવું જ જોઈએ એ નિઃસંદેહ છે.

બાહ્ય જો વિરતિપણું આદરવામાં ન આવ્યું હોય તો પણ જો અભ્યંતર છે તો સહેજે બહાર આવે છે.

- ૬૯૧ પ્ર. અવિરતિભાવના બાર ભેદ બતાવો.
 ઉ. પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનને વશ ન રાખવું, તથા પૃથ્વી આદિ છ કાય જીવોની રક્ષાના ભાવ ન કરવા, એમ બાર પ્રકારના અવિરતિ ભાવ છે. અથવા હિંસા, અસત્ય, ચોરી, કુશીલ અને પરિગ્રહ એ પાંચ પાપ અવિરતિ ભાવ છે.

- ૬૯૨ પ્ર. પાંચ સ્થાવરકાય અને છઠ્ઠી ત્રસકાય મળી જીવરાશિની વિરતિ થઈ, પરંતુ અજીવરાશિ અથવા જડ વસ્તુઓ પ્રત્યે જો પ્રીતિ છે તેનું નિવૃત્તિપણું ઉપરના બાર પ્રકારની અવિરતિમાં આવતું નથી તે કેમ ?

- ઉ. પાંચ ઇન્દ્રિય અને છઠ્ઠા મનથી જો વિરતિ કરવી છે તેનું જો વિરતિપણું છે તેમાં અજીવરાશિની વિરતિ આવી જાય છે.

- ૬૯૩ પ્ર. કોઈ જીવ કંઈ પદાર્થ યોજી મરણ પામે, અને તે પદાર્થની યોજના એવા પ્રકારની હોય કે તે યોજેલો પદાર્થ જ્યાં સુધી રહે, ત્યાં સુધી તેનાથી પાપક્રિયા થવા કરે, તો તે જીવને તે પાપક્રિયાના બંધ ચાલુ રહે અને કેટલા ભવ સુધી રહે ?

- ઉ. તે જીવને અવિરતિપણુની પાપક્રિયા ચાલી આવે છે; જો કે બીજો પર્યાય ધારણ કર્યાથી અગાઉના પર્યાય સમયે જે જે પદાર્થની યોજના કરેલી છે તેની તેને ખબર નથી તો પણ, તથા હાલના

કષ્ટ કરો સંજમ ધરો, ગાજો નિજ દેહ;
 જ્ઞાનદશા વિષ્ણુ જીવને, નહિ દુઃખનો છેહ.

પર્યાયને સમયે તે જીવ તે યોગેલા પદાર્થની ક્રિયા કરતો નથી તેા પણુ, જ્યાં સુધી તેના મોહભાવ વિરતિપણુને નથી પામ્યો ત્યાં સુધી, અવ્યક્તપણુ તેની ક્રિયા ચાલી આવે છે. હાલના પર્યાયના સમયે તેના અબ્જણુપણુને હાલ તેને મળી શકતો નથી. તે યોગેલા પદાર્થથી અવ્યક્તપણુ થતી (લાગતી) ક્રિયાથી મુક્ત થવું હોય તેા મોહભાવને મૂકવો, મોહ મૂકવાથી એટલે વિરતિપણુ કરવાથી પાપક્રિયા બંધ થાય છે. તે 'વિરતિપણુ' તે જ પર્યાયને વિષે આદરવામાં આવે, એટલે યોગેલા પદાર્થના જ ભવને વિષે આદરવામાં આવે તેા તે પાપક્રિયા જ્યારથી વિરતિપણુ આદરે ત્યારથી આવતી બંધ થાય છે. અહીં જે પાપક્રિયા લાગે છે તે ચારિત્રમોહનીયના કારણથી આવે છે. ઇચ્છા વગર જે કાર્ય થાય તે કર્મબંધનું કારણ નથી. અભિપ્રાયથી (ઈચ્છાથી) કર્તા થઈને કાર્ય કરે અને જ્ઞાતા રહે તે તેા બની શકે નહીં. સાક્ષી (જ્ઞાતા) રહે અને શાંતિનું વેદન ન હોય તેમ બને નહીં અને શાંતિનું વેદન હોય અને સાક્ષી (જ્ઞાતા) ભાવ ન હોય તેમ પણ બને નહીં.

૬૯૪ પ્ર. “અનંતાનુબંધી” ક્ષાય કોને કહે છે ? તે શાથી સંભવે છે ?

- ઉ. જે ક્ષાય પરિણામથી અનંત સંસારનો સંબંધ થાય તે ક્ષાય પરિણામને “અનંતાનુબંધી” સંજ્ઞા કહી છે. જે ક્ષાયમાં તન્મયપણુ અપ્રશસ્ત (માઠા) ભાવે તીવ્રોપયોગે આત્માની પ્રવૃત્તિ છે, ત્યાં ‘અનંતાનુબંધી’ના સંભવ છે. બહારથી જે બહુ ક્રોધ દેખાય, તે અનંતાનુબંધી, એમ નથી. મોક્ષમાર્ગનાં કારણો પ્રત્યે ક્રોધાદિક કરવા તે અનંતાનુબંધી ક્ષાય છે. વીતરાગ પ્રત્યે ક્રોધાદિ તે અનંતાનુબંધી છે. સત્દેવ, સદ્ગુરુ અને સત્પર્શ્વનો દ્રોહ, અવજ્ઞા તથા વિમુખભાવ, તેમજ અસત્પર્શ્વનો આગ્રહ આદિ પ્રવૃત્તિથી પ્રવર્તતાં “અનંતાનુબંધી” ક્ષાય સંભવે છે. તેમજ “હું સમજું છું;” “મને બાધ નથી.” એવા ને એવા બક્ષમાં રહે, અને મિથ્યા જ્ઞાનથી જ્ઞાનદશા માની ભોગાદિકમાં પ્રવર્તના કરે ત્યાં પણ “અનંતાનુબંધી” સંભવે છે. જાયક સ્વભાવ (આત્મા) ન રુચે, ન

દેખે નહિ કહુ ઓર જબ, તબ દેખે નિજ રૂપ

ગોઠે, ચૈતન્ય સ્વભાવનો અણુગમો તે અનંતાનુબંધી ક્રોધ છે. પર પદાર્થ પ્રત્યે અહંબુદ્ધિ તે અનંતાનુબંધી માન છે. વસ્તુનો સ્વભાવ જ્ઞેમ છે તેમ નહીં માનતાં ખીજી રીતે ખતવે તે અનંતાનુબંધી માયા છે. સ્વભાવની ભાવના ચૂકીને વિકારભાવની ઈચ્છા કરવી તે અનંતાનુબંધી લોભ છે શુભાશુભ પરિણામમાં જ સંતોષ માનવો તેનું નામ અનંતાનુબંધી લોભ છે.

૬૯૫ પ્ર. ક્ષયાદિ ભાવ જ્ઞાન થયે નિર્મૂળ થાય કે તે મોળાં પડે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ?

ઉ. ઘણું સ્થળે વિચારવાન પુરુષોએ એમ કહ્યું છે કે જ્ઞાન થયે કામ, ક્રોધ, તુષ્ટ્યાદિ ભાવ નિર્મૂળ થાય તે સત્ય છે, તથાપિ તે વચનોનો એવો પરમાર્થ નથી કે જ્ઞાન થયા પ્રથમ તે મોળાં ન પડે કે ઓછાં ન થાય. મૂળ સહિત છેદ તે જ્ઞાને કરીને થાય. પણ ક્ષયાદિનું મોળાપણું કે ઓછાપણું ન થાય ત્યાં સુધી જ્ઞાન ઘણું કરીને ઉત્પન્ન જ ન થાય. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં વિચાર મુખ્ય સાધન છે; અને તે વિચારને વૈરાગ્ય (ભોગ પ્રત્યે અનાસક્તિ) તથા ઉપશમ (ક્ષયાદિનું ઘણું જ મંદપણું, તે પ્રત્યે વિશેષ ખેદ) જે મુખ્ય આધાર છે. સત્પુરુષના વચનના યથાર્થ ગ્રહણ વિના વિચાર ઘણું કરીને ઉદ્ભવ થતો નથી અને સત્પુરુષના વચનનું યથાર્થ ગ્રહણ તેમની 'અનન્ય આશ્રયભક્તિ', પરિણામ પામ્યેથી થાય છે. ભલે બહારથી ક્રોધી ન દેખાય અને મંદક્ષાય હોય પણ બધાં સુધી વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન નથી ત્યાં સુધી સમતાનો અંશ પણ નથી. પ્રત્યેક તત્ત્વ સ્વતંત્ર છે, કોઈ કોઈને આધીન નથી. મારો સ્વભાવ તો મારા જાણવાનો છે, આ પ્રકારે વસ્તુ-સ્વાતંત્ર્યને જાણી પોતાના જ્ઞાન-સ્વભાવનો આદર કરવો તે જ સાચો સમતાભાવ છે. (અને તેનાથી ક્ષયાદિ નિર્મૂળ થાય છે.)

૬૯૬ પ્ર. ક્ષાયનો એકદમ ત્યાગ કરવા ધારે તો જીવ ત્યાગ કરી શકે કે તેને ક્રમે કરી ત્યાગ કરવો જોઈએ ?

ઉ. જે જીવને મોહનીય કર્મરૂપી ક્ષાયનો ત્યાગ કરવો હોય, તે તેનો એકદમ ત્યાગ કરવા ધારશે ત્યારે કરી શકાશે તેવા વિશ્વાસ ઉપર

પાની આઢે નાવમે, ઘરમે આઢે દામ;
દાનો હાથ ઉલેચીયે, યહી શયાનો કામ

રહી તેનો ક્રમે ત્યાગ કરવાનો અભ્યાસ નથી કરતો, તે એકદમ ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યે મોહનીય કર્મના બળ આગળ ટકી શકતો નથી. બ્યાં સુધી મોહવૃત્તિ લડવા સામી નથી આવી ત્યાં સુધી મોહવશ આત્મા પોતાનું બળવાનપણું ધારે છે, પરંતુ તેવી કસોટીનો પ્રસંગ આવ્યે આત્માને પોતાનું કાયરપણું સમજાય છે. માટે દરેક જીવે પ્રમાદરહિત, યોગ, કાળ, નિવૃત્તિના માર્ગનો વિચાર નિરંતર કરવો જોઈએ.

૬૯૭ પ્ર. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર ક્ષાયોનો ક્ષય અનુક્રમે થાય છે ?

ઉ. પહેલો ક્ષાય જવાથી અનુક્રમે બીજા ક્ષાયો જાય છે, અને અમુક અમુક જીવોની અપેક્ષાએ માન, માયા, લોભ અને ક્રોધ એમ ક્રમ રાખેલ છે, તે દેશ, કાળ, ક્ષેત્ર જોઈને. પ્રથમ જીવને બીજાથી જાંચો માનવા માન થાય છે, તે અર્થે જીવકપટ કરે છે, અને તેથી પૈસા મેળવે છે, અને તેમ કરવામાં વિદન કરનાર ઉપર ક્રોધ કરે છે. એવી રીતે ક્ષાયની પ્રકૃતિઓ અનુક્રમે બંધાય છે, જેમાં લોભની એટલી બળવત્તર મીઠાશ છે કે તેમાં જીવ માન પણ ભૂલી જાય છે, ને તેની દરકાર નથી કરતો; માટે માનરૂપી ક્ષાય ઓછો કરવાથી અનુક્રમે બીજા એની મેળે ઓછા થઈ જાય છે. અનંતાનુબંધી માન કલ્યાણ થવામાં આડા સ્તલરૂપ કહેલ છે. ક્રોધ તથા માન તે દ્રેષના ભેદ છે. માયા તથા લોભ તે રાગના ભેદ છે. આ બંધાને સામાન્ય શબ્દથી મોહ કહેવામાં પણ આવે છે.

૬૯૮ પ્ર. ક્ષાયના ૨૫ ભેદો કહો.

ઉ. ચાર અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ; ચાર અપ્રત્યાખ્યાના-વરણ ક્ષાય-કેટલાક કાળે રહે તેવા ક્રોધાદિ, જેના ઉદયથી એકદેશ શ્રાવકનું ચારિત્ર ગ્રહણ કરી શકાતું નથી તે.

ચાર પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્ષાય-જે ક્રોધાદિના ઉદયથી મુનિનો સંયમ ગ્રહણ કરી શકાતો નથી.

આત્મા ને પુદ્ગલો જુદાં, માત્ર આ સાર તત્ત્વનો અન્ય જે કાંઈ શાસ્ત્રોક્ત, આનો વિસ્તાર તે ગણો.

ચાર સંજ્ઞવલન ક્રોધાદિ તથા નવ નોકષાય-નો=નહિ જેવા અટપ-
કષાય, હાસ્ય, રતિ, અરિત, શોક, ભય, જુગુપ્સા, સ્ત્રીવેદ, પુંવેદ,
નપુંસકવેદ-એના ઉદ્યથી પૂર્ણ ચારિત્ર (યથાખ્યાત) થતું નથી.
કષાય થવાનાં કારણો નોકષાય છે.

૩૯૯ પ્ર. કષાયથી કેટલું કર્મ ઉપાર્જન થાય ?

ઉ. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ખરેખરાં પાપ છે. તેનાથી બહુ કર્મ
ઉપાર્જન થાય. હળર વર્ષ તપ કર્યું હોય; પણ એક બે ઘડી
ક્રોધ કરે તો બધુંય તપ નિષ્ફળ જાય. ક્રોધાદિક કરી જે કર્મો
ઉપાર્જન કર્યાં હોય તે ભોગવ્યે છૂટકા.

વ્યવહારાદિ પ્રસંગે ક્રોધાદિ વર્તણૂક અનંત જીવો ચલાવે છે,
ચક્રવર્તી રાજા આદિ ક્રોધાદિ ભાવે સંગ્રામ ચલાવે છે, અને લાખો
મનુષ્યોનો ઘાત કરે છે તો પણ તેઓમાંના કોઈ કોઈનો તે જ
કાળમાં મોક્ષ થયો છે. તે જે અનંત સંસારનો હેતુ હોઈને
અનંતાનુબંધી કષાય થતો હોય તો તે ચક્રવર્ત્યાદિને અનંત સંસારની
વૃદ્ધિ થવી જોઈએ, અને તે હિસાબે અનંત સંસાર વ્યતીત થયા
પહેલાં મોક્ષ થવો શી રીતે ઘટે ? તે હિસાબે ઉપર ખતાવેલ ક્રોધાદિ
અનંતાનુબંધી સંભવતા નથી.

મોક્ષથી વિપરીત એવો જે અનંત સંસાર તેની વૃદ્ધિ જેનાથી
થાય છે તેને અનંતાનુબંધી કહેવામાં આવે છે. વીતરાગના માર્ગે
અને તેમની આજ્ઞાએ ચાલનારાનું કલ્યાણ થાય છે. આવો જે ઘણા
જીવોને કલ્યાણકારી માર્ગે તે પ્રત્યે ક્રોધાદિભાવ (જે મહાવિપરીતના
કરનારા છે,) તે જ અનંતાનુબંધી કષાય છે.

જો કે ક્રોધાદિભાવ લૌકિકે પણ અક્ષય નથી; પરંતુ વીતરાગે
પ્રણેલ વીતરાગજ્ઞાન અથવા મોક્ષધર્મ અથવા તો સત્ધર્મ તેનું
ખંડન અથવા તે પ્રત્યે ક્રોધાદિભાવ તીવ્રમંદાદિ જેવે ભાવે હોય
તેવે ભાવે અનંતાનુબંધી કષાયથી બંધ થઈ અનંત એવા સંસારની
વૃદ્ધિ થાય છે.

૭૦૦ પ્ર. પ્રમાદના ૮૦ ભેદ વર્ણવો.

જે જ્ઞાતા છે તે કર્તા નથી અને જે કર્તા છે તે જ્ઞાતા નથી.

ઉ. પ્રમાદ એટલે આત્મવિસ્મરણ અથવા સ્વરૂપમાં અસાવધાનપૂર્વક પ્રવૃત્તિ અથવા ધાર્મિક કાર્યોમાં અનુત્સાહ. આત્માનુભવમાં ધર્મ-ધ્યાનમાં આળસ કરવી તે પ્રમાદ છે, એના ૮૦ ભેદ છે. ચાર વિક્ષ્યા×ચાર ક્ષાય×પાંચ ઈન્દ્રિય×૧ સ્નેહ×૧ નિદ્રા=૮૦. દરેક પ્રમાદભાવમાં એક વિક્ષ્યા, એક ક્ષાય, એક ઈન્દ્રિય, એક સ્નેહ, અને એક નિદ્રાનો ઉદય સંબંધ થાય છે. જેમ પુષ્પ સુંઘવાની ઇચ્છા થવી તે પ્રમાદભાવ છે. તેમાં એક વિક્ષ્યા (ભોજનકથા), લોકક્ષાય, ઘ્રાણ ઈન્દ્રિય, સ્નેહ અને નિદ્રા એ પાંચ ભાવ સંયુક્ત છે.

૭૦૧ પ્ર. ચાર વિક્ષ્યા સમજાવો.

ઉ. સ્ત્રીકથા, ભોજનકથા, દેશકથા અને રાજકથા તે ચાર વિક્ષ્યા છે.

૭૦૨ પ્ર. સુકથાઓ કઈ કહેવાય ?

ઉ. સુકથાઓ ચાર છે.

(૧) **આક્ષેપિણી** : જે જ્ઞાન કે ચારિત્રનું સ્વરૂપ ખતાવીને દટતા કરાવનાર છે.

(૨) **વિક્ષેપિણી** : તે અનેકાંત મતનું પોષણ અને એકાંત મતનું ખંડન કરનાર છે.

(૩) **સંવેગિની કથા** : તે જ્ઞાન ચારિત્ર તપ વીર્યમાં પ્રેમ વધારનારી અને ધર્માતુરાગ કરાવનારી કથા છે.

(૪) **નિર્વેદિની** : તે સંસાર, શરીર અને ભોગથી વૈરાગ્ય વધારનારી છે.

૭૦૩ પ્ર. “સમયં ગોચમ મા પમાયયે” આ પવિત્ર વાક્યનો અર્થ શું થાય છે ?

ઉ. એ પવિત્ર વાક્યનો ખે અર્થ થાય છે. ભગવાન મહાવીર કહે છે કે હે ગૌતમ ! સમય એટલે અવસર પામીને પ્રમાદ ન કરવો. અને ખીજો અર્થ એ કે મેષાનુમેષમાં ચાલ્યા જતા અસંખ્યાતમાં ભાગને જે સમય કહેવાય છે તેટલો વખત પણ પ્રમાદ ન કરવો. અહીં પ્રમાદનો અર્થ એમ છે કે આત્મામાંથી ઉપયોગ બહાર ન જવા દેવો, (આત્મામાં રમણુતા કરતાં બહાર ન નીકળવું.) કારણ કે દેહ ક્ષણભંગુર છે, કાળશિકારી માથે ધનુષ્યબાણ ચઢાવીને ઊભો છે. કીધો કે લેશે એમ જ જન્મન થઈ રહી છે, ત્યાં પ્રમાદથી ધર્મ-

ઘડી પલક કી ખખર નહીં ઓર ખાત કરે કલકી.

કર્તવ્ય કરવું રહી જશે. (વળી ઉપયોગ ન્ને આત્માની બહાર ગયો તેો સંવર નિર્જરા અટકી જતાં કર્મનો બંધ પડશે.)

૭૦૪ પ્ર. બંધના કેટલા પ્રકાર છે અને તે કયા કયા ?

ઉ. બંધના ચાર ભેદ છે. (૧) પ્રકૃતિબંધ, (૨) પ્રદેશબંધ, (૩) સ્થિતિબંધ, (૪) અનુભાગબંધ.

(૧) પ્રકૃતિબંધ :- કર્મનો સ્વભાવ અથવા પરિણામ, (૨) સ્થિતિબંધ :- કાળની મર્યાદા, (૩) અનુભાગબંધ :- રસ, (તીવ્ર, મંદ વગેરે) પ્રદેશબંધ :- કર્મ પુદ્ગલના દલ, અથવા કર્મ પરમાણુઓની સંખ્યા.

૭૦૫ પ્ર. શાનાથી પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ થાય ?

ઉ. યોગાથી પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ થાય.

૭૦૬ પ્ર. પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ એટલે શું ?

ઉ. કઈ કઈ પ્રકૃતિયોગ્ય કર્મ બંધાય છે અથવા કેટલા બંધાય છે તે પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ કર્મોની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. તે કર્મોના બંધ ઉપરથી કર્મોની સંખ્યા નક્કી થાય છે. પ્રદેશ, સ્થિતિ અને અનુભાગ એ ત્રણ બંધના સરવાળાનું નામ પ્રકૃતિ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રદેશબંધનું પ્રબળપણું હોતું નથી, તે ખેરવવા ચાહે તો ખરી શકે તેમ છે.

૭૦૭ પ્ર. શાનાથી સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ થાય છે ?

ઉ. ક્ષાયોથી સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ થાય છે. મોહને લઈને સ્થિતિ તથા અનુભાગ અર્થાત્ રસનો બંધ પડે છે, તે જીવ ફેરવવા ધારે તો ફરી જ શકે એમ બનવું અશક્ય છે. આવું મોહને લઈને તેનું પ્રબળપણું છે. ત્રણ પ્રકારના યોગ સમાન હોય છતાં પણ ન્ને ક્ષાય ન હોય, તો ઉપાન્નિત કર્મમાં સ્થિતિ અથવા રસનો બંધ થતો નથી.

૭૦૮ પ્ર. સ્થિતિબંધ એટલે શું ?

ઉ. કેટલા વખત સુધી કર્મ જીવની સાથે રહે છે તે મર્યાદાને સ્થિતિબંધ કહે છે. ન્ને ક્ષાય મંદ હોય છે તો સાત કર્મોની સ્થિતિ ઓછી પડે છે.

મારું એ જ સાચું એમ નહીં; પણ સાચું એ મારું.

૭૦૯ પ્ર. અનુભાગબંધ એટલે શું ?

ઉ. કર્મોનું ક્ષણ તીવ્ર કે મંદ બંધાવું તેને અનુભાગબંધ કહેવાય છે. જ્યારે ક્ષાય અધિક હોય છે ત્યારે પાપકર્મોમાં અનુભાગ વધારે અને પુણ્યકર્મોમાં અનુભાગ ઓછો પડે છે.

૭૧૦ પ્ર. બંધના એ ચાર પ્રકારનાં સ્વરૂપ દર્શાવતી સમજાવો.

ઉ. આપણે લાડુનું દર્શાવતી સમજાવો. જેમ કોઈ વૈદ્ય ભાતભાતની ઔષધિ નાખી જુદી જુદી અનેક જાતના લાડુ બનાવે તેમાંથી કોઈ કોઈ લાડુનો ગુણુ અથવા સ્વભાવ એવો હોય છે કે તે ખાવાથી વાસુના રોગો મટે, કોઈ લાડુ ખાવાથી પિત્તરોગો મટે, અને કોઈ લાડુથી કંઈ મટે, કોઈ લાડુ શરીરને પુષ્ટ કરે, એવી જ રીતે :

(૧) પ્રકૃતિબંધ : એટલે કેટલાંક કર્મોની સ્વભાવ આત્માના જ્ઞાન ગુણને રોકવાનો હોય, કોઈનો દર્શન ગુણુ રોકવાનો સ્વભાવ હોય, કોઈ કર્મ શાતા કે આશાતાવેદનીય આપવાના સ્વભાવવાળું હોય તેને પ્રકૃતિ કહે છે. મૂળ પ્રકૃતિ આઠ છે. (જ્ઞાનાવરણીય આદિ) ને ઉત્તર પ્રકૃતિ ૧૪૮ છે.

(૨) સ્થિતિબંધ : જેમ ઉપર કહેલા લાડુમાં જે જે ગુણુ હોય તે તે ગુણુ અમુક મુદત સુધી રહે છે. કોઈ લાડુમાં તે ગુણુ ૧૫ દિવસ તો કોઈમાં માસ તો કોઈ લાડુમાં એક વર્ષ સુધી તે ગુણુ રહે છે, તેવી રીતે જે સમયથી ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિનાં કર્મ જીવ બાંધે છે અને તેને સ્થિતિબંધ કહેવાય છે.

(૩) અનુભાગબંધ : હવે જેમ ઉપરોક્ત લાડુઓમાં કોઈ લાડુ મીઠો હોય, કોઈ કડવો હોય અને કોઈ તીખો હોય તેવી રીતે કોઈ કોઈ કર્મ ઉદય આવતાં તેનાં

કાળ, સ્વભાવ, ઉદય, નસીબ ઓર ભાવિ બળવાન;
પાંચ કારણુ જળ્ય મિતે, તમ કાર્ય સિદ્ધિ નિદાન.

ફળ જીવને મીઠા લાગે છે, કોઈનાં ફળ કડવાં લાગે છે, કોઈના થોડા વસમાં તો કોઈનાં વધારે વસમાં લાગે છે, એવા જે ભેદ જણાય છે તેને રસ અથવા અનુભાગ કહેવાય છે.

(૪) પ્રદેશબંધ : હવે જેમ કોઈ મોદકમાં દ્રવ્યનું પ્રમાણ થોડું હોય અને કોઈમાં વિશેષ હોય તેવી જ રીતે કોઈ બંધમાં કર્મવર્ગણા યોગ્ય પુદ્ગલોના અનંતપ્રદેશી સ્કંધોનું પરિણામ થોડું હોય અને કોઈમાં વધારે હોય તે પ્રકારને પ્રદેશબંધ કહે છે.

૭૧૧ પ્ર. આયુષ્યનો અને વેદનીય કર્મનો બંધ કયા પ્રકારે છે ?

ઉ. આયુષ્ય કર્મનો બંધ પ્રકૃતિ વિના થતો નથી; પણ વેદનીયનો થાય છે.

૭૧૨ પ્ર. કર્મ એક જ ભવમાં વેદાય કે અન્ય ભવમાં પણ ?

ઉ. આયુષ્ય પ્રકૃતિ એક જ ભવમાં વેદાય છે. ખીજી પ્રકૃતિઓ તે ભવમાં વેદાય અને અન્ય ભવમાં પણ વેદાય.

૭૧૩ પ્ર. કર્મ ઉદય કેટલા પ્રકારે છે ?

ઉ. ઉદય બે પ્રકારે છે. એક પ્રદેશોદય; અને ખીજો વિપાકોદય, વિપાકોદય બાહ્ય (દેખીતી) રીતે વેદાય છે; અને પ્રદેશોદય અંદરથી વેદાય છે.

૭૧૪ પ્ર. કર્મનો સ્થિતિબંધ કેટલા કાળનો પડે ?

ઉ. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય એ ત્રણ કર્મની સ્થિતિ, જઘન્ય અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટી ત્રીશ કોડાકોડી સાગરોપમની છે. તે ત્રણે કર્મનો આબાધાકાળ ત્રણ હજાર વર્ષનો છે.

સાતાવેદનીય કર્મની સ્થિતિ જઘન્ય ૨ સમયની અને ઉત્કૃષ્ટી ૧૫ કોડાકોડ સાગરની છે. આબાધાકાળ કરે તો જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટી દોઢ હજાર વર્ષનો છે. આસાતાવેદનીય કર્મની સ્થિતિ જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટી ત્રીશ કોડાકોડી સાગરની છે.

વૃત્તિનો વ્યભિચાર એ જ કર્મબંધનું કારણ છે.

એનો આબાધાકાળ જઘન્ય અંતમુહૂર્તનો, ઉત્કૃષ્ટો ત્રણ હજાર વર્ષનો છે. મોહનીય કર્મની સ્થિતિ જઘન્ય અંતમુહૂર્તની, ઉત્કૃષ્ટ ૭૦ ક્રોડાક્રોડ સાગરોપમની છે. તેનો આબાધાકાળ જઘન્ય અંતમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટો સાત હજાર વર્ષનો છે. નામ અને ગોત્ર કર્મની સ્થિતિ જઘન્ય આઠ મુહૂર્તની, ઉત્કૃષ્ટી ૨૦ ક્રોડાક્રોડ સાગરોપમની છે તેનો આબાધાકાળ બે હજાર વર્ષનો છે.

૭૧૫ પ્ર. આબાધાકાળ કોને કહે છે ?

ઉ. કર્મ બાંધ્યા પછીથી તે ઉદયમાં આવે (એટલે તેનાં ફળ ભોગવવાં પડે) ત્યાં લગીનો કાળ તે “આબાધાકાળ” કહેવાય એટલે કર્મ બાંધવું અને તે ભોગવવું એ બેની વચ્ચેનો કાળ.

૭૧૬ પ્ર. કર્મ વસ્તુતા એ શું છે ?

ઉ. કર્મ એ જડ વસ્તુ છે પણ બે ભેદ છે. ભાવકર્મ અને દ્રવ્યકર્મ. વિભાવ પરિણામ “ભાવકર્મ” છે. પુદ્ગલ સંબંધ “દ્રવ્યકર્મ” છે.

૭૧૭ પ્ર. જીવ કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરે તે કર્મ છે ?

ઉ. ના, રાગાદિ સહિત જીવ કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરે તો તેનું નામ કર્મ છે; શુભ અથવા અશુભ અધ્યવસાયવાળું પરિણુમન તે કર્મ નથી પણ નિર્જરા છે. ઇન્દ્રિયોની રાગદ્વેષરહિત પ્રવૃત્તિ પણ કર્મ બંધનું કારણ થઈ શકતી નથી. બાહ્ય બંધકારણુ સમાન હોવા છતાં પણ પરિણામની તીવ્રતા અને મંદતાના કારણે કર્મબંધલિન્ન લિન્ન થાય છે. જેમ કે એક દશ્યને જોતી બે વ્યક્તિઓમાંથી મંદ આસક્તિપૂર્વક જોનાર કરતાં તીવ્ર આસક્તિપૂર્વક જોનાર વ્યક્તિ કર્મને તીવ્ર જ બાંધે છે. ઇરાદાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી એ ‘જ્ઞાતભાવ’ છે, અને ઇરાદા સિવાય કૃત્ય થઈ જાય એ ‘અજ્ઞાતભાવ’ છે. જ્ઞાત અને અજ્ઞાતભાવમાં બાહ્ય વ્યાપાર સમાન હોવા છતાં પણ કર્મબંધમાં ફરક પડે છે.

૭૧૮ પ્ર. જો શરીરથી દૂર ધણે છેટે એવા કોઈ કોઈ પદાર્થ પ્રત્યે જીવ રાગદ્વેષ કરે તો તે ત્યાંના પુદ્ગલગ્રહી બંધ બાંધે છે કે શી રીતે?

ઉ. તે રાગદ્વેષ પરિણુતિ તો જ્ઞાતમાની વિભાવરૂપ પરિણુતિ છે, અને

પ્રમાદ એ જ ભય

તે પરિણતિ કરનાર આત્મા છે અને તે શરીરને વિષે રહી કરે છે: માટે ત્યાં આગળ એટલે શરીરને વિષે રહેલો એવો જે આત્મા, તે જે ક્ષેત્ર છે તે ક્ષેત્ર રહેલાં એવાં જે પુદ્ગલ પરમાણુ, તેને ગ્રહીને બંધ બાંધે છે, બહાર ગ્રહવા જતો નથી.

૭૧૯ પ્ર. જીવ શું બંધાં જ કર્મબંધો માટે માત્ર શરીરમાંથી પુદ્ગલ ગ્રહણ કરીને કર્મ બાંધે છે ?

ઉ. હા; જીવ કર્મબંધ જે કરે છે, તે દેહસ્થિત રહેલો જે આકાશ તેને વિષે રહેલાં જે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ તેમાંથી ગ્રહીને કર્મબંધ કરે છે. બહારથી લઈ કર્મ બાંધતો નથી.

૭૨૦ પ્ર. અંતરાલ ગતિમાં કર્મ પુદ્ગલનું ગ્રહણ કરાય છે કે નહિ ?

ઉ. કરાય છે.

૭૨૧ પ્ર. કેવી રીતે ?

ઉ. અંતરાલ ગતિમાં પણ સંસારી જીવોને કાર્મણુ શરીર અવશ્ય હોય છે, એથી એ શરીરજન્ય આત્મ પ્રદેશનું કંપન, જેને કાર્મણુયોગ કહે છે, તે પણ અવશ્ય હોય છે જ. જ્યારે યોગ હોય છે, ત્યારે કર્મ પુદ્ગલનું ગ્રહણ પણ અનિવાર્ય હોય છે, કેમ કે યોગ જ કર્મ વર્ગણના આકર્ષણનું કારણ છે.

૭૨૨ પ્ર. જે જીવ કર્મ પુદ્ગલોથી ભારે થયો હોય તે જીવ શરીર પણ મોડું ગ્રહણ કરે ?

ઉ. ના. જેમ જેમ જીવ કર્મપુદ્ગલ વધારે ગ્રહણ કરે છે, તેમ તેમ તે વધારે નિબિડ થઈ નાના દેહને વિષે રહે છે.

૭૨૩ પ્ર. કર્મોનો પ્રદેશબંધ એટલે શું ?

ઉ. પ્રદેશબંધનો અર્થ પરિભાષાએ :

પરમાણુ સામાન્યપણે એક પ્રદેશાવગાહી છે. તેવું એક પરમાણુનું ગ્રહણ તે એક પ્રદેશ કહેવાય. જીવ અનંત પરમાણુ કર્મબંધે ગ્રહણ કરે છે. તે પરમાણુ વિસ્તર્યા હોય તો અનંતપ્રદેશી થઈ શકે, તેથી અનંતપ્રદેશનો બંધ કહેવાય.

૭૨૪ પ્ર. બંધાં કર્મોનો ક્ષય થઈ શકે ?

મુનિવ્રતધારે અનંતવારે ત્રીવક ઉપજાયો;
તૈ નિજ આતમ જ્ઞાન વિના સુખ લેશ ન પાયો.

ઉ. ધનઘાતી ચારકર્મો-જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય-તે એક પ્રકારે ક્ષય કરવા સહેલાં છે, તે તે જ લવમાં અમુક અંશે અપાવી શકાય છે. મોહનીય કર્મ જે મહા જોરાવર છે તેમ ભોળું પણ છે તે તરત અપાવી શકાય છે. જેમ તેના વેગ આવવામાં જળ્બર છે તેમ તે જલદીથી ખસી પણ શકે છે. મોહનીય કર્મનો ત્રિવિધ હોય છે, તે પણ તેનો પ્રદેશબંધ ન હોવાથી તરત અપાવી શકાય છે. વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આસુ તે એક પ્રકારે અપાવવાં આકરાં છે, જેનો પ્રદેશબંધ હોય છે તે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી પણ છેડા સુધી ભોગવવા પડે છે.

- ૭૨૫ પ્ર. કેવી રીતે વર્તવાથી કર્મનો બંધ થતો અટકે ?
 ઉ. આત્માની ઝોળખ થાય તો કર્મ નાશ પામે.
- ૭૨૬ પ્ર. શુભ બંધને કોઈ અશુભ કર્મનો જોગ બને તો શું ફળ આપે ?
 ઉ. શુભ બંધ જે મૂળ મોળો હોય તેના કરતાં વધુ મોળો થાય છે.
- ૭૨૭ પ્ર. શુભ બંધને કોઈ શુભ કર્મનો જોગ આવી મળે તો શું થાય ?
 ઉ. મૂળ શુભબંધ વધારે દઢ થાય અથવા નિકાચિત થાય છે.
- ૭૨૮ પ્ર. અશુભ બંધને શુભ કર્મનો જોગ બને તો શું થાય ?
 ઉ. મૂળ અશુભ બંધ મોળો થાય છે.
- ૭૨૯ પ્ર. અશુભ બંધને અશુભ કર્મનું મળવું થાય તો શું પરિણામ થાય ?
 ઉ. અશુભ બંધ વધારે મજબૂત થાય અથવા નિકાચિત થાય છે.
- ૭૩૦ પ્ર. અનંતાનુબંધી કર્મ પ્રકૃતિની સ્થિતિ કેટલા સમયની હોય ?
 ઉ. ૪૦ કોડાકોડીની.
- ૭૩૧ પ્ર. મોહનીય (દર્શન મોહનીય) કર્મની સ્થિતિ કેટલા સમયની હોય છે ?
 ઉ. ૭૦ કોડાકોડીની.
- ૭૩૨ પ્ર. કોડાકોડ એટલે શું ?
 ઉ. કોડને કોડ ગુણા કહીએ ત્યારે કોડાકોડ થાય.
- ૭૩૩ પ્ર. કર્મોનાં ફળ કેવી રીતે મળે છે તે સમજાવો.
 ઉ. કર્મનો બંધ થઈ ચૂકે છે ત્યાર પછી જેટલો સમય તેને પાકતાં

જપ, તપ, સંયમ દોહિલો, ઔષધ કડવી જાન,
 સુખ કારણ પીછે ઘનો, નિશ્ચય પદ નિરવાન.

લાગે છે, એ સમયને આભાષાકાલ કહે છે. જે એક કોડકોડી સાગરની સ્થિતિ પડે તો એકસો વર્ષ પાકવામાં લાગે છે. એ હિસાબે યોછી સ્થિતિમાં યોછો સમય લાગે છે. કોઈક કર્મોની આભાષા એક પલકમાત્ર સમય જ હોય છે. બંધાયા પછી એક આવલી પછી ઉદયમાં આવે છે.

૭૩૪ પ્ર. કર્મના સ્કંધની વહેંચણી કેવી રીતે થાય છે ?

ઉ. વિપાક કાળ પૂરો થાય ત્યારે જે કર્મની જેટલી સ્થિતિ હોય તે સ્થિતિનાં જેટલા સમય થાય તેટલા સમયોમાં તે કર્મના અમુક અમુક સ્કંધ વહેંચાઈ જાય છે તે વહેંચણીમાં પહેલા પહેલા સમયોમાં અધિક પરમાણુઓના સ્કંધો અને પાછળ પાછળના સ્કંધોમાં થોડા થોડા કર્મ પરમાણુઓ આવે છે. છેલ્લા સમયમાં સર્વાથી થોડા પરમાણુ આવે છે.

૭૩૫ પ્ર. કર્મના સ્કંધની ઉપર પ્રમાણે વહેંચણી થયા પછી કર્મો કેવી રીતે ઉદયમાં આવે ?

ઉ. આ વહેંચણીને અનુસાર જે સમયે જેટલા કર્મ પરમાણુ ઉદયમાં આવે છે તેટલા કર્મ અવશ્ય ખરી જાય છે, છૂટી જાય છે.

૭૩૬ પ્ર. કર્મ પરમાણુ ફળ આપીને ખરી જાય કે ફળ દીધા વિના પણ ખરી જાય ?

ઉ. જે બાહ્ય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અનુકૂળ હોય તો ફળ પ્રગટ કરીને ખરી જાય છે નહિ તો ફળ દીધા વગર ખરી જાય છે.

૭૩૭ પ્ર. કર્મ પરમાણુની વહેંચણીના ઉપરનો સિદ્ધાંત દાખલો આપી સમજાવો.

ઉ. જેમ કોઈએ કોઈ કષાયરૂપી કર્મ ૪૮ મિનિટની સ્થિતિનું બાંધ્યું અને એક મિનિટ પાકવામાં લાગી તથા ૪૭૦૦ કર્મ છે તો તે કર્મ ૪૭ મિનિટમાં વહેંચાઈ જાય છે. જેમ ૫૦૦, ૪૦૦, ૩૦૦, ૨૦૦, ૧૦૦ ઇત્યાદિ રૂપથી એ કોઈ કષાયનો સ્કંધ એવા હિસાબથી ખરી જશે. પહેલી મિનિટમાં ૫૦૦ પછી ૪૦૦ ઇત્યાદિ. જે એટલી વાર કોઈ એકાંતમાં ખેસીને સામાયિક કરી રહ્યો હોય તો

ચેતન યહ ભવસાગર, ધરમ જહાજ,
તિહીં ચડ ખૈઠો, છાંડી લોકકી લાજ.

કોષનું નિમિત્ત ન હોવાથી કોષના ક્ષણને પ્રગટ કર્યા વગર એ કર્મ ખરી જાય છે.

૭૩૮ પ્ર. એક વાર કર્મનો બંધ પડી ગયા છતાં શું તેમાં ફેરફાર થઈ શકે છે ?

ઉ. એક વખત કર્મનો બંધ પડી ગયા છતાં તેમાં ત્રણ અવસ્થાઓ પછીથી થઈ શકે છે.

૭૩૯ પ્ર. તે ત્રણ અવસ્થાઓ કહો.

ઉ. સંક્રમણ, ઉત્કર્ષણ અને અપકર્ષણ.

૭૪૦ પ્ર. સંક્રમણ એટલે શું ?

ઉ. સંક્રમણ એટલે પાપ કર્મને પુણ્યમાં અને પુણ્યને પાપમાં બદલી દેવું તે. જો કોઈ પાપકર્મ કરી ચૂક્યો હોય, અને તે એનું પ્રતિક્રમણ (પશ્ચાતાપ) ધણા શુદ્ધભાવથી કરે તો પાપકર્મને બદલી નાંખી પુણ્યરૂપ કરી શકે છે.

૭૪૧ પ્ર. ઉત્કર્ષણ એટલે શું ?

ઉ. કર્મોની સ્થિતિ અથવા અનુભાગને વધારી દેવો તે.

૭૪૨ પ્ર. અપકર્ષણ એટલે શું ?

ઉ. કર્મોની સ્થિતિ અને અનુભાગ ઘટાડી દેવો તે.

૭૪૩ પ્ર. ઉદ્ધરણ એટલે શું ? નિર્જરા એટલે શું ?

ઉ. સમયથી પહેલાં કર્મને ઉદ્ધરમાં લાવવા તેને 'ઉદ્ધરણ' કહે છે, અને સમયથી પહેલાં તેમને ખેરવી નાખવાં તેને 'નિર્જરા' કહે છે.

૭૪૪ પ્ર. ઉત્કર્ષણ અને બંધ એક જ પરિણામથી થાય કે જુદા જુદા પરિણામથી થાય ?

ઉ. જેવો જેવો વિકલ્પ તે-તે સમયે આવે છે, તેવી-તેવી પ્રવૃત્તિ જ તે તે સમયે થાય છે, તેના ક્ષણરૂપે તેવા-તેવા જ નવીન બંધ અને ઉત્કર્ષણ આદિ થાય છે. ઉત્કર્ષણ આદિના પરિણામ કોઈ ખીજા હોય અને બંધના કોઈ ખીજા એમ નથી. એક સમયના જે એક પરિણામ કે પ્રવૃત્તિથી બંધ થાય છે, તેનાથી જ તે જ સમયે યથાયોગ્ય ઉત્કર્ષણ, અપકર્ષણ આદિ પણ થાય છે.

સંસાર અને મોક્ષ વચ્ચે એક સાંકળ છે,
તે કર્મ. તેને નાટક કહીએ તો ચાલે.

- ૭૪૫ પ્ર. ઉત્કર્ષણ, અપકર્ષણ અને સંક્રમણ કયાં કર્મોના થઈ શકે ?
- ઉ. એ સત્તામાં રહેલી કર્મ પ્રકૃતિનાં થઈ શકે છે; ઉદયમાં આવેલી પ્રકૃતિનાં થઈ શકે નહીં. જે ઉદયમાં આવ્યા પહેલાં રસમાં મોળાશ કરી નાખવામાં આવે તો આત્મપ્રદેશથી કર્મ ખરી જઈ નિર્જરા થાય અથવા મંદ રસે ઉદય આવે.
- ૭૪૬ પ્ર. ભાવ અને વિચારથી પહેલાંનાં કર્મોમાં પરિવર્તન થઈ શકે છે ?
- ઉ. હા, જેમ ઔષધિ ખાવાથી ભોજનના વિકાર મટી જાય છે, તેમ પરિણામો દ્વારા પહેલાંનાં પાપ કે પુણ્યકર્મોમાં પરિવર્તન થઈ જાય છે.
- ૭૪૭ પ્ર. આયુકર્મમાં ઉત્કર્ષણ, અપકર્ષણ અને સંક્રમણ થઈ શકે છે ?
- ઉ. ના, જીવ જે ભવની આયુષ્યપ્રકૃતિ ભોગવે છે તે આખા ભવની એક બંધ પ્રકૃતિ છે. તે બંધ પ્રકૃતિનો ઉદય આવૃષ્યની શરૂઆત થઈ ત્યારથી ગણાય. તેમાં વધઘટ ન થાય. સંક્રમણ, અપકર્ષણ, ઉત્કર્ષાદિકરણનો નિયમ આયુઃકર્મવર્ગણા સત્તામાં હોય ત્યાં સુધી લાગુ થઈ શકે, પણ ઉદયની શરૂઆત થયા પછી લાગુ થઈ શકે નહીં
- ૭૪૮ પ્ર. ભવિષ્યના આયુકર્મનો બંધ કેવી રીતે થાય છે ?
- ઉ. આપણે મનુષ્યોને માટે આ નિયમ છે કે વર્તમાન ભોગવતા આયુની જેટલી સ્થિતિ હોય તેના બે તૃતિયાંશ ભાગ વીત્યા પછી પહેલીવાર અંતર્મૂર્તિ માટે નવો આયુષ્ય બંધ કરવા યોગ્ય કાળ આવે છે. મધ્યમ લેશ્યાનાં પરિણામોથી આયુ બંધાય છે. સમક્રિતિને અશુભ-ભાવ આવે છે પણ તે કાળે ભવિષ્યના આયુષ્યનો બંધ ન પડે, પણ બ્યારે શુભભાવ આવે છે ત્યારે જ ભવિષ્યના આયુષ્યનો બંધ પડે છે. એવો સમ્યક્દર્શનનો મહિમા છે.
- ૭૪૯ પ્ર. પહેલીવાર આયુષ્યબંધ ન થાય તો ફરી ક્યારે બંધાય છે ?
- ઉ. ફરી બે તૃતિયાંશ ભાગ વીત્યા પછી બીજી વાર, ફરી બે તૃતિયાંશ વીત્યા પછી ત્રીજી વાર એવી રીતે બે તૃતિયાંશ કાળ પછી આઠ વાર એવો અવસર આવે છે. જે એટલામાં ન બંધાય તો મરતાં પહેલાં તો ઘણું કરીને આયુષ્ય કર્મ બંધાય છે. મોક્ષે જનાર તો ન જ બંધ.

દિવસની ભૂલ માટે રાત્રે હસજે, પરંતુ તેવું હસવું ફરીથી ન થાય તે લક્ષિત રાખજે.

- ૭૫૦ પ્ર. આયુષ્ય એક વાર બંધાયા પછી તેની સ્થિતિ ફરી ક્યારે બદલાઈ શકે ?
- ઉ. એક વખત આયુષ્ય બંધાયા પછી બીજી વાર ફરી બંધ કાળ આવે ત્યારે પહેલાં બાંધેલી આયુની સ્થિતિ એકી કે અધિક થઈ શકે છે. જેમ કાંઈ મનુષ્યનું ૮૧ વર્ષનું આયુષ્ય હોય તો તેનો ભવિષ્યનો આયુબંધનો કાળ, ૫૪ વર્ષ પછી, ૭૨ વર્ષ પછી, ૭૮ વર્ષ પછી, ૮૦ વર્ષ પછી, ૮૦ વર્ષ અને આઠ માસ પછી, ૮૦ વર્ષ ૧૦ માસ ૨૦ દિન પછી, ૮૦ વર્ષ ૧૧ માસ ૧૬ દિન ૧૬ કલાક પછી અને છેવટે ૮૦ વર્ષ ૧૧ માસ ૨૫ દિન ૧૪ કલાક પછી, આમ આઠ વાર આવે છે.
- ૭૫૧ પ્ર. એક ભવમાં આગામી કેટલા ભવનું આયુષ્ય બંધાય ?
- ઉ. એક જ ભવમાં આગામિક કાળના બે ભવનું આયુષ્ય બાંધે નહિ, એક જ ભવનું આયુષ્ય બંધાય. (જુઓ પ્રશ્ન-૧૮૯, ૧૭૪૯ અને ૧૭૫૦).
- ૭૫૨ પ્ર. આયુના કેટલા પ્રકાર છે ?
- ઉ. આયુષ્યના બે પ્રકાર છે. સોપકમ અને નિરૂપકમ, આમાંથી જે બાંધ્યું હોય તે પ્રકારનું ભોગવાય છે.
- ૭૫૩ પ્ર. સોપકમ આયુષ્ય એટલે શું ?
- ઉ. સોપકમ એટલે શિથિલ, એકદમ ભોગવી લેવાય તે.
- ૭૫૪ પ્ર. નિરૂપકમ એટલે શું ?
- ઉ. નિકાચિત. દેવ, નારક, જુગલિયાં, ૬૩ શલાકા પુરુષને, ચરમશરીરને તે હોય છે.
- ૭૫૫ પ્ર. ચરમશરીરી એટલે શું ?
- ઉ. સંપૂર્ણ વીતરાગદ્વંશા જેને વર્તે છે તે ચરમશરીરી ગણાય. છેવટનું શરીર કે જેના પછી હવે શરીર ધારણ ન કરવું પડે, તે છેવટનું શરીર તે ચરમશરીર.
- ૭૫૬ પ્ર. વ્યવહાર અપેક્ષાએ સાત કારણે આયુષ્ય તૂટી જાય તે સાત કારણો કયાં ?
- ઉ. સોપકમ આયુષ્ય ૭ કારણથી તૂટી શકે છે.

ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું તે પરમાર્થ દૃષ્ટિવાન પુરુષોને ગૌણતાથી સ્વરૂપનું ચિંતવન છે.

(૧) પાણીથી, (૨) અગ્નિથી, (૩) વિષથી, (૪) શસ્ત્રથી, (૫) અતિહર્ષ, (૬) શોક, (૭) ભયથી, (વધુ ચાલવું, વધુ ખાવું, મૈથુન સેવવું, આદિ વ્યયથી). નિરુપક્રમ આયુષ્ય બાંધેલ પૂરું આયુષ્ય ભોગવે, વચ્ચે તૂટે નહીં.

જીવ સોપક્રમ હોય યા નિરુપક્રમ હોય પરંતુ તે આયુકર્મના દલિકો નેટલા બાંધ્યા છે તે સર્વ પૂરા ભોગવ્યા વિના મૃત્યુ પામે નહિ. સોપક્રમ બાંધેલ આયુ વચ્ચે તૂટવાનું નિમિત્ત પરલવથી સાથે નિર્માણ કરીને આવે છે અને તેના ઉદ્દેશે શેષ દલિકો શીઘ્ર ભોગવી પૂર્ણ કરે છે. નિરુપક્રમને દલિકો શીઘ્ર ભોગવી લેવા પડે તેવું નિમિત્ત હોતું નથી. (જુઓ પ્રશ્ન-૧૭૪૯, ૧૭૫૦)

૭૫૭ પ્ર. આયુષ્ય તૂટી જાય તો ખીજા કર્મોનું શું થાય ?

ઉ. ખીજા વેદનીય આદિ કર્મ ખીજા ભવમાં પણ ભોગવવાં પડે છે. જે કર્મોની સ્થિતિ આયુષ્યથી લાંબી હોય તે ખીજા ભવમાં ભોગવાય છે. “તે તે ભોગ્ય વિશેષનાં, સ્થાનક પ્રવ્ય સ્વભાવ, ગહન વાત છે શિષ્ય આ, કહી સંક્ષેપે સાવ.”

૭૫૮ પ્ર. જીવ પળે પળે કે ક્ષણે ક્ષણે શું કર્મ બંધ કરે છે ?

ઉ. હા, એવા કોઈ પણ વખત જતો નહીં હોય કે જીવ કર્મોના બંધ કરતો ન હોય.

૭૫૯ પ્ર. આમ બને તો પછી જીવ જીએ વીતરાગ માર્ગની સન્મુખ ક્યારે આવે ?

ઉ. છેવટે એક સાગરોપમની સ્થિતિ રહે ત્યાં સુધી જીવને વીતરાગ માર્ગ ગમતો નથી પણ જે તેટલી સ્થિતિની અંદર કેટલોક ભાગ ઓછો થાય તો જીવ વીતરાગ માર્ગની સન્મુખ થાય છે.

૭૬૦ પ્ર. એવું ક્યારે બને ?

ઉ. કર્મોની અંદર કાળ પરિવર્તન થયે કોઈ સંયોગવશાત્ મહાન સંઘર્ષણ થાય તો બને.

૭૬૧ પ્ર. મોહનીય કર્મોની સાથે એવા ખીજા કયા કર્મ છે કે જેથી એ જીવને રખડાવે છે તે ભેરદાર પ્રવૃત્તિ કરાવે છે ?

આત્મ ઉપયોગ એ કર્મ મૂકવાનો ઉપાય છે.

- ઉ. મોહનીય કર્મને મદદગાર કર્મો જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય છે. જે એ મોહરૂપ કિલ્લાને ઢીલો થવા દેતા નથી. પ્રથમ મોહ જ ક્ષીણ થાય છે અને ત્યાર પછી અંતમુહૂર્ત બાદ બાકીનાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય એ ત્રણ કર્મો ક્ષય પામે છે. મોહ એ સૌથી વધારે બળવાન હોવાને લીધે તેના નાશ પછી જ અન્ય કર્મોનો નાશ શક્ય બને છે.
- ૭૬૨ પ્ર. દર્શનમોહનીય કર્મ શાથી બંધાય ?
- ઉ. “કેવળીના અવર્ણવાદ” એટલે કેવળીના અસત્ય દોષોને પ્રગટ કરવા તે. “શ્રુતનો અવર્ણવાદ” એટલે શાસ્ત્રના ખોટા દોષો દ્વેષપ્રુદ્ધિથી વર્ણવવા તે. સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાના મિથ્યા દોષો પ્રગટ કરવા તે “સંઘ અવર્ણવાદ.” “ધર્મનો અવર્ણવાદ” એટલે અહિંસા વગેરે મહાન ધર્મોના ખોટા દોષો બતાવવા તે. “દેવોનો (તીર્થંકરનો) અવર્ણવાદ” એટલે તેમની નિંદા કરવી તે.
- ૭૬૩ પ્ર. ચારિત્રમોહનીય કર્મ કેવી રીતે બંધાય છે ?
- ઉ. પોતે કષાય કરવા અને બીજામાં પણ કષાય પ્રગટાવવા. સત્યધર્મનો ઉપહાસ કરવો, ગરીબ કે દીન માણસની મજૂરી કરવી. વિવિધ ક્રોડાઓમાં પરાયણ રહેવું. પ્રતનિયમ આદિમાં અણુગમે રાખવો. બીજાને ખેચેની ઉપજાવવી. પોતે શોકાતુર રહેવું. પોતે ડરવું અને બીજાને ડરાવવા. હિતકર ક્રિયા અને હિતકર આચારની ધૂણા કરવી અને ઠગવાની ટેવ.
- ૭૬૪ પ્ર. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ શું કરવાથી બંધાય ?
- ઉ. જ્ઞાનને ધારણ કરનાર જેઓ જ્ઞાની છે તેમનું વાંકું બોલે, તેમને વિદનરૂપ બને, તેમની અશાતના કરે, તેમની સાથે દ્વેષ રાખે તો જીવ જ્ઞાન પામી શકતો નથી. જેમ જેમ ધ્યાનવિશુદ્ધિ થાય તેમ તેમ જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષય થશે.
- ૭૬૫ પ્ર. જીવ જ્ઞાનની સન્મુખ ક્યારે થાય ?
- ઉ. એ જ્ઞાનાવરણીય કર્મની સ્થિતિ જે ઉત્કૃષ્ટી ત્રીશ કોડાકોડી સાગરો-

જે આનત્ય છે, જે અસાર છે અને જે અશરણરૂપ છે તે આ જીવને પ્રીતિનું કારણ કેમ થાય છે તે વાત રાત્રિ-દિવસ વિચારવા યોગ્ય છે.

પમની છે, તેમાંથી ધરીને છેક એક સાગરોપમની સ્થિતિની અંદર આવી જ્ય ત્યારે જ્ઞાન વીતરાગ માર્ગની સન્મુખ થાય છે.

૭૬૬ પ્ર. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કેટલા પ્રકારનું છે ?

ઉ. એ કર્મ પાંચ પ્રકારનું છે.

૭૬૭ પ્ર. કયો પ્રકાર ઘટે તો જ્ઞાન થાય ?

ઉ. પાંચ આવરણમાં છેલ્લું આવરણ ઘટે તો, ક્ષયોપશમ થાય, તો સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય. ચારનો ક્ષયોપશમ થાય તો છેલ્લાનો ક્ષય થાય.

૭૬૮ પ્ર. દર્શનાવરણીય કર્મ કેવી રીતે બંધાય છે ?

ઉ. (૧) જે જીવોમાં વીતરાગ વાણીની શ્રદ્ધા છે, રુચિ છે, પ્રેમ છે, તેવા જીવો સાથે વૈરીપણું કરે, (૨) તેમની પાસેથી સમ્યક્ત્વ પામ્યો હોય તો ના પાડે, (૩) તેમના ઉપર દ્રેષ કષાય ભાવ રાખે, (૪) કોઈ જીવને સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રાપ્ત કરતાં વિદન કરે, (૫) તેમની અશાતાના કરે, (૬) અને તેમની સાથે વિવાદ કલેશ કરે, (૭) જ્ઞાનીને વિષે જે કોઈ પણ પ્રકારે ધનાધિની વાંછા રાખવામાં આવે.

૭૬૯ પ્ર. જીવો શાતાવેદનીય કર્મ કેવી રીતે બાંધે છે ?

ઉ. જીવો, પ્રાણી ભૂત અને ગરીબો છે તેના ઉપર અનુકંપા કરે, તે જીવોને દુઃખ ન આપે, શોક, ઝુરણા વિગેરે ન કરાવે તો જીવ સ્વાભાવિક શાતા કર્મને બાંધે છે. અર્થાત્ દયા-રહેમ કરવાથી ને દુઃખ-ત્રાસ વિગેરે ન આપવાથી જીવ શાતા પ્રાપ્ત કરે છે.

૭૭૦ પ્ર. જીવો અશાતાવેદનીય કર્મ શાથી બાંધે છે ?

ઉ. ઉપરના પ્રશ્નમાં કહ્યું તેથી વિરુદ્ધ વર્તવાથી જીવ અશાતાવેદનીય કર્મ બાંધે છે.

૭૭૧ પ્ર. જીવો એવી શું પ્રવૃત્તિ કરે છે કે તેથી તેઓ નરકગતિમાં જાય છે ?

ઉ. જીવો, ૧. ઘણી હિંસા કરે, ૨. બહુ જ પરિગ્રહ વધારે-તૃષ્ણા રાખે, ૩. ત્રસ જીવોનો માંસાહાર કરે અને ૪. પંચેન્દ્રિય જીવોનો નાશ કરે તો જીવ નરકમાં જાય છે.

૭૭૨ પ્ર. ત્યારે તિર્થંચ ગતિમાં શું કરવાથી જાય ?

હેહ વિનાશી હું અવિનાશી,
આનંદમય છે મારું સ્વરૂપ.

- ઉ. જીવો, ૧. માયા-કપટ કરે, ૨. જુઠું ખોલે, ૩. ખોટા તોલ ને માપ રાખે, આથી જીવો તિર્યંચ ગતિમાં જાય છે.
- ૭૭૩ પ્ર. મનુષ્ય ગતિમાં શું કરવાથી જાય છે ?
- ઉ. ૧. જેઓ પ્રકૃતિના ભદ્રિક હોય, ૨. વિનયી અને નમ્ર હોય, ૩. જેનામાં અનુકંપા અને દયા હોય, ૪. જેઓ અભિમાની અને ગર્વિષ્ઠ ન હોય, તેઓ મનુષ્ય ગતિનું આશુભ્ય બાંધે છે.
- ૭૭૪ પ્ર. દેવ ગતિમાં કયા જીવો જાય ?
- ઉ. જેઓ સંયમ પાળે છે પણ તેમને રાગ-મોહ છે, ૨. જેઓ ગૃહસ્થ પણ શ્રાવક વ્રત પાળે છે, ૩. જેઓ અજ્ઞાન પણ બાલતપશ્ચર્યા અગ્રાધ કરણી કરે છે અને સહે છે, ૪. તેઓ નિર્જરાને જાણતા નથી પણ પરવશપણે ભૂખ, તૃષ્ણા, શીત, તાપ વિગેરે સહન કરે છે. એટલે તેઓ સ્વર્ગમાં જાય છે.
- ૭૭૫ પ્ર. શુભ નામ કર્મ શું કરવાથી બંધાય અને અશુભ નામ કર્મ કેવી રીતે વર્તવાથી બંધાય છે ?
- ઉ. જીવો જે શરીરને પ્રવર્તાવવામાં ઋજુતા (અવકતા) રાખે, વાણીમાં સરળ ભાવ રાખે, મનમાં પણ તેવી નમ્રતા રાખે અને કોઈ સાથે વિવાદ-ઝઘડો ન કરે તો શુભ નામ કર્મ બાંધે છે અને શરીર, વાણી અને મનથી કુટિલતા સેવે, વક્રતા વિચારે ને દરેકની સાથે ખોટા ઝઘડા-કલેશ કરે તો અશુભ નામ કર્મ બાંધે છે.
- ૭૭૬ પ્ર. જીવો જીંચ ગોત્ર કેમ બાંધી શકે ? અને નીચ ગોત્ર કેમ બાંધે છે ?
- ઉ. જે જીવો જાતિ. કૂળ, બળ, રૂપ અને ઐશ્વર્ય વિષે અહંકાર કરે છે એટલે જેઓ એવું માને છે કે, મારા જેવું રૂપ, કૂળ કોઈનું કયાં છે ? આવો ગર્વ કરવાથી અવશ્ય નીચ ગોત્ર કર્મ બંધાય છે અને જેઓ એ પ્રમાણે ઉત્તમ મળવા છતાં વાણીમાં કે મનમાં જરા પણ ગર્વ લાવતા નથી અને નિસ્પૃહતા રાખે છે તેઓ જીંચ ગોત્ર બાંધે છે.
- ૭૭૭ પ્ર. અંતરાય કર્મ કેમ કરવાથી બંધાય છે ?
- ઉ. જીવને પોતાને આત્મદાન-અભયદાન વગેરે જોઈએ છે તેમજ જીવને

આત્મ પરિણામ છે તે જ નિશ્ચયથી કર્મ છે.

લાલ, ભોગ, ઉપભોગ જોઈએ છે, પરંતુ તે બાબતનો પોતા તરફથી ખીજા જીવો પ્રતિ વિરોધ થયો છે એટલે પોતે ખીજા જીવોને આપવા દીધું નથી. તેથી જીવ અંતરાય કર્મ બાંધે છે.

૭૭૮ પ્ર. જીવનો સ્વભાવ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો છે અને નિશ્ચયનયથી આત્મા કેવળ પોતાના શુદ્ધ ભાવનો જ કર્તા છે તો પછી કર્મ કેમ થાય છે ?

ઉ. આત્મા જ્યારે વિભાવમાં વર્તે અને વિકાર કરે અને પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવની વિમુખ થઈ જાય ત્યારે તે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તેના વિભાવોનો કર્તા કહેવાય છે. આત્માએ કર્મ બાંધ્યા નથી, કર્મ સ્વયં આવીને બાંધાયું છે. આત્માના અશુદ્ધ ભાવ કેવળ નિમિત્ત છે, તેો પણ વ્યવહારનયથી આત્મા પુદ્ગલકર્મોનો કર્તા અથવા બાંધવાવાળો છે. એવી રીતે જ કુંભારને ઘડો બનાવનાર, સોનીને કડાનો બનાવનાર, સ્ત્રીને રસોઈ બનાવનારી, દરજીને કપડાં સીવનાર કહેવાય છે. નિશ્ચયનયથી ઘડાને બનાવનારી માટી છે. કડાને બનાવનાર સોનું છે, રસોઈ બનાવનાર અન્નપાનાદિ સામગ્રી છે, કપડાં સીવનાર દોરો છે. કુંભારાદિ નિમિત્ત માત્ર છે.

“એતન જે નિજભાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ;

વર્તે નહિ નિજભાનમાં, કર્તા કર્મ-પ્રભાવ.”

“છૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહિ કર્તા તું કર્મ;

નહિ ભોક્તા તું તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ.”

૭૭૯ પ્ર. પરદ્રવ્યે જીવને રાગદ્વેષ થાય છે ને ?

ઉ. સ્વ પર જાણવું તે ઉપાધિ કે વિકારનું કારણ નથી. અજ્ઞાની કહે છે કે પરદ્રવ્ય જાણવાથી રાગાદિ થાય છે એટલે પરદ્રવ્ય જાણવું નહીં. તે સ્વપર પ્રકાશક જ્ઞાનની સ્વચ્છતાને નથી જાણતો. જ્ઞાની તે જોને જાણે છે તેને જ્ઞાતાભાવથી જ જાણે છે અને તે જ પીતરાળી જ્ઞાન છે. (જ્ઞાની પરદ્રવ્ય સાથે તનમય થતા નથી અથવા તેમને પરદ્રવ્ય સાથે એકત્વભાવ થતો નથી).

૭૮૦ પ્ર. શું ઈશ્વર પ્રેરણાથી કર્મો દરેક જીવને બાંધાય છે ?

ઉદ્યને અબંધ પરિણામે ભોગવાય તો જ ઉત્તમ છે.

ઉ. ઈશ્વર જેવી કોઈ અલગ શક્તિ કે વ્યક્તિ નથી. દરેક શુદ્ધાત્મા ઈશ્વર જ છે. શુદ્ધાત્મા પોતાના સ્વભાવમાં જ (જ્ઞાન, દર્શન વિગેરે) પરિણમન કરતો હોય છે. તેથી તે પોતે કર્મ બાંધે નહિ કે બીજાને બાંધાવે નહિ.

૭૮૧ પ્ર. જીવને કર્મ ક્યારથી હશે અથવા કર્મ જીવને ક્યારે વળગ્યા ?

ઉ. જીવ પ્રથમ કર્મરહિત હતો અને પછી કર્મ વળગ્યા છે, એમ તો છે જ નહિ, ખાલુમાંથી નીકળેલું સોનું જેમ માટીમાંથી જેડાયેલું છે, તેમ આત્મા જીવ કર્મથી મુક્ત એટલે જેડાયેલ જ છે. શું કોઈ એમ કહી શકશે કે, સોનું પહેલું અને કર્મરૂપ માટી પછી વળગી છે ? અથવા માટી પહેલી હતી અને સોનું પછી તેને વળગ્યું છે ? સુવર્ણ અને માટી જેમ એકમેક છે તેમ જીવ અને કર્મ એકમેક છે.

૭૮૨ પ્ર. જીવ અને કર્મ એકમેક હોય તો શું તે જીવ કર્મથી મુક્ત થઈ શકે ખરો કે નહિ ?

ઉ. જીવ પોતે ધારે તો કર્મથી મુક્ત થઈ શકે છે. કષાયાદિ ક્ષીણ થઈ શકે છે તેમજ જ્ઞાન, દર્શન, સમાધિ, વૈરાગ્ય લક્ષ્યાદિ સાધનના બળે કર્મબંધ શિથિલ થઈ ક્ષીણ થાય છે માટે જ્ઞાન, દર્શન સંયમાદિ મોક્ષપદના ઉપાય છે.

‘વીત્યો કાળ અનંત તે, કર્મ શુભાશુભ ભાવ,
તેહ શુભાશુભ છેદતાં ઉપજે મોક્ષ સ્વભાવ,’

“જે જે કારણ બંધનાં, તેહ બંધનો પંથ;
તે કારણ છેદક દશા, મોક્ષપંથ ભવઅંત.

“કોટિ વર્ષનું સ્વપ્ન પણ જાગ્રત થતાં સમાય,
તેમ વિભાવ અનાદિનો, જ્ઞાન થતાં દૂર થાય.”

૭૮૩ પ્ર. સમયે સમયે જીવને અનંતકર્મનો વ્યવસાયી કલ્હો છે અને અનાદિ-કાળથી અનંતકર્મનો બંધ કરતો આવ્યો છે, તો તેવાં અનંતકર્મ

નાગર સુખ પામર નવ જાણે, વદલ સુખ ન કુમારી;
અનુભવ વણુ તેમ ધ્યાન તણું સુખ, કોણ જાણે નર
નારી રે.

નિવૃત્ત કરવાનું સાધન ગમે તેવું બળવાન હોય તો પણ અનંતકાળને પ્રયોજને પણ તે પાર પડે નહીં ?

ઉ. ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ એક જીવને મોહનીય કર્મનું બંધન થાય તો સિતેર કોડાકોડી સાગરોપમનું થાય, એમ જિને કહ્યું છે. પણ એવાં મોહનીય-કર્મ એક વખતે ઘણાં બાંધે એમ ન બને. અનુક્રમે હજુ તે કર્મથી નિવૃત્ત થયા પ્રથમ ખીજું તે જ સ્થિતિનું ન બાંધે, પણ ખીજું ત્રીજું, ચોથું, પાંચમું, છઠ્ઠું એમ સૌ એક મોહનીય કર્મના સંબંધમાં તે જ સ્થિતિનું બાંધ્યા કરે એમ બને નહીં, કારણ કે જીવને એટલો અવકાશ નથી. તેમ એક ભવમાં આગામિક કાળના બે ભવનું આયુષ્ય બાંધે નહીં, એવી સ્થિતિ છે.

૭૮૪ પ્ર. જીવ પોતે ચેતનવંત છે અને કર્મ તો જડ છે, તો પછી જીવને કર્મ કેવી રીતે વળગ્યાં ?

ઉ. મન, વચન, કાયાના હલનચલનથી એક ક્ષાયના ઉદયથી આત્માના પ્રદેશો સકમ્પ થાય છે તે વખતે આત્માની યોગશક્તિ ચારે તરફથી કર્મવર્ગણાઓ ખેંચી લે છે અને તંથી આત્મપ્રદેશ સાથે બંધ પડે છે અને ક્રોધાદિક ક્ષાયો વડે તેમાં રસ પડે છે. યોગ તીવ્ર હોય તો કર્મવર્ગણાઓ અધિક આવે અને મંદ હોય તો ઓછી આવે.

“ભાવકર્મ નિજ કલ્પના, માટે ચેતનરૂપ;
જીવવીર્યની સ્ફુરણા, ગ્રહણ કરે જડધૂપ.”

૭૮૫ પ્ર. બધા કર્મમાં જબરજસ્ત કર્મ કયું હશે ?

ઉ. મોહનીય કર્મ જબરજસ્ત છે. જીવ તેથી જ રખડે છે અને સાચા માર્ગમાં આવતો નથી. તેમજ સંસારની મીઠાશ છૂટતી નથી.

“કર્મ અનંત પ્રકારનાં, તેમાં મુખ્યે આઠ,
તેમાં મુખ્યે મોહનીય, હણાય તે કહું પાઠ,
કર્મ મોહનીય ભેદ બે, દર્શન ચારિત્ર નામ,
હજી બોધ વીતરાગતા, અચૂક ઉપાય આમ.”

આસ્ત્રવમાં સંવર થાય એવી કોઈક રમત જ્ઞાની પુરુષ પાસે છે.

- ૭૬૬ પ્ર. સંસારના જીવો જન્મ, જરા, મૃત્યુ અને રોગાદિક દુઃખો શાથી પામે છે ?
- ઉ. કરેલાં કર્મના ઉદયથી.
 “એક રાંક ને એક વૃપ, એ આદિ જે ભેદ,
 કારણ વિના ન કાર્ય તે, એજ શુભાશુભ વેદ.”
- ૭૬૭ પ્ર. કર્મરૂપે રહેલા પરમાણુ કોઈને દૃશ્ય હોય ?
- ઉ. કર્મરૂપે રહેલા પરમાણુ કેવળજ્ઞાનીને દૃશ્ય છે તે સિવાયને ચોક્કસ નિયમ હોય નહીં. પરમાવધિવાળાને દૃશ્ય થવા સંભવે છે અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનીને અનુક્ર દેશે દૃશ્ય થવા સંભવે છે.
- ૭૬૮ પ્ર. પરમાણુ એકબીજા ઉપર કેમ અસર કરે છે અથવા કેવો કર્મબંધ થાય છે તે જાણી શકાય ?
- ઉ. પરમાણુ પરમાણુને શરીરમાં લડતાં કોઈએ જોયાં નથી; પણ તેનું પરિણામ વિશેષ જાણવામાં આવે છે. તાવની દવા તાવ અટકાવે છે એ જાણી શકાય છે, પણ અંદર શું ક્રિયા થઈ તે જાણી શકતા નથી, એ દૃષ્ટાંતે કર્મબંધ થતો જોવામાં આવતો નથી, પણ વિપાક જોવામાં આવે છે.
- ૭૬૯ પ્ર. આત્માના પ્રદેશ કેટલા છે ? અને શરીરમાં ક્યાં છે ?
- ઉ. આત્મા અસંખ્યાત પ્રદેશ આખા શરીરમાં વ્યાપી રહ્યો છે.
- ૭૭૦ પ્ર. કર્મપુદ્ગલોનો બંધ આત્માના કેટલા પ્રદેશોને અને ક્યાં ક્યાં થાય છે ?
- ઉ. જેમ દૂધમાં પાણી નાખીએ તે બધા દૂધમાં લળી જાય છે, અને જેમ લોહાના ગોળાને અગ્નિમાં તપાવીએ તે તેમાં અગ્નિ (ગરમી) સર્વ જગાએ ફેલાઈ જાય છે તેમ કર્મપુદ્ગલો પણ આત્માના સર્વ પ્રદેશો સાથે બંધાય જાય છે.
- ૭૭૧ પ્ર. કોઈક જીવને અધિક કર્મબંધ થાય છે, કોઈને અલ્પ કર્મબંધ, અને કોઈને કર્મબંધ ન થતાં માત્ર નિર્જરા થાય છે. તેનું કારણ શું છે ?
- ઉ. બંધ અને નિર્જરાની ન્યુનાધિકતા પરિણામ ઉપર છે, અલબ્ધ

નહિ દે તું ઉપદેશકુ, પ્રથમ લેહિ ઉપદેશ,
 સખસે ન્યારા અગમ હૈ, વો જ્ઞાની કા દેશ.

જીવનાં પરિણામ સંકલેશરૂપ રહેતાં હોવાથી બંધ અધિક અને નિર્જરા ઓછી થાય છે. સમીપસુક્તિગામીનાં પરિણામ નિર્મળ હોવાથી બંધ ઓછો અને નિર્જરા અધિક થાય છે. દુરલબ્યને મધ્યમ જાતિનાં પરિણામ હોવાથી બંધ અને નિર્જરા સરખાં હોય છે, તથા જીવન્મુક્ત અવસ્થામાં બંધનો અભાવ થઈ માત્ર નિર્જરા જ થાય છે. આ બંધ અને નિર્જરાનો ક્રમ જુદા જુદા જીવોની અપેક્ષાએ છે. સંસારમાં સામાન્યપણે કોઈપણ જીવ બંધ અને નિર્જરા વગરના હોતા નથી. સંસારમાં એવો કોઈ જીવ નથી કે જેને માત્ર બંધ જ થાય અને નિર્જરા બિલકુલ પણ ન થાય. ચૌદમે ગુણસ્થાને ફક્ત નિર્જરા જ હોય અને જરા પણ બંધન ન થાય. નિગોદના જીવના સંકલેશ પરિણામના સમયે પણ તેનાં અમુક કર્મોની સ્થિતિ પૂર્ણ થતાં તેના મેળે સ્વયં ખરી જતાં હોય છે, પણ તે પ્રકારની નિર્જરાના બળથી તે ઉપર નથી આવતો પણ તેના મંદ ક્ષાયથી ઉત્પન્ન થયેલ વિશુદ્ધરૂપ ચારિત્રથી થતી નિર્જરાના બળથી ઉપર આવે છે, તેનાથી જીલદું મિથ્યા દષ્ટિને શુભભાવના સમયે નિર્જરા કહી છે, પરંતુ ત્યારે તે જ સમયે પણ ઘણાં જ કર્મોના નવીન બંધ પણ થયા જ કરતા હોય છે. મિથ્યાદષ્ટિને નિર્જરા અરૂપ અને બંધ અધિક છે; તેથી અરૂપ નિર્જરાની ઉપેક્ષા કરીને, ગૌણ કરીને, “તેને ફક્ત બંધ જ થાય છે” એમ કહ્યું. જે નિર્જરા મોક્ષ માર્ગમાં કામ ન આવે તેવું શું પ્રયોજન ? કંઈ નહીં. નિગોદના ઓછામાં ઓછો ક્ષયોપશમવાળો અને તીવ્રથી તીવ્ર ક્ષાયવાળો જે જીવ છે, તેને પણ ક્ષણે ક્ષણે અમુક કર્મોની સ્થિતિ પૂર્ણ થઈ (તેની મેળે સ્વયં) નિર્જરા થતી જ રહેતી હોય છે, પણ તેની કોઈ ગણના નથી, મૂલ્ય નથી, કારણ કે તે નિર્જરા પરિણામની વિશુદ્ધિના બળથી નથી થઈ, અર્થાત્ તે નિર્જરા તેને નિગોદમાંથી ઉપર લાવવામાં કારણ નથી બનતી. શુભ પરિણામના બળથી અજ્ઞાનીને જે નિર્જરા થાય છે, તે જોકે તેને વ્યવહારથી જાણે આવવામાં અર્થાત્

હવે તો પરથી ખસ, સ્વમાં વસ-આટલું ખસ.

મનુષ્ય આદિ પર્યાય પ્રાપ્ત કરવામાં કારણભૂત થાય છે, તો પણ તે નિર્જરા મોક્ષમાર્ગરૂપ નથી. ક્ષાયની મંદતા અનુસાર ચારિત્રની વિશુદ્ધતા હોય છે અને તે વિશુદ્ધતાથી જીવ નિગોદથી ઉપર ઉપર ચઢે છે પણ તે વિશુદ્ધિ જ્યારે ત્રંથીભેદ કરશે, ત્યારે જ મોક્ષ-માર્ગની તરફ જશે.

૭૯૨ પ્ર. જો બે જીવોને ૧૪૮ કર્મપ્રકાર (જુઓ પ્રશ્ન-૬૧૪), સંબંધી સર્વ ભેદ-પ્રભેદોની પ્રકૃતિ-પ્રદેશ-સ્થિતિ-અનુભાગ બંધ-બધા એક સમાન હોય તો તે બંને જીવો ઉત્તરવર્તી ખીજ જ ક્ષણમાં સમાન ભાવ કરશે કે લિન્ન લિન્ન પ્રકારથી ?

ઉ. લિન્ન લિન્ન પ્રકારથી.

૭૯૩ પ્ર. બંને જીવોની શક્તિ તો પૂરી છે અને આવરણ પણ બિલકુલ એક સમાન છે, તો પછી ભાવ લિન્ન લિન્ન પ્રકારથી કેવી રીતે કરી શકે છે ?

ઉ. જીવ “અકારણ પરિણામિક દ્રવ્ય છે”, અર્થાત્ જીવ જેવું કોઈ કારણ નથી એવા ભાવથી સ્વતંત્ર રીતે પરિણમન કરવાવાળું દ્રવ્ય છે, એટલા માટે તેને પોતાના ભાવ સ્વાધીનતાથી કરવામાં વસ્તુતઃ કોણુ રોકી શકે છે ? કોઈ નહીં. તે સ્વતંત્રતાથી પોતાનું બધું જ કરી શકે છે.

૭૯૪ પ્ર. જુદા જુદા જીવોને બંધ અને નિર્જરા લિન્ન લિન્ન પ્રકારે હોય પણ એક જ જીવને લિન્ન પ્રકારે હોઈ શકે ?

ઉ. એક જીવની અપેક્ષાએ વિચાર કરીએ તો મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનમાં બંધ અધિક નિર્જરા એાછી થાય છે, અવિરત સમ્યક્દષ્ટિ આદિ ગુણસ્થાનોમાં બંધ એાછો અને નિર્જરા અધિક, મિશ્ર ગુણસ્થાનમાં બંધ અને નિર્જરા બંને સમાનરૂપમાં હોય, તથા ક્ષીણ ક્ષાયાદિ ગુણસ્થાનોમાં બંધનો-સ્થિતિ અને અનુભાગ બંધનો-અભાવ થઈ કેવળ નિર્જરા જ થાય છે. ત્યાં જે બંધ થાય છે તે માત્ર એક સાતાવેદનીયનો હોય છે, તે પણ કેવળ પ્રકૃતિ અને પ્રદેશરૂપે.

ધન-કન-કંચન રાજસુખ સખાદિ સુલભ કર જન
દુર્લભ હૈ સંસાર મેં એક યથાર્થ જ્ઞાન.

૭૯૫ પ્ર. કર્મવર્ગણા શાથી બને છે, અને તેના કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. બંધાયુક્ત જીવો કર્મસહિત છે, અને કર્મ નક્ષી પુદ્ગલની રચનારૂપ છે. પરમાણુ અતિ સૂક્ષ્મ છે, ચોક્કસ પ્રકારના સરખા પરિણામે પરિણુમેલા પરમાણુઓના સમૂહથી વર્ગ થાય છે. વર્ગના સમૂહથી વર્ગણા થાય છે. વર્ગણાના ૨૨ પ્રકાર મુખ્યપણે કહ્યા છે તેમાંની આહારવર્ગણા, તેજસવર્ગણા, ભાષાવર્ગણા, મનોવર્ગણા અને કાર્મણુવર્ગણા એ પાંચ જ વર્ગણા જીવને ગ્રાહ્ય છે અને તે ઉત્તરોત્તર વિશેષ વિશેષ સૂક્ષ્મ છે. બાકીની વર્ગણાજીવને અગ્રાહ્ય છે, તેમ જ સૂક્ષ્મ છે. આહારવર્ગણાથી ઔદારિક, વૈક્રિયિક અને આહારક શરીર બને છે. તેજસવર્ગણાથી તેજસ શરીર બને, ભાષાવર્ગણાથી અવાજ બને, મનોવર્ગણાથી મનની રચના બને અને કાર્મણુવર્ગણાથી કાર્મણુ શરીર બને છે. (જુઓ પ્રશ્ન ૩૨૩ થી ૩૨૯) મંદતીવ્ર રસવાળાં કર્મદ્વૈયાના વિશિષ્ટ ન્યાસ (-જમાવ)રૂપ (અર્થાત્ વર્ગણાઓના સમૂહરૂપ) સ્પર્ધકા છે.

૭૯૬ પ્ર. કર્મચેતના અને કર્મફળ ચેતના એટલે શું તે સમજાવો ?

ઉ. રાગમાં બંધાયેલ ચેતના (આત્મદ્રવ્ય) જે રાગમાં એકત્વપણું માને તો તે કર્મચેતના કહેવાય છે. હવે જે ચેતના (આત્મદ્રવ્ય) હર્ષ, શોક, આદિમાં જેડાઈને એમાં એકત્વપણું માને તો તે કર્મફળચેતના કહેવાય છે.

૭૯૭ પ્ર. નસીબ, પ્રારબ્ધ, ઈશ્વરેચ્છા વગેરેનો અર્થ શું ?

ઉ. આ બધા શબ્દો સરખા ભાવના છે. ઈશ્વરેચ્છા એટલે સહજપણે જે કાંઈ થાય તે થાય છે, જે ન થાય તે ન થાય છે, તે કર્તવ્યરહિત છે; કર્તવ્યભાવ તેને વિષે વિલય પ્રાપ્ત છે. નસીબ, પ્રારબ્ધ એટલે પોતાના કર્મોના ઉદય.

૭૯૮ પ્ર. નિકાચિત કર્મો એટલે શું ?

ઉ. પૂર્વકર્મ બે પ્રકારનાં છે, અથવા જીવથી જે જે કર્મ કરાય છે તે બે પ્રકારથી કરાય છે. એક પ્રકારનાં કર્મ એવાં છે કે જે પ્રકારે કાળાદિ તેની સ્થિતિ છે, તે જ પ્રકારે ભોગવી શકાય. બીજાને

બંધ સમય જીવ ચેતીએ, ઉદય સમય શો ઉચ્ચાર.

પ્રકાર એવા છે કે જ્ઞાનથી, વિચારથી કેટલાંય કર્મ નિવૃત્ત થાય. જ્ઞાન થવા છતાં પણ જે પ્રકારનાં કર્મ અવશ્ય ભોગવવાં યોગ્ય છે તે પ્રથમ પ્રકારનાં કર્મ કહ્યાં છે અને જે જ્ઞાનથી ટળી શકે છે તે બીજા પ્રકારના કર્મ કહ્યાં છે; નિકાચિત કર્મમાં સ્થિતિબંધ હોય તો બરોબર બંધ થાય છે. સ્થિતિકાળ ન હોય તો વિચારે, પશ્ચાતાપ, જ્ઞાનવિચારે નાશ થાય. સ્થિતિકાળ હોય તો ભોગવ્યે છૂટકો.

૭૯૯ પ્ર. મંત્ર, સિદ્ધિ, જાપ વગેરેથી ચમત્કાર સંભવે છે ?

ઉ. મંત્રાદિથી, સિદ્ધિથી અમુક ચમત્કાર થવા અસંભવ નથી. પણ ‘નિકાચિત કર્મ’ કોઈ પ્રકારે મટી શકે નહીં, અમુક “શિથિલ-કર્મની” ક્વચિત્ નિવૃત્તિ થાય છે, પણ તે કંઈ ઉપાર્જિત કરનારે વેદા વિના નિવૃત્ત થાય છે એમ નહીં. આકારફેરથી તેનું વેદબું થાય છે. કોઈ એક એવું શિથિલ કર્મ છે કે જેમાં અમુક વખત ચિત્તની સ્થિરતા રહે તો તે નિવૃત્ત થાય. તેનું કર્મ તે મંત્રાદિમાં સ્થિરતાના યોગે નિવૃત્ત થાય એ સંભવિત છે; અથવા કોઈ પાસે પૂર્વ લાભનો કોઈ એવો બંધ છે કે જે માત્ર તેની કૃપાથી ફળીભૂત થઈ આવે, એ પણ એક સિદ્ધિ જેવું છે, તેમ અમુક મંત્રાદિના પ્રયત્નમાં હોય, અમુક પુર્વાંતરાય ત્રુટવાનો પ્રસંગ સમીપવર્તી હોય, તો પણ કાર્યસિદ્ધિ મંત્રાદિથી થઈ ગણાય.

૮૦૦ પ્ર. જે વેદનીય કર્મ અવશ્ય ભોગવવાં જ પડે તેમ હોય તો ઔષધ લેવાથી વેદની દૂર થાય નહિ તો પછી ઔષધ લેવાનો શું અર્થ છે ?

ઉ. જે વેદનીય પર ઔષધ અસર કરે છે, તે ઔષધ વેદનીયનો બંધ વસ્તુતાએ નિવૃત્ત કરી શકે છે, એમ કહ્યું નથી, કેમ કે તે ઔષધ કર્મરૂપ વેદનીયનો નાશ કરે તો અશુભ કર્મ નિષ્ફળ થાય અથવા ઔષધ શુભ કર્મરૂપ કહેવાય પણ ત્યાં એમ સમજવું યોગ્ય છે કે તે અશુભ કર્મ વેદનીય એવા પ્રકારની છે કે તેને પરિણામંતર પામવામાં ઔષધાદિ નિમિત્ત કારણરૂપ થઈ શકે. નિશ્ચય મુખ્ય દષ્ટિએ તો આસડ વગેરે કહેવા માત્ર છે. બાકી તો જે થવાનું

છે દેહાદિથી લિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ.

હોય તે જ થાય છે. વેદનીય કર્મ એ નિર્જરારૂપે છે, પણ દવષ ઈત્યાદિ તેમાંથી ભાગ પડાવી જાય.

૮૦૧ પ્ર. આખા મનુષ્ય દેહમાં કેટલા રોગ શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે ?

ઉ. આ મનુષ્યના શરીર વિષે એક એક અંગુલમાં (રામમાં) જન્નુ-જન્નુ રોગ હોય છે. તો પાકીના સમસ્ત શરીર વિષે કેટલા રોગ કહેવા એ સમજો. (આખા શરીરમાં પાંચ કરોડ અડસઠ લાખ નવ્વાણુ હજાર પાંચસો ચોરાશી રોગ રહેલા છે.)

૮૦૨ પ્ર. દેહના ઉપચાર આદિ કરી દેહની મમતા કરવી યોગ્ય છે ?

ઉ. દેહના કોઈ ઉપચાર કરવા પડે તો તે ઉપચાર દેહના મમતાવર્થે કરવાની ઇચ્છાએ નહીં, પણ તે દેહે કરી જ્ઞાની પુરુષના માર્ગનું આરાધન થઈ શકે, આત્મકલ્યાણનું સાધન થઈ શકે છે, તે લાભને અર્થે અને તેવી જ બુદ્ધિએ દેહની વ્યાધિના ઉપચારે પ્રવર્તવામાં પાધ નથી. જે કંઈ તે મમતા છે તે અપરિણામિક મમતા છે, એટલે પરિણામે સમતા સ્વરૂપ છે.

૮૦૩ પ્ર. ઔષધ જે ફક્ત નિમિત્તરૂપ જ હોય તો જીવે તેનું ગ્રહણ કરવું નહિ ?

ઉ. ઔષધાદિ વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ એકાંતે નિષેધી ન શકાય. ગૃહસ્થ-વ્યવહારમાં પણ પોતાના દેહે રોગાદિ થયે જેટલી મુખ્ય આત્મદષ્ટિ રહે તેટલી રાખવી અને આર્તધ્યાનનું યથાદષ્ટિએ જ્ઞેતાં અવસ્થ પરિણામ આવવા યોગ્ય દેખાય અથવા આર્તધ્યાન ઉપજતું દેખાય તો ઔષધાદિ વ્યવહાર ગ્રહણ કરતાં નિરવઘ (નિષ્પાપ) ઔષધાદિની વૃત્તિ રાખવી. ત્યાગવ્યવહારમાં પણ એકાંતે ઉપચારાદિના નિષેધ જ્ઞાનીએ કર્યો નથી. મહત્ પુરુષો કેટલાક કારણવિષેશને યોગ વ્યવહારદષ્ટિથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ઔષધાદિ આત્મમર્યાદામાં રહી ગ્રહણ કરતા, પરંતુ મુખ્યપણે તે પરમ ઉપશમને જ સર્વેત્કૃષ્ટ ઔષધરૂપે ઉપાસતા.

“જિન થઈ” “જિનને” જે આરાધે, તે સહી
જિનવર હોવે રે,
ભૃંગી ઇલિકાને ચટકાવે તે, ભૃંગી જગ જોવે રે.

૮૦૪ પ્ર. કેટલાક રોગાદિ પર ઔષધાદિ અસર કરે છે અને કેટલાક ઉપર નહીં તેનું શું કારણ છે ?

ઉ. કેટલાક રોગાદિ પર ઔષધાદિ સંપ્રાપ્ત થયે અસર કરે છે, કેમકે તે રોગાદિના હેતુનો કર્મબંધ કંઈ પણ તેવા પ્રકારનો હોય છે. ઔષધાદિ નિમિત્તથી તે પુદ્ગલ વિસ્તારમાં પ્રસરી જઈને અથવા ખસી જઈને વેદનીયના ઉદયનું નિમિત્તપણું છોડી દે છે. તેવી રીતે નિવૃત્ત થવા યોગ્ય તે રોગાદિ સંબંધી કર્મબંધ ન હોય તો તેના પર ઔષધાદિની અસર થતી નથી, અથવા ઔષધાદિ પ્રાપ્ત થતાં નથી, કે સમ્યક્-ઔષધાદિ પ્રાપ્ત થતાં નથી.

૮૦૫ પ્ર. અમુક ઔષધાદિ તો પાપક્રિયાથી થયાં હોય છે તો તેવાં ઔષધાદિની અસર કેવી રીતે થાય ?

ઉ. તે ઔષધાદિ કંઈ પણ પાપક્રિયાથી થયાં હોય, તો પણ તેથી પોતાના ઔષધાદિપણાનો ગુણ દેખાડ્યા વિના ન રહે, અને તેમાં થયેલી પાપક્રિયા પણ પોતાનો ગુણ દેખાડ્યા વિના ન રહે, અને તેમાં કર્મબંધ થઈ યથા અવસર તે પાપક્રિયાનું ફળ ઉદયમાં આવે. તે પાપક્રિયાવાળા ઔષધાદિ કરવામાં, કરાવવામાં તથા અનુમોદન કરવામાં ગ્રહણ કરનાર જીવની જેવી જેવી દેહાદિ પ્રત્યે મૂર્છા છે, મનનું આકુળવ્યાકુળપણું છે, આત્મધ્યાન છે, તથા તે ઔષધાદિની પાપક્રિયા છે, તે સર્વ પોતપોતાના સ્વભાવે પરિણમીને યથાવસરે ફળ આપે છે.

૮૦૬ પ્ર. ધર્મી જીવ ત્રસ હિંસાવાળી દવા લે ?

ઉ. ના, (એવી વિદ્યા પણ તે ભણે નહિ.) ભયંકર રોગ થયો હોય, માંસની એક કટકી કે ઈંડું ખાવાથી તે મટી જાય તેમ હોય-તોય ધર્મી જીવ (અરે જિજ્ઞાસુ જીવ પણ) ત્રણ જીવ તો પણ ખાય નહિ. મધ પણ સર્વથા અલક્ષ્ય છે.

૮૦૭ પ્ર. શું ધર્મ કરવાથી શરીરના રોગ ન મટે ?

ઉ. શરીરના રોગ મટાડવા ધર્મનું કાર્ય નથી, પૂર્વનું પુણ્ય હોય તો શરીર નીરોગી રહે છે. સનતકુમાર ચક્રવર્તીને દીક્ષા લીધા પછી

મન મહિલાનું રે વહાલા ઉપરે, ખીજાં કામ કરંત,
તેમ શ્રુતધર્મ રે મન દઠ ધરે, જ્ઞાનક્ષેપકવંત.

મહાન ધર્માત્મા થયા પછી પણ અનેક વર્ષો સુધી શરીરમાં રોગ રહ્યા અને શરીર ઉપર ધર્મની કોઈ અસર ન થઈ. ધર્મથી શરીર નીરોગી રહે એવું નથી. ધર્મની સાથે પુણ્ય અને શરીરાદિના સંબંધ જ નથી. મોક્ષમાર્ગમાં તો પુણ્યનો પણ નિષેધ છે. શુભ લાભ કરતાં કરતાં ધર્મ થશે, એ માન્યતા જ ભૂલભરેલી છે.

૮૦૮ પ્ર. ઋતુના ફેરફારથી શરદી થાય છે તેનું શું કારણ છે ?

ઉ. (પુદ્ગલવિપાકી કર્મના લીધે થાય છે.) “પુદ્ગલવિપાકી” એટલે જે કોઈ બહારના પુદ્ગલના સમાગમથી પુદ્ગલવિપાકપણે ઉદય આવે અને કોઈ બાહ્ય પુદ્ગલના સમાગમથી નિવૃત્ત પણ થાય; જેમ ઋતુના ફેરફારના કારણથી શરદીની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ઋતુફેરથી તે નાશ થાય છે; અથવા કોઈ ગરમ એસડ વગેરેથી નિવૃત્ત થાય છે.

૮૦૯ પ્ર. વેદનીય કર્મના ઉદયમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે કેમ વેદના થાય છે ?

ઉ. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવે બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિણમતાં પરમાણુ જે ક્ષેત્રે વેદનારૂપે ઉદયમાં આવે ત્યાં એકલાં થઈ ત્યાં તે રૂપે, પરિણમે, અને ત્યાં જેવા પ્રકારનો બંધ હોય તે ઉદયમાં આવે. પરમાણુઓ માથામાં એકલાં થાય તો ત્યાં માથાના દુઃખાવાને આકારે પરિણમે છે, આંખમાં આંખની વેદનાના આકારે પરિણમે છે.

૮૧૦ પ્ર. કેટલાક જીવો કર્મ પ્રમાણે વેદનાને અનુભવે છે. જ્યારે કેટલાક જીવો તેથી જુદી રીતે વેદના અનુભવે છે. એ કેવી રીતે ?

ઉ. જે જીવોના જે કર્મોના સ્થિતિઘાત, રસઘાત, આદિ થાય છે, તે જે પ્રકારે કર્મ બાંધેલ છે તેથી ભિન્ન પ્રકારે વેદના વેદે છે, અને જે જીવોના સ્થિતિઘાત, રસઘાત આદિ થતા નથી તે જીવ જે પ્રકારે કર્મ બાંધે છે તે પ્રકારે વેદના વેદે છે.

૮૧૧ પ્ર. જીવો થોડું જીવવાના કારણભૂત કર્મ કેવી રીતે બાંધે છે ?

“ધાર તલવારની સોહલી,
 દોહલી ચૌદમા જિનતણી ચરસુસેવા;
 ધાર પર નાચતા દેખ આજગરા,
 સેવના ધાર પર રહે ન દેવા.

- ઉ. ત્રણ સ્થાનો વડે જીવો થોડું જીવવાનું કારણજૂત કર્મ બાંધે છે. હિંસા વડે, અસત્ય વાણી વડે તથા શ્રમણ-બ્રાહ્મણને સજીવ તથા સદોષ (અકલ્પ, ન બપે તેવું) અન્નપાનાદિ આપવા વડે.
- ૮૧૨ પ્ર. આગમાં, ધરતીકંપમાં, આગગાડી, જહાજના અકસ્માતમાં વગેરે પ્રસંગે એકી સાથે ઘણા માણસો એક જ સમયમાં મૃત્યુ પામે છે તો કેવાં કર્મના લીધે તેમ થતું હશે ?
- ઉ. એક કામ ઘણા જણા મળીને કરે, જેમકે નાટક જુએ, ફાંસીની શિક્ષા જુએ, રમત ખેલ જુએ, વેશ્યાના નાય જોવો, મેળો, બત્રા, મહોત્સવ વગેરે પ્રસંગોમાં સામુદાયિયા ક્રિયા લાગે છે. આવા પ્રસંગોમાં સર્વ મનુષ્યોના એકસરખા પરિણામ (વિચાર) થાય છે, તેથી એક સાથે કર્મના બંધ પડે છે અને તેનાં ફળ પણ આગમાં, અકસ્માતમાં, પ્લેગ મરફીના પ્રસંગે એક સાથે મરણ પામી ભોગવે છે.
- ૮૧૩ પ્ર. ખૂન કરીને પણ અદાલતમાં છૂટી જાય છે તો તેનું શું નિકાચિત કર્મ ઉત્પન્ન કર્યું નહિ હોય ?
- ઉ. મુખ્ય કરીને બંધ પરિણામાનુસાર થાય છે. કેટલાક બચાવના કારણથી અને સાક્ષી આદિના અભાવથી રાજનીતિના ધોરણમાં-તે કર્મ કરનાર મનુષ્ય છૂટી જાય તેથી કાંઈ તેનો બંધ નિકાચિત નહિ હોય એમ સમજવા યોગ્ય નથી, તેના વિપાકનો ઉદય થવાનો વખત દૂર હોય તેથી પણ એમ બને. વળી કેટલાક અપરાધમાં રાજનીતિના ધોરણે (નિર્દોષને પણ) શિક્ષા થાય છે, તે શિક્ષા કાંઈ આગળ ઉત્પન્ન કરેલા અશુભ કર્મના ઉદયરૂપ પણ હોય છે; અને વર્તમાન (શુભ અશુભ) કર્મ બંધ સત્તામાં પડ્યા રહે છે, જે યથાવસરે વિપાક આપે છે.
- ૮૧૪ પ્ર. ધર્મના વક્તા થતાં લાભ કે દોષ શું ?
- ઉ. વક્તા થઈ એક પણ જીવને યથાર્થ માર્ગ પમાડવાથી તીર્થ કર જોત્ર બંધાય છે અને તેથી ઊલટું કરવાથી મહામોહનીય કર્મ

જે જીવ છે તે મરતો નથી અને જે મરે છે તે સદા જીવિત રહેતો નથી, અર્થાત આત્મા અવિનાશી છે અને શરીર વિનાશી છે.

અંધાય છે. યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના અથવા પોતે જ ખોલે છે તે પરમાર્થે યથાર્થ છે કે કેમ તે જાણ્યા વિના, સમજ્યા વિના જે વક્તા થાય તે અનંત સંસારને વધારે છે. માટે જ્યાં સુધી આ સમજવાની શક્તિ થાય નહિ ત્યાં સુધી મૌન રહેવું સારું છે. નહિ તો અનાચાર દોષ લાગે છે. આ વિષય પરત્વે “ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર”માં અનાચાર નામે અધિકાર છે.

૮૧૫ પ્ર. “ઘેલછા” આદિ કર્મપ્રકૃતિનો પર્યાય છે ?

ઉ. “ઘેલછા” એ ચારિત્રમોહનીયનો વિશેષ પર્યાય છે. ક્વચિત્ હાસ્ય, ક્વચિત્ શોક, ક્વચિત્ રતિ, ક્વચિત્ અરતિ, ક્વચિત્ લય અને ક્વચિત્ જુગુપ્સારૂપે તે જાણાય છે. કંઈ અંશે તેનો જ્ઞાનાવરણીયમાં પણ સમાસ થાય છે. સ્વપ્નમાં વિશેષપણે જ્ઞાનાવરણીયના પર્યાય જાણાય છે.

૮૧૬ પ્ર. શૈલેશી અવસ્થા કોને કહે છે ?

ઉ. શીલ + ઈશ. શીલ એટલે સમાધિ, ઈશ એટલે મોટી. છેવટની સમાધિ. ખીન્ને અર્થે શિલા=પત્થર, ઈશ=મોટો. મેરુપર્વત જેવી અડગ સમાધિ. શૈલેશી અવસ્થા એટલે અડોલ અવસ્થા-મનયોગ, વચનયોગ, કાયાયોગ અને શ્વાસોચ્છવાસ રૂંધી તે આત્મા સાવ નિષ્કંપ બને છે. જૈનદર્શનમાં આવી સ્થિતિ નિષ્કર્મ યોગીશ્વરની થાય છે અને આવી ઉચ્ચ દશા પામ્યા પછી તરત જ તે આત્મસિદ્ધ, યુદ્ધ અને મુક્ત થાય છે. શૈલેશીકરણ ૧૪મા ગુણુસ્થાને થાય છે. કેવળી ભગવાનને દેહ છોડતી વખતે એ સમાધિ હોય છે. માત્ર અ ઈ ઉ ઋ લૂ એ પાંચ હૂસ્વ સ્વર ખોલીએ એટલો જ વખત એ રહે છે.

ધ્યાન વડે અભ્યાંતરે, દેખે જે અશરીર;
શરમજનક જન્મો ટળે, પીએ ન જનની ક્ષીર.

મિથ્યાત્વ

૮૧૭ પ્ર. મિથ્યાત્વ એટલે શું ?

ઉ. જીવને ખોટી-અસત્ય સમજણુ. પોતાનું નહીં તેને પોતાનું માને તે મિથ્યાત્વ છે. કલ્યાણને અકલ્યાણ અને અકલ્યાણને કલ્યાણ સમજે તે મિથ્યાત્વ. સાચી શ્રદ્ધા ન થાય અને જીવાદિ તત્ત્વોની મિથ્યા શ્રદ્ધા મિથ્યાત્વ છે.

૮૧૮ પ્ર. ઘણા વિક્ષાન લોકો જગતના જીવોને બહુ સરસ રીતે સમજવી શકે છે તો શું તેમને મિથ્યાત્વજ્ઞાન કહેવાય ?

ઉ. લોકો પોતાને ગમે તેટલા હોંશિયાર અને અભ્યાસી માને અને શાસ્ત્રો વાંચી વાક્યાતુર્ય વડે ખીજ ઉપર હોંશિયારીની છાપ પાડે પણ સત્ય જ્ઞાન ન્યાં ન હોય અથવા વીતરાગ દર્શન કહે છે તેમ જીવ, કર્મ, જગત, પરભવ, મોક્ષ વગેરેનું સ્વરૂપ યથાતથ્ય ન સમજે, શ્રદ્ધે, સ્વીકારે અને આચરે તો તેઓ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વમાં છે. તેમનો સંસાર ભ્રમણ ક્ષય થાય નહીં.

૮૧૯ પ્ર. ધારો કે તે મિથ્યાત્વ છે તો તેથી જીવને નુકસાન શું ?

ઉ. એ મિથ્યાત્વ જ જીવને સંસાર વધારવામાં પ્રયત્ન જબરજસ્ત કારણુ છે. કારણુ એ અજ્ઞાન-અવિદ્યા અવળા મિથ્યાત્વથી જીવને સાચાનું ખોટું કહે, ખોટાને સાચું કહે, ધર્મને અધર્મ કહે, અધર્મને ધર્મ કહે, બંધને મોક્ષ કહે, કર્મને માને નહિ, પરભવનો ઈ-કાર કરે, વૈરાગ્યની અવગણના કરે, સદ્ગુણી સજ્જનને દુર્યુણી કહે એમ

આ જગતનાં જીવો અવળી યુક્તિથી પોતાનું અને પરનું અહિત કરી રહ્યા છે. લાખો જીવોની હિંસાના પાપથી પણ મિથ્યાદર્શનનું પાપ અનંતગણું છે.

૮૨૦ પ્ર. આવા મિથ્યાત્વ જ્ઞાનવાળા જીવો કોણ કોણ છે અથવા ક્યાં ક્યાં છે ?

ઉ. આવા જીવો ચારે ગતિમાં અને ચોવીસે દંડકમાં છે. આ મિથ્યાત્વ જ્ઞાનવાળા જીવો પૃથ્વી, પાણી વગેરે પાંચ એકેન્દ્રિય, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, સમૂર્ચિર્મ, તિર્યંચ, મનુષ્યમાં છે.

૮૨૧ પ્ર. ત્યારે એ મિથ્યા જ્ઞાન શાથી મટે ?

ઉ. સમ્યક્ત્વ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય તો એ મિથ્યાત્વ છૂટે. મિથ્યાત્વનો અભાવ ફક્ત આત્માની સાચી શ્રદ્ધાથી જ થાય છે.

૮૨૨ પ્ર. ક્યા જીવ સ્થાનકે એ સમ્યક્જ્ઞાન થાય છે ?

ઉ. ચતુર્થ જીવ સ્થાનકે એ સમ્યક્જ્ઞાન થાય છે.

૮૨૩ પ્ર. મિથ્યાદર્શનના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉ. તેના બે પ્રકાર છે : (૧) અગૃહીત મિથ્યાત્વ અને (૨) ગૃહીત મિથ્યાત્વ.

૮૨૪ પ્ર. અગૃહીત મિથ્યાત્વ કોને કહે છે ?

ઉ. જીવ દ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકે કે શુભ વિકલ્પથી આત્માને લાલ થાય એવી અનાદિથી ચાલી આવતી માન્યતા તે મિથ્યાત્વ છે અને તે કોઈના શીખવવાથી થયું નથી માટે અગૃહીત છે.

૮૨૫ પ્ર. ગૃહીત મિથ્યાત્વ એટલે શું ?

ઉ. જન્મ થયા પછી પરોપદેશના નિમિત્તથી જીવ જે અતત્ત્વશ્રદ્ધા ગ્રહણ કરે છે તે ગૃહીત મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. જેને ગૃહીત મિથ્યાત્વ હોય તેને તો અગૃહીત મિથ્યાત્વ હોય જ.

૮૨૬ પ્ર. ગૃહીત મિથ્યાત્વ જાય તો અગૃહીત મિથ્યાત્વ પણ જતું રહે ને ?

ઉ. ગૃહીત મિથ્યાત્વ ટળી જવાથી અગૃહીત મિથ્યાત્વ પણ ટળી ગયું હશે એમ નથી. ગૃહીત ટળી જવાથી અગૃહીત મિથ્યાત્વ ટકી પણ રહી શકે અને ટળી પણ જાય. પરંતુ ગૃહીત મિથ્યાત્વના અસ્તિત્વ અથવા હાજરીમાં અગૃહીત મિથ્યાત્વ તો ટળી ન જ શકે તથા

રાખ્યું કંઈ રહેતું નથી, અને મૂક્યું કંઈ જતું નથી.

જેનું અગૃહીત મિથ્યાત્વ ગમું છે, તેનું ગૃહીત મિથ્યાત્વ હોય જ નહીં.

૮૨૭ પ્ર. ગૃહીત મિથ્યાત્વના કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. તેના પાંચ ભેદ છે. (૧) એકાંત મિથ્યાત્વ, (૨) વિપરીત મિથ્યાત્વ, (૩) સંશય મિથ્યાત્વ, (૪) અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ, (૫) વિનય મિથ્યાત્વ.

૮૨૮ પ્ર. મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકાર વિગતે સમજાવો.

ઉ. (૧) એકાંત મિથ્યાત્વ : આત્મા અને પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યોમાં અનેક સ્વભાવ છે, તેમાંથી એક જ સ્વભાવ છે એમ આગ્રહ કરવો તે એકાંત મિથ્યાત્વ છે. જેમ દ્રવ્ય મૂળ સ્વભાવની દૃષ્ટિએ નિત્ય છે અને પર્યાયિ (અવસ્થા) બદલાવાની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. તેમ નિત્ય અનિત્યરૂપ વસ્તુ છે, તેવી ન માનતાં એમ હઠ કરવી કે વસ્તુ નિત્ય જ છે.

(૨) વિનય મિથ્યાત્વ : પરીક્ષા કર્યા વગર તત્વ અને સુતત્વ બંનેને એક સરખાં માની આદર કરવો. જેમ વીતરાગ સર્વજ્ઞ દેવ અને અદ્વપદ રાગી દેવ બંનેને સરખા સમજી બંનેની લક્ષિત કરવી.

(૩) અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ : તત્ત્વોને જાણ્યા વગર દેખાદેખી ડાઘ પણ તત્ત્વને માની લેવું તે અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ. જેમ જલ-સ્નાનથી ધર્મ થાય છે એમ માની લેવું. પદ્માવતી દેવી, ક્ષેત્રપણ, વગેરેની માન્યતા કરવી.

(૪) સંશય મિથ્યાત્વ : સુતત્વ અને કુતત્વનો નિર્ણય ન કરવો અને સંશયમાં રહેવું.

(૫) વિપરીત મિથ્યાત્વ : જે ધર્મ ન હોઈ શકે તેને ધર્મ માની લેવો. જેમ પશુચરમાં ધર્મ માનવો. શરીરને આત્મા માનવો. પુણ્યથી અર્થાત્ શુભરાગથી ધર્મ માનવો.

૮૨૯ પ્ર. મિથ્યાત્વનો ગુણ સ્વભાવ કેવો છે ?

ઉ. મિથ્યાત્વનું લક્ષણ એ છે કે, તેને અવિદ્યામાં દુર્બુદ્ધિમાં ક્ષાયમાં

તીર્થંકર ગૌતમ જેવા જ્ઞાનીપુરુષને પણ સંબોધતા હતા કે સમય માત્ર પણ પ્રમાદ યોગ્ય નથી.

અને વિષયમાં અનન્ય આનંદ મળે છે. આ દૈહિક સુખ-આ ભવ આંખે દેખાય તેટલી વસ્તુ સિવાય બીજી વસ્તુ સમજતી નથી. પુણ્ય-પાપની કલ્પના, સ્વર્ગ નરકની વિચારણા, લોકને મોક્ષ વગેરે બાબતની હકીકત સુખથી કે શાસ્ત્રીય રીતે ચાલે છે તે બધું લોકોએ કે બુદ્ધિમાન લોકોએ ઉપજવી કાઢવું છે. દુઃખ-સુખ, સૌભાગ્ય-દુર્ભાગ્ય, પ્રિય-અપ્રિય વગેરે જે દેખાય છે તે માનુષિક, બુદ્ધિ કે પ્રયત્નને લઈને છે, પરંતુ તે પૂર્વકૃત કર્મનું કાર્ય (ફળ) છે એમ નથી. આવા વિચારોની શ્રેણીમાં રહેવું તે જ મિથ્યાત્વ છે.

૮૩૦ પ્ર. વિપર્યાસ બુદ્ધિ કોને કહે છે ?

ઉ. ગૃહકુટુંબ પરિવ્રહાદિ ભાવને વિષે જે અહંતા મમતા છે અને તેની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ પ્રસંગમાં જે રાગદ્વેષ ક્ષાય છે, તે જ વિપર્યાસબુદ્ધિ છે.

૮૩૧ પ્ર. સાત વ્યસન ક્યાં છે.

ઉ. (૧) જુગદુઃ, (૨) માંસ, (૩) મદિરા, (૪) વેશ્યાગમન, (૫) શિકાર, (૬) ચોરી, (૭) પરસ્ત્રીગમન.

એ સપ્ત વ્યસનોનો ત્યાગ કરવો.

૮૩૨ પ્ર. સાત અભક્ષ્ય પદાર્થ કોને કહ્યા છે ?

ઉ. મધ, માખણ, વડના ટેટા, પીપળના ટેટા, પીપરના ટેટાં (પાપડી), ઉમરડાં, અંજીર એ સાતે અભક્ષ્યનો ત્યાગ કરવો. જીહવા ઇન્દ્રિયમાં આશક્ત થાય તો પછી એને જીભ ન મળે, એ ઇન્દ્રિય થાય. એ સાત અભક્ષ્યમાં વધારેમાં વધારે પાપવાળું મધ છે. મધ એ માખીની વિષ્ટાશ્પે છે તેમાં નિરંતર વિષ્ટાની પેઠે જીવે. ઉત્પન્ન થયા કરે છે. એક ટીપું મધ ચાખે તેને સાત ગામ બળતાં જેટલાં માણસો, બાળક, પશુ, જંતુઓ મરી જાય તેથી વધારે પાપ લાગે છે. જે કે કોઈ કોઈ જગ્યાએ બાવીસ અભક્ષ્ય કહ્યાં છે. (જુઓ પ્રશ્ન-૩૨૨)

૮૩૩ પ્ર. બત્રીશ અનંતકાય વસ્તુઓનાં નામ આપો ?

ઉ. ૧. સૂરણ ૨. લસણ ૩. લીલીહળદર ૪. બટાટા ૫. લીલો ક્યુરો ૬. સતાવરી ૭. કીરલી કંદ ૮. કુંવર ૯. ચોર ૧૦. ગજો ૧૧.

જેની પાસેથી ધર્મ માગવો, તે પામ્યાની પૂર્ણ ચોકસી કરવી એ વાક્યને સ્થિર ચિત્તથી વિચારવું.

સકરીયા ૧૨. વાંસ-કારેલા ૧૩. ગાજર ૧૪. લુણી ૧૫. લોઢી.
૧૬. ગિરિકર્ણિકા (ગરમર) ૧૭. કુમળાં પાંદડા ૧૮. ખરસૈયો ૧૯.
થેગની ભાજી ૨૦. લીલી મોથ ૨૧. લુણીના ઝાડની છાલ ૨૨. ખીલોડા.
૨૩. અમૃતવેલી ૨૪. મૂળાના કંદ ૨૫. બિલાડીના ટોપ ૨૬. નવા
અંકુરા ૨૭. વથુલાની ભાજી ૨૮. સુવરવેલ ૨૯. પાલકની ભાજી
૩૦. કુણી આંબલી ૩૧. રતાણુ ૩૨. પીંડાણુ.

૮૩૪ પ્ર. બાહ્ય સામગ્રી અનુસાર સુખ-દુઃખ છે એ માન્યતા ખરી છે ?

ઉ. ના, પરદ્રવ્યરૂપ બાહ્ય સામગ્રી અનુસાર સુખ-દુઃખ નથી પણ
કષાયથી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તથા ઇચ્છાનુસાર બાહ્ય સામગ્રી
મળે અને કંઈક કષાય ઉપશમવાથી આકુળતા ઘટે ત્યારે સુખ
માને છે, અને તેનાથી વિરુદ્ધ થતાં દુઃખ માને છે. પરદ્રવ્યના
નિમિત્તથી સુખદુઃખ માનવું એ ભ્રમ જ છે. બ્રાંતિ પરના લક્ષે
થાય છે, પરના કારણે નહીં, જે પર વસ્તુને જ ન માને, તેની
બ્રાંતિ જવાનો કોઈ પ્રસંગ જ બને નહીં. અને જે પર વસ્તુના
કારણે બ્રાંતિ માને છે તેની પણ બ્રાંતિ ટળી શકતી નથી. જગતમાં
હું સ્વ છું અને પર પણ છે. તેમાં સ્વ અને પરની એકતા
પુદ્ધિને કારણે જ બ્રાંતિ છે, અને બ્રાંતિ મટાડવા માટે સ્વ અને
પરની એકતા પુદ્ધિ મટાડવી જોઈએ.

૮૩૫ પ્ર. જૈનમતમાં પણ દેવ, દેવીઓ, યક્ષ, આદિની પૂજા કાર્યકારી છે ?

ઉ. ના, આવી પૂજા અજ્ઞાનતા છે, વિપરીત પ્રવૃત્તિરૂપ માન્યતા છે,
અને તેથી કાર્યકારી નથી.

૮૩૬ પ્ર. કાર્યકારી ભલે ન હો ! પણ તેને માનવાથી કાંઈ બગાડ તો
થતો નથી ?

ઉ. જો બગાડ ન થતો હોય, તો શા માટે નિષેધ કરે ? પરંતુ તેમને
માનવાથી એક તો મિથ્યાત્વાદિક દૃઢ થવાથી મોક્ષમાર્ગ દુર્લભ
થઈ જાય છે, અને એ મોટો બગાડ છે. ખીજું, એનાથી પાપબંધ
થાય છે. એ પ્રમાણે તીવ્ર મિથ્યાત્વાદિભાવ થતાં, મોક્ષમાર્ગ અતિ
દુર્લભ થઈ જાય છે. તેથી એ મિથ્યાત્વને સાત વ્યસનાદિથી પણ
મહાન પાપ જાણી પહેલાં છોડાવ્યું છે.

આતમભાવના ભાવતાં, જીવ લહે કેવળ જ્ઞાન રે.

૮૩૭ પ્ર. ફરાળિયો ઉપવાસ, રોઝાં ઈત્યાદિથી ધર્મ થાય છે ?

ઉ. વ્રતાદિ કરીને હિંસાદિક વા વિષયાદિ વધારે છે; પણ વ્રતાદિક તો એ હિંસા-વિષયાદિક ઘટાડવા માટે કરવામાં આવે છે. જ્યાં અન્નનો તો ત્યાગ કરે પણ કંદમૂળાદિકોનું ભક્ષણુ કરે, તો ત્યાં હિંસા વિશેષ થઈ, તથા સ્વાદાદિ વિષયની વિશેષતા થઈ. વળી ડોઈ, દિવસમાં તો ભોજન કરે નહિ, પણ રાત્રિમાં ભોજન કરે છે, હવે ત્યાં દિવસ ભોજનથી રાત્રિ ભોજનમાં વિશેષ હિંસા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેથી પ્રમાદ વિશેષ થાય છે. વળી ડોઈ વ્રતાદિક કરીને નાના પ્રકારના શુગાર ખનાવે છે, કુતૂહલ કરે છે તથા શુગાર આદિરૂપ પ્રવર્તે છે, ઇત્યાદિ પાપક્રિયા કરે છે. એ પ્રમાણે વ્રતાદિકમાં ધર્મ માને છે, તે કુધર્મ છે.

૮૩૮ પ્ર. શંકર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, સૂર્ય, અગ્નિ, ભવાની, પેગમ્બર, ઈસુખ્રિસ્ત ઇત્યાદિની ભક્તિથી જીવ મોક્ષ પામે ?

ઉ. ના; તેઓની ભક્તિથી તેઓ મોક્ષ પામે નહીં. જેઓને તેઓ પરમેશ્વર કહે છે તેઓ કાંઈ મોક્ષ પામ્યા નથી; તો પછી ઉપાસકને એ મોક્ષ ક્યાંથી આપે ? શંકર વગેરે કર્મક્ષય કરી શક્યા નથી અને દુષણુ સહિત છે, અને એથી તે પૂજવા યોગ્ય નથી.

૮૩૯ પ્ર. જીવને દુઃખની નિવૃત્તિ શાથી થાય ?

ઉ. દુઃખની નિવૃત્તિ રાગદ્વેષ અને અજ્ઞાનાદિ દોષની નિવૃત્તિ થયા વિના થવી સંભવિત નથી. તે રાગાદિની નિવૃત્તિ એક આત્મજ્ઞાન સિવાય ખીજ કોઈ પ્રકારે ભૂતકાળમાં થઈ નથી, વર્તમાનકાળમાં થતી નથી, ભવિષ્યકાળમાં થઈ શકે તેમ નથી, તેનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય સદ્ગુરુવચનનું શ્રવણુવું કે સત્શાસ્ત્રનું વિચારવું એ છે.

૮૪૦ પ્ર. વિભાવ એટલે શું ? વિભાવ થવાથી શું થાય છે ?

ઉ. ભાવકર્મનું ખીજું નામ વિભાવ કહેવાય છે. ભાવકર્મના હેતુથી જીવ પુદ્ગલ ગ્રહે છે. તેથી તૈજસાદિ શરીર અને ઔદારિકાદિ શરીરનો યોગ થાય છે. ભાવકર્મથી વિમુખ થાય તો નિજભાવ-

મૌનપણાનો અર્થ એવો કરવો કે અંતરને વિષે વિકલ્પ,
ઉતાપ અમુક અમુક વેપાર કરવા વિષેના ક્યાં ન કરવા.

પરિણામી થાય. સમ્યક્દર્શન વિના વાસ્તવિકપણે શ્રવ ભાવકર્મથી વિમુખ ન થઈ શકે. સમ્યક્દર્શન થવાનો મુખ્ય હેતુ જિનવચનથી તત્વાર્થપ્રતીતિ થવી તે છે.

૮૪૧ પ્ર. “વિભાવ” એટલે “વિરુદ્ધભાવ” ને ?

ઉ. “વિભાવ” એટલે “વિરુદ્ધભાવ” નહીં, પરંતુ “વિશેષભાવ.” આત્મા આત્મારૂપે પરિણુમે તે “ભાવ” છે, અથવા “સ્વભાવ” છે. જ્યારે આત્મા તથા જડનો સંયોગ થવાથી આત્મા સ્વભાવ કરતાં આગળ જઈ “વિશેષભાવે” પરિણુમે તે “વિભાવ” છે. આ જ રીતે જડને માટે પણ સમજવું.

૮૪૨ પ્ર. નિર્વિકલ્પ દશા એટલે શ્રેય દશાને? સ્વદ્રવ્ય અને પરદ્રવ્યને વિશેષપણે જાણવાં તે વિકલ્પ છે ને ?

ઉ. સ્વદ્રવ્ય કે પરદ્રવ્યને વિશેષપણે જાણવાં તેમું નામ વિકલ્પ નથી. રાગદ્વેષ સહિત કોઈ પણ જ્ઞેયને જાણવામાં ઉપયોગ પ્રેરવો, વારંવાર ઉપયોગને અસ્થિર કરવો તેને વિકલ્પ કહે છે. વીતરાગપણે જ્ઞે જાણે તો યથાર્થ જાણે છે. અન્ય જ્ઞેય પદાર્થોને જાણવા ઉપયોગ પલટાવ્યા ને કરે ત્યાં નિર્વિકલ્પ દશા જાણવી. જેટલો કાળ એક પદાર્થમાં વીતરાગપણે જાણવામાં જાય તેટલો કાળ નિર્વિકલ્પ દશા કહી છે. વિચાર માત્ર (પર્યાય) રોકાય તો જડપણું પ્રાપ્ત થાય. પણ રાગદ્વેષ વશ ઉપયોગ પલટાવે તે વિકલ્પ છે. વીતરાગપણે ઉપયોગ એક પદાર્થમાં રોકાય તે નિર્વિકલ્પતા છે.

૮૪૩ પ્ર. દંડ, શલ્ય, ગર્વ અને સંજ્ઞા એટલે શું અને તે કેટલા પ્રકારના છે ?

ઉ. દંડો ત્રણ છે. મનદંડ, વચનદંડ, કાયાદંડ. મન, વાણી અને કાયાની અસત્ પ્રવૃત્તિ તે દંડ (તેનાથી આત્મા દંડાતો હોવાથી).

શલ્યો પણ ત્રણ છે. માયાશલ્ય, નિદાનશલ્ય અને મિથ્યાદર્શન-શલ્ય. એટલે દંભ; ભોગની લાલસા અને સત્ય ઉપર શ્રદ્ધાનો અભાવ, અથવા અસત્યનો આગ્રહ. સરલતારહિત થઈ કપટ કરવું તે માયાશલ્ય છે. પુણ્યના ફળની વાંછા, ઇચ્છા રાખવી તે નિદાનશલ્ય

પ્રમાદને તીર્થ કરદેવ કર્મ કહે છે, અને અપ્રમાદને તેથી બીજું એટલે અકર્મરૂપ એવું આત્મસ્વરૂપ કહે છે.

છે. પુણ્યથી સુખ (મોક્ષ) માનવું તે મિથ્યાત્વશલ્ય છે. (શલ્ય-કાંટાની પેટે બ્યાં સુધી શરીર-મનમાં ભોંકાયેલાં હોય ત્યાં સુધી શરીર-મનને અસ્વસ્થ કરી દઈ, આત્માને કોઈ કાર્યમાં એકાગ્ર ન થવાં દેતાં હોવાથી) આ ત્રણુ શલ્યોથી મહાવ્રતોનો ઘાત થાય છે.

ગર્વ ત્રણુ પ્રકારે છે ઋદ્ધિગર્વ, રસગર્વ અને શાતાગર્વ. જે આ સઘણું તજે તે સંસારમાં નિત્ય પરિભ્રમણુ કરતો નથી. ઋદ્ધિ-ગર્વ હોય તો એમ થાય કે અમારા જેવા મોટા કોઈ નથી. રસગર્વ હોય તો એમ થાય કે અમે તો એવું ન ખાઈએ, સારું સારું જ ખાઈએ. શાતાગર્વ હોય તો એમ કહે કે મને નખમાં ય રોગ નથી.

સંજ્ઞા ચાર પ્રકારે છે. આહાર સંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા અને પરિગ્રહસંજ્ઞા. (સંજ્ઞા એટલે ઇચ્છા.) (બુઓ પ્રશ્ન-૨૭૭)

૮૪૪ પ્ર. મોહમાંથી તૃષ્ણા ઉદ્ભવે છે કે તૃષ્ણામાંથી મોહ ઉત્પન્ન થાય છે?

ઉ. જેમ ઈંડામાંથી પક્ષી અને પક્ષીમાંથી ઈંડું એમ પરસ્પર કાર્યકારણુ-ભાવ છે તે જ પ્રમાણુ મોહમાંથી તૃષ્ણા અને તૃષ્ણામાંથી મોહ એમ પરસ્પર જન્યજનક ભાવ સત્પુરુષોએ કહ્યો છે,

૮૪૫ પ્ર. મોહ, તૃષ્ણા, લોભ, દુઃખ ઇત્યાદિનો નાશ કયા અનુક્રમે થાય ?

ઉ. દુઃખ તેનું હણાયું હોય છે કે જેને મોહ નથી. તેમ મોહ પણ તેનો હણાયો હોય છે કે જેના હૃદયમાંથી તૃષ્ણાનો દાવાનળ ધુઆયો છે અને તૃષ્ણા પણ તેની હણાઈ છે કે જેને પ્રલોભનો પજવતાં નથી. અને જેનો લોભ હણાયો છે તેને કથું (આસક્તિ) હોતું નથી.

૮૪૬ પ્ર. તેર ક્રિયાના સ્થાન કહેવાય છે તેના નામ આપો.

ઉ. (૧) અર્થદંડ (પ્રયોજન હોવાથી પાપાયરણુ કરવું તે) (૨) અનર્થ-દંડ (વિના પ્રયોજન હિંસા કરવી.) (૩) હિંસાદંડ (૪) અક-સ્માત દંડ (એક અપરાધીના બદલે અન્યને શિક્ષા કરવી) (૫) દષ્ટિ

આત્મામાં વિશેષ આકુળતા ન થાય તેમ રાખશો. જે થવા યોગ્ય હશે તે થઈ રહેશે અને આકુળતા કરતાં પણ જે થવા યોગ્ય હશે તે થશે, તેની સાથે આત્મા પણ અપરાધી થશે.

વિપર્યાસ દંડ (બ્રમથી ઘાત કરે) (૬) મિથ્યા લાષણુ દંડ (૭) ચોરી (૮) મનમાં અનિષ્ટ ચિંતન (આર્ત ધ્યાન, રૌદ્ર ધ્યાન) (૯) માન પ્રત્યયિક (પોતાને ઉત્કૃષ્ટ માને, ખીબને હીન) (૧૦) મિત્રનેા દ્રોહ (સામાન્ય કારણથી કઠોર દંડ આપે) (૧૧) માયા (૧૨) લોભ (૧૩) ઈર્ષ્યાપથિકી ક્રિયા. આ તેર ક્રિયા સ્થાન પ્રમાણે સર્વે જીવો સુખદુઃખનેા અનુભવ કરે છે.

૮૪૭ પ્ર. શાસ્ત્રમાં દ્રવ્ય મનનું સ્વરૂપ અથવા આકાર કયા પ્રકારે કહ્યો છે ?
ઉ. દ્રવ્ય મન આઠ પાંખડીનું દિગંબર સંપ્રદાયમાં કહ્યું છે. પ્રવેતાંબર સંપ્રદાયમાં તે વાત વિશેષ ચર્ચિત નથી. “યોગશાસ્ત્રમાં” તેના ઘણા પ્રસંગો છે.

૮૪૮ પ્ર. શું મન આત્મા છે કે અન્ય છે ?

ઉ. મન આત્મા નથી, અન્ય છે. અજીવને મન હોતું નથી.

૮૪૯ પ્ર. મન રૂપી છે કે અરૂપી છે ?

ઉ. મન રૂપી છે, અરૂપી નથી.

૮૫૦ પ્ર. શું મન સચિત છે કે અચિત છે ?

ઉ. મન સચિત નથી, અચિત છે.

૮૫૧ પ્ર. શું મન જીવ છે કે અજીવ છે ?

ઉ. મન જીવ નથી અજીવ છે. મન બે પ્રકારે છે : એક દ્રવ્યમન, ખીજું લાવમન. દ્રવ્યમન એ પુદ્ગલની રચના છે. જ્ઞેમ ઇન્દ્રિયોની રચના છે તેમ દ્રવ્ય મનની પણ છે. એમાં જે ઉપયોગ છે તે લાવમન છે. ખરી રીતે તે લાવમન એ આત્મા જ છે. આત્મા દ્રવ્યમનમાં જ્ઞેડાય ત્યારે સંકલ્પ વિકલ્પ વિચારો થાય છે. લાવમન દ્રવ્ય-મનમાં પ્રવર્તે ત્યારે સંકલ્પ વિકલ્પનું કામ કરે છે.

૮૫૨ પ્ર. લોકમાં કેટલા પ્રકારના ભય છે ?

ઉ. (સાત પ્રકારે ભય છે.) તેનાં નામ :

(૧) આલોકભય-દસ પ્રકારના પરિબ્રહ્મની ચિંતા; આજીવિકા આદિ નાશ થવાનો ભય.

સ સોરની ચાર ઉપમા ચમત્કારી છે :

સમુદ્ર, અગ્નિ, અંધકાર અને શકટચક્ર. તેનો

વિસ્તાર અગાધ છે !

- (૨) પરલોકભય-દુર્ગતીમાં જન્મ લેવાનો ભય.
 (૩) મરણભય-દુઃખ પડવાનો, પ્રાણ છૂટી જવાનો ભય.
 (૪) વેદનાભય-રોગાદિ કષ્ટ આવવાનો ભય.
 (૫) અનરક્ષાભય-મારો કોઈ રક્ષક નથી તે ભય.
 (૬) અનગુપ્તભય-ચોર, દુશ્મનથી બચવાનો ભય.
 (૭) અકસ્માતભય-અચાનક વિપત્તિ આવવાનો ભય.

૮૫૩ પ્ર. શાસ્ત્રમાં નિન્હવ કોને કહે છે ?

ઉ. જિનપ્રણીત શાસ્ત્રોથી વિપરીત પ્રરૂપણા કરનાર સાત નિન્હવો પ્રાચીન કાળમાં યથા ગયા છે. નિન્હવ એ પ્રકારના છે-(૧) પ્રવચન નિન્હવ અને (૨) નિન્દક નિન્હવ. શાસ્ત્રમાં પ્રવચન નિન્હવના કરતાં નિન્દક નિન્હવને ખરાબ કહ્યા છે. પ્રવચન નિન્હવ માત્ર પ્રવચનની ઉત્થાપના કરે છે પણ નિન્દક નિન્હવ તો પ્રવચનની અને પ્રવચનના પ્રરૂપક કેવળ જ્ઞાની, ધર્માચાર્ય, ચતુર્વિધ સંઘ એ સર્વની માયા કપટ સહિત નિન્દા કરે છે, અને કહે છે કે, હું જે કહું છું તે જ સત્ય છે, શાસ્ત્ર તો થોથાં છે. શાસ્ત્ર વચન મિથ્યા છે. અમે શોધક શુદ્ધિથી કરેલો નિર્ણય તે જ સાચો છે. જે પ્રવચન નિન્હવ હોય છે તે તો નવગ્રૈવક સુધી જાય છે પણ નિન્દક નિન્હવ તો કિટ્વિવ-પીમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

૮૫૪ પ્ર. આત્મા કોણે અનુભવ્યો કહેવાય ?

ઉ. તરવાર ચાનમાંથી કાઢવાથી જેમ જુદો માલૂમ પડે છે, તેમ દેહથી આત્મા સ્પષ્ટ જુદો બતાવે છે તેણે આત્મા અનુભવ્યો કહેવાય. આત્મા જાણ્યો હોય તો પછી એક પર્યાયથી માંડી આપ્તા સ્વરૂપ સુધીની બ્રાંતિ થાય નહિ. તે હર્ષશોકાદિ પ્રસંગમાં તદ્દન એકરાર થાય નહિ. અજ્ઞાન ભ્રમ થાય કે જાણવામાં આવ્યે તરત જ દાખી દે; ખહુ જ જાગૃતિ હોય. જેમ કોરો કાગળ વાંચતા હોય તેમ તેમને હર્ષશોક થાય નહિ. રાજ્ય મળ્યે આનંદ થાય તો તે અજ્ઞાન. જ્ઞાનીની દશા ખહુ જ અદ્ભૂત છે. અંતરમાં પોતાના આત્માનુભવરૂપે, જેમ દૂધને પાણી જુદાં થાય તેમ, દેહ અને આત્મા જુદા લાગે ત્યારે પરમાત્માપણું પ્રાપ્ત થાય. આત્મા જેને સ્વપ્નમાં પણ જુદો જ ભાસે.

વીતરાગનો કહેલો પરમ શાંત રસમય ધર્મ પૂર્ણ સત્ય છે, એવો નિશ્ચય રાખવો.

જૈન ધર્મ

૮૫૫ પ્ર. ધર્મ એટલે શું ?

ઉ. આત્માનો સ્વભાવ તે ધર્મ. આત્માને સ્વભાવમાં ધારે તે ધર્મ. સ્વભાવમાંથી પરભાવમાં ન જવા દે તે ધર્મ. પરભાવ વડે કરીને આત્માને દુર્ગતિએ જવું પડે તે ન જવા દેતાં સ્વભાવમાં ધરી રાખે તે ધર્મ. સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને સ્વરૂપાયરણ તે ધર્મ. આત્મ પરિણામની સહજ સ્વરૂપે પરિણતિ થવી તેને શ્રી તીર્થંકર ધર્મ કહે છે. સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્ચારિત્ર એ રતનત્રયાને શ્રી તીર્થંકરદેવ ધર્મ કહે છે. ષટ્દ્રવ્યનું શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને સ્વરૂપાયરણ તે ધર્મ. જે સંસાર પરિભ્રમણથી છોડાવી ઉત્તમ સુખમાં ધરી રાખે તે ધર્મ. નિજ આત્માની અહિંસાને ધર્મ કહે છે.

૮૫૬ પ્ર. ધર્મનું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉ. જેવું તેનું સ્વરૂપ છે તેવું સમ્યક્દષ્ટિને પર્યાયમાં પ્રગટ થાય છે, તેને ધર્મ કહે છે. જે કે ધર્મ ચારિત્ર છે પણ તેનું મૂળ સમ્યક્દર્શન છે, તેથી તેને ધર્મ કહેવાય છે. જે જે પ્રકારે આત્મા આત્મભાવ પામે છે તે પ્રકાર ધર્મના છે, શ્રીમત્ વીતરાગ ભગવંતોએ નિશ્ચિતાર્થ કરેલો એવો અચિંત્ય ચિંતામણી સ્વરૂપ, પરમ હિતકારી, પરમ અદ્ભૂત, સર્વ દુઃખનો નિઃસંશય આત્મતિક ક્ષય કરનાર પરમ અમૃત સ્વરૂપ એવો સર્વોત્કૃષ્ટ શાશ્વત ધર્મ જ્યવંત વર્તા, ત્રિકાળ જ્યવંત વર્તા. પ્રાણીમાત્રનો રક્ષક, બાંધવ અને હિતકારી એવો કોઈ ઉપાય હોય તો તે વીતરાગનો ધર્મ જ છે.

ધર્મની વ્યાખ્યા ચાર પ્રકારે છે: ૧. વસ્તુ સ્વભાવરૂપ ધર્મ ૨. ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશવિધ (દશ લક્ષણ) ધર્મ (જુઓ પ્રશ્ન-૧૧૯૦)

૩. સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ધર્મ, અને ૪. જીવ રક્ષારૂપ (અહિંસા) ધર્મ. તે બંધાયમાં સમ્યક્દર્શનની પ્રધાનતા છે. સમ્યક્દર્શન વગર તે ચારમાંથી એક પ્રકાર હોતો નથી. જ્યાં ચારમાંથી એક પ્રકાર હોય ત્યાં બાકીના ત્રણ પણ તેમાં જ ગણિત હોય છે. એટલે નિશ્ચયથી સાધતાં તે ચારમાં એક જ પ્રકાર છે. વ્યવહારનય ભેદથી તથા અન્યના સંયોગથી કથન કરે છે, તેથી તેના અનેક ભેદ છે. જેમકે જીવના નિર્વિકાર સ્વભાવરૂપ જે શુદ્ધ ચેતના પરિણામ તે નિશ્ચય ધર્મ છે, અને તેની સાથે વર્તતા મંદક્ર્પાયરૂપ શુભ પરિણામ કે દેહાદિની બાહ્ય ક્રિયા તેમાં પણ ધર્મનો આરોપ કરવો તે વ્યવહાર છે. ખરેખર તે તે ધર્મ નથી. પૃથક્કરણ કરીને જે નિશ્ચય ધર્મ છે તે જ સત્ય ધર્મ છે એમ જાણવું; અને એ સિવાય બીજાને ધર્મ કહેવો તે ઉપચારમાત્ર છે, સત્ય નથી. નિશ્ચયથી સાધવામાં આવે તે ધર્મનો એક જ પ્રકાર છે; અને તે ધર્મ, શુદ્ધાત્માના અનુભવરૂપ સમ્યક્દર્શનપૂર્વક જ હોય છે. સમ્યક્દર્શન શન્ય ક્રિયાઓ એકઠા વિનાનાં મીંડા છે.

૮૫૭ પ્ર. ધર્મ ક્યારે પરિણમે ?

ઉ. જ્યાં સુધી મૃષા અને પરસ્ત્રીના ત્યાગ કરવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ છે, ત્યાં સુધી આત્મામાં જીવકપટ હોવાથી ધર્મ પરિણમતો નથી.

૮૫૮ પ્ર. ધર્મનો મર્મ શું ?

ઉ. શાસ્ત્રમાં માર્ગ કહ્યો છે, મર્મ કહ્યો નથી. મર્મ તો સત્પુરુષના અંતરાત્મામાં રહ્યો છે. ધર્મનો રસ્તો સરળ, સ્વચ્છ અને સહજ છે; પણ તે વિરલ આત્માઓ પામ્યા છે, પામે છે, પામશે.

“છૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહિ કર્તા તું કર્મ,
નહિ ભોક્તા તું દેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ.”

૮૫૯ પ્ર. પાપરહિત માર્ગ કયો કે જ્યાં ધર્મ થાય ?

સર્વજ્ઞનો ધર્મ સુશાસ્ત્ર જાણી, આરાધ્ય આરાધ્ય પ્રભાવ આણી;
અનાથ એકાંત સનાથ થાશે, એના વિના કોઈ ન બાંધે સહાશે.

- ઉ. જ્યાં હિંસા, સ્વચ્છંદ અને દોષ ન હોય ત્યાં ધર્મ છે.
- ૮૬૦ પ્ર. પાપ ટળે તો ધર્મ થાય એ વાત બરાબર છે ?
- ઉ. હા, બરાબર છે. પરંતુ વાસ્તવમાં પાપ ક્યારે છૂટે ? બધા પાપોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ પાપ તો મિથ્યાત્વ છે. પહેલાં તે પાપ છૂટે, ત્યારે ધર્મ થાય. આત્મા ચૈતન્યધન છે, તેને છોડીને પરસંગથી લાલ માનવો તે મિથ્યાત્વ છે.
- ૮૬૧ પ્ર. સંસારમાં રહીને શું ધર્મ ન થાય ?
- ઉ. સંસારમાં અલિપ્તભાવે રહે છે તેઓ બને તેટલો વિચાર-વિવેક રાખે તો ધર્મનો અંશ રાખી શકે. બાકી સંસારની જેટલી પ્રવૃત્તિ કરે તે તો સાવઘ જ છે.
- ૮૬૨ પ્ર. ધર્મ અને અધર્મનો આધાર કોના ઉપર છે ?
- ઉ. એક તરફ સંયોગ અને બીજી તરફ સ્વભાવ; બંને એક જ સમયે છે. ત્યાં દષ્ટિ કોના ઉપર પડી છે, તેના ઉપર ધર્મ-અધર્મનો આધાર છે. સંયોગ ઉપર દષ્ટિ છે તો અધર્મ થાય છે અને સ્વભાવ ઉપર દષ્ટિ છે તો ધર્મ થાય છે.
- ૮૬૩ પ્ર. જેને ધર્મ કરવો છે તેને સર્વ પ્રથમ શું કરવું જોઈએ ?
- ઉ. જેણે ધર્મ કરવો છે તેણે સૌ પ્રથમ તો કુદેવ-કુશાસ્ત્ર-કુચુરુની શ્રદ્ધા છોડવી જોઈએ. રાગદ્વેષવાળા દેવો, પરિગ્રહધારી આત્મજ્ઞાન-રહિત કુચારી ગુરુ તથા ખોટા શાસ્ત્રોની મહિમા અને ભક્તિ છોડવી જોઈએ તથા હિંસા, જૂઠ, ચોરી, શિકાર, પરસ્ત્રીસેવન, વેશ્યાગમન જુગાર આ સાત પ્રકારનાં વ્યસનનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. અન્યાયી કાર્યો પ્રત્યે ગ્લાનિ હોવી જોઈએ. આ રીતે કુદેવાદિની શ્રદ્ધા વગેરેનો ત્યાગ કરી વીતરાગ પરમદેવ, નિર્ગ્રંથગુરુ તથા અનેકાંત વસ્તુને બતાવનારા શાસ્ત્રોની શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ, ભક્તિ કરવી જોઈએ, મનન કરવું જોઈએ. સત્દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુની સાચી શ્રદ્ધા કરે અને આત્માની ઝોળખાણુ કરે ત્યારે અનંતાનુ-બંધી કર્મ તથા મિથ્યાત્વનો નાશ થાય અને સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન

પ્રયોજન તો એક આત્માનું જ રાખવું. આત્માનો રસ લાગે ત્યાં વિભાવનો રસ નીતરી જાય છે.

ચારિત્રના લાલ થાય. (જુઓ પ્રશ્નક્રમાંક-૧૬૧૧).

- ૮૬૪ પ્ર. શ્રાવકે શું ધંધો છોડી દેવો જોઈએ ?
 ઉ. દષ્ટિ અંતરમુખ રાખવી જોઈએ, રાગ આવે, લોભ આવે પણ વજન તેની ઉપર જવું ન જોઈએ. વજન અંદરનું (આત્મદ્રવ્ય તરફનું) જોઈએ.
- ૮૬૫ પ્ર. દષ્ટિ આ (આત્મદ્રવ્ય) તરફ રાખીને ધંધો ક્યાં કરવો ને ?
 ઉ. ધંધો કરે શું ? કરવું એમ નહિ, રાગ અને લોભના લાભ આવે એને જાણવું.
- ૮૬૬ પ્ર. માનવું કંઈક અને કરવું કંઈક ?
 ઉ. થવાનું હોય એમ જ થાય એમ માનવું.
- ૮૬૭ પ્ર. આનંદ, કામદેવ, વગેરે શ્રાવકો ધર્મ કરતા હતા કે નહીં ?
 ઉ. તેઓ શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમાગમમાં નહોતા આવ્યા ત્યાં સુધી ધર્મ સ્વરૂપમાં આવ્યા નહોતા પરંતુ તેઓ તેમના ખોધ સન્મુખ થયા ત્યારે કેટલેક અંશે ધર્મમાં આવ્યા.
- ૮૬૮ પ્ર. ધર્મના સર્વ અંશે કોણ ક્યારે આવ્યા કહેવાય ?
 ઉ. સર્વજ્ઞ વીતરાગ પુરુષો તે સંપૂર્ણ અંશમાં છે અને જોયો તેમના ઉપદેશથી હિંસા, સર્વથા અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય, પરિગ્રહ વગેરેના ત્યાગ કરી નિર્મમત્વ નિર્મોહિ લાભે વિચરે છે અથવા જોયો એવી ઉતરતી ચડતી દશામાં વિચરે છે તેઓ પૂર્ણ ધર્મના અંશમાં આવ્યા કહેવાય.
- ૮૬૯ પ્ર. ધર્મના પ્રકાર-ભેદ કેટલા ?
 ઉ. વ્યવહાર નયથી તેના બે પ્રકાર-ભેદ છે: એક શ્રાવક ધર્મ અને બીજો સાધુ ધર્મ. તેમાં પણ બે ભેદ છે, શ્રુત ધર્મ અને ચારિત્ર ધર્મ.
- ૮૭૦ પ્ર. શ્રાવકમાં કેટલા ભેદ છે ?
 ઉ. શ્રાવકમાં પણ બે ભેદ છે. એક શ્રુત ધર્મ શ્રાવક અને બીજો ચારિત્ર ધર્મ શ્રાવક.
- ૮૭૧ પ્ર. શ્રુતધર્મ શ્રાવક ક્યા ?

રહિમન વે નર મર ગયે, જો નર માંગન જાય,
 ઉનસ પહેલે વે મરે, જિન મુખ નિકસત નાય.

- ઉ. વીતરાગ દર્શનના વિચારો સાંભળે-ધારે-યાદ રાખે, તે પ્રત્યે ઘણી જ પ્રીતિ રાખે છતાં એક નાનું પણ વ્રત અંગીકાર કરે નહીં.
- ૮૭૨ પ્ર. એ શ્રાવક ત્યારે કેવા કહેવાય ?
- ઉ. એ દર્શન શ્રાવક કહેવાય. એટલે કે શ્રીકૃષ્ણની માફક નવ તત્ત્વ, છ કાયના ખોલ વગેરે સાંભળી, ભણી, યાદ રાખે પણ તેઓ, ત્યાગ તરફ થોડો પણ પગ ઉપાડે નહીં.
- ૮૭૩ પ્ર. ખીજ શ્રાવક કેવા કહેવાય ?
- ઉ. ખીજ શ્રાવક વ્રત-શ્રાવક. વ્રત શ્રાવક એટલે પુણ્ય, પાપ, જીવ, અજીવ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા વિગેરે પદાર્થોને પ્રભુએ જે કહ્યાં છે તેમ સમજી, ધારી, નિશ્ચય કરી નાનામાં નાનું વ્રત નવકારશી પરચખાણથી વધતાં-વધતાં સ્થુલ અહિંસા, સત્ય વિગેરે ને ગુણુવ્રત-શિક્ષાવ્રતને લાયક થાય.
- ૮૭૪ પ્ર. આંવો ધર્મ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિવાળા જીવો જ કરી શકે કે ખીજ પણ કરે ?
- ઉ. સમ્યક્દર્શન હોવું એ શ્રાવકનું પ્રથમ પગથિયું છે અને વ્રત હોવાં એ ખીજું પગથિયું છે. (એનો અર્થ એમ પણ નથી કે સમ્યક્દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી વ્રત ન કરવાં.)
- ૮૭૫ પ્ર. ઉપાશ્રયમાં આવનાર બધા શ્રાવકો જ કહેવાય ને ?
- ઉ. એ બધા કૂળ-શ્રાવક છે. શ્રુત શ્રાવક કે વ્રત શ્રાવક છે કે નથી તે તેા તેમના આચાર-વિચાર ઉપરથી જાણી શકાય, બાકી સંપૂર્ણ અંશે તેા વીતરાગ પ્રભુ જાણે.
- ૮૭૬ પ્ર. અણુગારી ધર્મ કયો ?
- ઉ. અણુગારી એટલે સાધુ ધર્મ. જેઓ સંસારના બંધનથી છૂટીને સાધુ થાય છે તે.
- ૮૭૭ પ્ર. આજના સાધુમાં આંખપ કેમ દેખાય છે ?
- ઉ. સાધુઓમાં શ્રાવકો વિષે પક્ષપાત, રાગ-દ્વેષ, આહાર વસ્ત્રની લોલુપતા વિગેરે કારણોથી મુનિ સ્વરૂપ આંખુ દેખાય છે.
- ૮૭૮ પ્ર. શ્રાવકને શ્રુતજ્ઞાન નેઈએ ત્યારે સાધુઓને કેટલો અભ્યાસ હોવો નેઈએ ?

મુમુક્ષુ જીવને અટલે વિચારવાન જીવને આ સંસારને વિષે અજ્ઞાન સિવાય ખીજે કોઈ ભય હોય નહીં.

- ઉ. સાધુને ઓછામાં ઓછું પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુરિત એ આઠ પ્રવચન માતાની સમજણુ તેા હોવી જ જોઈએ.
- ૮૭૯ પ્ર. પાંચ મહાવ્રત લીધા એટલે તેમાં હિંસા, અસત્યનો ત્યાગ તેા આવી ગયેા પછી આઠ પ્રવચન માતાની સમજણુની શી જરૂર ?
- ઉ. આઠ પ્રવચન માતાની પૂરી સમજણુ હોય તેા જ સાધુ વ્રતનું પાલન સારી રીતે થઈ શકે, નહિ તેા ન જ થાય.
- ૮૮૦ પ્ર. ત્યારે શ્રાવકોએ શું વિચારવું જોઈએ ?
- ઉ. કેટલાક શ્રાવકોનું કહેવું છે કે અમારે ક્યાં સાધુ પેઠે બંધી છે, પરંતુ ખરા શ્રાવકોએ તેા જરૂર તે પ્રમાણે વ્યવહાર રાખવો જોઈએ. લોકોમાં ખોટું દેખાય તેવાં આચરણો છોડી દેવાં જોઈએ અને ધંધામાં નીતિ અને પ્રમાણિકતા ખાસ કરીને જોઈએ.
- ૮૮૧ પ્ર. શ્રાવક કહેવરાવવા છતાં ખીજા દેવ-દેવીની ઉપાસના કરે તે શું યોગ્ય છે ?
- ઉ. હીરા જેવી વીતરાગ ધર્મની જો તેમને સમજણુ પડી હોય તેા આવો અમૂલ્ય ધર્મ મૂકી મિથ્યાત્વ માન્યતામાં ખીજા કુદેવ-દેવીઓની ઉપાસના કરે નહિ, પરંતુ સત્ય વસ્તુ સમજાય ત્યારે તેમ ન બને.
- ૮૮૨ પ્ર. વીતરાગ દર્શનમાં અનેક ક્ષંટા પડી ગયા છે ને સાધુમાં પણ સાધુ થાય છે ને નીકળી જાય છે તેનું કેમ ?
- ઉ. સમજણુ કે લક્ષ વગર જે સાધુ થાય તે ચાલ્યા જાય છે એ ખરાખર છે, પરંતુ સમજણુવાળા ખરાખર લક્ષ્ય છતાં નીકળી જાય છે તેનું કારણ દર્શન મોહનો વધુ ઉદય થાય ત્યારે તેમ બને છે.
- ૮૮૩ પ્ર. દર્શન મોહનો ઉદય થાય એટલે શું ?
- ઉ. પાણીમાં શેવાળ હોય છે તે જ્યારે ખસી જાય છે ત્યારે પાણી નિર્મળ દેખાય છે, પાછી શેવાળ ઉપર આવતાં પાણી નિર્મળ દેખાતું બંધ થાય છે તેમ જીવને શેવાળની માફક સમ્યક્ત્વ મોહનો ઉદય ખસે

અસ્વસ્થ કાર્યની પ્રવૃત્તિ કરવી, અને આતમપરિણામ સ્વસ્થ રાખવાં એવી વિષમવૃત્તિ શ્રીતીર્થકર જેવા જ્ઞાનીથી બનવી કઠણુ કહી છે, તેા પછી ખીજા જીવને વિષે તે વાત સંભવિત કરવી કઠણુ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

છે, ત્યારે વીતરાગ વાણી સત્ય લાગે છે, પણ પાછો મોહ ફરી વળે છે ત્યારે વીતરાગ વાણી સારી લાગતી નથી.

૮૮૪ પ્ર. ચારિત્ર મોહનો ઉદય એટલે શું ?

ઉ. ચારિત્ર એટલે સદાચાર-ત્યાગ, શાન્તિ, નિર્વિષયતા. આ ગુણો જીવને ચારિત્ર મોહનો ક્ષયોપશમ થતાં સફરે છે, એટલે ચારિત્ર આવે છે, પાછો એ મોહનો આવિર્ભાવ થાય એટલે એ ચારિત્ર મૂકવા ઉપાય શોધે, પરંતુ તદ્દન મૂકી દે તો લોકોમાં હાંસી થાય જેથી જેમ વાંદરો પડે પણ પડતાં પડતાં છેક છેલ્લી ડાળી પકડી પાડે છે તેમ કેટલાક ચારિત્ર લીધેલા આશ્રમ, મઠ, ઉપાશ્રય વગેરે શોધી કાઢે છે અને તે પ્રમાણે માર્ગ ચલાવે છે.

૮૮૫ પ્ર. ક્ષયોપશમ એટલે શું ?

ઉ. ક્ષયોપશમ એટલે જીવનો ઉદય-પ્રયત્ન, ચડ-ઉતર, જવું-આવવું, આમ ક્ષણે ક્ષણે થયા કરે છે.

૮૮૬ પ્ર. આવો ક્ષયોપશમ-ઉદય જીવને કયાં સુધી રહેશે ?

ઉ. પહેલેથી સાતમા જીવ ગુણસ્થાનક સુધી છે.

૮૮૭ પ્ર. સાતમા ગુણસ્થાનક પછી ઉદય-ક્ષયોપશમ નથી કે શું ?

ઉ. ના; પછી આવો ઉદય નથી, આઠમાથી તે બારમા સુધી ચડ-ઉતર, સેળસેળ નથી. માત્ર ઉપશમ દશા કે ક્ષાયક દશા હોય છે, એટલે મોહકર્મની પ્રકૃતિ કેટલાક જીવો તે સ્થાનકમાં હાં તો એકદમ અગ્નિને રાખથી જેમ દબાવે છે તે કેટલાક તદ્દન ક્ષય કરે છે; જેઓ ક્ષય કરે છે તેઓ મોક્ષગામી હોય છે, અને ઉપશમ કરે છે તેઓ પાછા પડે છે, તેમાં કેટલાક છેક નીચે અને કેટલાક વચમાં પણ આવી જાય છે.

૮૮૮ પ્ર. જિનદેવના સર્વ ઉપદેશનું તાત્પર્ય શું છે ?

ઉ. મોક્ષને હિતરૂપી જાણી, એક મોક્ષનો ઉપાય કરવો એ જ સર્વ ઉપદેશનું તાત્પર્ય છે.

૮૮૯ પ્ર. જે જીવ તત્ત્વ નિર્ણય કરવાનો પુરુષાર્થ ન કરે અને વ્યવહાર-ધર્મ કાર્યોમાં પ્રવર્તે તો તેનું શું ફળ આવે ?

જેટલી સંસારને વિષે સારપરિણતિ મનાય તેટલી આત્મજ્ઞાનની યુગતા શ્રી તીર્થ કરે કહી છે.

ઉ. તે જીવને મળેલો અવસર ચાલ્યો જાય અને સંસાર પરિભ્રમણ જ રહે.

૮૯૦ પ્ર. જૈન ધર્મ શું છે ?

ઉ. જૈન ધર્મ તે રાગદ્વેષ-અજ્ઞાનને જીતનાર આત્મસ્વભાવ છે. અજ્ઞાન અને અંશે રાગ-દ્વેષનો અભાવ થતાં જૈનપણાની શરૂઆત થાય છે અને જેટલે જેટલે અંશે રાગદ્વેષનો અભાવ થાય તેટલે તેટલે અંશે જૈનપણું વધતું જાય છે, અને કેવળ જ્ઞાન થતાં પૂર્ણ જૈનપણું પ્રગટ છે. પરિણતિમાં રાગથી લિનન થઈ જિનસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ કરે તે જૈન. જૈન ધર્મ તે કોઈ સંપ્રદાય નથી, તે તો વસ્તુસ્વભાવ, આત્મ ધર્મ છે.

૮૯૧ પ્ર. ઘટ ઘટ અંતર જિન ખસે, ઘટ ઘટ અંતર જૈન, મત મદિરા કે પાન સે, મતવાલા સમજે ન કાંઈ. ઉપરના પદમાં જિન અને જૈનનો અર્થ શું ?

ઉ. જિનપણું અને જૈનપણું અર્થાત્ પૂર્ણપણું અથવા પૂર્ણતા અને સાધકપણું (પર્યાયમાં અપૂર્ણતા) બંને અંદર ઘટમાં એટલે આત્મામાં વસે છે. પણ જેને સ્વચ્છન્દ મતિ અથવા સ્વયંનો મતરૂપ દારૂ પીધો છે તે જિન અને જિનસ્વરૂપ આત્માને સમજતો નથી. અંદર ઘટમાં જ જે જિનસ્વરૂપ આત્મા છે તે સ્વભાવથી જ્ઞાન, આનંદના સામર્થ્યથી ભરેલો છે, તેનો આશ્રય લેતાં પર્યાયમાં જૈન ધર્મ, વીતરાગ દશા પ્રગટ થાય છે.

૮૯૨ પ્ર. અનેકાન્ત કોને કહે છે ?

ઉ. પ્રત્યેક વસ્તુમાં વસ્તુપણાની સિદ્ધિ કરનારી આસ્તિનાસ્તિ આદિ પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિઓનું એકી સાથે પ્રકાશિત થવું તેને અનેકાન્ત કહે છે.

૮૯૩ પ્ર. અનેકાન્ત અથવા સ્યાદવાદની શું જરૂર પડે છે ?

ઉ. પદાર્થોમાં અનંત ધર્મ (લક્ષણ) છે અને તે બધા ધર્મ એક સાથે એક જ સમયે હોય છે. કોઈ આગળ-પાછળ હોતા નથી; પરંતુ વચનથી તો એક વખત એક જ ધર્મ કહી શકાય છે. બધા એક

આત્મપરિણામની સહજ સ્વરૂપે પરિણતિ થવી તેને શ્રી તીર્થંકર “ધર્મ” કહે છે.

સાથે કહી શકાતા નથી, એટલા માટે અપેક્ષાવાચી શબ્દ “સ્યાત” યા “કથંચિત” લગાડવામાં ન આવે, તો વિવક્ષિત પદાર્થનો એક વિવક્ષિત ધર્મ જ સમજવામાં આવશે, અને અન્ય સમસ્ત ધર્મોના લોપ થઈ જશે.

- ૮૯૪ પ્ર. જીવ અને શરીરમાં અનેકાન્ત શી રીતે લાગુ પડે છે ?
 ઉ. પરદ્રવ્ય સદા પરદ્રવ્ય રહે છે, અને સ્વદ્રવ્ય સદા સ્વદ્રવ્ય જ રહે છે. સ્વદ્રવ્ય અને પરદ્રવ્ય-બંનેને કાંઈ પણ સંબંધ નથી; જેમ સદા પર્વત અને વિંધ્ય પર્વતને પરસ્પર કાંઈ સંબંધ નથી, તેમ આત્મા અને શરીરાદિક પરદ્રવ્ય બંને સર્વથા ભિન્ન છે. તેમને પરસ્પર કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી.
- ૮૯૫ પ્ર. મહાવીર પહેલાં જૈન દર્શન હતું ?
 ઉ. હા.
- ૮૯૬ પ્ર. તે કોણે ઉત્પન્ન કર્યું હતું ?
 ઉ. તે પહેલાંના તીર્થંકરોએ.
- ૮૯૭ પ્ર. તેઓના અને મહાવીરના ઉપદેશમાં કંઈ ભિન્નતા ખરી કે ?
 ઉ. તત્ત્વરૂપે એક જ. પાત્રને લઈને ઉપદેશ હોવાથી અને કંઈક કાળભેદ હોવાથી સામાન્ય મનુષ્યને ભિન્નતા લાગે ખરી, પરંતુ ન્યાયથી જોતાં એ ભિન્નતા નથી.
- ૮૯૮ પ્ર. એઓનો મુખ્ય ઉપદેશ શો છે ?
 ઉ. આત્માને તારો; આત્માની અનંત શક્તિઓનો પ્રકાશ કરો; અને કર્મરૂપ અનંત દુઃખથી મુક્ત કરો.
- ૮૯૯ પ્ર. આવું જૈન દર્શન બ્યારે સર્વોત્તમ છે ત્યારે સર્વ આત્માઓ એના યોગને કાં માનતા નથી ?
 ઉ. કર્મની પાહુલ્યતાથી, મિથ્યાત્વનાં જામેલાં દળિયાંથી અને સત્સમાગમના અભાવથી.
- ૯૦૦ પ્ર. જૈન મુનિઓના મુખ્ય આચાર શા છે ?
 ઉ. પંચ મહાવ્રત, દશવિધિ યતિધર્મ, સપ્તદશવિધ સંયમ, દશવિધિ વૈયાટ્ય, નવવિધિ બ્રહ્મચર્ય, દ્વાદશ પ્રકારના તપ, કૌષાદિક ચાર

આત્મપરિણામની કંઈ પણ અપળ પરિણતિ થવી તેને શ્રી તીર્થંકર “કર્મ” કહે છે.

પ્રકારના કષાયનો નિગ્રહ, વિશેષમાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રત્વું આરાધન ઇત્યાદિક અનેક ભેદ છે.

૯૦૧ પ્ર. જૈન મુનિઓનાં જેવાં જ સન્યાસીઓનાં પંચ્યામ છે; ખૌદ્ધર્મનાં પાંચ મહાશીલ છે એટલે એ આચારમાં તે જૈન મુનિઓ અને સન્યાસીઓ તેમ જ ખૌદ્ધમુનિઓ સરખા ખરા કે ?

ઉ. નહિ.

૯૦૨ પ્ર. કેમ નહીં ?

ઉ. એઓનાં પંચ યામ અને પંચ મહાશીલ અપૂર્ણ છે. મહાવ્રતના પ્રતિભેદ જૈનમાં અતિ સૂક્ષ્મ છે. પેલા ખેના સ્થૂળ છે.

૯૦૩ પ્ર. સૂક્ષ્મતાને માટે દૃષ્ટાંત આપો જોઈએ ?

ઉ. દૃષ્ટાંત દેખીતું જ છે. પંચયામીઓ કંદમૂળાદિક અલક્ષ્ય ખાય છે, સુખશય્યામાં પોઢે છે; વિવિધ જાતનાં વાહનો અને પુષ્પોનો ઉપભોગ લે છે; કેવળ શીતળ જળથી વ્યવહાર કરે છે. રાત્રિએ ભોજન લે છે. એમાં થતો અસંખ્યાતા જંતુનો વિનાશ, બ્રહ્મચર્યનો ભંગ એની સૂક્ષ્મતા તેઓના જાણવામાં નથી. તેમજ માંસાદિક અલક્ષ્ય અને સુખશિક્ષિયાં સાધનોથી ખૌદ્ધમુનિઓ યુક્ત છે. જૈનમુનિઓ તે કેવળ એથી વિરક્ત જ છે.

૯૦૪ પ્ર. વેદ અને જૈનદર્શનને પ્રતિપક્ષતા ખરી કે ?

ઉ. જૈનને કંઈ અસમંજસભાવે પ્રતિપક્ષતા નથી; પરંતુ સત્યથી અસત્ય પ્રતિપક્ષી ગણાય છે, તેમ જૈનદર્શનથી વેદનો સંબંધ છે.

૯૦૫ પ્ર. એ ખેમાં સત્યરૂપ તમે કોને કહો છો ?

ઉ. પવિત્ર જૈનદર્શનને.

૯૦૬ પ્ર. વેદ દર્શનીઓ વેદને કહે છે તેનું કેમ ?

ઉ. એ તે મતભેદ અને જૈનના તિરસ્કાર માટે છે. પરંતુ ન્યાયપૂર્વક ખંતેનાં મૂળતત્ત્વો આપ જોઈ જાશે.

૯૦૭ પ્ર. જૈનદર્શન શું નક્કી સૌથી કોઈ ધર્મ છે ?

આત્માના અંતર્યાપાર (શુભાશુભ પરિણામ ધારા) પ્રમાણે બંધ મોક્ષની વ્યવસ્થા છે. શારીરિક ચેષ્ટા પ્રમાણે તે નથી.

ઉ. (હા, તે સત્ય છે.) એમાં જે વિશુદ્ધ જ્ઞાન બતાવ્યું છે તે ક્યાંય નથી, અને સર્વ મતોએ જે જ્ઞાન બતાવ્યું છે તે મહાવીરના તત્ત્વજ્ઞાનના એક ભાગમાં આવી જાય છે, એવું કથન સ્વાદવાદ છે, એક પક્ષી નથી. જૈન જેવું એકંકે પૂર્ણ અને પવિત્ર દર્શન નથી; વીતરાગ જેવો એકંકે દેવ નથી, તરી ને અનંત દુઃખથી પાર પામવું હોય તો તે સર્વજ દર્શનરૂપ કલ્પવૃક્ષને સેવો.

જૈનના એકંકે પવિત્ર સિદ્ધાંત પર વિચાર કરતાં આયુષ્ય પૂર્ણ થાય તો પણ પાર પામીએ નહિ તેમ રહ્યું છે. બાકીના સઘળા ધર્મમતો વિચાર જિનપ્રણીત વચનામૃતસિંધુ આગળ એક બિંદુરૂપ પણ નથી.

જગતમાં અન્ય અનેક મતો છે, જે જુડી કલ્પિત મુક્તિ બનાવી વિષયરૂપાચ આસક્ત પાપી જીવો દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે અને તેમના શ્રદ્ધાન આદિથી જીવોનું યુરુ અહિત થાય છે. પણ એક જિનમત જ સત્યાર્થનો પ્રરૂપક છે, સર્વજ વીતરાગદેવ દ્વારા ભાષિત છે, અને તેની શ્રદ્ધાન આદિકથી જીવોનું ભક્ષ્ થાય છે.

સત્યમાર્ગ એક જ હોય છે. ત્રણલોક અને ત્રણ કાળમાં પણ સત્યમાર્ગ બે ન હોય. વીતરાગદેવના ઉપરાંત અન્ય દેવને સાચો માનવાવાળો વીતરાગનો ભક્ત નથી. સર્વજદેવ અને કુદેવાદિ એકસરખા હોતા નથી, એવી શ્રદ્ધા થવાથી સર્વજની વ્યવહાર-શ્રદ્ધા કહેવાય છે. કેટલાક માણસો જૈનધર્મ અને અન્યધર્મોના સમન્વય કરવા ઇચ્છે છે, પરંતુ જૈનધર્મ અને અન્ય ધર્મોના સમન્વય કદી પણ થઈ શકતો નથી. અમૃત અને વિષનો સમન્વય કેવી રીતે થઈ શકે ?

૯૦૮ પ્ર. જૈન દર્શનને વેદાંતીઓ નાસ્તિક કહે છે તેનું શું કારણ ?

ઉ. તેઓની દલીલ એમ છે કે જૈનદર્શન આ જગતના કર્તા પરમેશ્વરને માનવું નથી, અને જે પરમેશ્વરને નથી માનતા તે તો નાસ્તિક જ

અત્યંત જ્ઞાન હોય ત્યાં અત્યંત ત્યાગ સંભવે છે.
અત્યંત ત્યાગ પ્રગટ્યા વિના અત્યંત જ્ઞાન ન હોય
એમ શ્રી તીર્થકરે સ્વીકાર્યું છે.

છે. જેને જગત અનાદિ છે એમ ખેડક કહી કર્તાને ઉડાડ્યો હશે, તે પુરુષે શું કંઈ સર્વજ્ઞતાના ગુપ્ત ભેદ વિના ક્યું હશે ? જિનેશ્વરોને એવું કાંઈ પણ કારણ નહોતું કે જે નિમિત્તો તેઓ મૃષા કે પક્ષપાતી બોધે; તેમ તેઓ અસાની ન હતા, કે એથી મૃષા બોધાઈ જવાય. જે જગત્કર્તા હોત તો એમ કહેવાથી એઓના લાભને કંઈ હાનિ પહોંચતી હતી ? જગત્કર્તા નથી, જગત અનાદિ અનંત છે એમ કહેવામાં એમને કંઈ મહત્તા મળી જતી હતી ? એક રજકણથી કરીને આખા જગતના વિચારો જેણે સર્વ ભેદ કલા છે, તેવા પુરુષોનાં પવિત્ર દર્શનને નાસ્તિક કહેનારા કંઈ ગતિને પામશે એ વિચારતાં દયા આવે છે. આત્માનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું જ માનવાવાળો આસ્તિક કહેવાય છે અને વિપરીત માનવાવાળો નાસ્તિક કહેવાય છે.

- ૯૦૯ પ્ર. અન્ય દર્શનીએ કહેલું કથન આપણાથી માન્ય રાખી શકાય ખરું ?
- ઉ. અન્યનું વચન એમ ને એમ સ્વીકારી લેવું જોખમી છે. કિન્તુ વિચાર-વિમર્શ કરતાં અન્ય કથિત વચન અર્થથી જિનાસા સાથે જે સંગત જણાય તેને સ્વીકારવામાં કંઈ અનુચિત થતું નથી. અર્થથી જેને જિનાસા સાથે બાધ ન હોય એ વચન પ્રત્યે દ્વેષ-અરુચિ રાખવાં એ મોહનો જ ચાળો છે. (મારું એ જ સાચું એમ નહીં પણ સાચું એ મારું). જૈન ધર્મનો અન્ય ધર્મની સાથે સમન્વય કરવો તે રેશમ અને કંતાનના સમન્વય કરવા જેવું વ્યર્થ છે. અમૃત અને વિષના મિશ્રણ કરવા બરાબર છે. (જૈન ધર્મ રેશમ અને અમૃત તૂટ્ય છે.) (જુઓ પ્રશ્ન-૯૦૭)
- ૯૧૦ પ્ર. જિનાસા એટલે શું તે ટૂંકમાં કહો ?
- ઉ. ટૂંકમાં જિનાસા આટલી જ છે કે જેનાથી વ્યક્તિ પોતે રાગદ્વેષમાંથી છૂટકારો મેળવી શકતી હોય એ તેણે કરવું-આચરવું.
- ૯૧૧ પ્ર. ધર્મના મુખ્ય અંગ કયા પ્રકારે કલાં છે ?
- ઉ. “ઉત્તરાધ્યયન”માં ધર્મનાં મુખ્ય ચાર અંગ કલાં છે :

આત્મપરિણામથી જેટલો અન્ય પદાર્થનો તાદાત્મ્ય અધ્યાસ નિવર્તવો તેને શ્રી જિન ત્યાગ કહે છે.

(૧) મનુષ્યપણું (૨) સત્પુરુષના વચનનું શ્રવણ (૩) તેની પ્રતીતિ
(૪) ધર્મમાં પ્રવર્તવું. આ ચાર વસ્તુ દુર્લભ છે.

૯૧૨ પ્ર. ધર્મ તત્ત્વના સર્વજ્ઞ ભગવાને કેટલા ભેદ કહ્યા છે ?

ઉ. (૧) વ્યવહાર ધર્મ, (૨) નિશ્ચય ધર્મ.

વ્યવહાર ધર્મમાં દયા મુખ્ય છે, ચાર મહાવ્રતો તે પણ દયાની રક્ષા વાસ્તે છે, દયાના આઠ ભેદ છે.

ખીજો નિશ્ચય ધર્મ :-પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા ટાળવી, આત્માને આત્માભાવે ઝોળખવો, આ સંસાર તે મારો નથી, હું એથી ભિન્ન પરમ અસંગ સિદ્ધસદૃશ શુદ્ધ આત્મા છું એવી આત્મસ્વભાવ વર્તના તે નિશ્ચય ધર્મ છે.

૯૧૩ પ્ર. ધર્મમાં જે સાધનો બતાવ્યાં છે તે કઈ અપેક્ષાએ અને વૃત્તિ આરાધવા કહ્યાં છે ?

ઉ. જે જે વખતે તપશ્ચર્યા કરવી તે તે વખતે સ્વચ્છંદથી ન કરવી, લોકોને લીધે ન કરવી. મુખ્યમાં મુખ્ય વિદન સ્વચ્છંદ છે, ખાલ્લ ત્યાગથી જીવ બહુ જ ભૂલી જાય છે. વેશ, વસ્ત્રાદિમાં બ્રાંતિ ભૂલી જતી. આત્માની વિભાવદશા, સ્વભાવદશા ઝોળખવી. જીવ એમ સમજે છે કે હું જે ક્રિયા કરું છું એથી મોક્ષ છે. ક્રિયા કરવી એ સારી વાત છે, પણ લોકસંજ્ઞાએ કરે તો તેને તેનું ફળ હોય નહીં. તીર્થ કરે ઉપવાસ કરવાની આદા કરી છે તે માત્ર ઇન્દ્રિયોને વશ કરવા માટે. એકલા ઉપવાસ કરવાથી ઇન્દ્રિયો વશ થતી નથી, પણ ઉપયોગ હોય તો, વિચાર સહિત થાય તો વશ થાય છે. જેમ લક્ષ વગરનું બાણ નકામું જાય છે, તેમ ઉપયોગ વિનાનો ઉપવાસ આત્માર્થે થતો નથી. ઉપવાસ કંઈ ભોજન નહીં કરવાનું નામ નથી, પણ ભોજનના પ્રત્યે મમત્વ પરિણામને છોડવાનું નામ છે. “સ્વાદના ત્યાગ તેને ભોજનનો ત્યાગ કહ્યો છે.” આહાર-પાણીનો આત્મા ગ્રહણ-ત્યાગ તો કરી શકતો જ નથી, આહાર-પાણીનો તો પોતાની યોગ્યતાથી સંયોગ-વિયોગ થાય છે. સ્વચ્છંદથી,

“જેમ નિર્મળતા રે રત્ન સ્કંદિક તણી, તેમ જ જીવ-સ્વભાવ રે; તે જિન વીરે રે ધર્મ પ્રકાશિયો પ્રબળ કષાય અભાવ રે.

અહંકારથી, લોકલાજથી, કુળધર્મના રક્ષણ અર્થે તપશ્ચર્યા કરવી નહીં, આત્માર્થે કરવી. બાહ્યક્રિયા કરવાથી અનાદિ દોષ ઘટે નહિ. બાહ્યક્રિયામાં જીવ કદ્યાણુ માની અભિમાન કરે છે. બાહ્યવત વધારે લેવાથી મિથ્યાત્વ ગાળીશું એમ જીવ ધારે પણ તેમ બને નહીં, આત્માનું બળ વધે ત્યારે મિથ્યાત્વ ઘટે. જે ક્રિયા કરવાથી અનેક ફળ થાય તે ક્રિયા મોક્ષાર્થે નહીં. અનેક ક્રિયાનું ફળ એક મોક્ષ થવો તે હોવું જોઈએ.

૯૧૪ પ્ર. જડ પદાર્થને લેવા મૂકવામાં ઉન્માદથી વર્તે તો તેને અસંયમ કેમ કહ્યો છે ?

ઉ. જડ પદાર્થને લેવા મૂકવા ઉન્માદથી વર્તે તો તેને અસંયમ કહ્યો, તેનું કારણ એ છે કે ઉતાવળથી લેવા મૂકવામાં આત્માનો ઉપયોગ ચૂકી જઈ તાદાત્મ્યપણું થાય. આ હેતુથી ઉપયોગ ચૂકી જવો તેને અસંયમ કહ્યો.

૯૧૫ પ્ર. જૈન ધર્મનો સાર કહો.

ઉ. વસ્તુતા એ સહજ સુખ આત્મામાં જ છે. આત્મામાં રમણ કરવાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાચીન કાળમાં અથવા વર્તમાનમાં જે જે મહાત્માઓ થયા છે તેમણે એ જ ગુપ્ત અધ્યાત્મ વિદ્યાનો અનુભવ કર્યો છે, અને એનો જ ઉપદેશ કર્યો છે. એને જ અવકાશ્ય કહ્યો, કે સમ્યક્દર્શન કહ્યો, કે સમ્યક્જ્ઞાન કહ્યો, પરમ યોગ કહ્યો, ધર્મધ્યાન કહ્યો, શુક્લધ્યાન કહ્યો, કે સહજ સુખ સાધન કહ્યો, સર્વનો એક જ અર્થ છે. નિશ્ચય ચારિત્ર જ ધર્મ છે. જે સમભાવ છે તેને જ ધર્મ કહ્યો છે.

૯૧૬ પ્ર. સર્વ જીવને વર્તમાનકાળમાં પરમાર્થ માર્ગ દુઃખે કરીને જ પ્રાપ્ત થાય તેનાં શું કારણ છે ?

ઉ. (૧) પૂર્વનું ઘણું કરીને આરાધકપણું નહીં તે.

(૨) અનારાધક માર્ગને આરાધકમાર્ગ માની લઈ જીવે પ્રવૃત્તિ કરી હોય છે.

શરીરમાં વ્યાધિ પ્રત્યક્ષ થાય, તે કોઈ અન્યે લઈ ના શકાય;
એ ભોગવે એક સ્વ-આત્મ પાતે, એકત્વ એથી નય
સુખ ગોતે.

- (૩) ક્યાંક સત્સમાગમ અથવા સદ્ગુરુનો યોગ બને, અને તે પણ ક્વચિત્ બને.
- (૪) અસત્સંગ આદિ કારણોથી જીવને સદ્ગુરુ આદિકતું ઝાળખાણ થવું પણ દુષ્કર વર્તે છે.
- (૫) ક્વચિત્ સત્સમાગમનો યોગ બને તો પણ બળ, વીર્યાદિતું એવું શિથિલપણું કે જીવ તથા રૂપ માર્ગ ગ્રહણ ન કરી શકે અથવા ન સમજી શકે.

૯૧૭ પ્ર. “પરમાર્થ માર્ગમાં જીવે અત્યાર સુધી જે જે સાધન ક્યાં તે બંધન થયાં.” તેમ શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ આવે છે તેનો અર્થ શું ?

ઉ. ધણું કરીને વર્તમાનમાં કાં તો (૧) શુષ્ક ક્રિયા પ્રધાનપણામાં જીવે મોક્ષમાર્ગ કલ્પ્યો છે, અથવા (૨) બાહ્યક્રિયા અને શુદ્ધ વ્યવહાર-ક્રિયાને ઉત્થાપવામાં મોક્ષમાર્ગ કલ્પ્યો છે, અથવા (૩) સ્વમતિ-કલ્પનાએ અધ્યાત્મ ગ્રંથો વાંચી કથન માત્ર અધ્યાત્મ પામી મોક્ષમાર્ગ કલ્પ્યો છે. એમ કલ્પવાથી જીવને સત્સમાગમાદિ હેતુમાં તે તે માન્યતાનો આગ્રહ આડો આવી પરમાર્થ પામવામાં સ્થંભભૂત થાય છે.

૯૧૮ પ્ર. જે જીવો શુષ્ક ક્રિયાપ્રધાનપણામાં મોક્ષમાર્ગ કલ્પે છે, તે જીવો પરમાર્થમાં ક્યાં અટકે છે ?

ઉ. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એમ મોક્ષમાર્ગ ચાર પ્રકારે કહ્યો છતાં પ્રથમનાં બે પદ તો તેમણે વિસાર્યા જેવું હોય છે, અને ચારિત્ર શબ્દનો અર્થ વેષ તથા માત્ર બાહ્ય વિરતિમાં સમજ્યા જેવું હોય છે. તપ શબ્દનો અર્થ માત્ર ઉપવાસાદિ વર્તન કરવું; તે પણ બાહ્ય સંસ્થાથી તેમાં સમજ્યા જેવું હોય છે; વળી ક્વચિત્ જ્ઞાન, દર્શન પદ કહેવાં પડે તો ત્યાં લૌકિક કથન જેવા ભાવોના કથનને જ્ઞાન અને તેની પ્રતીતિ અથવા તે કહેનારની પ્રતીતિને વિષે દર્શન શબ્દનો અર્થ સમજવા જેવું રહે છે. તે જીવોને તથા રૂપ ઉપદેશનું પોષણ પણ રહ્યા કરે છે.

૯૧૯ પ્ર. જે જીવો બાહ્યક્રિયા (એટલે દાનાદિ) ઉત્થાપવામાં મોક્ષમાર્ગ સમજે છે, તેમની ક્યાં ભૂલ છે ?

તીર્થ કરે જ્ઞાનનું કામ વિરતિ કહ્યું છે.

ઉ. ક્યારેય પણ બાદર અને બાહ્ય ક્રિયાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી, જે જીવો બાહ્યક્રિયા (એટલે દાનાદિ) અને શુદ્ધ વ્યવહાર ક્રિયાને ઉત્થાપવામાં મોક્ષમાર્ગ સમજે છે, તે જીવો શાસ્ત્રોના કોઈ એક વચનને અણુસમજણુભાવે ગ્રહણ કરીને સમજે છે. દાનાદિ ક્રિયા જે કોઈ અહંકારાદિથી, નિદાનબુદ્ધિથી કે બ્યાં તેવી ક્રિયા ન સંભવે એવા છટ્ટા ગુણુસ્થાનાદિસ્થાને કરે તો તે સંસારહેતુ છે, એમ શાસ્ત્રોનો મૂળ આશય છે, પણ સમૂળગી દાનાદિ ક્રિયા ઉત્થાપવાનો શાસ્ત્રોનો હેતુ નથી, તે માત્ર પોતાની મતિકલ્પનાથી નિષેધે છે.

૯૨૦ પ્ર. માર્ગમાં વ્યવહાર કેટલા પ્રકારે છે ?

ઉ. એક પરમાર્થહેતુ વ્યવહાર અને બીજાને વ્યવહારરૂપ વ્યવહાર.

૯૨૧ પ્ર. આ બે પ્રકારના વ્યવહારમાં શાસ્ત્રકારે કયા પ્રકારના વ્યવહારને નિષેધ્યો છે ?

ઉ. જે વ્યવહાર પરમાર્થહેતુમૂળ વ્યવહાર નથી, અને માત્ર વ્યવહાર-હેતુ વ્યવહાર છે, તેના દુરાગ્રહને શાસ્ત્રકારે નિષેધ્યો છે.

૯૨૨ પ્ર. વ્યવહારહેતુ વ્યવહાર કોને કહેવાય ?

ઉ. જે વ્યવહારનું ક્ષણ ચાર ગતિ થાય તે વ્યવહાર વ્યવહારહેતુ કહી શકાય, અથવા જે વ્યવહારથી આત્માની વિભાવદશા જવા યોગ્ય ન થાય તે વ્યવહારને વ્યવહારહેતુ વ્યવહાર કહેવાય. એનો શાસ્ત્રકારે નિષેધ કર્યો છે, તે પણ એકંતે નહીં, કેવળ દુરાગ્રહથી અથવા તેમાં જ મોક્ષમાર્ગ માનનારને એ નિષેધથી સાચા વ્યવહાર ઉપર લાભવા કર્યો છે.

૯૨૩ પ્ર. પરમાર્થ મૂળ હેતુ વ્યવહાર કોને કહેવાય ?

ઉ. શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્થા અથવા સદ્ગુરુ, સત્શાસ્ત્ર અને મન વચનાદિ સમિતિ તથા ગુપ્તિ તે પરમાર્થ મૂળહેતુ વ્યવહારનો નિષેધ કર્યો નથી; અને તેના જે નિષેધ કરવા યોગ્ય હોય તો શાસ્ત્રો ઉપદેશીને બાકી શું સમજવા જેવું રહેતું હતું, કે શું સાધનો કરાવવાનું જણાવવું બાકી રહેતું હતું કે શાસ્ત્રો ઉપદેશ્યાં ? અર્થાત્ તેવા વ્યવહારથી પરમાર્થ પમાય છે, અને અવશ્ય

સહજસ્વરૂપે જીવની સ્થિતિ થવી તેને શ્રી વીતરાગ
“મોક્ષ” કહે છે.

જીવે તેવો વ્યવહાર ગ્રહણ કરવો કે જેથી પરમાર્થ પમાશે એમ શાસ્ત્રનો આશય છે.

૯૨૪ પ્ર. શુષ્કઅધ્યાત્મી કોને કહેવાય અને તે જીવ કેવી રીતે ખૂડે છે અને ખીજને અવળે પંથે દોરે છે ?

ઉ. અધ્યાત્મગ્રંથો પોતાની કલ્પનાએ જેમ તેમ વાંચી લઈ, નિર્ધારી લઈ, તેવો અંતર્ભેદ થયા વિના અથવા દશા કર્યા વિના, વિલાવ ગયા વિના પોતાની વિષે જ્ઞાન કલ્પે છે, અને ક્રિયા તથા શુદ્ધ વ્યવહારરહિત થઈ વર્તે છે. ઠામ ઠામ જીવને આવા યોગ ખાઝે તેવું રહ્યું છે, અથવા તે જ્ઞાનરહિત ગુરુ કે પરિગ્રહાદિ ઇચ્છક ગુરુઓ, માત્ર પોતાનાં માન-પૂજાદિની કામનાએ કરતા એવા, જીવોને અનેક પ્રકારે અવળે રસ્તે ચડાવી દે છે; અને ઘણું કરીને ક્વચિત્ જ એવું નહિ હોય.

૯૨૫ પ્ર. અનાદિ એવા લોકને વિષે અનંત કાળ પૂર્વે વ્યતીત થવા છતાં, અનંતકોટી જીવોને, અનંતવાર મનુષ્યપણું મળ્યા છતાં, અત્યંત થોડા જીવને આત્મકલ્યાણુ પ્રાપ્ત થયું છે. તેનું શું કારણ ?

ઉ. કલ્યાણની પ્રાર્થિત જીવને ત્રણે કાળને વિષે અત્યંત દુર્લભ છે. જીવને ખરી મુમુક્ષુતા આવી નથી. સત્પુરુષના દર્શન પ્રત્યે જીવને રુચિ થઈ નથી અને તેનું સૌથી મોટું કારણ અસત્સંગની વાસનાએ જન્મ પામ્યું એવું નિજેચ્છાપણું અને અસત્દર્શનને વિષે સત્દર્શનરૂપ ભ્રાંતિ તે છે.

૯૨૬ પ્ર. મિથ્યાદર્શન, નિજેચ્છાપણું (સ્વચ્છંદ) અને અસત્દર્શન કેવા અભિ-પ્રાયથી નીપજે છે ?

ઉ. “આત્મા નામનો કોઈ પદાર્થ નથી,” એવો એક અભિપ્રાય ધરાવે છે; “આત્મા દેહ સ્થિતિરૂપ છે, દેહની સ્થિતિ પછી નથી.” “આત્મા નામનો પદાર્થ સંયોગિક છે,” એવો અભિપ્રાય કોઈ ખીજ દર્શનનો સમુદાય સ્વીકારે છે, “આત્મા અણુ છે,” આત્મા શબ્દ છે,” “આત્મા પ્રકાશરૂપ છે,” “આત્મા જડ છે,” “આત્મા કૃત્રિમ છે,” વગેરે અભિપ્રાય ભ્રાંતિનું કારણ છે.

સર્વ જિનાગમમાં કહેલાં વચનો એક માત્ર અસંગપણામાં જ સમાય છે; કેમકે તે થવાને અર્થે જ તે સર્વ વચનો કહ્યાં છે.

૯૨૭ પ્ર. વ્રત, નિયમ, તપ કરવાં કે નહિ ?

ઉ. વ્રત, નિયમ, કરવાનાં છે, તેની સાથે કઠ્ઠિયા, કંકાસ, છોકરાં, ઈયાં અને ધરમાં મારાપણું કરવું નહિ. જાંચી દશાએ જવા માટે વ્રત, નિયમ કરવાં. તપ વગેરે કરવાં તે કાંઈ મહાભારત વાત નથી; માટે તપ કરનારે અહંકાર કરવો નહિ. તપ એ નાનામાં નાનો ભાગ છે. ભૂખે મરવું ને ઉપવાસ કરવા તેનું નામ તપ નથી. માંહીથી શુદ્ધ અંતઃકરણ થાય ત્યારે તપ કહેવાય.

ઉપવાસ કરો તેની વાત બહાર ન કરો; ખીજની નિંદા ન કરો; ક્રોધ ન કરો; જો આવા દોષો ઘટે તો મોટો લાલ થાય. તપાદિ આત્માને અર્થે કરવાનાં છે; લોકોને દેખાડવા અર્થે કરવાનાં નથી. કષાય ઘટે તેને તપ કહ્યો છે.

સ્ત્રી, ધર, છોકરાં, ઈયાં ભૂલી જવાય ત્યારે સામાયિક કર્યું કહેવાય.

જે ક્રિયા કરવી તે નિર્હંભપણે નિરહંકારપણે કરવી; ક્રિયાના કળની આકાંક્ષા રાખવી નહિ, શુભ ક્રિયાનો કાંઈ નિષેધ છે જ નહિ, પણ જ્યાં જ્યાં શુભ ક્રિયાથી મોક્ષ માન્યો છે ત્યાં ત્યાં નિષેધ છે.

જે મૂળ ગાંઠ છેદવા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે સહુ ભૂલી ગયા છે; ને બહારથી તપશ્ચર્યા કરે છે. દુઃખ સહન કરતાં જતાં મુકિત થતી નથી, તો દુઃખ વેદવાનું કારણ જ વૈરાગ્ય તે ભૂલી ગયા. દુઃખ અજ્ઞાનનું છે.

અંદરથી છૂટે ત્યારે બહારથી છૂટે; અંદરથી છૂટ્યા વગર બહારથી છૂટે નહિ. એકલું બહારથી છોડે તેમાં કામ થાય નહિ. આત્મ-સાધના વગર કલ્યાણ થતું નથી.

૯૨૮ પ્ર. ગરીબોને અનાજ, કપડાં દાન કરીએ, ગરીબોની સેવા કરીએ તે બધાથી ધર્મ થાય ને ?

સર્વ ભાવથી અસંગપણું થવું તે સર્વથી દુષ્કરમાં દુષ્કર સાધન છે, એમ વિચારી શ્રી તીર્થંકરે સત્સંગને તેનો આધાર કહ્યો છે.

ઉ. ગરીબોને અનાજ, કપડાં આદિ આપવામાં કષાયની મંદતા હોય તો પુણ્ય બંધાય પણ ધર્મ ન થાય અને અનાજ, કપડાં વગેરે પરવસ્તુ છે, તે મારી છે, ને હું તે વસ્તુ ખીજને આપી શકું છું એ માન્યતા મિથ્યાત્વ છે. દાન દેવાનો ભાવ તે શુભ છે. તેનાથી આત્માને લાભ માનવો કે ધર્મ માનવો તે મિથ્યાત્વ છે. આત્માનું શું સ્વરૂપ છે ને આત્મા શું કરી શકે છે એની મર્યાદા જગતે બહુ નથી. એથી અજ્ઞાનના દાવાનળમાં જગત સળગે છે.

સમ્યક્દષ્ટિની બુદ્ધિ આત્મામાં છે, મિથ્યાદષ્ટિની સુખબુદ્ધિ પુણ્યમાં છે. અજ્ઞાની પુણ્યને ઉપાદેય માને છે, તેથી તેને આત્મા હેય થઈ જાય છે. પણ આત્માને ઉપાદેય માને છે તેને શુભ ભાવ હેય થઈ જાય છે. આવી વાત છે! દુનિયા સાથે મેળ ખાય તેવું નથી.

૯૨૯ પ્ર. “પઠમમ્ નાણું તઓ દયા”નો અર્થ સમજવો ?

ઉ. “પઠમમ્ નાણું તઓ દયા”—એનો અર્થ છે તે પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા. અહીં દયાનો અર્થ છે પોતાના આત્માની દયા, અને આત્માની દયા જ્ઞાનના પ્રતાપે આવે. જેને પોતાની દયા આવે તેને જ પરની દયા આવે. આવી દયા સમ્યક્જ્ઞાનના પ્રતાપે આવે છે. સમ્યક્જ્ઞાન વિના આત્માની દયા ન પાળી શક્યો, તો વૃં કોઈની દયા પણ પાળી શકવાનો નથી.

૯૩૦ પ્ર. પરદ્રવ્ય (ખીજ જીવ)નું કાર્ય (અથવા ભલું) આપણે ભલે ન કરી શકતા હોઈએ, પરંતુ અનાશક્તિભાવથી ખીજને સુખી કરીએ તો તેમાં શું વાંધો ?

ઉ. પર (ખીજ)ને હું સુખી કરી શકું અથવા અનુકૂળતા પ્રદાન કરવાને શક્તિમાન છું, તે દષ્ટિ (ભાવ) જ મિથ્યાત્વરૂપ ભ્રમ છે. પર (ખીજ)ને સુખી કરી શકું અથવા ખીજને લાભ કરાવી આપું—તે કર્તા બુદ્ધિનું અભિમાન છે, અનાશક્તિ નથી.

૯૩૧ પ્ર. અનાશક્તિભાવથી કર્મ કરવામાં તો કોઈ દોષ નથી ને ?

ઉ. એક સાધકતા (જ્ઞાનભાવ, આત્મા ને જ્ઞાનમાં લેવા) સિવાય અન્ય કર્મ કરવાનો અભિપ્રાય જ આશક્તિપણું અને મિથ્યાત્વ

સર્વ જ્ઞાનનું કૃણ પણ આત્મસ્થિરતા થવી એ જ છે,
એમ વીતરાગ પુરુષોએ કહ્યું છે, તે અત્યંત સાચ છે.

ભાવ છે. કર્મ કરવું અને અનાસક્તભાવથી કરવું—એ માન્યતા જ વિપરીત છે. કર્મના કર્તૃત્વના અભિપ્રાય (ભાવ)ના સાથે અનાસક્તિનો ભાવ સંભવે જ નહીં.

૬૩૨ પ્ર. જો એક મનુષ્ય ખીજની સેવા આદિ પરમાર્થનું કામ કરે તો જિંદગીમાં કાંઈ કામ ક્યું એમ કહેવાય; માત્ર પોતાનું જ કરતો રહે અને ખીજનું કાંઈ પણ ન કરે તો પછી તેના જીવતરનો શું અર્થ ? પોતાનું પેટ તો ફૂતરો પણ ભરી લે છે.

ઉ. ખીજનું કાંઈ કરવું તે પરમાર્થ છે તે વાત જ ખોટી છે. લોકોમાં મહાન ભ્રમ ઘર કરી ગયો છે કે ખીજનું કામ કરવું તે પરમાર્થ છે. પરમાર્થની આવી વ્યાખ્યા નથી જ. પરમાર્થ અર્થાત્ પરમ પદાર્થ (પરમ + અર્થ); પરમ પદાર્થ અથવા ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થ જ પરમાર્થ છે અને તે પોતાનો આત્મા જ છે; તેથી તે જ સાચો પરમાર્થ છે. હું ખીજની સેવા કરી શકું છું એવી માન્યતા તે પરમાર્થ નથી, કારણ કે આત્મા ખીજનું કાર્ય કરી શકતો જ નથી.

૬૩૩ પ્ર. તો પછી આ ધર્મ (જૈન ધર્મ)થી તો સમાજનો કોઈ લાભ થવાનો નથી.

ઉ. વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ તો આ પ્રકારે છે. સમાજના જીવોને સત્યથી લાભ થશે અથવા અસત્યથી ? જે સત્યથી એકને લાભ થશે, તેનાથી અનનતને પણ લાભ થશે. સંસારના જીવો સત્ય સ્વરૂપની અણસમજથી જ દુઃખી છે, જે તે સમજ લે તો, દુઃખ ટળે અને જ્ઞાન પ્રગટે. જે પણ હાનિ આ જીવને થઈ છે અને થાય છે, તે પોતાના અસત્યભાવ (મિથ્યા સમજણ)થી જ છે.

૬૩૪ પ્ર. વ્રત, ભક્તિ, દાન આદિ કરવાથી કાંઈ નુકશાન તો નથી ?

ઉ. સમ્યક્દર્શન વિના વ્રત-ભક્તિ કરે કે લાભો રૂપિયાના દાન કરે કે ધર્મશાળા બંધાવે પણ તે બધું પુણ્ય છે; પરંતુ સમ્યક્દર્શન વિનાના એકલા પુણ્યથી વૈભવ મળશે. અખળે રૂપિયા દિવસના પેદા કરતો હોય તો પણ શું ? સમ્યક્દર્શન વિના તેનાથી તેને મદ ચઢશે.

પરખે માણિક માતી, પરખે હન કપૂર,
પર એક ન પરખ્યો આત્મા, તહાં ભયો દિગ્મૂઠ.

કેમકે સ્વભાવતું અધિકપણું પામ્યો નથી, તેથી પૈસાદિમાં અધિકપણું ભાસવાથી મદ્દ અદર્શો. મદ્દથી મતિબ્રમ્મ થશે ને મતિબ્રમ્મથી પાપ કરશે. માટે આચાર્યદેવ કહે છે કે સમ્યક્દર્શન વિના અમને પુણ્ય ન હોય, કેમકે સમ્યક્દર્શન વિના અનંત વાર નવમી ઐવેયક જઈ આવ્યો ને પાછો નરક નિગોદમાં રખડ્યો.

- ૯૩૫ પ્ર. શ્રી વાદિરાજ મુનિરાજનો કુષ્ટ રોગ સ્તુતિ કરતાં જ મટી ગયો, માનતું ગાચાર્ય દેવનાં કારાગારનાં તાળાં ભક્તામર સ્તોત્ર ખોલતાં તૂટી ગયાં, સીતાજીના નિર્દોષ શીલથી અમ્મિ પણ જળરૂપ થઈ ગયો, આવાં કથનો શાસ્ત્રમાં આવે છે, તો આનાથી અમારે શું સમજવું ?
- ઉ. પૂર્વનાં પુણ્યના યોગથી વાદિરાજ મુનિરાજનો કોઠ મટી ગયો, માનતું ગાચાર્યનાં બંધનો તૂટી ગયાં અને સીતાજીનો અમ્મિકુંડ પણ જલસરોવર બની ગયો, ત્યારે તે પુણ્યોદ્યનો આરોપ વર્તમાન પ્રભુભક્તિ અને બ્રહ્મચર્ય આદિ ઉપર કરવામાં આવ્યો; એવી પ્રથમાનુયોગની કથનપદ્ધતિ છે, તે યથાવત્ સમજવી જોઈએ.
- ૯૩૬ પ્ર. ત્યારે અમારે પૂજા, ભક્તિ આદિ કરવાં જોઈએ કે નહીં ?
- ઉ. કરવાં કે ન કરવાની વાત નથી. કરવા લાયક કાર્ય તો રાગથી ભિન્નતા કરીને એક મત્ર આત્માની અનુભૂતિ કરવી તે જ છે. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ પૂર્ણાનંદ પ્રભુ છે, તેની સન્મુખ ઢળતાં ધર્મી જીવને જ્યાં સુધી પૂર્ણ સ્થિરતા ન થાય ત્યાં સુધી પૂજા, ભક્તિ, વ્રતાદિનો શુભરાગ આવે છે, થાય છે, ભૂમિકાનુસાર શુભરાગ આવ્યા વિના રહેતો નથી; પરંતુ ધર્મીજીવ તેને ધર્મ અથવા ધર્મનું કારણ માનતા નથી; તે શુભરાગ ફક્ત પુણ્યબંધનું કારણ છે, તેમ માને છે. (અને પુણ્યને તે ઉપાદેય નહીં પણ હેય સમજે છે.)
- ૯૩૭ પ્ર. શુભરાગને પરંપરાએ મોક્ષમાર્ગનું સાધન કહ્યું છે ને ?
- ઉ. હા, કહ્યું છે, પણ પરંપરાનો અર્થ શું ? સમકર્તા ધર્માત્માને વર્તમાનમાં મોક્ષમાર્ગ છે તથા સાથે સાથે તેમની ભૂમિકાનુસાર યથાસંભવ રાગ પણ છે. તેઓ નિકટના ભવિષ્યમાં આત્મસન્મુખ થવાનો ઉપરુપાર્થ કરી તે રાગને ટાળી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે, અને

ગયેલી એક પણ પણ પાછી મળતી નથી, અને અમૂલ્ય છે, તો પછી આખી આયુષ્યસ્થિતિ !

તેથી શુભરાગને ઉપચારથી પરંપરા કારણ કહ્યું છે, પણ વાસ્તવમાં તે ખરેખર કારણ નથી.

૯૩૮ પ્ર. પુણ્યથી પ્રાપ્ત થતા વૈભવ કે વિભૂતિથી મદ અથવા અભિમાન કેમ થઈ આવે છે ?

ઉ. પુણ્યથી ધરમાં ધન હોય છે એટલે કે પુરુષાર્થથી ધન મળતું નથી પણ પૂર્વના પુણ્યથી ધન મળે છે. ધન કે વિભૂતિ અભિમાન કરાવતા નથી પણ પોતે અભિમાન કરે છે. પૂર્વે પુણ્યભાવમાં અભિમાન સેવ્યું હતું તેથી વર્તમાનમાં વિભૂતિનો સંયોગ મળતાં અભિમાન કરશે. અભિમાનથી મતભ્રમ થઈ જશે. મદ ચઢી જાય કે ગરીબ માણસને આવડત નથી ને અમને આવડત છે એટલે અમે કમાયા. અમારા બાહુબળે ચૈસા કમાયા છીએ. પિતાજી પાસે કાંઈ ન હતું પણ અમે અમારી આવડતથી આ બધું કમાણા, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના અભિમાન થશે ને તેનાથી મતિ ભ્રષ્ટ થઈ જશે.

કાંઈ ધર્માત્મા ગરીબ હોય તો તેની નિંદા કરશે; નિર્ધન હતા એટલે મુનિ થઈને ચાલી નીકળ્યા. આદિ મતિભ્રમ થવાથી નિંદા કરશે, અને એ રીતે વિવેકરહિત થઈને પાપ બાંધશે. માટે મુનિરાજ કહે છે કે અમને એવા પુણ્ય ન હોય.

અભિમાનથી પુણ્ય બળી જાય છે, પાપ બાંધે છે ને દુર્ગતિમાં ચાલ્યો જાય છે.

૯૩૯ પ્ર. પણ આત્માની દૃષ્ટિ થયા પછી વ્રત-તપ કરવાના હોય ને ?

ઉ. આત્માની દૃષ્ટિ થયા પછી જેમ જેમ સ્વરૂપમાં સ્થિરતા થાય તેમ તેને યોગ્ય વ્રત તપ આદિના વિકલ્પો સહજ આવે છે તે આસ્રવ છે. સ્વરૂપમાં સ્થિરતા થાય તે જ નિશ્ચય-વ્રત છે, તેની સાથે વિકલ્પ હોય તે વ્યવહારવ્રત કહેવાય. સમ્યક્દર્શન થયા પછી સ્થિરતા વધતી જાય તેમ વ્રતાદિના વિકલ્પો સહજ આવે છે, હક કરવી પડતી નથી. સમ્યક્દર્શન સહિત પુણ્ય બાંધેલું, ત્યારે

જેમ કંચનને કાઠ લાગતો નથી, અગ્નિને ઊંધઈ લાગતી નથી, તેમ જ્ઞાયક સ્વભાવમાં આવરણ, ઊણપ કે અશુદ્ધિ આવતી નથી.

પુણ્યમાં અભિમાન ક્યું ન હતું તેથી તેના ફળમાં તેમને અભિમાન થતું નથી. તેથી ધર્મીનું પુણ્ય પરંપરા મોક્ષનું કારણ કહ્યું છે કેમ કે ધર્મી પુણ્યને છોડીને પુણ્યનો અભાવ કરીને મોક્ષ કરશે. પણ પુણ્યથી મોક્ષ થતો જ નથી.

૯૪૦ પ્ર. ક્રિયાકાંડ, બાહ્યક્રિયા, ઉપવાસાદિથી આત્માને કાંઈ લાભ છે ?

ઉ. વ્રતનિયમથી પુણ્ય બંધાય તે અઘાતિયાં કર્મની પ્રકૃતિરૂપ છે. તેવું તો જીવે ઘણીવાર ક્યું છે પણ ઘાતિયાં કર્મનો ક્ષય કરવા તીર્થ કર જેવાએ લક્ષ રાખ્યો છે, તે જીવ ચૂકી ગણત્રી થઈ શકે તેવી ક્રિયામાં રાચી, સાચી સમજણ કરવાનું ચૂકે છે. આત્મસ્વભાવથી વિપરીત ક્રિયાકાંડ, બાહ્ય કર્મ કરવાથી શું લાભ ? અનેક પ્રકારે ઉપવાસાદિ બાહ્ય તપથી પણ શું લાભ ? આતાપન યોગરૂપ કાય-કલેશથી પણ શું લાભ ? તેનાથી મોક્ષમાર્ગનું કશું કાર્ય સહેજ સરખું પણ થતું નથી. મોક્ષપ્રાપ્તિનો ભાવ પણ આસ્રવ ભાવ છે, અને તે કર્મ બંધનું કારણ છે.

૯૪૧ પ્ર. વિષય વિરક્તિથી ભૂતકાળનાં કર્મોનો ક્ષય કરી શકાય છે ?

ઉ. જ્યાં સુધી જીવ વિષયભોગને વશ હોય છે ત્યાં સુધી તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી, અને જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યા વિના એક્ટી વિષયવિરક્તિથી ભૂતકાળનાં કર્મોનો ક્ષય કરી શકાતો નથી. સારાંશ એ છે કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને વિષયભોગ તજવો એ શ્રેષ્ઠ છે.

૯૪૨ પ્ર. વ્રત અને તપશ્ચર્યાથી નિર્વાણ ન થાય તો શું તે ન કરવાં ?

ઉ. વ્રત અને તપશ્ચર્યા કરનારને ભલે નિર્વાણ પ્રાપ્ત ન થાય છતાં પણ તેને સાંસારિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય અને મોક્ષ સાધનામાં તે સહકારિકારણ બને.

૯૪૩ પ્ર. પૈસા વાપરવાની ભાવના હોય તો કેવાં શુભ કાર્યમાં વાપરવા ?

ઉ. ધર્મપ્રાપ્તિ તથા ધર્મ આરાધનામાં પોતાને અને પરને મદદ મળે તેવાં કામમાં વાપરવાં ઘટે. વાપરવા પહેલાં તે સંબંધી વિચાર કરતાં પણ ધર્મધ્યાન થાય છે. જગતના જીવોને જ્ઞાનીની આજ્ઞાની પ્રાપ્તિ કેમ થાય ? તેનો વિચાર કરી, જેને જેને ધન આદિની ખામીને

**જ્ઞાનીનાં વચનોની પરીક્ષા સર્વ જીવને સુલભ હોત
તો નિર્વાણ પણ સુલભ જ હોત.**

લઈને સત્સંગ આદિ સાધનમાં વિદન નડતાં હોય તેને તેવી અનુ-
કૂળતા કરી આપવામાં ધન વપરાય તો સારા માર્ગે વપરાયું
ગણાય. કાંઈ વાપરવું હોય તો તે લોભ ઓછો કરવા, સન્માર્ગ
પ્રત્યેનો પ્રેમ વધારવા, અને આત્માની દયા-વિચારણા અર્થે
કરવાનું છે. પુણ્ય અંધારે એવી ભાવના રાખવી યોગ્ય નથી.
જીવને રખડાવનાર એક લોભ છે. તેને હણવા અર્થે દાન, ત્યાગ,
વૈરાગ્ય, કર્તવ્ય છે. પણ ય હું ભોગવું એવી સંસારપ અનાદિની
ટેવ ટાળવા અર્થે દાન આદિશુભ પ્રવૃત્તિ કરવી, પણ તેના ક્ષણની
ઈચ્છા રાખવી નહીં. લોભમાંથી એક કાંકરી પણ ખરે તો પણ
આત્મા હલકો થાય.

શાસ્ત્રો દાનુ, વ્રત અને તપ આદિની વાતમાં નકાર ભણતા
નથી. દાનની વાતમાં તૃષ્ણાને છોડવાનું કહ્યું છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક
જેટલા પ્રમાણમાં તૃષ્ણા છૂટે તેટલા પ્રમાણમાં ધર્મ છે. કપાય
ઘટાડીને તૃષ્ણાને ટાળી દાનાદિ કરવાં. જ્ઞાનની (આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની)
વૃદ્ધિ કરે તેવા સ્થાનમાં જે દાન આપે છે તેનું ક્ષણ અનંતગણું
છે. જે લક્ષ્મી જ્ઞાન (આધ્યાત્મિક જ્ઞાન) દાનમાં વપરાય તે
અનંતગણી ફળે છે.

૯૪૪ પ્ર. શુભરાગ પણ કુશીલ છે તો જ્ઞાની શુભરાગને કેમ કરે છે ?

ઉ. જ્ઞાની શુભરાગને કરતો નથી પણ નિર્મળ ભૂમિકામાં શુભરાગ
આવ્યા વિના રહેતો નથી. પણ તેને હેય જાણી પીતરાગ થવા
માટે છોડવા જેવો છે તેમ માને છે. જ્ઞા ગુણસ્થાને ભાવલિંગી
મુનિ જેમને પ્રચુર આનંદનું વેદન છે, તેમને શુભ પરિણામ આવે
છે તે શુભરાગને પણ જગપંથ કહ્યો છે કેમ કે તે અંધનું કારણ
છે, અને તેમાં ધર્મ માને છે તે તો મિથ્યાદષ્ટિ છે. ભૂમિકા વધતાં
શુભભાવ તો વધતો જાય છે પણ તેમાં જ્ઞાનીને આત્મમુદ્ધિ હોતી
નથી. જે ભાવે તીર્થ કર ગોત્ર અંધાય છે તે રાગભાગ સાથે જ્ઞાનીને
એકતા નથી.

૯૪૫ પ્ર. ઠેર ઠેર શાસ્ત્રમાં પુણ્યભાવને ધર્મનું સાધન પણ કહ્યું છે ને ?

હુનર કરો હુનર, ભાગ્ય બિન મિલે ન કૌડી.

ઉ. હા, કહ્યું છે, પરંતુ તે તો નિમિત્તના સહચરનું જ્ઞાન કરાવવા માટે વ્યવહારનયથી કહ્યું છે. આચાર્ય જયસેનની ટીકામાં તથા પરમાત્મ પ્રકાશમાં વ્યવહાર રત્નત્રયથી નિશ્ચય થાય છે એમ આવે છે, પરંતુ તે બધું વ્યવહારનું કથન છે. જેને નિશ્ચય રત્નત્રય સ્વરૂપ ધર્મ પ્રગટ થયો છે, તેનો બાહ્ય વ્યવહાર (વ્યવહાર રત્નત્રય) કેવો હોય છે તે જ્ઞાન કરાવવા માટે શાસ્ત્રમાં આવું (ઉપચાર) કથન આવે છે, છતાં પણ પુણ્યભાવ રત્નત્રયનું યથાર્થ સાધન નથી. વાસ્તવમાં તો જેને નિશ્ચયધર્મ પ્રગટ થતો નથી, તેને વ્યવહારધર્મ પણ સાચો હોતો નથી.

૯૪૬ પ્ર. શુભરાગથી ધર્મ થતો નથી તેમ શાસ્ત્રમાં કથન આવે છે અને તેથી લોકોને દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુની ભક્તિનો ઉત્સાહ આવતો નથી ?

ઉ. શુભરાગથી ધર્મ થતો નથી તે વાત ખરી, પણ એવું ક્યાં કહ્યું છે કે શુભરાગને છોડી અશુભરાગ કરો, તો પછી સ્ત્રી, પુત્ર, લક્ષ્મી આદિ અશુભરાગમાં કેમ રત (રચ્યાપચ્યા) રહે છે ? એનાથી ખાત્રી થાય છે કે લોકોને નિમિત્તની પરીક્ષા કરતાં આવડતું નથી. જેને નિમિત્તની પરીક્ષા કરવાનું ભાન નથી તેઓ ઉપાદાનના સ્વરૂપને કેવી રીતે ઓળખી શકે ? ભગવાન અરિહંત-દેવ, સત્શાસ્ત્ર અને ભાવલિંગી મુનિ આપણા સત્સ્વરૂપને સમજવામાં નિમિત્ત છે.

૯૪૭ પ્ર. પ્રથમ અશુભરાગ જન્ય અને શુભરાગમાં આવે ત્યારબાદ શુદ્ધભાવ થાય એવો ક્રમ છે ને ?

ઉ. ના; આવો ક્રમ જ નથી. વિકારી શુભભાવ કરતાં કરતાં અવિકારી શુદ્ધભાવની પ્રાપ્તિ થાય, એવું ત્રણ લોકમાં અને ત્રણ કાળમાં કહી બની શકે નહીં. પહેલા સમ્યક્દર્શન પ્રગટ થાય છે, પછી એકદમ શુભરાગ જઈ શકતો નથી, એટલે પહેલાં અશુભરાગ ટળી શુભરાગ આવે છે, આ સાધકના ક્રમની વાત છે. (નહિ કે માર્ગના ક્રમની વાત.) આવો જે કાર્ય-કારણપણાનો સંબંધ હોય તો શુભ ઉપયોગનું કારણ અશુભ ઉપયોગ ગણાય, કારણ કે અશુભ ઉપયોગ

આત્મા ઉત્કૃષ્ટ અજાયબધર છે. તેમાં અનંત ગુણરૂપ
અલૌકિક અભયબીઓ ભરી છે.

છૂટી જઈને શુભ ઉપયોગ થાય છે. દ્રવ્યલિંગી સાધુને શુભ ઉપયોગ તો ઉત્કૃષ્ટ હોય છે, પણ શુદ્ધ ઉપયોગ તો હોતો નથી, તેથી પરમાર્થથી તેમનું કારણ-કાર્યપણું હોતું નથી. જેવી રીતે રોગીને બહુ રોગ હોતો, પછી અદ્ય રોગ રહ્યો, તો તે અદ્ય રોગ નિરોગી થવાનું કારણ તો નથી, એટલું ખરું કે અદ્ય રોગ રહે ત્યારે ઉપાય કરે તો તરત જ નિરોગી થઈ જાય, પણ જો કોઈ અદ્ય રોગને ભલો અને સારો સમજી તેને રાખવાનો પ્રયત્ન કરે તો નિરોગી કેવી રીતે થાય ? અશુભમાંથી શુભમાં આવ્યો પણ શુભ તે શુદ્ધમાં જવાનું કારણ નથી. એટલું ખરું કે શુભ ઉપયોગ થતાં શુદ્ધ ઉપયોગ માટે પ્રયત્ન કરે તો તે થઈ જાય, પરંતુ કોઈ જો શુભ ઉપયોગને જ ભલો અને સારો સમજી તેનો જ ઉપાય કર્યા કરે તો શુદ્ધ ઉપયોગ કેવી રીતે થાય ? તે મિથ્યા દષ્ટિનો શુભ ઉપયોગ તે શુદ્ધ ઉપયોગનું કારણ નથી. સમ્યક્દષ્ટિને શુભોપયોગ થતાં થોડા સમયમાં શુદ્ધોપયોગ પ્રાપ્ત થાય, આવી મુખ્યતા (અપેક્ષા)થી ક્યાંક ક્યાંક શુભોપયોગને શુદ્ધોપયોગનું કારણ પણ કહ્યું છે, એમ જાણવું.

૮૪૮ પ્ર. સમ્યક્દષ્ટિનો શુભ ભાવ તે પરંપરાએ ધર્મનું કારણ છે એમ શાસ્ત્રમાં કેટલીક જગ્યાએ કહેવામાં આવે છે તેનો શો અર્થ છે ?

ઉ. સમ્યક્દષ્ટિ જીવો પોતાના સ્વરૂપમાં જ્યારે સ્થિર રહી શકતા નથી ત્યારે રાગદ્વેષ તોડવાનો પુરુષાર્થ કરે છે, પણ પુરુષાર્થ નખજો હોવાથી અશુભ ભાવ ટળે છે અને શુભ ભાવ રહી જાય છે. તેઓ તે શુભ ભાવને ધર્મ કે ધર્મનું કારણ માનતા નથી, પણ તેને આસ્ત્રવ જાણીને ટાળવા માગે છે. તેથી જ્યારે તે શુભ ભાવ ટળી જાય ત્યારે જે શુભ ભાવ ટળ્યો તેને શુદ્ધ ભાવ (ધર્મ)નું પરંપરા કારણ કહેવામાં આવે છે. સાક્ષાત્પણે તે ભાવ શુભાસ્ત્રવ હોવાથી બંધનું કારણ છે, અને જે બંધનું કારણ હોય તે સંવરનું કારણ થઈ શકે નહિ.

હું દેહાદિ સ્વરૂપ નથી, અને દેહ સ્ત્રી પુત્રાદિ કોઈ પણ મારાં નથી, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આવનારી એવો હું આત્મા છું, એમ આત્મભાવના કરતાં રાગદ્વેષનાં ક્ષય થાય.

૯૪૯ પ્ર. તો માર્ગની યથાર્થ વિધિનો ક્રમ કયો છે ?

ઉ. અચિન્ત્ય સામર્થ્યવાળા આત્માની રુચિ થયા વિના ઉપયોગ પલટીને સ્વમાં આવી શકતો નથી. પાપભાવોની જેને રુચિ હોય તેની તો અહીં વાત જ નથી પણ પુણ્યની રુચિવાળા પણ બાહ્ય ત્યાગ કરે, તપ, શીલ, સંયમ પાળે તો પણ બ્યાં સુધી પરની રુચિ અંતરમાં પડી છે ત્યાં સુધી ઉપયોગ પર ઉપરથી પલટી સ્વ સ્વભાવ તરફ આવી શકતો નથી. પર તરફની રુચિ છોડવાથી જ ઉપયોગ સ્વમાં આવી શકે છે. માર્ગની યથાર્થ વિધિનો ક્રમ આ છે. અજ્ઞાનીએ વસ્તુસ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન કરીને આત્માનું ભાન કરવું જોઈએ. શુભ રાગથી ક્રિયાકાંડ કરવાં તે સાચો ઉપાય નથી.

૯૫૦ પ્ર. આત્મામાં પરિણમન માટે પ્રથમ શું કરવું જોઈએ ?

ઉ. પ્રથમ સત્સમાગમથી સત્ય વસ્તુસ્વરૂપનું શ્રવણ કરવું જોઈએ. બ્યાં સત્યનું શ્રવણ પણ નથી, ત્યાં સત્યનું ગ્રહણ તો ક્યાંથી જ સંભવે ? બ્યાં ગ્રહણ નથી, ત્યાં ધારણા નથી; બ્યાં ધારણા નથી, ત્યાં રુચિ નથી; અને બ્યાં રુચિ નથી, ત્યાં પરિણમન પણ હોતું નથી. જેને આત્માની રુચિ હોય છે, તેને પ્રથમ શ્રવણ, ગ્રહણ અને ધારણા હોય જ છે. તે પછી અંતરમાં પરિણમન કરવાની વાત આવે છે.

૯૫૧ પ્ર. અજ્ઞાનીમાં વ્રત, તપ તે મોક્ષમાર્ગ છે ?

ઉ. ના; તે બાલવ્રત ને બાલતપ મોક્ષમાર્ગમાં નથી. પહેલાં સમ્યક્દર્શન થયા પછી જ પરિણામની શક્તિ અનુસાર ચારિત્ર લેવું, તે સમ્યક્ત્વ આચરણ ચારિત્ર છે. અજ્ઞાનપૂર્વકના (સમ્યક્દર્શન થયા વગરના) ચારિત્રને સાચું ચારિત્ર કહેવાતું નથી; તેથી ચારિત્રની આરાધના સમ્યક્જ્ઞાન પછી કહેવામાં આવી છે. સમ્યક્ત્વાચરણ ચારિત્ર વિના સંયમચરણ ચારિત્ર નિર્વાણનું કારણ નથી.

૯૫૨ પ્ર. સમ્યક્દર્શન વગર વ્રત-ચારિત્ર માને તો ?

ઉ. તો તેને જૈનધર્મના મોક્ષમાર્ગના ક્રમની ખબર નથી.

આનંદ કહે પરમાનંદા, માણસે માણસે ફેર,
એક લાખે તો ન મળે, એક ત્રાંબિયાના તેર.

૯૫૩ પ્ર. શરીરને કષ્ટ આપવાથી તપ થાય છે ? જેટલું વધારે કષ્ટ તેટલું વધારે તપ હોય ?

ઉ. તપમાં કષ્ટ નથી, આનંદ છે. કષ્ટ લાગે તેમાં તો આત્મધ્યાન છે. ધર્મધ્યાનમાં તો આનંદ હોય, શાંતિ હોય. આવી શાંતિના વેદન વડે જ્ઞાનીને ક્ષણમાં અનંતા કર્મો નષ્ટ થઈ જાય છે.

અજ્ઞાનીને કષ્ટ સહેવા છતાં મોક્ષના કારણરૂપ નિર્જરા થતી નથી, ને જ્ઞાનીને કષ્ટ વગર સહજપણે કર્મો છૂટી જાય છે.

ધર્મ થાય તેમાં તો આત્માના સુખનું વેદન થાય. જ્યાં સુખ નહીં ત્યાં ધર્મ નહીં અને આત્માના જ્ઞાન વગર સુખ નહીં.

શુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન એ ઉત્કૃષ્ટ પણ સરળ તપ છે, તેમાં શું કષ્ટ છે તે હે ભાઈ ! તું વિચાર કર.

૯૫૪ પ્ર. બાહ્યક્રિયા કરવાથી અનાદિ દોષ ઘટે ? મિથ્યાત્વ ટળે ?

ઉ. બાહ્યક્રિયા કરવાથી અનાદિ દોષ ઘટે નહિ. બાહ્યક્રિયામાં જીવ કૃત્યાણુ માની અભિમાન કરે છે. બાહ્યતત્ત્વ વધારે લેવાથી મિથ્યાત્વ ગાળીશું એમ જીવ ધારે પણ તેમ બને જ નહીં. બાહ્યક્રિયાના અંતર્મુખવૃત્તિ વગરના વિધિનિષેધમાં કંઈપણ વાસ્તવ્ય કૃત્યાણુ રહ્યું નથી. ગચ્છાદિભેદ નિર્વાહવામાં, નાના પ્રકારના વિકલ્પો સિદ્ધ કરવામાં આત્માને આવરણ કરવા બરોબર છે.

૯૫૫ પ્ર. દેહની ક્રિયાથી આત્માને લાલ થાય ?

ઉ. દેહની ક્રિયા હું કરી શકું અને દેહની ક્રિયાથી આત્માને લાલ થાય એમ માનનારને દેહાત્મશુદ્ધિ કદી મટે નહિ. જ્યાં સુધી દેહાત્મશુદ્ધિ ટળે નહિ ત્યાં સુધી સમ્યક્ત્વ થાય નહિ. દેહાત્મશુદ્ધિ થઈ છે તે મટાડવા, મારાપણું મુકાવવા સાધનો કરવાના છે. તે ન મટે તો સાધુપણું, શ્રાવકપણું, શાસ્ત્રશ્રવણુ કે ઉપદેશ તે વગડામાં પોક મુક્યા જેવું છે. જ્ઞાન અને અનુભવ હોય તો મોક્ષ થાય. વ્યવહારને નિષેધવો નહિ, એકલા વ્યવહારને વળગી રહેવું નહિ.

જેને મૃત્યુની સાથે ભિન્નતા હોય, અથવા જે મૃત્યુથી લાગી છૂટી શકે એમ હોય, અથવા હું નહીં જ મરું એમ જેને નિશ્ચય હોય, તે લક્ષે સુખે સૂએ.

૯૫૬ પ્ર. શાસ્ત્રમાં આવે છે કે “જ્ઞાન ક્રિયામ્યામ્ મોક્ષઃ” તો પછી તેનો અર્થ શું ?

ઉ. “જ્ઞાન અને ક્રિયા બંને મોક્ષમાર્ગ છે.” તેમાં જ્ઞાન અને ક્રિયાનો અર્થ શું તે સમજવું જોઈએ. શાસ્ત્રોનું અગિયાર અંગનું ધારણા જ્ઞાન તે જ્ઞાન નથી અને આત્માના જ્ઞાન અને આત્માના અનુભવ વગરની દયા-દાન, વ્રત-તપ અથવા ભક્તિની ક્રિયા તે ક્રિયા નથી. દેહાદિ અને રાગાદિથી ભિન્ન જ્ઞાનસ્વરૂપ નિજ આત્માનો ઓધ તે “જ્ઞાન” અને આત્માના અવલંબનથી જે સ્વરૂપની રમણતા થાય તેનું નામ ક્રિયા છે. આ દયા-દાન, વ્રત-તપ, આદિ શુભ રાગ તથા બહારની ચર્ચા તે કાંઈ ક્રિયા નથી. જૈનોના બધા સંપ્રદાયોમાં તો એમ જ ચાલે છે કે, છ કાયના જીવોને જાણવું તે જ્ઞાન અને તેમની દયા પાળવી તે ક્રિયા, પણ તે “જ્ઞાન અને ક્રિયા” નથી. આત્માનો સ્વ અનુભવ તેને જ્ઞાન કહેવાય. અને તે અનુભવમાં સ્થિરતા તેનું નામ ક્રિયા છે. ધારણા જ્ઞાન અને અનુભૂતિ તદ્દન ભિન્ન વસ્તુ છે. આમ, અગિયાર અંગનું જ્ઞાન તો અનંત વાર કર્યું પરંતુ તેથી કાંઈ પણ પરમાર્થ સર્વો નહીં.

૯૫૭ પ્ર. જો પુણ્ય ભાવ હેય છે તો પૂજન-પાઠ, દયા-દાન વગેરે પુણ્ય કાર્ય શું ન કરવાં ? તેનાથી ધર્મ ન થાય તો શા માટે કરવાં ?

ઉ. પૂજન-પાઠ, દયા-દાનથી શુભ બંધ પડે પણ ધર્મ ન માનવો. પણ ધર્મી જીવને દેવ-પૂજન, દયા, દાન, વ્રત વગેરે શુભ રાગભાવ આવે જ છે, અને આવ્યા વિના રહે નહિ. જ્યારે જ્યારે તે શુદ્ધી-પયોગમાં ન હોય ત્યારે શુભોપયોગમાં રહેવાનો જ છે. જે ધન પ્રાપ્ત થાય છે તે પૂર્વ પુણ્યનું ફળ છે. વર્તમાન કમાવાના અશુભ ભાવરૂપ પુરુષાર્થનું ફળ નથી, અને જ્યારે તે પુણ્યનો બંધ પડ્યો હતો ત્યારે તેની શાંતિ સળગી હતી, એટલે તો ધન શાંતિનો ઘાતક છે.

૯૫૮ પ્ર. ધર્મનું અનુષ્ઠાન કેટલા પ્રકારે કહ્યું છે ?

રુચિ અનુયાયી વીર્ય.

ઉ. અનુષ્ઠાન પાંચ પ્રકારનાં છે.

૧. વિષ અનુષ્ઠાન : રાજ, ધન, સ્ત્રી, પુત્ર આદિ ઐહિક ક્ષણની ઈચ્છાથી ધર્મ કરાય તે.
૨. ગરલ અનુષ્ઠાન : પરલોકમાં દેવોનાં સુખ, ઈન્દ્રાદિની પદવી, વિદ્યાધર, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ આદિનાં પદ મળો તેવી ઈચ્છાથી તપ કરવાં તે.
૩. અનુષ્ઠાન : ધર્મની કોઈ પણ ક્રિયા કરવામાં આવે તે માત્ર વચનથી ખોલી જવાય પણ ચિત્ત ખીન્ને ફરતું રહે તે.
૪. તદ્ હેતુ અનુષ્ઠાન : ઉપયોગપૂર્વક શાંતિથી જે અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તે.
૫. અમૃત અનુષ્ઠાન : આ અનુષ્ઠાન સર્વ પ્રકારે શ્રેષ્ઠ છે. તે સમ્યક્દષ્ટિ ભાગ્યવંત જીવોને જ હોય છે. આ અનુષ્ઠાનનાં મન, વચન, ક્રિયાની એકાગ્રતાપૂર્વક ઉપયોગની સાવધાનીથી જે ધર્મક્રિયા કરવામાં આવે છે તે.

૯૫૯ પ્ર. ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગમાં મુખ્ય શું ભેદ છે ?

ઉ. ભક્તિમાર્ગ એટલે ભક્ત અને ભગવાન જુદા. હું પોતે જ પરમાત્મા છું એવું જેને ભાન થયું તે જ્ઞાનમાર્ગ.

૯૬૦ પ્ર. ભક્તિથી ધર્મ થાય ? ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ અન્નેથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય ?

ઉ. સત્પુરુષની આજ્ઞાએ સ્તુતિ, નિત્યનિયમ; સ્વાધ્યાય વગેરે કરવું તે ભક્તિ છે, અને તે કરતાં જે આત્મહિતના વિચાર આવે, ક્ષાયની મંદતા થાય, આત્માનાં પરિણામ સ્થિર થાય તે ધર્મ છે. શરૂઆતમાં ભક્તિ એ મુખ્ય છે, તેનું પરિણામ ધર્મ છે.

ભક્તિ આદિ સાધન કહ્યાં, તેમાં વિનય, દાન, તપ વગેરે અનેક સાધનો આત્માને કર્મક્ષય કરવા જ્ઞાન પમાડવા અપનાં છે. શરૂઆતમાં સમકિત થવામાં જીવોને ભિન્ન ભિન્ન સાધન વિશેષ હિતકારી થાય છે, પરંતુ આગળ વધતાં કર્મક્ષયનો માર્ગ બધા જીવો માટે વધારે સરખો થતો જાય છે.

આત્મા સર્વોત્કૃષ્ટ છે, આશ્ચર્યકારી છે, જગતમાં તેનાથી ઝીંચી વસ્તુ નથી.

- ૯૬૧ પ્ર. ભક્તિમાર્ગનું નિરૂપણ કરવામાં જ્ઞાનીનો આશય શું છે ?
- ઉ. અનાદિથી અત્યંત અજ્ઞાન દશાએ આ જીવે પ્રવૃત્તિ કરી છે, તે પ્રવૃત્તિ એકદમ અસત્ય, અસાર સમજાઈ, તેને નિવૃત્તિ સૂઝે, એમ બનવું બહુ કઠણ છે. આત્માર્થે વિચારમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ આરાધવા યોગ્ય છે; પણ વિચારમાર્ગને યોગ્ય જેનું સામર્થ્ય નથી તેને તે માર્ગ ઉપદેશવો ન ઘટે; માટે જ્ઞાની પુરુષનો આશ્રય કરવારૂપ ભક્તિમાર્ગ જિને નિરૂપણ કર્યો છે, કે જે માર્ગ આરાધવાથી સુલભપણે જ્ઞાનદશા ઉત્પન્ન થાય છે.
- ૯૬૨ પ્ર. મોક્ષમાર્ગ કેટલા પ્રકારે કહ્યો છે ?
- ઉ. (૧) જ્ઞાનમાર્ગ (૨) ક્રિયામાર્ગ (૩) ભક્તિમાર્ગ. (નિશ્ચયથી તે કક્ત જ્ઞાનમાર્ગ જ મોક્ષમાર્ગ છે.)
- ૯૬૩ પ્ર. ભક્તિમાર્ગ સુગમ કેમ કહ્યો છે ?
- ઉ. જ્ઞાનમાર્ગ દુરારાધ્ય છે; પરમાવગાઢદશા (કેવળીદશા) પામ્યા પહેલાં તે માર્ગે પડવાનાં ઘણાં સ્થાનક છે. સંદેહ, વિકલ્પ, સ્વચ્છંદતા, અતિપરિણામીપણું એ આદિ કારણો વારંવાર જીવને તે માર્ગે પડવાના હેતુઓ થાય છે. ક્રિયા માર્ગે અસદ્અભિમાન, વ્યવહાર-આપ્રહ, સિદ્ધિમોહ, પૂજનસત્કારાદિ યોગ, અને દૈહિકક્રિયામાં આત્મ-નિષ્ઠાદિ દોષોનો સંભવ રહ્યો છે.
- કોઈક મહાત્માને બાદ કરતાં ઘણા વિચારવાન જીવોએ ભક્તિ-માર્ગનો તે જ કારણોથી આશ્રય કર્યો છે; જે સર્વ અશરણુને નિશ્ચળ શરણરૂપ છે, અને સુગમ છે.
- ૯૬૪ પ્ર. ભેદભક્તિ અને અભેદભક્તિ અથવા વ્યવહારભક્તિ અને નિશ્ચય-ભક્તિનું સ્વરૂપ શું છે ? અને તેનું ફળ શું છે ?
- ઉ. પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો તે ભેદભક્તિ છે; તે પ્રથમ હોય છે. આવી ભેદભક્તિને જાણ્યા પછી, આવો જ પરમાત્મા હું છું, આત્મામાં પરમાત્મા થવાની શક્તિ છે, તે પ્રમાણે પોતાના આત્માને આજીવનને તેમાં સ્થિર થવું, તે પરમાર્થભક્તિ છે અથવા

ભક્તિના અનેક ભેદ છે,

“શ્રવણ, કિર્તન, ચિંતવન, વંદન, સેવન, ધ્યાન, લઘુતા, સમતા, એકતા, નવધા ભક્તિ પ્રમાણ.”

અભેદ ભક્તિ અથવા નિશ્ચયભક્તિ છે. અભેદ આત્માની તરફ વધવા માટેના લક્ષ્યપૂર્વક ભેદભક્તિ થાય છે, તે વ્યવહાર કહેવાય છે.

૯૬૫ પ્ર. અભેદભક્તિ કેટલા પ્રકારની હોય છે ? શું બધા પ્રકારની ભક્તિ સ્ત્રીઓને હોઈ શકે છે ?

ઉ. અભેદભક્તિ બે પ્રકારની હોય છે : (૧) શુક્લધ્યાન (૨) ધર્મધ્યાન. જે કે કથનથી તો બંને જુદા પ્રકાર લાગે છે પણ તે બંનેનું અવલંબન એક આત્મા જ છે, તેથી બંનેની ભતિ એક જ છે, ફક્ત નિર્મળતાની અધિકતા અને હીનતાનું જ અંતર છે. આત્મ-સ્વભાવના ભાનથી ધર્મધ્યાન સ્ત્રીઓને પણ થઈ શકે છે, પરંતુ તેઓને શુક્લધ્યાન થઈ શકતું નથી, કારણ કે શુક્લધ્યાનની નિર્મળતા સ્વાભાવિકરૂપથી સ્ત્રીપર્યાયમાં સંભવિત નથી.

૯૬૬ પ્ર. શાની પુરુષોએ કયા અર્થે ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે ?

ઉ. જે સત્પુરુષોએ સદ્ગુરુની ભક્તિ નિરૂપણ કરી છે, તે ભક્તિ માત્ર શિષ્યના કલ્યાણને અર્થે કરી છે. જે ભક્તિને પ્રાપ્ત થવાથી સદ્ગુરુના આત્માની ચેષ્ટાને વિષે વૃત્તિ રહે, અપૂર્વ ગુણ દષ્ટિગોચર થઈ અન્ય સ્વચ્છંદ મટે, અને સહેજે આત્મબોધ થાય એમ બાળીને જ ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

૯૬૭ પ્ર. ભક્તિના નવ પ્રકાર કહ્યા છે તે વર્ણવો.

ઉ. પંડિત બનારસીદાસજીએ સમયસાર નોટકના મોક્ષદારમાં શાની કેવી નવધાભક્તિ કરતા હોય છે તેનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે.

૧. શ્રવણ : ઉપાદેયરૂપ પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપ (આત્માના) ગુણોનું પ્રેમપૂર્વક શ્રવણ કરવું તે એક પ્રકારની ભક્તિ છે. જેના તરફ જેને ભક્તિ હોય, તેને તેના ગુણુગાન સાંભળવાં જ પ્રમેદ આવે છે.

૨. કીર્તન : ચૈતન્યના ગુણોના-તેની શક્તિઓનું વ્યાખ્યાન કરવું, મહિમા કરવો એ જ તેની ભક્તિ છે.

૩. ચિન્તન : જેના પ્રતિ ભક્તિ છે તેના ગુણોના વારંવાર વિચાર કરવો તે સ્વરૂપની ભક્તિનો એક પ્રકાર છે.

જે સર્વને જાણે છે તે આત્મા છે.

૪. સેવન : અંદરમાં નિજગુણોનું ફરી ફરી અધ્યયન કરવું.
૫. વન્દન : મહાપુરુષોના ચરણોમાં જેમ લક્ષિતથી વન્દન કરે છે, તેમ જ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં પરમ લક્ષિતપૂર્વક વન્દના, નમના, તેમાં લીન થઈ પરિણમન કરવું; તે જ સમ્યક્દષ્ટિની આત્મ-લક્ષિત છે.
૬. ધ્યાન : જેના પ્રતિ પરમલક્ષિત હોય છે, તેનું વારંવાર ધ્યાન થયા કરે છે. ઢાઈ કહે કે અમને નિજસ્વરૂપ પ્રતિ પ્રીતિ અને લક્ષિત તો ઘણી છે, પરંતુ તેના વિચારમાં અથવા ધ્યાનમાં મન બિલકુલ લાગતું નથી તો તેની વાત જુડી છે. જેને ખરેખર પ્રીતિ હશે, તેના વિચાર અથવા ચિન્તનમાં મન ન લાગે એવું બની શકે જ નહીં. તેનાં પરિણામોનું માપ નીકળે છે કે તેને સ્વરૂપના પ્રેમથી અન્ય પદાર્થો પ્રતિ પ્રેમ વિશેષ છે. જેને ખાવા-પીવા, બોલવા-ચાલવામાં મન ન લાગતું હોય તો લોકો અનુમાન કરી લે છે કે તેનું મન ક્યાં અન્યત્ર લાગી ગયું છે, તે પ્રમાણે ચૈતન્યમાં જેનું મન લાગી જાય, સાચો પ્રેમ જાગે, તેનું મન જગતના સઘળા પદાર્થોથી ઉદાસ થઈ જાય છે અને વારંવાર નિજસ્વરૂપની તરફ જ ઉપયોગ ઝૂકેલો રહે છે. તે પ્રમાણે સ્વરૂપની ધ્યાનરૂપ લક્ષિત સમ્યક્દષ્ટિને હોય છે, તથા સ્વરૂપને સાધવાવાળો જીવ પંચપરમેષ્ટી આદિના ગુણોને પણ લક્ષિતપૂર્વક ધ્યાવે છે.
૭. લઘુતા : પંચપરમેષ્ટી આદિ મહાપુરુષોની સમક્ષ ધર્મીજીવને પોતાની અત્યંત લઘુતા ભાસે છે.
૮. સમતા : સમસ્ત જીવોને શુદ્ધભાવની અપેક્ષાએ સમાન દેખવા, એનું નામ સમતા. પરિણામને ચૈતન્યમાં એકાગ્ર કરવાથી સમભાવ પ્રગટ થાય છે. જે પ્રમાણે મહાપુરુષોની સમીપ ક્રોધાદિ વિષમભાવ થતા નથી, તે પ્રમાણે ચૈતન્યના

કૂદ્યું કાદ્યું જીવન તારું, આખર માટીમાં મિળનારું,
મૂકી દે, મૂકી દે, મારું તારું, વેળા વીલી જાય છે.

સાધક જીવને ક્રોધાદિ ઉપશાંત થઈ અપૂર્વ સમતા પ્રગટ થાય છે.

૯. એકતા : એક માત્ર આત્માને જ પોતાનો માનવો, શરીરાદિને પર અથવા પારકા જાણવા, રાગાદિ ભાવોને પણ સ્વરૂપથી ભિન્ન જાણવા અને અંતર્મુખ થઈ સ્વરૂપની સાથે એકત્વ કરવું; એવી એકતા અભેદભક્તિ છે, એ જ મુક્તિનું કારણ છે અને તે સમ્યક્દષ્ટિને જ હોય છે.

૯૬૮ પ્ર. અભણને ભક્તિથી જ મોક્ષ મળે ખરો કે ?

- ઉ. ભક્તિ જ્ઞાનનો હેતુ છે. જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે. અક્ષરજ્ઞાન ન હોય તેને અભણ કહી હોય, તો તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થવી અસંભવિત છે, એવું કંઈ છે નહિ. જીવ માત્ર જ્ઞાન સ્વભાવી છે. ભક્તિના બળે જ્ઞાન નિર્મળ થાય છે. નિર્મળ જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ થાય છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનની આવૃત્તિ થયા વિના સર્વથા મોક્ષ હોય એમ લાગતું નથી. ભાષાજ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે, તથા તે જેને ન હોય તેને આત્મજ્ઞાન ન થાય, એવો કોઈ નિયમ સંભવતો નથી. (જુઓ પ્રશ્ન-૧૩૧૩)

૯૬૯ પ્ર. પરમાત્મસ્વરૂપ સર્વ ઠેકાણે સરખું છે, સિદ્ધ અને સંસારી જીવ સરખા છે, ત્યારે સિદ્ધની સ્તુતિ કરતાં કંઈ બાધ છે કે કેમ ?

- ઉ. જેમ દીવાને વિષે અગ્નિ પ્રગટ છે અને ચક્રમકને વિષે અગ્નિ સત્તાપણે છે. દીવાને વિષે અને ચક્રમકને વિષે જે અગ્નિ છે તે અગ્નિપણે સમ છે, વ્યક્તિપણે (પ્રગટતા) અને શક્તિ (સત્તામાં) પણે ભેદ છે, પણ વસ્તુની જાતિપણે ભેદ નથી. ભેદમાત્ર પ્રગટ અપ્રગટપણાનો છે. સિદ્ધ ભગવાંતનું જેવું આત્મસ્વરૂપ છે એવું વિચારીને અને આ આત્માને વિષે તેનું વર્તમાનમાં અપ્રગટપણું છે તેનો અભાવ કરવા તે સિદ્ધ સ્વરૂપનો વિચાર, ધ્યાન તથા સ્તુતિ ઘટે છે. એ પ્રકારે જાણી સિદ્ધની સ્તુતિ કરતાં કાંઈ બાધ જણાતો નથી.

દ્રવ્યકર્મનું બીજું નામ પ્રકૃતિ છે.

૯૭૦ પ્ર. અરિહંતના નામ લેવાથી, પૂજથી, માનતા માનવાથી અનિષ્ટનો નાશ અને ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય ?

ઉ. જીવો રોગાદિ મટાડવા વા ધનાદિની પ્રાપ્તિ અર્થે અરિહંતાદિનું નામ લે છે, પૂજ કરે છે, પણ ઈષ્ટ-અનિષ્ટના કારણુ તો પૂર્વ કર્મના ઉદ્ભવ છે. અરિહંત તેનો કર્તા નથી. કદાચિત્ ભક્તિરૂપ શુભોપયોગ પરિણામોથી પૂર્વપાપનું સંક્રમણાદિ થઈ જાય પણ સાંસારિક પ્રયોજન સહિત ભક્તિ કરે તો તેને પાપનો જ અભિપ્રાય રહ્યો અને પૂર્વ પાપનું સંક્રમણાદિ ન જ થાય. “પંચપદ વ્યવહારથી, નિશ્ચય આતમ માંહી.”

૯૭૧ પ્ર. કેટલાક જીવો ભક્તિથી મુક્તિ માને છે તે યોગ્ય છે ?

ઉ. જેમ અન્ય મતિ ભક્તિથી મુક્તિ માને છે તેવું આનું પણ શ્રદ્ધાન થયું; પરંતુ ભક્તિ તો રાગરૂપ છે અને રાગથી બંધ છે માટે તે મોક્ષનું કારણુ નથી. અશુભરાગ છોડવા અર્થે જ્ઞાની ભક્તિમાં પ્રવર્તે છે, અને મોક્ષમાર્ગમાં બાહ્ય નિમિત્તમાત્ર જાણે છે. પરંતુ તે ત્યાં જ અટકતો નથી. વીતરાગી પ્રતિમાની સામે સમ્યકદષ્ટિ એકાવતારી ઈન્દ્ર-ઈન્દ્રાણી પણ ભક્તિથી નાચી ઊઠે છે. નંદીશ્વર દ્વીપમાં શાશ્વત જિનખિરમ્બ ખિરાજમાન છે. ત્યાં કાર્તિક, કાગણુ અને અષાઠ મહિનાના અંતિમ અઠવાડિયામાં દેવગણુ ભક્તિ કરવા જાય છે.

૯૭૨ પ્ર. જીનેશ્વરની ભક્તિથી શું લાભ થાય છે ?

ઉ. સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી જિનેશ્વર ભગવાનની ભક્તિથી આત્મશક્તિ પ્રકાશ પામે છે. ભક્તિ એ સર્વોત્કૃષ્ટ માર્ગ છે. ભક્તિથી અહંકાર મટે, સ્વસ્થંદ ટળે અને સીધા માર્ગે ચાલ્યું જવાય; અન્ય વિકલ્પો મટે, આવો એ ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ છે.

૯૭૩ પ્ર. ભક્તિ મૌનપણે કરવી કે મોટેથી બોલીને કરવી ?

ઉ. આપણું ચિત્ત જો વિક્ષેપવાળું હોય તો મોટેથી બોલવું; જેથી ચિત્ત બહાર ન જાય. જો આપણું ચિત્ત વિક્ષેપ રહિત હોય તો ભક્તિ

એથે ગુણસ્થાનકેથી તેરમા ગુણસ્થાનક સુધી આત્મ-પ્રતીતિ સમાન છે; જ્ઞાનનો તારતમ્યભેદ છે.

મૌનપણે કરવી, અથવા હોઠ ફરકાવ્યા વિના કાયોત્સર્ગરૂપે કરે તો મોટથી ખોલે તેના કરતાં દશ ગણો લાભ થાય.

૯૭૪ પ્ર. ભક્તિમાર્ગ ક્યારે સિદ્ધ થાય ?

ઉ. ઘણા ઘણા પ્રકારથી મનન કરતાં જ્ઞાનીનો એ દૃઢ નિશ્ચય થાય છે કે ભક્તિ એ સર્વોપરી માર્ગ છે, અને તે સત્પુરુષના ચરણ સમીપે રહીને થાય તો ક્ષણવારમાં મોક્ષ કરી દે તેવો પદાર્થ છે. જ્ઞાની પુરુષના ચરણ વિષે મન સ્થાધ્યા વિના એ ભક્તિમાર્ગ સિદ્ધ થતો નથી. જ્ઞાની પુરુષના ચરણમાં મનનું સ્થાપન થવું પ્રથમ કઠણ પડે છે, પણ વચનની અપૂર્વતાથી, તે વચનનો વિચાર કરવાથી તથા જ્ઞાની પ્રત્યે અપૂર્વ દષ્ટિએ જોવાથી, મનનું સ્થાપિત થવું સુલભ થાય છે.

૯૭૫ પ્ર. જિનેશ્વર સિદ્ધની ભક્તિથી આપણને તેઓ મોક્ષ આપે છે એમ માનવું ખરું છે ?

ઉ. સિદ્ધને સ્તુતિ, નિંદાનું આપણને કાંઈ ફળ આપવાનું પ્રયોજન નથી. તેઓ નિરાગી અને નિર્વિકાર છે. જેમ તરવાર હાથમાં લેવાથી, શૌર્ય અને ભાંગથી નશો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ એ ગુણ ચિંતવનથી આત્મા સ્વરૂપાનંદની શ્રેણીએ ચઢતો જાય છે. દર્પણુ હાથમાં લેતાં જેમ મુખાકૃતિનું ભાન થાય છે તેમ સિદ્ધ કે જિનેશ્વરસ્વરૂપનાં ચિંતવનરૂપ દર્પણુથી આત્મસ્વરૂપનું ભાન થાય છે. આત્માના જ્ઞાન-લક્ષણની તો એટલી મહિમા છે કે સર્વજ્ઞથી પણ અવર્ણનીય છે, તેને જાણીને (અનુભવીને) જે તેમાં સ્થિર થાય છે, તે પોતાની ભક્તિ કરે છે, તે પરમાર્થ ભક્તિ કરે છે. જે પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માને જાણી તેમાં લીન છે, તે જ આત્માની સાચી સ્તુતિ છે.

૯૭૬ પ્ર. “મૂર્ખસ્ય પ્રતિમા પૂજા” એનો અર્થ શો ?

ઉ. તેનો ટૂંકો અર્થ એ કે પ્રભુના અનંત જ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્યનો વિચાર કર્યા વિના માત્ર પ્રતિમાને ચંદન આદિથી પૂજે છે તેને મૂર્ખ કહ્યો છે.

જેસા પાની મેં પતાસા તેસા તન કા તમાસા

૯૭૭ પ્ર. જિનેન્દ્ર ભગવાનની પ્રતિમાની પૂજા, ભક્તિ આદિ શું મિથ્યાત્વ છે ? શાસ્ત્રમાં શું તેનો નિષેધ છે ?

ઉ. દિગંબરમત અને શ્વેતાંબરના મૂર્તિપૂજક મત પ્રમાણે તેનો નિષેધ નથી તેમજ પ્રતિમાની પૂજા કાંઈ મિથ્યાત્વ નથી. ક્ષત શ્વેતાંબરના લોકાગરૂચ અથવા દુઃદિયામતમાં તેનો નિષેધ છે. અજ્ઞાની જીવ તે ભગવાનના સ્થાપનાનિક્ષેપમાં જ આત્મા માની લે છે. સ્થાપનાનિક્ષેપ એટલે પ્રતિમા. ભાવનિક્ષેપ એટલે સ્વ આત્મા. સ્થાપનાનિક્ષેપમાં જ ભાવ ભગવાન માની લે તે તે ભ્રમ છે જ, તેમાં આત્મા માનવો એ મોટી ભૂલ છે. અજ્ઞાની ત્યાં આત્માને જોવા જાય છે પણ આત્મા મળતો નથી. દેવાલયમાં સાક્ષાત દેવ નથી, પરોક્ષ વ્યવહાર દેવ છે. ભગવાનની પ્રતિમા છે જ નહિ એમ માને તે પણ મૂઠ છે અને તેનાથી આત્માની પ્રાપ્તિ થાય, એમ માનનાર પણ મૂઠ છે, જ્યારે અંતરમાં ટકી ન શકે ત્યારે ભગવાનની પૂજા-ભક્તિના શુભભાવરૂપ વ્યવહાર હોય જ. જેમ સિંહની મૂર્તિને જોઈને મને ખાઈ જશે એમ માને તે મૂઠ છે, તેમ ભગવાનની મૂર્તિ મને સંસારસમુદ્રથી તારી દેશે એમ માને તે મૂઠ છે. ભગવાનની પ્રતિમા ભગવાન કેવા હતા તેનું સ્વરૂપ દેખાડવામાં નિમિત્ત છે. ભગવાનનું તે સ્મરણ કરાવે છે માટે મૂર્તિને મૂર્તિ માનવી, પરમાત્મા ન માનવા તે યથાર્થ જ્ઞાન છે. દીપ, સુખડ, ચોખ્ખા, આભરણ, સ્નાન, ફૂલ, આભૂષણ, ક્રિયાકાંડ વગેરેના ભલે નિષેધ કરો પણ પ્રતિમા જ્યાં સુધી આત્મધ્યાન, અને સત્પુરુષના શુદ્ધ સ્વરૂપની ચેષ્ટાને વિષે વૃત્તિ રાખવામાં નિમિત્તરૂપ હોય ત્યાં તેનો નિષેધ ન હોય. જે કાંઈ નિમિત્ત આત્માને ઉચ્ચ દશાએ ધરે અને વર્ધમાન કરે, અંતરમાં નિર્દોષ આનંદ અને ઉલ્લાસ ઉત્પન્ન કરે તે નિમિત્તની અવગણના કેમ થાય ? નજ થાય. પ્રતિમા તે ભગવાન નથી. પ્રતિમા પાસે અપેક્ષા રાખી પૂજા કરવી તે મિથ્યાત્વ છે. પણ પ્રતિમાના દર્શન આત્માના

ભેદ જ્ઞાન સાથુ ભયો, સમરસ નિરમલ નીર,
ધોળી અંતર આતમા, ધોવે નિજ ગુણ ચીર.

કલ્યાણના અર્થે છે કે જ્ઞેનાથી જિનેન્દ્રના શુક્લત્માની ચેષ્ટાને વિષે વૃત્તિ રહે, આત્માના અપૂર્વ ગુણ દષ્ટિગોચર થઈ અન્ય સ્વચ્છંદ મટે, અને જીવના અંતિમ ધ્યેયરૂપ શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન થતાં આત્મબોધ થાય. પ્રતિમા ઉપર દષ્ટિ સ્થિર રાખવાથી એકાગ્રતા સધાય છે. ભગવાન મહાવીર દેવ જેવા લોકોત્તર પુરુષે ચિત્તની સ્થિરતા માટે એક માટીના ઢેકા ઉપર અગિયાર દિવસ સુધી દષ્ટિ સ્થિર રાખી હતી. આત્માર્થી સુસુક્ષ્મ જીવે મૂર્તિપૂજના વિવાદમાં ઉતરવું જોઈએ નહીં. પંડિત બનારસીદાસજી એ કહ્યું છે :

“જિનપ્રતિમા જિન-સારખા, નમૈ બનારસી તાહિ,
કહત બનારસી અલપ ભવથિતિ બકી,
સોઈ જિનપ્રતિમા પ્રવાનૈ જિન સારખા.”

જેની ભવસ્થિતિ અલપ થઈ ગઈ છે, સુક્તિ નજીક આવી ગઈ છે, તે જ જિનપ્રતિમાને જિનેન્દ્ર સરખા સ્વીકારે છે. એક અપેક્ષાથી બંને સમાન જ છે. સાક્ષાત જિનેન્દ્રદેવને વાણીનો યોગ હોય છે અને જિનપ્રતિમાને વાણીનો યોગ હોતો નથી, બંનેમાં ફક્ત આટલું જ અંતર છે. બાકી ભક્તને વીતરાગભાવનાં દર્શન વગેરેનું પ્રયોજન બંનેમાં સમાનરૂપે સિદ્ધ થાય છે.

૯૭૮ પ્ર. ભગવાનની મૂર્તિ તો જડ છે, તો પક્ષી તેની પૂજનો ઉપદેશ કેમ કરવામાં આવે છે ?

ઉ. પહેલાં જડ અને ચેતનની સમજણ થવી જોઈએ. સ્ત્રી-પુત્રાદિ પણ જડ જ છે ને, તેમજતાં તેમના ઉપર રાગ કેમ કરે છે ? પોતાનું શરીર પણ જડ છે તો પણ તેના ઉપર રાગ કરી પાપ બાંધે છે અને બ્યારે દેવ (અરિહંત)ની વાત આવે છે, ત્યાં એમ કહે છે કે મૂર્તિ તો જડ છે, ત્યારે કહેવું પડે છે કે તેને દેવ-ગુરુની સમજણ, કે ઝોળખાણુ નથી. ભગવાનના ભક્તને પ્રથમ ભૂમિકામાં દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુના પ્રત્યે શુભરાગ આવ્યા વિના રહેતો નથી, જેને સાચા દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ માટે તન-મન-ધન અર્પણુ

વિદ્યા વિવેકનો શણગાર છે અને વિનય તે બંનેનો શણગાર છે.

કરવાનો ભાવ આવે છે, તે અરિહંતાદિનો ભક્ત છે. પ્રશસ્ત શુભ રાગ થતાં ગૃહીત મિથ્યાત્વ છૂટે છે અને અન્તર્સ્વભાવના બળથી, શુભરાગથી પોતાને ભિન્ન બાણી શુદ્ધ સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરવાથી નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ થાય છે.

૯૭૯ પ્ર. સ્થાવર પ્રતિમા અને જંગમ પ્રતિમા કોને કહે છે ?

ઉ. કેવળજ્ઞાન થયા પછી શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવાન આ લોકમાં આર્થ ખંડમાં જ્યાં સુધી વિહાર કરતા હોય છે અથવા વિરાજતા હોય છે, ત્યાં સુધી તેમની તે પ્રતિમા અર્થાત્ શરીર સહિત પ્રતિબિંબ નિશ્ચય “સ્થાવર પ્રતિમા” છે, કારણ કે તેઓ પોતાના સ્વરૂપમાં અચળ છે અને ધાતુ પત્થર આદિની પ્રતિમા બનાવી તેમાં શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવાનની સ્થાપના કરવી તે વ્યવહાર છે. જ્યારે જિનેન્દ્ર ભગવાન નિર્વાણ પામીને લોકના શિખર ઉપર જઈને સ્થિત થઈ બધા છે, ત્યારે ગમનમાં એક સમય લાગે છે, તે કાળમાં શરીર રહિત ગમન કરે છે, તેથી તે ગમન કરવાવાળા અશરીરીજીવને જંગમ પ્રતિમા કહે છે. (જુઓ પ્રશ્નક્રમાંક-૧૧૯૬)

૯૮૦ પ્ર. પ્રભુપૂજન ઇત્યાદિમાં ફૂલનો ઉપયોગ કરે તો તેમાં કાંઈ નિયમ રાખવો ઘટે છે ?

ઉ. પ્રભુપૂજનમાં પુષ્પ ચડાવવામાં આવે છે, તેમાં જે ગૃહસ્થને લીલા-તરાનો નિયમ નથી તે પોતાના હૈતુએ તેનો વપરાશ કમ કરી ફૂલ પ્રભુને ચડાવે. ત્યાગી મુનિને તો પુષ્પ ચડાવવાનો કે તેના ઉપદેશનો સર્વથા નિષેધ છે, આમ પૂર્વાચાર્યોનું પ્રવચન છે.

૯૮૧ પ્ર. શ્રી અરહંત ભગવાન મોક્ષદાતા છે ?

ઉ. જેઓ અરહંતોને સ્વર્ગ-મોક્ષદાતા, પતિત-પાવન માને છે, તેઓ અન્યમતીઓ જેમ કૃત્વણુદ્ધિથી અરહંતને ઈશ્વર માને છે, તે તો તેઓની ભૂલ છે. એક જીવ બીજાનું કાંઈ કરી શકે નહિ. ફળ તો પોતાનાં પરિણામોનું લાગે છે. તેને અરહંત તો નિમિત્તમાત્ર છે, તેથી ઉપચારથી એમ કહેવાય છે, પણ પોતાના પરિણામ શુદ્ધ થયા

પુષ્પપાંખડી જ્યાં દુભાય, જિનવરની ત્યાં નહીં આજ્ઞાય;
સર્વ જીવનું ઇચ્છા સુખ, મહાવીરની શિક્ષા મુખ્ય.

વિના અરહંત પણ સ્વર્ગ-મોક્ષાદિના દાતા નથી. આત્મજ્ઞાન અથવા મોક્ષમાર્ગ કોઈના શાપથી અપ્રાપ્ય થતો નથી, કે કોઈના આશીર્વાદથી પ્રાપ્ત થતો નથી. પુરુષાર્થ પ્રમાણે થાય છે, માટે પુરુષાર્થની જરૂર છે.

૯૮૨ પ્ર. નવકાર મંત્રનો અર્થ સમજાવો.

ઉ. (નમો અરિહંતાણુ = અરિહંત ભગવંતોને વાંદું છું.

નમો સિદ્ધાણુ = સિદ્ધ ભગવંતોને વાંદું છું.

નમો આયરિયાણુ = આચાર્ય ભગવંતોને વાંદું છું.

નમો ઉવજ્જાયાણુ = ઉપાધ્યાય ભગવંતોને વાંદું છું.

નમો લોચ્ચે સવ્વસાહુણુ = સાધુજી-મુનિ ભગવંતોને વાંદું છું.)

નમોકારમંત્ર-નમસ્કારમંત્ર-અનાદિમંત્ર છે. દ્રવ્યસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે નમોકારમંત્રના ૩૫ અક્ષર કહેવાય છે. છેલ્લા પદમાં “લોચ્ચે સવ્વ” છે તે અંતઃદીપક છે. એટલે કે દરેક પદમાં ફરી ફરી મૂકવાને બદલે છેલ્લા પદમાં જ મૂકવું છે પણ દરેક પદમાં તે છે તેમ સમજી લેવું. અધ્યાર છે તેમ સમજવું. તે પ્રમાણે “ત્રિકાળવર્તી” પાંચે પદમાં જોડવું. તેમ કરીએ તો નમસ્કારમંત્ર નીચે પ્રમાણે થાય.

નમો લોચ્ચે સવ્વ ત્રિકાળવર્તી અરિહંતાણુ

નમો લોચ્ચે સવ્વ ત્રિકાળવર્તી સિદ્ધાણુ

નમો લોચ્ચે સવ્વ ત્રિકાળવર્તી આયરિયાણુ

નમો લોચ્ચે સવ્વ ત્રિકાળવર્તી ઉવજ્જાયાણુ

નમો લોચ્ચે સવ્વ ત્રિકાળવર્તી સાહુણુ

વીરસેન આચાર્યદેવે ધવલની ટીકામાં ઉપર મુજબ કહ્યું છે.

(“લોચ્ચે સવ્વ” અને “ત્રિકાળવર્તી” દરેક પદમાં આપણે યોલતા

નથી. સુગમતા ખાતર પદ ટૂંકાવી દીધાં છે.) તીર્થંકર ભગવાન

દીક્ષા લેતાં સમયે “નમો સિદ્ધાણુ” યોલે છે.

૯૮૩ પ્ર. અરિહંત ભગવાન તો ફક્ત મધ્યલોકમાં જ હોય છે, ત્રણે લોકમાં

ઘર સળગ્યાં ખીજાં થશે, વન સળગ્યાં ઝોલાય,
પણ મન સળગ્યાંને ઠારતાં સાગર સૂકાઈ જાય.

તો હોતા નથી, તેથી નમોકાર મંત્રમાંથી “લોએ” શબ્દ કાઢી નાખવો જોઈએ ?

ઉ. અનાદિ નિધન મંત્રમાંથી શબ્દ કાઢી નાખવાની વાત તે સચ્ચ કર અપરાધ છે. કેવળીસમુદ્ધતની અપેક્ષાથી અરિહંતની સ્થિતિ સંપૂર્ણ લોકમાં હોય છે. આ બતાવવા માટે નમો લોએ સબ્દ અરિહંતાણું યોગ્ય છે.

૯૮૪ પ્ર. “નમો લોએ સબ્દ સાહુણું”માં ‘સબ્દ’ના અર્થમાં તો જૈન અને જૈનેતરના બધા સાધુઓ આવી જાય ને ?

ઉ. જેને અંદરમાં આત્મજ્ઞાન સહિત ત્રણ ક્ષાયનો અભાવ પરિણમતો હોય, સંપૂર્ણ પરિગ્રહરહિત હોય, નિર્વિકાર દશા હોય તે જ ફક્ત “સાહુણું” પદમાં આવે છે. જે પરિગ્રહસહિત છે તે વીતરાગના માર્ગમાં સાધુ કહેવાતો નથી. જેને અંતરંગ શુદ્ધ ભાવલિંગ હોય તેને જ સાચો દ્રવ્યલિંગ હોય છે. ભાવરહિત ફક્ત એકલા દ્રવ્યલિંગ (વેષ) હોય તેને સાચો સાધુ કહેવામાં આવતો નથી.

૯૮૫ પ્ર. નવકાર મંત્રનાં તો નવ પદ ગણાય છે. આ તો ફક્ત પાંચ પદ થયાં, એમ કેમ ?

ઉ. (એક રીતે અર્થ કરતાં નવ પદ એટલે નવકાર કહેવાય, અને તેમાંથી ઉપરનાં પાંચ પદ જૈન ધર્મના સર્વ મત, ફિરકાઓ વગેરેમાં સર્વત્ર માન્ય છે. બાકીનાં ચાર પદ નીચે પ્રમાણે છે :

એસો પંચ નમુક્કારો,
સબ્દપાવ પણાસણો.
મંગલાણુંચ સબ્દેસિં,
પઢમં હવઈ મંગલમં.

તેનો અર્થ નીચે મુજબ છે :—

ઉપર કહેલા પાંચે જ્ઞાની ભગવંતોને નમસ્કાર, સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે. સર્વ મંગલોમાં ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે, અને પ્રથમ મંગલ છે.

મંત્ર તત્ર ઔષધ નહીં, જેથી પાપ પલાય,
વીતરાગ વાણી વિના, અવર ન કોઈ ઉપાય.

આ છેલ્લાં ચાર પદ તો ઉપરનાં પાંચ પદોનો જ મહિમા ખતાવનાર છે. આમ પહેલાં પાંચ પદો જ મુખ્ય છે અને તેથી છેલ્લાં ચાર પદો ઘણીવાર, ઘણી જગ્યાએ યોલવામાં ન પણ આવે.)

૯૮૬ પ્ર. અરિહંત ભગવંત કોને કહેવાય ? અરિહંત, કેવળી અને સિદ્ધ ભગવંતમાં શું તફાવત છે ?

ઉ. (અરિહંત, કેવળી અને સિદ્ધ ભગવંત એક જ નથી. સિદ્ધ થયા છે તે કેવળી તો થયા જ હોય, પણ સિદ્ધ તે અરિહંત થયા હોય કે ન પણ થયા હોય. સદેહે વિચરનાર તીર્થંકરને અરિહંત કહેવાય છે. તે નિર્વાણ પામીને સિદ્ધ ભગવંત થાય છે. અરિહંત તે કેવળી હોય છે પણ દરેક કેવળી નવકાર મંત્રમાં જણાવેલ અરિહંત હોતા નથી. નવકાર મંત્રમાં તીર્થંકરને જ અરિહંત તરીકે ખતાવવાનો ઉદ્દેશ્ય છે. બાકી નિશ્ચયથી કેવળીએ પણ ચાર ઘાતિયાં કર્મોરૂપ “અરિ” એટલે દુશ્મનોના “હંત” એટલે નાશ કર્યો છે. એટલે તેઓ પણ એક અપેક્ષાએ અરિહંત કહેવાય; નવકાર મંત્રમાં જે અરિહંત દેશના દે તેનો એટલે કે તીર્થંકરનો જ ઉલ્લેખ ગણ્યો છે. કેવળી અથવા અરિહંત ચાર ઘાતિયાં કર્મો ખપાવ્યાં છે અને સદેહે વિચરે છે પણ સિદ્ધ ભગવંતોએ આઠે કર્મોનો નાશ કરી, જન્મ, જરા, મરણનો નાશ કરી સિદ્ધ ક્ષેત્રે સ્થિત છે.

૯૮૭ પ્ર. શું જડ કર્મો જીવના વૈરી છે ? અરિહંતને સાધક દશામાં જડ કર્મો પ્રત્યે દ્વેષ ભાવ હોય છે ?

ઉ. કોઈ કોઈ જગ્યાએ અરિહંતનો એવો અર્થ કરવામાં આવે છે કે કર્મરૂપી અરિ (દુશ્મનો)ને હનન (નાશ) કરવાવાળા અરિહંત છે. પણ અરિનો અર્થ જડ કર્મ નથી, કારણ કે જડ કર્મ વૈરી કયાં છે ? ન તો જડ કર્મમાં વૈરભાવ છે કે ન તો અરિહંત પદ પ્રાપ્ત કરનાર સાધકમાં જડ કર્મોના પ્રતિ વૈરભાવ છે. જડ કર્મોને વૈરી કહેવા તે તો નિમિત્ત ઉપર આરોપ કરીને કરેલું કથન છે. જડ ઘાતિયાં કર્મ વૈરી નથી. હા, ભાવ ઘાતિયાં કર્મ

જ્ઞાનનું કૃપા વિરતિ છે.

(વિકારી પરિણામ) જ આત્માના દુસ્મન છે, અને તેથી ભાવ ધાતિ કર્મોને હનન (નાશ) કરવાવાળાને અરિહંત કહેવામાં આવ્યા છે. નિશ્ચયથી રાગ-દ્વેષ-મોહ જીવના સ્વભાવગુણની પર્યાયના વૈરી છે, જડ કર્મ વૈરી નથી. દ્રવ્ય કર્મ અને આત્મા ભલે એક પ્રદેશમાં રહે, પણ એકબીજાના કર્તા નથી, એકબીજાની પર્યાયમાં જતા પણ નથી. સૌ પોત પોતાનામાં પરિણમી રહ્યા છે.

૯૮૭ અ પ્ર. નમોકાર મંત્ર કોણે બનાવ્યો હશે ?

ઉ. (નમોકાર મંત્રનો ભાવ તો અનાદિનો છે. તે ભાવનો કોઈ કર્તા નથી. પણ તે ભાવને ભાષામાં લિપિબદ્ધ બેહજાર વર્ષ પહેલાં આચાર્ય ભૂતબલિ પુષ્પદંતે કર્યો.)

૯૮૮ પ્ર. અરિહંતે ચાર જ કર્મો ખપાવ્યાં છે અને સિદ્ધ ભગવંતે તો આઠ કર્મો ખપાવીને મોક્ષે ગયા છે તો પણ નવકાર મંત્રમાં અરિહંતનું નામ સિદ્ધ ભગવંત પહેલાં કેમ આવે છે ?

ઉ. (અરિહંત ભગવંત કરુણાભાવથી જીવોના કલ્યાણ અર્થે દિવ્ય ધ્વનિ વાટે ઉપદેશ આપે છે અને તે સાંભળીને જીવો ધર્મ પામે છે અને ગણધરો આગમ ગુંથે છે અને મુનિઓ પોતાની શંકાનું નિવારણ કરે છે. “મુખ્ય ઓમકાર ધ્વનિ સુનિ અર્થ ગણધર વિચારે, રચી આગમ ઉપદેશ ભવિક જીવ સંશય નિવારે.” આમ અરિહંત ભગવંતનો ઉપકાર અમાપ અને અસિમ છે તેથી નવકાર મંત્રમાં તેમનું નામ પહેલું છે. તે ગુરુ છે, તે દેવ છે, અને ગુરુ અને દેવનું સ્થાન અગ્રણી હોય, સર્વથી ઊંચું હોય છે.

“ગુરુ ગોવિંદ દોનો ખડે, કીસકો લાગું પાય ?

બલિહારી ગુરુદેવકી, જીને ગોવિંદ દીયો બતાય.”

આવી જ રીતે સંસ્કૃતમાં કહ્યું છે;

“ગુરુ બ્રહ્મા, ગુરુ વિષ્ણુ, ગુરુદેવો મહેશ્વર,

ગુરુ સાક્ષાત પરબ્રહ્મ, તસ્મૈ શ્રી ગુરુવે નમઃ”.

૯૮૯ પ્ર. વર્તમાનકાળમાં આ ક્ષેત્રે મહાવીર આદિ ચોવીસ તીર્થંકરો.

જો યથાર્થ મૂળદષ્ટિથી જોઈએ તો જિનની પૂજા તે આત્મસ્વરૂપનું જ પૂજન છે.

(અરિહંતો) તો વિદ્યમાન નથી. તેઓ મોક્ષે ગયા અને સિદ્ધ ક્ષેત્રે સ્થિત થયા છે. તો પછી નવકાર મંત્રમાં જે અરિહંત (તીર્થંકર) કહ્યા છે તે જે વિદ્યમાન ન હોય તો નવકાર મંત્રનું પહેલું પદ ખોટું ઠરે પણ એમ તો અને નહિ તો તેનો ખુલાસો કરો ?

- ઉ. (ભરત ક્ષેત્રની વર્તમાન ચોવીસીના તીર્થંકરો મોક્ષ પામી સિદ્ધ થઈ ગયા તે બરાબર છે પણ કર્મ ભૂમિ મનુષ્યનાં કુલ પંદર ક્ષેત્રો છે અને તેમાંથી આપણું ભરત ક્ષેત્ર એક છે તે સિવાય બીજાં ચૌદ મનુષ્યનાં ક્ષેત્રો છે. (જુઓ પ્રશ્ન-૫). તે ક્ષેત્રોમાંથી પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રોમાં સદાકાળ ઓછામાં ઓછા વીસ અરિહંત (તીર્થંકર) સદેહે વિદ્યમાન છે, વિરાજમાન છે અને વિચરતા હોય છે. અત્યારે, તેમાંના એક સીમંધર ભગવાન છે. નવકાર મંત્રના પહેલા પદમાં આપણે પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રોના અરિહંત (તીર્થંકર) ભગવંતોને વંદણા કરીએ છીએ. સામયિકમાં પણ આપણે તેમની જ આજ્ઞા માંગીએ છીએ.)

૯૯૦ પ્ર. નવકારવાળી (માળા)માં એકસો આઠ પારા કેમ હોય છે ?

- ઉ. અહિંત ભગવંતના બાર ગુણ, સિદ્ધ ભગવંતના આઠ ગુણ, આચાર્યના છત્રીસ, ઉપાધ્યાયના પંચવીસ ગુણ અને સાધુના સત્તાવીસ ગુણ મળીને એકસો આઠ ગુણ થયા. અંગૂઠા વિના બાકીની ચાર આંગળીઓનાં બાર ટેરવાં થાય છે, અને એથી એ ગુણોનું ચિંતન કરવાની યોજના હોવાથી બારને નવે ગુણતાં ૧૦૮ થાય છે. એટલે નવકાર એમ કહેવામાં સાથે એવું સ્મયવન રહ્યું જણાય છે કે, હે, ભવ્ય ! તારી એ આંગળીનાં ટેરવાથી નવકાર મંત્ર નવ વાર ગણુ. “કાર” એટલે “કરનાર” એમ પણ થાય છે. બારને નવે ગુણતાં જેટલા થાય એટલા ગુણનો ભરેલો મંત્ર એમ નવકાર મંત્ર તરીકે એનો અર્થ થઈ શકે છે.

૯૯૧ પ્ર. ભગવાનનો દિવ્ય ધ્વનિ શું છે ?

- ઉ. દિવ્યધ્વનિ પુદ્ગલ પ્રવ્યનો પર્યાય છે. તેરમા ગુણુસ્થાનવર્તી શ્રી અહિંતદેવની જે ઉપદેશાત્મક ભાષાવર્ગણા નીકળે છે તેને દિવ્ય

જડ ભાવે જડ પરિણમે, ચેતન ચેતન ભાવ;
કોઈ કોઈ પલટે નહીં, છોડી આપ સ્વભાવ.

ધ્વનિ કહે છે. તે અખંડ એટલે કે નિરક્ષર (અનક્ષર) સ્વરૂપ અખંડરૂપ સર્વ પ્રદેશોમાંથી અમૃત સમાન ઝરતી સુંદર આનંદ-સ્વચ્છ હોય છે. કંઠ તાળવું, હોઠ, જીભ આદિનાં હલનચલન રહિત, પોતાની ઇચ્છા વિના અનેક પ્રાણીઓના પુણ્ય પ્રભાવથી ઉપજેલી, આર્ય-અનાર્ય સર્વ દેશનાં પ્રાણીઓ સમજે તેવી અતિશય યુક્ત મોક્ષમાર્ગના પ્રકાશ કરતી શ્રી તીર્થંકરદેવની વાણી (ધ્વનિ) તે દિવ્ય ધ્વનિ છે. દિવ્ય ધ્વનિ ઇચ્છા વગર ૨૪ કલાકમાં ત્રણ ત્રણ વખત છૂટે, ૬૦ ઘડીમાં ૨૪ ઘડી વાણી છૂટે. પૂતમનો ચંદ્ર ૧૬ કળાએ જીગે તેને ઇચ્છા નથી કે હું દરિયાના પાણીમાં ભરતી લાવું પણ સહેજે ચંદ્ર જીગે અને દરિયામાં ભરતી આવે જ છે. તેમ શ્રી તીર્થંકરને ઇચ્છા નથી પણ પુણ્યવંત પ્રાણી આવે ત્યાં તેમની વાણી નીકળે.

૯૯૨ પ્ર. જો દિવ્ય ધ્વનિ અનક્ષર હોય તો ગણુધરો તે દિવ્ય ધ્વનિને અર્થ અથવા તીર્થંકરની દેશના, આગમમાં કેવી રીતે ગુંથી લે ?

- ઉ. તીર્થંકર દેવના મૂર્ધન્ય સ્વરમાં કોઈ પણ ઇચ્છા વગર, ફક્ત ઊં દિવ્ય ધ્વનિ જ નીકળે તે ભગવાનનો દિવ્ય ધ્વનિ. દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંચ-સર્વે જીવો પોતપોતાની ભાષામાં પોતાના જ્ઞાનની યોગ્યતાનુસાર સમજે છે તે નિરક્ષર ધ્વનિને ઓમકાર ધ્વનિ પણ કહે છે. શ્રીતાઓના કર્ણુપ્રદેશ સુધી તે ધ્વનિ ન પહોંચે ત્યાં સુધી તે અનક્ષર જ છે, અને જ્યારે તે શ્રીતાઓના કર્ણુ વિષે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે અક્ષરરૂપ થાય છે. ઊં ધ્વનિ જીઠે, તેને (સાંભળી) સંતોના ટોળાના અગ્રણી, ચાર જ્ઞાનના ધણી, ચૌદ પૂર્વની લઙ્કિધ યુક્ત એવા ગણુધરો શાસ્ત્ર રચે. ગણુધર ભગવાનો ફક્ત એક મુહૂર્તમાં ચૌદ પૂર્વ અને ખારઅંગની રચના કરે, તેને સાંભળી લાયક જીવો સંશય-મિથ્યાત્વ નિવારે-નાશ કરે, ભગવાનને જાણવામાં જે આવ્યું છે તેના અનંતમા ભાગે

ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ, સકલ દુઃખનો છે ત્યાં નાશ.

વાણીમાં આવે છે, અને વાણીમાં જે આવ્યું તે સમજનારને અનંતમા ભાગે જણાય. ભગવાનની વાણીમાં અક્રમ એટલે એકી સાથે બાર અંગોનો ઉપદેશ આવે છે.

સર્વાર્થ સિદ્ધિમાં દેવો છે તે બધા અવધિ-જ્ઞાનથી તીર્થ કરના સમવસરણુને ત્યાં રહ્યા રહ્યા દેખે છે, ઉપદેશ સાંભળે છે, પ્રશ્ન પૂછે છે અને કેવળી ભગવાન તેમને ઉત્તર આપે છે. દરેક તીર્થ કરના ઓમકાર ધ્વનિમાં પ્રથમ વાક્ય 'ઉપન્નેવા', 'વિધનેવા', 'ધુવેવા' = 'ઉત્પાદ', 'વ્યય', 'ધૌવ્ય' એમ હોય છે. ઉપજવું, નાશ થવું અને અચળતા એમ એ ત્રણ શબ્દોનો અર્થ છે. પરંતુ શ્રીમાન ગણધરોએ તો એમ દર્શાવે છે કે એ વચનો ગુરુમુખથી શ્રવણ કરતાં આગળના ભાવિક શિષ્યોને દ્વાદશાંગીનું આશય ભારિત જ્ઞાન થતું હતું. દ્રવ્યાર્થિક ભાવાર્થિક નયે આખી સૃષ્ટિનું જ્ઞાન એ ત્રણ શબ્દોમાં રહ્યું છે. 'જગત' એમ કહેતાં જેમ મનુષ્ય, એક ધર, એક વાસ, એક ગામ, એક શહેર, એક દેશ, એક ખંડ, એક પૃથ્વી એ સઘળું મૂકી દઈ અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રસુકતાદિક્કથી ભરપુર વસ્તુ એકદમ કેમ સમજી શકાય છે ? એનું કારણ માત્ર એટલું જ કે એ શબ્દની બહોળતાને લીધે છે, જેથી 'જગત' એમ કહેતાં એવડો મોટો મર્મ સમજી શકાય છે, તેમજ ઋણ અને સરળ સત્પાત્ર શિષ્યો નિર્ગ્રંથ ગુરુથી એ ત્રણ શબ્દોની ગમ્યતા લઈ દ્વાદશાંગી જ્ઞાન પામતા હતા.

૯૯૩ પ્ર. વીરશાસનની જ્યંતિ ક્યારે ઉજવાય અને કેમ ?

ઉ. સનાતન જૈનધર્મમાં શ્રાવણ વદ એકમથી નૂતન વર્ષનો આરંભ થાય છે. જ્યોત્ષી આરો પણ તે જ દિવસથી શરૂ થશે, તે દિવસે ભગવાન મહાવીરની દિવ્ય ધ્વનિ છૂટવાનો પ્રથમ દિવસ છે. ભગવાનને વૈશાખ સુદ દશમે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું હતું, તે વખતે ઈંદ્રોએ આવી સમવશરણુની રચના કરી હતી. તેને ધર્મસભા કહે છે, પરંતુ કેવળજ્ઞાન થયા છતાં પણ ૬૬ દિવસ સુધી ભગવાનની

આ જીવ અને આ દેહ એવો ભેદ જે ભાસ્યો નહીં,
પરંપણ કીધાં ત્યાં સુધી, ભાક્ષાર્થ તે ભાખ્યાં નહીં.

દિવ્ય ધ્વનિ ન છૂટી. તેનું કારણ તે સમયે સભામાં ભગવાનની વાણી ઝીલી, અહણુ કરી શકે એવો મહાન પાત્ર યોગ્ય જીવ કોઈ ઉપસ્થિત નહોતો. ઈંદ્રે અવધિજ્ઞાનથી જાણ્યું કે આવી પાત્ર જીવ ઈંદ્રભૂતિ છે, એટલે બ્રાહ્મણના વેશમાં તેમની પાસે જઈને અમુક પ્રશ્નો કર્યા અને તેનો જવાબ ન આપડતાં તેઓ વીર ભગવાનના પાસે જવા નીકળ્યા. ત્યાં માનસ્થાંભને દેખતાં જ તેમનું માન ગળી ગયું, અને જેવા સમવશરણુમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ ભગવાનની વાણી છૂટી, ગૌતમ સ્વામીને આત્મભાન, નિર્ગ્રંથ મુનિદશા, મન.પર્યાયજ્ઞાનાદિ બધું પ્રગટ થયું અને ગણુધર પદવી મળી. તે છે શ્રાવણુ વદ એકમનો મંગળ દિવસ. તે જ રાત્રિના આગળ પાછળના બે પહરમાં એક એક અંતમુહૂર્તમાં જ ૧૨ અંગ અને ૧૪ પૂર્વની રચના કરી; તે રચનાનો મહાન દિવસ અને ભગવાનની દિવ્ય ધ્વનિ છૂટવાનો પહેલો દિવસ શ્રાવણુ વદ એકમ. ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ સમજવાવાળો પાત્ર જીવ હોય ત્યારે તેને નિમિત્તભૂત વાણી મળ્યા વગર રહેતી નથી. આડ ઊગવાનું હોય અને વરસાદ ન પડે એવું બનતું નથી.

૯૯૪ પ્ર. એમ શબ્દનું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉ. અરિહંત ભગવંત, સિક્ક ભગવંત, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ-એઓનો એકેકા પ્રથમ અક્ષર લેતાં, “અસિઆહિસા” એવું મહત્ત્વ ભૂત વાક્ય નીકળે છે. જેનું ઈ એવું યોગબિન્દુનું સ્વરૂપ થાય છે. અહીં અક્ષરોનો આ શબ્દ બધા મંત્રોનો રાજ છે. “અ”નો અર્થ અધો લોક, “હિ”નો અર્થ ઉર્ધ્વલોક અને “મ”નો અર્થ મધ્ય લોક આમ તેના ગર્ભમાં ત્રણ લોક આવી જાય છે. ઈ કારનો અર્થ છે નાદ, કંઠ, તાળુ, જીભ, હોઠ આદિમાં કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા અથવા કંપન ઉત્પન્ન કર્યા વગર ઉત્પન્ન થવાવાળી સામાન્ય ધ્વનિ.

વળી “અ”નો અર્થ છે અનુસ્મૃતિ, કેમ કે, “ક” “ખ” આદિ વગેરે શબ્દોમાં “અ” અનુક્તરૂપથી અનુસ્મૃત (અધ્યાર) રહે છે.

જહાં રાત તહાં કામ નહિ, કામ નહિ તહાં રામ;
તુલસી દોનોં ના રહે, રવિ રજની એક કામ.

“ઉ”નો અર્થ ઉત્પાદ, અને “મ”નો અર્થ વિરામ એટલે નાશ અથવા વ્યય. આમ ઉત્પાદ વ્યય તથા આ બન્નેમાં અનુસ્યુત (અધ્યાર) ધ્રૌવ્ય, ત્રણે એકી સાથે ઝૂમાં રહેલાં છે. ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્ય એ ત્રણે કાળ, ઉર્ધ્વ, અધો મધ્ય એ ત્રણે લોક, જગત, સ્વપ્ન, સુષુપ્ત એ ત્રણે અવસ્થાઓ, સકળ શ્રુતગ્નન, ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે સ્વભાવ, આ બધા ખીજરૂપે તેમાં સમાયેલા છે. એવો કોઈ પણ વિષય નથી કે જે તેના ગર્ભમાં સમાયેલો ન હોય. નિશ્ચયથી ઝૂ કારનો અર્થ પોતાનો શુદ્ધ આત્મા છે અને વ્યવહારથી ભગવાનની દિવ્યધ્વનિ છે.

૯૯૫ પ્ર. કયા અક્ષરો મળીને ઝૂ શબ્દ થાય છે ?

ઉ. અરિહંત, અશરીરી (સિક્ક), આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને મુનિ (સાધુ) એ પાંચે પરમ ગુરુના પ્રત્યેકના પહેલા અક્ષર લેતાં અ+અ+આ+ન+ન+મ=એમ શબ્દ થાય છે. એના ધ્યાનથી, ક્રમે કરી, સિક્કપદ પર્યંતની પરમાત્માદેશને પ્રગટાવી જીવ કૃતાર્થ થાય છે. પાંચે પરમેષ્ઠિતું ટૂંકું રૂપ તે ઝૂ છે. વેદાંતવાળા પણ ઝૂ કહે છે. વેદાંતમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર મળી ઝૂ થયો છે એમ કહે છે. બ્રહ્મા એટલે ‘અજ’ તેનો ‘અ’, વિષ્ણુનો “ઉ” અને મહેશ્વરનો ‘મ’ મળી ઝૂ શબ્દ થયો છે, એમ કહે છે. સ્થાનકવાસીમાં તે ઝૂની માન્યતા જ નથી. પ્રવેતાંબરના આગમમાં એક સ્થાન પર તે એમ આવે છે કે ઝૂ બ્રહ્મણુ સંપ્રદાયમાં હોય છે. (દિગંબર શાસ્ત્રોમાં ઉપર મુજબ મહત્ત્વ છે.)

૯૯૬ પ્ર. “ઙ્ઙ શાંતિ, શાંતિ,” શબ્દો વારંવાર વાપરીએ છીએ પણ શાંતિનો અર્થ-શુ છે ?

ઉ. સર્વ જ્ઞાની પુરુષોએ “શાંતિ” એટલે બધા વિભાવપરિમાણથી થાકવું નિવૃત્ત થવું તે, અને શાંતિને સર્વ ધર્મોનો આધાર કહ્યો છે.

૯૯૭ પ્ર. ગ્રંથ વાંચવાનું શરૂ કરતાં પહેલાં મંગળાચરણનું ઉચ્ચારણ કેમ હોય છે ?

જો પરનો થઈશ કર્તા, તો આઈશ અનેક ખતા,
મેળવવા તારી મતા, બની જ માત્ર જ્ઞાતા.

ઉ. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે બાહ્યવૃત્તિમાંથી આત્મવૃત્તિ કરવી છે. પ્રથમ મંગળાચરણ કરવાથી શાંતપણું પ્રવેશ કરે છે તે ગ્રંથ કરીથી. વાંચતાં અથવા ગમે તે ભાગથી તે વાંચવાનું શરૂ કરતાં પ્રથમ મંગળાચરણ કરવું તે શાસ્ત્ર પદ્ધતિ છે.

૯૯૯ પ્ર. મંગલનો અર્થ કહો ?

ઉ. “મંગ” એટલે પાપ, તેને “ગલ” એટલે ગાળે તથા “મંગ” એટલે સુખ તેને “લ” એટલે લાભ-દાઈતિ અર્થાત્ તેને મંગલ કહે છે. પૂર્વ સંચિતકર્મોના વિનાશને મંગળ કહે છે.

૯૯૯ પ્ર. જો નવકાર મહામંત્રથી પૂર્વ સંચિત કર્મોના વિનાશ થઈ શકે છે તો જિન કથિત અધ્યાત્મ (શાસ્ત્ર) સૂત્રોનું અધ્યયન વ્યર્થ થશે, કારણ કે તેનાથી થતો કર્મક્ષય તો જિન નમસ્કાર મંત્રથી જ થઈ શકે છે.

ઉ. તે કોઈ દોષ નથી, કારણ કે સૂત્ર અધ્યયનથી તો સામાન્ય કર્મોની નિર્જરા થાય છે, અને મંગલથી સૂત્ર અધ્યયનમાં વિદન ઉત્પન્ન કરનાર કર્મોના વિનાશ થાય છે, એ પ્રમાણે બંનેનો વિષય ભિન્ન છે.

૧૦૦૦ પ્ર. સૂત્ર (શાસ્ત્ર) અધ્યયનથી વિદન ઉત્પન્ન કરનાર કર્મોના વિનાશ થઈ જાય છે તો પછી આ મંગલ નમસ્કારમંત્રથી મંગળ કરવાની કાંઈ જરૂર રહેતી નથી ?

ઉ. એમ નથી, કારણ કે સૂત્ર (શાસ્ત્ર)નો અર્થ જ્ઞાન અને અભ્યાસ. જ્યાં સુધી તેમાં વિદન ઉત્પન્ન કરનારાં કર્મોના નાશ ન થાય ત્યાં સુધી સંભવતો નથી.

૧૦૦૧ પ્ર. જો જિનેન્દ્ર નમસ્કાર (નવકારમંત્ર) ફક્ત સૂત્ર (શાસ્ત્ર) અધ્યયનમાં વિદન કરવાવાળાં કર્મોના જ વિનાશ કરે છે તો પછી તેને મરણ સમયે તેનો ઉચ્ચાર, જાપ ન કરવો જોઈએ કારણ કે ત્યાં તે સમયે તેનું કોઈ ફળ નથી.

ઉ. આ કોઈ દોષ નથી, કારણ કે નમસ્કારમંત્ર ફક્ત સૂત્ર (શાસ્ત્ર)

રહ્યા ન રાણા રાણ્યા, સુર નર મુનિ સમેત,
તું તો તરણા તુલ્ય છો, ચેત ચેત નર ચેત.

અધ્યયન વખતે આવતાં જ કર્મેણી જ વિનાશ કરે તેવો ઢોઈ નિયમ નથી.

૧૦૦૨ પ્ર. તે પછી આ નવકારમંત્ર એક જ છે અને એક જ થઈને અનેક કાર્યોના કરવાવાળો કેવી રીતે હોય ?

ઉ. આ પંચ પરમેષ્ઠિને નમસ્કારમંત્ર સર્વ પાપોના નાશ કરનાર છે અને સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગળ છે, અને તે મંત્ર એકલો જ ધર્મા કર્મેણી ક્ષય કરવામાં સમર્થ છે એમ નથી, કારણ કે એમ હોય તો જ્ઞાન અને ચારિત્રના અભ્યાસની નિષ્ફળતાનો પ્રસંગ આવે. એથી ધર્મા કાર્યોના આરંભમાં જિનેન્દ્ર નમસ્કાર કરવા જોઈએ, કારણ કે તેમ ક્યાં વગર આરંભ કરેલા કાર્યોની સિદ્ધિ બનતી નથી. વળી શાસ્ત્ર આદિમાં મંગળ એટલા માટે કરવામાં આવે છે કે શિષ્ય શીઘ્ર જ શાસ્ત્રમાં નિપૂણ થાય. મધ્યમાં મંગલ કરવાથી નિર્વિદન કાર્ય સમાપ્ત અને અન્તમાં કરવાથી વિદ્યા અને વિદ્યાનું ફળ પ્રાપ્ત થાય.

૧૦૦૩ પ્ર. મંગળાચરણ કરીને શરૂ કરેલાં કાર્યોમાં વિદન પડેલાં જોવામાં આવે છે અને તે ક્યાં વગર શરૂ કરેલાં કાર્યો વિદનના વગર પૂર્ણ થતાં જોવામાં આવે છે તેથી જિનેન્દ્ર નમસ્કાર વિદનવિનાશક ન કહી શકાય ?

ઉ. આ ઢોઈ દોષ નથી, કારણ કે જેમ ઢોઈ રોગની દવા કરી હોય તો પણ તે મટતા નથી અને જેની ઢોઈ દવા ન કરી હોય તેનો વિનાશ થતો ઠેર ઠેર દેખવામાં આવે છે તેમ છતાં પણ કાળી મરી આદિ દવાઓમાં ઔષધિ ગુણો તો કાયમ છે જ, તે ગયો નથી. જેમ દવાનો ઔષધિગુણ ઢોઈ રોગી ઉપર અસર ન કરે તો તે ગુણ નષ્ટ થયેલો માનતા નથી પણ એમ સમજાવે ક્ષીએ કે અસાધ્ય વ્યાધિઓને છોડી ફક્ત સાધ્ય વ્યાધિ ઉપર તેની અસર મનાય છે, તે પ્રમાણે જિનેન્દ્ર નમસ્કાર પણ વિદન વિનાશક જ માનવા યોગ્ય છે કારણ કે તેની અસર પણ અસાધ્ય વિદનો

સાર્થક કર હંસ તારો, દેવ દુર્લભ જન્મારો,
સાચા મોતીનો કર ચારો, તણ ગોખર ને ગારો.

(નિકાચિત કર્મો)ને છોડી સાધ્ય વિઘ્નો (કર્મો)ના વિનાશ કરવામાં દેખાય છે. વળી નવકારના જ્ઞાન અને ધ્યાનની સહાયતાથી તે સમય દરમિયાન અસાધ્ય વિઘ્ન ઉત્પાદક કર્મોના પણ અભાવ જ હોય છે. પૂરા જ્ઞાન અને ધ્યાનથી કરેલા નમસ્કાર સંપૂર્ણ અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ, અને મંદ શ્રદ્ધાનથી કરેલા નમસ્કાર જ્ઞાન્ય કહેવાય છે. બાકી અસંખ્યાત ભેદો (માણસો તેટલા ભેદ) પ્રમાણે લિન્ન લિન્ન નમસ્કાર મધ્યમ છે. (ઉપરોક્ત પ્રશ્નોત્તર અંશે વ્યવહાર અપેક્ષાએ ક્થન છે.).

૧૦૦૪ પ્ર. આ નવકારમંત્રથી કોને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે ?

ઉ. આ મંત્રથી પાંચ ગુરુઓ અને તેમની સ્થાપનાઓને પણ નમસ્કાર કરવામાં આવે છે. સકલજિન અને દેશજિન એમ જિન બે પ્રકારે છે. જેમને ઘાતિયાં કર્મોના ક્ષય કર્યો છે તે સકલજિન કહેવાય છે. તેઓ અરિહંત અને સિદ્ધ છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ ત્રિવ્ર કષાય, ઈન્દ્રિયો અને મોહ જીતીને લેવાથી તે દેશજિન કહેવાય છે.

૧૦૦૫ પ્ર. સકલજિનને નમસ્કાર પાપનો નાશ કરનાર ભલે હોય, કારણ કે તેમનાંમાં બધા જ ગુણો હોય છે. પણ દેશજિનોને કરેલા નમસ્કાર પાપનો નાશ કરનાર નથી હોઈ શકતા કારણ કે તેઓ સર્વગુણ સંપન્ન નથી ?

ઉ. ના, કારણ કે સકલજિનોની માફક દેશજિનોમાં પણ રત્નત્રય હોય છે અને રત્નત્રય સિવાય સકલજિનમાં સતદેવ થવાને યોગ્ય અન્ય કોઈ ગુણ નથી. તેથી સકલજિનોના નમસ્કારની જેમ દેશજિનોને નમસ્કાર પણ બધાં કર્મોને ક્ષય કરનાર છે, એમ નક્કી કરવું જોઈએ.

૧૦૦૬ પ્ર. સકલજિનો અને દેશજિનોમાં સ્થિત રત્નત્રયની સમાનતા હોવી શક્ય નથી, કારણ કે સંપૂર્ણ અને અસંપૂર્ણની સમાનતા એ પરસ્પર વિરોધી વાત છે ?

આત્મ ભ્રાન્તિ સમ રોગ નહિ, સદ્ગુરૂ વૈધ સુભાણુ,
ગુરૂ આજ્ઞા સમ પથ્ય નહિ, ઔષધ વિચાર ધ્યાન.

ઉ. ના, કારણ કે જ્ઞાન, -દર્શન અને ચારિત્રના સંબંધી સમાનતા તેમનામાં છે. અને અસમાનતાનું કાર્ય અસમાન જ હોય તેવા નિયમ નથી, જેમ સંપૂર્ણ અગ્નિ દ્વારા બાળવાનું કાર્ય તેની એક ચિનગારીમાં પણ જોવામાં આવે છે, વળી અમૃતના સેંકડો ઘડાથી કરેલ નિર્વિષકરણ આદિ કાર્ય એક ઢાંકણીમર અમૃતથી પણ થાય છે. તે સિવાય, દેશજિનોના રત્નત્રય અને સક્લ જિનોના રત્નત્રયમાં કાંઈ અંતર નથી. અને આવિર્ભાવ (પ્રગટ) થયેલ (શુભો, શક્તિઓ) અને અનાર્વિભાવ (અપ્રગટ થયેલ ગુણ-શક્તિઓ)થી પાડેલ ભેદ સમાનતાને ખંડિત કરતા નથી કારણ કે અવિભૂત સૂર્યમંડળ અને અનાર્વિભૂત (વાદળાથી છૂપાયેલ) સૂર્યમંડળ સમાન જ છે.

૧૦૦૭ પ્ર. સ્વસ્તિકનો શું અર્થ છે અને તેના ચિહ્નનું શું મહત્ત્વ છે ?

ઉ. સ્વસ્તિક શબ્દ ત્રણ ધાતુઓનો બનેલો છે. “સ્વ”=શુભ; “અસ્તિ”=સ્થિતિ અને “ક” (પ્રારિત). શુભ સ્થિતિની પ્રારિતના સંકેતરૂપે બધા આર્ય ધર્મોમાં શુભ અને શુકનિયાળ ચિહ્ન ગણવામાં આવે છે, અને તે પ્રમાણે વપરાય છે. જૈન ધર્મમાં સ્વસ્તિકને અષ્ટશુભ ચિહ્નોમાંનું એક શુભ ચિહ્ન ગણવામાં આવ્યું છે. અમુક જૈનો સ્વસ્તિકને સિદ્ધનો સંકેત ગણે છે. સાતમા તીર્થંકર સુપાર્શ્વનાથનું તે લાંબન જ સ્વસ્તિક છે.

૧૦૦૭અ પ્ર. માનસ્તંભ એટલે શું ?

ઉ. તીર્થંકરોની સભામાં માનસ્તંભ હોય છે. ભગવાનના સમવશરણમાં ચાર બાજુએ ચાર માનસ્તંભ હોય છે. તેને દેખીને માન ગળી જાય છે. ભવનપતિ, વ્યંતર તથા વૈમાનિક દેવલોકમાં તીર્થંકરોની શાશ્વત પ્રતિમા હોય છે, ત્યાં માનસ્તંભ હોય છે. પહેલા દેવલોકનો માનસ્તંભ ૩૬ જોજનનો બીચો છે, એવા અનેક માનસ્તંભ છે. તે માનસ્તંભમાં નીચે છ અને ઉપર છ જોજન મૂકીને ૨૪ જોજનની અંદર ભરતક્ષેત્રના તીર્થંકરો

પાંચ પહોર ધંધા માંહીને, ત્રણ પહોર મુચાય,
એક પહોર પણ પ્રભુના જમ્યા, મુક્ત કયાંથી પમાય !

માટેના દાગીના તથા કપડાં રહે છે. સાધારણ માણસને તે જોવા પણુ ન મળે તેવા માનસ્તંભમાં રત્નનાં મોટાં શીકાં હોય છે. તેમાં પટારા હોય છે ને ભરતક્ષેત્રના તીર્થંકરો જન્મે ત્યારથી દીક્ષા લે ત્યાં સુધી તેમના માટે વસ્ત્ર, દાગીના તે સ્વર્ગમાંથી ઈન્દ્રો લાવે છે. ઐરાવત ક્ષેત્રના તીર્થંકરો માટે દાગીના, વસ્ત્ર ખીજા દેવલોકના માનસ્તંભમાં રહે છે, ને ત્યાંથી દેવો લાવે છે. મહાવિદેહના તીર્થંકરો માટે દાગીના વગેરે સનતકુમાર ને માહેન્દ્ર દેવલોકના દેવો લાવે છે. વર્ણી માનસ્તંભ માનીઓનાં માન ગાળવામાં નિમિત્ત છે. તેને જોઈને જીવો વિચારે કે આ વૈભવ જોના છે તે આત્મા કેવો ? વર્તમાન ભારતમાં પણ ઘણી જગ્યાએ માનસ્તંભ છે. માનસ્તંભ તે કિર્તીસ્થંભ નથી પણ ધર્મસ્તંભ છે, તેને દેખતાં જ મિથ્યાદષ્ટિનાં માન ગળી જાય છે. (જુ. પ્ર.૯૯૩)

૧૦૦૮ પ્ર. દુઃખી જીવનો દુઃખથી છૂટકારો કરવા કોઈ તેને ગોળીથી ઠાર કરે તો ?

ઉ. તે તો હિંસા જ છે; ને આહિંસા ધર્મના સ્વરૂપની તેને ખબર નથી.

૧૦૦૯ પ્ર. સિંહ-સર્પ-વીંછી વગેરે પ્રાણીઓને મારવા તે શું છે ?

ઉ. તે પણ હિંસા જ છે.

૧૦૧૦ પ્ર. ખીજા જીવોનું મરણ કે જીવન આ જીવ કરી શકે છે ?

ઉ. ના, તેનું જીવન-મરણ તેના આયુને આધીન છે.

૧૦૧૧ પ્ર. બધા જીવોથી મૈત્રીભાવ રાખવો તે શુભરાગ છે ને ?

ઉ. બધા આત્માઓ સિદ્ધ સમાન છે, કોઈ પ્રત્યે રાગરૂપે નહિ, એવો મૈત્રીભાવ તે જ્ઞાતા દષ્ટારૂપ ભાવ છે, શુભરાગ નથી.

૧૦૧૨ પ્ર. પરવસ્તુના કારણે જીવથી હિંસા થાય છે ?

ઉ. ના; જીવના પોતાના ક્ષાયભાવથી જ હિંસા થાય છે.

૧૦૧૩ પ્ર. હિંસામાં કોણ હણાય છે ?

ઉ. જીવના પોતાના ચૈત-યપ્રાણ હણાય છે.

મૂકી દે આ દેહની વેઠ, પહોંચવું હોય જો તારે ઠેક,
તું સેવક અને તું જ શેઠ, સમજીને હવે સ્વમાં પેઠ.

તપ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય

૧૦૧૪ પ્ર. તપના મુખ્ય કેટલા પ્રકાર ?

ઉ. બે, બાહ્ય અને અભ્યંતર અથવા અંતરંગ.

૧૦૧૫ પ્ર. બાહ્યતપ કેટલા પ્રકારનો છે ?

ઉ. છ પ્રકારનો.

- (૧) અનશન : આહારનો ત્યાગ કરવો તે. ખાદ્ય, સ્વાદ્ય, લેહ્ય (ચાટવાના), પેય (પીવાના) ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ.
- (૨) ઉણાદરી : ભૂખ કરતાં ઓછું ખાવું તે, પેટના બે ભાગ અન્નાદિથી અને એક ભાગ પાણીથી ભરી એક ભાગ ખાલી રાખવો.
- (૩) વૃત્તિસંક્ષેપ અથવા વૃત્તિપરિસંખ્યાન : ભિક્ષા લેવા જતી વખતે કોઈ પ્રતિજ્ઞા લેવી અને તે પૂર્ણ થાય તો જ તે દિવસે આહાર લેવો.
- (૪) રસપરિત્યાગ : ગળપણુ, મીઠું, દૂધ, દહીં, ઘી, તેલ એ છ રસમાંથી એક અથવા અનેકનો ત્યાગ.
- (૫) વિવિક્ત શય્યાસન અથવા પ્રતિસંલીનતા : એકાંતમાં શયન અને આસન (સૂવા બેસવાનું) રાખવું અને ઈન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખવી તે.
- (૬) કયાકલેશ : દેહને જ્ઞાન સહિત કરણી કરવામાં કષ્ટ આપવું તે અને શરીરનું સુખિયાપણું મટાડવા કઠણ કઠણ સ્થાનો ઉપર જઈ તપ કરવું.

૧૦૧૬ પ્ર. અભ્યંતર અથવા અંતરંગ તપ કેટલા પ્રકારનો છે ?

ઉ. છ;

- પ્રાયશ્ચિત : કરેલા પાપનો પશ્ચાતાપ કરવો અને તે દોષનો દંડ લઈ શુદ્ધ થવું. (પ્રાયશ્ચિતના ભેદો માટે જુઓ પ્રશ્ન ૧૧૧૧).
- વિનય : ધર્મ અને ધર્માત્માઓનું સન્માન. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને ઉપચાર એ ચાર પ્રકાર વિનયના છે.
- વૈયાવૃત : મુનિવરોના દશ ભેદે કરીને, (જુઓ પ્રશ્ન ૧૨૦૯), વૈયાવૃત્ય પણ દશ પ્રકારની છે. કાયાની પ્રવૃત્તિથી, અથવા અન્ય દ્રવ્ય વડે દુઃખ વેદના આદિ દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિથી વૈયાવૃત્ય થાય છે. દશ પ્રકારના મુનિઓમાંથી કોઈને રોગ થાય, પરિષ્કોને લીધે ખેદ પામે, શ્રદ્ધા ખગડી જાય ત્યારે ઉપચાર કરવો તે વૈયાવૃત્ય છે. વૈયાવૃત્યથી સંયમનું સ્થાપન, દુઃખજાનો અભાવ, પ્રવચનમાં વાત્સલ્યપણું અને સનાથપણું ઈત્યાદિ અનેક ગુણ પ્રગટે છે.

પોતાના ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માને રાગદ્વેષાદિ દોષોથી લોપાવા ન દેવો, પોતાના આત્માને લગવાનના પરમાગમમાં લગાવી દેવો, દશ લક્ષણરૂપ ધર્મમાં લીન કરવો, કામ, કેધ, લોભાદિક કષાયને તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયોને આધીન થવા ન દેવો તે આત્માની વૈયાવૃત્ય છે.

જે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે હકાય જીવની રક્ષા કરવામાં સાવધાન છે તેને સમસ્ત પ્રાણીઓની વૈયાવૃત્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્વાધ્યાય : શાસ્ત્રોતું પઠન, પાઠન અને મનન. (તેના ભેદો માટે જુઓ પ્રશ્ન ૧૩૨)

ધ્યાન : ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાનમાં આત્માને જોડવો તે.

કાયોત્સર્ગ : અથવા વ્યુત્સર્ગ-શરીરાદિ ઉપરથી મમતાનો ત્યાગ કરી નિશ્ચળપણે ધ્યાનમાં રહેવું તે અભ્યંતરોપાધિવ્યુત્સર્ગ.

વિભાવ પરિણામ “ભાવકર્મ” છે. પુદ્ગલ સંખંધ “દ્રવ્યકર્મ” છે.

ધન, ધાન્ય, મકાન આદિ બાહ્ય વસ્તુઓમાંથી મમતા ઉઠાવવી તે બાહ્યોપાધિવ્યુત્સર્ગ.

વળી અંતરંગ તપોમાં પણ પ્રાયશ્ચિત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય, ત્યાગ અને ધ્યાનરૂપ ક્રિયામાં બાહ્ય પ્રવર્તન છે તે તો બાહ્ય તપ જેવું જ બાહ્યવું તેથી પ્રાયશ્ચિત આદિ બાહ્ય સાધન પણ અંતરંગ તપ નથી. પરંતુ એવું બાહ્ય પ્રવર્તન થતાં જે અંતરંગ પરિણામોની શુદ્ધતા થાય તેનું નામ અંતરંગ તપ બાહ્યવું અને ત્યાં જ નિર્જરા છે, બંધ થતો નથી.

એટલું જ સમજી લેવું કે-નિશ્ચયધર્મ તો વીતરાગભાવ છે તથા અન્ય અનેક પ્રકારના ભેદો નિમિત્તની અપેક્ષાએ ઉપચારથી કહ્યા છે તેને વ્યવહારમાત્ર ધર્મ-સંજ્ઞા બાહ્યવી. આ રહસ્યને અજ્ઞાની બાહ્યતો નથી તેથી તેને નિર્જરાનું-તપનું પણ સાચું શ્રદ્ધાન નથી.

૧૦૧૭ પ્ર. તપ બાર પ્રકારે કહ્યું છે પણ તેમાં સૌથી ઉત્તમ તપ કોને કહેલ છે ?

ઉ. બાહ્ય અને અભ્યંતર એમ બાર પ્રકારના તપમાં સ્વાધ્યાય જેવું કોઈ તપ નથી, હૃદયું નહિ અને હશે પણ નહિ.

૧૦૧૮ પ્ર. આવશ્યક કોને કહ્યાં છે ?

ઉ. અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોય તેને આવશ્યક કહેવાય છે. સામાયિક, ચોવીસ જિનનું સ્તવન, વંદના, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન આ છ આવશ્યક છે.

તૃણ અને સોનું, શત્રુ અને મિત્રમાં સમભાવ રાખવો એને સામાયિક કહે છે.

આત્માનું ધ્યાન ધરે તેનું એ (પરમાર્થિક પ્રતિક્રમણ) કહેવાય. ધ્યાન જ સમસ્ત અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ છે.

શરીરની મમતાને છોડી દેવી તેનું નામ કાયોત્સર્ગ આવશ્યક છે.

જનપદ નિજપદ એકતા, ભેદભાવ નહીં કાંઈ;
લક્ષ થવાને તેહનો; કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાઈ.

આત્માનું ધ્યાન ધરે છે એનું એ પ્રત્યાખ્યાન નામનું આવશ્યક છે. આ છ આવશ્યક પરમાગમમાં છ છ પ્રકારે કહ્યા છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ. એ છ ભેદે દરેક આવશ્યક જાણવા યોગ્ય છે.

૧૦૧૯ પ્ર. યમ, નિયમ અને સંયમમાં શું ફેર છે ?

ઉ. યમ : આખા જીવન માટે જે વ્રત લેવામાં આવે તે, જેમકે પાંચ અજીવ્રત કે મહાવ્રત.

નિયમ : જે થોડા વખત માટે ખાસ નિયમ કરીએ તે-જેમકે મૌન, ઉપવાસ વગેરે-વ્રત કરતાં નિયમ વધુ પૂર્ણ રીતે પાળવાના હોય છે.

સંયમ : પાંચ ઇન્દ્રિય ને છટ્ટા મનના નિગ્રહરૂપ એમ છ પ્રકારે અને છકાય જીવની રક્ષા મળી ૧૨ પ્રકારે પાળે-આત્માને રૂડી રીતે કાળૂમાં રાખવો એનું નામ સંયમ છે. (સંયમ એટલે દીક્ષા).

પાંચ વ્રતો ધારણ કરવાં, પાંચ સમિતિ પાળવી, ચાર કષાયોને રોકવા, ત્રણ દંડ (મન દંડ, વચન દંડ, કાય દંડ)નો ત્યાગ કરવો અને પાંચ ઇન્દ્રિયોનો જ્ય કરવો; તેને વીતરાગ લગવાને સંયમ કહ્યો છે. મન, વચન, કાયની અશુભ પ્રવૃત્તિને દંડ કહેવાય છે. નરક, તિર્થંચ અને દેવગતિમાં તો સંયમ હોય નહીં; કાઈ તિર્થંચને દેશવ્રત પોતાના પર્યાય પ્રમાણે કદાચિત હોય છે.

૧૦૨૦ પ્ર. ત્યાગ અને વૈરાગ્યમાં શો ફેર ?

ઉ. ત્યાગ એટલે કાઈ બાહ્ય વસ્તુ અથવા અંતરના વિભાવભાવને છોડવા તે. અને વૈરાગ્ય એટલે વિન્નરાગ=રાગ નહીં તે. એટલે આસક્તિ રહિત થવું. સંસાર, શરીર અને ભોગ એ ત્રણેથી ઉદાસીનતા, તે વૈરાગ્ય. વસ્તુ છોડે પણ આસક્તિ રહે એમ બને. જે આસક્તિ એટલે રાગને દૂર કરે તો જ તે વસ્તુનો ત્યાગ ટકે. તેથી આસક્તિ છે ત્યાં સુધી ખરો ત્યાગ નથી. આત્મપરિણામથી

ખાણુ મૂત્ર મળની, રોગ જરાનું નિવાસનું ધામ,
કાયા એવી ગણીને, માન ત્યજીને કર સાર્થક આમ.

જેટલો અન્ય પદાર્થનો તાદાત્મ્ય અધ્યાસ નિવર્તવો તેને શ્રી જિન ત્યાગ કહે છે.

૧૦૨૧ પ્ર. ત્યાગના કેટલા પ્રકાર છે ? ત્યાગ અને વૈરાગ્યનો પૂર્વાપર સંબંધ છે ?

ઉ. ત્યાગના બે પ્રકાર છે : એક બાહ્ય અને બીજો અભ્યંતર. તેમાંનો બાહ્ય ત્યાગ તે અભ્યંતર ત્યાગને સહાયકારી છે. ત્યાગ સાથે વૈરાગ્ય જોડાય છે, કારણ કે વૈરાગ્ય થયે જ ત્યાગ થાય છે.

૧૦૨૨ પ્ર. ઉદાસીનતા અને વીતરાગતા એક જ છે કે ફેર છે ?

ઉ. વીતરાગતા હોય ત્યાં રાગ ન હોય, રાગનાં કારણ દૂર કર્યાં હોય. ઉદાસીનતામાં રાગ આદિનાં કારણ હોવા જતાં સત્પુરુષના ઝોધે કે પોતાની પ્રગટ થયેલી દશાએ રાગદ્વેષમાં તણાઈ ન જવાય તેવી દશા સમજવા યોગ્ય છે. (કાઈ જ્ઞાનીઓએ ઉદાસીનતાનો અર્થ વીતરાગતા પણ વર્ણવેલ છે.)

૧૦૨૩ પ્ર. જ્ઞાન પહેલાં પ્રાપ્ત કરવું કે વિષય ભોગ પહેલાં ત્યાગવા ?

ઉ. બ્યાં સુધી જીવ વિષય ભોગને વશ હોય છે ત્યાં સુધી તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી, અને જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યાં વિના એકલી વિષય વિરક્તિથી જૂતકાળનાં કર્મેનો ક્ષય કરી શકતો નથી. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને વિષય ભોગ તજવો એ શ્રેષ્ઠ છે. તેમ જ આરિત્ર વિનાનું જ્ઞાન નકામું છે. શાસ્ત્રનો જ્ઞાતા હોય પણ જો વિષયોમાં આસક્ત હોય તો તેનું શાસ્ત્રજ્ઞાન વૃથા છે. શીલ એ જ વિશુદ્ધ તપ છે. જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એકબીજાને પ્રોત્સાહન આપનારાં છે. જ્ઞાન વગરનો વૈરાગ્ય તે ખરેખર વૈરાગ્ય નથી, પણ રુઢાયેલા ક્ષાય છે. પરંતુ જ્ઞાન નહિ હોવાથી જીવ ક્ષાયને ઓળખી શકતો નથી. જ્ઞાન સહિતનું જીવન નિયમથી વૈરાગ્યમય જ હોય છે.

૧૦૨૪ પ્ર. અનશનાદિ તપથી નિર્જરા થાય ?

ઉ. કેવળ બાહ્યતપથી તો નિર્જરા થાય નહિ. બાહ્યતપ તો શુદ્ધોપયોગ વધારવા અર્થે કરવામાં આવે છે. શુદ્ધોપયોગ નિર્જરત્વનું કારણ છે

જેના હૃદયને વિષે અજીમાત્ર પરદ્રવ્ય પ્રત્યે રાગ વર્તે છે, તે સર્વ આગમનો જાણનાર હોય તો પણ “સ્વમય” નથી જાણતો એમ જાણવું.

તેથી ઉપચારથી તપને પણ નિર્જરાતું કારણ કહ્યું છે. જે બાહ્ય દુઃખ સહન કરવું એ જ નિર્જરાતું કારણ હોય તો પણ વગેરે પણ ભૂખ-તૃષ્ણા સહન કરે છે.

- ૧૦૨૫ પ્ર. એ તો પરાધીનપણે સહન કરે છે, પણ સ્વાધીનપણે ધર્મચુદ્ધિથી ઉપવાસ આદિ તપ કરે તેને તો નિર્જરા થાય છે ને ?
- ઉ. ઉપવાસના પ્રમાણમાં જે નિર્જરા થાય તો નિર્જરાતું મુખ્ય કારણ ઉપવાસાદિક જ ઠરે, પણ એમ તો બને નહિ, કારણ કે-પરિણામ દુષ્ટ થતાં ઉપવાસ આદિ કરતાં પણ નિર્જરા થવી કેમ સંભવે ? અહીં જે એમ કહેશે કે અશુભ-શુભ-શુદ્ધરૂપ ઉપયોગ પરિણામે તે અનુસાર બંધ નિર્જરા છે, તો ઉપવાસ આદિ તપ નિર્જરાતું મુખ્ય કારણ ક્યાં રહ્યું ? ત્યાં તો અશુભ-શુભ પરિણામ બંધના કારણ હ્યાં, તથા શુદ્ધ પરિણામ નિર્જરાતું કારણ હ્યું. (જુઓ, પ્રશ્ન-૧૧૧૩).

- ૧૦૨૬ પ્ર. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં “તપસા નિર્જરા ચ” એમ શા માટે કહ્યું છે ?
- ઉ. શાસ્ત્રમાં “ધર્મચા નિરોધસ્તપઃ” એમ કહ્યું છે. ધર્મચાને રોકવી તેનું નામ તપ છે. શુભ અશુભ ધર્મચા, ભાવો મટતાં ઉપયોગ શુદ્ધ થાય છે ત્યાં નિર્જરા થાય છે તેથી તપ વડે નિર્જરા કહી છે. જ્યાં કષાય, વિષય અને આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેને ઉપવાસ બળવો, બાકીનાને શ્રી ગુરુ લાંબણુ કહે છે. તપ તો જગતમાં ઘણા કરે છે, પણ સમ્યક્દષ્ટિને જ સકામ નિર્જરા થાય છે. તપથી નિર્જરા થાય એમ કહ્યું તે સમ્યક્જ્ઞાન સહિત તપથી. સમ્યક્પૂર્વકના તપ દ્વારા કર્મની નિર્જરા થાય છે તેને શુદ્ધ ઉપયોગ પણ કહેવાય છે. શુદ્ધ ઉપયોગમાં જીવની રમણતા થતાં, ધર્મચાનો નિરોધ થાય છે તે સંવર છે. જે સમયે ધર્મચાનો નિરોધ થાય છે તે જ સમયે સંવર પ્રગટે છે. સંવર પ્રધાન કારણ છે અને નિર્જરા ગૌણ કારણ છે. સંવર વિના નિર્જરા થાય નહીં.

જે સર્વ સંગ માત્રથી મુક્ત થઈ, અનન્યમયપણે આત્મ-સ્વભાવમાં સ્થિત છે, નિર્મલ જ્ઞાતા-દૃષ્ટા છે તે “સ્વ-ચારિત્ર” આચરનાર જીવ છે.

ધમ્મજા નિરોધ થતાં જ ઉપયોગની શુદ્ધિ થાય છે, તે જ સાચું તપ છે.

૧૦૨૭ પ્ર. જ્ઞાન રહિત વૈરાગ્યને ઝુંઘાયેલો કષાય કેમ કહ્યો ?

ઉ. આત્માના જ્ઞાન, ભાન રહિત કષાયની મંદતાના વૈરાગ્યરૂપ પરિણામમાં દુષ્પાયેલો કષાય ટળ્યો નથી. જ્યારે આ દુષ્પાયેલો કષાય પ્રસ્ફુટિત થશે, ત્યારે (તે જીવ) નરક નિગોદમાં ચાલી જશે. ભલેને બહારથી રાજપાટ, સ્ત્રી, પુત્રાદિ છોડ્યાં હોય; પણ આત્મભાન વગર કષાય ટળતો નથી, ફક્ત દુષ્પાઈ જાય છે, અને કાળક્રમે ફરી પ્રસ્ફુટિત થઈ તીવ્ર કષાયના રૂપમાં ફરી પાછો પ્રગટ થાય છે.

૧૦૨૮ પ્ર. વ્રત, તપ, ભક્તિ, દાન વિગેરેથી આત્મકલ્યાણ થાય કે નહિ ?

ઉ. લાખ, કરોડ વર્ષ વ્રત, તપ, ભક્તિ કરે ને અપ્યન્ને રૂપિયાના દાન કરે એથી એને કાંઈ આત્મકલ્યાણ થઈ જાય ને આત્માનું જ્ઞાન થાય એ વીતરાગના પંથની રીત નથી. ભગવાન પરમાત્મા ત્રણ લોકના નાથ ઈન્દ્રોત્તી સમક્ષ આમ કહેતા હતા. આ હાહા ? આવી વાતો ? એક તો એકલા પાપના પોટલા બાંધી બાંધી ગૃહસ્થાશ્રમના ધંધા આડે નવરો ન થાય, વીસ વર્ષ, પચીસ વર્ષ, ત્રીસ વર્ષ, ચાલીસ વર્ષ અત્યારે તો સિત્તોર, સિત્તોર એંસી વર્ષ થાય ત્યાં સુધી ધંધો મૂકતો નથી. પ્રભુ ! તારા આત્માને માટે એક ક્ષણુ તો આપને બાપુ ! અહીં કહે છે કે એક વાર રાગને ડેણું માર્યું ને અંદર વીતરાગ પર્યાયથી આત્મા જણાય ત્યાં થાય કે આહાહા ! આવો આત્મા ! (અને ત્યાર પછી ધર્મની, આત્મકલ્યાણની શરૂઆત થાય.)

૧૦૨૯ પ્ર. શાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે કે-તપ આદિ કલેશ કરે છે તો કરો, પરંતુ જ્ઞાન વિના સિદ્ધિ નથી. તેનું શું કારણ ?

ઉ. જે જીવો તત્ત્વજ્ઞાનથી પરાડમૂખ છે, તથા તપથી જ મોક્ષ માને છે, તેમને એવો ઉપદેશ આપ્યો છે કે-“તત્ત્વજ્ઞાન વિના કેવળ તપથી જ મોક્ષ ન થાય”. પણ તત્ત્વજ્ઞાન થતાં રાગાદિક મટાડવા માટે તપ કરવાનો તો ત્યાં નિષેધ નથી, જે નિષેધ હોય તો

જડ ચેતન સંયોગ આ, બાણુ અનાદિ અનંત;
કોઈ ન કર્તા તેહનો, ભાષે જિન ભગવંત.

ગણધરાદિક શા માટે તપ કરે ? માટે પોતાની શક્તિ અનુસાર તપ કરવું યોગ્ય છે. તપ વિનાનું જ્ઞાન અને જ્ઞાન વિનાનું તપ તે બંને અકાર્ય છે. તેથી, જેનામાં જ્ઞાન અને તપ સંયુક્ત હોય તેને જ નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય. (જુઓ પ્રશ્ન-૯૩૯).

૧૦૩૦ પ્ર. ચારિત્રનું લક્ષણ (સ્વરૂપ) શું છે ?

ઉ. સ્વરૂપમાં ચરવું (રમવું) તે ચારિત્ર છે, અથવા પોતાના સ્વભાવમાં પ્રવર્તવું, શુદ્ધ ચૈતન્યનું પ્રકાશવું એવો તેનો અર્થ છે.

૧૦૩૧ પ્ર. નિશ્ચયનયથી સમ્યક્ચારિત્ર કેને છે ?

ઉ. જ્ઞાન તથા શ્રદ્ધા સહિત પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી, રાગદ્વેષ, મોહના વિકલ્પોથી રહિત થઈ જવું તે નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્ર છે. ચારિત્ર વિના શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન ઇચ્છિત ફળને આપી શકતાં નથી. આત્મામાં રમણુતા એ મુક્તિનો માર્ગ અને જૈન સિક્કાંતનો સાર છે. આ સ્વાનુભવને જ ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાન કહે છે. તેને શુદ્ધ યોગ કહે છે. તેને કારણસમયસાર કહે છે.

૧૦૩૨ પ્ર. નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્રનો સહજ ઉપાય બતાવો ?

ઉ. નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્ર અથવા આત્માનુભવની પ્રાપ્તિનો એક સહજ ઉપાય એ છે કે વિશ્વને અથવા સ્વરૂપને અવહારનયથી જ્ઞેવાનું બંધ કરી નિશ્ચયનયથી દેખવામાં આવે, તો નિશ્ચયનયથી દષ્ટિમાં જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ છ એ દ્રવ્યો પૃથક પૃથક પોતપોતાના મૂળ સ્વભાવમાં જ દેખાશે. પુદ્ગલનાં રૂપ શુદ્ધ પરમાણુરૂપે દેખાઈ આવશે; મકાન, વસ્તુ, વાસણ, આદિ અવસ્થાઓ બિલકુલ દેખાશે નહિ. સર્વે જીવો શુદ્ધ પરમાત્મા સમાન દેખાશે, આ દષ્ટિથી જ્ઞેવાથી રાગ દ્વેષની ઉત્પત્તિનાં સર્વ કારણો દૂર થશે. મોટા નાના, ઊંચા નીચા, મિત્ર શત્રુ, સ્ત્રી પુરુષ, માનવ પશુ એ સર્વ કલ્પનાઓ દૂર થઈ જશે. પરમ સમતાભાવ જાગૃત થશે. સમદષ્ટિ જ્ઞાતા આત્મા કેવળ પોતાના આત્માની તરફ ઉપયુક્ત થઈ, નિર્વિકલ્પતા આવી, સ્વરૂપમાં સ્થિરતા

જે જડ છે ત્રણ કાળમાં, ચેતન ચેતન હોય;
બંધ મોક્ષ તો નહિ ઘટે, નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ નહોય.

થઈ, સ્વાનુભવમાં સ્થિત થઈ જાય છે. આજ નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્ર છે.

૧૦૩૩ પ્ર. નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્ર ઉત્પન્ન થવાથી શું થાય ?

ઉ. જ્યાં સુધી આત્માનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્રનો ઉદય થતો નથી. વસ્તુતાએ સ્વાત્માનુભવ થવાથી મનનું મરણ જ થઈ જાય છે, અથવા લોપ થઈ જાય છે, અથવા તેનો અસ્ત થઈ જાય છે, સર્વ વિકાર મટી જાય છે. જેમ અગ્નિની જ્વાળા એક સાથે લાકડાને બાળી રહી છે, ભોજનને પકાવી રહી છે, અંધકારનો નાશ કરી રહી છે; એવી રીતે સ્વાત્માનુભવરૂપ સમ્યક્ચારિત્રથી એક સાથે જ કર્મ બળે છે, આત્મબળ વધતાં જતાં આત્માનંદનો સ્વાદ આવે છે, તથા આત્મજ્ઞાનની નિર્મળતા થાય છે, અજ્ઞાનનો અંધકાર મટતો જાય છે.

૧૦૩૪ પ્ર. સમ્યક્ચારિત્રમાં સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્દર્શનનો સમાવેશ થાય છે તે કેવી રીતે ?

ઉ. સમ્યક્ચારિત્રનો જે કંઈ અંશ છે તે એક અપૂર્વ આત્મિક ભાવનો ઝળકાવ છે, તેમાં સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાન પણ સમાવેશ પામે છે.

“છે દેહાદિથી લિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ, એમ જાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેવું નામ ખાસ. જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે, તેની વર્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત; કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેવું ખીજું નામ સમકીત, જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે, જાણ્યો સર્વેથી લિન્ન અસંગ, તેવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઉપજે રે, નામ ચારિત્ર અણલિંગ.”

૧૦૩૫ પ્ર. નિયાજીં એટલે શું ?

ઉ. “મને આ તપશ્ચર્યાથી ઋદ્ધિ મળો કે વૈભવ મળો કે અમુક ધરિષ્ઠિત થાઓ” એવી ધરજાને નિયાજીં, નિદાનદોષ કહે છે, તેવું નિયાજીં ન બાંધવું ઘટે-ભગવાન પાસે જઈને માંગવું એ તીવ્ર લોભ છે, તેથી પાપ બંધાય છે. એ અલૌકિક મિથ્યાત્વ છે. પરાર્થ કરતાં વખતે લક્ષ્મી અંધાપો, બહેરાપણું અને મૂંગાપણું આપી દે છે.

શૂદ્ધે દેહાધ્યાસ તો, નહિ કરતાં તું કર્મ;
નહિ ભોક્તા તું તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ.

શ્રાવક ધર્મ

૧૦૩૬ પ્ર. શ્રાવક શબ્દ શા ઉપરથી નીકળ્યો ?

ઉ. શ્રાવક એ “શ્રુ” ધાતુ ઉપરથી બનેલો શબ્દ છે. “શ્રુ” એટલે સાંભળવું. જે શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરે તે શ્રાવક કહેવાય. વળી શ્ર = શ્રદ્ધાવંત+વ=વિવેકવંત +ક=ક્રિયાવંત અર્થાત્ શ્રદ્ધાસુક્ત વિવેકપૂર્વક ક્રિયા કરે તે શ્રાવક.

૧૦૩૭ પ્ર. શ્રાવકપણું કોને કહેવાય ?

ઉ. પાંચમા ગુણુસ્થાને શ્રાવકને અનંતાનુમંધી તેમજ અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ, માન, માયા, લોભ થતાં જ નથી. સર્વાર્થસિદ્ધિના દેવ કરતાં પાંચમા ગુણુસ્થાનવર્તી શ્રાવકનાં (ભલે તે તિર્થંચ ગતિમાં હોય તો પણ તેના) પરિણામ વધુ ઉજ્જવળ છે, શાંતિ વધુ છે અને વધુ સુખી છે. આવી દશા અંતરઆત્માના અનુભવ વગર હોઈ શકે નહિ. જેને સંતોષ આલ્યો હોય; કષાય પાતળા પડ્યા હોય; માંહીથી ગુણુ આલ્યા હોય; સાચો સંગ મળ્યો હોય તેને શ્રાવક કહેવાય.

૧૦૩૮ પ્ર. આવા તિર્થંચ શ્રાવકો મુખ્યત્વે ક્યાં છે ?

ઉ. અઠી દ્વીપની બહાર જે અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રો છે તેમાં તો ભોગ-ભૂમિની રચના છે, એટલે ત્યાં ઉપજેલા જીવોમાં વ્રત કે શ્રાવકપણું હોતું નથી. પણ છેલ્લા સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્રમાં કર્મભૂમિ જેવી રચના છે. સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્રમાં તિર્થંચનાં ઉત્કૃષ્ટ શરીર ચાર હજાર જેજનનાં હોય છે અને સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્રના તળિયે રેતી નથી હોતી પણ મણિરત્ન હોય છે. તેમાં રહેલા તિર્થંચોને પંચમ્

ગુણસ્થાનનું શ્રાવકપણું હોઈ શકે છે. મનુષ્યોનું ગમન અઢી દ્વીપ બહાર હોતું નથી, પણ તિર્યંચો તો અઢી દ્વીપ બહાર અસંખ્યાતા સમ્યક્દષ્ટિ-શ્રાવક છે, તેમાં મગરમચ્છ, વાંદરા, હાથી, વાઘ, સિંહ આદિ અસંખ્ય જીવ સમ્યક્દષ્ટિ છે. અસંખ્યાતા મિથ્યાદષ્ટિ વચ્ચે એક સમ્યક્દષ્ટિ, છતાં એવા સમ્યક્દષ્ટિ પ્રતીશ્રાવક અસંખ્યાતા છે. પંચમગુણસ્થાનવર્તી તિર્યંચને પણ શ્રાવક કહેવાય છે. મનુષ્ય કરતાં તિર્યંચમાં ઝાઝા શ્રાવકો છે.

૧૦૩૯ પ્ર. વાઘ, સિંહ તો માંસાહારી હોય છે, જો તે સમ્યક્દષ્ટિ અથવા પ્રતી હોય તો તેમના આહાર નિર્દોષ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ઉ. જુઓ, તિર્યંચ પણ સમક્રિતિ અને પ્રતી થઈ ગયા પછી કાયમ ક્ષણ-કૂલનું જ સેવન કરે છે. તેઓ પછી માંસનો આહાર કરતા નથી, નિર્દોષ આહાર જ લે છે.

૧૦૪૦ પ્ર. “કલ્પ” એટલે શું ? વ્રત અને અભુવ્રત કોને કહે છે ?

ઉ. “કલ્પ” એટલે આચાર.

ધર્મજાએને રોકી પાપથી વિરમવું તેને વ્રત કહેવામાં આવે છે. પાંચ અભુવ્રતો, સાધુઓનાં પાંચ મહાવ્રતના મુકાબલે નાનાં હોવાથી અભુવ્રત કહેવાય છે. અભુ એટલે પાતળું. કર્મને પાતળાં પાડનાર હોવાથી પણ આ વ્રતો અભુવ્રત કહેવાય છે.

૧૦૪૧ પ્ર. અનગાર (સાધુ)નું ચારિત્ર મહાવ્રત છે તેમ સાગાર (શ્રાવક)નું વ્રત શું છે ?

ઉ. સાગારનું એક દેશ ચારિત્ર અભુવ્રતપાલન છે.

૧૦૪૨ પ્ર. મહાવ્રત અને અભુવ્રતમાં અંતર શું છે ?

ઉ. મહાવ્રત અને અભુવ્રતમાં અંતર આ પ્રમાણે જાણવું યોગ્ય છે કે જો સો અંશ મહાવ્રતના કરીએ તો તેમાંથી એક રહેવા દઈ ૯૯ અંશ સુધી અભુવ્રત છે, સો અંશ મહાવ્રત છે.

૧૦૪૩ પ્ર. શ્રાવકનાં વ્રતો કેટલાં છે ?

ઉ. પાંચ અભુવ્રત, ત્રણ ગુણુવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત, આમ છાર વ્રત અને તેરમું સંલેખના; અને એક એક વ્રતના પાંચ પાંચ અતિચાર.

સર્વોત્કૃષ્ટ શુદ્ધિ ત્યાં સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધિ.

૧૦૪૪ પ્ર. હવે પહેલાં પાંચ અભુવત કહેા.

- ઉ. (૧) જેમાં સંકલ્પી હિંસાનો ત્યાગ હોય, આરંભી હિંસાનો ત્યાગ ન હોય તે અહિંસા અભુવત છે. સંકલ્પી હિંસાથી બચે છે.
- (૨) જે અસત્યથી રાજ્ય તરફથી શિક્ષા થાય-જે ખીજાઓને ઠગવા માટે વિશ્વાસઘાત માટે બોલાવવામાં આવે એવાં વચન ન કહેવાં અને પ્રિય હિતકારી યોગ્ય વચન કહેવાં, તે સત્ય અભુવત.
- (૩) પડી ગયેલી કે બૂલથી રહી ગયેલી કોઈની વસ્તુને નહિ લેવી તે અચૌર્ય અભુવત છે. વિશ્વાસઘાત કરીને, ધમકી દઈને, વધ કરીને કોઈની સંપત્તિને શ્રાવક હરતો નથી. ન્યાયપૂર્વક અટપ ધનમાં પણ સંતોષ રાખે છે.
- (૪) પોતાની વિવાહિત સ્ત્રીમાં સંતોષ રાખે અને પરસ્ત્રીઓને માતા, બહેન, અને પુત્રી જે સમજે છે તે બ્રહ્મચર્ય અભુવત પાળે છે. પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ સંયમ રાખી વર્તે છે.
- (૫) દશ પ્રકારના પરિગ્રહનું પોતાની આવશ્યકતા, યોગ્યતા અને ઇચ્છા પ્રમાણે જન્મપર્યંત પ્રમાણ કરી લેવું, તેથી અધિકની લાલસાનો ત્યાગ કરવો તે પરિગ્રહપ્રમાણ અભુવત છે. જેટલી સંપત્તિનું પ્રમાણ ક્યું હોય તેટલું પ્રમાણ પૂરું થાય ત્યારે શ્રાવક ચ્યાપારાદિ બંધ કરી દે છે.

૧૦૪૫ પ્ર. ત્રણ ગુણ વ્રત કોને કહે છે ?

- ઉ. (૧) દિગ્વિરતિ: જન્મપર્યંત જે લૌકિક પ્રયોજન માટે દશ દિશાઓમાં જવાનો કે વ્યાપારાદિ કરવાનો નિયમ કરવો તે દિગ્વિરતિ છે. તેથી નિયમ કરેલા ક્ષેત્રની બહાર આરંભી હિંસા પણ ન કરે.
- (૨) દેશવિરતિ : જન્મપર્યંત માટે જે પ્રમાણ ક્યું હોય તેથી થોડી હદમાં ઘટાડીને એક દિવસ, બે દિવસ, કે એક અઠવાડિયા માટે જવાનો વ્યવહાર કરવાનો નિયમ કરવો તે દેશવિરતિ છે.
- (૩) અનર્થદંડ વિરમણુ : પાપજનક નિષ્પ્રયોજન કાર્ય અનર્થદંડ કહેવાય છે. નિયમિત ક્ષેત્રમાં પણ પ્રયોજનભૂત કાર્ય સિવાય

દેહથી લિનન સ્વપરપ્રકાશન પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ એવો આ આત્મા, તેમાં નિમગ્ન થાઓ.

વ્યર્થ ચારંભ કરવાનો ત્યાગ તે અનર્થદંડવિરતિ છે. તેનું પાંચ ભેદ છે. ટૂંકમાં અનર્થદંડ વ્રત એમ ખોલાય છે પણ પૂરું નામ ‘અનર્થદંડ-પરિત્યાગ’ છે.

૧૦૪૬ પ્ર. અનર્થદંડ વિરમણના પાંચ ભેદ કયા છે ?

- ઉ. (૧) પાપોપદેશ : ખીજને પાપ કરવાનો ઉપદેશ આપવો.
- (૨) હિંસાદાન : હિંસાકારી વસ્તુઓ ખીજ માગે તેને આપવી.
- (૩) પ્રમાદચર્યા : પ્રમાદ કે આળસથી નકામી વસ્તુઓનો નાશ કરવો. જેમકે નકામાં ઝાડનાં પાન તોડવા.
- (૪) દુઃશ્રુતિ : રાગદ્વેષ વધારનારી, વિષયભોગોમાં ફસાવનારી ખોટી કથાઓ વાંચવી કે સાંભળવી.
- (૫) અપધ્યાન : ખીજનું અહિત કરવાના વિચાર કરીને હિંસક પરિણામ રાખવા.

અનર્થદંડવ્રત ખીજ પણ ધણું છે. પાંચ ખતાવ્યા તે સ્થૂળતાની અપેક્ષાએ છે, અથવા દિગ્દર્શન માત્ર છે. આ પાપોનો ત્યાગ કરવાથી અણુવ્રતોનું મૂલ્ય વિશેષ વધી જાય છે.

૧૦૪૭ પ્ર. શ્રાવકના ચાર શિક્ષાવ્રત કયાં છે ?

- ઉ. જે વ્રતોના અભ્યાસથી સાધુપદમાં ચારિત્ર પાળવાની શિક્ષા મળે તેને શિક્ષાવ્રત કહે છે. શિક્ષાવ્રતના ચાર પ્રકાર છે.
- (૧) સામાયિક : એકાંતમાં ખેસીને રાગદ્વેષ છોડીને સમતાભાવ રાખી આત્મધ્યાનનો અભ્યાસ કરવો. (જુઓ પ્રશ્ન ૧૦૭૧ અને ૧૦૭૨)
- (૨) પ્રોષધોપવાસ : એક માસમાં ખે આઠમ અને ખે ચૌદશ પ્રોષધ-દિન છે. તે દિવસે ઉપવાસ કે એકાસણું કરીને ધર્મધ્યાનમાં સમય વ્યતીત કરવો તે પ્રોષધોપવાસ છે.
- (૩) ભોગોપભોગ પરિમાણ : જે એક જ વાર ભોગવવામાં આવે તે ભોગ છે. જે વારંવાર ભોગવવામાં આવે તે ઉપભોગ છે. એવાં પાંચે ઇન્દ્રિયોના ભોગવવા યોગ્ય પદાર્થોની સંખ્યા દરરોજ સંયમની વૃદ્ધિ માટે નક્કી કરી લેવી.

જો હોય પૂર્વ ભણેલ નવ પણ, જીવને જાણ્યો નહીં,
તો સર્વ તે અજ્ઞાન ભાખ્યું, સાક્ષી છે આગમ અહીં.

(૪) અતિથિસંવિભાગ : સાધુઓને તથા અન્ય ધર્માત્માપાત્રોને ભક્તિપૂર્વક અને દુઃખિત ભૂખ્યાને કંરણપૂર્વક દાન દઈ આહાર કરાવવો.

૧૦૪૮ પ્ર. ઉપવાસ અને પૌષધ-ઉપવાસમાં શું ભેદ છે ?

ઉ. પૌષધમાં તે આરંભ અને વિષય-કષાયોનો ત્યાગ કરવા છતાં એકવાર ભોજન કરવામાં આવે છે, ઉપવાસમાં તે અન્ન-જળ-ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય એ ચારે આહારનો સર્વથા ત્યાગ હોય છે, અને પૌષધ-ઉપવાસમાં આરંભ વિષય-કષાય અને ચારેય આહારનો ત્યાગ તથા તેના ધારણા (ઉત્તર પારણા) અને પારણાના દિવસે એટલે તે આગળ પાછળના દિવસે પણ એકાસણું કરવામાં આવે છે.

૧૦૪૯ પ્ર. અણુવ્રતના પરિગ્રહ પરિમાણ અને શિક્ષાવ્રતના ભોગોપભોગો પરિમાણમાં શું ભેદ છે ?

ઉ. પરિગ્રહ પરિમાણ વ્રતમાં પરિગ્રહનું જેટલું પ્રમાણ (મર્યાદા) કરવામાં આવે છે તેનાથી પણ ઓછું પ્રમાણ ભોગોપભોગ પરિમાણ વ્રતમાં કરવામાં આવે છે.

૧૦૫૦ પ્ર. શ્રાવકનાં વ્યાર વ્રત ઉપરાંત સલ્લેખના વ્રત કેવું છે ?

ઉ. તેરમું વ્રત સલ્લેખનાની શ્રાવકે ભાવના ભાવવી જોઈએ. મરણ સમયે આત્મ સમાધિ અને શાંત ભાવસહિત પ્રાણ છૂટે એવી ભાવના કરવી તે સલ્લેખના કે સમાધિમરણ વ્રત છે. મુનિઓ પણ દેહ છૂટવાનો સમય નજીક હોય ત્યારે આ વ્રત અગિકાર કરે છે. તે સમયે તેઓ ઝેતાળીસ આચાર્યોની પાસે જઈ આજ્ઞા માંગે છે. જો કે તે એથા કાળની વાત છે, આજકાલ ઝેતાળીસ આચાર્યો છે જ ક્યાં ? ઝેતાળીસ આચાર્યોને પૂછવામાં વાસ્તવમાં પોતાનાં પરિણામોની દૃઢતા-સૂચિત થાય છે, અર્થાત્ સલ્લેખના વ્રત અગિકાર કરવાના ભાવ ત્યાં સુધી ટકી રહે છે; “નિઃશંકપણે

કરાળ કાળ! આ અવસર્પિણી કાળમાં એવીસ તીર્થ કર
થયા તેમાં છેલ્લા તીર્થ કર શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીર
દીક્ષિત થયા પણ એકલા! સિદ્ધિ પામ્યા પણ એકલા!
પ્રથમ ઉપદેશ તેમનો પણ અકળ ગયો.

હું સમાધિ ધારણુ કરીશ” એમ ભાવ દઢતાથી બની રહે છે. દેહ તો બધા જીવોનો છૂટે છે પણ ચૈતન્યમાં લીનતાપૂર્વક દેહ છૂટવો તેજ સક્ષણ છે. હું તો ચૈતન્યધન આત્મા છું એમ જેને ભાન થયું અને તેમાં સ્થિર થયો, તેને જ સમાધિ મરણુ થાય છે. જેને જીવનભર આજ અભ્યાસ કર્યો હોય, તૈયારી કરી હોય, તેને જ અંત સમયે સમાધિ મરણુ થઈ શકે. (જુઓ પ્રશ્ન-૧૭૮૬)

૧૦૫૧ પ્ર. શ્રાવકનાં તેર વ્રતોના એક એકના પાંચ પાંચ અતિચાર દૂર કરવા કહ્યા છે તો અહિંસા અભુવ્રતના પાંચ અતિચાર કયા છે ?

- ઉ. (૧) બંધ ક્ષાય પૂર્વક કોઈને બાંધવો કે બંધનમાં નાખવો,
 (૨) વધ-ક્ષાયથી કોઈને મારવો, વાયલ કરવો,
 (૩) છેદ-ક્ષાયથી કરી કોઈનાં અંગ, ઉપાંગ છેદી સ્વાર્થ સાધવો,
 (૪) અતિભારારોપણુ-હદ ઉપરાંત ભાર ભરવો,
 (૫) અન્નપાન નિરોધ-પોતાને આધિન મનુષ્ય કે પશુઓનાં પાન-પાન રોકી દેવાં.

૧૦૫૨ પ્ર. સત્ય અભુવ્રતનાં પાંચ અતિચાર કહો.

- ઉ. (૧) મિથ્યાઉપદેશ : બીજને મિથ્યા કહેવાનો ઉપદેશ દઈ દેવો.
 (૨) રહોઅભ્યાખ્યાન : સ્ત્રી પુરુષની એકાંત ગુપ્ત વાતોને પ્રગટ કરી દેવી.
 (૩) કુટલેખક્રિયા : કપટથી અસત્ય લેખ લખવા.
 (૪) ન્યાસાપહાર : બીજની થાપણને જૂઠું બોલી ઓળવવી, પાછું કાંઈ આપવું નહિ.
 (૫) સાકારમંત્રભેદ : કોઈના ગુપ્ત અભિપ્રાયને અંગોના હલનચલનથી બળ્ણી લઈ પ્રગટ કરી દેવો. આ બધામાં ક્ષાયભાવ હેતુરૂપ છે.

૧૦૫૩ પ્ર. અચૈર્ય અભુવ્રતના પાંચ અતિચાર કેવા છે ?

- ઉ. (૧) સ્તેનપ્રયોગ : બીજને ચોરી કરવાનો માર્ગ બતાવી દેવો.
 (૨) તદ્દાલતાદાન : ચોરીનો આણેલો માલ બળ્ણીને કે શંકા છતાં લેવો.
 (૩) વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ : રાજ્યની મનાઈ હોવા છતાં મર્યાદાને ઓળંગીને અન્યાયપૂર્વક લેવું દેવું.

ક્ષાયોપશમિક અસંખ્ય, ક્ષાયિક એક અનન્ય.

(૪) હીનાધિકમાનોન્માન : ઓછા તોલમાપથી આપવું, અને વધારે તોલમાપથી લેવું.

(૫) પ્રતિરૂપક વ્યવહાર : ખોટા સિક્કા ચલાવવા અથવા ખરી વસ્તુમાં ખોટી ભેળવી ખરી કહી વેચવું.

૧૦૫૪ પ્ર. બ્રહ્મચર્ય અભુવ્રતના અતિચાર કહો.

ઉ. (૧) પરવિવાહકરણ : પોતાનાં પુત્ર પૌત્રાદિ સિવાય ખીજના સંબંધ ન્નેડવા.

(૨) પરિગ્રહિતા ઈત્વરિકાગમન : વિવાહિત વ્યભિચારિણી સ્ત્રી પાસે જવું—આવવું.

(૩) અપરિગ્રહિતા ઈત્વરિકાગમન : વિવાહિત નહિ એવી વેશ્યાદિકની પાસે જવું—આવવું.

(૪) અનંગકીડા : કામસેવનનાં અંગ સિવાય અન્ય અંગોથી કામ-સેવન કરવું.

(૫) કામતીત્રાભિનિવેશ : કામસેવનની તીવ્ર લાલસા સ્વસ્ત્રીમાં પણ રાખવી.

૧૦૫૫ પ્ર. કેટલા પ્રકારના મૈથુન કહ્યા છે ?

ઉ. દશ પ્રકારના મૈથુન છે અને તે બધા તજવા યોગ્ય છે. (૧) શરીરને શણુગારવું, (૨) પુષ્ટ રસનું સેવન કરવું, (૩) ગાયન, નૃત્ય કે વાજાંત્ર દેખવું, સાંભળવું, (૪) સ્ત્રીઓની સંગતિ, (૫) સ્ત્રીઓના વિષયના સંકલ્પ કરવા, (૬) સ્ત્રીઓના અંગોપાંગ દેખવાં, (૭) દેખેલા, સાંભળેલા પ્રસંગના સંસ્કાર મનમાં વારંવાર તાબ રાખવા, (૮) પૂર્વના ભોગનું સ્મરણ કરવું, (૯) કામભોગ મેળવવાની ભવિષ્ય સંબંધી ચિંતા કરવી, (૧૦) વીર્યનું સ્ખલિત થવું.

૧૦૫૬ પ્ર. બ્રહ્મચર્યવ્રતને ઉત્તમ વ્રત તરીકે કેમ ગણાવ્યું છે ?

ઉ. પાંચ ઇન્દ્રિયોમાંથી સ્પર્શ ઇન્દ્રિયનો અભ્યાસ જીવને ઘણો છે કારણ કે દરેક ભવમાં તે ઇન્દ્રિય હોય છે. તેને શૈકવાથી સંસારવૃત્તિ મોળી પડી જાય છે. સર્વ પ્રકારના આરંભ તથા પરિગ્રહના સંબંધનું

શરીર પ્રકૃતિના અનુકૂળ પ્રતિકૂળપણાને આધીન ઉપયોગ અકર્તવ્ય છે.

મૂળ છેદવાને સમર્થ એવું બ્રહ્મચર્ય પરમ સાધન છે. “એક વિષયને જીતતાં, જીત્યો સૌ સંસાર; નૃપતિ જીતતાં જીતિયે, દળ, પૂર ને અધિકાર.” પરમાર્થ હેતુ માટે નદી ઉતરવાને ટાઢા પાણીની મુનિને આજ્ઞા આપી, પણ અબ્રહ્મચર્યની આજ્ઞા આપી નથી; ને તેને માટે કહ્યું છે કે અદપ આહાર કરજે, ઉપવાસ કરજે, એકાંતર કરજે, છેવટે ઝેર ખાઈને મરજે, પણ બ્રહ્મચર્ય લાંગીશ નહિ.

૧૦૫૭ પ્ર. બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ કોને કહે છે ?

ઉ. બ્રહ્મચર્યરૂપી સુંદર ઝાડની રક્ષા કરનારી જે નવ વિધિઓ તેને વાડનું રૂપ આપ્યું છે. ત્રીચેની નવ વસ્તુઓનો નિષેધ કર્યો છે : (૧) વસ્તી, (૨) કથા, (૩) આસન, (૪) ઇન્દ્રિય નિરીક્ષણ, (૫) કુડચાંતર, (૬) પૂર્વક્રીડા, (૭) પ્રણીત, (૮) અતિમાત્રાહાર, (૯) વિભૂષણ.

૧૦૫૮ પ્ર. શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ કહી છે, પરંતુ આપણા ભાવ શુદ્ધ છે અને પરદ્રવ્ય કાંઈ હાનિ કરતું નથી, તો સ્ત્રીનો પરિચય કરવામાં અને વાડ તોડવી પડે તો તોડવામાં શું વાંધો છે ?

ઉ. પરદ્રવ્ય નુકસાન નથી કરતું એ વાત તો બરાબર છે; પરંતુ તે બાલુવાનું પ્રયોજન, પરદ્રવ્યથી પરંગમુખ્ય થઈ સ્વભાવમાં જવાનું છે નહીં કે પરદ્રવ્યનું સ્વચ્છન્દપણે અનુસરણ કરવાનું. તત્ત્વજ્ઞાની તો વીતરાગનું જ પોષણ કરે છે, બ્યારે સ્વચ્છન્દી જીવ તત્ત્વજ્ઞાનની આડમાં પોતાના રાગને જ પોષે છે. સાચા બ્રહ્મચારીને તો સ્ત્રીના પરિચયનો ભાવ આવતો જ નથી.

૧૦૫૯ પ્ર. શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મચર્યદશાનું કથન પુરુષની મુખ્યતાથી કેમ કરવામાં આવે છે ?

ઉ. પૂર્ણ વીતરાગી બ્રહ્મચર્યદશા પુરુષની જ થઈ શકે છે. તેથી પુરુષની મુખ્યતાથી કથન છે. સ્ત્રીની પંચમગ્ન્યુ સ્થાન સુધી જ દશા હોય છે, વિશેષ ભંચી હોતી નથી, તેનું સ્થાન પંચ પરમેષ્ઠી

ધર્મમાં લૌકિક મોટાઈ, માન, મહત્ત્વની ધ્રુવ્યા એ ધર્મના દ્રોહ રૂપ છે.

પદમાં આવતું નથી, તેથી શાસ્ત્રોમાં સ્ત્રીને લક્ષમાં લઈ મુખ્યપણે ક્યન થતું નથી. હા, ગૌણપણે તેની ભૂમિકાનુસાર સમજાવેલું જોઈએ.

૧૦૬૦ પ્ર. નિશ્ચયનયથી અભયર્યા કોને કહે છે ?

ઉ. જાવજીવ શરીરથી અભયર્યા પાળ્યું, પણ એ તો શુભરાગ છે. આત્મા પોતે જ અભયસ્વરૂપ છે, ને તેની નિર્મળ પર્યાય દ્વારા તે અભયસ્વરૂપ આત્માને જાણે ત્યારે તેનું નામ અભયર્યા કહેવાય છે. (અભય એટલે આત્મા અને ર્યા એટલે ચરણું. અભયર્યા એટલે આત્મામાં ચરણું.)

૧૦૬૧ પ્ર. પરિગ્રહપ્રમાણુ વ્રતના પાંચ અતિચાર ક્યા છે ?

ઉ. દશ પ્રકારના પરિગ્રહની પાંચ જોડી થાય છે. ક્ષેત્ર-મકાન, ચાંદી-સોનું, ધનધાન્ય, દાસ-દાસી, કપડાં-વાસણુ એમાંથી કોઈ એક જોડીમાં એકને ઘટાડી ખીજની મર્યાદા વધારી લેવી તેવા પાંચ દોષ છે.

૧૦૬૨ પ્ર. દિગ્વિરતિના પાંચ અતિચાર કહેા.

ઉ. (૧) ઊર્ધ્વ વ્યતિક્રમ : જ્યાં જોઈ જોઈને દૂર જવાનું પ્રમાણુ કર્યું હોય તેને કોઈ કષાયને વશ થઈ એળંગી આગળ ચાલ્યા જવું.

(૨) અધઃવ્યતિક્રમ : નીચેના પ્રમાણુને એળંગી આગળ આગળ ચાલ્યા જવું.

(૩) તિર્યક્ વ્યતિક્રમ : પાકીની આઠ દિશાએના પ્રમાણુને એળંગી આગળ ચાલ્યા જવું.

(૪) ક્ષેત્રવૃદ્ધિ : ક્ષેત્રની મર્યાદા એક તરફ ઘટાડી ખીજ તરફ વધારી દેવી.

(૫) સ્મૃત્યન્તરાધાન : મર્યાદાને ભૂલી જવી.

૧૦૬૩ પ્ર. દેશવિરતિના પાંચ અતિચાર સમજાવો.

ઉ. (૧) આનયન : મર્યાદાની બહારથી વસ્તુ મંગાવવી.

(૨) પ્રેધ્ય પ્રયોગ : મર્યાદાથી બહાર કાંઈ મોકલવું.

(૩) શબ્દાનુપાત : મર્યાદાથી બહાર વાત કરી લેવી.

સત્ સ્વરૂપી આત્મા, ઉત્પાદ વ્યય દ્રુવ ચુક્ત,
સમજે કોઈ વિરલા, થઈ જાય તે ભવચુક્ત.

(૪) રૂપાનુપાત : મર્યાદાથી બહાર રૂપ બતાવીને પ્રયોજન બતાવી દેવું.

(૫) પુદ્ગલક્ષેપ : મર્યાદાથી બહાર પત્ર કે કાંકરો આદિ નાંખી પ્રયોજન બતાવી દેવું.

૧૦૬૪ પ્ર. દ્વિવ્રત તથા દેશવ્રતની મર્યાદા કેટલા સમય પૂરતી હોય છે ?

ઉ. દ્વિવ્રતની મર્યાદા તે જિંદગી સુધીને માટે છે પણ દેશવ્રતની મર્યાદા ઘડી, કલાક વગેરે સુકરર કરેલ વખત સુધીની છે.

૧૦૬૫ પ્ર. અનર્થદંડવિરતિના પાંચ અતિચાર બતાવો.

ઉ. (૧) કંદર્પ : ખીલત્સ મસ્કરીનાં વચન અસભ્યતાપૂર્ણ બોલવાં.

(૨) કૌતુક્ય : ખીલત્સ વિકારી વચનોની સાથે સાથે કાયાની કુચેષ્ટા પણ કરવી.

(૩) મૌખ્ય : બહુ બકવાદ કરવો.

(૪) અસમીક્ષ્ય અધિકરણ : વિચાર વગર કામ કરવું.

(૫) ઉપભોગ પરિભોગાનર્થક્ય : ભોગ અને ઉપભોગના પદાર્થોનો વૃથા સંગ્રહ કરવો.

૧૦૬૬ પ્ર. સામાયિકના પાંચ અતિચાર ક્યા છે ?

(૧) મનઃદુઃપ્રણિધાન : સામાયિકની ક્રિયાથી બહાર મનને દોડાવવું, ચંચળ કરવું.

(૨) વચન દુઃપ્રણિધાન : સામાયિકના પાઠાદિ સિવાય બીજી કોઈ વાત કરવી.

(૩) કાય દુઃપ્રણિધાન : શરીરને સ્થિર ન રાખતાં આળસમય પ્રમાદી રાખવું.

(૪) અનાદર : સામાયિક કરવામાં આદરભાવ ન રાખવો.

(૫) સ્મૃત્યનુપસ્થાન : સામાયિક કરવું ભૂલી જવું અથવા સામાયિકના પાઠાદિ ભૂલી જવા.

૧૦૬૭ પ્ર. ત્રોષધોપવાસના પાંચ અતિચાર છે તે કહો.

ઉ. (૧) (૨) (૩) અપ્રત્યવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત ઉત્સર્ગ, આદાન,

શાસ્ત્ર એટલે શાસ્ત્રાપુરૂપનાં વચનો

સંસ્તરોપકમણુ: દેખ્યા વિના, વાળીને સાફ ક્યાં વિના મળમૂત્રાદિ કરવાં. તેવી જ રીતે ખેદરકરીથી વસ્તુ ઉઠાવવી અથવા ચટાઈ આદિ પાથરવી.

(૪) અનાદર : ઉપવાસમાં આદરભાવ ન રાખવો.

(૫) સ્મૃત્યનુપસ્થાન : ઉપવાસને દિવસે ધર્મ ક્રિયાને ભૂલી જવી.

૧૦૬૮ પ્ર. ભોગોપભોગપરિમાણુ વ્રતના પાંચ અતિચાર બતાવો.

ઉ. જે કોઈ શ્રાવક કોઈ દિવસે અચિત્તનો ખિલકુલ ત્યાગ કરે અથવા અમુક ત્યાગ કરે તેની અપેક્ષાએ આ પાંચ અતિચાર છે.

(૧) સચિત્ત : ત્યાગેલી સચિત્ત વસ્તુને ભૂલથી ખાઈ લેવી.

(૨) સચિત્ત સંબંધ : ત્યાગેલી સચિત્ત વસ્તુની સાથે મળેલી વસ્તુને ખાઈ લેવી.

(૩) સચિત્ત સમિશ્ર : ત્યાગેલી સચિત્ત ચીજને અચિત્તમાં મેળવીને ખાવી.

(૪) અભિષવ : કામોદીપક પૌષ્ટિક રસ ખાવો.

(૫) કાચો રહેલો, દાઝી ગયેલો અને અપચો થાય એવો દુઃપક-આહાર : થોડો પકાવેલો અથવા વધારે પકાવેલો અથવા ન પચવા લાયક આહાર કરવો.

૧૦૬૯ પ્ર. અતિથિસંવિભાગ વ્રતના પાંચ અતિચાર કહો.

ઉ. સાધુને આહાર દેતાં આ અતિચાર થાય છે :

(૧) સચિત્ત નિક્ષેપ : સચિત્ત ઉપર રાખીને કાંઈ દાન દેવું.

(૨) સચિત્ત અપિધાન : સચિત્તથી ઠાંકેલી વસ્તુ દાનમાં આપવી.

(૩) પરવ્યપદેશ : પોતે દાન ન દેતાં ખીજને દાન દેવાની આજ્ઞા કરવી.

(૪) માત્સર્ય : ખીજ દાતાર સાથે ઈર્ષાભાવ રાખીને દાન દેવું.

(૫) કાલાતિક્રમ : દાનનો કાળ વીતાવી અકાળે દાન દેવું.

૧૦૭૦ પ્ર. સામાયિકમાં ટાળવાના બત્રીસ દોષ કહો.

ઉ. દશ મનના દોષ : ૧. અવિવેક ૨. યશની ઇચ્છા ૩. લાભની ઇચ્છા

મોટા કહો તેમ કરવું, કરે તેમ ન કરવું.

૪. ગર્વ ૫. લય ૬. નિયાણું (નિદાન-ફળ વાંચા) ૭. ફળનો સંશય ૮. રોષ અથવા ક્રોધ ૯. અવિનય ૧૦. ભક્તિ ચૂકવી (અચ્છમાન દોષ.)

દશ વચનના દોષ : ૧. કુવચન બોલે, ૨. ડ્રાસ્કા પડે તેવી ભાષા બોલે, ૩. સ્વચ્છંદ દોષ. રાગ ઉત્પન્ન કરનારાં સંસારી ગાયનો બોલે, ૪. અર્થનો અનર્થ થાય તેવું ટૂંકું વચન બોલે, ૫. ક્લેશ થાય તેવું વચન બોલે, ૬. વિક્થા-નિદા કરે, ૭. હાસ્ય-મશ્કરી કરે, ૮. અશુદ્ધ બોલે, ૯. નિરપેક્ષા દોષ-ઉપયોગ રહિત બોલે, ૧૦. ગડબડ ગોટા વળે તેવું બોલે (સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર વિનાનું).

બાર કાયાના દોષ : ૧. ડગમગાતા આસને બેસવાથી, ૨. પગ ઉપર પગ ચડાવીને બેસવાથી, ૩. ચલદણિ દોષ-કાચોત્સર્ગમાં આંખો ચંચળ રાખે, ૪. પાપ ક્રિયા કે તેની સંજ્ઞા કરે, ૫. હાથ પગ સંકોચે, લાંબા કરે એ આદિ ૬. ભીંત આદિને અઢેલાંને બેસવાથી ૭. આળસ મરડવાથી ૮. ટચાકા ફેડવાથી, ૯. શરીરનો મેલ ઉતારવાથી, ૧૦. વિમાસણ દોષ-ગળાને હાથને ટેકે રાખી બેસે (લમણે હાથ દઈ બેસે), શોક ઉપજે તેવી આકૃતિએ બેસે ઈત્યાદિ. ૧૧. સામાયિકમાં ઊંઘે, ૧૨. ટાઢની ખીંચથી વસ્ત્રથી શરીર સંકોચે અને સારી પેટે ઝોઢે.

૧૦૭૧ પ્ર. સામાયિકમાં કેવા ભાવ હોવા જોઈએ ?

ઉ. જે વડે કરીને મોક્ષના માર્ગનો જાલદાયક ભાવ ઉપજે તે સામાયિક. આર્ત અને રોદ્ર એ બે પ્રકારનાં ધ્યાનનો ત્યાગ કરીને, મનના દશ, વચનના દશ અને કાયાના બાર એમ કુલ બત્રીસ દોષ રોકીને વિવેકી શ્રાવક સામાયિક કરે છે. સામાયિકમાં શાસ્ત્ર પરિચય વધારવો.

૧૦૭૨ પ્ર. સામાયિક કેમ થાય ? ખરું સામાયિક કોને હોય ?

ઉ. જે ઘડી પોતાના પરિણામને ચૈતન્યમાં સ્થિર રાખવાનો પ્રયોગ કરી નિર્વિહ્વલ થઈને સ્વભાવમાં ઉપયોગ જોડવો એ સામાયિક

શ્રાવકપણું કે સાધુપણું કુળ, સંપ્રદાયમાં નહીં,
આત્મામાં જોઈએ.

છે. શ્રાવક ધ્યાન ધરીને સામાયિકમાં ખેડો હોય ત્યારે ઉપદ્રવ થાય. તો પણ ડગે નહિ; સામાયિકના કાળે શ્રાવકને પણ મુનિ સમાન કહ્યો છે. વ્રતી-શ્રાવક તિર્યંચો પણ સામાયિક કરે છે. કંઈક અમુક શબ્દો ખોલવા એનું જ નામ સામાયિક નથી. સમતાભાવરૂપ (જ્ઞાનચેતનારૂપ) આત્મપરિણતિ થઈ ગઈ તે જ સામાયિક છે. રાજા રાવણનો હાથી ત્રિલોકમંડન સમ્યક્દર્શન સહિત વ્રતધારી શ્રાવક થયો હતો. મહાવીરના આત્માને સિંહના ભવમાં સમ્યક્દર્શન થયું અને વ્રતધારી શ્રાવક થઈને તેણે સમાધિમરણ કર્યું. સમ્યક્દર્શન પછી તિર્યંચને પણ સામાયિક હોય, દરિયામાં માછલાંને પણ સામાયિક હોય. જે અંતરંગમાં સમતાનો અભાવ હોય અને ફક્ત બાહ્યથી પ્રતિજ્ઞા લઈ ઘર, દુકાન, કામધંધો છોડી ઉપાશ્રય અથવા મંદિરમાં મૌન ખેસી માળા ફેરવતા રહેવું તે સામાયિક નથી, દંભ છે, ફક્ત લોકોને દેખાડવા જેવું છે, અજ્ઞાન-જન્ય રુદ્ધિ છે. જેને ગૃહીત મિથ્યાત્વ છે તેને સામાયિક થઈ જ શકતું નથી. બધા કહે છે કે સામાયિક કરો; પરંતુ જેને કુદેવ-કુશાસ્ત્ર-કુગુરૂ આદિની શ્રદ્ધાનો જ ત્યાગ નથી, તેને સામાયિક થતી નથી. સાચા દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરૂની શ્રદ્ધા થઈ ગયા પછી પણ આત્માના ભાન વગર સામાયિક થતી નથી. પણ જે અંતરંગમાં પૂર્ણ સમતા હોય અને દુકાન ઉપર ખેસી ત્રાહકો સાથે વ્યવહાર કરતા રહે તો તે પણ સામાયિક છે. (જુઓ પ્રશ્ન-૭૩)

- ૧૦૭૩ પ્ર. દિગંબર જૈન શાસ્ત્રોમાં શ્રાવક માટે ક્યા વ્રતનો ઉપદેશ છે ?
- ઉ. દિગંબર જૈન શાસ્ત્રોમાં શ્રાવકની અગિયાર પ્રતિમાઓ અથવા શ્રેણીઓ બતાવી છે. એ અગિયાર શ્રેણીઓ પાંચમા દેશવિરતિ ગુણસ્થાનમાં છે. ચોથા અવિરત સમ્યક્દર્શન ગુણસ્થાનમાં જે કે ચારિત્રનો નિયમ હોતો નથી તો પણ તે સમ્યક્ત્વી અન્યાયથી બચીને ન્યાયરૂપ પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને પાક્ષિક શ્રાવકના યોગ્ય સ્થૂલરૂપ નિયમો પાળે છે, અને ગૃહસ્થનાં છ કર્મ સાધે છે.

ઘટ ઘટ અંતર જિન ખસે, ઘર ઘર અંતર જૈન,
મત મદિરાકે પાનસે, મતવારા સમજૈ ન કંઈ.

૧૦૭૪ પ્ર. દિગંબર જૈન શાસ્ત્રોમાં ચોથા ગુણુસ્થાને પાક્ષિક શ્રાવકના નિયમો કહ્યા છે તે કયા છે ?

ઉ. તે શ્રાવક ૧. માંસ ખાતા નથી, ૨. મદિરા પીતા નથી, ૩. મધ ખાતા નથી, ૪. વડના ટેટા ખાતા નથી, ૫. પીપળના ટેટા ખાતા નથી, ૬. ઉમરડાં ખાતા નથી, ૭. અંજીર ખાતા નથી, ૮. જુગાર રમતા નથી, ૯. ચોરી કરતા નથી, ૧૦. શિકાર કરતા નથી, ૧૧. વેશ્યાગમન કરતા નથી, ૧૨. પરસ્ત્રીનું સેવન કરતા નથી, ૧૩. પાણી ખેવડે કપડે ગાળીને શુદ્ધ પાવે છે, ૧૪. રાત્રિ ભોજન ત્યાગ કરવાનો યથાશક્તિ ઉદ્યોગ રાખે છે. (જુઓ પ્રશ્ન-૮૩૧ અને ૮૩૨).

૧૦૭૫ પ્ર. દિગંબર જૈન શાસ્ત્રોમાં ગૃહસ્થનાં કયાં છ કર્મ કહ્યાં છે ?

ઉ. (૧) દેવપૂજા : શ્રી જિનેન્દ્રની ભક્તિ કરે છે.
 (૨) ગુરુભક્તિ : ગુરુની સેવા કરે છે.
 (૩) સ્વાધ્યાય : શાસ્ત્ર નિત્ય ભણે છે.
 (૪) તપ : રોજ સામાયિક પ્રતિક્રમણ કરે છે. ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાં દોડતી રોકે છે.
 (૫) સંયમ : નિયમાદિ વ્રતને ઇન્દ્રિયદમન કરે છે. જ કાચ જીવની દયા પાળે છે.
 (૬) દાન : લક્ષ્મીને આહાર, ઔષધિ, વિદ્યા અને અભયદાનમાં અથવા પરોપકારમાં વાપરે છે. દાન કરીને પછી ભોજન કરે છે.

૧૦૭૬ પ્ર. હવે અગિયાર પ્રતિમા અથવા શ્રેણીનું સ્વરૂપ કહો.

ઉ. (૧) દર્શન પ્રતિમા : અહીં અહિંસા, સત્ય, આચાર્ય, સ્વસ્તી-સંતોષ અને પરિવ્રહપ્રમાણ એ પાંચ અભુવ્રતોનો અભ્યાસ કરે છે. સ્થૂલપણે પાળે છે, અતિચાર ટાળી શકતા નથી.

આત્મા કેવી અપૂર્વ વસ્તુ છે ! જ્યાં સુધી શરીરમાં હોય, ભલેને હજારો વરસ, ત્યાં સુધી શરીર સડતું નથી, પારાની જેમ આત્મા, ચેતન આદ્યું જાય અને શરીર શબ થઈ પડે અને સડવા માંડે !

- (૨) વ્રત પ્રતિમા : આ શ્રેણીમાં પહેલાંના સર્વ નિયમો પાળવા ઉપરાંત પાંચ અશ્વતોના પચ્ચીસ અતિચારો ટાળે છે તથા શીલોને પણ પાળે છે. તેના અતિચાર પૂરા ટળતા નથી, ટાળવાનો અભ્યાસ કરે છે.
- (૩) સામાયિક પ્રતિમા : આ શ્રેણીમાં પહેલાંના નિયમ પાળતો એવો શ્રાવક નિયમપૂર્વક પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહનકાળ અને સાંયકાળે સામાયિક કરે છે. સામાયિકના પાંચે અતિચાર ટાળે છે.
- (૪) પ્રોષધોપવાસ પ્રતિમા : આ શ્રેણીમાં પહેલી ત્રણે શ્રોણીના નિયમો પાળતા રહીને નિયમપૂર્વક માસમાં ચાર દિવસ પ્રોષધપૂર્વક ઉપવાસ કરે છે.
- (૫) સચિત્ત્યાગ પ્રતિમા : આ શ્રેણીમાં પહેલાંના નિયમો પાળતા રહીને સચિત્ત પદાર્થ ખાતા નથી. કાચું પાણી, કાચું શાક, આદિ ન ખાય, પ્રાશુક અથવા ગરમ પાણી પીવે. પાણીના રંગ લવીંગ આદિ નાખવાથી બદલાઈ જાય છે, ત્યારે તે પાણી પ્રાશુક થઈ જાય છે.
- (૬) રાત્રિભોજન ત્યાગ પ્રતિમા : આ શ્રેણીમાં આગળના નિયમોને પાળતા રહી નિયમપૂર્વક ચારે પ્રકારોના આહાર પોતે રાત્રે કરતા નથી, ખીજને કરાવતા નથી.
- (૭) બ્રહ્મચર્ય પ્રતિમા : સ્વસ્ત્રીનો પણ ત્યાગ કરી બ્રહ્મચારી થઈ જાય છે. પહેલાંના સર્વ નિયમોને પાળે છે.
- (૮) આરંભત્યાગ પ્રતિમા : પહેલાંના નિયમો પાળતા રહીને આ શ્રોણીમાં સર્વ લૌકિક આરંભ વ્યાપાર ખેતી આદિ ત્યાગી દે છે. વાહનનો ઉપયોગ કરતા નથી, નિમંત્રણ મળે ત્યાં ભોજન કરી લે છે, પરમ સંતોષી થઈ જાય છે.
- (૯) પરિબ્રહ્મત્યાગ પ્રતિમા : પહેલાંના નિયમો પાળતા રહીને આ શ્રોણીમાં ધન, ધાન્ય, રૂપિયા, પૈસા, મકાનાદિ પરિબ્રહ્મને વહેંચી આપે છે અથવા દાન કરી દે છે. ઘરથી બહાર ઉપવન,

આત્માને શ્રેયકારી જે, દેહને અપકારી તે
કિંતુ દેહોપકારી જે, આત્માને અપકારી તે.

આશ્રમ કે ઉપાશ્રયમાં રહે છે. નિમંત્રણ મળે ત્યાં ભોજન કરે છે.

(૧૦) અનુમતિત્યાગ પ્રતિમા : આ પ્રતિમાવાળો શ્રાવક ફક્ત લૌકિક કાર્યોમાં તો નહિ પણ હવે અહીં સાંસારિક કાર્યોની સંમતિ દેવી પણ ત્યાગી દે છે. ભોજનને વખતે નિમંત્રણ હોય ત્યાં જાય છે. પહેલાંના સર્વ નિયમો પાળે છે.

(૧૧) ઉદ્દિષ્ટત્યાગ પ્રતિમા : આ શ્રોણીમાં પહેલાંના નિયમો પાળતાં રહી, નિમંત્રણ સ્વીકારી ભોજન કરતો નથી પણ ભિક્ષાવૃત્તિથી જર્ઠને એવું ભોજન લે છે. ઉદ્દિષ્ટ પ્રતિમાના ખે ભેદ છે.

(અ) ક્ષુદ્ધક : એ શ્રાવક એક લંગોટ અથવા એક એવી ચાદર રાખે છે કે જેથી આખું અંગ ન ઢંકાય. જેથી તેને શરદી, ડાંસ-મચ્છર આદિની બાધા સહન કરવાનો અભ્યાસ થાય. તે ભિક્ષાર્થે જય ત્યારે ચાદરથી ભોજન આપે ત્યાં જર્ઠને એક જ ઘરમાં ખેસીને થાળીમાં જમી લે છે. એ મુનિપદની ક્રિયાનો અભ્યાસ કરે છે, સ્નાન કરતો નથી, એક જ વખત ભોજન-પાન કરે છે.

(બ) ઐલક : જે ચાદર પણ છોડી દે છે, માત્ર એક લંગોટી જ રાખે છે. એ સાધુની માફક ભિક્ષાર્થે જય છે. એક જ ઘરમાં ખેસીને હાથમાં ડેળિયો આપે તેવું ભોજન કરે છે. ક્રશનો લોચ પણ નિયમથી કરે છે.

આવી રીતે એ અગિયાર શ્રોણીઓ દ્વારા ઉન્નતિ કરતાં કરતાં શ્રાવક વ્યવહાર ચારિત્રના આશ્રયથી નિરાકુળતાને પામીને અધિક અધિક નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્રરૂપ સ્વાનુભવનો અભ્યાસ કરે છે.

૧૦૭૭ પ્ર. જ્ઞાની પુરુષોએ રાત્રિભોજનનો શા કારણથી નિષેધ કર્યો છે ?

ઉ. રાત્રે ખાવાથી હિંસાનું કારણ દેખાય છે. રાત્રિભોજન કરવાથી આળસ, પ્રમાદ થાય, જગૃતિ થાય નહીં; વિચાર આવે નહીં; એ આદિ દોષના ઘણા પ્રકાર રાત્રિભોજનથી થાય છે, મૈથુન ઉપરાંત

વેદુઃ છું નિજ આત્મા, બાકી સઘળું રોક,
જૂટી જય આ દેહ તો, નહીં કાંઈ હર્ષ કે શોક.

પણ ખીજ ઘણા દોષ થાય છે. રાત્રિભોજન ત્યાગની જે પ્રતિમા ધારણ કરે છે તે રાત્રે રાંધેલું હોય, પાસેલું હોય, વલોવેલું હોય તે પણ ન ખાય. તેઓ રાત્રે આરંભરૂપે કરેલું લેતા નથી.

૧૦૭૮ પ્ર. શ્રાવકની ભાષામાં કયા ગુણ હોવા જોઈએ ?

ઉ. શ્રાવકે ભાષાના આઠ ગુણ ધારણ કરવા જોઈએ.

૧. અવસરે થોડું ખોલે, ૨. ઈષ્ટ મિષ્ટ અને મનોરા ખોલે, ૩. સમયોચિત ખોલે, ૪. અતુરાઈ સહિત ખોલે, ૫. અભિમાનરહિત ખોલે, ૬. મર્મભેદક ન ખોલે, ૭. શાસ્ત્રની સાક્ષીયુક્ત ખોલે, ૮. સાતાકારી ખોલે.

૧૦૭૯ પ્ર. નામધારી શ્રાવક (જૈન કૂળમાં જન્મેલા)ના પણ કેવાં લક્ષણો હોય ?

ઉ. સાત અલક્ષ્ય અને વ્યસનનો ત્યાગ હોય. (જુઓ પ્રશ્ન ૮૩૧-૮૩૨) કંદમૂળનો પણ ત્યાગ હોય. જે દારૂ, માંસ અથવા મધનું સેવન કરતા હોય તો તે નામમાત્રના પણ જૈન નથી, જીનવાણી સાંભળવાને પાત્ર પણ નથી. જેમાં અગણિત વ્રસ જીવ હોય છે એવાં પાંચ ઉદુંબર ફળો જે ખાય છે; અથાણાં ખાય છે; રાત્રિભોજન કરે છે તે નામ માત્ર પણ જૈન નથી. આ ચીજોનું સેવન તો નામધારી જૈનને પણ ન હોવું જોઈએ. પ્રત્યેક જૈન માત્રને સપ્ત વ્યસનનો ત્યાગ અને આઠ મૂળગુણોનું પાલન સર્વ પ્રથમ હોવું જોઈએ. લીલોતરી ઉપર વિના કારણ પગ દઈને ચાલવું તે ન હોય. જિનવાણી સાંભળતી વખતે શાસ્ત્રનો વિનય તે બહુમાન રાખવા જોઈએ, શાસ્ત્રને નીચે મૂકાય નહિ (શાસ્ત્રને પગ લગાડાય નહીં, પાનાં ફેરવતાં થૂંક લગાડાય નહીં), શાસ્ત્રની ઉપર કોણીનો ટેકો (અથવા ખીજ કોઈ રીતે ટેકો) દેવાય નહિ, પગ ઉપર પગ ચઢાવીને શાસ્ત્ર શ્રવણ કરવા ખેસાય નહિ, રૂમાલ કે પાના આદિથી હવા ખવાય નહિ (તો પછી પંખાની હવા કે એરકંડીશનની ઠંડક તો કેમ ખવાય, ન જ ખવાય), ઝોલા ખવાય નહિ, પ્રમાદથી ખેસાય નહિ વિગેરે વિગેરે. કેટલાય

“જ્ઞાની કે અજ્ઞાની જન સુખ દુઃખ રહિત ન કોય
જ્ઞાની વેદે ધૈર્યથી અજ્ઞાની વેદે રોય.”

વિનય-બહુમાન-ભક્તિ હોય ત્યારે તો જિનવાણી શ્રવણની પાત્રતા થાય છે.

૧૦૮૦ પ્ર. શ્રાવકના એકવીંશ ગુણો કહ્યા છે તે કહો.

ઉ. “લબ્ધવંત, દયાવંત, પ્રશાંત, પ્રતીતવંત, પરદોષકો ઠકૈયા, પરઉપકારી હૈ, સૌમ્યદષ્ટિ, ગુણુગ્રાહી, ગરિષ્ઠ, સખકો ઈષ્ટ, શિષ્ટપક્ષી, મિષ્ટવાદી, દ્વિરધવિચારી હૈ, વિશેષજ્ઞ, રસજ્ઞ, કૃતજ્ઞ, તત્ત્વજ્ઞ, ધર્મજ્ઞ, ન દીન, ન અભિમાની, મધ્ય વ્યવહારી હૈ, સહજ વિનીત, પાપક્રિયાસોં અતીત, અસો, શ્રાવક પુનિત, ઈકખીસ ગુણુધારી હૈ.”

૧. લબ્ધવંત :-કોઈ પણ પાપકાર્ય, અન્યાય, અનીતિ વગેરેમાં તેને શરમ આવે કે અરે ! હું આત્માનો જિજ્ઞાસુ, તો મને આવાં કાર્ય શોભે નહિ.

૨. દયાવંત :- મારા નિમિત્તે કોઈ જીવને દુઃખ ન હો, કોઈને દુઃખ દેવાનો ભાવ મને ન હો. મારો આત્મા દુઃખથી છૂટે, ને જગતના જીવો પણ દુઃખથી છૂટે.

૩. પ્રશાંત :- કષાય વગરના શાંત પરિણામ હોય, કેષ કે હરખ વગર શાંત-ગંભીર પરિણામવાળો હોય.

૪. પ્રતીતવંત :- દેવ-ગુરુ-ધર્મ ઉપર તેમજ સાધર્મી ઉપર તેને પ્રતીત હોય છે. પોતાનું અપમાનાદિ થાય, પ્રતિકૂળતા આવે કે ખીબના માનાદિ વધી જાય નથી ધર્મમાં સંદેહ કરતો નથી, પ્રતીતિ રાખે છે.

૫. પરદોષને ઠાંકનાર :- અરેરે, દોષમાં તો જગતના જીવો કુખેલા જ છે, ત્યાં પારકા દોષ શું જોવા ? મારે તો મારા દોષ મટાડવાના છે. દોષ દેખીને નિંદા કરવી ઉચિત નથી.

પાપ કીધાં અધોર છૂપાવ્યાં બહુ
પુણ્ય કીધાનો દેખાવ કર્યો બહુ

૬. પરઉપકારી :-ધર્મભુક્ષિ વડે તેમજ તન-મન ધનાદિ વડે પશુ પર જીવોનો ઉપકાર કરે છે.

૭. સૌમ્ય દષ્ટિવંત :-જેમ માતા બાળકને માઠી નજરે જુએ છે તેમ ધર્માત્મા બધા જીવોને માઠી નજરે જુએ છે. એની દષ્ટિમાં સૌમ્યતા હોય છે, જેનો સંગ ખીબ જીવોને શાંતિ પમાડે છે.

૮. ગુણુગ્રાહી :-ગુણોનો ગ્રાહક હોય છે. પોતાનું કોઈ અપ-માનાદિ કરે તેથી તેના ગુણોનો પશુ અનાદર ન કરી નાંખે.

૯. ગરિષ્ઠ (સહનશીલ) :-પ્રતિકૂળતામાં શભરાઈ ન બચ, આર્તધ્યાનથી ખેદ પિન્ન ન થાય; પશુ સહનશીલપણે વૈરાગ્ય વધારે.

૧૦. સૌને પ્રિય :-બધા પ્રત્યે મધુર વ્યવહાર રાખે. કયાંય પશુ કલેશ વધે એવો વ્યવહાર ન કરે.

૧૧. શિષ્ટ પક્ષી :-સત્ય અને સદાચારનો પક્ષ કરનાર હોય. લૌકિક પ્રયોજન ખાતર, માનથી કે ભયથી પશુ સત્યધર્મને કે ન્યાય નીતિને છોડે નહિ.

૧૨. મિષ્ટભાષી :- જેમાં સ્વપરનું હિત હોય એવી મધુરવાણી બોલે. પોતાને ક્ષાય થાય ને સામાનું દિલ દુભાય એવી કડવી કઠોર ભાષા ન બોલે. સત્યવાત કઠોરતાથી ન કહે; “ દો દિન કે મહેમાન બોલી બગાડે કૌન સો ?”

૧૩. દીર્ઘવિચારી :- દેશ-કાળનો વિચાર કરીને, પોતાના પરિ-ણામનો તથા શક્તિનો વિચાર કરીને, અને સ્વપરના હિતનો વિચાર કરીને, યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરે. જગતની દેખાદેખીથી વગર વિચાર્યે બ્યાં ત્યાં ન અંપલાવે.

૧૪. વિશેષણ :- ધર્મમાં કે ગૃહવ્યવહારમાં ક્યારેકવી પરિસ્થિતિ થશે, કેવી જરૂર પડશે-તેનો જાણુકાર હોય, ને તેનો યોગ્ય ઉપાય કરે.

૧૫. રસમ :- રસ એટલે તાત્પર્ય; શાસ્ત્રાભ્યાસ વગેરેમાં તેના શાંત રસરૂપ સાચા રહસ્યને જાણુતો હોય; તેણે ધર્મનો મર્મ જાણીને શાંત રસને તો આખ્યો છે, તેથી તે પરમાર્થનો રસમ છે.

દેખી આંગળી આપ એક અડવી, વૈરાગ્ય વેગે ગયા;
છાંડી રાજસમાજને ભરતજી, કૈવલ્યજ્ઞાની થયા.

૧૬. કૃતરા :- અહો, દેવ-ગુરુ-ધર્મના પરમ ઉપકારની તો શી વાત, એનો તો બદલો વગે તેમ નથી. તેમજ સાધર્મી અને અન્ય સજ્જનોના ઉપકારને પણ ભૂલે નહિ. પોતે કરેલા ઉપકારને યાદ ન કરે, તેમજ બદલાની આશા ન રાખે.

૧૭. તત્વજ :- તત્વનો જાણકાર હોય. વિપરીત જીવોમાં ક્યાં તત્વની વિપરીતતા છે તે પણ જાણીને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે.

૧૮. ધર્મજ :- ધર્મનો જાણનાર હોય; ક્યાં નિશ્ચય ધર્મની પ્રધાનતા છે, ક્યાં વ્યવહાર ધર્મની પ્રધાનતાથી વર્તવું યોગ્ય છે! એમ ધર્મના બધા પડખાં જાણીને શાસનને શોભે તેવું વર્તન કરે.

૧૯. દીનતારહિત :- તેમજ અભિમાનરહિત એવો મધ્યસ્થ વ્યવહારી :- રોગાદિ પ્રસંગ હોય, દરિદ્રતાદિ હોય તેથી ગભરાઈને એવો દીન ન થાય કે જેથી ધર્મની અવહેલના થાય ! અરે, હું પંચપરમેષ્ઠિનો ભક્ત, મારે દુનિયામાં દીનતા કેવી ? તેમ જ દેવ ગુરુ ધર્મના પ્રસંગમાં, સાધર્મીના પ્રસંગમાં અભિમાનરહિત નમ્રપણે પ્રેમથી વર્તે. જે આત્મહિત થતું હોય તો તે કરવા તૈયાર છે; ત્યાં અભિમાન નથી રાખતો; અને આત્મહિત થતું ન હોય તો એવા પ્રસંગે તે દીન થતો નથી.

૨૦. સહજ વિનયવંત :- દેવ-ગુરુનો પ્રસંગ, સાધર્મીનો પ્રસંગ, બડીલોનો પ્રસંગ, તેમાં યોગ્ય વિનયથી વર્તે. સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોનો દેખીને પ્રસન્નતાથી વિનય-બહુમાન-પ્રશંસા કરે. કોઈ પ્રત્યે ઈર્ષ્યાભાવ ન આવે.

૨૧. પાપક્રિયાથી રહિત :- કુદેવ-કુધર્મના સેવનરૂપ મિથ્યા-ત્વાદિ પાપને તેમ જ માંસાદિ અભક્ષ્ય ભક્ષણના તીવ્ર હિંસાદિ પાપને તો સર્વથા છોડ્યા જ છે, તે ઉપરાંત આરંભ-પરિગ્રહ સંબંધી જે પાપક્રિયાઓ તેનાથી પણ જેટલો અને તેટલો છૂટવાનો અભિલાષી છે.

જ્ઞાન તેવું નામ કે જે હૃદય, શોક વખતે હાજર થાય;
અર્થાત્ હૃદય, શોક થાય નહિ.

૧૦૮૧ પ્ર. મુનિ આહાર સાત ગુણધારી શ્રાવકના હાથે જ સ્વીકારે તેમ કહ્યું છે તો તે ક્યા સાત ગુણ કહ્યા છે ?

ઉ. શ્રદ્ધા, શક્તિ, અલુબ્ધતા, ભક્તિ, જ્ઞાન, દયા અને ક્ષમા-આ દાતાના સાત ગુણ સહિત શુદ્ધ યોગ્ય આચારવાળા ભક્તના હસ્તાગ્રથી એટલે કે હાથની આંગળીઓથી ભક્તિપૂર્વક આપવામાં આવેલા આહાર મુનિ ગ્રહણ કરે છે

૧૦૮૨ પ્ર. શાસ્ત્રમાં સત્ય કોને કહે છે ?

ઉ. વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ જેવું છે તેવું જાણવું, અનુભવવું, તેવું જ કહેવું. તે સત્ય બે પ્રકારે છે : પરમાર્થ સત્ય અને વ્યવહાર સત્ય. જેવું હોય તેવું કહેવું તે વ્યવહાર સત્ય અને આત્માનો લક્ષ રાખીને બોલે તે પરમાર્થ સત્ય. ક્ષાયિક સમકિત હોય તો જ પરમાર્થ સત્ય બોલાય.

૧૦૮૩ પ્ર. વ્યવહાર સત્ય કોને જાણવું ?

ઉ. જેવા પ્રકારે વસ્તુનું સ્વરૂપ જોવાથી, અનુભવવાથી, શ્રવણથી અથવા વાંચવાથી, આપણને અનુભવવામાં આવ્યું હોય તેવા જ પ્રકારે યથા-તથ્યપણે વસ્તુનું સ્વરૂપ કહેવું અને તે પ્રસંગે વચન બોલવું તેનું નામ વ્યવહાર સત્ય. ચાર પ્રકારનાં અસત્ય શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે. વસ્તુ છે છતાં તેની ના કહેવી, જે નથી તે છે એમ કહેવું, વિપરીત જ કહેવું અને નિંદાનાં વચનો કહેવાં, હાસ્ય. તે જૂઠું છે. શાસ્ત્રમાં હોય તેથી વિરોધી વાક્ય બોલવું તે જૂઠું છે.

૧૦૮૪ પ્ર. પરમાર્થ સત્ય કોને સમજવું ?

ઉ. “પરમાર્થ સત્ય”, એટલે આત્મા સિવાય ખીન્ને કોઈ પદાર્થ આત્માનો થઈ શકતો નથી, એમ નિશ્ચય જાણી, ભાષા બોલવામાં વ્યવહારથી દેહ, સ્ત્રી, મિત્ર, ધન, ધાન્ય, ગૃહ આદિ વસ્તુઓના પ્રસંગમાં બોલતાં પહેલાં એક આત્મા સિવાય ખીજું કંઈ મારું નથી, એ ઉપયોગ રહેવો જોઈએ.

૧૦૮૫ પ્ર. શાસ્ત્રમાં જૂઠું બોલવાનાં ક્યાં મુખ્ય કારણો કહ્યાં છે ?

જહાં રામ તહાં કામ નહીં; કામ તહાં નહીં રામ;
દાઉ સાથ મિલન નહીં; દિન-રજની એક સાથ.

ઉ. જૂઠું ખોલવાનાં મુખ્ય ૧૪ કારણો છે.
 (૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) કપટ, (૪) લોભ, (૫) રાગ, (૬) દેવ
 (૭) હાંસી, (૮) ભય, (૯) લજ્જા, (૧૦) ક્રિડા, (૧૧) હર્ષોત્સાહ,
 (૧૨) શોક, (૧૩) દાક્ષિણ્યના, (૧૪) બહુ ખોલવાથી.

૧૦૮૬ પ્ર. શું અસત્ય ખોલ્યા વિના માયા ન જ થઈ શકે ?

ઉ. અસત્ય ખોલ્યા વિના માયા થઈ શકતી નથી.

૧૦૮૭ પ્ર. વિશ્વાસઘાત કરવો, તેનો પણ અસત્યમાં સમાવેશ થાય છે ?

ઉ. વિશ્વાસઘાત કરવો તેનો પણ અસત્યમાં સમાવેશ થાય છે. ખોટા
 દસ્તાવેજો કરવા તે પણ અસત્ય જાણવું.

૧૦૮૮ પ્ર. “અનુકંપા”નો અર્થ શું છે ?

ઉ. તૃપાત્તરને, ક્ષુધાતુરને, રોગીને અથવા ખીજા દુઃખી મનના જીવને
 તેનું દુઃખ મટાડવાના ઉપાયની ક્રિયા કરવામાં આવે તેનું નામ
 “અનુકંપા”.

૧૦૮૯ પ્ર. દયાના આઠ ભેદ કયા છે ?

ઉ. (૧) દ્રવ્યદયા : કોઈ પણ કામ કરવું તેમાં યત્નાપૂર્વક જીવરક્ષા
 કરીને કરવું તે દ્રવ્યદયા.

(૨) ભાવદયા : ખીજા જીવને દુર્ગતિ જતો દેખીને અનુકંપાશુદ્ધિથી
 ઉપદેશ આપવો તે ભાવદયા.

(૩) સ્વદયા : આત્મા આ અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વથી ગ્રહાયો
 છે, તત્ત્વ પામતો નથી, એમ ચિંતવી ધર્મમાં પ્રવેશ કરવો
 તે સ્વદયા.

(૪) પરદયા : જ કાંઈ જીવની રક્ષા કરવી તે પરદયા.

(૫) સ્વરૂપદયા : સૂક્ષ્મ વિવેકથી સ્વરૂપ વિચારણા કરવી તે સ્વરૂપદયા.

(૬) અનુબંધદયા : ગુરુ કે શિક્ષક શિષ્યને કડવા કથનથી ઉપદેશ
 આપે તે દેખાવામાં અયોગ્ય લાગે છે, પરંતુ પરિણામે કરજીવાનું
 કારણ છે, એનું નામ અનુબંધદયા.

ગોધન, ગજધન, બાજીધન, ચૌર રતનધન ખાન;
 જમ આવે સંતોષધન, સખધન ધૂરિ સમાન.

(૭) વ્યવહારદયા : ઉપયોગપૂર્વક અને વિધિપૂર્વક જે દયા પાળવી તેનું નામ વ્યવહારદયા.

(૮) નિશ્ચયદયા : શુદ્ધ સાધ્ય ઉપયોગમાં એકતા ભાવ અને અભેદ ઉપયોગ તે નિશ્ચયદયા.

૧૦૯૦ પ્ર. દાનના પ્રકાર કેટલા છે ?

ઉ. આહાર, ઔષધ, શાસ્ત્ર અને અભયના રૂપમાં દાન ચાર પ્રકારે કહેવામાં આવ્યું છે. અભયદાન બધાં દાનોમાં શિરોમણી સમાન છે. (વ્યવહારથી એમ કહેવાય છે કે) જ્ઞાનદાનના પ્રભાવથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઔષધદાન દેનારને વાત્સલ્ય ગુણ, સ્થિતિકરણ ગુણ, નિર્વિચિકિત્સા ગુણ ઈત્યાદિ અનેક ગુણ પ્રગટ છે. (જુઓ પ્રશ્ન-૧૨૯૩). ઔષધદાનના પ્રભાવથી જીવ રોગ રહિત દેવનો વૈકિયિક દેહ પામે છે. આહાર દાન દેનાર મિથ્યાદષ્ટિ પણ ભોગ ભૂમિમાં દશ પ્રકારનાં કલ્પવૃક્ષના ચિરકાળ ભોગ ભોગવે છે. ત્રણ દિવસે આંબળા જેટલો આહાર કરે છે તે પણ ભૂખ તરસ લાગતી નથી. મીઠાં વચન ખોલવાં તે પણ મોટું દાન છે. આદર સત્કાર, વિનય, મરવો, જગા આપવી, કુશળતા પૂછવી એ પણ દાન છે. (જે કે આ બધાં વ્યવહારથી કથન છે.)

૧૦૯૧ પ્ર. શ્વેતાંબર અને દિગંબર શાસ્ત્રો પ્રમાણે ચારિત્રમાં શું ભેદ છે ?

ઉ. “લિંગ અને ભેદો જે તત્ત્વના રે, દ્રવ્ય દેશ કાળાદિ ભેદ; પણ જ્ઞાનાદિની જે શુદ્ધતા રે, તે તે ત્રણે કાળે અભેદ.” બંનેમાં ચારિત્ર એક જ કહ્યું છે.

જેટલા જેટલા કષાય ઓછા થાય છે, વીતરાગ ભાવ વધે છે. તેટલું નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્ર પ્રગટ થતું જાય છે. પછી પ્રત્યાખ્યાન કષાયને જતી સાધુપદમાં પરિગ્રહ ત્યાગીને નિર્ગ્રંથ થઈ સ્વાનુભવનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં ગુણસ્થાનના ક્રમથી અરહંત થઈ પછી ગુણસ્થાનની બહાર સિદ્ધ પરમાત્મા થઈ જાય છે.

એક અજ્ઞાનીના કોટિ અભિપ્રાયો છે, અને કોટિ જ્ઞાનીઓનો એક અભિપ્રાય છે.

૧૦૯૨ પ્ર ચારિત્ર પાળવાથી શું લાભ થાય ?

ઉ. નિશ્ચિય ચારિત્રના પ્રભાવથી આત્મામાં સ્થિરતા વધતી જાય છે, ત્યારે અધિક અધિક સહજ સુખ અનુભવમાં આવતું જાય છે. જ્યારે મન, વચન, કાયાના સંયોગને છોડીને આત્મા આત્મસ્થ થઈ જાય છે, ત્યારે જ સહજ સુખનો સ્વાદ પામે છે. વસ્તુતાએ સહજ સુખ આત્મામાં જ છે, આત્મામાં જ રમણ કરવાથી (નિશ્ચય ચારિત્રમાં રહેવાથી) તે પ્રાપ્ત થાય છે.

આત્મરમણતાનું મહાત્મ્ય અવર્ણનીય છે. વીતરાગી મહાત્માને કોઈ એવો અપૂર્વ પરમાનંદ પ્રગટે છે કે જેની આગળ ત્રણ લોકનું અચિંત્ય એશ્વર્ય પણ તૃણ સમાન ભાસે છે.

૧૦૯૩ પ્ર. શાસ્ત્રમાં બાર ભાવનાઓ કહી છે તે કહો.

ઉ. (૧) અનિત્ય : ધન, ધાન્ય, સ્ત્રી, પુત્ર, શરીરાદિ સર્વ ક્ષણભંગુર, નાશવંત છે. (૨) અશરણુ : મરણુથી કે તીવ્ર કર્મોદયથી કોઈ બચાવનાર નથી. (૩) સંસાર : ચારગતિરૂપ સંસાર દુઃખનો ભંડાર છે. (૪) એકત્વ : આ જીવ એકલો છે, પોતાની કરણીના પોતે જ સ્વામી છે. (૫) અન્યત્વ : આ જીવથી શરીરાદિ સર્વ પર છે. અન્ય છે. (૬) અશુચિ : આ શરીર અપવિત્ર છે. (૭) આસ્રવ : તે તે ભાવોથી કર્મ આવે છે. (૮) સંવર : તે તે ભાવોથી કર્મ રોકાય છે. (૯) નિર્જરા : (જ્ઞાન અને) તપથી કર્મ ખરી જાય છે. (૧૦) લોક : આ જગત અનેાદિ અનંત અકૃત્રિમ છે, છ દ્રવ્યોનો સમૂહ છે, દ્રવ્ય અપેક્ષાએ નિત્ય અને પર્યાય અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. (૧૧) બોધિદુર્લભ : રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ અતિ દુર્લભ છે. (૧૨) ધર્મ : આત્માનો સ્વભાવ ધર્મ છે, એ જ પરમ હિતકારી છે. કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષાની ચારસો નવયાસી ગાથાઓમાં સૌથી વધારે સ્થાન રોકવાવાળી લોકભાવના અને ધર્મભાવના છે. અનિત્યભાવનાથી નિર્જરા ભાવના સુધીની નવ ભાવનાઓમાં કુલ ૧૧૪ ગાથાઓ છે જ્યારે કે એકલી લોકભાવનામાં ૧૬૯ ગાથાઓ સમાઈ ગઈ છે.

કંઈક કેટલા ચાલ્યા ગયા ખબર પણ પડતી નથી,
કંઈક કેટલા ચાલ્યા જશે નજર પણ પડતી નથી,

લોકભાવનાના સંદર્ભમાં “લોક” શબ્દનો અર્થ “આત્મા” પણ કરવામાં આવે છે. જેમાં સંપૂર્ણ લોક આલોકિત (પ્રતિબિંબિત) થતો હોય એવો આત્મા જ ચૈતન્ય લોક છે. લોક શબ્દની આ પ્રકારની વ્યાખ્યા પણ કરવામાં આવે છે.

૧૦૯૪ પ્ર. અનિત્યભાવના અને અશરણુભાવનામાં મૂળભૂત અંતર શું છે ?

ઉ. અશરણુ અહસ્તક્ષેપ (હસ્તક્ષેપના નિષેધ)નું સૂચન છે. કોઈ પણ દ્રવ્યના પરિણમનમાં ખીબા અન્ય દ્રવ્યનો જરા પણ હસ્તક્ષેપ ચાલતો નથી. કોઈ વ્યક્તિ ગમે તેટલી શક્તિશાળી હોય પણ તે અન્ય દ્રવ્યના પરિણમનમાં હસ્તક્ષેપ કરી શકતી નથી. અનિત્ય-ભાવનાનું કેન્દ્રબિંદુ છે “મરના સખકો એક દિન, અપની અપની બાર” અને અશરણુભાવના કહે છે કે “મરતે ન બચાવે કોઈ”, આ જ આ બંનેમાં મૂળભૂત અંતર છે.

૧૦૯૫ પ્ર. એકત્વભાવના અને અન્યત્વભાવનામાં વિશેષ ભેદ વિસ્તારથી સમજાવો.

ઉ. એકત્વ અને અન્યત્વભાવનામાં અસ્તિ-નાસ્તિનું અંતર છે. જે વાતનું એકત્વભાવનામાં અસ્તિ તરફ ચિંતન કરવામાં આવે છે, તે જ વાતનું અન્યત્વભાવનામાં નાસ્તિ તરફનું ચિંતન હોય છે. એકત્વ અનુપ્રેક્ષામાં “હું એક છું” ઈત્યાદિ પ્રકારથી વિવિધરૂપ વ્યાખ્યાન છે અને અન્યત્વ અનુપ્રેક્ષામાં “દેહાદિ પદાર્થ મારાથી ભિન્ન છે, મારા નથી” એ પ્રમાણે નિષેધરૂપથી વ્યાખ્યાન છે. એકત્વ (એકલાપણું) આત્માની મજબૂરી નથી, સહજ સ્વરૂપ છે. એકત્વ વસ્તુની અખંડતાનો સૂચક છે; કણકણની સ્વતંત્ર સત્તાનો સૂચક છે. આત્માનું એકલાપણું અભિશાપ નથી, વરદાન છે. પરથી એકત્વ અને મમત્વ તોડવા માટે અન્યત્વનું સતત ચિંતન આવશ્યક છે. પરથી એકત્વ અને મમત્વ તોડવા માટે એક માત્ર ઉપાય પ્રત્યેક વસ્તુની સ્વતંત્ર સત્તાનો સમ્યક્ (યથાર્થ) બોધ જ છે. પ્રત્યેક વસ્તુ સ્વતંત્રરૂપથી પોત પોતાની સત્તામાં

તારા ઐર્થિક્યનું તું એટલું ગુમાન ના કર,
સિંકદર શાહ જેવાની અહીં કબર પણ જડતી નથી.

વિલાસ કરી રહી છે; કોઈના કોઈમાં કાંઈ હસ્તક્ષેપ નથી; કારણ કે વસ્તુઓ સંપૂર્ણ ભિન્ન ભિન્ન છે. જ્યારે જીવ આ પ્રકારનું ચિન્તવન કરે છે, ત્યારે તેને પર પદાર્થો ઉપર મમત્વ ઉત્પન્ન થતું નથી.

૧૦૯૬ પ્ર. સંસારભાવના અને લોકભાવના વચ્ચેના વિશેષ ભેદ કહો.

ઉ. સામાન્ય જનસમુદાયના વ્યવહારમાં “સંસાર” શબ્દનો પ્રયોગ લોક, જગત, દુનિયાના અર્થમાં પણ થાય છે. પણ સંસાર-ભાવનાના સંદર્ભમાં સંસારનો અર્થ લોક, દુનિયા, જગત કોઈ પણ પ્રકારે સંભવતો નથી. લોક અને સંસાર ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાઓ છે. બંનેમાં બિંદુ અને સિંધુનું અંતર છે. સંસાર બિંદુ છે તો લોક સિંધુ છે, સંસાર જીવની વિકારી પર્થાય માત્ર છે અને લોક છ દ્રવ્યોના સમૂહને કહે છે. લોક માત્ર રૂચ્ય છે, પણ સંસાર તો હેય પણ છે. લોકભાવનામાં અઘો લોક, મધ્ય લોક અને ઊર્ધ્વ લોકની રચનાનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે અને સંસારભાવનામાં ત્રણ લોકનું નહીં, પણ ચાર ગતિઓનું અને તેના દુઃખોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સંસારભાવનાની સીમા સંયોગોની નિરર્થકતા અને દુઃખરૂપતાના ચિંતન પર્યંત મર્યાદિત છે. અનિત્યભાવનામાં સંયોગોની ક્ષણભંગુરતા, અશરણુ ભાવનામાં સંયોગોની અશરણુતા અને સંસારભાવનામાં તે જ સંયોગોની નિરર્થકતા બતાવી છે.

૧૦૯૭ પ્ર. “બોધિ” અને “ધર્મ” શબ્દોનો અર્થ રત્નત્રયરૂપ ધર્મ જ થાય છે, તો પછી “બોધિદુર્લભ” અને “ધર્મ” એમ બે ભાવનાઓ જુદી જુદી કેમ મૂકી હશે? બંનેના વિષયમાં મૂળભૂત અંતર શું છે?

ઉ. એ સાચું છે કે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયને જ બોધિ કહે છે, તથા વાસ્તવિક ધર્મ પણ આ રત્નત્રય છે. આ પ્રમાણે બોધિ અને ધર્મ એક અર્થવાચી જ છે. પણ બોધિદુર્લભ

માણસ હોના મુશ્કિલ હૈ, સાધુ કહાં સે હોય,
સાધુ હુઆ તો સિદ્ધ હુઆ, કહેણી રહી ન કોય.

ભાવનામાં યોધિની દુર્લભતા અર્થાત્ રત્નત્રયની દુર્લભતાનું ચિંતન કરવામાં આવે છે અને ધર્મભાવનામાં ધર્મ અર્થાત્ રત્નત્રયનું સ્વરૂપ એટલે કે મહિમાનું ચિંતન કરવામાં આવે છે.

૧૦૯૮ પ્ર. જો એમ છે તો પછી બન્નેનાં નામ એક અર્થવાચી કેમ રાખવામાં આવ્યાં હશે ?

ઉ. બન્નેનાં નામ એક અર્થવાચી ક્યાં છે ? એક અર્થવાચી તો યોધિ અને ધર્મ શબ્દ છે, પણ ભાવનાઓમાં નામ યોધિભાવના અને ધર્મભાવના નથી, યોધિદુર્લભભાવના અને ધર્મભાવના છે. યોધિદુર્લભ શબ્દનો અર્થ ધર્મ નહીં, ધર્મની દુર્લભતા છે. આપણે આ ભાવનાઓને ધર્મદુર્લભભાવના અને ધર્મભાવના પણ કહી શકીએ છીએ.

૧૦૯૯ પ્ર. આસ્રવભાવના અને નવતત્ત્વમાં કહેલ આસ્રવતત્ત્વ એક જ છે ને ?

ઉ. ના, આસ્રવભાવના અને આસ્રવતત્ત્વ એક જ નથી. તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં બાર ભાવનાઓનું વર્ણન સંવરતત્ત્વના પ્રકરણમાં આવે છે. આસ્રવભાવના તે સંવરતત્ત્વ છે. અનુપ્રેક્ષાઓને સંવરના કારણોમાં ગણવામાં આવે છે. આસ્રવના નિરોધને સંવર કહે છે. બાર ભાવનાઓ આસ્રવના નિરોધમાં કારણભૂત હોવાથી તેને સંવરતત્ત્વ નીચે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં વર્ણવેલ છે.

૧૧૦૦ પ્ર. સંવરભાવના અને સંવરતત્ત્વ બન્નેને એક જ કેમ માની લેવાય ?

ઉ. ના, ન માની લેવાય, કારણ કે સંવરભાવના સંવર (તત્ત્વ)ના અનેક કારણોમાંથી માત્ર એક કારણ છે. સંવર (તત્ત્વ)નાં કારણોમાં ત્રણ ગુપ્તિ, પાંચ સમિતિ, દશ ધર્મ, બાર ભાવનાઓ, બાવીસ પરિપલ જય, પાંચ પ્રકારનાં ચારિત્ર બધા આવી જાય છે. સમ્યક્-દર્શન-જ્ઞાન પણ સંવરનાં કારણ અથવા સંવરરૂપ જ છે.

૧૧૦૧ પ્ર. આ બાર ભાવનાઓનું ચિંતન શા માટે કરવા કહ્યું છે ? તેનું યથાર્થ ચિંતન કોને હોય ?

પૈસા ઝાઝા વત્તા મળે તે પ્રારબ્ધ છે,
પરંતુ નીતિથી કમાવા તે પુરૂષાર્થ છે.

ઉ. ખાર ભાવનાઓના ચિંતનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ્ય દષ્ટિને સંયોગો ઉપરથી ખસેડી સ્વભાવની તરફ લઈ જવાનો છે, કારણકે સંયોગાધિન દષ્ટિ જ સંસારના દુઃખોનું મૂળ છે. જ્યાં સુધી જીવની દષ્ટિ સંયોગો ઉપર રહેશે, ત્યાં સુધી મોહ, રાગદ્વેષરૂપ સંયોગીભાવ ઉત્પન્ન થતા રહેશે. પરદ્રવ્યોનો સંયોગ છે પણ સાથ નથી. પરદ્રવ્યો સંયોગી છે, પણ સાથી નથી. સંયોગનો તદ્દન નિષેધ કરી ઈન્કાર કરવો પણ ભૂલ છે અને તેનો સાથ માનવો તે પણ ભૂલ છે. જો કે સંયોગ ક્ષણભંગુર છે, અશરણુ છે, અસાર છે, પણ છે અવશ્ય, પણ સાથ તો છે જ નહીં. અનિત્યભાવનામાં સંયોગોની અનિત્યતા, અશરણુભાવનામાં સંયોગોની અશરણુતા, સંસાર ભાવનામાં સંયોગોની અસારતા સમજવી છે તો એકત્વ-ભાવનામાં સ્વીકૃતિની સાથે સાથે સાથનો નિષેધ-ઈન્કાર કર્યો છે. સાથના નિષેધનું નામ જ એકત્વની સ્વીકૃતિ છે. આ ખાર ભાવનાઓ તે ચારિત્ર ગુણના આંશિક શુદ્ધ પચાચિ છે; તેથી તે સમ્યક્દષ્ટિ જીવને જ હોઈ શકે છે. તે ભાવનાઓ ભાવવાથી વીતરાગતાની વૃદ્ધિ થાય છે, તે ભાવનાઓનું ચિંતન મુખ્યપણે વીતરાગ દિગમ્બર જૈન મુનિરાજને જ હોય છે, અને ગૌણપણે સમ્યક્દષ્ટિને હોય છે. અંતરંગ પરિણામોની શુદ્ધતાસહિત, આ ભાવનાઓનું ચિંતન કરવાથી સમતાભાવ પ્રગટ થાય છે. ખાર ભાવનાઓના ચિંતનની એક આવશ્યક શરત છે કે તેના ચિંતનથી આનંદની જગૃતિ થવી જોઈએ. જો એમ ન થાય તો સમજવું જોઈએ કે કયાંય કાંઈ ગરબડ જરૂર છે.

૧૧૦૨ પ્ર. પ્રતિક્રમણના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉ. પ્રતિક્રમણના સાત પ્રકાર છે.

(૧) દેવસિક પ્રતિક્રમણ : આખા દિવસની પ્રવૃત્તિને સંધ્યાકાળે ચિંતવીને પાપ પરિણામોને નિંદવા.

સર્પ કરડે તે ભય ન થાય ત્યારે સમજવું કે, આત્મજ્ઞાન પ્રગટ્યું છે. દેહની મૂર્છા હોય તેને કલ્યાણ કેમ ભાસે ?

- (૨) રાત્રિક પ્રતિક્રમણુ : રાત્રિ સંબંધી પાપ દૂર કરવા સવારે પ્રતિક્રમણુ કરવું.
- (૩) ઐર્યાપથિક પ્રતિક્રમણુ : માર્ગે ચાલતાં દોષ લાગ્યો હોય તેની શુદ્ધિ માટે જે પ્રતિક્રમણુ તે.
- (૪) પાક્ષિક પ્રતિક્રમણુ : પખવાડિયાનો દોષ દૂર કરવા માટે કરવું તે.
- (૫) ચાતુર્માસિક પ્રતિક્રમણુ : ચાર મહિનાના દોષ દૂર કરવા માટે કરવું તે.
- (૬) સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણુ : વર્ષ દરમિયાન થયેલા દોષ દૂર કરવા માટે કરવું તે.
- (૭) ક્રિત્તમાર્થ પ્રતિક્રમણુ : ભવોભવના કાળમાં થયેલા દોષો દૂર કરવા માટે છેલ્લા સંચારાની શરૂઆતમાં થાય છે તે.

૧૧૦૩ પ્ર. પ્રતિક્રમણુ કરવાથી શો લાભ થાય છે ?

ઉ. પ્રતિક્રમણુનું “આવશ્યક” એવું પણ નામ છે. આવશ્યક એટલે અવશ્ય કરીને કરવા યોગ્ય એ સત્ય છે. તે વડે આત્માની મલિનતા ખસે છે, માટે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

શુદ્ધ ભાવ વડે પશ્ચાતાપ કરવાથી લેશ પાપ થતાં પરલોકલય અને અનુકંપા છૂટે છે; આત્મા ક્રોમળ થાય છે. ત્યાગવા યોગ્ય વસ્તુનો વિવેક આવતાં જાય છે. ભગવાન સાક્ષીએ અચ્છાન ઈ. જે જે દોષ વિસ્મરણુ થયા હોય તેનો પશ્ચાતાપ પણ થઈ શકે છે. આમ એ નિર્જરાનું ઉત્તમ સાધન છે.

જેમ બને તેમ પ્રતિક્રમણુ ધીરજથી સમજાય એવી ભાષામાં શાંતિથી, મનની એકાગ્રતાથી અને યત્નાપૂર્વક કરવું.

પંચમકાળમાં પ્રતિક્રમણુને જ પરમાગમમાં ધર્મ કહ્યો છે. પ્રતિક્રમણુ આત્માની ભારે સાવધાની (જગૃતિ) રખાવનાર છે.

૧૧૦૪ પ્ર. પ્રત્યાખ્યાન એટલે શું ?

સર્વ મંગલ માંગલ્યં, સર્વ કલ્યાણ કારકં,
પ્રધાનં સર્વ ધર્મણાં, જૈનં જયતુ શાસનં.

ઉ. “પચ્ચખાણુ” નામનો શબ્દ વારંવાર તમારા સાંભળવામાં આવ્યો છે, એનો મૂળ શબ્દ “પ્રત્યાખ્યાન” છે, અને તે અમુક વસ્તુ ભણી ચિત્ત ન કરવું એવો જે નિયમ કરવો તેને બદલે વપરાય છે. ઇચ્છાનાં દ્વાર ખુલ્લાં હોય તો તેમાં કર્મ પ્રવેશ કરે છે. જે પ્રત્યાખ્યાન હોય તો પછી એ ભણી દષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. શુભ-અશુભ, પુણ્ય-પાપ, અને સુખ-દુઃખ એમ છ વસ્તુઓના ત્યાગરૂપ પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. શુભ-અશુભભાવ, તેનાથી બંધાતા પુણ્ય-પાપ કર્મ અને તેના ફળરૂપ સુખ-દુઃખના બાહ્ય સંયોગો પ્રત્યાખ્યાનમાં આનો અભાવ હોય છે.

૧૧૦૫ પ્ર. પ્રતિક્રમણુ, પ્રત્યાખ્યાન અને આલોચના, નવ તત્ત્વમાંથી કયા તત્ત્વમાં ગણાય ?

ઉ. આ ત્રણે, પૂર્વનું પ્રતિક્રમણુ, ભવિષ્યનું પ્રત્યાખ્યાન અને વર્તમાનની આલોચના, ચારિત્રના ભેદ છે, તેથી મોક્ષનો ઉપાય હોવાથી સંવર-નિર્જર તત્ત્વમાં આવે છે, તથા જે શુભ-અશુભ ભાવરૂપ વ્યવહાર પ્રતિક્રમણુ આદિ છે, તે આસ્રવરૂપ હોવાથી આસ્રવ તત્ત્વમાં આવે છે. નિશ્ચય આલોચના સંવરનો પ્રકાર છે. (જુઓ પ્ર. ૧૧૧૦)

૧૧૦૬ પ્ર. પ્રત્યાખ્યાન લેવાથી મુખ્ય લાભ શું થાય છે ?

ઉ. પ્રત્યાખ્યાનથી મોટો લાભ એ છે કે અમુક વસ્તુઓમાં જે આપણું લક્ષ રહે છે, બાકી બધી વસ્તુઓનો ત્યાગ થઈ જાય છે. એ વડે મન બહુ બહોળતા ન પામી નિયમરૂપી સડકમાં ચાલ્યું જાય છે. મન એ નિયમરૂપી લગામમાં આવવાથી પછી ગમે તે શુભ રાહમાં લઈ જવાય છે.

૧૧૦૭ પ્ર. નિશ્ચય નય આદિ મતમાં પ્રત્યાખ્યાનની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તે શું યોગ્ય છે ?

ઉ. મનુષ્યો જ્ઞાન માર્ગમાં પ્રયત્ન કરે તે અપેક્ષાએ પ્રત્યાખ્યાનોને દુઃપ્રત્યાખ્યાન કહ્યાં છે. યથાયોગ્ય (સમ્યક્) જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જે ન

કાયાની સામાયિક કરવા કરતાં આત્માની સામાયિક એક વાર કરો.

થઈ હોય તો જે પ્રત્યાખ્યાન કર્યાં હોય તે દેવાદિક્ક ગતિ આપી, સંસારના જ અંગભૂત થાય છે. ધર્મ કે મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્તિ થતી નથી; એ માટે તેને દુઃપ્રત્યાખ્યાન કહ્યાં; પણ એ સ્થળે પ્રત્યાખ્યાન જ્ઞાન વિના ન જ કરવાં એમ કહેવાનો હેતુ તીર્થંકર દેવનો છે જ નહીં. પ્રત્યાખ્યાનાદિક્ક ક્રિયાથી જ મનુષ્યત્વ મળે છે, જિંચ ગોત્ર અને આર્યદેશમાં જન્મ મળે છે, તે પછી જ્ઞાનની પ્રાર્થિત થાય છે; માટે એવી ક્રિયા પણ જ્ઞાનની સાધનભૂત સમજવી જોઈએ.

૧૧૦૮ પ્ર. પ્રતિજ્ઞા કર્યાં પછી ન જાણે કેવો ઉદય આવશે, અને તેથી પાછળથી પ્રતિજ્ઞા ભંગ થાય તો મહાપાપ લાગે, માટે પ્રારબ્ધાનુસાર જે કર્યું બને તે બનો, પણ પ્રતિજ્ઞા વિકલ્પ ન કરવો તે યોગ્ય છે ?

ઉ. ના, તે બરાબર નથી. પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરતાં તો એવા પરિણામ હોય કે—મરણાંત થતાં પણ પ્રતિજ્ઞા નહિ છોડું, તો એવી પ્રતિજ્ઞા કરવી યોગ્ય જ છે. પ્રતિજ્ઞા કર્યાં વિના અવિરતસંબંધી બંધ મટે નહિ, જેમ-પોતાને જેટલું પચતું જાણે તેટલું ભોજન કરે, પણ કદાચિત કોઈને ભોજનથી અજીર્ણ થયું હોય અને તે ભયથી પોતે ભોજન છોડે તો મરણ જ થાય, માટે જે બની શકે તે જ પ્રતિજ્ઞા લેવી યોગ્ય છે.

૧૧૦૯ પ્ર. નિર્ધ્વંસ પરિણામ એટલે શું ?

ઉ. જે જે પદાર્થોનાં જીવે ત્યાગ કર્યો છે કે તેની મર્યાદા કરી છે, વૃત્તિને રોકવા જ્ઞાનીની સાક્ષીએ વ્રત લીધું છતાં વૃત્તિ વ્રતની મર્યાદા ઓળંગી, અવ્રત અવસ્થા મનથી સેવ્યા કરે છે, પાપની વાંછા કર્યાં કરે છે, તે નિર્ધ્વંસ એટલે આત્મઘાતિ, હિંસક પરિણામ ગણાય.

૧૧૧૦ પ્ર. “અતિક્રમ”, “વ્યતિક્રમ”, “અતિચાર”, “અનાચાર”નો અર્થ શું છે ? તેનું પ્રાયશ્ચિત કેવી રીતે થાય ? પ્રતિક્રમણુ, પ્રત્યાખ્યાન અને આલોચનામાં શું ફેર છે ?

“જ્ઞાન” એટલે આત્માને યથાતથ્ય જાણવો તે. “દર્શન” એટલે આત્માની યથાતથ્ય પ્રતીતિ તે. “ચારિત્ર” એટલે આત્મા (આત્મામાં) સ્થિર થાય તે.

ઉ. જેમ કોઈને અમુક વસ્તુનાં પ્રત્યાખ્યાન હોય છતાં તે વસ્તુ ગ્રહણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે તે અતિક્રમ. તે વસ્તુની પાસે જાય તે વ્યતિક્રમ. તેને ગ્રહણ કરી લે તે અતિચાર, અને તે વસ્તુ ભોગવે તે અનાચાર. જાણીબૂઝી અને અભિપ્રાયપૂર્વક કરેલા અપરાધ તે અનાચાર. કહેવાય છે અને પ્રમાદવશ ક્રૂર કોઈ સંસ્કારના ક્ષણિક ઉદયવશ થઈને કરેલો અપરાધ તે અતિચાર છે. નિશ્ચયનયની દષ્ટિએ શુદ્ધાત્માની આરાધના સિવાય બીજું બધું અનાચાર છે. મુનિને અશુભભાવથી બચવા શુભભાવ આવે અને તે શુભભાવ પણ છે. તે અનાચાર. સ્વભાવમાં સ્થિર ન રહી શકવાની દુર્બળતા પણ અનાચાર છે.

અતિક્રમનું પાપ પશ્ચાતાપ કરવાથી, વ્યતિક્રમનું પાપ આલો-
વણાથી, અતિચારનું પાપ પ્રાયશ્ચિતથી અને અનાચારનું પાપ મૂળ
વર્તોચાર કરવાથી પ્રાયશ્ચિત થાય છે.

પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન અને આલોચના વચ્ચેનો તફાવત આ
પ્રમાણે છે :-

અતીત (ભૂતકાળનાં) કર્મ પ્રત્યે મમત્વ છોડે, અને પૂર્વે
લાગેલા દોષથી આત્માને નિવર્તાવે તે પ્રતિક્રમણ છે. અનાગત
(ભવિષ્યમાં) કર્મ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે અથવા દોષ લગાડવાનો
ત્યાગ કરે (અર્થાત્ જે ભાવેથી અગામી કર્મ બંધાય તે ભાવોનું
મમત્વ છોડે) તે પ્રત્યાખ્યાન. ઉદયમાં આવેલા વર્તમાન કર્મનું
મમત્વ છોડે અથવા વર્તમાન વિપાકને પોતાથી (આત્માથી)
અત્યંત ભેદપૂર્વક અનુભવતો થકો, વર્તમાન દોષથી આત્માને જુદો
કરવો તે આલોચના છે.

૧૧૧૧ પ્ર. પ્રાયશ્ચિત કેટલા પ્રકારે છે ?

ઉ. પ્રાયશ્ચિત દશ પ્રકારનું છે.

(૧) આલોચના : ગુરુ સમક્ષ નિખાલસભાવે પોતાની ભૂલ પ્રકટ
કરવી.

આત્માથીને સાંસારિક સુખ તો ધાન્ય
સાથે ઘાસની જેમ સહજ પ્રાપ્ય છે.

- (૨) પ્રતિક્રમણ : થયેલ ભૂલનો અનુતાપ કરી તેથી નિવૃત્ત થવું અને નવી ભૂલ ન કરવા માટે સાવધાન થવું.
- (૩) ઊભય : ઉક્ત આલોચના અને પ્રતિક્રમણ સાથે કરવાં.
- (૪) વિવેક : ખાનપાન આદિ વસ્તુ જે અક્લપનીય આવી જાય અને પછી માલૂમ પડે તો તેનો ત્યાગ કરવો.
- (૫) વ્યુત્સર્ગ : એકાગ્રતાપૂર્વક શરીર અને વચનના વ્યાપારો છોડી દેવા.
- (૬) તપ : અનશન આદિ બાહ્ય તપ કરવું.
- (૭) છેદ : દોષ પ્રમાણે દિવસ, પક્ષ, માસ કે વર્ષની પ્રવૃત્તિ ઘટાડવી.
- (૮) પરિહાર : દોષપાત્ર વ્યક્તિને તેના દોષના પ્રમાણમાં પક્ષ, માસ આદિ પર્યંત કોઈ જાતનો સંસર્ગ રાખ્યા વિના જ દૂરથી પરિહરવી.
- (૯) ઉપસ્થાપન : અહિંસા, સત્ય, અહમચર્ય આદિ મહાવ્રતોનું આરોપણ કરવું.

(૧૦) શ્રદ્ધા.

૧૧૧૨ પ્ર. નિયમસારમાં પ્રાયશ્ચિતની વ્યાખ્યા જુદી આપી છે ને ?

ઉ. હા, અધ્યાત્મદષ્ટિથી-પ્રાયશ્ચિત=પ્રાયઃ ચિત્-પ્રકૃષ્ટ ચિત = ઉત્કૃષ્ટ બોધ જ્ઞાન.

૧૧૧૩ પ્ર. જૈન દર્શનમાં ઉપવાસનું મહત્ત્વ શું છે ?

ઉ. તીર્થ કરે ઉપવાસ કરવાની આજ્ઞા કરી છે તે માત્ર ઈન્દ્રિયોને વશ કરવા માટે. એકલા ઉપવાસ કરવાથી ઈન્દ્રિયો વશ થતી નથી, પણ ઉપયોગ હોય તો, વિચારસહિત થાય તો વશ થાય છે. જેમ લક્ષ વગરનું બાણ નકામું જાય છે તેમ ઉપયોગ વિનાનો ઉપવાસ આત્માર્થે થતો નથી.

“દુર્બળ દેહને માસ ઉપવાસી, જે છે માયારંગ રે;

તો પણ ગર્ભ અનંતા લેશે, બોલે બીજું અંગ રે.”

તિથિને અર્થે ઉપવાસ કરવાના નથી, પણ આત્માને અર્થે

દેખે પરાયા દોષને, એવા લાખો લોક છે,
દષ્ટિ કરે નિજ દોષ પર, એવા વિરલા કોક છે.

ઉપવાસ કરવાના છે. ઉપવાસ કરો તેની વાત બહાર ન કરો, ખીબની નિંદા ન કરો, ક્રોધ ન કરો; જે આ દોષો ઘટે તે મોટો લાભ થાય, તપાદિ આત્માને અર્થે કરવાના છે, લોકોને દેખાડવા અર્થે કરવાના નથી, કષાય ઘટે તેને “તપ” કહ્યો છે. (જુઓ પ્રશ્ન-૧૦૨૪ થી ૧૦૨૬).

૧૧૧૪ પ્ર. અમુક માસમાં તિથિ ઘટે છે કેમ ?

ઉ. અષાઠ, લાદરવો, કારતક, પોષ, કાગણ અને વૈશાખ એ બધાના કૃણ્ય પક્ષમાં એકેક તિથિ ઘટે છે. ઉપરના જ્યે માસ ૨૯ દિવસના હોય છે. તે સિવાયના બધા માસ ૩૦ દિવસના હોય છે. એ હિસાબે ચંદ્રવર્ષ ૩૫૪ દિવસનું ગણાય.

૧૧૧૫ પ્ર. ટૂંકમાં “ત્રોવિયાર” કહીએ છીએ તેનું પૂરું નામ શું છે ?

ઉ. “ત્રોવિયાર” ટૂંકમાં કહેવાય છે, ખરેખર ત્રોવિધ-આહારનો ત્યાગ તે પ્રત્યાખ્યાન છે. જુઓ પ્રશ્ન-૧૦૧૫ (૧).

૧૧૧૬ પ્ર. પર્યુષણ એટલે શું ?

ઉ. પરિવસનમ = પર્યુષણ. સમસ્ત પ્રકારે (આત્મામાં) નિવાસ કરવો તે છે પર્યુષણ. આત્માને પોતામાં સ્થિર કરી નિવાસ કરવો તે પર્યુષણ. પર્વ એટલે પર વસ્તુનું અથવા પરભાવનું વમન કરવાનો અવસર. પર્વનો અર્થ છે પુણ્ય અથવા ધર્મકાળ, મંગલકાળ, પવિત્ર અવસર. કાર્યરૂપ પર્યુષણ; ઉપાદાનરૂપમાં આત્મા. અનાદિ-નિધન જૈનધર્મમાં પર્વ બે પ્રકારનાં છે : (૧) નિત્ય, (૨) નૈમિત્તિક. સ્વભાવિક અનાદિથી જન્મવામાં આવતાં પર્વ તે “નિત્ય”, અને કોઈ મહાપુરુષના પ્રસંગ વિશેષના નિમિત્તથી મનાવવામાં આવતાં પર્વ તે “નૈમિત્તિક” છે. નિત્ય પર્વના બે ભેદ છે : અષ્ટાહ્નિકા અને દશ લક્ષણુ ધર્મ. નૈમિત્તિક પર્વો અનેક હોય છે, જેવાં કે, તીર્થકરોનાં કલ્યાણુકો, અક્ષયતૃતિયા, દિવાળી વિગેરે. નિત્ય પર્વમાં જે અષ્ટાહ્નિકા પર્વ છે તે તે દર્શનપ્રધાન અને ભક્તિપ્રધાન છે અને જે દશ લક્ષણુધર્મ પર્વ છે તે ચારિત્રપ્રધાન અને

પરિગ્રહનું લક્ષણુ મૂર્ચ્છા જ છે.

આરાધનાપ્રધાન છે. પૂજા, ભક્તિપ્રધાન અષ્ટાહ્નિકા પર્વની જેમ આરાધના પર્વ પણ વર્ષમાં ત્રણવાર આવે છે :-માહ, ચૈત્ર અને ભાદરવા માસની સુદ પાંચમથી ચૌદશ સુધી. આ ત્રણ આરાધના પર્વમાં ભાદરવા મહિનાનું આરાધનપર્વ “પર્યુષણુ” અથવા “દશ લક્ષણી પર્વ” નામથી વિશેષ પ્રચલિત છે. (શ્રવેતાંબર અને દિગંબરમાં તિથિના ફેર હોય છે અને શ્રવેતાંબરમાં આઠ દિવસનાં પર્યુષણુ હોય છે અને તે પૂરાં થાય ત્યારપછી ખીજે જ દિવસે દિગંબરનાં દશ દિવસનાં દશલક્ષણી પર્વ શરૂ થાય છે. અવસર્પિણી કાળના છઠ્ઠા આરાના અંત પછી ઉત્સર્પિણીકાળનો છઠ્ઠો આરો શ્રાવણુ વદ એકમથી શરૂ થાય છે અને તે વખતે પાણી, દૂધ, ઘી, અમૃત વગેરેની સાત સાત દિવસની વૃષ્ટિ થાય અને વચ્ચે વચ્ચે સાત સાત દિવસનો ઉઘાડ નીકળે તેમ ઓગણુ-પચાસ દિવસ પછી ભાદરવા સુદ પાંચમના દિવસે જીવો વેદીઓ અને ખિલોમાંથી બહાર આવીને જમીનને ફળફૂલથી સમૃદ્ધ અને રસીલી નેઈ માંસાહાર આદિ અનાર્થ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરે અને આર્યતા, સરલતા, ક્ષમાભાવ આદિનું ગ્રહણ કરે અને ત્યારપછીના દિવસો અનાદિથી મંગલમય પર્યુષણુ આરાધના પર્વ તરીકે ઉજવાતો આવે છે.

૧૧૧૭ પ્ર. પર્યુષણુ આરાધના કેવી હોવી નેઈએ ?

ઉ. એકાંત યોગ્ય સ્થળમાં પ્રભાતે:

(૧) દેવયંતુની ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિવૃત્તિએ અંતરાત્માના ધ્યાનપૂર્વક બે ઘડીથી ચાર ઘડી સુધી ઉપશાંત વ્રત, (૨) શ્રુત “પદ્મનંદી” આદિ અધ્યયન, શ્રવણુ.

મધ્યાહ્ને : (૧) ચાર ઘડી ઉપશાંત વ્રત (૨) શ્રુત “કર્મત્રય”નું અધ્યયન, શ્રવણુ, “સુદષ્ટિતરંગિણી” આદિનું થોડું અધ્યયન.

અમ જેવું નથી કોઈ જગતમાં, ફેક્ટ શાને કુલાવો,
શરને માથે સવા શેર છે, તે કેમ ભૂલી જાઓ.

સાચકાળે : (૧) ક્ષમાપનાનો પાઠ (૨) બે ઘડી ઉપશાંત વ્રત
(૩) કર્મવિષયની જ્ઞાનચર્યા.

રાત્રિ ભોજન સર્વ પ્રકારનો સર્વથા ત્યાગ. બને તો ભાદ્રપદ પૂર્ણિમા સુધી એકવખત આહારગ્રહણ. પંચમીને દિવસે ઘી, દૂધ, તેલ, દહીંનો પણ ત્યાગ. ઉપશાંત વ્રતમાં વિશેષ કાળ નિર્ગમન, બને તો ઉપવાસ ગ્રહણ કરવો. લીલોતરી સર્વથા ત્યાગ. બ્રહ્મચર્યા આઠે દિવસ પાળવું, બને તો ભાદ્રપદ પૂનમ સુધી.

૧૧૧૮ પ્ર. પર્યુષણની આરાધના માટે ક્યાં ક્યાં સાધનો કહ્યાં છે ?

ઉ. (૧) પહેલું સાધન સર્વત્ર અ-મારિ પ્રવર્તન. (સંપૂર્ણ અહિંસા). પર્વની આરાધના કરવા ઇચ્છનારે પોતે જ આરંભ સમારંભની ક્રિયા પણ તજવી જોઈએ.

(૨) ખીજું સાધન સાધર્મિક વાત્સલ્ય : ક્ષત દુનિયાદારીની જ વાતો કરે તે સાધર્મી નહીં પણ જોએ આત્મસ્વરૂપને વિકસાવનારા (વીર પ્રભુના) ધર્મનું ચિંતન કરવામાં સહાય કરે તે જ ધર્મી. એક પલ્લામાં બધા ધર્મ મૂકા અને ખીજા પલ્લામાં સાધર્મી લક્ષિત મૂકા, તે સાધર્મી લક્ષિતનું પલ્લું નીચે જાય; કારણ કે પહેલા પલ્લામાં તે ધર્મ જ છે અને આ પલ્લામાં તે ધર્મ અને ધર્મી બેય !

(૩) ત્રીજું પરસ્પર ક્ષમાપના : સંવત્સરીના દિવસે પાપોની આલોચના હૃદયથી થાય; આલોચના કરતી વખતે આંખમાંથી પાણી આવે; એક એક પાપોનો તીવ્ર પશ્ચાતાપ થાય. રોજનો અભ્યાસી સાચું પ્રતિક્રમણ કરી શકે. ત્રણસે સાઠમે દિવસે ત્રણ કલાક હોહા કરી જાય, એટલે માત્રથી પાપ ખલાસ ન થાય.

(૪) ચોથું સાધન અક્રમનો તપ : દરેક પંદર દિવસે એક ઉપવાસનું તપ, ચાર મહિને છઠ્ઠું તપ અને વાર્ષિક પર્વમાં અક્રમનું તપ કહ્યું છે. સમ્યક્ત્વ વગરના તપની આ શાસનમાં તપ

હિન્દુ કહે રામ હમારા, મુસલમાન કહે ખુદા,
કહત કબીરા સુનો ભાઈ સાધો, અબ પકડ લે એક મુદા.

તરીકેની ગણના નથી, કારણ કે સમ્યક્ત્વના તપમાં પૌદ્ગલિક લાલસાને અભાવ હોય છે.

(૫) પાંચમું ચૈત્યની પરિપાટી : શ્રી જિનેશ્વરની ભક્તિ.
આ પાંચે કરવા યોગ્ય છે.

૧૧૧૯ પ્ર. શ્રોતાઓના પ્રકાર કેટલા છે ?

ઉ. શ્રી સુદૃષ્ટિતરંગિણી અનુસાર, પાષાણુ, ફૂટચા ઘડા, મેંઠા, ઘોડા, ચાળણી, મસક, સર્પ, પાડા સમાન આઠ મહા અશુભ; બિલાડી, બગલા, ડાંસ અને જળો સમાન ચાર અધમ; માટી અને પોપટ સમાન બે મધ્યમ; ગાય, બકરી, હંસ સમાન ત્રણ ઉત્તમ; નેત્ર, દર્પણુ, તાજવાની દાંડી અને કસોટી સમાન ચાર મહા ઉત્તમ એમ શ્રોતાઓના કુલ એકવીસ ભેદ બતાવ્યા છે. જેને લૌકિક ન્યાય-નીતિનું પણ ઠેકાણું નથી એવા જીવો શાસ્ત્રનું પ્રવચન કરે અને તેને જે સાંભળવા જાય તે સાંભળવાવાળા પણ પાત્ર નથી.

૧૧૨૦ પ્ર. કોને મોક્ષાભિલાષી શ્રોતા જાણવા ?

ઉ. મોક્ષાભિલાષી શ્રોતાનું અંતઃકરણ સુશ્રુષા, શ્રવણુ, ગ્રહણુ, ધારણુ, મનન, ઉહ (પ્રશ્ન), અપોહ (ઉત્તર) અને તત્ત્વનિર્ણય સહિત હોય છે. વક્તાપણું તે તેરમે ગુણસ્થાનમાં પણ હોય છે, પરંતુ શ્રોતાપણું છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી જ હોય છે. નિમિત્તરૂપમાં એક જ વક્તા હોવા છતાં શ્રોતાઓના ઉપાદાન અનુસાર ઉપદેશ પરિણમન કરે છે-એવી સ્વતંત્રતા છે. પોતાના ઉપાદાનની તૈયારી વગર ભગવાન પણ સમજવી શક્તા નથી.

૧૧૨૧ પ્ર. “મુમુક્ષુતા” કોને કહે છે ? તે ક્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉ. ધણું કરીને મનુષ્યાત્મા કોઈ ને કોઈ ધર્મમતમાં હોય છે, અને તેથી તે ધર્મમત પ્રમાણે પ્રવર્તવાનું તે કરે છે, એમ માને છે; પણ એનું નામ “મુમુક્ષુતા” નથી. “મુમુક્ષુતા” તે છે કે સર્વ પ્રકારની મોહાસક્તિથી મૂંઝાઈ એક મોક્ષને વિષે જ યત્ન કરવો અને તીવ્ર “મુમુક્ષુતા” એ છે કે અનન્ય પ્રેમે મોક્ષના માર્ગમાં ક્ષણે ક્ષણે પ્રવર્તવું. “મુમુક્ષુતા” ઉત્પન્ન થવાનું લક્ષણ પોતાના દોષ જોવામાં અપક્ષપાતતા એ છે, અને તેને લીધે સ્વચ્છંદનો નાશ હોય છે.

જીવને માંદીથી અજીર્ણ મટે ત્યારે જ અમૃત ભાવે.

વિવેક વૈરાગ્યાદિ સદૃશ્યુ પ્રાપ્ત થયા પછી જીવ યોગ્ય મુમુક્ષુ કહેવાય.

“દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય;

હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે એહ સદાય સુખમ્ય.”

મોહના કામમાં મુંઝાય, મીઠાશ ન લાગે તે મુમુક્ષુતા છે.

૧૧૨૨ પ્ર. મુમુક્ષુ એટલે સમ્યક્દષ્ટિ ?

ઉ. મુમુક્ષુમાત્ર સમ્યક્દષ્ટિ જીવ સમજવા નહીં.

૧૧૨૩ પ્ર. મુમુક્ષુતા કેમ વર્ધમાન અને નિર્મળ થાય ?

ઉ. આરંભ અને પરિગ્રહનો જેમ જેમ મોહ મટે છે, જેમ જેમ તેને વિષેથી પોતાપણાનું અભિમાનમંદ પરિણામ પામે છે, તેમ તેમ મુમુક્ષુતા વર્ધમાન થયા કરે છે. આરંભ પરિગ્રહને વારંવારના પ્રસંગે વિચારી વિચારી પોતાનાં થતાં અટકાવવાં; ત્યારે મુમુક્ષુતા નિર્મળ થાય છે.

૧૧૨૪ પ્ર. મુમુક્ષુએને ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય ઉપદેશ કહો ?

ઉ. આત્મા સંબંધી અભ્યાસ વધારવાનો વિચાર કરવો. સંસારમાં ઉદ્ધારીનતા. પરના અલ્પ ગુણમાં પણ પ્રીતિ. પોતાના અલ્પ દોષને વિષે પણ અત્યંત ક્લેશ. દોષના વિલયમાં અત્યંત વીર્યનું સ્ફુરવું. જેમ અને તેમ નિવૃત્તિકાળ, નિવૃત્તિક્ષેત્ર, નિવૃત્તિદ્રવ્ય અને નિવૃત્તિલાવને લજ્જે. સમયમાત્ર પણ પ્રમાદ યોગ્ય નથી.

૧૧૨૫ પ્ર. નિવૃત્તિવાળાં ક્ષેત્રો, જેને નિવૃત્તિ થઈ નથી તેને કેવા આકારે પરિણમે છે ?

ઉ. જેને નિવૃત્તિ થઈ નથી તેને પ્રથમ તો એમ થાય છે કે “આ ક્ષેત્ર સારું છે, અહીં રહેવા જેવું છે,” પણ પછી એમ કરતાં વિશેષ પ્રેરણા થવાથી ક્ષેત્રાકારવૃત્તિ થઈ જાય છે.

૧૧૨૬ પ્ર. જ્ઞાનીની વૃત્તિ ક્ષેત્રાકાર ન થાય? ન થાય તો શું કારણથી ?

ઉ. જ્ઞાનીની વૃત્તિ ક્ષેત્રાકાર ન થાય, કારણ કે, ક્ષેત્ર નિવૃત્તિવાળું છે, અને પોતે પણ નિવૃત્તિભાવ પામેલા છે. એટલે મનને યોગ અનુકૂળ છે.

કોઈનું દીધું દેવાતું નથી, કોઈનું લીધું લેવાતું નથી.

જીવ ફેાગટ કલ્પના કરી રાજી છે.

૧૧૨૭ પ્ર. ગૃહસ્થ વ્યવહારમાં વર્તતા મુમુક્ષુએ પ્રથમ શાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ ?

ઉ. જે મુમુક્ષુએ ગૃહસ્થ વ્યવહારમાં વર્તતા હોય, તેણે તે અખંડ નીતિનું મૂળ પ્રથમ આત્મામાં સ્થાપવું જોઈએ. નહીં તે ઉપદેશાદિનું નિષ્ફળપણું થાય છે. દ્રવ્યાદિ ઉત્પન્ન કરવા આદિમાં સાંગોપાંગ ન્યાયસંપન્ન રહેવું તેનું નામ નીતિ છે. એ નીતિ મૂકતાં પ્રાણ જીવ એવી દશા આવ્યે ત્યાગ વૈરાગ્ય ખરૂં સ્વરૂપમાં પ્રગટે છે, અને તે જ જીવને સત્પુરુષના વચનનું તથા આજ્ઞાધર્મનું અદ્ભુત સામર્થ્ય, મહાત્મ્ય અને રહસ્ય સમજાય છે. જે જીવ કલ્યાણની આકાંક્ષા રાખે છે, અને પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનો નિશ્ચય છે, તેને પ્રથમ ભૂમિકામાં એ નીતિ મુખ્ય આધાર છે. કઠણ વાત છે માટે ન ખતે, એ કલ્પના મુમુક્ષુને અહિતકારી છે અને છોડી દેવા યોગ્ય છે.

૧૧૨૮ પ્ર. નીતિ તથા સદાચાર એટલે શું ? તે માટે કેવો વ્યવહાર હોવો જોઈએ ?

ઉ. જે આચરણ આત્માની પ્રાપ્તિમાં સહકારી કારણ થાય તેને સદાચાર કહેવાય. તેનું ખીજું નામ સામાન્ય નીતિ પણ છે. નીતિનું પાલન કરવા ઇચ્છતા મુમુક્ષુનો વ્યવહાર સહેજે નીચે પ્રમાણે હોવો જોઈએ.

(૧) કોઈ પણ મનુષ્ય સાથે વિશ્વાસઘાત કરવો નહીં.

(૨) કોઈના ઉપર ખોટું આજ્ઞા મૂકવું નહીં.

(૩) લેણદેણમાં ખોટી દાનત રાખી ઓછું અધિક આપવું નહીં કે ભેળસેળ કરીને આપવું નહીં.

(૪) છળકપટથી સુદ્ધિપૂર્વક કોઈની સાથે છેતરપિંડી કરવી નહીં.

(૫) સાત વ્યસનો સર્વથા ત્યાગ કરવો (જુઓ પ્રશ્ન-૮૩૧)

(૬) સરકારના કાયદા પ્રમાણે કરવેરા આદિ ભરવામાં નિયમિત અને પ્રામાણિક થવું.

૧૧૨૯ પ્ર. ક્યાં કારણોથી જીવને શિક્ષા પ્રાપ્ત થતી નથી ?

ઉ. આ પાંચ કારણોને લઈને શિક્ષા પ્રાપ્ત થતી નથી.

મોક્ષના કામમાં જે જ્ઞાન ન આવે તે અજ્ઞાન.

(૧) અભિમાન, (૨) ક્રોધ, (૩) પ્રમાદ, (૪) રોગ અને (૫) આળસ.

૧૧૩૦ પ્ર. ક્યા ગુણુ અથવા સ્થિતિથી માણુસને શિક્ષણુશીલ કહેવામાં આવે છે ?

ઉ. આઠ સ્થિતિઓ અથવા કારણોને લઈને માણુસને શિક્ષણુશીલ કહેવામાં આવે છે : (૧) હાંસી-મળક ન ઉડાવવી, (૨) હંમેશાં ઇન્દ્રિય અને મનનું દમન કરવું, (૩) કોઈની ગુપ્ત વાત પ્રકાશમાં ન આણુવી, (૪) અશીલ (સર્વ પ્રકારે આચારવિહીન) ન બનવું, (૫) વિશીલ (દોષોથી કલંકિત) ન બનવું, (૬) અતિશય રસલોહુપતા ન હોવી, (૭) અક્રોધી રહેવું, (૮) સત્યમાં રત રહેવું.

૧૧૩૧ પ્ર. કોઈ પણુ કર્મ કરતાં વ્યવહારે કેવો ઉપયોગ રહેવો જોઈએ ?

ઉ. બે પાંચ હજાર રૂપિયાનું નુકસાન થઈ જાય તો તેનો ભય રહે છે. તેવો ભય હું જીવ છું અને કર્મ કરીશ તો મારે જ ભોગવવું પડશે તેવો ભય ઉપયોગ ઉપર રહેવો જોઈએ. અન્યના ઉપર દૂષ કરીશ તો તેનું કાંઈ બગડવાનું નથી, તેમ કરી તું તારો જ પરભવ બગાડી રહ્યો છે. તું એકલો જ આવ્યો છે, તારે જવાનું પણ એકલા જ છે. સર્વે સ્વજન પ્રાણીઓ અને વસ્તુઓમાં મમત્વભાવનો ત્યાગ કરી એકત્વ ભાવનામાં રક્ત બન.

૧૧૩૨ પ્ર. ઇન્દ્રિયો જીતવા પ્રથમ શું ઉપાય કરવો ?

ઉ. મનને વશ કરવું એ સર્વોત્તમ છે. એના વડે સઘળી ઇન્દ્રિયો વશ કરી શકાય છે. મન જીતવું બહુ દુર્ધટ છે, એક સમયમાં અસંખ્યાતા યોજન ચાલનારા અથ તો મન છે. મન જ બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે. મન જ સર્વ સંસારની મોહિનીરૂપ છે. મન વડે ઇન્દ્રિયોની લોહુપતા છે. ભોજન, વાજિંત્ર, સુગંધી, સ્ત્રીનું નિરીક્ષણ, સુંદર વિલોપન એ સઘળું મન જ માગે છે.

૧૧૩૩ પ્ર. મનોનિગ્રહતામાં વિઘ્નરૂપ ક્યા દોષો છે.

ઉ. અષ્ટાદશ પાપસ્થાનક ત્યાં સુધી ક્ષય થવાના નથી કે જ્યાં સુધી નીચેનાં અષ્ટાદશ વિઘ્નથી મનનો સંબંધ છે. નીચેનાં અષ્ટાદશ દોષ જવાથી મનોનિગ્રહતા અને ધારેલી સિદ્ધિ થઈ શકે છે.

સ્વભાવમાંથી પરભાવમાં ન જવા દે તે ધર્મ.

(૧) આળસ, (૨) અનિયમિત ઉંઘ, (૩) વિશેષ આહાર, (૪) ઉન્માદ પ્રકૃતિ, (૫) માયા પ્રપંચ, (૬) અનિયમિત કામ, (૭) અકરણીય વિલાસ, (૮) માન, (૯) મર્યાદા ઉપરાંત કામ, (૧૦) આપવડાઈ, (૧૧) તુચ્છ વસ્તુથી આનંદ, (૧૨) રસગારવ લુબ્ધતા, (૧૩) અતિલોગ, (૧૪) પારકું અનિષ્ટ ઇચ્છવું, (૧૫) કારણ વિનાનું રણવું, (૧૬) ઝાઝાનો સ્નેહ, (૧૭) અયોગ્ય સ્થળે જવું, (૧૮) એકંકે ઉત્તમ નિયમ સાધ્ય ન કરવો.

૧૧૩૪ પ્ર. મનોનિગ્રહનાં સાધનો ક્યાં છે ?

ઉ. અદ્ય આહાર, અદ્ય વિહાર, અદ્ય નિંદ્રા, નિયમિત વાચા, નિયમિત કાયા, અને અનુકૂળ સ્થાન એ મનને વશ કરવાનાં ઉત્તમ સાધનો છે. મનની સ્થિરતા થવાનો મુખ્ય ઉપાય હમણાં તે પ્રસુલકિત સમજો. આગળ પાંચુ તે અને તેવું જ છે.

૧૧૩૫ પ્ર. રાગ કોને કહે છે ?

ઉ. માયા, લોભ, એ બે ક્ષાય તથા હાસ્ય, રતિ અને ત્રણ પ્રકારના વેદ એ બધાનું નામ રાગ છે.

૧૧૩૬ પ્ર. દ્વેષ કોનું નામ છે ?

ઉ. ક્રોધ, માન એ બે ક્ષાય અને અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા એ બધાનું નામ દ્વેષ છે.

૧૧૩૭ પ્ર. મોહ કોને કહે છે ?

ઉ. સામાન્યપણે રાગ-દ્વેષ અને મોહ એ બધાનું નામ મોહ છે. મોહકર્મના ઉદયથી આત્મા પોતે જ સુખ-દુઃખ માને છે.

૧૧૩૮ પ્ર. રાગ-દ્વેષ હોય ત્યાં મોહ હોય કે નહિ ? તે બેમાં શું ભેદ છે ?

ઉ. જ્યાં મોહ હોય ત્યાં રાગ-દ્વેષ હોય જ પણ રાગદ્વેષ હોય ત્યાં મોહ હોય જ તેવું ચોક્કસ નથી. મોહ હોય અથવા ન પણ હોય. રાગ-દ્વેષ એ ચારિત્ર ગુણની વિકારી પર્યાય છે. મોહ તે શ્રદ્ધા ગુણની વિકારી પર્યાય છે.

સર્વને બાદ કરતાં કરતાં જે અબ્યાધ્ય અનુભવ રહે છે તે આત્મા છે.

- ૧૧૩૯ પ્ર. રાગ-રૂપનાં પરિણામ જીવને કર્મના ઉદ્વચ્છાયા થાય છે કે તે જીવનો પોતાનો વિકાર છે ?
- ઉ. પર નિમિત્ત જીવને રાગાદિ કરાવતા નથી, અશુદ્ધ ઉપાદાનથી જીવ પોતે જ રાગાદિની પર્યાય કરે છે. નિશ્ચયથી વિકાર જીવનો જ છે. તેમ નિશ્ચયને લક્ષમાં રાખીને તે વખતે નિમિત્તને સહચર દેખીને પ્રમાણથી ખેતું જ્ઞાન કરાવે છે. પરંતુ અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ પોતાના ઊંધા પુરુષાર્થથી પોતાની પર્યાયમાં (રાગાદિ) થયાં કરે છે.
- ૧૧૪૦ પ્ર. જો રાગ-રૂપ નથી, તો અન્ય મત ખૂરા અને જૈન મત ભલો, એમ કેવી રીતે કહો છો ? જો સામ્યભાવ હોય તો સર્વને સમાન બાણો, મતપક્ષ શા માટે કરો છો ?
- ઉ. ખૂરાને ખૂરા કહીએ તથા ભલાને ભલો કહીએ, એમાં રાગ-રૂપ શો કર્યો ? ખૂરા-ભલાને સમાન બાણુવા, એ તો અજ્ઞાનભાવ છે, પણ કાંઈ સામ્યભાવ નથી. માટે જેમાં વીતરાગભાવનું જ પ્રયોજન છે, એવા જૈનમત જ ઈષ્ટ છે, પણ જેમાં સરાગભાવનું પ્રયોજન પ્રગટ કર્યું છે એવા અન્ય મતો અનિષ્ટ છે, તેને સમાન કેમ મનાય ?
- ૧૧૪૧ પ્ર. શાસ્ત્રમાં સમભાવનો અર્થ શું છે ?
- ઉ. મોહ-ક્ષોભ અથવા રાગ-રૂપ મોહ રહિત જે આત્માનાં પરિણામ છે તે જ સમભાવ છે, તે જ ચારિત્ર છે. જેનાથી આશાઓ શીઘ્ર નાશ પામે છે. અભિધા-અજ્ઞાન ક્ષણમાં ક્ષય થઈ જાય છે અને ચિત્તરૂપી સર્પ મરણ પામે છે, તે સમભાવના છે.
- ૧૧૪૨ પ્ર. જાત્રાએ જીવનો હેતુ શું છે ?
- ઉ. જે જે સ્થાનોમાં મહાપુરુષો વિચર્યા છે તે સ્થાનોમાં જીવું તે જાત્રા. જાત્રા એટલે જીવવું પણ થાય છે. જાત્રાએ જીવનો હેતુ એક તો એ છે કે ગૃહવાસની ઉપાધિથી નિવૃત્તિ લેવાય; સૌ ખસે રૂપિયા ઉપરથી મૂર્છા ઓછી કરાય; પરદેશમાં દેશાટન કરતાં, કોઈ સત્પુરુષ

એજી રાજ, ચારણ, વાણિયા ને ચૌથી નાની નાર,
એટલાને ભક્તિ ઉપજે નહિ, અને ઉપજે તો એટા પાર.

શોધતાં જડે તો કલ્યાણ થાય. દાનધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય; શરીરનું શાતાશીળિયાપણું ટળે અને વાત્સલ્ય તથા પ્રભાવનારૂપ ગુણો વૃદ્ધિ પામે આ કારણથી જન્મા કરવાનું બતાવ્યું છે. સ્વાલમ્બી ઉપ-યોગરૂપ સ્વરૂપને સાધીને જે ક્ષેત્રથી સિદ્ધ થયા તે જ ક્ષેત્રે સમશ્રેણીએ ઉર્ધ્વ સિદ્ધિપણે બિરાજે છે. તેના સ્મરણના કારણરૂપ આ તીર્થો નિમિત્ત છે.

- ૧૧૪૩ પ્ર. હાલના વખતમાં મનુષ્યનું આયુષ્ય કેવી રીતે વ્યતીત થાય છે ?
- ઉ. હાલના વખતમાં મનુષ્યોનું કેટલુંક આયુષ્ય બાળપણમાં જાય, કેટલુંક સ્ત્રી પાસે જાય, કેટલુંક નિંદ્રામાં જાય, કેટલુંક ધંધામાં જાય, અને સહેજ રહે તે કુચુરુ લૂંટી લે.
- ૧૧૪૪ પ્ર. હું ધર્મ પામ્યો નથી, હું ધર્મ કેમ પામીશ ? એવો ખેદ ઉત્પન્ન થયા કરે તો શું વિચારવું ?
- ઉ. એ આદિ ખેદ નહીં કરતાં વીતરાગ પુરુષોનો ધર્મ જે દેહાદિ સખંધથી હર્ષવિષાદવૃત્તિ દૂર કરી આત્મા અસંગ-શુદ્ધ-ચૈતન્ય-સ્વરૂપ છે, એવી વૃત્તિનો નિશ્ચય અને આશ્રય ગ્રહણ કરી તે જ વૃત્તિનું ખળ રાખવું, અને મંદ વૃત્તિ થાય ત્યાં વીતરાગ પુરુષોની દશાનું સ્મરણ કરવું, તે અદ્ભૂત ચારિત્ર પર દષ્ટિ પ્રેરીને વૃત્તિને અપ્રમત્ત કરવી, એ સુગમ અને સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપકારક તથા કલ્યાણ સ્વરૂપ છે.
- ૧૧૪૫ પ્ર. સંલેખનાવ્રત લેનાર અનશન આદિ દ્વારા શરીરનો અંત આણે છે, એ તો આત્મહત્યા થઈ, તો પછી એને વ્રત તરીકે કેવી રીતે યોગ્ય ગણાય ?
- ઉ. દેખીતું દુઃખ હોય કે દેખીતો પ્રાણુનાશ હોય તેટલા માત્રથી તે હિંસાની ક્રોટિમાં નથી આવતાં. યથાર્થ હિંસાનું સ્વરૂપ રાગ, દ્વેષ અને મોહની વૃત્તિથી ઘડાય છે. સંલેખનાવ્રતમાં પ્રાણુનો નાશ છે ખરો, પણ તે રાગ, દ્વેષ કે મોહથી ન થતો હોવાથી હિંસા ક્રોટિમાં આવતો નથી.

“રાજા રાણા ચક્રધર હથિયનકે અસવાર;
મરના સખકો એકે દિન, અપની અપની વાર.”

- ૧૧૪૬ પ્ર. કમળપૂજ, હૈરવજપ, જળસમાધિ, સતિ વિગેરે અનેક જૈનેતર પંથોમાં પ્રાણનાશ કરવાની અને તે ધર્મ માનવાની પ્રથા હતી અને ચાલુ છે, તેમાં અને સંલેખનાની પ્રથામાં શો ફેર ?
- ઉ. પ્રાણનાશની સ્થૂલ દષ્ટિ એ બધું સરખું જ છે; ફેર હોય તો તે તેની પાછળની ભાવનામાં જ હોઈ શકે. જૈન ઉપાસનાનું ધ્યેય તેના તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે પરાપણું કે પરપ્રસન્નતા નથી, પણ આત્મશોધન માત્ર છે.

જે જીવ કદાચહ, મતમતાન્તરાદિ છોડી ન શકે તેને છૂટવાની આશા છોડી દેવી.

સાધુ ધર્મ

૧૧૪૭ પ્ર. હવે વ્યવહાર સમ્યક્ચારિત્ર કોને કહે તે સમજાવો.

ઉ. જે મૂળ ચારિત્ર તો ન હોય પરંતુ ચારિત્રના પ્રકાશવામાં સહાયક હોય તેને જ વ્યવહાર ચારિત્ર કહે છે. જ્યાં નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્રરૂપ સ્વાત્માનુભવ ઉપર લક્ષ્ય છે, એની જ ખોજ છે, અને તેથી તેનાં નિમિત્ત સાધનોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તેને વ્યવહાર સમ્યક્ચારિત્ર કહેવાય છે. પણ જો વ્યવહાર ચારિત્ર પાળે પરંતુ તે વડે નિશ્ચય સમ્યક્ચારિત્રનો લાભ કે પ્રાપ્તિ ન પામી શકે તો તે વ્યવહાર ચારિત્ર યથાર્થ કહેવાય નહિ.

૧૧૪૮ પ્ર. વ્યવહાર સમ્યક્ચારિત્ર કેટલા પ્રકારે હોય છે ?

પ્ર. વ્યવહાર સમ્યક્ચારિત્ર બે પ્રકારનું છે. એક અણુગાર અથવા સાધુચારિત્ર, બીજું સાગાર અથવા શ્રાવક ચારિત્ર.

૧૧૪૯ પ્ર. અનગાર કે સાધુ ચારિત્ર કોને કહે છે ?

ઉ. પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ અને ત્રણ શુદ્ધિતનું પાલન, એમ તેર પ્રકારનું વ્યવહાર ચારિત્ર સાધુનો ધર્મ કહેવાય છે. તેમાં પાંચ મહાવ્રત મુખ્ય છે. શ્રાવકની નિમ્નભૂમિકામાં જે વાત વ્રતરૂપ હતી તે જ વાત સાધુની ઉન્નત ભૂમિકામાં ચારિત્રરૂપ થઈ જાય છે. શ્રાવક જે વાતને પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થઈ નિશ્ચિત સમય માટે પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે તે સાધુને વિના પ્રયત્ન સહજ સિદ્ધ છે.

૧૧૫૦ પ્ર. સાધુનાં પાંચ મહાવ્રત કહો.

ઉ. અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, પરિવ્રજ્યાગ, એ પાંચ મહાવ્રત છે. જો કે તે પાંચ છે તો પણ એક અહિંસા મહાવ્રતમાં બાકીનાં

ચાર સમાવેશ પામે છે. અસત્ય બોલવાથી, ચોરી કરવાથી, કુશીલ ભાવથી, પરિગ્રહની તૃષ્ણાથી આત્માના ગુણોનો ઘાત થાય છે.

૧૧૫૧ પ્ર. અહિંસાના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉ. અહિંસાના બે પ્રકાર છે. ભાવહિંસા અને દ્રવ્ય હિંસા. જે રાગદ્વેષથી ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિથી અથવા પ્રમાદભાવથી આત્માના શુદ્ધ શાંત ભાવનો ઘાત થાય છે તે ભાવોને ભાવહિંસા કહે છે. પક્ષી જ્યારે ક્રોધવશ કાઠને મારે પીટે છે અથવા હાનિ પહોંચાડે છે ત્યારે દ્રવ્ય હિંસા થાય છે. ભાવહિંસા દ્રવ્યહિંસાનું કારણ છે.

૧૧૫૨ પ્ર. સંકલ્પી અને આરંભી હિંસા કોને કહે છે ?

ઉ. જે પ્રાણાઘાત હિંસાના સંકલ્પપૂર્વક કરવામાં આવે છે તે સંકલ્પી હિંસા છે, જેમ પશુને ધર્મના નામે કાપવાં, શિકાર કરવો, માંસાહાર માટે પશુઓ કાપવાં આદિ. આરંભી હિંસા તે છે કે જે ગૃહસ્થીને આવશ્યક સંસારી કાર્યોમાં કરવી પડે છે. ત્યાં હિંસા કરવાનો સંકલ્પ હોતો નથી આરંભી હિંસાના ત્રણ ભેદ છે.

નિશ્ચયનયથી કોઈ જીવ ખીજી જીવને હણી શકતો નથી, મારી નાખતો નથી; કારણ કે આયુષ્ય કર્મ ફેરવી શકાતું નથી. નિશ્ચયનયથી હિંસા તેને કહે છે કે જે પ્રમાદને આંધીન થઈ અન્ય પ્રાણીના પ્રાણનો વધ કરે, નાશ કરે. ખીજી જીવનાં પરિણામ કલેશિત દુઃખી થાય છે તે તેની હિંસા છે અને આપણે ઉપયોગ ચૂકી પ્રમાદને વશ થયા, તે આપણા આત્માનો ઘાત છે. “ઉપયોગે ધર્મ.” એમ જ્ઞાનીએ કહ્યું છે. તે શુદ્ધ ઉપયોગ જ્ઞાનીએ જેવો જાણ્યો છે તેવો મારો આત્મા છે. તેનો લક્ષ ચૂકાય છે ત્યાં આપણા આત્માની હિંસા થાય છે. ખીજી જીવના પ્રાણ ન દુભાય તે પણ આપણા આત્માનો ઘાત થાય છે તે પાપ છે. પુરુષાર્થ સિદ્ધિ ઉપાયમાં આવે છે કે રાગની ઉત્પત્તિ તે હિંસા તથા રાગની અનુત્પત્તિ તે અહિંસા છે.

કામ ક્રોધ મદ લોભની જ્યાં સુધી મનમાં ખાણ,
ત્યાં સુધી પંડિત, મુરખો, બંને એક સમાન.

૧૧૫૩ પ્ર. આરંભી હિંસાના ત્રણ ભેદ કહો.

- ઉ. (૧) ઉદમી : જે આજીવિકા-સાધનના હેતુ અસિકર્મ (શસ્ત્રકર્મ), મસિકર્મ (લખવું તે), કૃષિકર્મ (ખેતી), વાણિજ્યકર્મ, શિક્ષકર્મ અને વિદ્યાકર્મ (કળા, સંગીત) એ છ પ્રકારનાં કામો કરતાં હિંસા થાય છે, તે ઉદમી હિંસા.
- (૨) ગૃહારંભી : જે ઘરમાં આહાર, પાન તૈયાર કરવામાં તથા મકાન, બાગ, ફૂવા ખોદાવવા આદિમાં થાય છે તે.
- (૩) વિરોધી : દુષ્ટો દ્વારા અથવા શત્રુ દ્વારા આક્રમણ કરવામાં આવે ત્યારે પોતાની, પોતાના કુટુંબની, માલની, દેશની રક્ષા માટે થાય છે.

૧૧૫૪ પ્ર. સમરંભ, સમારંભ અને આરંભ એમ ત્રણ પ્રકારના પ્રારંભ કહ્યા છે તે સમજાવો.

- ઉ. સમરંભ એટલે હિંસાની પ્રવૃત્તિ કરવાની ઇચ્છા કરવી, સમારંભ એટલે એવી સામગ્રી એકઠી કરવી અને આરંભ એટલે હિંસાની પ્રવૃત્તિ કરવી તે.

૧૧૫૫ પ્ર. સત્ય મહાવ્રત કેટલા પ્રકારે હોય છે ?

- ઉ. સત્ય મહાવ્રતમાં ચાર પ્રકારનું અસત્ય ખોલતા નથી : (૧) જે વસ્તુ હોય તેને નથી એમ કહેવું, (૨) જે વસ્તુ ન હોય તેને છે એમ કહેવું, (૩) વસ્તુ હોય તેના કરતાં ખીજી કહેવી, (૪) ગર્હિત, અપ્રિય અને હિંસક વચન ખોલવાં, કંઠોર નિંદનીય ગાળોના શબ્દો કહેવા.

૧૧૫૬ પ્ર. ગર્હિત-નિંદાના વચનના કેટલા ભેદ છે ?

- ઉ. ગર્હિત વચનના ત્રણ ભેદ છે : ૧. ગર્હિત, ૨. સાવધ અને ૩. અપ્રિય.

૧૧૫૭ પ્ર. ગર્હિત વચનના કેટલા પ્રકાર છે ?

- ઉ. ગર્હિત વચનના પાંચ પ્રકાર છે : ૧. પૈશુન્ય, ૨. હાસ્ય, ૩. કર્કશ, ૪. અસમંજસ, અને ૫. પ્રલપિત, ઈત્યાદિ. સૂત્રવિરુદ્ધ વચન ગર્હિત વચન ગણાય.

ન્યાં લગે આતમદ્રવ્યનું લક્ષણ નવિ જાણ્યું;
તિહાં લગે ગુણઠાણું ભલું કિમ આવ્યે તાણ્યું.

- ૧૧૫૮ પ્ર. પૈશુન્ય વચન કોને કહેવાય ?
 ઉ. પરમાં હોય કે ન હોય તેવા દોષો તેની પૂઠ પાછળ કહેવા, તથા કોઈના ધનનો, આજીવિકાનો કે પ્રાણનો નાશ થાય, તથા જગતમાં કોઈની નિંદા ફેલાય એવાં વચનો પૈશુન્ય નામે ગહિત વચન છે.
- ૧૧૫૯ પ્ર. હાસ્ય નામે ગહિત અસત્ય વચન કોને કહે ?
 ઉ. મશ્કરી કરવા વિકારી વચન ઝોલવાં તથા સાંભળનારને પાપમાં પ્રેરનાર તે.
- ૧૧૬૦ પ્ર. કર્કશ વચન કોને કહે છે ?
 ઉ. કોઈને એમ કહેવું કે તું મંદ છે, મૂર્ખ છે, અજ્ઞાની છે તે.
- ૧૧૬૧ પ્ર. અસમજસ વચન કોને કહેવાય ?
 ઉ. દેશ, કાળને યોગ્ય નહીં તેવાં પોતાને અને પરને મહાસંતાપ ઉપજાવનારાં વચન.
- ૧૧૬૨ પ્ર. પ્રલપિત વચન એટલે શું ?
 ઉ. પ્રયોજન વગર ઉદ્ધતપણે બકવાસ કરવો તે.
- ૧૧૬૩ પ્ર. સાવઘ વચન કોને કહે છે ?
 ઉ. જે વચનથી પ્રાણીઓનો ઘાત થાય, દેશમાં ઉપદ્રવ થાય, દેશ લૂંટાઈ જાય, ક્ષત્રહ, કંકાસ, લડાઈ મંડાય, વેર બંધાય, મહાહિંસામાં પ્રવૃત્તિ થાય તે સાવઘ કહેવાય છે. કોઈને ચોર, વ્યભિચારી વગેરે સાવઘ વચન કહેવાં એ દુર્ગતિનું કારણ છે.
- ૧૧૬૪ પ્ર. અપ્રિય વચનોના કેટલા પ્રકાર છે ?
 ઉ. અપ્રિય વચનના દશ ભેદ છે : ૧. કર્કશ, ૨. કટુક, ૩. પરુષ, ૪. નિષ્કુર, ૫. પરકોપણી, ૬. મધ્યકૃષ, ૭. અભિમાની, ૮. અનયંકર, ૯. છેદંકર, અને ૧૦. ભૂતવધકર.
- ૧૧૬૫ પ્ર. ઉપરના દશ પ્રકારનાં અપ્રિય વચનો સમજાવો.
 ઉ. ૧. “તું મૂર્ખ છે, આખલો છે, ઢોર છે, હે મૂર્ખ ! તું શું સમજે” ઇત્યાદિ કર્કશ ભાષા છે.

બ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચીન્થો નહીં,
 ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી.

૨. “તું કબ્લત, હલકી વર્ણુનો છે. અધર્મી છે, મહાપાપી છે, અપશુકનિયાળ છે” ઇત્યાદિ કટુક વચનો છે.
૩. “તું ભ્રષ્ટાચારી છે, મહાદુષ્ટ છે” ઇત્યાદિ મર્મછેદક પરુષ ભાષા છે.
૪. “તારું નાક કાપીશું, તને ડામ દઈશું, તારું માથું કાપીશું, તને આઈ જઈશું” ઇત્યાદિ નિષ્કૂર ભાષા છે.
૫. “હે નિર્લબ્ધ, વર્ણુસંકર ! તારી ભત, કુળ, આચારનું ઠેકાણું નથી. જોયું તારું તપ, તું કુશીલ છે, લંપટ છે, તારું નામ લેતાં લાજ મરાય છે, ઇત્યાદિ પરકાપણી ભાષા છે.
૬. જે વચન સાંભળતાં જ સાંધા ગગડી જાય તે મધ્યકૃષ ભાષા છે.
૭. પોતાને મોઢે પોતાના ગુણ ગાવા, પરના દોષ પ્રગટ કરવા, મદ દર્શાવવા વચન ખેલવાં તે અભિમાની ભાષા છે.
૮. શીલ ખંડન કરાવનારી અને બંધાવનારી અનયંકર ભાષા છે.
૯. વીર્ય, શીલગુણુ આદિને નિર્મૂળ કરનારી, જૂઠાં દોષ પ્રગટ કરનારી, જૂઠાં આળ ચઢાવનારી છેદંકર ભાષા છે.
૧૦. જે વચન સાંભળી અસહ્ય ઘા લાગી જાય અથવા પ્રાણ છૂટી જાય તે ભૂતવધકર ભાષા છે.

૧૧૬૬ પ્ર. શીલ અથવા બ્રહ્મચર્ય કેટલા પ્રકારે હોય છે ?

ઉ. અચેતન સ્ત્રી ત્રણ (કઠોર સ્પર્શ, કોમળ સ્પર્શ, ચિત્રપટ) પ્રકારની, તે સાથે ત્રણ કરણ (કરણ, કરાવણ અને અનુમોદન)થી, બે (મન, વચન) યોગ દ્વારા, પાંચ ઇન્દ્રિય (કર્ણ, ચક્ષુ, નાસિકા, શ્રવ, સ્પર્શ)થી, ચાર સંજ્ઞા (આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ,) સહિત દ્રવ્યથી અને ભાવથી સેવન— $3 \times 3 \times 2 \times 4 \times 2 = 720$ ભેદ.

ચેતન સ્ત્રી (દેવી, મનુષ્ય, તિર્યંચ) ત્રણ પ્રકારની, તે સાથે ત્રણ કરણ (કરણ, કરાવણ અને અનુમોદન)થી, ત્રણ (મન, વચન, કાયારૂપ) યોગ દ્વારા, પાંચ (કર્ણ, ચક્ષુ, નાસિકા, શ્રવ, સ્પર્શરૂપ) ઇન્દ્રિયથી, ચાર (આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ) સંજ્ઞા સહિત, દ્રવ્યથી અને

ઓપધ વિષે કરું યતન પણ હું ધર્મને તો નવ ગણું,
બની ગ્રાહમાં મસ્તાન હું પાયા વિનાનાં ઘર ચણું.

ભાવથી, સોળ ક્ષાય (અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાનવરણીય, પ્રત્યાખ્યાનવરણીય, અને સંજ્વલન એ ચાર પ્રકારે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ) એ દરેક પ્રકારથી સેવન એમ $૩ \times ૩ \times ૩ \times ૫ \times ૪ \times ૨ \times ૧૬ = ૧૭,૨૮૦$. પ્રથમના ૭૨૦ અને ખીજા ૧૭,૨૮૦ ભેદો મળી કુલ ૧૮,૦૦૦, ભેદ ત્રૈયુતકર્મના દોષરૂપ ભેદ છે. તેના અભાવ તે શીલ; એને નિર્માણ સ્વભાવશીલ કહે છે.

૧૧૬૭. પ્ર. પરિગ્રહ કેટલા પ્રકારના છે ?

ઉ. “પરિ” એટલે સમસ્ત પ્રકારથી, અને “ગ્રહ” એટલે પકડવું. પરિગ્રહ એટલે સમસ્ત પ્રકારથી પકડવું. પરિગ્રહ બે પ્રકારના છે : અભ્યંતર અને બાહ્ય.

પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્ય સિવાય અન્ય પદાર્થનું ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા અથવા ભાવનાનું નામ પરિગ્રહ છે. ફક્ત પદાર્થનું નામ પરિગ્રહ નથી પણ તેને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાનું નામ પરિગ્રહ છે. જો એમ ન હોત તો અત્યંત અસંતોષી જીવન વિંતાવવાવાળો નિર્ધન પણ અપરિગ્રહી ગણાત.

૧૧૬૮ પ્ર. અભ્યંતર પરિગ્રહ કેટલા પ્રકારનો છે ?

ઉ અભ્યંતર પરિગ્રહ ચૌદ પ્રકારનો છે. (૧) મિથ્યાત્વ, (૨) વેદ-સ્ત્રી વેદ, પુરુષવેદ, નપુંસકવેદ; (૩) રાગ, (૪) દ્વેષ, (૫) હાસ્ય, (૬) રતિ, (૭) અરતિ, (૮) શોક, (૯) ભય, (૧૦) જુગુપ્સા (ગ્લાનિ), (૧૧) ક્રોધ, (૧૨) માન, (૧૨) માયા, (૧૪) લોભ.

૧૧૬૯ પ્ર. બાહ્ય પરિગ્રહ કેટલા પ્રકારનો છે ?

ઉ. બાહ્ય પરિગ્રહ દશ પ્રકારનો છે : (૧) ક્ષેત્ર (ખેતર), (૨) વાસ્તુ (મકાન), (૨) ધન-ધાન્ય, (૪) કુચ્ય (વસ્ત્રાદિ), (૫) ભાંડ (વાસણાદિ), (૬) દાસ-દાસી, (૭) હિરણ્ય (પશુ), (૮) વાહન, (૯) શય્યા (ખિજાનું), (૧૦) આસન.

૧૧૭૦ પ્ર. સમિતિ કોને કહે છે ?

સમ્યક્દર્શન ત્રણ મૂલ્યો થી રહિત, નિઃશંકાદિ આઠ અંગ સહિત, આઠ મદ અને છ અનાયતનથી રહિત છે.

ઉ. પાંચ મહાવ્રતોની રક્ષા માટે પાંચ સમિતિ પાળે છે. પ્રમાદરહિત. યત્નાચાર સહિત સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ, વર્તનને સમિતિ કહે છે.

૧૧૭૧ પ્ર. સમિતિના પાંચ પ્રકાર કહો.

ઉ. (૧) ઈર્ષ્યાસમિતિ : જંતુરહિત પ્રાશુક, પહેલાં ખીજી જીવો જે ભૂમિ ઉપર ચાલ્યા હોય તેવી ભૂમિ ઉપર દિવસના પ્રકાશમાં ચાર હાથ આગળ નજર રાખીને ચાલવું.

(૨) ભાષા સમિતિ : શુદ્ધ મિષ્ટ (મધુર) હિતકારી ભાષા બોલવી.

(૩) એષણા સમિતિ : જીવનયાત્રામાં આવશ્યક હોય તેવાં નિર્દોષ સાધનોને મેળવવા માટે સાવધાનતાપૂર્વક પ્રવર્તવું. સાધુને માટે ન બનાવ્યું હોય તેવું શુદ્ધ ભોજન ભિક્ષાવૃત્તિથી લેવું. બત્રીસ અંતરાયોને અને ચૌદ મળ ટાળી, છેતાળીસ દોષો રહિત શુદ્ધ આહાર લેવો. આહાર લેતાં સમયે જે આહારમાં નાના વાળનો ટૂકડો પણ નીકળી આવે તેા મુનિ આહારનો ત્યાગ કરી દે છે.

(૪) આદાનનિશ્ચેપણ સમિતિ : કોઈ વસ્તુને દેખીને રાખવી ઉઠાવવી.

(૫) પ્રતિષ્ઠાપના અથવા ઉત્સર્ગ સમિતિ : અનુપયોગી વસ્તુઓ, તથા મળમૂત્ર નિર્જંતું જમીન ઉપર નેઈને કરવાં.

૧૧૭૨ પ્ર. ગુપ્તિ કોને કહે છે ?

ઉ. મન, વચન, કાયા તરફ ઉપયોગની પ્રવૃત્તિને સારી રીતે આત્મ-ભાનપૂર્વક રોકવી અર્થાત્ આત્મામાં જ લીનતા થવી તે ગુપ્તિ છે.

૧૧૭૩ પ્ર. ત્રણ ગુપ્તિના પ્રકાર કહો.

ઉ. (૧) મનોગુપ્તિ : મનને વશ રાખી ધર્મધ્યાનમાં જોડવું.

(૨) વચનગુપ્તિ : મૌન રહેવું અથવા શાસ્ત્રોક્ત વચન કહેવું.

(૩) કાયાગુપ્તિ : એક આસને બેસવું, અથવા ધ્યાન સ્વાધ્યાયમાં કાયાને જોડવી.

૧૧૭૪ પ્ર. ગુપ્તિ અને સમિતિમાં અંતર શું ?

જે સંસારપરિભ્રમણથી છોડાવી ઉત્તમ સુખમાં ધરી રાખે તે ધર્મ.

ઉ. ગુપ્તિમાં અસત્ક્રિયાનો નિષેધ મુખ્ય છે; અને સમિતિમાં સત્ક્રિયાનું પ્રવર્તન મુખ્ય છે.

મન, વચન, કાયાના યોગને રોકવા તે ગુપ્તિ છે. પ્રમાદ તથા યત્નાપૂર્વક પ્રવર્તવું તે સમિતિ છે.

૧૧૭૫ પ્ર. પાંચ મહાવ્રતોની દૃઢતા માટે સાધુ કઈ ભાવનાઓ ઉપર ધ્યાન રાખે છે ?

ઉ. પાંચ મહાવ્રતોની દૃઢતા માટે એક એક વ્રતની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ છે.

૧૧૭૬ પ્ર. અહિંસાવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ કહો.

ઉ. (૧) વચનગુપ્તિ, (૨) મનોગુપ્તિ, (૩) ઈર્ષ્યા સમિતિ, (૪) આદાન નિક્ષેપણ સમિતિ, (૫) અવલોકિત પાનભોજન દેખી-તપાસીને ભોજન કરવું.

૧૧૭૭ પ્ર. સત્યવ્રતની કઈ પાંચ ભાવનાઓ છે ?

ઉ. (૧) ક્રોધનો ત્યાગ, (૨) લોભનો ત્યાગ, (૩) ભયનો ત્યાગ, (૪) હાસ્યનો ત્યાગ, કેમ કે આ ચારને વશ થઈ અસત્ય બેગલી જવાય છે, (૫) અનુચિતભાષણ-શાસ્ત્રોક્ત વચન કહેવું.

૧૧૭૮ પ્ર. અચૈર્થવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ વર્ણવો.

ઉ. (૧) શન્યાગાર : શન્ય એકાન્ત જગાએ રહેવું.
 (૨) વિમોચિતાવાસ : છોડી દીધેલા-ઉજ્જડ થયેલા સ્થાનમાં રહેવું.
 (૩) પરોપરોધાકરણ : પોતે જ્યાં હોય ત્યાં ખીજ આવે તો મનાઈ ન કરવી, અથવા જ્યાં કોઈ મનાઈ કરે ત્યાં ન રહેવું.
 (૪) ભેક્ષ્યશુદ્ધિ : ભિક્ષા શુદ્ધ, અંતરાય કે દોષ ટાળીને લેવી.
 (૫) સાધર્મી અવિસંવાદ : સાધર્મી ધર્માત્માઓ સાથે વિસંવાદ અથવા તકરાર ન કરવી.

૧૧૭૯ પ્ર. બ્રહ્મચર્યની પાંચ ભાવનાઓનું સ્વરૂપ કહો.

ઉ. (૧) સ્ત્રી રાગકથા શ્રવણ ત્યાગ : સ્ત્રીઓનો રાગ વધારનાર કથાઓનો ત્યાગ, (૨) તન્મનોહરંગનિરીક્ષણ ત્યાગ : સ્ત્રીઓનાં મનોહર અંગોને દેખવાનો ત્યાગ, (૩) પૂર્વરતાનુસ્મરણ : પહેલાં

બ્રાહ્મણમાં આત્માના અનુભવનો જે નાશ થતો હોય તે તે બ્રાહ્મણ શા કામનો ?

ભોગવેલા ભોગોના સ્મરણનો ત્યાગ, (૪) વૃષ્ણેષ્ટરસ ત્યાગ :
કામોદ્દીપક પુષ્ટ રસનો ત્યાગ, (૫) સ્વશરીર સંસ્કાર ત્યાગ :
પોતાના શરીરના શૃંગારનો ત્યાગ.

૧૧૮૦ પ્ર. પરિગ્રહત્યાગવ્રતની પાંચ ભાવનાનું સ્વરૂપ કહો.

ઉ. મનોદા અને અમનોદા પાંચે ઇન્દ્રિયોના પદાર્થોને પામીને રાગદ્વેષ
ન કરતાં સંતોષ રાખવો.

સૂક્ષ્મસંગ એટલે ચાર કષાય, નવ નોકષાય અને એક મિથ્યાત્વ
એ ચૌદ પ્રકારે અભ્યંતર પરિગ્રહ છે, અને ધનધાન્યાદિ બાહ્ય
પરિગ્રહ દશ પ્રકારે છે. બાહ્ય સંગ ત્યાગી અભ્યંતર સંગ ટાળવા
મુખ્ય પુરુષાર્થ કરવાનો છે.

૧૧૮૧ પ્ર. જિનદીક્ષા અથવા મુનિદીક્ષા કેને કહે છે ?

ઉ. દીક્ષા એને કહી છે કે જ્યાં ગુહ અને પરિગ્રહનો તથા મોહનો
ત્યાગ હોય, જ્યાં બાવીસ પરિષ્કોને ખમવાના હોય, કષાયોનો
વિજ્ય કરવાનો હોય, શત્રુમિત્રમાં સમભાવ છે. સ્તુતિ-નિંદા, લાલ-
અલાલમાં સમભાવ છે, તૃણ કે કંચનમાં સમભાવ છે, નિશ્ચય
છે. માનરહિત છે, ભયરહિત છે, આશારહિત છે, રાગદ્વેષરહિત
છે, મમત્વરહિત છે, અહંકારરહિત છે અને પશુ, સ્ત્રી, નપ્તુસક,
અભિચારી સ્ત્રી-પુરુષોની સંગતિ કરે નહિ. વિકૃતા કહે કે સાંભળે
નહિ, સ્વાધ્યાય તથા આત્મધ્યાનમાં લીન રહે તેને જિનદીક્ષા
કહે છે.

૧૧૮૨ પ્ર. શાસ્ત્રમાં કેટલી જાતના મનુષ્યોને દીક્ષા આપવાની મના કરેલી છે :

ઉ. શાસ્ત્રમાં ૩૯ જાતના મનુષ્યોને સંયમ (દીક્ષા) આપવાની મના
કરેલી છે. એ ૩૯ મનુષ્યો આ પ્રમાણે છે :

(૧) આઠ વર્ષથી નાની ઉંમર હોય, (૨) સિત્તર વર્ષથી મોટી
ઉંમર હોય, (૩) સ્ત્રીને દેખી કામાતુર થઈ જાય, (૪) પુરુષ
વેદનો ઉદય વધારે હોય, (૫) બહુ જ જાડું શરીર હોય (પૂરું
ખોલી ન શકે અથવા કદાગ્રહી હોય), (૬) મોટા રોગ હોય, (૭)

શાન્તપણું પ્રાપ્ત કરવાથી જ્ઞાન વધે છે.

રાજ્યનો યુનેગાર, (૮) ગાંડે હોય, (૯) ચોરને, (૧૦) આંધળાને, (૧૧) ગોલાને (દાસીપુત્રને), (૧૨) મહાકોધી, (૧૩) મૂર્ખ, (૧૪) હીનાંગી (નકટો, કાણો, લંગડો વગેરે), (૧૫) બહુ જ કરજવાન, (૧૬) મતલબી, (૧૭) આગળ પાછળ કોઈ જાતનો ડર હોય, (૧૮) સ્વજનની આજ્ઞા ન હોય : આમ ૧૮ ખેલ સ્ત્રીના ગણુવા એટલે ૩૬ અને એ ઉપરાંત સ્ત્રીના ૨ ખેલ વધારે ગણુવા (૩૭) ગર્ભવતી સ્ત્રી, (૩૮) બચ્ચું ધાવણું હોય તેને, અને (૩૯) જન્મથી નપુંસક હોય તેને.

૧૧૮૩ પ્ર. અત્યારે ઘણા જીવો કેવા પ્રકારે દીક્ષા લે છે ?

ઉ. કેટલાક જીવો મોહગર્ભિત વૈરાગ્યથી અને કેટલાક દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યથી દીક્ષા લે છે. “દીક્ષા લેવાથી સારા સારા નગરે, ગામે કરવાનું થશે. દીક્ષા લીધા પછી સારા સારા પદાર્થો ખાવાને મળશે.” આવી ભાવનાથી દીક્ષા લેવાના જે વૈરાગ્ય થાય તે “મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય.” જે સાંસારિક દુઃખથી સંસારત્યાગ કરે છે તે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય સમજવો. દુઃખ પ્રત્યે દ્વેષભાવ હોય તેને દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય છે. (જુઓ પ્રશ્ન-૪૯)

‘દીક્ષા લે તો તારું કલ્યાણ થશે’ એવાં વાક્ય તીર્થંકર દેવ કહેતા ન હતા. તેનો હેતુ એક એવો પણ હતો કે એમ કહેવું એ પણ તેનો અભિપ્રાય ઉત્પન્ન થયા પછલાં તેને દીક્ષા આપવી છે; તે કલ્યાણ નથી. જેમાં તીર્થંકર દેવ આવા વિચારથી વર્તાયા છે, તેમાં આપણે ૭ ૭ માસ દીક્ષા લેવાનો ઉપદેશ જ્ઞરી રાખી તેને શિષ્ય કરીએ છીએ, તે માત્ર શિષ્યાર્થે છે, આત્માર્થે નથી.

૧૧૮૪ પ્ર. વૈરાગ્ય કોને કહેવામાં આવે છે ?

ઉ. કંચન, કામિની, પુત્ર, કુટુંબાદિ છોડી દે તેથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે એમ નથી. પરંતુ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન આનંદસ્વરૂપ પોતાના આત્માનું વેદન થતાં રાગ તથા પુણ્યપાપનો (ઈષ્ટ અનિષ્ટનો) રસ અંદરથી છૂટી જાય, તેને વૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે.

માલા તો કરમં ફીરે, જીભ ફીરે મુખ માંહી;
મનવા દશ દિશ ફીરે, ચહી સુમીરન નાંહી.

૧૧૮૫ પ્ર. વ્યવહારનયથી અને નિશ્ચયનયથી ચારિત્ર જ્ઞાને કહે છે તે સંક્ષિપ્તમાં સમજાવો.

ઉ. પાપોથી નિવૃત્તિ અને શુભ કર્મ (પુણ્ય)માં પ્રવૃત્તિ તે વ્યવહારનયથી ચારિત્ર છે. નિશ્ચયનયથી પોતાના શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપમાં નિશ્ચળતા-પૂર્વક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી તે જ કર્મોને નાશ કરનાર નિશ્ચય ચારિત્ર છે. (જુઓ પ્રશ્ન-૧૦૩૧)

ચારિત્રમાં જ્ઞાન અને ધ્યાન એ બે વસ્તુ મુખ્ય છે. ધ્યાનમાં એકાગ્ર રહેવું પડે. ધ્યાન ન રહે તે વખતે સ્વાધ્યાય કરવો. નિરંતર જ્ઞાન ધ્યાનમાં વર્તે તે અભીક્ષણ જ્ઞાનોપયોગ છે. અભીક્ષણ જ્ઞાનોપયોગ એટલે નિરંતર જ્ઞાનોપયોગ. જ્ઞાન એટલે આત્માનો સ્વભાવ જાણનારને ભૂલે નહીં તે જ્ઞાન.

“છે દેહાદિથી સિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ;
એમ જાણે સદ્ગુરુઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેતું નામ ખાસ.”

૧૧૮૬ પ્ર. વ્યવહાર ચારિત્રથી નિશ્ચય ચારિત્ર પ્રગટે છે તેમ કહેવું બરાબર છે ? વ્યવહાર સાધન અને નિશ્ચય સાધ્ય છે ને ? વળી કોઈ જગ્યાએ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે સાધ્ય અને સાધન સિન્ન છે તેતું કેમ ?

ઉ. વ્યવહાર તો અનંતવાર કર્યો. નવમી પ્રવેચક ગયો ત્યારે તેનો વ્યવહાર જુઓ તો નમ્ન મુનિ થઈ હજારો રાણીઓનો ત્યાગ કર્યો, અબ્બને રૂપિયાની પેદાશનો ત્યાગ, અને અંદરની મંદતા એવી કે શુકલ વેશ્યા, પણ એ બધું જન્મમરણનાં ખીજ છે. એવા વ્યવહાર તો અનંતવાર કર્યો (પણ નિશ્ચય ચારિત્ર પ્રગટયું નહિ. તેથી વ્યવહાર ચારિત્રથી નિશ્ચય ચારિત્ર પ્રગટે નહિ અને મોક્ષ થાય નહિ.) વીતરાગસ્વભાવ વડે (જેને આત્મા) જાણાયો છે એને જે રાગ આવે છે, તેને વ્યવહારનો આરોપ આપ્યો છે. (સમકિતને જે શુભરાગ આવે તે વ્યવહાર અને તેને સાધનનો આરોપ આપ્યો છે.)

૧૧૮૭ પ્ર. ચારિત્રના પાંચ પ્રકાર કયા છે ?

જે જાણતો અહીં તને ગુણ, દ્રવ્ય ને પર્યયપણે,
તે જીવ જાણે આત્મને, તસુ મોહ પામે લય ખરે.

ઉ. (૧) સામાયિક-સમભાવ રાખવો, (૧) છેદોપસ્થાપના-સામાયિકમાંથી પડી જવાય ત્યારે ફરી સામાયિકમાં સ્થિર થવું, (૩) પરિહારવિશુદ્ધિ એવું આચરણ કે જેમાં વિશેષ હિંસાનો ત્યાગ હોય, (૪) સૂક્ષ્મ સાંપરાય-દશમા ગુણુસ્થાનવર્તીનું ચારિત્ર, કે જેમાં માત્ર સૂક્ષ્મ લોભનો ઉદય છે. (૫) યથાખ્યાત-પૂર્ણ વીતરાગચારિત્ર.

સમતારૂપ પરિણામ તે સામાયિક છે. સમસ્ત શુભાશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પોના ત્યાગરૂપ સમાધિ જેનું લક્ષણ છે તે સામાયિક છે. રાગદ્વેષના પરિહારરૂપ સામાયિક છે. આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનના પરિત્યાગરૂપ સામાયિક છે. સમસ્ત સુખદુઃખાદિમાં મધ્યસ્થ ભાવરૂપ સામાયિક છે.

બ્યારે એક સાથે સમસ્ત વિકલ્પોના ત્યાગરૂપ પરમ સામાયિકમાં સ્થિત થવાને આ જીવ અશક્ત હોય છે, ત્યારે ‘સમસ્ત હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિબ્રહ્મથી વિરતિ તે વ્રત છે—એ પ્રમાણે આ પાંચ પ્રકારના વિકલ્પ ભેદ વડે—વ્રતરૂપ છેદ વડે, રાગાદિ વિકલ્પરૂપ સાવધોથી પોતાને પાછો વાળીને નિજ-શુદ્ધાત્મામાં પોતાને સ્થાપે છે તે છેદોપસ્થાપન છે. મુનિને પાપના પરિણામથી બચવા માટે શુભભાવ આવ્યા વિના રહેતા નથી પણ તે શુભરાગ ચારિત્ર નથી, તે વિકલ્પ છે. વિકલ્પાદિનું ઊક્તવું તે દોષ છે અને તે દોષનું લાગવું છેદ છે અને નિર્વિકાર આત્માના બળથી તેને નષ્ટ કરવા અથવા આત્મામાં સ્થિરતા કરવી તે છેદોપસ્થાપના ચારિત્ર છે.

સ્વરૂપ સ્થિરતા પ્રગટી છે પણ હજુ વીતરાગ દશા કે વીતરાગ સંયમ પ્રગટ્યો નથી, હજુ સહેજ વિકલ્પ વર્તે છે. આવા સહેજ વિકલ્પવાળા સંયમને “સરાગ સંયમ” કહેવાય છે. સરાગ સંયમમાં જે રાગનો ભાગ છે તેનો મુનિને આદર નથી. ચોથા-પાંચમા ગુણુસ્થાનક પછી સીધા સાતમા ગુણુસ્થાનકે જીવ આવે છે અને પછી છેદે ગુણુસ્થાનકે જીવ આવે છે.

મિથ્યાત્વ, રાગ આદિ વિકલ્પમજોના પ્રત્યાખ્યાનથી-

જીવવા માટે ખાવું, નહિ કે ખાવા માટે જીવવું.

‘પરિહારથી’ વિશેષપણે પોતાના આત્માની જે ‘શુદ્ધિ’ અર્થાત્ નિર્મળતા છે, તે પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્ર છે.

સૂક્ષ્મ લોભ નામના સાંપરાયનો-કષાયનો જ્યાં પૂર્ણપણે ઉપશમ કે ક્ષય થાય છે તે સૂક્ષ્મ સાંપરાય ચારિત્ર છે.

‘યથા’ અર્થાત્ જેવું સહજ શુદ્ધ સ્વભાવપણાને લીધે, નિષ્કષાય (કષાય વિનાનું) આત્માનું સ્વરૂપ છે તેવું જ જે “આખ્યાત” અર્થાત્ કહેવામાં આવ્યું છે તે યથાખ્યાત ચારિત્ર છે.

પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ નામનાં (છ, સાત, આઠ અને નવ) આ ચાર ગુણસ્થાનોમાં સામાયિક ચારિત્ર અને હેદોપસ્થાપન ચારિત્ર હોય છે. પરિહાર વિશુદ્ધિ પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત એ બે ગુણસ્થાનોમાં હોય છે. સૂક્ષ્મસાંપરાય ચારિત્ર એક સૂક્ષ્મસાંપરાય (દશમા) ગુણસ્થાનોમાં જ હોય છે. યથાખ્યાત ચારિત્ર ઉપશાંત કષાય, ક્ષીણ કષાય, સયોગી જિન અને અયોગી જિન નામના (અગિયારમા, બારમા, તેરમા અને ચૌદમા) ગુણસ્થાનોમાં હોય છે.

૧૧૮૮ પ્ર. ત્યારે સાધુનું કર્તવ્ય અને ધર્મ ટૂંકમાં કહેા.

ઉ. સાધુઓનું કર્તવ્ય છે કે પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ, પાંચ ઇન્દ્રિય સ્પર્શના, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને કર્ણ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો નિરોધ, તથા છ આવશ્યક—સામાયિક, સ્તુતિ, વંદન, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ, પ્રત્યાખ્યાન અને સાતશેષગુણ ઇત્યાદિ અઠાવીસ મૂળ ગુણનું પાલન, તથા દશ લક્ષણધર્મ, બાર અનુપ્રેક્ષાઓની ભાવનાઓ, બાવીશ પરિષદજન્ય, પાંચ પ્રકારનાં ચારિત્ર અને બાર પ્રકારના તપથી મન-વચન-કાયાને એવાં સ્વાધીન કરે કે જેથી નિશ્ચયચારિત્રનો લાભ પામી શકે. સ્વરૂપમાં રમણતા એ જ સમ્યક્ચારિત્ર છે. મુનિઓને હેતાળીસ દોષરહિત, (બત્રીસ અંતરાય અને ચૌદ મળદોષરહિત) શુદ્ધઆહાર (દિવસમાં એક વાર) લેવો.

પર્યાયનું સ્વરૂપ સમજાવવા અર્થે શ્રી તીર્થંકરદેવે ત્રિપદ (ઉત્પાદ, વ્યય અને ક્રૌઠ્ય) સમજાવ્યાં છે.

૧૧૮૯ પ્ર. મુનિના અઠાવીસ મૂળ ગુણોનું વર્ણન કરો.

ઉ. પાંચ મહાવત : (જુઓ પ્રશ્ન-૧૧૫૦)

પાંચ સમિતિ : (જુઓ પ્રશ્ન-૧૧૭૧)

પાંચ ઇન્દ્રિય વિજય : સ્પર્શના, રસના, ઘ્રાણ્ય, ચક્ષુ અને કર્ણ
એમ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોના નિરોધ.

છ આવશ્યક : સામયિક, સ્તુતિ, વંદન, પ્રતિક્રમણ,
કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન.

સાત શેષગુણ : નમ્રત્વ, કેશલૂંચન, ભૂમિશયન, દંતધોવન
ત્યાગ, સ્નાન ત્યાગ, દિવસમાં એક વર
આહાર લેવો અને ઊભા ઊભા આહાર લેવો.

ઘણા શાસ્ત્રોમાં ત્રણ ગુણિતને અઠાવીસ મૂળ ગુણોમાં લીધા નથી.

૧૧૯૦ પ્ર. લક્ષણરૂપ ધર્મના દશ પ્રકાર કેને કહે છે ?

ઉ. કષાયોનો પૂર્ણપણે નિગ્રહ કરીને દશ ધર્મોને પૂર્ણપણે પાળે. કષ્ટ
આવી પડે તો પણ તેની વિરાધના ન કરે. (૧) ઉત્તમ ક્ષમા (૨)
ઉત્તમ માર્દવ, માનનો અભાવ, (૩) ઉત્તમ આર્જવ, માયાચારનો
અભાવ, (૪) ઉત્તમ સત્ય, (૫) ઉત્તમ શૌચ-સતોષ ભાવ) લોભનો
અભાવ, શરીર સુદ્ધામાં આસક્તિ ન રાખવી, (૬) ઉત્તમ સંયમ-
મન અને ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય તથા છકાય જીવો ઉપર દયા,
(૭) ઉત્તમ તપ,-છત્રછાનો નિરોધ કરી તપ કરવું, (૮) ઉત્તમ ત્યાગ-
જ્ઞાનદાન અને અભયદાન દેવું, (૯) ઉત્તમ અકિંચન્ય-સર્વથી મમતા
છોડીને એકાકી સ્વરૂપને જ પોતાનું માનવું, (૧૦) ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય.
ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ અને શૌચ તે ચાર કષાયોના વિરોધી છે;
સંયમ, સત્ય, ત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય અને અકિંચન્ય અનુક્રમે હિંસા આદિ
પાંચ પાપોના વિરોધી છે; અને તપ છે તે નિર્જરા માટે કરવાની
કઠોર સાધના છે.

૧૧૯૧ પ્ર. કૌષાદિનો ત્યાગ અને ઉત્તમ ક્ષમાદિ ક્યારે થાય ?

દ્રવ્યકર્મના નિમિત્તથી ભાવકર્મ તથા ભાવકર્મના
નિમિત્તથી દ્રવ્યકર્મના અંધ થાય છે.

ઉ. અંધાદિના લયથી વા સ્વર્ગ-મોક્ષની ઇચ્છાથી અજ્ઞાની જીવ કોષાદિક કરતો નથી, પણ ત્યાં કોષ, માન આદિ કરવાનો અભિપ્રાય તો ગયો નથી. જેમ ડોઈ રાજ આદિના લયથી વા મોટાઈ-આખર-પ્રતિષ્ઠાના લોભથી પરસ્ત્રી સેવતા નથી તો તેને ત્યાગી કહી શકાય નહીં; તે જ પ્રમાણે આ પણ કોષાદિનો ત્યાગ નથી. તો કેવી રીતે ત્યાગી હોય ? કે જે પદાર્થ ઇષ્ટ અનિષ્ટ ભાસતાં કોષાદિ થાય છે, પણ જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી ડોઈ ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ન ભાસે ત્યારે સ્વયં કોષાદિક ઊપજતા નથી, અને ત્યારે જ સાચા ક્ષમાદિ થાય છે.

૧૧૯૨ પ્ર. કેટલા પરિષદો કહ્યા છે ?

ઉ. માર્ગથી ચ્યુત ન થવા અને કર્મ અપાવવા માટે જે સહન કરવા યોગ્ય છે તે પરિષદ. પરિષદો ૨૨ છે. નીચે લખેલા બાવીસ પરિષદો આવી પડે તો શાંતિપૂર્વક સહન કરવાં : (૧) ક્ષુધા, (૨) તૃષ્ણા, (૩) ઠંડી, (૪) ગરમી, (૫) દંશમશક-ડાંસ, મચ્છર, આદિ જીવોથી થતી બાધા, (૬) નમ્રતા, (૭) અરતિ, (૮) સ્ત્રી, (૯) ચર્ચા ચાલવાનો, (૧૦) નિષઘા-બેસવાનો, (૧૧) શય્યા, (૧૨) આકોશ-ગાળ, (૧૩) વધ, (૧૪) યાચના-જરૂર પડયે માગવાના અવસરે પણ ન માંગવું જેઈએ, (૧૫) અલાભ-ભોજનનો અંતરાય થાય તો પણ સંતોષ (૧૬) રોગ, (૧૭) તૃણસ્પર્શ, (૧૮) મળ, (૧૯) સત્કારપુરસ્કાર, આદર-નિરાદર, (૨૦) પ્રજ્ઞા-જ્ઞાનનો મદ ન કરવો, (૨૧) અજ્ઞાત-અજ્ઞાન હોવા છતાં ખેદ ન કરવો, (૨૨) અદર્શન-શ્રદ્ધા બગાડવી નહિ. તે બાવીસે પરિષદોનો ચાર કર્મ પ્રકૃતિઓમાં સમાવેશ થાય છે. જ્ઞાનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય અને અંતરાય કર્મના ઉદયથી જ થાય છે. જ્ઞાનાવરણરૂપ નિમિત્તથી પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન પરિષદ થાય છે. દર્શનમોહ અને અંતરાય કર્મથી અનુક્રમે અદર્શન અને અલાભ પરિષદ થાય છે. ચારિત્ર-મોહથી નમ્રત્વ, અરતિ, સ્ત્રી, નિષઘા, આકોશ, યાચના અને સત્કારપુરસ્કાર પરિષદ થાય છે. બાકીના બધા વેદનીયથી થાય છે.

તીર્થ = તરવાનો માર્ગ.

એક સાથે, એક આત્મામાં, એકથી માંડી ૧૯ સુધી પરિષદો વિકલ્પે સંભવે છે. પરિષદોમાં એક સમયે પરસ્પર વિરોધી કેટલાક પરિષદો છે, જેમકે-શીત, ઉબ્બુ; ચર્ચા, શય્યા અને નિષઘા; તેથી પહેલાં એ અને પાછલાં ત્રણેનાં એક સાથે સંભવ જ નથી. શીત હોય ત્યારે ઉબ્બુ અને ઉબ્બુ હોય ત્યારે શીત ન સંભવે; એ જ પ્રમાણે ચર્ચા, શય્યા અને નિષઘામાંથી એક વખતે એક જ સંભવે. આત્માની વિશુદ્ધિ જેમ જેમ વધતી જાય તેમ તેમ પરિષદની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. દશમાથી ૧૨મા ગુણસ્થાને ૧૪ પ્રકારના પરિષદ સંભવે છે, અને ૧૩મા તથા ૧૪મા ગુણસ્થાને માત્ર ૧૧ પ્રકારના પરિષદ સંભવે છે.

૧૧૮૩ પ્ર. સાચો પરિષદજય કોને કહે છે ?

ઉ. ભાવલિંગી મુનિને દરેક સમયે ત્રણ કષાયનો (અનંતાનુબંધી વગેરેનો) અભાવ હોવાથી સ્વરૂપમાં સ્વાધીનતાના કારણે જેટલા અંશે રાગ-દ્વેષની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેટલા અંશે તેમને નિરંતર પરિષદજય હોય છે. વળી ક્ષુધાદિક લાગતાં તેના નાશનો ઉપાય ન કરવો તેને અજ્ઞાની જીવ પરિષદ સહનતા કહે છે. હવે ઉપાય ન કર્યો અને અંતરંગમાં ક્ષુધાદિ અનિષ્ટ સામગ્રી મળતાં દુઃખી થયો તથા રતિ આદિનું કારણ મળતાં સુખી થયો, પણ એ તો દુઃખસુખરૂપ પરિણામ છે, અને એ જ આર્ત-રૌદ્રધ્યાન છે, એવા ભાવોથી સંવર કેવી રીતે થાય ? (ન જ થાય).

૧૧૮૪ પ્ર. ત્યારે કેવી રીતે પરિષદજય થાય ?

ઉ. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી કોઈ પદાર્થ ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ન ભાસે, દુઃખનાં કારણો મળતાં દુઃખી ન થાય તથા સુખનાં કારણો મળતાં સુખી ન થાય પણ જ્ઞેયરૂપથી તેનો જાણવાવાળો જ રહે; એ જ સાચો પરિષદજય છે.

૧૧૮૫ પ્ર. ત્યારે ઉપસર્ગ એટલે શું અને તે કેટલા પ્રકારના છે ?

ઉ. ઉપસર્ગ પરિષદથી જુદા પ્રકારના છે. અન્ય કોઈ જીવ તરફથી મુનિને ધરાદાપૂર્વક અપાયેલું દુઃખ તે ઉપસર્ગ છે. દેવસંબંધી,

મોક્ષમાર્ગ એ અગમ્ય તેમ જ સરળ છે.

મનુષ્યસંબંધી, તિર્યંચસંબંધી અને આત્મસંવેદનીય એમ ચાર પ્રકારના ઉપસર્ગ ઠાણુંગ સૂત્રમાં કહ્યા છે.

દેવસંબંધી : દેવ ચાર કારણથી ઉપસર્ગ કરવા પ્રેરાય છે :

૧. હાસ્ય કે કુતૂહલથી, ૨. પ્રદ્રેષથી, ૩. પરીક્ષા કરવા માટે, અને
૪. વિમાત્રા-આગળના ત્રણે કારણ સાથે હોય તેથી.

મનુષ્ય સંબંધી : મનુષ્ય પણ ઉપરનાં કારણોથી તેમજ કુશીલના બોધથી ઉપસર્ગ કરે છે.

તિર્યંચ સંબંધી : તિર્યંચ પણ ચાર કારણથી ઉપસર્ગ કરે છે : ૧. ભયથી, ૨. પૂર્વભાવના વૈરથી, ૩. આહાર માટે, અને ૪. પોતાના રહેવાના સ્થળના રક્ષણ અર્થે.

આત્મસંવેદનીય: પોતાના કારણથી ઉત્પન્ન થતા ઉપસર્ગ પણ ચાર કારણથી છે : ૧. ઘટ્ટન ઉપસર્ગ : આંગળી આદિ ઉપાંગના ઘસવાથી થતો કે આંખમાં ધૂળ પડવી, આંખ ચોળવી, ઇત્યાદિથી થતો ઉપસર્ગ ૨. પ્રપત્તન ઉપસર્ગ : યત્ના વિના ચાલવાથી પડી જતાં લાગી બધ વગેરે : ૩. સ્તંભન ઉપસર્ગ : હાથ, પગ વગેરે અવયવો શૂન્ય બની જતાં જે દુઃખ થાય તે. ૪. પ્રલેષણ ઉપસર્ગ : આંગળી વગેરે અવયવો ચોંટી જવાથી કેવાત, કફ, પિત્ત અને સન્નિપાતથી થતા ઉપસર્ગ.

આ બધા ઉપસર્ગ સહન કરતી વખતે મુનિને ઉપસર્ગકર્તા પ્રત્યે દ્વેષ નહીં પણ કરુણા આવે કે ઉપસર્ગકર્તાને કેટલાં ક્રમેના બંધ થાય છે !

૧૧૯૬ પ્ર. “આયતન”, “ચૈત્ય”, “જંગમ પ્રતિમા”, “સ્થાવર પ્રતિમા” અને “જિન ગિરમ્” વગેરે શબ્દોનો દ્વિગમ્બર શાસ્ત્રમાં કયા અર્થમાં ઉપયોગ કર્યો છે ?

ઉ. જિન માર્ગમાં સંયમ સહિત મુનિને આયતન કહેલ છે. મન, વચન અને કાર્યારૂપ દ્રવ્ય તથા પાંચ ઈન્દ્રિયો, જે મુનિને આધીન-વશીભૂત-હોય, મદ, રાગ, દ્વેષ, મોહ, ક્રોધ, લોભ અને માયા

ભક્તિ તો રાગરૂપ છે અને રાગથી બંધ છે,
તેથી ભોક્ષનું કારણ નથી.

આદિનો જે મહામુનિએ નિગ્રહ કરેલ છે અને જે પંચમહાવ્રતધારી છે, એવા મહા મુનિ ઋષિશ્વરને “આયતન” કહેલ છે.

જે મુનિ જ્ઞાનમય આત્માને જાણતા હોય અને પોતે પાંચ મહાવ્રતો પાળી શુદ્ધ, નિર્મળ હોય તેવા જ્ઞાનમય સંયમી મુનિને “ચૈત્યગૃહ” જાણુ.

આત્માથી લિન્ન દેહ ધરનાર મુનિને “જંગમ પ્રતિમા” કહી છે, અને વીતરાગ સ્વરૂપ એટલે રાગદ્વેષ રહિત સિદ્ધની “સ્થાવર પ્રતિમા” કહી છે. (શુઓ પ્રશ્ન-૯૭૯)

જૈન સૂત્રોત્તું જેને જ્ઞાન હોય, પોતે સંયમ વડે શુદ્ધ હોય, અને સારી રીતે વીતરાગ હોય એવા આચાર્ય, “જિન બિચ્ચ” કહેવાય છે.

૧૧૯૭ પ્ર. “અગાર”, “અનાગર” અને “અણુગાર” કોને કહે છે ?

ઉ. અગાર એટલે ઘર. ઘરમાં અર્થાત્ ગૃહસ્થાવાસમાં રહીને ધર્મારાધના કરાય છે તે સાગારીધર્મ કહેવાય છે. સાધુ ઘરના ત્યાગી હોવાથી અણુગાર કહેવાય છે. અનાગાર (એટલે) જેને વ્રતને વિષે અપવાદ નહીં તે. સાધુનાં વ્રત અખંડિત હોવાથી તેમાં કોઈ પ્રકારનો આગાર ન હોવાથી તેઓ અનાગાર કહેવાય છે. જ્યારે કોઈ શ્રદ્ધામંડીગામીને એક કરણ એક દુર્લભ થઈ, એક કરણ ત્રણ થાય તો કોઈ અલૌકિક વસ્તુ છે. ત્રણ કરણ ત્રણ થાય તો અંગીકાર કરી શકે છે. શ્રદ્ધાકર્મ પ્રતિમા આગ્રહ નથા ક્ર. અમુકે આટલાં વ્રતો ગ્રહણ કરવાં જ જોઈએ. આ કારણથી તે સાગારીધર્મ કહેવાય છે.

૧૧૯૮ પ્ર. સ્થવિરકલ્પ અને જિનકલ્પનો અર્થ શું થાય છે ?

ઉ. સ્થવિર=સ્થિર, જામેલ.

સ્થવિરકલ્પ=જે સાધુ વૃદ્ધ થયેલ છે તેઓને શાસ્ત્રમર્્યાદાએ વર્તવાનો, ચાલવાનો જ્ઞાનીઓએ મુકરર કરેલો, બાંધેલો, નક્કી કરેલો માર્ગ, નિયમ. તીર્થંકર ભગવાન જ્યારે આ લોકમાં વિહાર કરે છે ત્યારે દેહ સહિતનાં તેમની પ્રતિમાને જૈન સૂત્રોમાં સ્થવિર પ્રતિમા કહેલ છે.

સાચું નિરૂપણ તે નિશ્ચય, ઉપચાર નિરૂપણ તે વ્યવહાર.

જિનકલ્પ=એકાકી વિચરનારા સાધુઓને માટે કલ્પેલો અર્થાત્ બાધેલો મુકરર કરેલો જિનમાર્ગ વા નિયમ.

૧૧૯૯ પ્ર. ઈર્વાપથિકી ક્રિયા અને સાંપરાયિકી ક્રિયાનો અર્થ શું થાય છે અને તેમાં શું ભેદ છે ?

ઉ. ઈર્વાપથિકી ક્રિયા એટલે જેમાં ક્ષાયિક વૃત્તિ ન લખી હોય એવી માત્ર કાયાની હલનચલન વગેરે ક્રિયાઓ. સાંપરાયિકી ક્રિયા એટલે જે પ્રવૃત્તિ કોષાદિ ક્ષાયપ્રેરિત હોય તે ક્રિયા.

૧૨૦૦ પ્ર. સંયમી અણુગારના પગ નીચે અન્નાણુતાં કોઈ જીવ આવી જાય અને (કચડાઈને) મરણ પામે તો તે અણુગારને ઈર્વાપથિકી ક્રિયા લાગે કે સાંપરાયિકી ક્રિયા લાગે ?

ઉ. તેને ઈર્વાપથિકી ક્રિયા લાગે, પણ સાંપરાયિકી ન લાગે. કારણ કે જેનાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ નજ થયાં હોય, તેને ઈર્વાપથિકી ક્રિયા લાગે. સૂત્રવિરુદ્ધ વર્તનારને તેમજ ક્રોધાદિમુક્ત સાધુને જ સાંપરાયિકી ક્રિયા લાગે. (જે સમક્રિતિ જીવ હોય તે જ ક્ષાયથી મુક્ત હોય છે. અને તે જ સમક્રિતિ સાધુ મિથ્યાદષ્ટિ સાધુ અથવા જીવો જે ક્રુ જ આચાર કરતા હોવા છતાં દોષથી બંધાતા નથી. સ્વેદો ચોંટી જવાથી ક્રુક્ષ્મ, ક્રુક, પિત્ત અને તે કરી તે ન કરવું મોર્ગ.)

૧૨૦૧ પ્ર. ઉપાશ્રવ્ય રહાને સામાદિ વ્રત કરનાર શ્રીધકને ઈર્વાપથિકી કે સાંપરાયિકી ક્રિયાનો દોષ લાગે ?

ઉ. એને સાંપરાયિકી ક્રિયાનો દોષ લાગે, કેમ કે એનો આત્મા હજી ક્ષાયનાં સાધનો મુક્ત છે.

૧૨૦૨ પ્ર. સાધુ કોને કહે ?

ઉ. સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્દર્શનથી સંપન્ન તથા સંયમ તપશ્રવ્યામાં રક્ત આવા ગુણોથી સંયુક્ત સંયતિને જ સાધુ કહે (માને). સાચો વિવેક, સાચી સમજ, ઇન્દ્રિયો તથા મનનો સંયમ અને સાચી તપશ્રવ્યા આ ચાર ગુણોનું સમન્વયપણું, અધિકપણું એ જ સાધુતા.

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, ક્ષાય ને યોગથી એક પછી એક અનુક્રમે બંધ પડે છે.

ધન્ય છે ભાવલિંગી સાધુની દશાને કે જેને “નમો લોચ્યે સબ્વ-સાહુણુ” યોલતાં સમયે ગણુધરદેવના પણુ નમસ્કાર પહેાંચે છે. જે કે નમસ્કારનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન થયો તેના ગણુધરદેવ સ્વામી નથી. ગણુધરમહારાજ બહારથી વંદન ન કરે, તે બાહ્યવ્યવહાર છે; અંદર ભાવમાં પંચપદને નમસ્કાર કરતી વખતે સાધુને નમસ્કાર આપી જ જાય છે. કોઈ સાધુ બે ઘડી પહેલાં નવા ભાવલિંગી સાધુ થયા હોય, ત્રણ કષાયનો નાશ કરીને આત્મરમણુતા પ્રગટ કરી હોય, તે સાધુને ગણુધરદેવ, જેને કે લાખો વર્ષ પહેલાં મુનિ-દશા પ્રગટ કરી છે, તે પણુ ભાવથી નમસ્કાર કરે છે. ગણુધરના નમસ્કાર જેને પહેાંચે, તે સાધુની ગણુના (પંચ) પરમેષ્ટીમાં હોય છે. મિથ્યાદષ્ટિ દ્રવ્યલિંગી (સાધુ) ને ગણુધરના નમસ્કાર નથી પહેાંચતા, તેથી તે (પંચ) પરમેષ્ટીમાં નથી ગણુતા. “સાધુ બનવું સરળ છે, પણ સાધુ થવું મુશ્કેલ છે.” કપડાં ઉતારી, ક્રિયાકાંડ અને વ્રત લઈ લીધાં એટલે બહારથી સાધુ બની ગયા, પણ ખરેખર સાધુ “થવું”, સાધુ ભાવથી પરિણમવું મુશ્કેલ છે. આ કાળમાં જ્યાં સમ્યક્દર્શન જ દુર્લભ થઈ ગયું છે ત્યાં સાધુ-પણું તો કોઈ અલૌકિક વસ્તુ છે.

૧૨૦૩ પ્ર. ઋષિ કોને કહે છે ?

ઉ. ઋષિ=બહુ ઋદ્ધિ ધારી હોય તે. ઋષિના ચાર ભેદ :

(૧) રાજ, (૨) બ્રહ્મ, (૩) દેવ, (૪) પરમ.

રાજર્ષિ=ઋદ્ધિવાળા,

બ્રહ્મર્ષિ=અક્ષીણ મહાન ઋદ્ધિવાળા.

દેવર્ષિ=આકાશગામી મુનિદેવ.

પરમર્ષિ=કેવળજ્ઞાની.

૧૨૦૪ પ્ર. મુનિ કોને કહેવાય ?

ઉ. જેને અવધિ, મનઃપર્યયજ્ઞાન હોય તથા કેવળજ્ઞાન હોય તે ઘણું કરીને પ્રયોજન વિના યોલે જ નહીં, તેનું નામ “મુનિપણું.” મુનિદશા અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનની તળેટી.

“નમ્” એ “આત્મમમ્”.

“આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણુ” તે સાચા ગુરુ હોય;

બાકી કુળગુરુકલ્પના, આત્માર્થી નહિ જ્ઞેય.
જૈન દર્શન સિવાય તે બીજામાં મુનિ છે જ નહીં.

૧૨૦૫ પ્ર. મુનિને ક્ષાન્ત અને દાન્ત કેમ કહે છે ?

ઉ. ક્ષાન્ત એટલે સહિષ્ણુ અને દાન્ત એટલે દમિતેન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયોના દમન કરનાર).

૧૨૦૬ પ્ર. યતિ કોને કહે છે ?

ઉ. સંસારનો પાર પામે તે યતિ (જતિ).

૧૨૦૭ પ્ર. યોગી કોને કહે છે ?

ઉ. ચમત્કાર બતાવીને યોગને સિદ્ધ કરવો એ યોગીનું લક્ષણ નથી, સર્વોત્તમ યોગી તે એ છે કે સર્વ પ્રકારની સ્પૃહાથી રહિતપણે સત્યમાં કેવળ અનન્ય નિષ્ઠાએ જે સર્વ પ્રકારે ‘સત્’ જ આચરે છે, જગત જેને વિસ્મૃત થયું છે. ચૈતન્ય સાથે યોગ કરે અથવા ચૈતન્ય સાથેના યોગની સાધના કરે, તે યોગી.

૧૨૦૮ પ્ર. ભલે પ્રકારે ચારિત્ર પાળનારા સાધુઓનાં નામ કહો.

- ઉ. (૧) આત્માને તપથી પરિશ્રમ કરાવનારા શ્રમણુ
(૨) ઇન્દ્રિયો અને કષાયોને રોકનારા સંયત
(૩) રિક્ષિઓ પ્રાપ્ત કરનારા ઋષિ
(૪) સ્વપર પદાર્થના જ્ઞાતા મુનિ
(૫) રત્નત્રયને સાધનારા સાધુ
(૬) રાગદ્વેષ રહિત વીતરાગ
(૭) સર્વ કલ્યાણ પ્રાપ્ત ભંદત
(૮) ઇન્દ્રિય-વિજયી દાંત

૧૨૦૯ પ્ર. મુનિવરોના કેટલા પ્રકારે ભેદ કહ્યા છે ?

ઉ. મુનિવરોના દશ ભેદ કહ્યા છે.

૧. આચાર્ય : સમ્યક્જ્ઞાન આદિ ગુણોના ધારક આચાર્ય કહેવાય છે. જેમની પાસેથી મોક્ષ અને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરાવનાર વ્રતધારી આચરણ કરીએ તે આચાર્ય.

નિરાકુળતા એ સુખ છે. સંકલ્પ એ દુઃખ છે.

૨. ઉપાધ્યાય : જેમની પાસે આગમનો અભ્યાસ કરીએ તે પ્રત, શીલ અને શ્રુતના આધાર એવા ઉપાધ્યાય છે.
૩. તપસ્વી : અનશનાદિ મહાતપ કરનાર.
૪. શૈક્ષ્ય : જે શ્રુત શીખવવામાં અને નિરંતર પ્રતોની ભાવનામાં તત્પર હોય.
૫. જ્ઞાન : રોગ આદિથી જેમનું શરીર ક્ષીણ, દુઃખી હોય.
૬. ગણુ : સહાધ્યાયીનો સમુદાય અથવા વૃદ્ધ મુનિઓની પરંપરાના જે હોય તે.
૭. કુલ : પોતાને દીક્ષા આપનાર આચાર્યના શિષ્ય; (એક જ આચાર્યનો પરિવાર).
૮. સંઘ : ચાર પ્રકારના મુનિવરોનો સમૂહ તે સંઘ છે. (ઋષિ, યતિ, મુનિ અને અણુગાર)
૯. સાધુ : લાંબા કાળના દીક્ષિત થયેલા તે સાધુ.
૧૦. મનોઝ : પંડિતપણાથી, વક્તાપણાથી, ભંચા કુળથી લોકોમાં માન્ય હોય તથા ગુરુકુળનું ગૌરવ વધારનાર હોય.

૧૨૧૦ પ્ર. ઘણું શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હોય તેને જ્ઞાની કહેવાય ?

ઉ. ઘણું શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાથી જ્ઞાની કહેવાતા નથી પણ જેનામાં નીચેનાં ૧૦ લક્ષણ શીલતાં હોય તે જ્ઞાની કહેવાય છે :

- (૧) ક્રોધરહિત, (૨) વૈરાગ્યવંત, (૩) જિતેન્દ્રિય, (૪) ક્ષમાવંત, (૫) દયાવંત, (૬) સર્વને પ્રિયકારી, (૭) નિર્લોભી, (૮) નિર્ભય, (૯) શોકરહિત, (૧૦) દાતા.

આત્માનુભવી સમ્યક્દષ્ટિ ધર્માત્મા જીવને જ જ્ઞાની કહેવાય.

૧૨૧૧ પ્ર. જ્ઞાનીઓ અહિંસાદિ પ્રતો ક્યાં સુધી પાળે છે ?

ઉ. જ્ઞાની જીવ પહેલાં અપ્રતોને છોડીને અહિંસાદિ પ્રતોમાં પોતાને સ્થિર કરે છે. હિંસાદિ પાપોથી પાપનો બંધ થાય છે. જીવદયા આદિ પ્રતોથી પુણ્ય બંધ થાય છે. મોક્ષ તો પુણ્ય અને પાપના નાશથી થાય છે. એટલા માટે મોક્ષાર્થીજન જેવી રીતે હિંસાદિ

રાગાદિનું પ્રગટ ન થવું તે અહિંસા છે.

પાંચ વ્રતોને છોડી દે છે તેવી રીતે પછી આત્માનું શ્રેષ્ઠ નિર્વિકલ્પ પદ પામીને અહિંસાદિ પાંચ વ્રતોને પાળવાને પણ વિકલ્પ છોડી દે છે, અર્થાત્ વ્રતોને પાળવાનું મમત્વ પણ તેમને છૂટી જાય છે.

૧૨૧૨ પ્ર. ગોશાળાએ શ્રી મહાવીર સ્વામીની સમીપે આવીને ખે સાધુઓને (તેમના જ શિષ્યોને) બાળી નાંખ્યા ત્યારે ભગવાને તેમની રક્ષા કેમ ન કરી ?

ઉ. જોને “હું ગુરુ છું, આ મારા શિષ્ય છે” એવી ભાવના નથી, તેને તેવો કોઈ પ્રતિકાર કરવો પડતો નથી. તીર્થંકર એમ મારાપણું કરે જ નહિ. “હું શરીર રક્ષણનો દાતાર નથી, ફક્ત ભાવ ઉપદેશનો દાતાર છું. જો હું રક્ષા કરું તો મારે ગોશાળાની રક્ષા કરવી જોઈએ, અથવા આખા જગતની રક્ષા કરવી ઘટે”, એમ વિચાર્યું. તે વખતે ભગવાને જો જરા અશ્વર્યાપણું કરીને સાધુની રક્ષા કરી હોત તો તીર્થંકરપણું ફરી કરવું પડત.

૧૨૧૩ પ્ર. શ્વેતામ્બર મત પ્રમાણે પણ મુનિની ઉત્તમ દશા તો અચ્ચેલક (નિઃવસ્ત્ર) દશા જ કહી છે તે સત્ય છે ?

ઉ. હા, આચાર્ય સૂત્ર આઠમા અધ્યયન; પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા ઉદ્દેશમાં અને નવમા અધ્યયન પહેલા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે કે મુનિએ વસ્ત્ર ઓછાં કરવાં એટલે કે એક વસ્ત્ર રાખવું, અને અંતે તે પણ છોડી અચ્ચેલ (વસ્ત્રરહિત) થઈ નિશ્ચિંત યનવું (૪૨૫). એમ ક્યારેય તેને તપ પ્રાપ્ત થાય છે (૪૨૯). જો લજ્જા અતી શક્તી હોય તો અચ્ચેલ (વસ્ત્રરહિત) જ રહેવું. તેમ રહેતાં તૃણસ્પર્શ, ટાઢ, તાપ, દંશમશક, તથા ખીજ પણ અનેક અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિપક્વ આવે તે સહન કરવા (૪૩૪). ભગવાને લગભગ તેર મહિના લગી તે (ધન્દ્રે દીધેલું) વસ્ત્ર સ્કંધ પર ધર્યું હતું. પછી તે વસ્ત્ર છાંડીને ભગવાન વસ્ત્રરહિત અનગાર થયા. (૪૬૫). આધુનિક શોધક વિદ્વાનો વસ્ત્રપાત્ર ધારણ કરવાની શ્વેતાંબરીય મતની પરંપરામાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની સવસ્ત્ર પરંપરાનું મૂળ

મુનિ ધ્યાતાં નિજ આત્મને, જો સુખ લહે અનંત;
લહે ન તે સુખ ધન્દ્ર પણ, કૌટિ-દેવી-વિલંસત.

જુએ છે, અને સર્વથા નગ્નપણું રાખવાની દિગંબરીય મતની પરંપરામાં લગવાન મહાવીરની અવસ્થા પરંપરાનું મૂળ જુએ છે (પણ આ મત યથાર્થ લાસતો નથી). શરીરાદિ બળ ઘટવાથી સર્વ મનુષ્યોથી માત્ર દિગંબરવૃત્તિએ વર્તીને ચારિત્રનો નિર્વાહ ન થઈ શકે, તેથી જ્ઞાનીએ ઉપદેશોથી મર્યાદાપૂર્વક શ્વેતાંબરપણુથી વર્તમાન-કાળ જેવા કાળમાં ચારિત્રનો નિર્વાહ કરવાને અર્થે પ્રવૃત્તિ છે.

૧૨૧૪ પ્ર. દિગંબર મતમાં મુનિનું નમ્નપણું કેમ સ્વીકાર્યું છે ?

ઉ. તીર્થંકર પણ બ્યાં સુધી ગૃહસ્થી હોય અને વસ્ત્રના ધરનાર હોય ત્યાં લગી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરતા નથી. મુનિ દીક્ષા લઈ દિગંબરરૂપ ધારણ કરે એટલે નમ્નપણું સ્વીકારે ત્યારે જ મોક્ષ પામે છે. સાધુને વાળની અણી જેટલો પણ પરિગ્રહ હોય નહિ. વસ્ત્ર રાખી મુનિપણું માને તો તે નિગોદમાં જશે—એમ શ્રી કુંદ કુંદાચાર્યે શ્રી અષ્ટપાહુક શાસ્ત્રના સૂત્રપાહુક અધિકારમાં ૧૮મી ગાથામાં કહ્યું છે. તેમજ જે પોતાનું મુનિ નામ ધરાવીને વસ્ત્ર રાખે અથવા લક્ષ્મીનો ઉપયોગ કરે, કરાવે અથવા તેની અનુમોદના કરે તો તે નિગોદમાં જાય છે. મુનિ એક સ્થાને ઊભા રહી એક જ વખત ખીજાએ આપેલ પ્રાશુક આહાર પોતાના હસ્તરૂપ પાત્રમાં લે. જિનેશ્વરનાં વચનોમાં તો જે પરિગ્રહરહિત છે તે જ નિરાગાર એટલે નિર્દોષ મુનિ છે. મુનિ પાસે શાસ્ત્રનાં પુસ્તકો રાખે છે અને પોતાનું શરીર પણ પરિગ્રહ રૂપ છે, પણ મુનિને પોતાના શરીર અને પુસ્તકો ઉપર કોઈ મમત્વ લાભ નથી. તેથી તે હોવા છતાં તે નહીં હોવા બરાબર છે. (વળી શાસ્ત્રનાં પુસ્તકો મોક્ષ માર્ગમાં આગળ વધવા માટે સહકારી છે.)

૧૨૧૫ પ્ર. મુનિદશામાં વસ્ત્ર હોય તો શું વાંધો છે ? વસ્ત્ર તો પરવસ્તુ છે તે આત્માને શું બાધા (વાંધો) કરે છે ?

ઉ. વસ્ત્ર તો પરવસ્તુ છે અને તે આત્માને કાંઈ બાધા કરતું નથી, તે વાત તો ઠીક છે, પરંતુ વસ્ત્ર ગ્રહણ કરવાની જે બુદ્ધિ છે તે

“નહિ બનવાનું નહીં બને, બનવું વ્યર્થ ન થાય;
કાં એ ઔષધ ન પીજિયે, જેથી ચિન્તા જાય ?”

રાગમય યુદ્ધિ જ મુનિદેશાને રોકવાવાળી છે. મુનિની આંતરિક દેશા એવી ઉદાસીન હોય છે કે વસ્ત્રને ગ્રહણ કરવાનો વિકલ્પ જ ઊઠતો નથી. વસ્ત્ર રાખવાનો વિકલ્પ તે ત્રણ કષાયના અભાવરૂપ મુનિદેશાની શુદ્ધિની સાથે રહી શકતો નથી, સુસંગત નથી. (જૈન ધર્મના કોઈ પણ સંપ્રદાય, ગૃહ અથવા આમનાયમાં ભગવાન મહાવીરને વસ્ત્ર સહિત માનવામાં આવતા નથી. તેઓ વસ્ત્ર રહિત જ હતા તેમ સર્વમાન્ય છે.)

૧૨૧૬ પ્ર. દિગંબર મત પ્રમાણે સ્ત્રી દીક્ષા લઈ મુનિપણું સ્વીકારી શકે ?
 ઉ. સ્ત્રીની યોનિમાં, સ્તનમાં, નાભિમાં અને ખગલમાં, દષ્ટિને અગોચર સૂક્ષ્મકાય જીવોની ઉત્પત્તિ કહી છે. તેથી સ્ત્રીઓને પ્રવૃજ્યા (દીક્ષા) કેવી રીતે હોય ? અર્થાત્ ન હોય.

૧૨૧૭ પ્ર. પાંચ મહાવ્રત સાધુને હોય છે તેમાં કાંઈ અપવાદ કહ્યો છે ?
 ઉ. પ્રાણુતિપાતનું કારણ છે એવા નદીનાં ઊતરવા વગેરે ક્રિયાની આજ્ઞા પણ જિને કહી છે. તે એવા અર્થે કે નદી ઊતરવાથી જે બંધ જીવને થશે તે કરતાં એક ક્ષેત્રે નિવાસથી બળવાન બંધ થશે, અને પરંપરાએ પાંચમહાવ્રતની હાનિનો પ્રસંગ આવશે, એવું દેખી તેવો દ્રવ્ય પ્રાણુતિપાત જેમાં છે એવી નદી ઊતરવાની આજ્ઞા શ્રી જિને કહી છે. તેમજ બૃહત્કલ્પસૂત્રમાં સાધુએ વિચારવાની ભૂમિકાનું પ્રમાણ કહ્યું છે, ત્યાં ચારે દિશામાં અમુક નગર સુધીની મર્યાદા કહી છે. તથાપિ તે ઉપરાંત જે અનાર્થક્ષેત્ર છે, તેમાં પણ જ્ઞાન, દર્શન, સંયમની વૃદ્ધિને અર્થે વિચારવાનો અપવાદ કહ્યો છે. તેમ જ વસ્ત્ર, પુસ્તક રાખવાથી સર્વપરિગ્રહ વિરમણવત્ રહી શકે નહિ; તથાપિ દેહના શાતાર્થનો ત્યાગ કરાવી આત્માર્થ સાધવા દેહ સાધનરૂપ ગણી તેમાંથી પૂરી મૂર્છા ટાળતાં સુધી વસ્ત્રનો નિઃસ્પૃહ સંબંધ અને વિચારબળ વધતાં સુધી પુસ્તકનો સંબંધ જિને ઉપદેશ્યો છે. મૈથુન ત્યાગવ્રત છતાં તેમાં અપવાદ કહ્યો નથી કારણ કે મૈથુનનું આરાધવું રાગદ્વેષ વિના થઈ શકે નહીં, એવો જિનેનો

પ્રભુ પદ દહ મન રાખીને, કરવો સૌ વેવાર;
 વિરતિ વિવેક વધારીને, તરવો આ સંસાર.

અભિમત છે. એટલે રાગદ્વેષ અપરમાર્થરૂપ બણી મૈથુનત્યાગ અનપવાદે આરાધવું કહ્યું છે.

૧૨૧૮ પ્ર. સાધુ પત્ર-સમાચારાદિનો પ્રસંગ રાખી શકે ?

ઉ. પત્ર-સમાચારાદિનો જો સાધુ પ્રસંગ રાખે તો પ્રતિબંધ વધે એમ હોવાથી ભગવાને ના કહી છે. ભોક્સમાગમ વધે, પ્રીતિ-અપ્રીતિનાં કારણો વધે, સ્ત્રીઆદિના પરિચયમાં આવવાનો હેતુ થાય, સંયમ ઠીલો થાય, તે તે પ્રકારનો પરિગ્રહ વિના કારણે અંગીકૃત થાય, એવાં સાન્નિપતિક અનંત કારણો દેખી પત્રાદિનો નિષેધ કર્યો છે, તથાપિ તે પણ અપવાદ સહિત છે. પત્રસમાચાર લખવાથી આત્મહિત નાશ પામતું હોય ત્યાં જ તે ના સમગ્નવી છે, જ્યાં આત્મહિત પત્રસમાચાર નહીં હોવાથી નાશ પામતું હોય, ત્યાં પત્ર-સમાચારનો નિષેધ નથી. જ્ઞાન, દર્શન, સંયમના સંરક્ષણાર્થે પત્ર-સમાચારાદિ વ્યવહાર પણ સ્વીકારવાનો સમાવેશ થાય છે. નિત્યપ્રતિ અને સાધારણ પ્રસંગમાં પત્રસમાચારાદિ વ્યવહાર ઘટે નહીં. કરવો થોડાં લાગતો હોય તો તે પત્ર કોઈ સત્સંગીને વંચાવીને મોકલવો, કે જેથી જ્ઞાનચર્યા સિવાય એમાં કોઈ ખીજ વાર્તા નથી એવું તેમનું સાક્ષીપણું આત્માને ખીજ પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર કરતાં અટકાવવાને સંલગ્નિત થાય.

૧૨૧૯ પ્ર. સ્નાનનો નિષેધ કેમ છે ? સ્નાનથી હાનિ શી છે ?

ઉ. નાહવાથી અસંખ્યાતા જંતુનો વિનાશ, કામાગ્નિની પ્રદીપ્તતા, વ્રતનો ભંગ, પરિણામનું બદલવું, એ સઘળી અશુચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને એથી આત્મા મહામલિન થાય છે. આત્માની મલિનતા એ જ અશુચિ છે.

૧૨૨૦ પ્ર. સ્નાન ન કરવાથી દર્દો ઉત્પન્ન થાય તેનું કેમ ?

ઉ. એ તો સ્થૂલણુદ્ધિનો પ્રશ્ન થયો. દર્દનું ઉત્પન્ન થવું તે કર્મોદયને આધીન છે. જો એમ ન હોય તો સ્નાન કરનારને દર્દો ઉત્પન્ન ન થવાં જોઈએ અને સ્નાન ન કરનારને દર્દોનો ઉપદ્રવ હોવો જોઈએ પણ એમ તો થતું નથી.

સુખને ધૃચ્છતો ન હોય તે નાસ્તિક, કાં સિક્ક, કાં જડ.

૧૨૨૧ પ્ર. લોચ કરવો શા માટે કહ્યો છે ?

ઉ. શરીરની મમતાની તે પરીક્ષા છે માટે. (માથે વાળ) તે મોહ વધવાનું કારણ છે. નાહવાનું મન થાય; ચરીસો લેવાનું મન થાય, તેમાં મોહું જોવાનું મન થાય; અને ઉપરાંત તેનાં સાધનો માટે ઉપાધિ કરવી પડે. આ કારણથી જ્ઞાનીઓએ લોચ કરવાનું કહ્યું છે.

૧૨૨૨ પ્ર. વ્યાખ્યાન કરતી વખતે મુનિએ કેવા ભાવ રાખવા જોઈએ ?

ઉ. મુનિને વ્યાખ્યાન કરવું પડતું હોય તો પોતે સ્વાધ્યાય કરે છે એવા ભાવ રાખી વ્યાખ્યાન કરવું. મુનિને સવારે સ્વાધ્યાયની આશા છે, તે મનમાં કરવામાં આવે છે, તેના બદલે વ્યાખ્યાનરૂપ સ્વાધ્યાય જોયા સ્વરે માન, પૂજા, સત્કાર, આહારાદિની અપેક્ષા વિના કેવળ નિષ્કામ બુદ્ધિથી આત્માર્થ કરવો.

૧૨૨૩ પ્ર. મુનિ ગૃહસ્થને ત્યાંથી એક સોય લાવ્યો હોય, અને તે ખોવાઈ જવાના કારણથી પણ પાછી ન આપે તો તેણે ત્રણ ઉપવાસ કરવાની સખત આશા કેમ કરી હશે ?

ઉ. તેનું કારણ એ છે કે તે ઉપયોગશૂન્ય રહ્યો. જે એટલો બધો ખોનું ન મૂક્યો હોત, તો ખીજી વસ્તુઓ લાવવાનું મન થાત; અને કાળે કરી પરિગ્રહ વધારી, મુનિપણું ખોઈ ખેસત. જ્ઞાનીએ આવી આકરો માર્ગ પ્રરૂપો છે તેનું કારણ એ છે કે તે જાણે છે કે આ જીવ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે તે બ્રાહ્મિતવાળો છે.

૧૨૨૪ પ્ર. દૂવો ખોદાવવો, દાનશાળા ખોલવી, અન્નદાન, જળદાન આપવું ઇત્યાદિ કાર્યોમાં ગૃહસ્થ સાધુને પૂછે કે તેમ કરવામાં પુણ્ય છે કે નહિ તો સાધુ શું ઉત્તર આપે ?

ઉ. અન્નદાન કે જળદાન (ઇત્યાદિ દાન) આપવામાં ત્રસ અને સ્થાવર જીવોની હિંસા થાય છે, તેમની રક્ષા માટે સાધુ “પુણ્ય થાય છે” એવું ન કહે. જે પ્રાણીઓને દાન આપવા માટે અન્ન અને પાણી તયાર કરવામાં આવે છે તે પ્રાણીઓના લાભમાં અંતરાય પડે છે માટે “પુણ્ય નથી” એમ પણ સાધુ ન કહે.

જિન સો હી હૈ આત્મા, અન્ય હોઈ સો કર્મ,
કર્મ કંટે સો જિન વચન, તત્ત્વજ્ઞાના કો મર્મ.

૧૨૨૫ પ્ર. આમાનુષામ જતાં મુનિને કોઈ વટેમાર્ગ એમ પૂછે કે “અહીંથી હવે કયું ગામ કે શહેર આવશે” અથવા “અહીંથી ગામ, શહેર કે રાજધાનીનો કયો રસ્તો જાય છે તે જણાવો” તો મુનિને તે વિષયની માહિતી હોવા છતાં દશવિ કે નહિ ?”

ઉ. ના, મુનિ જાણતાં છતાં પણ, જાણું છું એમ ન બોલે.

૧૨૨૬ પ્ર. માર્ગે ચાલતાં મુનિને લૂંટારુઓ ધમકાવે, હેરાન કરે કે વસ્ત્રાદિ ઉપકરણ લૂંટી લે તો તે વાત મુનિ ગૃહસ્થ, પોલીસ વગેરેને તે ત્રાસ મટાડવા કરે કે નહિ ?

ઉ. તે વાત મુનિએ ગામમાં કે દરબારમાં પ્રસારાવવી નહિ. તેમજ કોઈ ગૃહસ્થને પણ ન કહે. મુનિ કોઈના ઘરમાં જીતયાં હોય અને ત્યાં ચોર ચોરી કરતો હોય તો પણ મુનિ ન બોલે. મુનિ તો આત્માનું હિત થાય તેવું બોલે.

૧૨૨૭ પ્ર. મુનિને કપડાં અને પાત્ર લેવા માટે કેટલે દૂર જવાની આજ્ઞા શાસ્ત્રમાં આપી છે ?

ઉ. મુનિએ કપડાં અને પાત્ર માંગવા બે ગાઉની હદની બહાર ન જવું :

૧૨૨૮ પ્ર. સાધુજી વસ્ત્ર, પાત્ર ઇત્યાદિ રાખે છે તે સંગ્રહ કે પરિગ્રહ નથી ?

ઉ. વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબલ, પદ્મુંચન, રજોહસ્થ ઇત્યાદિ સંયમનાં ઉપકરણોને સંયમના નિર્વાહને માટે ધારણ કરે તેને પરિગ્રહ કહ્યો નથી પરંતુ તે વસ્ત્રાદિ કોઈ પણ વસ્તુ પર જો મૂર્છા (આસક્તિ) હોય તો જ તે પરિગ્રહ છે.

૧૨૨૯ પ્ર. સાધુ કોઈ ઉમેદવારની ચૂંટણી ઇત્યાદિ કાર્યોમાં જીત થાય વગેરે માટે આશીર્વાદ બોલે ?

ઉ. અમુક પક્ષનો (ઉમેદવારનો) જય થાયો કેવો થયો જોઈએ તેમજ અમુક પક્ષની જીત ન થાયો અથવા અમુક પક્ષ હારવો જાઈએ એમ લિશ્કુ ન બોલે. ઉપરાંત આ પ્રમાણે બોલવાથી તેઓમાંના એક પક્ષના હૃદયમાં આઘાત પહોંચવાનો સંભવ છે. સાધુ આવશ્યકતા વિના ન બોલે. બોલવું પડે ત્યારે ગળીને બોલે. અસત્ય

વ્યવહારસેં દેવ જિન, નિહચેસેં હૈ આપ,
એહિ બચનસેં સમજ લે, જિન પ્રવચનકી છાપ.

ન બોલે. સત્ય બોલે પણ તે સત્ય કઠોર અને ખીખની લાગણી ન દુભાય તેવું હોય.

- ૧૨૩૦ પ્ર. અગ્નિથી ગરમ કરેલું ન હોય તો તેવું પાણી સાધુ પી શકે ?
- ઉ. સંયમી ભિક્ષુ ઠંડું પાણી, કરાવું પાણી કે સચિત ખરકનું પાણી ન સેવે (અર્થાત્ ન પીએ). પાણીમાં ખીખું કોઈ પણ શસ્ત્ર પડે તો તે નિર્જીવ થાય. આથી ગોળ, આટો કે તેવી ખીજ કોઈ વસ્તુ પડી હોય તો તે ઠંડું પાણી પણ (અમુક કાળ વીત્યા પછી) અચેત (નિર્જીવ) બને છે. અને તેવું પાણી જો નિર્જીવ રહે તેજ શરીર સ્વાસ્થ્યને અનુકૂળ હોય તો ભલે અગ્નિતપ્ત ન હોય છતાં ભિક્ષુ તેને ગ્રહણ કરી શકે છે.
- ૧૨૩૧ પ્ર. મુનિ બળતી વસ્તુને છુટાવે કે નહિ ?
- ઉ. મુનિ બળતા અંગાસ, અગ્નિ, અગ્નિના કણો કે બળતા કાષ્ઠને સળગાવે નહિ, હલાવે નહિ તેમ ઠારે પણ નહિ.
- ૧૨૩૨ પ્ર. દાન કે પરોપકાર કરતાં સંયમનું સ્થાન જીવું કે નીચું કહેવાય ?
- ઉ. જૈનદર્શનમાં દાન કે પરોપકાર કરતાં સંયમનું ઉચ્ચ ક્રાંતિનું સ્થાન છે, કારણ કે દાતાર પોતાના ઉપભોગની સામગ્રી બરાબર લઈને પછી વધુ હોય તો જ દાન કરે છે. પરોપકારમાં પણ જાંડી જાંડી પ્રત્યુપકારની વાસના છે, બ્યારે સંયમમાં તો સ્વાર્થ બિલકુલ ન હોવા છતાં સંયમી વિશ્વમાં પ્રાપ્ત થયેલાં પોતાનાં સાધનો સ્વયં છોડી દે છે.
- ૧૨૩૩ પ્ર. મુનિને એકાકી વિચરવાની આજ્ઞા છે ?
- ઉ. ભિક્ષુ પોતાથી અધિક ગુણવાન કે સમાન ગુણવાળો ન મેળવી શકે તો કામભોગોમાં અનાસક્ત રહી તથા પાપોના ત્યાગ કરી સાધનાતાપૂર્વક એકાકી વિચરે (પરંતુ ચારિત્રકીર્તના સંગમાં ન રહે.) એક્યયાં આત્મસાધનાર્થે ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તે પ્રશંસનીય છે.
- ૧૨૩૪ પ્ર. જૈન ભિક્ષુને એક સ્થાને વધારેમાં વધારે કેટલો સમય રહેવાની આજ્ઞા છે ?

ધર્યાઓનો ત્યાગ તે વૈરાગ્ય.

ઉ. (યાતૃર્માસમાં) જૈન લિક્ષુને એક સ્થાને વધારેમાં વધારે ચાર માસ સુધી અને અન્ય ઋતુઓમાં એક માસ સુધી રહેવાની આજ્ઞા છે. અને જે સ્થળે ચોમાસું કરેલું હોય ત્યાં ખીજાં જે વર્ષો છોડી અને ત્રીજે વર્ષે રહી શકાય અને તે જ પ્રમાણે એક માસ જે સ્થળે રહ્યા હોય તેનાથી બમણો વખત ખીજા ક્ષેત્રમાં ગાળી પછી ત્યાં માસભર રહેવું હોય તો રહી શકાય. શારીરિક વ્યાધિ કે ખીજા કોઈ તેવા અનિવાર્ય અને મહાન કારણે કદાચ તે પ્રમાણમાં અપવાદ હોઈ શકે છે. એક સ્થળે વધુ રહેવાથી આસક્તિ કેંવા રાગ બંધન થાય અને આસક્તિ કે રાગ બંધન એ સંયમના ધાતક છે. દિગંબર મત પ્રમાણે અનેક દેશોના વ્યવહારને જાણનાર સાધુ ગામમાં એક રાત અને નગરમાં પાંચ રાત સુધી રહી શકે છે. તેઓ રહીને પણ વાસુની માફક નિઃસંગ રહે છે, તથા લયંકર જગલના સિંહની માફક નિર્ભય હોય છે અને ખીજાની સહાયની અપેક્ષા રાખતા નથી. કાંકરા અને પથ્થરવાળી ગરમ અથવા ઠંડી ગમે તેવી ભૂમિ ઉપર એક મુદૂર્ત સુધી એક પડખે ઠૂંઠિયું વાળીને સૂઈ રહે છે ત્યારે તેઓ સંયમ રક્ષા માટે હલનચલન આદિથી રહિત થઈને નિશ્ચલ રહે છે. વ્યંતર આદિને ત્રાસ હોય તો પણ ભાગી જવાની અથવા પ્રતિકાર કરવાની ઇચ્છા કરતા નથી. તેઓ મરણનો લય હોય તો પણ નિઃશંક રહીને મૃતદેહની માફક અથવા લાકડીની માફક નિશ્ચલ પડી રહે છે. પ્રાણુ જવાનો સમય આવે તો પણ કઠી તેઓ આહાર, ઔષધ આદિની યાચના કરતા નથી. આશીર્વાદ આપવા માટે જ તેમનો હાય લંબાય કે જાંચો થાય છે, યાચના કરવા માટે નહીં. વેદના, રાગ આવે તો શરીરને જીર્ણવસ્ત્રનો માફક અવશ્ય ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એમ પોતાના શરીર ઉપર પર-શરીરની જેમ ઉપેક્ષાભાવ ધારણ કરી કોઈ પણ પ્રકારની ચિકિત્સા

“ભાવે જિનવર પૂજિયે, ભાવે દીજે દાન;
ભાવે ભાવના ભાવિયે, ભાવે કેવળજ્ઞાન.”

કરવાનો ભાવ મનમાં ન લાવતાં અને પોતાની પાસે ઔષધ ઋક્ષિ હોવા છતાં શરીર પ્રત્યે નિરુપહ રહીને “પૂર્વના કરેલાં પાપનું આ ફળ છે” એને ભોગવીને ઋણુ મુક્ત થવા માટે રોગનો પ્રતિકાર ન કરતાં તેને સહન કરી લે છે.

૧૨૩૫ પ્ર. સંસારમાં માત્ર વૈરાગ્યને જ અભય કેમ કહ્યો છે ?

ઉ. ભર્તૃહરિ ઉપદેશ છે કે ભોગમાં રોગનો ભય છે; ક્રુળને પડવાનો ભય છે; લક્ષ્મીમાં રાગનો ભય છે; માનમાં દીનતાનો ભય છે; ખળમાં શત્રુનો ભય છે; રૂપથી સ્ત્રીને ભય છે; શાસ્ત્રમાં વાદનો ભય છે; ગુણમાં ખળનો ભય છે; અને કાયા પર કાળનો ભય છે; એમ સર્વ વસ્તુ ભયવાળી છે, માત્ર એક વૈરાગ્ય જ અભય છે.

૧૨૩૬ પ્ર. જે જીવને સંસારનો છોડો આવી લાગ્યો હોય તેવા જીવનાં લક્ષણો કેવાં હોય ?

ઉ. ઇન્દ્રિય વિપયોથી વિરક્તિ, પરિગ્રહનો ત્યાગ, કષાયોનું દમન, રાગ દ્વેષની શાંતિ, યમ-નિયમ, ઇન્દ્રિયદમન, સાત તત્ત્વોનો વિચાર, તપશ્ચરણમાં ઉદ્યમ, મનની પ્રવૃત્તિ ઉપર નિયંત્રણ, જિન ભગવાનમાં ભક્તિ અને પ્રાણીઓ ઉપર દયાભાવ આ સર્વ ગુણો જે જીવને સંસારરૂપ સમુદ્રનો કિનારો સમીપમાં આવી ગયો છે તેવા પુણ્યાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૨૩૭ પ્ર. સંસાર કોને કહેવો ? પત્ની-પુત્ર-પરિવાર તે જ સંસાર છે ને ?

ઉ. પત્ની-પુત્ર-પરિવાર તે સંસાર નથી. સંસાર તો પોતાની પર્યાયમાં જે મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ વિભાવભાવ છે તે છે. જે પત્ની-પુત્ર-આદિ સંસાર હોય તો પરલોકગમનના સમયે દેહ-પત્ની-પુત્ર-આદિ બધું અહીં જ પડી રહે છે તો શું તેનો સંસાર મટી જશે અને મોક્ષ થઈ જશે ? પત્ની-પુત્ર આદિ સંસાર છે જ નહીં. પોતાના આત્માની મહિમા ભૂલીને ખીજના કર્તૃત્વનો ભાવ તથા મિથ્યાત્વ સહિત અથવા અસ્થિરતા સહિત રાગદ્વેષરૂપ ભાવ છે તે જ સંસાર છે.

વીતી તાહી વિસાર દે, આગલકી શુધ લે,
જે બની આવે સહજમે તાહીમે ચિત્ત દે.

૧૨૩૮ પ્ર. નિર્ગ્રંથ ગુરુ એટલે શું? પૈસારહિત ગુરુ ?

ઉ. નિર્ગ્રંથ ગુરુ એટલે પૈસારહિત ગુરુ નહિ, પણ જેની ગ્રંથિ છેદાઈ છે એવા ગુરુ. મિથ્યાત્વની ગ્રંથિ છે.

૧૨૩૯ પ્ર. નિર્ગ્રંથના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉ. પાંચ પ્રકારના નિર્ગ્રંથ છે; પ્રથમના ત્રણ વ્યવહારિક અને પછીના એ તાર્ત્વિક છે.

(૧) પુલાક :-મૂળ ગુણ અને ઉત્તર ગુણમાં પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત ન કર્યા છતાં વીતરાગપ્રણીત આગમથી કદી પણ ચલિત ન થાય.

(૨) બકુશ :- જેઓ શરીર અને ઉપકરણના સંસ્કારોને અનુસરતા હોય, ઋદ્ધિ અને કીર્તિ યાહતા હોય, સુખશીલ હોય, અવિવિક્ત...સસંગપરિવારવાળા હોય અને છેદ (ચારિત્રપર્યાયની હાનિથી) તથા શબ્દ (અતિચાર) દોષોથી મુક્ત.

(૩) (અ) પ્રતિસેવનાકુશીલ :-છન્દ્રિયોને વશવર્તી હોવાથી કોઈ પ્રકારના ઉત્તમ ગુણોની વિરાધના કરવા પૂર્વક પ્રવર્તે.

(બ) કષાયકુશીલ :-જેઓ તીવ્ર કષાયને કદી વશ ન થતાં માત્ર મંદ કષાયને ક્યારેક વશ થાય.

(૪) નિર્ગ્રંથ :-જેમાં સર્વગ્રંથપણું ન હોવા છતાં રાગદ્વેષનો અત્યંત અભાવ હોય અને અંતર્મૂહૂર્ત જેટલા વખત પછી જ જેમાં સર્વગ્રંથ પ્રગટ થવાનું હોય.

(૫) સ્નાતક :-જેમાં સર્વગ્રંથપણું પ્રગટ્યું હોય તે.

૧૨૪૦ પ્ર. નિર્ગ્રંથ મુનિની અંતિમ ઇચ્છા તો મોક્ષ પામવાની જ હોય ને ?

ઉ. મોક્ષ પ્રાપ્તિનો ભાવ પણ આસ્રવ ભાવ છે અને તે કર્મબંધનું કારણ છે. મોક્ષ પ્રત્યે પર દ્રવ્યની પેઠે ઈષ્ટ પુદ્ધિથી રાગભાવ કરે તો તે મુનિ અજ્ઞાની છે. એવો ભાવ પણ આત્મસ્વભાવથી વિપરીત છે. ભાવલિંગી મુનિઓને છક્ષુ ગુણસ્થાને શુભરાગ આવે છે તે પ્રમાદ છે. સ્વરૂપમાં ઠરી જવું એ જ મુનિદશા છે.

“ભણુ આગળ અભણુ થઈએ, તત્ત્વ લઈએ તાણી;
આગલો થાય આગ, તો આપણે થઈએ પાણી.”

સત્પુરુષ; સદ્ગુરુ; સત્સંગ.

- ૧૨૪૧ પ્ર. આ કાળમાં સત્પુરુષનું ઝોળખાણુ કેમ થતું નથી ?
- ઉ. આ કાળમાં સત્પુરુષનું દૂર્લભપણું હોવાથી, ઘણાં કાળ થયાં સત્પુરુષનો માર્ગ, મહાત્મ્ય અને વિનય ઘસાઈ ગયાં જેવાં થઈ ગયાં હોવાથી અને પૂર્વના આરાધક જીવો ઝોછા હોવાથી જીવને સત્પુરુષનું ઝોળખાણુ તત્કાળ થતું નથી. ઘણા જીવો તો સત્પુરુષનું સ્વરૂપ પણ સમજતા નથી. કાં તો છ કાયના રક્ષાણ સાધુને, કાં તો શાસ્ત્રો ભણ્યા હોય તેને, કાં તો ડોઈ ત્યાગી હોય તેને અને કાં તો ડાહ્યો હોય તેને સત્પુરુષ માને છે, પણ તે યથાર્થ નથી. છેલ્લું પુદ્ગલ પરાવર્તન હોય ત્યારે જીવને સત્પુરુષનો યોગ પ્રાપ્ત થાય છે.
- ૧૨૪૨ પ્ર. જ્ઞાનીની પરીક્ષા અજ્ઞાની જીવ કઈ વિધિથી કરે છે ? આવા અજ્ઞાની કેટલા પ્રકારના છે ? તથા જ્ઞાનીની પરીક્ષા કરવાની સાચી રીત શું છે ?
- ઉ. જ્ઞાનીની ખોટી વિધિથી પરીક્ષા કરવાવાળા અજ્ઞાનીઓ ત્રણ પ્રકારના છે, અને તેઓ ત્રણ પ્રકારથી પરીક્ષા કરે છે.
- પ્રથમ નંખરના અજ્ઞાની તે છે કે જે ફક્ત બહારના વેશથી પરીક્ષા કરે છે, અર્થાત્ માત્ર વેશ દેખીને જ તેઓ જ્ઞાની હોવાની કલ્પના કરી લે છે. દ્વિતીય નંખરના અજ્ઞાની તે છે કે જે બહારની ક્રિયા જોઈને પરીક્ષા કરે છે અર્થાત્ બહારમાં ચાલવું, ફરવું, ઊઠવું, ખેસવું, આહાર, શયન આદિમાં સાવધાની, શુદ્ધતા આદિ જોઈને જ જ્ઞાની માની લે છે. તૃતીય નંખરના અજ્ઞાની તે છે કે, જે કષાયની મંદતા જોઈ પરીક્ષા કરે છે અર્થાત્ પ્રતિકૂળ સંજોગો હોવા છતાં જેઓ ક્રોધાદિક કરતા નથી, પરિણામોની સરળતા

હોય છે, બાહ્ય પરિબ્રહ્મનો વિશેષ લોભ રાખતા નથી, શરીર તથા ભોજનાદિ પ્રત્યે વધુ આસક્તિ રાખતા નથી, તેમને જ્ઞાની હોવાનું સ્વીકાર કરી લે છે; પરંતુ આ જ્ઞાનીને ઓળખવાની સાચી રીત નથી.

જે સાચો જિજ્ઞાસુ છે, તે તે અંતરની તત્ત્વ દૃષ્ટિથી પરીક્ષા કરે છે, કે સામાવાળા જીવનાં શ્રદ્ધા જ્ઞાન કેવાં છે ? તેને ચૈતન્ય ભગવાનની શ્રદ્ધા છે કે નહીં ? રાગથી ભિન્ન ચૈતન્ય સ્વભાવની પ્રતીતિ છે કે નહીં ? શુભરાગ થાય છે, તેનાથી લાભ માને છે કે તેનાથી ભિન્ન રહે છે ? આ પ્રમાણે અંદરની શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનથી જ જ્ઞાનીની ઓળખાણ સુપાત્ર જીવ કરે છે.

- ૧૨૪૩ પ્ર. સત્પુરુષ સાથે વાતચીત કરતાં ઓળખાણ સંભવે નહિ ?
- ઉ. મધ્યમ સત્પુરુષ હોય તો થોડા કાળે તેમનું ઓળખાણ થવું સંભવે, કારણ કે જીવની મરજી અનુકૂળ તે વર્તે, સહજ વાતચીત કરે અને આવકાર ભાવ રાખે તેથી જીવને પ્રીતિ થવાનું કારણ બને. પણ ઉત્કૃષ્ટ-સત્પુરુષને તો તેની ભાવના હોય નહીં અર્થાત્ નિસ્પૃહતા હોવાથી તેઓ ભાવ રાખે નહીં, તેથી કાં તો જીવ અટકી બચ અથવા મૂંઝાય અથવા તેનું થવું હોય તે થાય.
- ૧૨૪૪ પ્ર. સત્પુરુષ કેમ ઓળખાય ?
- ઉ. (૧) નયનથી, એટલે તેમનાં નેણુ (આંખ) બહુ શાંત હોય.
 (૨) વચનથી, વચન અપૂર્વ અને પૂર્વાપર અવિરોધ હોય.
 (૩) શ્રેણીથી, એટલે વર્તન શુદ્ધ હોય.
- ૧૨૪૫ પ્ર. ક્યા લક્ષણો ઉપરથી સદ્ગુરુનું ઓળખાણ પડે ?
- ઉ. “સત્” નામ આત્મા અને તેને સમજાવવાવાળા ગુરુ તે સત્ગુરુ. “આત્મજ્ઞાન સમર્શિતા વિચરે ઉદય પ્રયોગ; અપૂર્વ વાણી પરમશ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય,” સદ્ગુરુના વિષે સમર્શિતા અર્થાત્ ઇચ્છા-રહિતપણું સંપૂર્ણપણે વર્તે છે. સંપૂર્ણપણે ઇચ્છારહિત હોવાથી વિચરવા આદિની તેઓની દૈહાદિક યોગક્રિયા પૂર્વ પ્રારબ્ધોદય

વ્રત નહીં પચખાણુ નહિ, નહિ ત્યાગ વસ્તુ કોઈનો,
 મહાપદ્મ તિર્થ કર થશે, શ્રેણિક ઠાણુંગ જોઈ લો.

વેદી લેવા પૂરતી જ છે. માટે “વિચરે ઉદય પ્રયોગ” કહ્યું. વાણી ધર્મે વર્તવું શ્રુત પણ તેઓને વિષે કોઈ પણ નય ન હુલાવ એવું સાપેક્ષપણે વર્તે છે, તે તેમનો પરમશ્રુત ગુણ સ્વયંવ્યો. સત્પુરુષ એ જ કે નિશદ્ધિન જેને આત્માનો ઉપયોગ (લક્ષ) છે.

૧૨૪૬ પ્ર. ધર્મ જ્ઞાની પાસેથી સમજવો, જાણવો અને ગ્રહણ કરવો ?

ઉ. જીવે ધર્મ પોતાની કલ્પના વડે અથવા કલ્પનાપ્રારત અન્ય પુરુષ વડે શ્રવણ કરવા જોગ, મનન કરવા જોગ કે આરાધવા જોગ નથી. માત્ર આત્મસ્થિતિ છે જેની એવા સત્પુરુષથી જ આત્મા કે આત્મધર્મ શ્રવણ કરવા જોગ છે, યાવત્ આરાધવા જોગ છે. જેને આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત છે, પ્રગટ છે, તે પુરુષ વિના ખીજે કોઈ તે આત્મસ્વરૂપ યથાર્થ કહેવા યોગ્ય નથી; અને તે પુરુષથી આત્મા જાણવા વિના ખીજે કોઈ કલ્યાણનો ઉપાય નથી. મતનો આગ્રહ મૂકી દેવો. આત્માનો ધર્મ આત્મામાં છે. બાકીના માર્ગના મતમાં પડવું નહીં.

૧૨૪૭ પ્ર. સંત અને જ્ઞાનીના બાહ્ય આચાર ન જોવાય અને તે ગમે તેમ વિચરે તેવું ક્ષયન કઈ અપેક્ષાએ છે ?

ઉ. સંતો અને જ્ઞાનીઓ આત્મજ્ઞાન પામ્યા હોય તો તે નિઃસંશય છે. પ્રાથિભેદ થયો હોય અને નિરંતર આત્મરમણતા હોય. તેમને “તુંહિ તુંહિ” વિના ખીજી રટના રહે નહિ; માયિક એક પણ ભયનો, મોહનો, સંકલ્પનો કે વિકલ્પનો અંશ રહે નહિ; એ એક વાર જો યથાયોગ્ય આવી જાય તો પછી ગમે તેમ પ્રવર્તાય, ગમે તેમ બોલાય, ગમે તેમ આહાર-વિહાર કરાય, તથાપિ તેને કોઈ જાતની બાધા નથી, પરમાત્મા પણ તેને પૂછી શકનાર નથી. તે જ પ્રમાણે ભક્તામરસ્તોત્રની ૧૪મી ગાથામાં કહ્યું છે કે :

“યે સંશ્રિતાસ્ત્વિ જગદ્દીશ્વર નાથમેકં,
કસ્તાન્નિવારયતિ સંચરતો યથેષ્ટમ.”

અર્થાત્ જેને આત્માનો આશ્રય લીધો છે તેને ઈચ્છા માફક વિચરતાં કોણી રોકી શકે ? કોઈ નહીં.

જે વસ્તુ સમયમાત્ર છે, તે સર્વ કાળ છે.

૧૨૪૮ પ્ર. જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની ચેષ્ટા અને અવસ્થા એકસરખી દેખાય તો કેવી રીતે નિશ્ચય કરવો ?

ઉ. અનાદિકાળથી વિપર્યય બુદ્ધિ હોવાથી, અને કેટલીક જ્ઞાની પુરુષની ચેષ્ટા અજ્ઞાની પુરુષના જેવી જ દેખાતી હોવાથી, જ્ઞાની પુરુષને વિષે વિભ્રમ બુદ્ધિ થઈ આવે છે, અથવા જીવથી જ્ઞાની પુરુષ પ્રત્યે તે તે ચેષ્ટાનો વિકલ્પ આન્યા કરે છે. જ્ઞાની પુરુષની ચેષ્ટાનું કોઈ અગત્યપણું જ એવું છે કે, અધૂરી અવસ્થાએ કે અધૂરા નિશ્ચયે જીવને વિભ્રમ તથા વિકલ્પનું કારણ થાય છે. આ જીવનો અધૂરો જ્ઞાની પુરુષ પ્રત્યેનો નિશ્ચય છે, એ જ આ જીવનો દોષ છે. દેહના ધર્મ તો જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બન્નેને હોય છે; પણ અંતરની ચર્ચાથી જ જ્ઞાની ઝોળખાય છે, બાકી બકારથી કશો ફેર ન હોય. શરીર સારું હોય ત્યારે તો કંઈ નહીં; પણ મરણ વખતની વ્યાધિ અને પીડા વખતે જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની પરીક્ષા થાય છે.

૧૨૪૯ પ્ર. “મોટા કહે તેમ કરવું, કરે તેમ ન કરવું” આ વાક્યનો મર્મ શું છે ?

ઉ. શ્રી કખીરનું અંતર સમજ્યા વિના ભોળાઈથી લોકો પજવવા માંડયા. આ વિક્ષેપ ટાળવા કખીરજી વેશ્યાને ત્યાં જઈ બેઠા. લોક-સમૂહ પાછો વળ્યો. કખીરજી ભણ થઈ ગયા એમ લોકો કહેવા લાગ્યા. કખીરજીનો વિક્ષેપ તો ટળ્યો પણ ખીજાએ તેનું અનુકરણ ન કરવું. નરસિંહ મહેતા ગાઈ ગયા છે કે :

“મારું ગાયું ગાશે તે જાઝા ગોદા ખાશે”

સમજીને ગાશે તે વહેલો વૈકુંઠ જાશે.”

તાત્પર્ય કે સમજીને વિવેકપૂર્વક કરવાનું છે. પોતાની દશા વિના, વિના વિવેકે, સમજ્યા વિના જીવ અનુકરણ કરવા જાય તો માર ખાઈ જ બેસે, મોટે મોટા કહે તેમ કરવું, કરે તેમ ન કરવું. આ વચન સાંપેક્ષ છે.

૧૨૫૦ પ્ર. જ્ઞાનીની કરણી અને કથનીમાં શું અંતર હોય છે ?

ત્યાગનું ફળ ભોક્ષ નથી, જ્ઞાનનું ફળ ભોક્ષ છે.

ઉ. (હા:) વસ્તુસ્વરૂપ એવું છે, તેમાં જ્ઞાની શું કરે ? જેવું શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને વચન હોય છે તેવું ચારિત્ર પણ હોવું જોઈએ, તે ચોથા ગુણસ્થાનવાળા જ્ઞાનીને હોતું નથી; પણ શ્રદ્ધામાં ફેર નથી હોતો. કરણી અને કથનીનું આ અંતર તો છે જ. પણ એ અંતર તો ક્ષાયક સમ્યક્દષ્ટિ ભરતાદિ ચક્રવર્તિઓને પણ હવું. ચોથા ગુણસ્થાનવાળા બધા જ્ઞાનીઓને હોય છે—એમાં જ્ઞાની શું કરે ? એક બાજુ એમ સિદ્ધાન્ત બતાવ્યો કે ભગવાનની વાણીથી પણ લાભ થતાં નથી અને ખીલ બાજુ આચાર્યદેવ કહે કે અમે કહીએ છીએ તે સાંભળ. આ કથનો સાંભળી કોઈ આરોપ મૂકે છે કે તેમની કથની અને કરણીમાં ફેર છે. અર્થાત્ કથનીમાં તો એમ કહે છે કે કાર્ય ઉપાદાનથી જ થાય છે પણ કરણીમાં નિમિત્તોની પાછળ દોડતા દેખવામાં આવે છે; લાખો રૂપિયા ખર્ચ કરી મંદિર બનાવરાવે છે, વીસ વીસ હજાર માણસોની સલામાં ઉપદેશ આપે છે અને વળી કહે છે કે કાર્ય ઉપાદાનથી જ થાય છે, નિમિત્તથી નહીં. આ કેવી વાત છે ? પણ આ આરોપ લગાડનારની સમજ ફેર છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંને સ્વતંત્રરૂપે પોતપોતાનું કામ કરે છે. કોઈ કોઈને આધીન નથી, આ સિદ્ધાન્ત છે તે તો સત્ય જ છે. તો પણ ધર્મી જીવને પોતાની ભૂમિકાનુસાર ઉપદેશ દેવાનો રાગ આવે છે અને શિષ્યને સાંભળવાનો વિકલ્પ હોય છે, પણ તેનો અર્થ એ નથી કે એક દ્રવ્ય ખીલ દ્રવ્યનું કોઈ કાર્ય કરી શકે. જ્યાં જે અપેક્ષા હોય તેને યથાર્થ સમજવું જોઈએ.

૨૨૫૧ પ્ર. “આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદય પ્રયોગ;

અપૂર્વવાણી પરમશ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણુ યોગ્ય.’

ઉપરના પદમાં જે સદ્ગુરુ યોગ્ય લક્ષણુ કહ્યાં છે તે મુખ્યપણે ક્યા ગુણસ્થાનકે સંભવે છે ? અને સમદર્શિતા એટલે શું ?

ઉ. ઉપદેશક ગુણસ્થાનક છકું અને તેરમું છે. વચલાં સાતમાથી બારમા

ધર્યાના કાળે પદાર્થનો ભોગવયો હોતો નથી, ને ભોગવરાના કાળે ધર્યાનો ભાવ હોતો નથી, આમ વેદ-વેદકભાવની અવ્યવસ્થા છે. એવા નિરર્થકભાવને જ્ઞાની કેમ ધર્યે ?

સુધીના ગુણસ્થાન અલ્પકાળવર્તી છે, એટલે ઉપદેશકપ્રવૃત્તિ તેમાં ન સંભવે.

સમદર્શિતા એટલે પદાર્થને વિષે ઈષ્ટઅનિષ્ટબુદ્ધિરહિતપણું, ઇચ્છા-રહિતપણું, મમત્વરહિતપણું. સમદર્શિતા ચારિત્રદશા સૂચવે છે. રાગદ્વેષ-રહિત થવું તે ચારિત્રદશા છે. શાતા-અશાતા, જીવન-મૃત્યુ, સુગંધ-દુર્ગંધ, સુસ્વર-દુસ્વર, રૂપ-કુરૂપ, શીત-ઉષ્ણ આદિમાં હર્ષ-શોક, રતિ-અરતિ, ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણું, આત્મધ્યાન ન વર્તે તે સમદર્શિતા.

૧૨૫૨ પ્ર. એવા જ્ઞાની પુરુષનો સંગ જીવને ક્યારે થાય ?

ઉ. જ્ઞાની પુરુષનો તેવો તેવો સંગ જીવને અનંતકાળમાં ઘણીવાર થઈ ગયો છે, તથાપિ આ પુરુષ જ્ઞાની છે, માટે હવે તેનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો એ જ કર્તવ્ય છે, એમ જીવને આવ્યું નથી, અને તે જ કારણ જીવને પરિભ્રમણનું થયું છે.

૧૨૫૩ પ્ર. શાસ્ત્રમાં ઠેર ઠેર સદ્ગુરુ અથવા જ્ઞાની પુરુષનો આશ્રય ગ્રહણ કરવાનું કેમ કહ્યું છે ?

ઉ. “તુલ્યા ભવન્તિ ભવતો નનુ તેનદિંવા;
ભૂત્યાશ્રિતં ચ ઈહ નાત્મસમં કરોતિ.”

આત્મા વિનયી થઈ, સરળ અને લઘુત્વભાવ પામી સદૈવ સત્પુરુષના ચરણુકમળ પ્રતિ રહ્યો, તો જે મહાત્માઓને નમસ્કાર કર્યા છે તે મહાત્માઓની જે જાતિની રિક્તિ છે, તે જાતિની રિક્તિ સંપ્રાપ્ત કરી શકાય.

શાસ્ત્રમાં માર્ગ કહ્યો છે, મર્મ કહ્યો નથી, મર્મ તો સત્પુરુષના અંતરાત્મામાં રહ્યો છે.

“પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગથી, સ્વચ્છંદ તે રોકાય,
અન્ય ઉપાય કર્યા થકી, પ્રાયે બમણો થાય.”
“માનાદિક શત્રુ મહા, નિજ્જદે ન મરાય;
જાતાં સદ્ગુરુ શરણમાં, અલ્પ પ્રયાસે જાય.”

ચેતનની જેમ જેમ ઊંચાઈ દેખાશે તેમ તેમ જડની
ઊંચાઈ ઘટતી જશે.

“બિન સદ્ગુરુ કાચ ન ભેદ લહે;
મુખ આગલ હૈં કહ બાત કહે,”
“પલમેં પ્રગટે મુખ આગલ સેં,
જબ સદ્ગુરુ ચર્ન સુપ્રેમ બસેં.”
“તનસેં, મનસેં, ધનસેં, સબસેં,
ગુરુદેવકી આન સ્વ-આત્મ બસે;
તબ કારજ સિક્ક બને અપનો,
રસ અમૃત પાવહિ પ્રેમ ધનો.”

“લિન્ન પરાત્મા સેવીને તત્સમ પરમ થવાય;
લિન્ન દીપને સેવીને બત્તી દીપક થાય.”

ચામડી ઊતારી તેનાં જોડાં બનાવીએ તો પણ જેનો પ્રતિઉપકાર ન થઈ શકે તેવો ઉપકાર ગુરુનો હોય છે. તેનો ઉપકાર જો કોઈ છૂપાવે તો તે અનંત સંસારી છે.

- ૧૨૫૪ પ્ર. જ્ઞાની પુરુષનું ઓળખાણ નહીં થવામાં જીવના ક્યા મુખ્ય દોષ છે?
- ઉ. જ્ઞાની પુરુષનું ઓળખાણ નહીં થવામાં ધણું કરીને જીવના ત્રણ મોટા દોષ છે. એક તો “હું જાણું છું”, “હું સમજું છું” એવા પ્રકારનું જે માન જીવને રહ્યા કરે છે તે માન. ખીજું પરિબ્રહ્મદિકને વિષે જ્ઞાની પુરુષ પર રાગ કરતાં પણ વિશેષ રાગ. ત્રીજું લોકલયને લીધે, અપકીર્તિલયને લીધે, અને અપમાન લયને લીધે જ્ઞાનીથી વિમુખ રહેવું. પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જ્ઞાનીના વિચારનું, શસ્ત્રનું તોલન કરવામાં આવે છે; થોડું પણ અંધ સંબંધી વાંચનાદિ જ્ઞાન મળવાથી ઘણા પ્રકારે તે દર્શાવવાની જીવને ઈચ્છા રહ્યા કરે છે. આ કારણે જીવને જ્ઞાનીથી અજાણ્યો રાખે છે. આ દોષોનું ઉપાદાન કારણ એવો તો એક “સ્વચ્છંદ” નામનો મહાદોષ છે, અને તેનું નિમિત્તકારણ અસતસંગ છે.

- ૧૨૫૫ પ્ર. જ્ઞાની છૂપા રહે નહિ અને સંસારમાં સર્વત્ર પૂજ્ય તેમ નિયમ છે?

લેખ, ચિત્ર, પ્રતિમા વર્ણી દેવાલયે ન દેવ;
શિવ નિરંજન જ્ઞાન મય, સ્થિત સમ મને સદૈવ.

ઉ. દુનિયા તો સદાય તેવી જ છે કે જ્ઞાનીઓ જીવતા હોય ત્યારે કોઈ જાણે નહીં, તે એટલે સુધી કે જ્ઞાનીને માથે લાકડીઓના માર પડે તો એ થોડા, અને જ્ઞાની મુઆ પછી તેના નામના પાણાને પણ પૂજે.

૧૨૫૬ પ્ર. સત્સંગ કોને કહી છે ?

ઉ. પોતાની સન્માર્ગને વિષે યોગ્યતા જેવી છે, તેવી યોગ્યતા ધરાવનારા પુરુષોનો સંગ તે સત્સંગ કહી છે. મોટા પુરુષના સંગમાં નિવાસ છે, તેને જ્ઞાની પરમ સત્સંગ કહે છે, કારણ એના જેવું કોઈ હિતસ્વી સાધન આ જગતમાં જ્ઞાનીએ જોયું નથી, સાંભળ્યું નથી.

૧૨૫૭ પ્ર. સત્સંગનું મહાત્મ્ય કેટલું છે ?

ઉ. સત્સંગનો સામાન્ય અર્થ એટલો કે ઉત્તમનો સહવાસ. આત્માને સત્ય રંગ વ્યક્તિ તે સત્સંગ. મોક્ષનો માર્ગ બતાવે તે મૈત્રી. ઉત્તમ શાસ્ત્રમાં નિરંતર એકાગ્ર રહેવું તે પણ સત્સંગ છે, સત્પુરુષોનો સમાગમ એ પણ સત્સંગ છે. જીવને સત્સંગ એ જ મોક્ષનું પરમ સાધન છે.

૧૨૫૮ પ્ર. ગુરુ કેટલા પ્રકારે હોય છે ?

ઉ. ગુરુ ત્રણ પ્રકારના કહેવાય છે ?

(૧) કાષ્ટસ્વરૂપ ગુરુ સર્વોત્તમ છે, કારણ સંસારરૂપી સમુદ્રને કાષ્ટ-સ્વરૂપી ગુરુ જ તરે છે અને તારી શકે છે.

(૨) કાગળ સ્વરૂપ ગુરુ એ મધ્યમ છે. તે સંસારરૂપી સમુદ્રને પોતે તરી શકે નહિ, પરંતુ કંઈ પુણ્ય ઉપાર્જન કરી શકે. એ બાળને તારી શકે નહિ.

(૩) પથ્થર સ્વરૂપ તે પોતે ખૂડે અને પરને પણ છુડાડે. કાષ્ટ-સ્વરૂપ ગુરુ માત્ર જિનેશ્વર ભગવંતના શાસનમાં છે.

૧૨૫૯ પ્ર. શાસ્ત્રમાં ગુરુ કોને કહે છે ?

ઉ. ગુરુ સાધુને કહે છે. વીતરાળી ગુરુ શાંતિના પ્રતીક છે, માંચ ઇન્દ્રિયોના

“જ્ઞાન વિના ક્રિયા અવગાહે,
ક્રિયા વિના ભોક્ષપદ ચાહે;
ભોક્ષ વિના કહે અમ સુખિયા
સો જનો મુઠનમં સુખિયા.”

વિજેતા છે. અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ આમ પાંચ મહાવ્રતોથી સુશીલિત છે; ઈર્ષ્યા, લાલા, એષણા, આદાન-નિક્ષેપણુ અને ઉત્સર્ગ આ પાંચ સમિતિ રૂપ ક્વચને ધારણુ કરનાર છે; સમતા, વન્દના, સ્તુતિ, પ્રતિક્રમણુ, સ્વાધ્યાય અને કાચોત્સર્ગ એ છ આવશ્યક જેના રક્ષક છે. આલું જેનું અંતરંગ જીવન છે તથા નગ્નતા, કેશ, લોચન, અદંતધોવન, સ્નાનરહિતતા, એકવાર ભોજન, ઊભા ઊભા હાથમાં જમી લેવું, તથા જમીન ઉપર શયન એમ સાત બાહ્ય ગુણોના ધારક છે. આમ ૨૮ મૂળ ગુણો સહિત જે ઉત્તમ ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, શૌચ, સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ, અકિંચન્ય અને બ્રહ્મચર્ય એ દશ ધર્મોના ધારણુ કરવાવાળા છે. આ ઉપરાંત ત્રણુ ગુરિત (પ્રશ્ન-૧૧૭૩), બાવીસ પરિષદ્ગ્ય (પ્રશ્ન-૧૧૯૨), ચારિત્ર (પ્રશ્ન-૧૧૮૭), અને તપનો (પ્રશ્ન-૧૦૧૫ અને ૧૦૧૬) પણ ઉદ્દેશ્ય છે. ચારિત્રનો અર્થ છે સમતા.

વળી જે મોટા હોય, તેને ગુરુ કહે છે. જીવને અહિતથી બચાવીને હિતમાં પ્રવર્તન કરાવવામાં જે કારણરૂપ છે, તે મોટા કહેવાય છે અને તે જ ગુરુ છે. આવા ગુરુ બે પ્રકારના હોય છે. એક ધર્મગુરુ અને બીજા ઉપકારી ગુરુ. જે ૨૮ મૂળ ગુણ સહિત હોય, બાહ્ય અને અભ્યન્તર પરિગ્રહના ત્યાગી હોય, શુદ્ધ રત્નત્રયરૂપ જેમની પ્રવૃત્તિ હોય, બાહ્ય અભ્યન્તર બાર પ્રકારના તપમાં જે લીન હોય (છટ્ટે સાતમે ગુણસ્થાને જૂલતા સમક્રિતિ મૂનિ હોય) તેને ધર્મગુરુ માનવા. ઉપકારી ગુરુ બે પ્રકારના હોય છે, એક ધર્મઉપકારીગુરુ અને બીજા લૌકિક ઉપકારી ગુરુ. તેમાં પણ ધર્મ-ઉપકારીગુરુના ત્રણુ પ્રકાર છે. દીક્ષાગુરુ, શિક્ષાગુરુ અને વિઘાગુરુ. અણુવ્રત અને મહાવ્રતના આચરણુ કરાવનાર એવા જે ચતુર્વિધ સંઘના મહાન મુનિરાજ તે દીક્ષાગુરુ છે. શ્રી જિનેન્દ્રપ્રણીત માર્ગના ઉપદેશ આપનાર શિક્ષાગુરુ છે અને શ્રી જિનેન્દ્રપ્રણીત શાસ્ત્રના

કાળ જેટલો મુનિ રહે, આત્મસ્વરૂપે લીન;
ગણુ તે સંવર નિર્જરા, સકળ વિકલ્પ વિહીન.

ભણવાનાર વિદ્યાગુરુ છે. આમના સિવાય લૌકિક ઉપકારી ગુરુ પાંચ પ્રકારના હોય છે. ૧. કૂલગુરુ, ૨. રક્ષાગુરુ, ૩. વિદ્યાગુરુ, ૪. આજીવિકાગુરુ, ૫. શિક્ષાગુરુ. આ પાંચનું લૌકિક પ્રયોજન સમજીને વિનય સત્કાર કરવો તે મિથ્યાત્વ નથી. આવું ક્યન ભાવદીપિકા પૃષ્ઠ ૩૦ ઉપર આવે છે.

- ૧૨૬૦ પ્ર. શું બધા સાધુઓને ગુરુ કહેવા અને સમજવા ?
- ઉ. ના, સાધુ તો જટ્ટા અને સાતમા ગુણુસ્થાનકે જૂલતા ભાવલિંગી વીતરાગ સંતને જ કહેવાય. (આ કાળમાં આવા સાધુ મહાભાગ્ય-શાળીને જવહલે જ મળે.)
- ૧૨૬૧ પ્ર. મતાર્થી જીવ પોતાની માન્યતામાં ગુરુ સંબંધી કઈ ભૂલ કરે છે ?
- ઉ. જેને માત્ર બહારનો ત્યાગ હોય પણ આત્માના સાચા સ્વરૂપનું કાંઈ જ્ઞાન ન હોય, મતાર્થી જીવ તેને પોતાના ગુરુ માને છે, અથવા પોતાના વડીલો-વૃદ્ધો જેને ગુરુ માનીને પૂજતા હોય, તેને તેમના ગુણુદોષની પરીક્ષા વગર જ ગુરુ માને છે. અથવા પોતાના (કૂળ) ધર્મ દ્વારા સ્વીકૃત ક્રિયા અથવા વેષ જેને ધારણ કર્યો છે તેને ગુરુ માને છે. આ રીતે, અજ્ઞાની અને બાહ્ય ત્યાગીઓને ગુરુ માનીને પોતાના મિથ્યાત્વની પુષ્ટિ કરતો અનંત સંસાર સાગરમાં દુઃખ લોગવે છે.
- ૧૨૬૨ પ્ર. તો પક્ષી બધા સાધુઓને આપણે ગુરુ અથવા ગુરુદેવ કેમ કહીએ છીએ ?
- ઉ. દેવ, ધર્મ, ગુરુવાળા ગુરુ તો ધંચપરમેષ્ટીમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ જ છે. દ્રવ્યલિંગી સાધુઓ પાસેથી અધ્યાત્મ, વ્યાખ્યાન ઇત્યાદિ શીખે, સાંભળે; એટલે ઉપચારથી ગુરુદેવ કહે છે. વિદ્યા-ગુરુના અર્થમાં કહે છે; દેવ-ગુરુના અર્થમાં નહિ. દ્રવ્યલિંગી સાધુ પોતાને દેવ-ધર્મ-ગુરુવાળા ગુરુ માને-મનાવે, તો તે અજ્ઞાની છે. અભન્ય જીવ પણ દ્રવ્યલિંગી મુનિ થાય છે.

પુણ્ય વૈભવ તેથી મદ, મદથી મતિભ્રમ બન્યું;
મતિ ભ્રમથી વળી પાપ તો, પુણ્ય હજી ન નિદાન.

૧૨૬૩ પ્ર. હાલમાં જૈનના જેટલા સાધુઓ ફરે છે તે સમક્રિતિ છે? તેઓ સાચા પુરુષ છે? તેઓ જ્ઞાની છે?

ઉ. હાલમાં જૈનના જેટલા સાધુ ફરે છે તેટલા બધાય સમક્રિતિ સમજવા નહીં. તેને દાન દેવામાં હાનિ નથી; પણ તેઓ આપણું કલ્યાણ કરી શકે નહિ. વેશ કલ્યાણ કરતા નથી. જે સાધુ એકલા બાહ્યક્રિયાઓ કર્યા કરે છે તેમાં જ્ઞાન નથી.

જ્ઞાન તો તે કે જેનાથી બાહ્યવૃત્તિઓ રોકાય છે, સંસાર પરથી ખરેખરી પ્રીતિ ઘટે છે, સાચાને સાચું બાણ છે. જેનાથી આત્મામાં ગુણ પ્રગટે તે જ્ઞાન.

સાચા પુરુષ તો તે કે જેને દેહ પરથી મમત્વ ગયું છે; જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે.

બાર કુળની ગોચરી કહી છે તેની કેટલાક મુનિઓ કરતા નથી. તેમને લૂગડાં આદિ પરિગ્રહનો મોહ મટ્યો નથી. એક વાર આહાર લેવાનું કહ્યું છતાં બે વાર લે છે. જ્ઞાની ભગવાને કહ્યું છે કે સાધુઓએ અચેત અને નીરસ આહાર લેવો. આ કહેવું તો કેટલાક સાધુઓ ભૂલી ગયા છે. દૂધ આદિ સચેત ભારે ભારે વિગય પદાર્થો લઈ જ્ઞાનીની આજ્ઞા પર પગ દઈ ચાલે તે કલ્યાણનો રસ્તો નહીં. લોક કહે છે કે સાધુ છે; પણ આત્મદશા સાધે તે સાધુ. જીવને અજ્ઞાની ગુરુએ ભડકાવી માર્યા છે. અજ્ઞાની ગુરુઓ જ્ઞાનને બદલે તપ બતાવે; તપમાં જ્ઞાન બતાવે; આવી રીતે અવળું અવળું બતાવે તથા જીવને તરવું બહુ મુસીબતવાળું છે. અહંકારાદિ-રહિતપણે તપાદિ કરવાં. અસદ્ગુરુથી સત્ સમગ્ર્ય નહીં, સમક્રિત થશે નહીં.

૧૨૬૪ પ્ર. તીર્થ કરને ગુરુ હોય ?

“યૌવનની શી કરવી માયા !
જળ પરપોટા જેવી કાયા;
જલું પડશે નરકે મરીને,
આવી ધનની આશા કરીને.”

ઉ. ના; તીર્થંકરને ગુરુ ન હોય. દીક્ષાપૂર્વે તીર્થંકરને નિયમથી વૈરાગ્યપ્રેરક જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થાય છે. તીર્થંકર “નમઃ સિદ્ધેભ્યઃ” મંત્રોચ્ચાર દ્વારા સ્વયં દીક્ષિત થાય.

૨૨૬૫ પ્ર. આપ્ત પુરુષ કોને કહેવાય ? તે કેટલા પ્રકારના હોય છે ?

ઉ. આપ્ત એટલે વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય પુરુષ. આપ્ત એટલે સર્વ પદાર્થોને જાણી તેના સ્વરૂપનો સત્કર્મથી પ્રગટ કરનાર. આપ્ત પુરુષ ક્ષુધા, તૃષાદિ ૧૮ દોષ રહિત હોય છે. ધર્મનું મૂળ આપ્ત ભગવાન છે. આપ્ત ભગવાન નિર્દોષ, સર્વજ્ઞ અને હિતોપદેશક છે. જીવનું પરમ હિત જે મોક્ષ છે તેના ઉપદેશ કરનારને આપ્ત કહે છે. તે આપ્ત જે પ્રકારના હોય છે. એક મૂળ આપ્ત હોય છે અને બીજા ઉત્તર આપ્ત કહેવાય છે. શ્રી અરિંહત ભગવાન બાર સભાની મધ્યમાં બિરાજી મોક્ષ માર્ગનો ઉપદેશ કરે છે તે મૂળ આપ્ત છે. તેમના અનુસાર કથન કરવાવાળા ગણધર આદિક છે તે બધા ઉત્તર આપ્ત છે. તે જ પ્રમાણે કષાય રહિત વક્તા, જીન પ્રણિત શાસ્ત્રના જાણકાર, સમક્રિતિ શ્રાવકને પણ ઉત્તર આપ્ત કહેવાય છે. આ કથન પંડિત દીપચંદ્રજી ભાવદીપિકા પૃષ્ઠ ૩૨ ઉપર ક્યું છે.

શુદ્ધાત્મા કોઈથી નહિ બનાવાયેલી એવી અકૃત્રિમ
અનાદિસિદ્ધ ટકોટીજી અમૂર્તિકે મૂર્તિ છે.

સમ્યક્દર્શન

૧૨૬૬ પ્ર. સમકિત અથવા સમ્યક્ત્વનો અર્થ શું ?

ઉ. દર્શન, સમ્યક્ત્વ અથવા સમકિત એ એક જ અર્થવાચક છે. સમ્યક્ત્વ એટલે શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, આત્માની પ્રતીતિ, લક્ષ અને અનુભવ.

૧૨૬૭ પ્ર. સમ્યક્ત્વ કોને કહે છે ?

ઉ. તેને ક્લમ લખી શક્તી નથી, ક્થન કહી શક્તું નથી, મન જેને મનન કરી શક્તું નથી. સમ્યક્ત્વ એવી વસ્તુ છે કે એ આવે ત્યારે છાનું ના રહે. સમ્યક્ત્વ આઠ્યે જીવની દષ્ટિ કરી જાય.

૧૨૬૮ પ્ર. સમકિત એટલે શું ?

ઉ. સાચી માન્યતા. આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન તે નિશ્ચય સમ્યક્દર્શન છે. આત્મજ્ઞાનનો મુખ્ય હેતુ સમ્યક્દર્શન જ છે. જે ગુણની નિર્મળદશા પ્રગટ થવાથી પોતાના શુદ્ધ આત્માનો પ્રતિભાસ, યથાર્થ પ્રતીત થાય.

૧૨૬૯ પ્ર. સમ્યક્દર્શન તો રાગ છોડે ત્યારે થાય ને ?

ઉ. પ્રથમ રાગ ન છૂટે, પણ રાગની રુચિ છોડી સ્વભાવની રુચિ કરે છે ત્યારે સમ્યક્દર્શન થાય છે. સમ્યક્દર્શનમાં રાગની ભિન્નતા થાય છે. રાગ છૂટતો નથી પણ રાગને દુઃખરૂપ બાણીને તેની રુચિ છૂટે છે.

૧૨૭૦ પ્ર. સમકિતની ખલિહારી શું છે ?

ઉ. સમ્યક્દર્શન થયા પછી ગમે તે વર્તન હો, પરંતુ તેને તીવ્ર બંધન નથી, અનંત સંસાર નથી, સોળ ભવ નથી, અભ્યંતર દુઃખ, શંકાનું નિમિત્ત નથી, અંતરંગ મોહિની નથી.

૧૨૭૧ પ્ર. સમ્યક્દર્શન થવાથી શું લાભ થાય ?

ઉ. એક વાર નિશ્ચય સમ્યક્દર્શન થયા પછી મોક્ષ નક્કી છે.

૧૨૭૨ પ્ર. સમક્રિતના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉ. સમ્યક્ત્વના બે પ્રકાર છે : (૧) વ્યવહાર અને (૨) પરમાર્થ. સદ્ગુરુનાં વચનોનું સાંભળવું, તે વચનોના વિચાર કરવો, તેની પ્રતીતિ કરવી તે વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ.

આત્માની ઓળખાણુ થાય તે પરમાર્થ સમ્યક્ત્વ.

“આત્મા” જે પદાર્થને તીર્થ કરે કહ્યો છે, તે જ પદાર્થની તે જ સ્વરૂપે પ્રતીતિ થાય તે જ પરિણામે આત્મા સાક્ષાત્ ભાસે ત્યારે તેને પરમાર્થ સમ્યક્ત્વ છે એવો શ્રી તીર્થ કર્ત્વે અભિપ્રાય છે.

૧૨૭૩ પ્ર. સમક્રિત પામ્યાથી જીવનો મોક્ષ ક્યારે થાય ?

ઉ. સમક્રિત પામ્યાથી જીવ ખરેખરું વિચારે તો નવમે સમયે કેવળજ્ઞાન થાય, વધારેમાં વધારે સાત ભવ દેવના અને આઠ ભવ મનુષ્યના એમ કુલ પંદર ભવે મોક્ષ પામે. જઘન્ય તે ભવે પણ મોક્ષ થાય અને જ્ને તે સમક્રિત વમે તો વધારેમાં વધારે અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તન કાળ સુધી સંસાર પરિભ્રમણુ કરીને પણ મોક્ષ પામે. સમક્રિત પામ્યા પછી વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તન સંસાર હોય. (જુઓ પ્રશ્ન-૨૫૯) સમ્યક્દર્શન ગમે તે ગતિમાં સાથે જાય, પણ ચારિત્ર સાથે ન જાય. ગમે તેટલું સાધુપણું હોય, અગિયારમે ગયો હોય તો ય દેહ છૂટતાં એથે આવી જાય. સર્વાર્થસિદ્ધિથી મનુષ્યમાં આવી તે જ ભવે નિયમથી મોક્ષે જાય.

૧૨૭૪ પ્ર. સમ્યક્દષ્ટિ જીવની કઈ ગતિ હોય ?

ઉ. આમુખ્યનો ખંધ થયા પહેલાં સમ્યક્ત્વ ધારણુ કરનાર જીવ મરણુ પામ્યા પછી ખીજ ભવમાં નારકી, જ્યોતિષી, અંતર, ભવનવાસી, નપુંસક, સ્ત્રી, સ્થાવર, વિકલત્રય, પશુ, હીનાંગ, નીચ કુળવાળો, અદ્વપાયુ અને દરિદ્રી થતો નથી; મનુષ્ય અને તિર્થંચ સમ્યક્દષ્ટિ મરીને વૈમાનિક દેવ થાય છે, દેવ અને નારકી સમ્યક્દષ્ટિ

જ્ઞાની ને અજ્ઞાની બે મુનિવરમાં બહુ ભેદ;
જ્ઞાની તન ને પણ તજે જાણી, સ્વપર-પ્રભેદ.

મરીને કર્મભૂમિમાં ઉત્તમ ક્ષેત્રે મનુષ્ય જ થાય છે. જે સમ્યક્દર્શન થયા પહેલાં ૧. દેવ, ૨. મનુષ્ય, ૩. તિર્યંચ, કે ૪. નરકનું આયુષ્ય બંધાઈ ગયું હોય, અથવા આયુબંધની પૂર્વે જ સમ્યક્દેવ છૂટી જાય તો, તે મરીને, ૧. વૈમાનિક દેવ, ૨. ભોગ-ભૂમિમાં મનુષ્ય, ૩. ભોગભૂમિના તિર્યંચ, કે ૪. પહેલી નારકીના નારકી થાય છે. આથી અધિક નીચેના સ્થાનમાં જન્મતા નથી. મિથ્યાદષ્ટિને કદાચિત્ રાગ ધણો મંદ થઈ જાય તો શાતાવેદનીય કર્મની ૧૫ કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિ બંધાઈ જાય છે. સમ્યક્દષ્ટિને એટલી સ્થિતિ ન હોય. ધર્મી જીવને સંસારની સ્થિતિનું લાંબું કર્મ હોઈ શકે નહિ; તેને શાતાવેદનીય કર્મની સ્થિતિ અંતઃ કોડાકોડી સાગરોપમની જ બંધાય છે. ધર્મીને શાતાવેદનીય કર્મની સ્થિતિ ઓછી પડે પણ અનુભાગ વધુ પડે છે, જ્યારે અજ્ઞાનીને શાતાવેદનીય કર્મની સ્થિતિ લાંબી પડે છે પરંતુ અનુભાગ ઓછો પડે છે. ત્રસની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જ બે હજાર સાગરની છે અને અજ્ઞાનીએ શાતાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૫ કોડાકોડી સાગરની બાંધી હોય પણ તે સ્થિતિને ભોગવી શકતો નથી. ત્રસનો કાળ પૂરો થતાં તે ૧૫ કોડાકોડીની સ્થિતિને તોડીને નિર્ગોદમાં ચાલ્યો જશે. આ રીતે મિથ્યાદષ્ટિને ભલે શાતાવેદનીયની ૧૫ કોડા કોડી સાગરની સ્થિતિ પડે પણ તે ભોગવી શકતો નથી. આ પ્રમાણે નિશ્ચય સમ્યક્દર્શનનો મહિમા અપાર છે.

૧૨૭૫ પ્ર. ક્યું સમકિત વમે અને ક્યું ન વમે ?

ઉ. ક્ષયોપશમ સમકિત અથવા ઉપશમ સમકિત હોય, તો તે જીવ વમી શકે; પણ ક્ષાયિક સમકિત હોય તો તે વમાય નહિ; ક્ષાયિક સમકિત જીવ તે જ ભવે મોક્ષ પામે, વધારે ભવ કરે તો ત્રણ ભવ કરે, અને કોઈ એક જીવની અપેક્ષાએ કવચિત્ ચાર ભવ થાય. યુગલિયાનું આયુષ બંધાયા પછી ક્ષાયિક સમકિત આવ્યું હોય તો ચાર ભવ થવાનો સંભવ છે, ઘણું કરીને કોઈક જીવને આમ બને છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કેવળી-શ્રુતકેવળીની સમીપતા સિવાય (અથવા

જ્ઞાતા તે કર્તા નથી, કર્તા તે જ્ઞાતા નથી.

હાજરી વગર) પ્રાપ્ત થતું નથી તેમ છતાં કેવળી-શ્રુતકેવળીની સમીપમાં ઘણા જીવો હોય છે તો તે બધાને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થઈ જતું નથી. વળી તીર્થંકર આદિ ખીજ જીવો કેવળી-શ્રુતકેવળીની હાજરી વગર પણ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. કારણ કે તેમનું ઉપાદાન જ તે પ્રકારનું છે. ભરત ક્ષેત્રમાં બ્યારે કેવળજ્ઞાન-શ્રુતકેવળ જ્ઞાનનો વિચ્છેદ ગયો, ત્યારે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનો પણ વિચ્છેદ ગયો.

૧૨૭૬ પ્ર. ઉપશમાદિ સમક્રિતની વ્યાખ્યા આપો.

ઉ. આત્માની નિરંતર પ્રતીતિ વત્યાં કરે તેને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ.

કવચિત્ મંદ, કવચિત્ તીવ્ર, કવચિત્ વિસર્જન, કવચિત્ સ્મરણરૂપ એમ પ્રતીતિ રહે તેને ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ. તે પ્રતીતિને સત્તાગત આવરણ ઉદય આવ્યાં નથી, ત્યાં સુધી ઉપશમ સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ.

આત્માને આવરણ ઉદય આવે ત્યારે તે પ્રતીતિથી પડી જાય તેને સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ.

૧૨૭૭ પ્ર. કેટલા પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વ છે ?

ઉ. છ; ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ક્ષાયિક, મિથ્યાત્વ, સાસાદન, મિશ્ર.

૧૨૭૮ પ્ર. શ્રદ્ધા શેમાં રાખવી ?

ઉ. બ્યવહારનયથી વીતરાગનાં વચનો અને સૂત્રો જે કહે છે તેમાં શ્રદ્ધા રાખવી તે સમ્યક્ત્વ છે અને તેમાં જેટલો અવિશ્વાસ, અભરોસો તેટલી શ્રદ્ધા ઓછી અને એ જ મિથ્યાત્વ છે.

૧૨૭૯ પ્ર. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેવું સમ્યક્ત્વ, તેવી ક્રિયા ને તેવો ત્યાગ અત્યારે છે ?

ઉ. શાસ્ત્રમાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ ભાવના ભેદ સાથે સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રની વાત કરી છે. શાસ્ત્ર સમજે ને વિચારે તો બધું છે ને

હે આત્મનું! તારે માટે આ વિશ્વમાં ખીજું કશું જ કરવાનું નથી. તારા સર્વ પુરુષાર્થ વડે કેવળ આશ્રવને આવતો રોકી દે. પછી જો, તને શ્રાક્ષ મળે છે કે નહીં ?

સમન્વય, પરંતુ જગત અથવા પ્રેક્ષકો, પોતે મૂઢ છે તે અમૂઢ કે મૂઢની પરીક્ષા કરવા ખેસે છે તો તે કેવી રીતે કરી શકે? આંખવાળો મનુષ્ય દેખતા ને અંધને જોઈ શકે છે પરંતુ અંધ મનુષ્ય ખીજા આંધળા કેટલા ને દેખતા કેટલા તે શું કહી શકશે ?

૧૨૮૦ પ્ર. સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર એ ખે છે, પણ છે કે નથી એ શી રીતે સમન્વય ?

ઉ. તે વસ્તુ છે કે નથી તે તો બરાબર પોતાનો આત્મા કે જ્ઞાની પુરુષ-સર્વજ્ઞ વગેરે જાણી શકે. ખીજને ખબર ન પડે, પણ શાસ્ત્રમાં સમજણ પાડી છે કે મોહનીય કર્મની સાત પ્રકૃતિનો ક્ષયોપશમ કે ઉપશમ હોય તો સમ્યક્ત્વ આવે છે અને ત્યારે જ ચતુર્થ જીવસ્થાન જીવને સ્પર્શે છે પણ અનંતાનુબંધી ચોકડી ને મિથ્યાત્વ મોહનીય ત્રણ પ્રકૃતિ, એ સાત ઢીલી પડે તો સમન્વય.

૧૨૮૧ પ્ર. સમ્યક્દર્શન સાથે મુનિદશા હોય-એવો નિયમ છે ?

ઉ. ના, લજનીય છે. હોય ન પણ હોય. મનુષ્ય, તિર્થંચ, દેવ અને નારકી એ ચારે ગતિમાં સમક્રિત થઈ શકે છે.

૧૨૮૨ પ્ર. સમ્યક્દર્શન અને ચારિત્ર ન પ્રગટ થવામાં પુરુષાર્થની ખામી છે ?

ઉ. શ્રદ્ધાનમાં વિપરીતતા હોવાથી સમ્યક્ અટકે છે, થતું નથી અને પુરુષાર્થની નબળાઈથી ચારિત્ર અટકે છે, પ્રગટતું નથી. છતાં સમ્યક્ નહિ થવામાં શ્રદ્ધાનની વિપરીતતાને બદલે પુરુષાર્થની નબળાઈ માનવી, એ તો કુંગર જેવડા મહાન દોષને રાઈ સમાન અદ્ય જાણે છે, તે કુંગર જેવડા મહાન દોષને છેદી શકે નહિ. દર્શન દોષ ગયા પછી (એટલે સમક્રિત થયા પછી) કરોડો-અબજો વર્ષ સુધી ચારિત્ર આવતું નથી. તીર્થંકરના જીવને પણ ચારિત્ર ૮૩ લાખ પૂર્વ સુધી આવેલ ન હતું. છતાં દર્શન ભ્રમ નથી, તેને ચારિત્ર આવશે જ અને મુક્તિ થશે જ.

૧૨૮૩ પ્ર. સમ્યક્જ્ઞાન વગર ચારિત્ર હોતું નથી, ચારિત્રનું પરિણમન જ્ઞાન આધિન થયું ને ?

લાખો જીવને મારીને, જીવ, જે પાપ કરીશ;
સૌ પુત્રાદિ કારણે, એકલો તે તું સહીશ.

ઉ. જ્ઞાન ચારિત્રને આધિન નથી, ચારિત્ર જ્ઞાનને આધિન નથી. સમ્યક્-જ્ઞાન વગર સમ્યક્ચારિત્ર હોવું નથી, એ વાત સો ટકા સાચી છે, પરંતુ ક્યો ગુણ ક્યારે પરિણમન કરે છે તેનું ભાન કરાવવાની વાત છે. ખીજ પક્ષી જ પૂનમ આવે છે તો શું ખીજને આધિન પૂર્ણિમાનો ઉદય થઈ ગયો ? ના; તેનું પરિણમન તદ્દન સ્વતંત્ર છે. કોઈ જીવને સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન પક્ષી તરત જ ચારિત્રની પર્યાય વિકસિત થઈ જાય છે અને કોઈને સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન થયા પક્ષી પણ ચારિત્રની પર્યાય વિકસિત થવામાં અસંખ્યાત વર્ષ લાગી જાય છે, તે પ્રમાણે ચારિત્રનું પરિણમન સ્વાધીન છે. રવિવાર પક્ષી સોમવાર આવે છે, એમ હોવા છતાં પણ શું સોમવાર રવિવારને આધિન થઈ ગયો ? ના, આ તો સાત વારેનો ક્રમ જાણવાની વાત થઈ. નિગોદનો જીવ તેના ચારિત્ર ગુણની પોતાના ઉપાદાનથી મંદ કષાયરૂપ પરિણમન કરી, તેવી શુભગતિના કારણથી નિત્ય નિગોદરાશિમાંથી નીકળીને ઉપર આવ્યો છે. નિગોદના જીવના જ્ઞાનગુણની સ્વચ્છતા નહિવત્ જ છે તેથી તેને જ્ઞાન ગુણનું ખળ નથી. ત્યાં તત્ત્વ વિચાર તો નથી. તે વિશુદ્ધરૂપ ચારિત્રના ખળથી જ જીવ નિગોદમાંથી નીકળી વ્યવહાર રાશિમાં ચઢે છે. કષાયની મંદતાના ખળ ઉપર નિર્જરા કરી ઉપર ચઢે છે.

૧૨૮૪ પ્ર. એ સમજણ ખરી પણ એની ખાતરી શું ?

ઉ. જે જીવને એ સાત પ્રકૃતિનો ક્ષયોપશમ વગેરે થાય તો વીતરાગનું કથન શું છે, કેવું હોય એ ખાખત ખરાખર સમજે પછી તેમાં પ્રેમ-રુચિ ઉત્પન્ન થાય અને જોડા કોષ, માન, માયા, અને લોભ દીલાં પડે-ઓછાં થાય. પોતાના દોષ સમજે, કબૂલ કરે, અન્યાય-અજ્ઞાનમાં પગલાં ન ભરે, ગુણવાન થવા ઇચ્છા કરે-ગુણમાં પગલાં ભરે.

જે સમ્યક્ત્વ (નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ) છે તે મુનિપણું છે
તે જે મુનિપણું છે તે સમ્યક્ત્વ છે.

૧૨૮૫ પ્ર. લિંગ કે વેશ કે દેખાવ એ શું ચારિત્ર છે કે ચારિત્ર એ બીજી વસ્તુ છે ?

ઉ. વસ્ત્ર, પાત્ર, રત્નોહરણ, મુહુપત્તિ એ સાધુ હોવાનો દેખાવ-વેશ છે અને તે રાખવાથી સાધુતા-સાધુપણું સચવાય છે, પણ તે ચારિત્ર નથી ચારિત્ર તો જ્ઞાન, દર્શન અને પંચમહાવ્રત (અહિંસા, સત્ય, ચોરોનો અભાવ, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ)નું પાલન તે ચારિત્ર છે.

૧૨૮૬ પ્ર. લોકો કહે છે કે આવાં મહાવ્રતો જીવે ઘણા વખત પાળ્યાં પણ ચારિત્ર આવ્યું જ નથી તેનું કેમ ?

ઉ. જીવે મહાવ્રતો, સમ્યક્ત્વ વગર પાળ્યાં છે અથવા ભાવ વિના પાળ્યાં છે. જો ભાવ અને સમ્યક્ત્વ સાથે પાળ્યાં હોય તો જ ચારિત્ર આવ્યું કહેવાય. ચારિત્ર બીજી વસ્તુ નથી. પંચમહાવ્રત અને ચારિત્ર એ બંને વસ્તુ એક જ છે.

૧૨૮૭ પ્ર. ત્યારે શું પંચમહાવ્રત ને ચારિત્ર એક જ છે ?

ઉ. સામયિક ચારિત્ર અને છેદોપસ્થાપનિક ચારિત્ર ત્યારે લેવામાં આવે છે ત્યારે પંચમહાવ્રત ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. ચારિત્ર અંશી કે અવયવી છે ત્યારે મહાવ્રત અંશ કે અવયવ છે, પણ એ બે જુદા નથી.

૧૨૮૮ પ્ર. કહેવાય છે કે જીવે ઘણી વખત સંયમ, ચારિત્ર અંગીકાર કરી મેરુ જેવડા રત્નોહરણને પાત્રના ઢગલા કર્યાં, વળી નવગ્રૈવેયકમાં જઈ આવ્યો તેનું કેમ ?

ઉ. એ વાત ખરી છે. જીવે ઘણા કાળ એવી જ રીતે વર્ત્યો છે. જીવે ઢોંગ, પ્રપંચ અને વીતરાગની આગ્રા વિરુદ્ધ કરેલું જેથી એ રખડ-પટ્ટી બોલી રહી.

૧૨૮૯ પ્ર. ત્યારે આ બધા આમ શું કરવા કરતા હશે-વર્તતા હશે ?

ઉ. જગતમાં સત્ય, ત્યાગ અને ઢોંગવાળો ત્યાગ બંને છે. એક પણ બાબત બંધ થવાની નથી; આજે જગતને ખોટું જ ગમે છે. જૂઠાં આનંદ માને છે. કેટલાક મુમુક્ષુ જીવે સત્યને જ શોધે છે, સત્યને જ પકડી રહે છે. ત્યારે કેટલાક મનુષ્યો સમજે છે છતાં પોતાની

ઇચ્છા આકાશ જેટલી અનંત છે.

નિર્મળતા અથવા બ્યાં રહ્યા ત્યાંનો પક્ષપાત અથવા મમત્વ-મોહ વગેરે કારણોને લઈને અસત્યને પકડે છે. ખરી રીતે તો વીતરાગે બતાવેલ માર્ગ જ ખરો છે.

૧૨૯૦ પ્ર. સમ્યક્દર્શન થાય ત્યારે કેવો અનુભવ થાય છે ?

ઉ. જે સમયે સમ્યક્દર્શનનો પ્રકાશ થાય છે ત્યારે જાણે સૂર્યનાં કિરણોનો પ્રકાશ થાય છે. સમ્યક્ત્વના પ્રગટવાના સમયે સ્વાનુભવદશા થાય છે, તે સમયે અપૂર્વ અતિન્દ્રિય આનંદનો લાભ થાય છે તે સહજસુખનો ઘોષ થતાં જ સારી રીતે અનુભવ થતાં જ ઇન્દ્રિયસુખ અને આખા સંસારનાં બધાં સુખો તુરંજ લાગે છે. અને એવી પ્રતીતિ દઢ થાય છે અને આત્માનો આનંદ માણુવા-લૂંટવા અને રમણુતા કરવા નિત્ય દિન જીવની ઉત્કંઠા રહે છે. આત્માના સ્વાનુભવના આનંદનો તે ચટોક બની જાય છે. તેને ખીજે કયાંય ગોઠવું નથી. સમ્યક્ત્વી સદા સુખી રહે છે. તેને સહજસુખ સ્વાધીન હોવાથી બ્યારે ચાહે ત્યારે મળી જાય છે. સાંસારિક સુખ કે દુઃખ તેના મનને સમ્યક્ત્વથી પતિત કરવું નથી.

૧૨૯૧ પ્ર. સમક્રિતને નિર્વિકલ્પ અનુભવ સદા હોય જ ?

ઉ. સમ્યક્દર્શન પ્રગટવાના કાળે તો નિર્વિકલ્પ સ્વાનુભૂતિ હોય જ એ નિયમ છે. ત્યાર પછીના કાળે સમક્રિતને તે અનુભૂતિ કોઈ વાર હોય, કોઈ વાર ન પણ હોય, પણ શુદ્ધાત્મપ્રતીત તો સદૈવ હોય જ.

પહેલીવાર બ્યારે ચોથું ગુણસ્થાન પ્રગટ્યું ત્યારે તો નિર્વિકલ્પ અનુભવ થયો જ હતો. પણ પછી ફરીને એવો અનુભવ અમુક વિશેષકાળના અંતરે થાય છે; ને પછી ઉપર ઉપરના ગુણસ્થાને તેવો અનુભવ વારંવાર થાય છે. પાંચમા ગુણસ્થાને ચોથા કરતાં અદ્વ-અદ્વકાળને અંતરે અનુભવ થાય છે. (ચોથા ગુણસ્થાનવાળા કોઈ જીવને કોઈક વાર તુરંત જ એવો અનુભવ થાય તે જુદી વાત છે.) અને છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાનવર્તી મુનિને વારંવાર અંતર્મુહૂર્તમાં જ નિયમથી વિકલ્પ તૂટીને સ્વાનુભવ થયા કરે છે. સમ્યક્દષ્ટિને

વસ્તુનો સ્વભાવ એ ધર્મ છે.

ચોથા ગુણુસ્થાને વધુમાં વધુ કેટલા અંતરે સ્વાનુભવ થાય-એ સંબંધી કોઈ ચોક્કસ માપ જાણવામાં આવતું નથી. છઠ્ઠા-સાતમા ગુણુસ્થાનવર્તી મુનિને માટે તો નિયમ છે કે અંતર્મુહૂર્તમાં નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ થાય જ.

૧૨૯૨ પ્ર. સમ્યક્ત્વી જીવ વ્યવહારમાં કેવી રીતે વર્તે ?

ઉ. સર્વ જીવો સાથે મૈત્રીભાવ રાખે, ખીજના દુઃખે દુઃખી થાય અને યથાશક્તિ દુઃખોને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે. ગુણુવાનોને દેખી પ્રસન્ન થાય અને તેમની ઉન્નતિ ચાહે. જેની સાથે પોતાનો અભિગ્રામ મળતો ન આવે તેના ઉપર દ્વેષભાવ રાખે નહિ પણ મન્યસ્થ ભાવ રાખે; લાલ કે હાનિમાં હર્ષશોક કરે નહીં. કવચિત્ ઉદયથી ક્ષયાય થઈ જાય તો પણ તે બહુ જ અલ્પ હોય. સદા નિરાકુલ રહેવાતું ચાહે. દેવું કરે નહિ. પુત્રાદિના વિવાહ વગેરેમાં આવકને દેખીને ખર્ચ કરે, અનાવશ્યક ખર્ચ કરે નહિ. ઘણું કરીને સમ્યક્ત્વી જીવ આવકના ચાર ભાગ કરે છે. એક ભાગ નિત્ય ખર્ચમાં, એક ભાગ વિશેષ ખર્ચ માટે, એક ભાગ એકઠો કરવા માટે, એક ભાગ દાનને માટે અલગ રાખે છે. જે ચોથો ભાગ ન કાઢી શકે તો છઠ્ઠો કે આઠમો કાઢે. નહિતર છેવટે દશમો ભાગ અવશ્ય કાઢે, અને તેને આહાર, ઔષધિ, તથા અભય તથા શાસ્ત્રદાનમાં ખર્ચે છે. સમ્યક્ત્વી વિચારવાન હોય છે, કોઈ પણ અન્યાય કે જુલમ કરતો નથી. કોઈ પણ વાતમાં આશ્ચર્ય અથવા ભય હોતો નથી. પરની આશા અને અનુકૂળ સંયોગોની ઇચ્છા હોતી નથી. પ્રતિકૂળતામાં પણ પોતાના ઝાયક સ્વભાવને જૂલતો નથી.

૧૨૯૩ પ્ર. સમ્યક્ત્વીને કેટલા અંગ હોય છે ?

ઉ. જેમ શરીરનાં આઠ અંગ હોય છે તેમ સમ્યક્ત્વીને આઠ અંગ હોય છે :

(૧) નિઃશક્તિ અંગ : આલોકનો ભય, પરલોકનો ભય, વેદના ભય, અરક્ષાભય, અગુપ્ત ભય, મરણ ભય અને અકસ્માત

જે ખોવાતું છે તે ખોવાઈ ન જાય
તેની ફિકરમાં જીવ ખોવાઈ ગયા છે.

- ભય, આમ સાત પ્રકારના ભયથી તેમની શ્રદ્ધા વિચલિત થાય નહીં પરંતુ પોતાના આત્મામાં નિર્ભય થઈને રહે છે.
- (૨) નિઃકાંક્ષિત અંગ : શુભક્રિયા કરી તેના ફળની ધ્યાન કરતા નથી. અતીન્દ્રિય આનંદમાં મગ્ન રહે છે.
- (૩) નિર્વિચિક્ષિત્સા અંગ . અશુભ વસ્તુ દેખી ચિત્તમાં ગ્વાનિ કરતા નથી. આત્મસ્વરૂપની મમતામાં સામ્યભાવનું અવલંબન કરે છે. સનતકુમાર ચક્રવર્તીને મુનિ અવસ્થામાં ૭૦૦ વર્ષ સુધી ક્રોધ રહ્યો, તેને દેખી ધર્મી જીવ ગ્વાનિ ઉપજાવતો નથી કે ધર્મની નિંદા કરતો નથી. ઉદયન રાજની પરીક્ષા કરવા એક દેવે મુનિ વેષધારી આહાર કરો રાજ ઉપર ઉલટી કરી, તો પણ ઉદયન રાજને જરા પણ ગ્વાનિ થઈ નહીં.
- (૪) અમૂઢદષ્ટિ અંગ : દરેક ધર્મક્રિયા વિચારપૂર્વક કરે છે, દેખા-દેખી કરતા નથી. આત્માના સ્વરૂપમાં મૂઢતા રહિત છે, યથાર્થ આત્માબોધ સહિત છે.
- (૫) ઉપગૂહન અંગ : ખીજના ગુણોને દેખીને પોતાના ગુણો વધારે છે અને સાધર્મી જીવોના દોષ પ્રસિદ્ધ કરતા નથી. આત્મિક સ્વભાવની સ્થિરતામાં લીન છે, પરભાવને ગ્રહણ કરતા નથી.
- (૬) સ્થિતિકરણ અંગ : પોતાના આત્માને સદા ધર્મમાં સ્થિર કરતા રહે છે. આત્મામાં આત્મા દ્વારા સ્થિર છે.
- (૭) વાત્સલ્ય અંગ : ધર્મ, ધર્મીઓ અને આત્મસ્વરૂપમાં પ્રેમ-ભાવ રાખે છે. આત્માનંદમાં ભ્રમરની માફક આસક્ત છે.
- (૮) પ્રભાવના અંગ : ધર્મની ઉન્નતિ કરવાનો સદા પ્રયત્ન કરવો એ સમ્યક્ત્વીનું મુખ્ય કર્તવ્ય હોય છે. સમ્યક્ત્વીમાં આ આઠ અંગનું પાલન સહેજે થાય છે. તેમનો સ્વભાવ જ એવો થઈ જાય છે.

અન્ય પરિણામમાં જોડેલી તાદાત્મ્યવૃત્તિ છે,
તેણે જીવથી ભાક્ષ દૂર છે.

૧૨૯૪ પ્ર. સમ્યક્દષ્ટિ જીવના ગુણો કહો.

ઉ. સમ્યક્દષ્ટિ જીવ ત્રણ મૂઢતા રહિત, પાંચ પ્રકારના વિનય સહિત, છ અનાયતન રહિત, સાત લય રહિત, અને આઠ મદ રહિત હોય છે.

૧૨૯૫ પ્ર. ત્રણ મૂઢતા વર્ણવો.

ઉ. ૧. લોકમૂઢતા અથવા અધમ્નદ્વા, ૨. દેવમૂઢતા, અને (૩) ગુરુમૂઢતા.

૧. મડદાનાં હાડકાં આદિ ગંગાજળ્યે પહેાંચાડવાથી સદ્ગતિ થઈ માનવી, ગંગાજળને ઉત્તમ માનવું, ગંગાનદી અથવા અન્ય નદીના સ્નાનમાં કે ગંગાજળ આદિ પાણી મુખમાં મૂકવામાં ધર્મ માનવો, મરી ગયેલાએને પિતૃએ માની પૂજવા, ગ્રહોને (પથ્થર આદિ) ગળામાં કે આંગળીએ પહેરવા, ગ્રહ નડે નહીં તેથી પૂજ કરવી કે દાન દેવું, દેવની બાધા રાખવી, જટા કે ચોટલી રાખવી, માનતા માની છત્ર દેવને ચઢાવવું અથવા પૈસા ભેટ ધરવા, જગરણ કરવું, શીતળા પૂજવી, લક્ષ્મીપૂજન કરવું, પશુની પૂજ કરવી, અગ્નિને દેવ માની પૂજવો એ લોકમૂઢતા છે. દ્રૌપદીના પાંચ પતિ માનવા તે લોકમૂઢતા છે. મહાસતી દ્રૌપદીને એક અર્જુન જ પતિ હતો, પાંચ નહીં. લોકા લોકવાયકાથી એમ કહે છે કે દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા. કોઈ વિચાર નથી કરવું (કે સતીને પાંચ પતિ ન હોય).

૨. જે કાંઈ થાય છે તે ઈશ્વર કરે છે. લોકા પાસે ભલું-ખૂરું ઈશ્વર કરાવે છે, ઈશ્વરના કર્યા વગર કશું થતું નથી. સર્વ ઈશ્વરની ઇચ્છા આધીન છે, ઇત્યાદિ પરિણામ મિથ્યાદર્શનના ઉદ્દયથી થાય છે તે દેવમૂઢતા છે. આ દેવ સાચા છે અને પેલા દેવ પણ સાચા છે એવી માનતા દેવમૂઢતા છે.

૩. પાખંડી, મોહાસક્ત, હલકા આચરણવાળા, વિષયોના લોભુપી તેમને ચમત્કારવાળા માનવા, સિદ્ધિવાળા માનવા, પ્રસન્ન થાય

રાગ અને દ્વેષનું નામ પ્રવૃત્તિ તથા એ
બંનેના અભાવનું નામ નિવૃત્તિ છે.

તો અમારી ઇચ્છા પૂર્ણ થાય એમ માનવું; તપસ્વી, પૂજ્ય, મહાપુરુષ, પુરાણપુરુષ માનવા, ઇત્યાદિ વિપરીત શ્રદ્ધા માન્યતા તે ગુરુમૂઢતા છે. જેને બધા ગુરુ કહેતા હોય, એવા બધા નામધારી ગુરુઓને લોકમાં ગુરુ તરીકે મનાતા હોય, તેમને ગુરુ માનવા તે ગુરુમૂઢતા છે.

૧૨૯૬ પ્ર. પાંચ પ્રકારના વિનય કહો.

ઉ. ૧. દર્શન વિનય, ૨. જ્ઞાન વિનય, ૩. ચારિત્ર વિનય, ૪. તપ વિનય, ૫. ઉપચાર વિનય.

૧. સમ્યક્દર્શન ધારણ કરનારા પ્રત્યે પ્રીતિ ધરવી. આત્મા અને પરપદાર્થના ભેદ વિજ્ઞાનનો અનુભવ કરવો તે દર્શન વિનય છે.

૨. સમ્યક્જ્ઞાનની આરાધના માટે ઉદ્ધમ કરવો, જિન શાસ્ત્રના શ્રવણ પઠનમાં બહુ ઉત્સાહ રાખવો, તથા વંદન, સ્તવન બહુ આદરથી ભણવું તે જ્ઞાન વિનય છે. પુસ્તકોનો યોગ મળવો તે મહાલાભનું કારણ માનવું અને તેમનો સત્કાર-આદર કરવાથી જ્ઞાન વિનય પ્રાપ્ત થાય છે.

૩. વિષય ક્ષાયને ઘટાડવા તથા ચારિત્ર ધારણ કરનારાઓના ગુણોનો આદર કરવાથી ચારિત્ર વિનય થાય છે.

૪. ધ્યાન—સ્વાધ્યાયમાં ઉદ્ધમવંત બની, ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાં પ્રવર્તતી રોકવા માટે ઉપવાસ આદિ તપમાં પુરુષાર્થ કરવો તે તપ વિનય છે.

૫. પંચ પરમેષ્ટિનું સ્મરણ કરવું, તેમના નામે કરેલી સ્થાપનાનો વિનય, વંદન, સ્તવન કરવું તે તપ વિનય છે. એ આદિ ઉપચાર વિનયના ઘણા ભેદ છે.

(ઘણાં શાસ્ત્રોમાં ચાર પ્રકારે પણ વિનય કહ્યો છે; તેમાં તપ વિનય અલગ બતાવ્યો નથી.)

આ ઉપરાંત, દેવ વિનય:—અરિહંત દેવનું ચિંતવન કરી ધ્યાન કરવું તે. ગુરુ વિનય:—ગુરુના ગુણોમાં અનુરાગ કરી

ભાવથી ભવનો અભાવ થાય છે.

આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરવું. દૂર રહ્યા છતાં ગુરુનું ધ્યાન, સ્તવન, નમસ્કાર આદિ કરવાં. ગુરુને આગળ કરી પાછળ ચાલવું. કદાપિ સાથે ચાલવું પડે તો ગુરુની ડાબી બાજુએ ચાલવું. શાસ્ત્રવિનય:—બહુ આદરથી સત્શાસ્ત્ર ભણવું. શાસ્ત્રને જોયા આસન ઉપર મૂકી પોતે નીચા બેસવું. નિશ્ચય વિનય:—આને પરમાર્થ વિનય પણ કહ્યો છે. રાગદ્વેષ વડે આત્માનો ધાત જેમ ન થાય તેમ પ્રવર્તવું તે આત્માનો વિનય છે. વ્યવહાર વિનય:—કોઈ જીવનું મારાથી અપમાન ન થાયો. સર્વ સાથે મીઠાં વચને બોલવું. કોઈ જીવનો તિરસ્કાર ન કરવો તે વિનય છે.

૧૨૯૭ પ્ર. જ અનાયત કોને કહે છે ?

ઉ. કુદેવ, કુગુરુ અને કુશાસ્ત્ર અને તે દરેકનું સેવન કરનારા એ, ધર્મનાં આયતન એટલે સ્થાન નથી તેથી, અનાયતન છે.

૧. કુદેવ છે તે અનાયતન છે

૨. લોલુપી, પરિગ્રહમાં આસક્ત, વેષધારી ગુરુ નથી. ધર્મ રહિત છે તેથી અનાયતન છે.

૩. રાગ દ્વેષાદિ વધારનાર, એકાંત પ્રવૃષ્ણા કરનાર શાસ્ત્ર છે તે કુશાસ્ત્ર છે તેથી અનાયતન છે.

૪. દેવ, દેવી, ક્ષેત્રપાળ આદિ દેવોને વંદન કરનારા અનાયતન છે.

૫. કુગુરુને સેવનારા ધર્મથી રહિત અનાયતન છે.

૬. મિથ્યા શાસ્ત્રને ભણનારા એકાંતી અનાયતન છે.

૧૨૯૮ પ્ર. અનાયતન અને મૂઢતામાં શું ભેદ છે ?

ઉ. અનાયતનમાં તો કુદેવ વગેરેની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે, પણ મૂઢતામાં તો તેમની સેવા, પૂજા અને વિનય કરવામાં આવે છે.

૧૨૯૯ પ્ર. સાત પ્રકારના ભય કહ્યા છે તે કયા ?

ઉ. જુઓ પ્રશ્ન-૮૫૨.

૧૩૦૦ પ્ર. આઠ પ્રકારના મદ વર્ણવો.

ચૈતન્યનું સ્મરણ સાચા સંપદા છે,
તેનું વિસ્મરણ મોટી વિપદા છે.

ઉ. ૧. જ્ઞતિમદ, ૨. ઐશ્વર્યમદ, ૩. કૃણમદ, ૪. રૂપમદ, ૫. શાસ્ત્રજ્ઞાનમદ, ૬. તપમદ, ૭. બળમદ અને વિજ્ઞાનમદ.

વિજ્ઞાન એટલે અનેક પ્રકારની કળાકૃશળતા, હસ્તકળા, વચનકળા વગેરે તે કુજ્ઞાન છે. જ્ઞતિ, કૃણ, ધર્મ, ઐશ્વર્ય, રૂપ વિજ્ઞાન આદિ કર્મને આધીન છે એમ જાણી; તેનો ગર્વ છોડો.

૧૩૦૧. પ્ર. સમ્યક્દષ્ટિ જીવમાં કયા દોષોનો અભાવ હોય છે ?

ઉ. સમ્યક્દષ્ટિ જીવમાં પચ્ચીસ દોષોનો અભાવ હોય છે. તે પચ્ચીસ દોષો આ રીતે, આઠ શંકા આદિ દોષ (જુઓ પ્રશ્ન-૧૨૬૩), ત્રણ મૂઢતા, છ અનાયતન અને આઠ મદ મળી (૮ + ૩ + ૬ + ૮ = ૨૫) દોષ રહિત હોય છે.

૧૩૦૨. પ્ર. સમ્યક્ત્વની અંદર ખીજાં આઠ લક્ષણો પ્રગટ થાય છે તે કયાં ?

- ઉ. ૧. સંવેગ : તે ધર્મના પ્રેમમાં રંગાયેલા હોય છે.
 ૨. નિર્વેદ : સંસાર અસાર છે, શરીર અપવિત્ર છે, ભોગ અનુષ્ઠિતકારી અને વિનાશી છે એવી ભાવના જાગૃત હોય છે.
 ૩. નિન્દા : પોતાના દોષોની નિન્દા.
 ૪. ગર્હા : સમ્યક્ત્વની પોતાના મુખથી પોતાની પ્રશંસા કરતા નથી. પોતાના મનમાં પણ પોતાની નિન્દા કરતા રહે છે તથા ખીજાઓની આગળ પોતાની નિન્દા કરે છે. જો કોઈ તેમના ધર્માચરણની પ્રશંસા કરે તો પોતાની ખામી સામી આગળ કરે છે. ધર્મ કરવામાં અહંકાર કરતા નથી.
 ૫. ઉપશમ : આત્મામાં પરમશાંત ભાવે રહે છે, તે અંતરથી શીતળ રહે છે. કોઈ પર દ્વેષ કરતા નથી.
 ૬. લક્ષિત : શાસ્ત્ર અભ્યાસ કરે છે. ધર્મગુરુ, ધર્માત્માઓનો યથાયોગ્ય વિનય કરે છે.
 ૭. વાત્સલ્ય : ધર્માત્માઓને અથવા ધર્મમાર્ગમાં કોઈ આપત્તિ આવે તો તેને દૂર કરવાનો મન-વચન-કાયાથી અથવા ધનથી, અધિકારથી કે બળથી જેમ અને તેમ પ્રયત્ન કરે છે.

કાગળ ઉપર ચીતરેલા દીવા ખંડને બાળે નહીં,
 તેમ એકલા શાસ્ત્રના જ્ઞાને સંસાર બળે નહીં.

૮. અનુકંપા : ખીજનું દુઃખ પોતાનું સમજી તેને દૂર કરવા
યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરે છે.

સમ્યક્ત્વી જીવ પોતાના વર્તનથી જગત આખાને પ્રિય
બની જાય છે. સંતોષી રહે છે. અન્યાયથી ધન કમાવું પાપ
સમજે છે. એવાં કર્મો બાંધતો નથી કે તે જીવનારકી અથવા
તિર્થંચ થઈ શકે.

૧૩૦૩. પ્ર. પં. બનારસીદાસજીએ સમ્યક્દષ્ટિ જ્ઞાને કહ્યો છે ?

ઉ. પં બનારસીદાસજીની ચારસો વર્ષ પૂર્વે રચિત પરમાર્થવચનિકામાં
સમ્યક્દષ્ટિ જ્ઞાણ છે તે કહે છે. સંશય, વિમોહ અને વિભ્રમ આ
ત્રણ ભાવો જેનામાં નથી, તે સમ્યક્દષ્ટિ છે. સંશય, વિમોહ,
વિભ્રમ શું છે ? તેનું સ્વરૂપ દર્શાવતી બતાવે છે. કોઈ ચાર
પુરુષો બિલા હતા. ત્યાં કોઈએ આવીને તેમને છીપલાનો ટૂકડો
બતાવ્યો; અને પૂછ્યું કે આ છીપ છે કે ચાંદી ? સંશયવાન
પુરુષે કહ્યું કે આ છીપ છે કે ચાંદી તેની મને સમજ પડતી
નથી. વિમોહવાન પુરુષ બોલ્યો કે છીપ જ્ઞાને અને ચાંદી જ્ઞાને
કહેવાય તેની મને અખર નથી. વિભ્રમવાન પુરુષ બોલ્યો કે આ
તો પ્રત્યક્ષ ચાંદી જ છે તેને છીપ જ્ઞાણ કહેશે ? ચોથા પુરુષે કહ્યું
કે આ તો ચોક્કસ છીપ જ છે, તેમાં કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. તેવી
રીતે દેહ અને આત્મા વચ્ચે આ સંવાદ બિતારતાં સંશયવાન
પુરુષ કહે છે દેહ જ આત્મા હશે; અથવા દેહથી ભિન્ન આત્મા
હશે ? આત્મા દેહની ક્રિયાનો કર્તા હશે કે અકર્તા ? પુણ્યથી ધર્મ
થતો હશે કે નહિ ? વિમોહવાન પુરુષ કહે છે કે સ્વભાવ શું ?
પરભાવ શું ? બંધ માર્ગ શું ? મોક્ષમાર્ગ શું ? તે બધુંતો જ
નથી. વિભ્રમ યુક્તિવાળો દઢતાથી બોલશે કે શુભરાગાદિ જ
મોક્ષમાર્ગ છે. બ્યારે ધર્મી (સમ્યક્દષ્ટિ) જીવ નિઃશંક બાણે છે
કે સ્વ-પર તથા સ્વભાવ-પરભાવ સ્પષ્ટ ભિન્ન છે.

રાત્રિ ગુમાવી સુવતાં, દિવસ ગુમાવ્યો ખાય;
હીરા જેવો મનુષ્ય ભવ, કોડી બદલે ભાય.

૧૩૦૪ પ્ર. સમ્યક્દષ્ટિને કર્મક્રમ ભોગવતાં નિર્જરા થાય ?

ઉ. સમ્યક્દષ્ટિ અંતરંગમાં એવા વૈરાગી હોય છે કે કર્મનું ક્રમ ભોગવતાં છતાં પણ કર્મની નિર્જરા કરી દે છે, તથા કાં તો તેમને બંધ થતો નથી અને કષાયને અનુસાર કદાચિત બંધ થાય તો તે બગાડ કરવાવાળો, સંસારમાં ભ્રમણ કરાવવાવાળો થતો નથી. સમ્યક્ત્વનો અપૂર્વ મહિમા છે.

૧૩૦૫ પ્ર. શુભ-અશુભમાં ઉપયોગ વર્તતો હોય ત્યારે સમ્યક્ત્વનું અસ્તિત્વ કઈ રીતે હોય ?

ઉ. સમકિત એ કાંઈ ઉપયોગ નથી. સમકિત એ તો પ્રતીતિ છે. શુભાશુભમાં ઉપયોગ વર્તતો હોય ત્યારે પણ શુદ્ધાત્માનું અંતરંગ શ્રદ્ધાન તો ધર્મીને એવું ને એવું વર્તે છે. સ્વપરનું જે ભેદ વિજ્ઞાન થયું છે તે તો તે વખતે પણ વર્તી જ રહ્યું છે. જેમ ગુમાસ્તો શેકના કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે, નફા-નુકસાન થતાં હર્ષ-વિષાદ પણ પામે છે, છતાં અંતરમાં ભાન છે કે નફા-નુકસાનનો સ્વામી હું નથી.

જીવનાં પરિણામ ત્રણ પ્રકારનાં છે : શુદ્ધ, શુભ અને અશુભ. તેમાં મિથ્યાદષ્ટિને અશુભની મુખ્યતા ઘણી છે, કવચિત્ શુભ પણ તેને હોય છે, શુદ્ધ પરિણતિ તેને હોતી નથી. શુદ્ધ પરિણામની શરૂઆત સમ્યક્દર્શનપૂર્વક જ થાય છે. ચતુર્થાદિ ગુણસ્થાને શુભની મુખ્યતા કહી છે, ને સાથે અંશે શુદ્ધ પરિણતિ તો સદાય વર્તે છે. જોકે શુદ્ધ ઉપયોગ ક્યારેક ક્યારેક હોય છે, પણ શુદ્ધ પરિણતિ તો સદૈવ વર્તે છે. અને સાતમા ગુણસ્થાનથી માંડીને ઉપરના બધાં સ્થાને એકલો શુદ્ધ ઉપયોગ જ હોય છે. પરણતિમાં જેટલી શુદ્ધતા છે તેટલો જ ધર્મ છે, તેટલો જ મોક્ષ માર્ગ છે.

૧૩૦૬ પ્ર. સમ્યક્જ્ઞાનીને પણ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ તો હોય છે. આ કષાયો હોવા છતાં તે સમયે તેમનો વિવેક નાશ કેમ થતો નથી ?

વ્યવહાર ન માને તો તે નિશ્ચયભાસી છે અને જે વ્યવહારને ધર્મ માને તે વ્યવહારભાસી છે.

ઉ. જેમ કોઈ ભાષાનો વિકાન તોતડું (કાલું) બોલતા હોય તો તેને ભાષા સંબંધી જ્ઞાન બરાબર હોવા છતાં પણ તેનું તોતડાપણું ચાલુ રહેવા છતાં તેને ભાષા દેવી રીતે બોલવી બેઠેઈએ તેનું જ્ઞાન કયાંય ચાલી જતું નથી. તેવી રીતે જ્ઞાનીને ભેદ વિજ્ઞાન થયા પછી પુણ્ય-પાપ અને વિષય-ક્રધાયના ભાવ હોવા છતાં પણ અંદરનું ભેદ-જ્ઞાન નાશ થતું નથી.

૧૩૦૭ પ્ર. સમ્યગ્દર્શનનો મહિમા કહો.

ઉ. શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ આત્માનુભૂતિ જ છે. ત્રણ લોકમાં અને ત્રણ કાળમાં સમ્યગ્દર્શન જેવું બીજું કોઈ પ્રાણીઓને માટે કલ્યાણકારી નથી તેવી રીતે મિથ્યાદર્શનના જેવું બીજું કોઈ અહિતકારી નથી. એક તરફ સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થતો હોય અને બીજી બાજુ ત્રણ લોકનું રાજ્ય મળતું હોય તો પણ ત્રણ લોકના લાભ કરતાં સમ્યગ્દર્શનનો લાભ શ્રેષ્ઠ છે. આ સમ્યગ્દર્શન મહારત્ન છે. સર્વ લોકમાં અત્યંત શોભાયમાન છે. એને જ મોક્ષ પર્વ ત સુખ દેવામાં સમર્થ કહ્યું છે.

૧૩૦૮ પ્ર. સમ્યક્ત્વ જીવને શું કહે છે ?

ઉ. સમ્યક્ત્વ જીવને કહે છે કે મને પ્રહણુ કરવાથી પ્રહણુ કરનારની ઇચ્છા ન થાય તો પણ મારે તેને પરાણે મોક્ષે લઈ જવો પડે છે; માટે પ્રહણુ કરવા પહેલાં એ વિચાર કરવો કે મોક્ષે જવાની ઇચ્છા ફેરવવી હશે તો પણ કામ આવવાની નથી. મારે તેને મોક્ષે પહોંચાડવો એ મારી પ્રતિજ્ઞા છે.

૧૩૦૯ પ્ર. તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન, સ્વ-પરતું શ્રદ્ધાન, આત્મશ્રદ્ધાન અને દેવ-ગુરુ-ધર્મનું શ્રદ્ધાન એમ ચાર સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણો કહ્યાં છે તેમાં જીવ કયા લક્ષણને અંગીકાર કરે ?

ઉ. પ્રથમ દેવાદિકનું શ્રદ્ધાન કરવું. (સત્દેવ એટલે તીર્થંકર; જેમ કે સીમંધરસ્વામી, સત્ ગુરુ એટલે જ્ઞા સાતમા ગુણુસ્થાને ઝુઝતા પ્રત્યક્ષ મુનિ. જે આવા ગુરુ ન મળે તો તેના બદલે બીજા કોઈને ગુરુ માની ન બેસાય, નહિતર તે મુગુરુની માન્યતા થઈ એટલે મિથ્યાત્વ થયું. (જુઓ પ્રશ્ન-૧૨૫૯ થી ૧૨૬૨), અને સત્ ધર્મ એટલે જૈન

આત્મામાં એકાકાર થવું, વીંટાઈ જવું એનું નામ વ્રત છે.

ધર્મ, અને તે પણ શાસ્ત્રોક્ત હોય તે જ ધર્મ, સંપ્રદાયના આગ્રહ પ્રમાણે નહીં. પછી જિનમતમાં કહેલાં જીવાદિ તત્ત્વોનો વિચાર કરવો. પછી સ્વ-પરતું લિન્નપણું જેથી ભાસે તેવા વિચારો કર્યાં કરવા. કારણ કે-એ અભ્યાસથી ભેદવિજ્ઞાન થાય છે, ત્યાર પછી એક સ્વમાં સ્વપણું માનવા અર્થે સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો કરવો કારણ કે એ અભ્યાસથી આત્માનુભવની પ્રાપ્તિ થાય છે.

- ૧૩૧૦ પ્ર. ઉપરના ચાર લક્ષણોમાંથી સમ્યક્ત્વનું મુખ્ય લક્ષણ કયું છે ?
- ઉ. તત્ત્વશ્રદ્ધાન લક્ષણ મુખ્ય છે. તત્ત્વશ્રદ્ધાન લક્ષણમાં અન્ય લક્ષણો ગર્ભિત છે, અને તે તુરંત જુદ્ધિમાનને પણ ભાસે છે. પણ અન્ય લક્ષણોમાં તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનનું ગર્ભિતપણું છે તે વિશેષ જુદ્ધિવાન હોય તેને જ ભાસે છે.
- ૧૩૧૧ પ્ર. જે જીવ વસ્તુસ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ણય કરતો નથી તો તેની સ્થિતિ કેવી થાય છે ?
- ઉ. પરદ્રવ્યના કર્તૃત્વની ઇચ્છાથી તેનું ચિત્ત સદા આકુલિત બની રહે છે તથા પરદ્રવ્યમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટ જુદ્ધિથી તેમાં રાગ-દ્વેષના કારણથી તેનું ચિત્ત સદા ક્લુષિત બની રહે છે. જેનું ચિત્ત ડામાડોળ તથા ક્લુષિત થઈ પરદ્રવ્યમાં જ ભટક્યા કરતું હોય, તેને સ્વદ્રવ્ય (પોતાના આત્મા)માં સ્થિરતા રૂપ ચારિત્ર ક્યાંથી થઈ શકે ? ન જ થઈ શકે.
- ૧૩૧૨ પ્ર. કેટલોક અભ્યાસ કરવો કે જેથી સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત થઈ શકે ?
- ઉ. અગિયાર અંગોનું જ્ઞાન થઈ જ્ય એટલી રાગની મંદતા અભવ્ય જીવને પણ હોઈ શકે છે. અગિયાર અંગોના જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ વગર અભ્યાસે જ થઈ જાય, વિભંગ જ્ઞાન પણ થાય, અને સાત દ્વીપ સમુદ્રોને પ્રત્યક્ષ જુએ, તો પણ આ બધું જ્ઞાન સમ્યક્દર્શનનું કારણ નથી.
- ૧૩૧૩ પ્ર. જે અગિયાર અંગવાળાને પણ સમ્યક્દર્શન નથી થતું તો આત્માની રુચિ વગર આટલું બધું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે ?

સાધુ બનવું સરળ છે, પણ સાધુ થવું મુશ્કેલ છે.

ઉ. જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ થવો તે મંદ કષાયનું કાર્ય છે. આત્માની રુચિનું કાર્ય નથી. જેને આત્માની યથાર્થ રુચિ હોય છે તેને અલ્પ જ્ઞાન હોય તો પણ રુચિના બળ ઉપર સમ્યક્દર્શન થાય છે. સમ્યક્-દર્શનના માટે જ્ઞાનના ક્ષયોપશમની આવશ્યકતા નથી. પણ આત્મ રુચિની આવશ્યકતા છે. શિવભૂતિ મુનિ થઈ ગયા જેને “મા રૂષ, મા તુષ” એમ બે શબ્દો પણ યાદ ન રહ્યા. ગુરુએ તેમને કહ્યું કે મા રૂષ મા તુષ-કોઈથી દ્વેષ કરીશ નહિ, કોઈથી રાગ કરીશ નહિ પણ તે યાદ ન રહ્યા. એક બાઈ અડદની દાળને ફેતરાથી છૂટી પાડતી હતી, તેને બીજી બાઈએ પૂછ્યું કે બેન, શું કરો છો? ત્યારે તેણીએ કહ્યું કે તુષ માષ ભિન્ન કરું છું, આવું બ્યાં મુનિરાજે સાંભળ્યું ત્યાં રાગનો વિકલ્પ એ ફેતરાં છે તેનાથી મારો નાથ અડદની સરેદ દાળ જેવો ઊજળો, ચોખ્ખો શુદ્ધ પડ્યો છે. એમાં ધ્યાન લાગ્યું ને મુનિરાજને અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાન થઈ ગયું. જેને “મા રૂષ મા તુષ” એવા બે શબ્દો પણ યાદ ન રહ્યા તેણે કેવળજ્ઞાન પ્રગટાવ્યું. માટે શબ્દો યાદ રહે તે જ્ઞાની છે-એમ નથી. એની પર્યાય બ્યાં સ્વાભાવિક અંદરમાં જાય છે ત્યારે તેને આત્માનું જ્ઞાન થાય છે. આત્માને પ્રહણુ કરે ત્યારે જ્ઞાન થાય.

૧૩૧૪ પ્ર. શરીરથી આત્મા જુદો છે તે તો જાણીએ છીએ, પણ સમ્યક્દર્શન થતું નથી તેનું કારણ શું ?

ઉ. પોપટ બોલે પણ એને જ્ઞાન નથી. શરીરથી આત્મા જુદો છે એવું સાંભળવા છતાં અને બોલવા છતાં પણ બ્યાં સુધી તે બંનેના ભિન્નત્વનો અભ્યાસ દઢ થતો નથી ત્યાં સુધી દેહથી મમતા મુકાતી નથી; મુક્તિ થતી નથી. “શરીરથી આત્મા ભિન્ન છે” તે વાક્યમાં શરીરના અર્થમાં સંસારના સર્વ પદાર્થો અને તેના પર્યાયો સમાઈ જાય છે અને તે વાક્યના સંપૂર્ણ સમજણની પ્રતીતિ લક્ષ અને અનુભવ હાલતાં, ઊઠતાં, બેસતાં, ખાતાં, પીતાં, જાગતાં, ઊઘતાં, ભાન-અભાનમાં, પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિમાં, દરેકે દરેક સ્થિતિમાં,

આનંદ સ્વરૂપ આત્માના ભાન વિના વ્રત,
જપ ને તપ એ બધું “વર વિનાની જાન” જેવું છે.

૧૩૧૫ પ્ર. સમયે સમયે હોય તો તે સમ્યક્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર કહેવાય. સમ્યક્દષ્ટિ સ્વર્ગથી આવી માતાના પેટમાં નવ મહિના રહે તે દરમિયાન તેને નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ અથવા આત્માનો અનુભવ થાય કે નહિ ?

ઉ. આ વાત ધ્યાનમાં આવે છે પણ તે માટે શાસ્ત્રનો કોઈ આધાર મળતો નથી.

૧૩૧૬ પ્ર. સમકિત થયું છે કે નહીં તેની જાણ થાય નહીં, તે શું સત્ય છે ?

ઉ. લોક કહે છે કે સમકિત છે કે નહિ તે કેવળજ્ઞાની જાણે; પણ પોતે આત્મા છે તે કેમ ન જાણે ? કાંઈ આત્મા ગામ ગયો નથી; અર્થાત્ સમકિત થયું છે તે આત્મા પોતે જાણે. આત્મામાંથી, માંહીથી કર્મ જઈ જઈ થયાં હોય તેની પોતાને ખબર કેમ ન પડે ? અર્થાત્ ખબર પડે જ. સમકિતની દશા છાની રહે નહિ. કલિપત સમકિત માને તે પિત્તળની હીરાકંડીને સોનાની હીરાકંડી માને તેની પેટે.

સમકિત થયું હોય તો દેહાત્મબુદ્ધિ મટે; દેહને વિષે રોગ આવ્યે જેનામાં આકુળ-વ્યાકુળતા માલૂમ પડે તે મિથ્યાદષ્ટિ જાણવા.

સમ્યક્ત્વ સર્વને જણાય એમ પણ નહિ, તેમ કોઈને પણ ન જણાય એમ પણ નહિ. વિચારવાનને તે જણાય છે.

શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્થા સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણો છે.

૧૩૧૭ પ્ર. સમકિત થયું છે કે નહિ તે કેમ કરી જાણી શકાય ?

ઉ. સમ્યક્ત્વના પ્રગટવાના સમયે સ્વભાવદશા થાય છે. તે સમયે અપૂર્વ અતિન્દ્રિય આનંદનો લાભ થાય છે. સમ્યક્દર્શનનો અપૂર્વ મહિમા છે. સમ્યક્દષ્ટિની અંદર નિયમથી આત્મજ્ઞાન તથા વૈરાગ્યની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કોઈ પદાર્થ ખાવાથી તેનું ફળ આપે છે, તેમ જ સમકિત આવ્યે, પ્રાંતિ મટ્યે તેનું ફળ પોતે જાણે. સમકિતની દશા છાની રહે નહિ.

થોડુંક દેહું, નાનો ઘાવ, જરા જેટલી આગ, અને નહિ જેવો કષાય-આ ચારેયનો તમારે વિશ્વાસ ન કરવો જોઈ એ.

- ૧૩૧૮ પ્ર. સમ્યક્દર્શન થતાં પહેલાં કયા પ્રકારના વિચારો હોય છે કે જેનો અભાવ કરીને સમ્યક્દર્શન થાય છે ?
- ઉ. કયા પ્રકારના વિચાર ચાલતા હોય છે તેનો કોઈ નિયમ નથી. તત્વનો કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર હોઈ શકે છે જેનો અભાવ કરીને સમ્યક્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે.
- ૧૩૧૯ પ્ર. સમકિત વિનાના ચારિત્રની કોઈ કિંમત નથી તેમ કેમ કહે છે ?
- ઉ. સમકિત વિનાના ચારિત્રથી સકામ નિર્ગર થતી નથી. તેથી સમકિત વિનાની કરણી એકઠા વિનાનાં મીડાં જેવી નિરર્થક કહી છે.
- ૧૩૨૦ પ્ર. સમ્યક્દર્શન જ્ઞાન બંને સાથે થવા છતાં જ્ઞાનની જુદી આરાધના કરવાનું કેમ કહ્યું છે ?
- ઉ. કેમ કે હજી કેવળજ્ઞાન સાધવાનું બાકી છે તેથી. (જુઓ પ્રશ્ન-૧૫૮૯ થી ૧૫૯૧)
- ૧૩૨૧ પ્ર. દર્શનની આરાધના ક્યારે પૂરી થાય ?
- ઉ. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય ત્યારે.
- ૧૩૨૨ પ્ર. જ્ઞાનની આરાધના ક્યારે પૂરી થાય ?
- ઉ. કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે.
- ૧૩૨૩ પ્ર. ચોથા ગુણુસ્થાને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થયા પછી ઉપરના ગુણુસ્થાને તેની શુદ્ધતા વધે ?
- ઉ. ના; ક્ષાયિકભાવમાં વૃદ્ધિ કે હાનિ હોતી નથી.
- ૧૩૨૪ પ્ર. ચોથા ગુણુસ્થાનવાળા ક્ષાયિક સમ્યક્દષ્ટિની, પ્રતીત તો સિદ્ધ ભગવાન જેવી હોય, પણ ઉપશમ સમ્યક્દષ્ટિની પ્રતીત પણ શું સિદ્ધ ભગવાન જેવી છે ?
- ઉ. હા; ઉપશમ સમકિતની પ્રતીતમાં જે શુદ્ધાત્મા આવ્યો છે તે પણ જેવો સિદ્ધાત્માની પ્રતીતમાં આવ્યો છે તેવો જ છે. શુદ્ધાત્માની પ્રતીત તો ત્રણે સમકિતીની સરખી જ છે. એમાં કોઈ ફેર નથી. અમૃતાચાર્યે તત્ત્વાર્થસારમાં સમ્યક્દષ્ટિને “ઈષત્સિદ્ધ” કહ્યા છે. દષ્ટિમાં સિદ્ધ જેવો સંપૂર્ણ આત્મા ખ્યાલમાં આવી ગયો હોવાથી સિદ્ધ.

ક્રોધ પ્રીતિનો, માન વિનયનો, માયા કૈત્રીનો અને લોભ તમામનો નાશ કરે છે.

- કહ્યા છે તથા ચારિત્રની અપૂર્ણતા હોવાથી “ઈષત” અર્થાત્ કથંચિત્ સિદ્ધ કહ્યા છે, એટલે કે સિદ્ધ ભગવાનથી થોડા જ ન્યૂન છે. સમ્યગ્દષ્ટિ ચાંડાળને પણ દેવ સમાન ગણ્યા છે.
- ૧૩૨૫ પ્ર. ચારે ગતિમાં સમ્યક્દષ્ટિને આત્મપ્રતીતિ સરખી હોય ?
- ઉ. જીવ ચારે ગતિમાં સમ્યક્દર્શન પામી શકે છે. ચારમાંથી કોઈ પણ ગતિમાં સમ્યગ્દષ્ટિ હો, તે બધા સમ્યગ્દષ્ટિની આત્મપ્રતીતિ તો સમાન જ છે. સમ્યક્ત્વનો અતીન્દ્રિય આનંદ પણ સરખો છે.
- ૧૩૨૬ પ્ર. તિર્થંચને જ્ઞાન અદ્ય હોવા છતાં આત્મા પક્કડમાં આવી જાય છે અને અમે આટલી મહેનત કરવા છતાં આત્મા પક્કડમાં કેમ આવતો નથી ?
- ઉ. જ્ઞાનમાં આત્માનું જેટલું વજન આવવું જેઈએ તેટલું આવવું નથી, સ્વરૂપપ્રારિતનું જેટલું જેર આવવું જેઈએ તેટલું આવવું નથી, જેટલો જે પ્રકારે રાગ છૂટવો જેઈએ તે છૂટતો નથી, તેથી કાર્ય થતું નથી એટલે કે આત્મા પક્કડમાં આવતો નથી.
- ૧૩૨૭ પ્ર. સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવક શું વંદનીય છે ?
- ઉ. શ્રી પદ્મનન્દીસ્વામી કહે છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવક (પાંચમા ગુણ-સ્થાનવર્તી) પણ પૂજ્ય છે, ભક્તિ કરવાને લાયક છે, પ્રશંસાને યોગ્ય છે. વૈયાકૃત્યના દશ સ્થાનકો છે તેમાં સમક્રિતની પણ ગણુના થાય છે. પુરાણોમાં તો એવા પ્રસંગ આવે છે કે પોતાને જેના થકી સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તેવા શ્રાવક અને અન્ય મુનિ બંને બાજુ બાજુમાં બેઠા હોય, તો સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કરીને દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ, ત્યાં આવીને પ્રથમ પેલા શ્રાવકને વંદન કરીને તેનો ઉપકાર માને છે. આવી રીતે સમ્યક્દર્શનની મહિમા સર્વ જિનશાસ્ત્રોમાં ગાઈ છે.
- ૧૩૨૮ પ્ર. સમ્યક્દર્શન થતાં શું થયું ?
- ઉ. ચૈતન્યના અનંતગુણનો ભંડાર ખૂલ્યો; મોક્ષિનાં કિરણ પ્રગટયાં, અતીન્દ્રિય સુખનો સાગર ઊછળ્યો. અહીં, આત્માના સ્વસંવેદન

જેણે મિથ્યાત્વ છોડ્યું નથી એણે કાંઈ છોડ્યું નથી,
જેણે મિથ્યાત્વ છોડ્યું એણે બધું છોડ્યું; આખી દુનિયા છોડી

પ્રત્યક્ષિનું કોઈ અપાર સામર્થ્ય છે; સ્વસંવેદનથી અંતરમાં ચૈતન્યરસ યાજ્ઞ પછી ચિત્ત બીજે ક્યાંય લાગે નહીં, ચૈતન્યરસ પાસે આપું જગત નીરસ લાગે છે.

બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માને અનુભવનારો સમ્યગ્દષ્ટિ ચક્રવર્તી છે ખંડના રાજ્યમાં પડયો હોય, તેને માટે ભોજનના બત્રીસ ક્વળ (કોળિયા) થાય, જેનો એક ક્વળ ૯૬ કરોડ પાયદળ પાયન ન કરી શકે એવી ભંચી ભંચી કરોડો રૂપિયાની રત્નોની ભસ્મ નાખીને ભોજન બનાવવામાં આવે તેવા બત્રીસ ક્વળ ચક્રવર્તી લે છતાં કહે કે (તે જમતો નથી, તેને તેમાં રસ આનંદ આવતો નથી પણ), સમકિત આત્માના આનંદના ભોજન કરે છે, (તેમાં તેને વધુ રસ-આનંદ આવે છે), આનંદામૃત નિત્યસોજ તેને કહેવાય છે. આવા બ્રહ્મસ્વરૂપ આનંદામૃત આત્માનું અસાનીને મહાત્મ્ય આવણું નથી.

૧૩૨૯ પ્ર. ચોથા ગુણુસ્થાને અને કેવળીને કયું સમકિત હોય ?

ઉ. તીર્થંકરાદિને ગૃહસ્થાશ્રમમાં વર્તતા છતાં “ગાઠ” અને “અવગાઠ” સમ્યક્ત્વ હોય છે. “ગાઠ” અથવા “અવગાઠ” એક જ કહેવાય. ચોથે ગુણુસ્થાનકે “ગાઠ” અથવા “અવગાઠ” સમ્યક્ત્વ હોય છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અથવા ગાઠ-અવગાઠ સમ્યક્ત્વ એકસરખું છે. કેવળીને “પરમાવગાઠ” સમ્યક્ત્વ હોય છે.

૧૩૩૦ પ્ર. “સાસ્વાદન સમકિત” એટલે શું ?

ઉ. “સાસ્વાદન સમકિત” એટલે વમી ગયેલું સમકિત, અર્થાત્ જે પરીક્ષા થયેલી તેને આવરણ આવી જાય તો પણ મિથ્યાત્વ અને સમકિતની કિંમત તેને જુદી ને જુદી લાગે.

૧૩૩૧ પ્ર. વેદક સમ્યક્ત્વ કોને કહે છે ?

ઉ. ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વને વેદક સમ્યક્ત્વ પણ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ

જેને માથે જન્મ-મરણની ડાંગો તોળાઈ રહી છે અને તે સંયોગમાં રાજીયો માની રહ્યો છે તે પાગલ છે.

ક્ષયોપશમમાંથી ક્ષાયિક થવાના સંધિના વખતનું જે સમ્યક્ત્વ તે વાસ્તવિક રીતે વેદક સમ્યક્ત્વ છે.

- ૧૩૩૨ પ્ર. નિસર્ગજ અને અધિગમજ સમ્યક્ત્વ કયા પ્રકારથી કહેવામાં આવે છે ?
- ઉ. બાહ્ય ઉપદેશ આદિ કારણો સાક્ષાત્ ન મળે છતાં પહેલાંનાં સંસ્કારની મુખ્યતાથી જે પ્રગટે છે તે નિસર્ગજ સમ્યગ્દર્શન છે અને સદ્ગુરુના સાક્ષાત્ ઉપદેશ, કેવળીના દર્શન આદિ બાહ્ય કારણ પામીને જે ઉત્પન્ન થાય છે તે અધિગમજ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે.

જહાં રામ તહાં કામ નહિ, કામ નહિ તહાં રામ;
તુલસી દાનોં ના રહે, રવિ રજની એકઠામ.

જીવ-આત્મા

૧૩૩૩ પ્ર. આત્મા શું છે ?

ઉ. આત્મા એક સ્વરૂપે ત્રિકાળ સ્થિતિ કરી શકે એવા નિત્ય પદાર્થ છે. તે કોઈ પણ સંયોગથી બની શકે નહિ. જેને જ્ઞાતી પુરુષો મુખ્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ લક્ષણવાળો કહે છે, તે ચેતન પદાર્થ છે. તે દેહથી ભિન્ન છે. સહજ પરમાત્મતત્ત્વ અનધ છે. અધ = પાપ; અને પાપથી રહિત તે અનધ.

૧૩૩૪ પ્ર. આત્મા કાંઈ કરે છે ?

ઉ. આત્મા જ્ઞાતા, દષ્ટા છે, તે જુએ છે અને જાણે છે. પરમાર્થથી સ્વભાવપરિણુતિએ નિજ સ્વરૂપનો કર્તા છે. અનુપચારિત (અનુભવમાં આવવા યોગ્ય વિશેષ સંબંધસહિત) વ્યવહારથી તે આત્મા પ્રવ્યક્તર્મનો કર્તા છે. ઉપચારથી ઘર, નગર આદિનો કર્તા છે, અજ્ઞાનદશામાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ આદિ પ્રકૃતિનો કર્તા છે, અને તે ઉદયકર્મોના ભોક્તા પણ છે.

૧૩૩૫ પ્ર. આત્માનો ચૈતન્ય ગુણ એટલે શું અને તે કશું કરે ?

ઉ. ચૈતન્યનો ગુણ એટલે દર્શન અને જ્ઞાન ગુણ, તેથી આત્મા ઈન્દ્રિયો વિના બધું જુએ અને જાણે.

૧૩૩૬ પ્ર. આત્મા માત્ર જાણનાર જ છે તો આમાં કાંઈ કરવાનું જ નથી ?

ઉ. આમાં તો પાર વિનાનું કરવાનું છે. દેહ આદિ પરદ્રવ્યો તરફ જે લક્ષ જાય છે તે લક્ષને જાણનાર એવા આત્માને જાણવામાં

વાળવાનું છે. આત્માને જાણવામાં તેા અનંત પુરુષાર્થ આવે છે. તું વિશ્વાસ લાવ-કે મારા સ્વભાવના આનંદ આગળ બધી પ્રતિકૂળતા અને આખી દુનિયા ભૂલાઈ જાય એવી અદ્ભૂત પર્યાયમાં પરમાત્મા પ્રગટ થઈ જશે. (આ કરવાનું કાંઈ એાછું છે ?) (જુઓ પ્રશ્ન-૧૫૨૩).

- ૧૩૩૭ પ્ર. શરીરાદિની ક્રિયા આત્માના ચેતન ગુણાદિથી થાય છે ?
- ઉ. ના. હું શરીરને ચલાવી શકું, કાર્ય કરી શકું, તે ઘેર અજ્ઞાન છે. આત્મા એક તણખલાના બે ટુકડા કરવા પણ અશક્તિમાન છે. આત્મા જ્ઞાતિક સ્વભાવરૂપ છે. (જુઓ પ્રશ્ન-૧૪૮૫).
- ૧૩૩૮ પ્ર. પરંતુ આત્માની ઇચ્છાનુસાર જ શરીરમાં હલનચલનાદિ ક્રિયા થાય છે ને ?
- ઉ. ના. શરીરના રજકણોની અવસ્થા શરીરના કારણે જ થાય છે. શ્વાસ ચઢવો, કંક નીકળવો, પરસેવો નીકળવો, આંખની પાંપણોનું હલનચલન વગેરે ક્રિયાઓનો કર્તા શરીર જ છે. બાળપણ, મુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે શરીરની અવસ્થાઓ છે. દાંતોનું પડવું, આંખોમાં આંખપ, બહેરાપણું વગેરે પરિવર્તન આત્માની ઇચ્છા વિના જ શરીરની યોગ્યતાથી સ્વયં થાય છે. જો આત્માની ઇચ્છાથી જ શરીરનું પરિણમન થતું હોત તો કાંઈને પણ વૃદ્ધાવસ્થા ન આવતી જોઈએ, પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થા ન ઇચ્છવા છતાં પણ આવ્યા વિના રહેતી નથી.
- ૧૩૩૯ પ્ર. તેા પછી પદાર્થની ગતિ શાના આધારે થાય છે ?
- ઉ. જીવ અને પુદ્ગલમાં ક્રિયાવર્તી શક્તિ નામે વિશેષ ગુણ છે. તેના કારણે જીવ અને પુદ્ગલને પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર કદી ગતિરૂપ અને કદી સ્થિરતારૂપ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.
- ૧૩૪૦ પ્ર. મોટર પેટ્રોલથી ચાલે છે કે ડ્રાઈવર તેને ચલાવે છે ?
- ઉ. મોટર પેટ્રોલ કે ડ્રાઈવરથી ચાલતી નથી, પણ મોટરના દરેક

અખદ્ભૂત, અનન્ય જે અવિશેષ દેખે આત્માને તે દ્રવ્ય તેમજ લાવ જિનશાસન સકલ દેખે ખરે.

પરમાણુમાં ક્રિયાવર્તી શક્તિ છે. તેના ક્ષણિક ઉપાદાનની યોગ્યતાથી જ તે ચાલે છે. અન્ય તો નિમિત્ત માત્ર છે.

૧૩૪૧ પ્ર. જો જીવ શરીરને ચલાવી દેતો નથી તો પક્ષી મડદું કેમ ચાલતું નથી ?

ઉ. મડદું એ પુદ્ગલ દ્રવ્યના અનેક સ્કંધોનો પિંડ છે. તેના દરેક પરમાણુમાં ક્રિયાવર્તી શક્તિ છે, તેથી તેની યોગ્યતાનુસાર ગતિ. અર્થાત્ ક્ષેત્રાન્તર પર્યાય થાય છે, અને સ્થિર રહેવારૂપ પર્યાય થાય છે, માટે મડદાના પરમાણુઓની તે વખતની પોતાની યોગ્યતાના કારણે સ્થિરતારૂપ પર્યાય થાય છે, તેથી મડદું ચાલતું નથી. જ્યારે મડદાને ધર બહાર જતું જોવામાં આવે છે ત્યારે તેનું જીવું તેની ક્રિયાવર્તી શક્તિના કારણે છે; માણસો તો નિમિત્તમાત્ર છે. અને જીવ હોય ત્યારે પણ હાથ-પગ ચાલે છે તે શરીરના કારણે જ ચાલે છે.

૧૩૪૨ પ્ર. ધરતીકંપ, સમુદ્રમાં થતાં ભરતી-ઓટ, જ્વાલામુખી પર્વતનું ફાટવું, લાવારસનું વહેવું, તેનું ખરું કારણ શું ?

ઉ. તે અર્ધાં પુદ્ગલ દ્રવ્યના સ્કંધરૂપ પર્યાયો છે, અને તે તે દ્રવ્યોના દ્રવ્યત્વ ગુણુ અને ક્રિયાવર્તી શક્તિના કારણે તે અવસ્થાઓ થાય છે.

૧૩૪૩ પ્ર. રેલગાડી વરાળથી ચાલે છે તે બરાબર છે ?

ઉ. ના; તેના ચાલવામાં તેની ક્રિયાવર્તી શક્તિનું ક્ષેત્રાન્તરરૂપ પરિણમન છે તે ખરું કારણ છે. વરાળ વગેરે તો નિમિત્તમાત્ર છે.

૧૩૪૪ પ્ર. ઝાડનું ફળ નીચે પડવું, તેમાં પૃથ્વીનું આકર્ષણ કારણ છે-એ સિદ્ધાંત બરાબર છે ?

૧૩૪૫ પ્ર. ના, તેના પરમાણુઓની ક્રિયાવર્તી શક્તિનું ગમનરૂપ પરિણમનના કારણે તે પડે છે. ફળના ડીંટાનું સડી જવું, પવનનું વાવું વગેરે નિમિત્ત માત્ર છે.

નોકર્મ-કર્મે 'હુ' હુમાં વળી 'કર્મ' ને નોકર્મ છે,
-એ બુદ્ધિ જ્યાં લગી જીવની, અજ્ઞાની ત્યાં લગી તે રહે.

- ૧૩૪૬ પ્ર. આત્માની ક્રિયા અથવા પ્રવર્તવું કાના થકી થાય ?
- ઉ. જ્ઞેમ આત્મામાં જ્ઞાન ગુણ અથવા સ્વભાવ છે તેથી તે જાણે છે. દર્શન ગુણથી દેખે છે તેમ વીર્યનું કામ પ્રવર્તવાનું થાય છે.
- ૧૩૪૭ પ્ર. “રુચિ અનુયાયી વીર્ય” એટલે શું ?
- ઉ. જ્ઞેને અંદરથી લગની લાગી હોય તેનું વીર્ય સ્વરૂપ (આત્મા) તરફ ઝૂક્યા વગર રહે નહીં. રુચિ જ્ઞે જ્ઞાયકત્વ (આત્મા)ની હોય તો વીર્ય ત્યાં ઝૂક્યા વગર રહે નહીં. જીવને જ્ઞેની આવશ્યકતા લાગે તેના માટે તે પુરુષાર્થ કર્યા વગર રહેતા નથી.
- ૧૩૪૮ પ્ર. આત્માનો વીર્ય ગુણ કેટલા પ્રકારે પ્રવર્તી શકે છે ?
- ઉ. વીર્ય બે પ્રકારે પ્રવર્તી શકે છે : (૧) અભિસંધિ (૨) અનભિસંધિ. અભિસંધિ એટલે આત્માની પ્રેરણાથી વીર્યનું પ્રવર્તવું થાય તે. અનઅભિસંધિ એટલે કષાયથી વીર્યનું પ્રવર્તવું થાય તે. દર્શનમોહને લીધે ભૂલ થવાથી એટલે ઔરનું તૌર જાણવાથી વીર્યની પ્રવૃત્તિ વિપરીતપણે થાય છે. જ્ઞે સમ્યક્પણે થાય તો સિદ્ધપર્યાય પામે.
- ૧૩૪૯ પ્ર. આત્માને વીર્ય ગુણ કહ્યો તે સાંસારિક ચલણમાં વીર્ય શબ્દ વાપરીએ છીએ તે જ અર્થ કે ખીન્ને ?
- ઉ. સાંસારિક ચલણમાં વીર્યનો અર્થ નપુંસકથી વિરુદ્ધભાસ બતાવવા, અથવા પુત્રાદિની ઉત્પત્તિના નિમિત્ત માટે વપરાય છે. આત્માના વીર્ય ગુણનો અર્થ એવો થતા નથી. તે આત્માનો ગુણ હોઈ વિશેષણ છે.
- ૧૩૫૦ પ્ર. આત્મા પોતાની વીર્ય શક્તિથી જે ક્રિયા કરે છે તે જ્ઞેવામાં આવે છે ?
- ઉ. આત્મા કોઈ પણ વખતે ક્રિયા વગરનો હોઈ શકતો નથી, જ્યાં સુધી યોગો છે ત્યાં સુધી ક્રિયા કરે છે. તે પોતાની વીર્ય શક્તિથી કરે છે. તે ક્રિયા જ્ઞેવામાં આવતી નથી, પણ પરિણામ ઉપરથી જાણવામાં આવે છે. ખાદેલો ખોરાક નિંદ્રામાં પચી જાય છે એમ સવારે ઊઠતાં જાણાય છે. નિંદ્રા સારી આવી હતી, ઇત્યાદિ બેલીએ છીએ તે થયેલી ક્રિયા સમજવાથી ખોલવામાં આવે છે.

વર્ણન કર્યું નગરી તણું નહિ થાય વર્ણન ભૂપતું,
કીધે શરીરગુણનો સ્તુતિ નાહ સ્તવન કેવળી ગુણતું.

૧૩૫૧ પ્ર. જીવ કેવો છે ?

ઉ. જીવ રસરહિત, રૂપરહિત, ગંધરહિત, અવ્યક્ત અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને ગોચર નથી એવો ચેતના જેનો ગુણુ છે એવો શબ્દરહિત, કોઈ ચિહ્નથી જેનું પ્રહણુ નથી એવો અને જેનો કોઈ આકાર કહેવાતો નથી એવો જાણુ.

૧૩૫૨ પ્ર. આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ હોવા ઉપરાંત તેમાં ખીજી શક્તિઓ છે ?

ઉ. આત્માના એક જ્ઞાનમાત્ર ભાવની અંદર અનંત શક્તિઓ રહેલી છે, તેમાંની ૪૭ શક્તિઓ 'સમયસાર' ગ્રંથમાં વર્ણવી છે.

૧૩૫૩ પ્ર. આત્મા અનંત ગુણોની ખાણુ અને અતિન્દ્રિય સુખનો સાગર છે, એવો વિશ્વાસ કેવી રીતે આવે ?

ઉ. જેની સાથે લગ્ન કર્યાં છે, તે કન્યાથી તદ્દન અજાણુ હોવા છતાં પણ એવી શંકા થતી નથી કે તે અહિત કરશે, મારી નાખશે. ત્યાં વિષય ભોગોમાં રુચિ હોવાથી એવી આશંકા થતી નથી અને તેના ઉપર પાકો વિશ્વાસ થઈ જાય છે કે સ્ત્રી કદી પણ અહિત કરી શકતી નથી. તેવી રીતે જેને આત્માની રુચિ થઈ ગઈ છે તેને આત્માનો એવો વિશ્વાસ આવી જાય છે કે પછી કદી પણ તે વિશ્વાસ તૂટતો નથી. જેવો પૂર્ણાનંદના નાથને અંતર્મુખ થઈને જોયો અને તેની ભેટ થઈ કે તે જ ક્ષણે તેનો પાકો વિશ્વાસ થઈ જાય છે અને અતિન્દ્રિય આનંદનો રસાસ્વાદ આવી જાય છે.

૧૩૫૪ પ્ર. આત્માનો સુખગુણુ કોને કહે છે ?

ઉ. સુખ અથવા આનંદ નામનો આત્મામાં અનાદિ અનંત એક ગુણુ છે. તેનું સમ્યક્, પરિણમન ચાલુ થતાં મન ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયોથી નિરપેક્ષ પોતાના આત્માશ્રિત નિરાકુળતા લક્ષણવાળું સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના કારણરૂપ શક્તિ તે સુખ ગુણુ છે. 'સમયસાર'માં આત્માની ૪૭ શક્તિઓ વર્ણવી છે તે પૈકી સુખ ગુણુ પણ એક છે. (જુઓ પ્રશ્ન :- ૨૨૫ અને ૨૨૯).

જ્ઞાન એ આત્માનો દેહ છે.

૧૩૫૫ પ્ર. શાસ્ત્રમાં “સમય” શબ્દના કેટલા પ્રકારના અર્થ થાય છે ?

ઉ. આત્માનું નામ સમય છે. સર્વ પદાર્થોનું નામ સમય છે, કાળનું નામ સમય છે, સમયમાત્ર કાળનું નામ સમય છે, શાસ્ત્રનું નામ સમય છે તથા મતનું નામ પણ સમય છે અનેક અર્થોમાં બંધાં જેવો સંભવે ત્યાં તેવો અર્થ સમજવો. (જુઓ પ્રશ્ન ૧૩૮૯)

૧૩૫૬ પ્ર. આત્મા અનંત શક્તિવંત છે પણ મૂર્છા યોગે જીવને ભાન નથી તે કેમ ?

ઉ. એક પાઈની ચાર ખીડી આવે. હજાર રૂપિયા કમાતા બેરિસ્ટરને ખીડીનું વ્યસન હોય અને તેની તલપ થતાં, ખીડી ના હોય તો એક-ચતુર્થાંસ પાઈની કિંમતની નજીવી વસ્તુ માટે વલખાં મારે. હજાર રૂપિયા રોજ કમાનાર, અનંત શક્તિવંત આત્મા છે જેનો એવો બેરિસ્ટર મૂર્છાયોગે નજીવી ચીજ માટે વલખાં મારે ! જીવને, આત્માની અને એની શક્તિની વિભાવ આડે ખખર નથી. આવા જીવને જ્ઞાની કંઈ છે કે તે તું વિચાર તા ખરો કે તુચ્છ પદાર્થની કિંમત કરતાં તારી કિંમત તુચ્છ છે ! એક પાઈના ચાર આત્મા થયા.

૧૩૫૭ પ્ર. તીર્થંકરાદિ જ્ઞાની પુરુષોએ જીવ નામના પદાર્થને કેવા પ્રકારે જાણ્યો છે, જ્ઞેયો છે અને અનુભવ્યો છે ?

ઉ. “સમતા, રમતા, ઉરધતા, જાયકતા, સુખભાસ, વેદકતા, ચૈતન્યતા, એ સખ જીવ વિલાસ.”

૧. આત્મા, “સમતા” નામના લક્ષણે યુક્ત છે. કોઈ પણ કાળે તેનું અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મકપણું, ચૈતન્યપણું, અરૂપીપણું, એ આદિ સમસ્ત સ્વભાવ તે છૂટતા ઘટતા નથી; એવું જે સમપણું, સમતા તે જેનામાં લક્ષણ છે, તે જીવ છે. આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે, તે ત્રણે કાળ રહેવાના છે. અસંખ્યાત પ્રદેશમાં એક પ્રદેશ પણ વધે ઘટે નહિ, તે સમતા નામનો ગુણ છે.

આગમ એ મુનિએનો અક્ષરદેહ છે.

૨. પશુ, પક્ષી, મનુષ્યાદિ દેહને વિષે વૃક્ષાદિને વિષે જે કંઈ રમણીયપણું જણાય છે, અથવા જેના વડે તે સર્વ પ્રગટ સ્ફૂર્તિવાળા જણાય છે, પ્રગટ સુંદરપણા સમેત લાગે છે તે “રમતા” રમણીયપણું છે લક્ષણુ જેનું તે જીવ નામનો પદાર્થ છે. આત્માનો સ્વભાવ રમણીય છે. એ આત્મા ન હોય તો શરીર ગંધાય.
૩. સર્વથી પ્રથમ રહેનારો જે પદાર્થ તે જીવ છે. તેને ગૌણ કરીને એટલે તેના વિના કોઈ કંઈ પણ જાણવા ઇચ્છે તો તે બનવા યોગ્ય નથી, માત્ર તે જ મુખ્ય હોય તો જ ખીજું કંઈ જાણી શકાય એવો એ પ્રગટ “બિધ્વતાધર્મ” તે જેને વિષે છે, તે પદાર્થને શ્રી તીર્થંકર જીવ કહે છે. આત્માની મદદ વિના કંઈ થાય નહિ. પહેલો આત્મા હોય તો જણાય.
૪. પ્રગટ એવા જડ પદાર્થો અને જીવ, તે જે કારણે કરી ભિન્ન પડે છે, તે લક્ષણુ જીવનો જ્ઞાયકપણા નામનો ગુણ છે. કોઈ પણ સમયે જ્ઞાયકરહિતપણે આ જીવ પદાર્થને કોઈ પણ અનુભવી શકે નહીં. જે અત્યંત અનુભવનું કારણ “જ્ઞાયકતા” તે લક્ષણુ જેમાં છે તે પદાર્થ, તીર્થંકરે જીવ કહ્યો છે. જાણે તે જીવ અને ન જાણે તે જડ.
૫. શબ્દાદિ પાંચ વિષય સંબંધી અથવા સમાધિ આદિ જ્ઞેય સંબંધી જે સ્થિતિમાં સુખ સંભવે છે તે ભિન્ન ભિન્ન કરી જોતાં માત્ર છેવટે તે સર્વને વિષે સુખનું કારણ એક જ એવો જીવ પદાર્થ સંભવે છે, તે “સુખભાસ” નામનું લક્ષણુ તીર્થંકરે જીવનું કહ્યું છે. આત્મામાં સુખ છે. જડમાં એ ગુણ નથી.
૬. આ મોળું છે, આ ખાટું છે, ટાઢે ઠડું છું, તાપ પડે છે,

હું એક શુદ્ધ, સદા અરૂપી, જ્ઞાનદર્શનમય ખરે;
કંઈ અન્ય તે મારું જરી પરમાણુમાત્ર નથી અરે!

દુઃખી છું, એવું જે સ્પષ્ટ જ્ઞાન, વેદનજ્ઞાન, અનુભવજ્ઞાન, અનુભવપણું તે જે કોઈમાં પણ હોય તો તે આ જીવ પદને વિષે છે. વેદકતા એટલે અનુભવવું. જ્ઞાયકતામાં જાણવાનું છે, અને વેદકતામાં અનુભવવાનું છે. જાણવા કરતાં વેદકતા એક જુદો સ્વભાવ છે.

૭. દીપક, મણિ, ચંદ્ર, સૂર્યાદિના પ્રકાશને વિષે ચૈતન્યપણાથી તે પદાર્થો જાણ્યા જાય છે, તે પદાર્થો પ્રકાશ પામે છે, સ્પષ્ટ ભાસે છે, તે પદાર્થ જે કોઈ છે તે જીવ છે.
સ્વપરપ્રકાશક એવી ચૈતન્ય સત્તાનો પ્રત્યક્ષ ગુણ જેને વિષે છે એવો આત્મા છે.

૧૩૫૮ પ્ર. આત્મા હોય તો દષ્ટિમાં કેમ આવતો નથી ?

- ઉ. જ્ઞાનીઓ અનુભવથી કહે છે કે આત્મા છે. આત્મા તેમના અનુભવમાં આવ્યો છે. સાકરના સ્વાદનું વર્ણન ન થઈ શકે. તે તો અનુભવગોચર છે તેમજ આત્માનું વર્ણન ન થઈ શકે. પણ તે છે જ. સર્વજ્ઞ જે શુદ્ધ આત્માને જાણ્યો અને અનુભવ્યો તેનું તેઓશ્રી વર્ણન ન કરી શક્યા તો પછી અન્ય કોઈ તેનું વર્ણન ક્યાંથી કરી શકે અર્થાત્ ન જ કરી શકે. ત્રીપા મરીની ત્રીપાશ અને મરચાની ત્રીપાશ એ બન્નેના રસમાં ફેર છે, તે જ્ઞાનથી ખ્યાલમાં આવે છે, પણ વાણીથી તે પૂરું સમજવી શકાતું નથી. આત્માના ચૈતન્ય રસનો સ્વાદ અનુભવમાં આવે પણ વાણી દ્વારા તેના શાંત આનંદરસનું વર્ણન થઈ શકતું નથી.

જેમ મીઠાશથી સાકરની ઓળખાણ કરાવાય છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાન-લક્ષણથી આત્માની ઓળખાણ કરાવાય છે. ભગવાન આત્મા જ્ઞાન સ્વભાવના કારણથી અન્ય દ્રવ્યોથી અધિક છે, ભિન્ન છે.

૧૩૫૯ પ્ર. આત્મા અણ્ણી છે તો આત્માનું જ્ઞાન કેમ થઈ શકે ?

- ઉ. એમ હોવા છતાં આત્માનું જ્ઞાન બરોબર થઈ શકે, કેમકે આત્મામાં પ્રમેયત્વ ગુણ રહેલો છે, માટે તે જાણી અને અનુભવી શકાય તેવો

ન્યમ લોહનું ત્યમ કનકનું જ'જીર જકડે પુરુષને,
એવી રીતે શુભ કે અશુભ કૃત કર્મ બાંધે જીવને.

છે. જે જીવ યથાર્થ પુરુષાર્થ કરે તે આત્માનું જ્ઞાન અવસ્થા થાય અને અનુભવવામાં આવે તે જ્ઞાન અને અનુભવને સમ્યક્દર્શન થયું કહેવાય. આત્મા અરૂપી છે, એટલે વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ-રહિત વસ્તુ છે, અવસ્તુ નથી.

૧૩૬૦ પ્ર. આત્મા પ્રાપ્ત કરવા માટે આખો દિવસ શું કરવું જોઈએ ?

ઉ. આખો દિવસ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, વિચાર, મનન કરીને તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો તથા શરીરાદિથી તથા રાગથી ભેદજ્ઞાન કરવાનો અભ્યાસ કરવો. રાગાદિથી લિન્નતાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં આત્માનો અનુભવ થાય છે.

૧૩૬૧ પ્ર. દીર્ઘકાળ સુધી તત્ત્વઅભ્યાસ કરવા છતાં પણ આત્મા પ્રાપ્ત કેમ ન થયો ?

ઉ. આત્માના અતિન્દ્રિય આનંદની લગની લાગે, આત્મા સિવાય કોઈ અન્ય કેકાણે મીકાશ લાગે નહિ, રસ પડે નહિ, જગતના પદાર્થોનો રસ ક્ષીકા લાગવા માંડે એટલે કે સંસારના રાગનો રસ ઊડી જાય. આત્મા અનતાન્ત ગુણોનો પૂંજ તે કોણુ છે એવું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય, ધૂન ચહે, ત્યારે સમજવું કે હવે આત્મા પ્રાપ્ત થશે જ; ન પ્રાપ્ત થાય તેવું બની શકે નહિ. જેવું કારણુ હોય તેવું કાર્ય થાય જ. આત્માના આનંદસ્વરૂપની અંદરથી સાચી લગની લાગે, તેના વિના ખેચેની રહે, સ્વપ્નમાં પણ તેનો અભાવ ન થાય, ત્યારે સમજવું કે હવે આત્માનુભૂતિ અવશ્ય થશે.

૧૩૬૨ પ્ર. આત્મા પ્રત્યક્ષ જણાય કે પરોક્ષ અનુમાનથી જણાય ?

ઉ. એકલો અનુમાનથી આત્મા જાણી શકાય એવો આત્મા નથી. એને તે જ્ઞાનની વર્તમાન પર્યાય અંદર લીન કરે એટલે પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે તે જાણી શકાય એવો છે. જેને સમ્યક્દર્શન થાય છે તે આત્માને અંદર પ્રત્યક્ષ જાણે છે. આનંદની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. જ્ઞાનની અપેક્ષાએ તને પરોક્ષ કહેવાય છે, કારણુ કે મતિ-શ્રુત પરોક્ષ છે. પ્રત્યક્ષ થયેલો ખીજને અનુમાનથી જાણે પણ કેવળ અનુમાનથી

“મુખ ઓમકાર ધ્વનિ સુનિ અર્થ ગણધર વિચારે,
રથી આગમ ઉપદેશ ભવિક જીવ સંશય નિવારે.”

જ ખીબ વડે જણાય એવો આત્મા નથી. અનુભવ પ્રત્યક્ષ છે તે આનંદની અપેક્ષાએ કહ્યું છે.

૧૩૬૩ પ્ર. આત્મા શું અલખ-અગોચર અને નિરાકાર છે ?

ઉ. જડ ઇન્દ્રિયોથી આત્મા જણાય તેવો નથી, તેથી અલખઅગોચર કહે છે, પણ આત્મામાં જ્ઞાન ગુણ તેમજ પ્રમેયત્વગુણ હોવાથી સ્વસંવેદન જ્ઞાનથી આત્મા અવશ્ય જણાય, અનુભવાય તેવો છે. પણ દરેક આત્માને અરૂપી આકાર છે જ. તેથી ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી અને તે અપેક્ષાએ નિરાકાર છે.

અમૂર્તપણું જો કે સર્વ જીવોમાં વ્યાપે છે તો પણ તેને જીવનું લક્ષણ માનતાં અતિવ્યાપિત નામનો દોષ આવે છે, કારણકે પાંચ અજીવ દ્રવ્યોમાંના એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય સિવાય ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ-એ ચાર દ્રવ્યો અમૂર્ત હોવાથી અમૂર્તપણું જીવમાં વ્યાપે છે, તેમ જ ચાર અજીવ દ્રવ્યોમાં પણ વ્યાપે છે, એ રીતે અતિવ્યાપિત દોષ આવે છે.

૧૩૬૪ પ્ર. ચક્ષુઓ વડે મને જ્ઞાન થાય છે એમ માનવું તે બરાબર છે ?

ઉ. ના, આત્માના અગુરુલઘુત્વ ગુણના કારણે એમ થવું નથી, કારણકે (૧) પરથી આત્માનું અને આત્માથી પરનું કાર્ય થાય તો દ્રવ્ય પલટીને નાશ પામે, પણ એમ બનવું નથી.

(૨) આત્મા નિશ્ચયથી સ્વપરપ્રકાશક પોતાના આત્માને જાણે અને શુદ્ધ આત્મા સર્વને જાણે.

૧૩૬૫ પ્ર. સંસારી જીવને જ્ઞાન થવું નથી ?

ઉ. જ્ઞાનનું ન્યૂનપણું સંસારી જીવોમાં જણાય છે તે જ્ઞાનને આવરણ કરનાર કર્મના સંયોગથી છે.

૧૩૬૬ પ્ર. તિર્યંચને જ્ઞાન વિશેષ ન હોવા છતાં તેને આત્મા અનુભવમાં આવી જાય છે ને અમે ઘણી મહેનત કરીએ છીએ છતાં આત્મા અનુભવમાં કેમ આવતો નથી ?

ઉ. એ જાતનું અંદરમાં જોર આવવું જોઈએ તે આવવું નથી. જ્ઞાનમાં

વ્રત નિયમને ધારે ભલે, તપશીલને પણ આચરે,
પરમાર્થથી જે બાહ્ય તે નિર્વાણપ્રાપ્તિ નહીં કરે.

જેટલું એતું વજન આવવું જોઈએ તે આવતું નથી. જ્ઞાનમાં જેટલું મહાત્મય આવવું જોઈએ તે આવતું નથી. તેથી અનુભવ થતો નથી.

૧૩૬૭ પ્ર. જીવ એક છે કે અનેક ?

ઉ. જીવો અનેક છે. સર્વ લિન્ન લિન્ન છે અને સર્વની પ્રત્યક્ષ લિન્ન લિન્ન ક્રિયાઓ છે. પ્રત્યેક જીવ એકલો, લિન્ન, પ્રગટ, સત્તાવંત, સ્વતંત્ર, સ્વાધીન, શુદ્ધ, જ્ઞાતા, દ્રષ્ટા, વીતરાગ, આનંદમય, સિદ્ધ સમાન છે. સ્વરૂપથી સમાન હોવા છતાં સત્તાથી સમાન-એક નથી. જો એક હોત તો એકની મુક્તિએ સર્વની મુક્તિ થવી જ જોઈએ, પણ એમ થતું નથી માટે આત્મા પ્રત્યેક (અનેક) છે. (જુઓ પ્રશ્ન ક્રમાંક ૨૩૪)

૧૩૬૮ પ્ર. ઘણા લોકોનું કહેવું છે કે મનુષ્યના મરી ગયા પછી તેનો આત્મા અનંતમાં ભળી જાય છે, આત્મા અને શરીર છૂટા પડતાં, શરીર પડી રહે છે અને આત્મા પંચભૂતમાં ભળી જાય છે તે શું ખરાબર છે?

ઉ. ના; એમનું કહેવું ખરાબર નથી, કારણ કે આત્મા ચેતન છે અને પંચમહાભૂત (પદાર્થો) તો જડ છે. જડ અને ચેતન કદી પણ એક બીજામાં ભળતા (એકરૂપ થતા) નથી. આત્મા જડ પદાર્થોમાં તો ભળતો (એકરૂપ) થતો નથી પણ અન્ય આત્માઓમાં પણ ભળતો નથી.

૧૩૬૯ પ્ર. આત્મામાં નિત્ય સ્વભાવ અને અનિત્ય સ્વભાવ બંને એક સાથે છે, તેમાંથી અનિત્ય સ્વભાવનો અર્થ શું છે? શું વિકારીભાવ પણ આત્માનો અનિત્ય સ્વભાવ છે?

ઉ. આત્મામાં અનિત્ય સ્વભાવ તો કાયમ રહે છે પણ વિકારીપર્યાય સદા રહેતી નથી, તેથી તે વાસ્તવમાં આત્માનો અનિત્ય સ્વભાવ નથી. ક્ષણક્ષણમાં જે જાણવાની પર્યાય થયા કરે છે તે આત્માનો અનિત્ય સ્વભાવ છે. નવી નવી જ્ઞાનની પર્યાય સદા થતી જ રહે છે. તેથી તે જ આત્માનો અનિત્ય સ્વભાવ છે.

ન્યમ ઝરના ઉપભોગથી પણ વૈદ્ય જન મરતો નથી,
ત્યમ કર્મ ઉદ્ધયો ભોગવે પણ જ્ઞાની બંધાતો નથી.

૧૩૭૦ પ્ર. આત્માને કેમ ભાસે, અર્થાત્, શાનાથી તે જાણે અને દેખે ?

ઉ. ભાસન શબ્દમાં જાણવા અને દેખવા બંનેનો સમાવેશ થાય છે. જ્ઞાન બે પ્રકારે બતાવવામાં આવ્યું છે. આત્મા ઈન્દ્રિયોની સહાય વિના સ્વતંત્રપણે જાણે દેખે તે આત્માપ્રત્યક્ષ. આત્મા ઈન્દ્રિયોની સહાય વડે કરી એટલે આંખ, કાન, જીભાદિક વડે જાણે દેખે તે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ છે વ્યાધાત અને આવરણના કારણને લઈને ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ન હોય તેથી આત્મપ્રત્યક્ષને બાધ નથી. જ્યારે આત્મા પ્રત્યક્ષ થાય છે ત્યારે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ સ્વયમેવ થાય છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનું જે આવરણ હતું તે દૂર થયે જ આત્મપ્રત્યક્ષ છે. કેવળજ્ઞાન છે તે આત્મપ્રત્યક્ષ છે અથવા અતિન્દ્રિય છે. અંધપણું છે તે ઇન્દ્રિય વડે દેખાવાનો વ્યાધાત છે. તે વ્યાધાત અતિન્દ્રિયને નડવા સંભવ નથી.

૧૩૭૧ પ્ર. ઘણા લોકો કહે છે કે તેમને ધ્યાનમાં ઉત્કૃષ્ટ શાંતિનું વેદન થાય છે અથવા પ્રકાશ પ્રકાશ દેખાય છે, આનંદ આનંદ વર્તે છે. તો શું તેમને આત્માનો અનુભવ થયો કહેવાય ?

ઉ. જે લોકો શાતા વેદનીય રસના વેદનને આત્માની શાંતિ માને છે તેઓ હજુ ભૂલમાં છે, અજ્ઞાની છે. જેમ ટયુબલાઈટ (અથવા સૂર્ય)-નો પ્રકાશ હોય છે તેનાથી અનંતગણો પ્રકાશ આત્માનો છે, એમ અજ્ઞાની માને છે, પરંતુ આ પ્રમાણે માનવું બિચકુલ ભૂલભરેલું છે. કારણકે આત્માના જ્ઞાનપ્રકાશની જાતિ જ જડ પ્રકાશથી તદ્દન ભિન્ન છે; તેથી એકબીજાની તુલના અશક્ય છે. તે પ્રમાણે જેવી રીતે વિષયભોગોને ભોગવવામાં આનંદ આવે છે, તેનાથી અનંતગણો આનંદ આત્માનો છે-એમ અજ્ઞાની માને છે, પરંતુ આ પ્રમાણે માનવું પણ ખરાખર નથી, કારણકે આત્માના અતિન્દ્રિય આનંદની જાતિ પણ ઇન્દ્રિયજનિત આનંદથી ભિન્ન છે; તેથી ઇન્દ્રિય સુખથી અર્તાન્દ્રિય સુખની સરખામણી કરી શકાય નહીં. (જુઓ ૧૫૩૧-૧૫૩૩)

૧૩૭૨ પ્ર. “જીવ અમૂર્તિક પદાર્થ છે” તેનો અર્થ સમજાવો.

ઉ. જેટલા અમૂર્તિક પદાર્થો છે તે ન તે કોઈ વખત પરસ્પર

છે આયુ-ઉદયે જીવન જીવતું એમ સર્વજ્ઞે કહ્યું
તું આયુ તો દેતો નથી, તે જીવન ક્યમ તેનું ક્યું ?

ખંધાય છે કે ન તેમના વિભાગ કે ખંડ હોય છે. એક જીવ ખીજા જીવની સાથે મળી કોઈ વખત એક થઈ શકતો નથી. તેમ એક જીવના વિભાગ થઈ બે જીવ કે અનેક જીવ બની શકતા નથી.

૧૩૭૩ પ્ર. પુનર્જન્મ છે ?

ઉ. હા, પુનર્જન્મ છે.

૧૩૭૪ પ્ર. આત્મા મોક્ષ દશા પામતાં તેજમાં તેજ ભળી ગયું એમ માનવામાં આવે તો શો દોષ આવે ?

ઉ. એમ માનનારે અગુરુલઘુત્વગુણ અને અસ્તિત્વગુણને સ્વીકાર્યા નહિ. વળી મોક્ષ જનાર જીવ સ્વતંત્ર અને સુખી ન થયો પણ નાશ પામ્યો.

૧૩૭૫ પ્ર. સિદ્ધ ભગવાન થયા, તો હવે તેમને કાર્ય કરવું અટકી ગયું ?

ઉ. ના, તેમના જીવના વસ્તુત્વગુણના કારણે દરેક ગુણનું પ્રયોજનભૂત કાર્ય (નિર્મળ સ્વભાવ પરિણમન) સમયે સમયે થઈ રહ્યું છે.

૧૩૭૬ પ્ર. જીવ સંસાર-દશામાં એકેન્દ્રિયપણાને પામે ત્યારે તેના ગુણો ઘટી જાય અને પંચેન્દ્રિયપણાને પામે ત્યારે તેના ગુણો વધી જાય એમ બને ?

ઉ. ના, કારણ કે દ્રવ્યમાં અગુરુલઘુત્વ નામનો ગુણ છે, તેથી તેના કોઈ ગુણોની સંખ્યા કઠી વધતી-ઘટતી નથી. દ્રવ્ય તથા ગુણો તે સદાય બંધી હાલતોમાં પૂર્ણ શક્તિવાળાં જ રહે છે. ફક્ત વર્તમાન પર્યાયમાં જ ફેરફાર (પરિણમન) થાય છે.

૧૩૭૭ પ્ર. પ્રત્યેક જીવ કેવડો મોટો છે ?

ઉ. પ્રત્યેક જીવ પ્રદેશોની સંખ્યાની અપેક્ષાએ લોકાકાશની બરાબર અસંખ્ય પ્રદેશવાળો છે પરંતુ સંકોચ વિસ્તારના કારણે પોતાના શરીર પ્રમાણે છે અને મુક્ત જીવ અંતના શરીર પ્રમાણે છે.

૧૩૭૮ પ્ર. આપણા શરીર ઉપર અગ્નિનો તણખો પડે તો શું થાય ?

ઉ. વેદના થાય.

જો પરનો થઈશ કર્તા, તો ખાઈશ અનેક ખતા,
જેળવવા તારી મતા, બની જ માત્ર જ્ઞાતા.

- ૧૩૭૯ પ્ર. માણસ મરી જાય પછી તેના શરીરને શું કરે છે ?
 ઉ. અગ્નિમાં સળગાવી દે છે.
- ૧૩૮૦ પ્ર. તેને વેદના નહિ થતી હોય ?
 ઉ. ના, તેને વેદના ન થાય.
- ૧૩૮૧ પ્ર. શા માટે ન થાય ?
 ઉ. તેનામાં જીવ અને કર્માણુ શરીર નથી.
- ૧૨૮૨ પ્ર. ક્યાં સુધી આપણને સુખદુઃખ જાણવામાં આવે છે ?
 ઉ. શરીરમાં જીવ અને કર્માણુ શરીર છે ત્યાં સુધી.
૧૩૮૩. પ્ર. શરીરમાં જીવ કઈ જગ્યાએ રહેતો હશે ?
 ઉ. આખા શરીરમાં (સર્વાંગે) જીવ વ્યાપી રહ્યો છે.
- ૧૩૮૪ પ્ર. કોની પેટે ?
 ઉ. તલમાં તેલ, દૂધમાં ઘી અને કૂલમાં સુગંધ રહે છે તેની પેટે.
- ૧૩૮૫ પ્ર. જીવ શરીરને છોડીને ક્યાં જાય ?
 ઉ. પોતાના કર્માનુસાર ખીજ શરીરમાં ઊપજે.
- ૧૩૮૬ પ્ર. બધા જીવને ખીજ શરીરમાં ઊપજવું પડે ?
 ઉ. સિદ્ધ ધાય તેમને ખીજ શરીરમાં ઊપજવું ન પડે.
- ૧૩૮૭ પ્ર. જીવ લોકમાં જાડા કે અલોકમાં ?
 ઉ. અલોકમાં એકલું આકાશ છે, ત્યાં જીવ એક પણ નથી. લોકમાં અનંતા જીવ ભર્યા છે.
- ૧૩૮૮ પ્ર. જીવનાં અન્ય નામો આપો ?
 ઉ. આત્મા, સમય, જસુ વગેરે.
- ૧૩૮૯ પ્ર. જીવને સમય કેમ કહે છે ?
 ઉ. સમય શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. 'સમ' એટલે એકપણું અને 'અય ગતૌ' ધાતુ છે, તેનો અર્થ ગમન પણ છે અને જ્ઞાન પણ છે. તેથી પરિણમન અને જાણવું એવી બે ક્રિયાને એક સમયમાં એકત્વપણે કરે છે તે સમય છે. આત્માને સમય એટલા માટે કહ્યો

જે માનતો-મનથી દુઃખીસુખી હું કરું પર જીવને,
 તે મૂઠ છે, અજ્ઞાની છે, વિપરીત એથી જ્ઞાની છે.

કે તે એક સમયમાં પરિણુમે અને જાણે એવી જે ક્રિયા કરે છે તેથી આત્માને સમય કહ્યો છે. (જુઓ પ્રશ્ન ૧૩૫૫).

૧૩૯૦ પ્ર. જીવને શુદ્ધબુદ્ધ કેમ કહેવાય ?

ઉ. મિથ્યાત્વ-રાગાદિ સમસ્ત વિભાવ રહિત હોવાથી આત્મા શુદ્ધ કહેવાય છે અને કેવળ જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણોથી સહિત હોવાથી આત્મા બુદ્ધ કહેવાય છે.

૧૩૯૧ પ્ર. જીવ અને આત્મામાં શો તફાવત છે ?

ઉ. જીવ, ચેતન, આત્મા એક જ છે. વેદાંતમાં એમ કહે છે કે માયા-વાળો તે જીવ અને માયા રહિત તે આત્મા. જૈનમાં એમ ભેદ નથી.

૧૩૯૨ પ્ર. જીવતત્ત્વ અને જીવદ્રવ્યમાં શું ફેર છે ?

ઉ. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે કે જીવદ્રવ્યમાં શુભ-અશુભ અને શુદ્ધ બધી પર્યાયો સહિત જીવ લેવો, અને જીવતત્ત્વમાં શુભ-અશુભ અને શુદ્ધ પર્યાયોથી રહિત એકત્રો શુદ્ધ ત્રિકાળી સામર્થ્યયુક્ત જીવ લેવો. (દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયસહિત જીવને જીવદ્રવ્ય કહે છે અને ફક્ત શુદ્ધ દ્રવ્યને જીવતત્ત્વ તરીકે વર્ણવ્યો છે.)

૧૩૯૩ પ્ર. જૈનમતમાં શુદ્ધ આત્માનો કયાં નામો અને વિશેષગુણો ઉલ્લેખ આવે છે ?

ઉ. સર્વજ્ઞ, પરમાત્મા, ઈષ્ટદેવ, પરમજ્યોતિ, પરમેશ્વર, પરબ્રહ્મ, શિવ, નિરંજન, નિષ્કલંક, અક્ષય, અચ્ચય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, અવિનાશી, અનુપમ, અચ્છેદ્ય, અભેદ્ય, પરમપુરુષ, નિરાબાધ, સિદ્ધ, સત્યાત્મા, ચિદાનંદ, વીતરાગ, અહિંત, જિન, આત્મ, ભગવાન, સમયસાર, પુરુષાર્થનો પિંડ, ગુણોનું ગોદામ, શક્તિઓનો સંગ્રહાલય, સ્વભાવનો સાગર, શાંતિનું સરોવર, આનંદની મૂર્તિ, ચૈતન્ય-સૂર્ય, જ્ઞાનનું નિધાન, ધ્રુવધામ, તેજના દૂરનું પૂર, અતીન્દ્રિય મહાપ્રભુ, જ્ઞાનની જ્યોતિ, વિજ્ઞાનધન, ચૈતન્ય ચમત્કાર, અજર, અમર, અચળ, અરૂપી, અગોચર, અમૂર્તિક, અહંતુક, અનાદ્કળ, અનાદિઅનંત, અચિંત્યરત્ન ચિંતામણી, ત્ર્યલોક્ય પ્રકાશક, સહજાત્મ સ્વરૂપ, સહજાનંદી, શુદ્ધ સ્વરૂપી, શાશ્વત, નિરંજન,

મરતો અને જે દુઃખી થતો-સૌ કર્મના ઉદયે બને.

તેથી 'હૃષ્યો મેં', દુઃખી કર્યો'-તુજ મત શું નહિ મિથ્યા ખરે ?

નિરાકાર, નિરાકૂળ, નિર્વિકલ્પ, નિરાલંબ, નિરામય, વિવિકત, ઈત્યાદિ.

૧૩૯૪ પ્ર. જીવના કેટલા ભેદ ?

ઉ. જીવના બે ભેદ-સિદ્ધ અને સંસારી.

સંસારી જીવોમાં ભવ્ય અને અભવ્ય.

ભેદ દષ્ટિએ આત્મા ૫૬૩ પ્રકારે છે. જેમ કે : ૩૦૩ ભેદ મનુષ્યના, ૧૯૮ ભેદ દેવતાના, ૪૮ ભેદ તિર્થંચના, અને ૧૪ ભેદ નારકીના. આ રીતે ભેદ દષ્ટિથી આત્મા ૫૬૩ પ્રકારે કલ્પી છે, પણ અભેદ દષ્ટિથી આત્મામાં કોઈ ભેદ નથી, તે શુદ્ધ જ છે.

૧૩૯૫ પ્ર. ભવ્ય અને અભવ્ય જીવ કોને કહે છે ?

ઉ. ભવ્ય જીવનો આત્મતિક મોક્ષ શક્તિ અથવા સત્તારૂપે છે પણ અભવ્ય જીવનો મોક્ષ નથી.

૧૩૯૬ પ્ર. ભવ્ય અને અભવ્ય જીવ એટલે શું ?

ઉ. ભવ્ય એટલે સિદ્ધ થવાની યોગ્યતાવાળા અને અભવ્ય એટલે સિદ્ધ થવાને અયોગ્ય. જેમ માટીનો ઘડો અને પણ રેતીનો ન બને, તેવી જ રીતે ભવ્ય, અભવ્યમાં સ્વભાવથી જ ભેદ છે.

૧૩૯૭ પ્ર. ભવ્ય જીવોમાં સિદ્ધ થવાની યોગ્યતા છે તો પછી કોઈ પણ કાળે સર્વ ભવ્ય જીવો સિદ્ધ થઈ જવા જોઈએ અને એમ થાય તો પછી એકલા અભવ્ય જીવો રહી જાય કે નહિ ?

ઉ. ના, એમ કદી બનવાતું નહિ જ. (રાગ્ન થવાની યોગ્યતાવાળા બધા રાગ્ન થવા જ જોઈએ એમ ન હોય.)

૧૩૯૮ પ્ર. શા માટે ન થાય ? દષ્ટાંત આપી સમજાવો.

ઉ. માટીમાંથી ઘડો બની શકે છે, પરંતુ દુનિયાની તમામ માટીના ઘડા બની જતા નથી. જે માટીને કુંભાર ચાકડા આદિનો જોગ મળે છે તે જ માટી ઘડારૂપ થઈ શકે છે. તેમજ જે ભવ્ય જીવને સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મનો યોગ મળવા પામે છે તે જીવો સમ્યક્જ્ઞાન,

રહ્યા ન રાણા રાણ્યા, સુર નર મુનિ સમ્મત,
તું તો તરણા તુલ્ય છો, ચેત ચેત નર ચેત.

સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્ચારિત્ર વડે કર્મબંધનને તોડી મુક્ત થઈ શકે છે પણ બધા નહિ.

- ૧૩૯૯ પ્ર. લોકમાં ભવ્ય જીવો ઝાઝા કે અભવ્ય ?
- ઉ. અભવ્યથી ભવ્ય જીવો અનંતગુણા અધિક છે ?
- ૧૪૦૦ પ્ર. અભવ્ય જીવો જૈન ધર્મ પામે ખરા ?
- ઉ. અભવ્ય જીવો પણ શ્રાવકનાં અને સાધુનાં વ્રત અંગીકાર કરે છે, સૂત્ર સિદ્ધાંત ભણે છે, તથા બાલ્ય કરણી પણ ઘણી કરે છે. છતાં તેઓને સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થતી જ નથી અને તેથી તેઓ જ્ઞાનીનો દષ્ટિએ તો અજ્ઞાની અને મિથ્યાત્વી જ છે.
- ૧૪૦૧ પ્ર. તેઓ બાલ્ય કરણી કરે તેનું ક્ષણ તેમને મળે ?
- ઉ. હા, સારી કરણીનું સારું ક્ષણ અને ખૂરી કરણીનું ખૂરું ક્ષણ મળ્યા વગર રહેતું જ નથી. અભવ્ય જીવો પણ સાધુના વ્રત પાળી નવમી ઐવેયક સુધી જઈ શકે છે.
- “કોટિ ઉપાયે કર્મનાં ક્ષણ મિથ્યા નહિ થાય,
સમજી સરધી સત્ય આ, કૃત્ય કરો પછી ભાઈ.”
- ૧૪૦૨ પ્ર. જીવ છે તેટલા જ રહે કે તેમાં વધવટ થાય ?
- ઉ. જીવ અનાદિકાળથી જેટલા છે તેટલા જ અનંતકાળ પર્વત રહેવાના. તેમાં એક પણ વધે કે ઘટે નહિ.
- ૧૪૦૩ પ્ર. હાથીનો આત્મા મોટો કે કીડીનો ?
- ઉ. બન્નેનો આત્મા સરખો છે.
- ૧૪૦૪ પ્ર. હાથી મરીને કીડી થાય તો તેનો જીવ એવડા નાના શરીરમાં કેમ સમાઈ શકે ?
- ઉ. એક દીવો આખા ઓરડામાં અજવાળું આપે છે, પણ તે જ દીવા ઉપર એક વાસણ ઢાંકીએ તો તેટલા જ ભાગમાં તેનું અજવાળું સમાઈ જાય છે. તેવી રીતે જીવ પણ શરીર પ્રમાણે વ્યાપીને રહે છે.
- ૧૪૦૫ પ્ર. સિદ્ધ દશામાં જીવનો આકાર કેવડો અને કેવો હોય છે ?

પરમાર્થ દષ્ટિ શીખવે-હણતું ન કોઈ કોઈને,
ખમણું બધું પરમાર્થ અર્થે, કલેશ કારણ બોધને.

- ઉ. સિદ્ધના જીવનો આકાર, જે મનુષ્ય દેહે સિદ્ધ પામ્યા તેના ત્રીજા ભાગ ઉણે તે પ્રદેશઘન છે. (જુઓ પ્રશ્ન-૨૨૩).
- ૧૪૦૬ પ્ર. જીવ સિદ્ધ થયા પછી ખીજ સિદ્ધ જીવો સાથે મળી એકમેક થઈ જાય છે ?
- ઉ. ના. જુદા જુદા પ્રત્યેક દીવાનો પ્રકાશ એક થઈ ગયા છતાં જેમ જુદા જુદા છે, એ ન્યાયે પ્રત્યેક સિદ્ધ આત્મા જુદા જુદા છે. (જુઓ પ્રશ્ન ક્રમાંક ૨૩૪).
- ૧૪૦૭ પ્ર. લોકાકાશ ઘરોઘર કયો જીવ થાય છે ?
- ઉ. મોક્ષ જતાં પહેલાં કેવળી સમુદ્ધાત કરનાર જીવ લોકાકાશ જેવડો મોટો થાય છે.
- ૧૪૦૮ પ્ર. સમુદ્ધાત કોને કહે છે ?
- ઉ. પોતાનું મૂળ શરીર છોડ્યા વિના (તૈજસ અને કાર્મણુ રૂપ) ઉત્તર દેહની સાથે સાથે જીવ પ્રદેશીના શરીર બહાર નીકળવાને સમુદ્ધાત કહે છે.
- ૧૪૦૯ પ્ર. સમુદ્ધાત કેટલા પ્રકારના છે ?
- ઉ. સમુદ્ધાત સાત પ્રકારના કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે :—
૧. વેદના, ૨. ક્ષાય, ૩. વિક્રિયા, ૪. માણુનિતક, ૫. તૈજસ, ૬. આહાર અને ૭. કેવળી.
- ૧૪૧૦ પ્ર. વેદના સમુદ્ધાત એટલે ?
- ઉ. ત્રિપીડાનો અનુભવ થવાથી, મૂળ શરીર છોડ્યા વિના, આત્મ-પ્રદેશોનું બહાર નીકળવું તેને વેદના સમુદ્ધાત કહે છે.
- ૧૪૧૧ પ્ર. ક્ષાય સમુદ્ધાત કોને કહે છે ?
- ઉ. ત્રિપીડાના ઉદયથી, મૂળ શરીરને છોડ્યા વિના, બાંજનો ઘાત કરવા માટે આત્મપ્રદેશોનું બહાર નીકળવું તેને ક્ષાય સમુદ્ધાત કહે છે.
- ૧૪૧૨ પ્ર. વિક્રિયા સમુદ્ધાત સમજાવો ?
- ઉ. મૂળ શરીર છોડ્યા વિના, કોઈ પણ પ્રકારની વિક્રિયા કરવા માટે

અર્થ જ સર્વ અનર્થનું મૂળ છે.

આત્મપ્રદેશોનું બહાર નીકળવું તેને વિક્રિયા સમુદ્ધાત કહે છે (જેમ દેવ આદિ પોતાના વેશ, શરીર બદલે છે તેમ).

૧૪૧૩ પ્ર. મારણાન્તિક સમુદ્ધાત એટલે ?

ઉ. મૃત્યુ વખતે, મૂળ શરીરને છોડ્યા વિના જ્યાં આ આત્માએ ક્યાંકનું આગામી આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે પ્રદેશને સ્પર્શવા માટે આત્મપ્રદેશોનું બહાર નીકળવું તેને મારણાન્તિક સમુદ્ધાત કહે છે.

૧૪૧૪ પ્ર. તૈજસ સમુદ્ધાત કોને કહે છે તે સમજાવો ?

ઉ. પોતાના મનને અનિષ્ટ ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ અન્ય કારણ જોઈને જેમને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો છે તેવા સંયમના નિધાનરૂપ મહામુનિના મૂળ શરીરને છોડ્યા વિના, સિંદુરના ઢગલા જેવા પ્રકાશવાળું બાર યોજન લાંબું, સૂર્યગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલું મૂળ-વિસ્તારવાળું અને નવ યોજનના અગ્રવિસ્તારવાળું, બિલાડાના આકારવાળું, એક પૂતળું ડાબા ખભામાંથી નીકળીને ડાબી તરફ પ્રદક્ષિણા દઈને હૃદયમાં રહેલ વિરુદ્ધ વસ્તુને લસ્મીભૂત કરીને, તે જ સંયમી (બુનિ) સાથે પોતે પણ લસ્મીભૂત થઈ જાય છે, દ્વિપાયનમુનિની પેઠે; એ અશુભ તૈજસ સમુદ્ધાત છે. લોકને વ્યાધિ, દુષ્કાળ વગેરેથી પીડિત જોઈને જેને દયા ઉત્પન્ન થઈ છે એવા પરમ સંયમના નિધાન મહર્ષિના મૂળ શરીરને છોડ્યા વિના પૂર્વે કહેલા દેહ પ્રમાણવાળું, શુભ આકૃતિવાળું પૂતળું, જમણી તરફ પ્રદક્ષિણા કરીને, વ્યાધિ દુષ્કાળ વગેરે મટાડીને ફરીથી પોતાના મૂળ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે એ શુભ તૈજસ સમુદ્ધાત છે.

૧૪૧૫. પ્ર. આહારક સમુદ્ધાત એટલે શું ?

ઉ. જુઓ પ્રશ્ન-૩૨૬.

૧૪૧૬ પ્ર. કેવળી સમુદ્ધાત કોને કહે છે ?

ઉ. કોઈ અરીહંત કેવળીનું આયુષ્ય અલ્પ હોય છે અને બીજાં (ત્રણ નામ, ગોત્ર અને વેદનીય) કર્મોની સ્થિતિ અધિક હોય છે, ત્યારે આયુની ખરાબર બધાં કર્મોની સ્થિતિ કરવા મૂળ શરીરને છોડ્યા વિના

જેટલો વખત આયુષ્યનો તેટલો વખત જીવ ઉપાધિનો રાખે તો મનુષ્યત્વનું સંકેત થવું ક્યારે સંભવે ?

આત્માના પ્રદેશોનું બહાર નીકળી લોકવ્યાપી થઈ જવું અને શેષ રહેલાં કર્મોને એક સાથે પ્રબળપણે ખેંચીને સંપૂર્ણપણે ભોગવી લેવાં, તેને સમુદ્ધાત કહે છે અને તે પ્રદેશત્વ ગુણની પર્યાય (અવસ્થા) છે.

આ સમુદ્ધાત આઠ સમય સુધી રહે છે. કેવળી સમુદ્ધાત કર્યા પછી પાંચ લઘુ સ્વર, અ, ઇ, ઉ, ઋ, ને ભનો ઉચ્ચાર કરીએ તેટલો સમય ચૌદમા ગુણુસ્થાને રહે અને એટલા સમયમાં આત્માના મન, વચન અને કાયાના યોગનો સંપૂર્ણ નિરોધ હોય છે.

૧૪૧૭ પ્ર. જૈન દર્શનમાં મુખ્ય કઈ અપેક્ષાએ આત્માનું વર્ણન કહ્યું છે ?
ઉ. બે અપેક્ષાએ. નિશ્ચયનય અથવા દિગંબરમત; અને ખીજો વ્યવહારનય અથવા શ્વેતાંબર મત. (જુઓ પ્રશ્ન ૧૬૩૯ અને ૧૬૪૦).

૧૪૧૮ પ્ર. સંસારમાં જીવ અને પુદ્ગલ શું કામ કરે છે ?
ઉ. સંસારમાં જીવ અને પુદ્ગલ પોતપોતાની શક્તિથી ચાર કામ કરે છે : (૧) ચાલવું, (૨) સ્થિર રહેવું, (૩) અવકાશ પામવો અને (૪) બદલાવું. દરેક કાર્ય ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ બે કારણથી થાય છે. જેમ સોનાની વીંટીનું ઉપાદાન કારણુ સોનું છે પણ નિમિત્તકારણુ સોની. તેવી રીતે ચાર કામોનું ઉત્પાદન કારણુ જીવ અને પુદ્ગલ છે. નિમિત્ત કારણુ ખીજાં ચાર દ્રવ્યો છે.

૧૪૧૯ પ્ર. શ્રી ઠાણાંગસૂત્રમાં વિવિધ આત્માઓનો ભેદ પાડી ચોભંગી રચી છે, તેનો વિશેષ અર્થ કહો.

- ઉ. ૧. એક, આત્માનો ભવાંત કરે, પણ પરનો ન કરે. તે પ્રત્યેક યુદ્ધ કે અશોચ્યા કેવળી (સિદ્ધ ભગવાનો). કેમકે તેઓ ઉપદેશ માર્ગ પ્રવર્તાવતા નથી.
૨. એક, આત્માનો ભવાંત ન કરી શકે, અને પરનો ભવાંત કરે તે અચરમશરીરી આચાર્ય, એટલે જેને અમુક ભવ બાકી છે, પણ તેનાથી ઉપદેશ સાંભળી, સાંભળનાર જીવ તે ભવે ભવનો અંત પણ કરી શકે.

છવટે જેવી મતિ તેવી ગતિ.

૩. પોતે તરે અને ખીજને તારે તે શ્રી તીર્થંકર.

૪. પોતે તરે પણુ નહીં અને ખીજને તારી પણુ ન શકે તે
“અલવ્ય” કે દુર્ભવ્ય જીવ.

૧૪૨૦ પ્ર. દોષ કરે છે એવી સ્થિતિમાં આ જગતના જીવોને કેટલા પ્રકારે
જ્ઞાની પુરુષે દીઠા છે ?

ઉ. ત્રણ પ્રકારે (૧) કોઈપણુ પ્રકારે જીવ દોષ કે કલ્યાણનો વિચાર
નથી કરી શક્યો, અથવા કરવાની જે સ્થિતિ તેમાં ખેલાન છે,
એવા જીવનો એક પ્રકાર છે.

(૨) અજ્ઞાનપણુથી, અસત્સંગના અભ્યાસે ભાસ્યમાન થયેલા
બોધથી દોષ કરે છે, તે ક્રિયાને કલ્યાણસ્વરૂપ માનતા એવા જીવોનો
ખીજો પ્રકાર છે.

(૩) ઉદયાધીનપણે માત્ર જેની સ્થિતિ છે, સર્વ પરસ્વરૂપનો સાક્ષી
છે એવો બોધસ્વરૂપજીવ, માત્ર ઉદાસીનપણે કર્તા દેખાય છે; એવો
જીવનો ત્રીજો પ્રકાર છે.

૧૪૨૧ પ્ર. દેહધારી આત્માઓના કેટલા પ્રકાર કહ્યા છે ?

ઉ. દેહધારી આત્માઓના ત્રણ પ્રકાર છે. બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને
પરમાત્મા. બહિરાત્માને ત્યજી અંતરાત્મા વડે પરમાત્માનું ધ્યાન
કરવું એ જ યોગ્ય છે.

એ પ્રમાણે આ ત્રિવિધ આત્માઓને વિષે, મિથ્યાદષ્ટિ ભવ્ય-
જીવમાં બહિરાત્મા વ્યક્તરૂપે રહે છે, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા-
એ બે શક્તિરૂપે રહે છે. અલવ્યજીવમાં પણુ બહિરાત્મા વ્યક્તરૂપે
તથા અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એ બે શક્તિરૂપે જ રહે છે.
ભાવિનૈગમનયની અપેક્ષા એ ભવ્યજીવમાં અંતરાત્મા અને પર-
માત્મા વ્યક્તિરૂપે રહે છે, જ્યારે અલવ્યજીવમાં ભાવિનૈગમનય
(ભવિષ્ય)ની અપેક્ષાએ પણુ અંતરાત્મા અને પરમાત્મા વ્યક્તિરૂપે
રહેતા નથી.

જ્યાં દીવો છે ત્યાં દીવેટ મળે તો દીવો થાય.

૧૪૨૨ પ્ર. જો અભવ્યજીવમાં પરમાત્મા શક્તિરૂપે પણ રહે તો અભવ્યત્વ કેવી રીતે કહેવાય ?

ઉ. અભવ્યજીવમાં પરમાત્મા શક્તિની વ્યક્તતા કેવળ જ્ઞાનાદિરૂપે નહિ થાય તેથી તેનામાં અભવ્યત્વ છે, અને પરમાત્માશક્તિ તો શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ અભવ્ય અને ભવ્ય બન્નેમાં સમાન છે. વળી જો અભવ્ય જીવમાં શક્તિરૂપે પણ કેવળજ્ઞાન ન હોય તો તેને કેવળજ્ઞાનાવરણુ કર્મ સિદ્ધ થતું નથી.

૧૪૨૩ પ્ર. બહિરાત્મા કોને કહે છે ?

ઉ. બાહ્ય શરીર અને ઇન્દ્રિયો વડે ઝોળખાતો અનુભવાતો આત્મા બહિરાત્મા છે. શરીરને આત્મયુદ્ધિએ, પોતાના માનનાર તે અંધરૂપ એટલે પાપયુક્ત એવો બહિરાત્મા છે. બહિરાત્માને મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન જ હોય છે.

૧૪૨૪ પ્ર. અંતરાત્માની ઝોળખાણુ શું છે ?

ઉ. શરીરાદિક પરને પોતાથી ભિન્ન માનનાર, આત્મના અનુભવરસનો આસ્વાદ લેનાર આત્મજ્ઞાની પરભાવના સાક્ષી માત્ર રહે છે પણ કર્તા થતા નથી તે અંતરાત્મા છે. આત્મામાં ઉદ્ભવતા સંકલ્પ-વિકલ્પોથી મન દ્વારા પ્રગટ થતા આત્મા અંતરાત્મા છે. અંતરાત્મા એથા ગુણસ્થાનથી બારમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.

૧૪૨૫ પ્ર. પરમાત્માનું લક્ષણુ શું છે ?

ઉ. જે જ્ઞાન આનંદથી પૂર્ણ પવિત્ર છે, સર્વ કર્મની ઉપાધિથી મુક્ત છે, અનંત જ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્યાદિ અતીન્દ્રિય આત્મિક ગુણના સમૂહરૂપ રત્નોના નિવાસસ્થાનરૂપ છે, તે પરમાત્મા છે. કર્મકલંકથી વિમુક્ત અને અનન્તજ્ઞાનાદિ ગુણથી યુક્ત આત્મા પરમાત્મા છે અને એને જ દેવ કહેવામાં આવેલ છે.

૧૪૨૬ પ્ર. પરમાત્મા કેટલા સ્વરૂપે હોય છે ?

ઉ. પરમાત્મા સકલ અને વિકલ એમ બે સ્વરૂપે છે. અરિહંત દેવ છે

જ્યું બંદર મદિરા પિયા, વિંછુ ડંકીત ગતિ;
ભૂત લગ્યો કૌતુકે કરે, કર્મોકા ઉત્પાત.

સકલ પરમાત્મા છે, સકલ એટલે દેહસહિત. ક્વ એટલે શરીરને આત્યંતિક વિયોગ થવાથી અ-શરીરી સિદ્ધ ભગવાન વિકલ પરમાત્મા છે. સકલ દેહ સહિત પરમાત્મા તેરમા ને ચૌદમા ગુણુસ્થાને બાણુવા. વિકલ-દેહ રહિત પરમાત્મા સિદ્ધ ભગવાન તે ગુણુસ્થાન રહિત છે, કારણુ કે ગુણુસ્થાન તો મોહ અને યોગની અપેક્ષાએ છે. ભગવાન સિદ્ધને મોહકર્મ નથી અને મન, વચન, કાયાના યોગ પણ નથી, તેથી ગુણુસ્થાન રહિત છે.

૧૪૨૭ પ્ર. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી આત્મા કયા પ્રકારે છે ?

ઉ. દ્રવ્ય : હું એક છું, અસંગ છું, સર્વ પરભાવથી મુક્ત છું.

ક્ષેત્ર : અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક નિજઅવગાહના પ્રમાણુ છું.

કાળ : અજન્મ, અજર, અમર, શાશ્વત છું, સ્વપર્યાયપરિણામી સમયાત્મક છું.

ભાવ : શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ માત્ર નિર્વિકલ્પ દષ્ટા છું.

૧૪૨૮ પ્ર. જીવના અસાધારણુ ભાવો કેટલા છે ?

ઉ. પાંચ છે : ૧. ઔપશમિક, ૨. ક્ષાયિક, ૩. ક્ષાયોપશમિક, ૪. ઔદાયિક, ૫. પરિણામિક. સમસ્ત મુક્ત જીવોમાં ફક્ત બે ભાવ હોય છે. સંસારી જીવોમાં કોઈ ત્રણુ, કોઈ ચાર, કોઈ પાંચ ભાવવાળા હોય છે; પરંતુ બે ભાવવાળું કોઈ હોતુ નથી.

૧૪૨૯ પ્ર. ઔપશમિક ભાવ કેને કહે ?

ઉ. કર્મોના ઉપશમ સાથેના સંબંધવાળા આત્માને જે ભાવ થાય છે તેને ઔપશમિક ભાવ કહે છે. આત્માના પુરુષાર્થનું નિમિત્ત પામીને જડકર્મનું પ્રગટરૂપ ફળ જડકર્મમાં ન આવવું તે કર્મનો ઉપશમ છે. પાણીમાં નીચે મેલ બેસી જાય અને ઉપરનું પાણી નિર્મળ થઈ જાય, તેવી રીતે કર્મ સત્તામાં તો છે પણ ઉદ્યમાં નથી-દબાયેલાં છે. આના નિમિત્તથી આત્માની અવસ્થામાં મલિનતા દબાઈ જવાથી ઉત્પન્ન થવાવાળા નિર્મળભાવ ઔપશમિક ભાવ છે. સત્તામાં તો કર્મ પડેલાં છે. ઉપશમ એટલે સત્તામાં આવરણુનું રહેવું. ગૃહ-

દ્રવ્ય થકી જીવ એક હૈ; ક્ષેત્ર અસંખ્ય પ્રમાન;
કાળ થકી રહે સર્વદા, ભાવે દર્શન જ્ઞાન.

કુટુંબાદિ ભાવને વિષે તેની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિ નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતો એવો જે ક્ષાય કલેશ તેનું મંદ થવું તે “ઉપશમ” છે, પણ તે ભાવને વિષે અનાસક્ત બુદ્ધિ થવી તે “વૈરાગ્ય” છે.

૧૪૩૦ પ્ર. ક્ષાયિક ભાવ કોને કહે છે ?

ઉ. કર્મોના સર્વથા નાશ સાથેના સંબંધોવાળો આત્માનો જે અત્યંત શુદ્ધ ભાવ પ્રગટ થાય તેને ક્ષાયિક ભાવ કહે છે. આત્માના પુરુષાર્થ નિમિત્ત પામીને કર્મ-આવરણનો નાશ થવો તે કર્મોના ક્ષય છે. ક્ષાયિકભાવ એટલે જડ પરિણતિનો ત્યાગ. ક્ષાયિકભાવ વર્તમાનમાં નથી.

૧૪૩૧ પ્ર. ક્ષાયોપશમિક ભાવ કોને કહે છે ?

ઉ. આત્માના પુરુષાર્થનું નિમિત્ત પામીને કર્મોના સ્વયં અંશે ક્ષય અને સ્વયં અંશે ઉપશમ તે કર્મોના ક્ષયોપશમ છે. ક્ષયોપશમ એટલે ઉદયમાં આવેલી પ્રકૃતિનો ક્ષય અને ઉદયમાં ન આવેલી પ્રકૃતિનો ઉપશમ.

૧૪૩૨ પ્ર. ક્ષયોપશમ ને ક્ષય એટલે શું ?

ઉ. ક્ષયોપશમ એટલે અપૂર્ણ પુરુષાર્થ અને ક્ષય એટલે સંપૂર્ણ પુરુષાર્થ.

૧૪૩૩ પ્ર. જીવ શા માટે અપૂર્ણ પુરુષાર્થ (ક્ષયોપશમ) કરે છે ? સંપૂર્ણ પુરુષાર્થ (ક્ષય) કેમ નથી કરતા ?

ઉ. જીવનો શરૂઆતમાં અપૂર્ણ પુરુષાર્થ હોય છે, જેમ જેમ વધારે ઉદય કરે તેમ તેમ સંપૂર્ણ પુરુષાર્થ ભણી જાય છે.

૧૪૩૪ પ્ર. ઔદયિક ભાવ કોને કહે છે ?

ઉ. કર્મોના ઉદય સાથે સંબંધ રાખતો આત્માનો જે વિકાર ભાવ થાય છે તેને ઔદયિક ભાવ કહે છે.

૧૪૩૫ પ્ર. સમયસાર અને નિયમસાર આદિ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે ભગવાન

વિશેષ વિચારતાં તો મનુષ્યપણાનો એક સમય પણ ચિંતામણીરતનથી પરમ માહત્ત્યવાન અને મૂલ્યવાન દેખાય છે, અને જે દેહાર્થમાં જ તે મનુષ્યપણું વ્યતીત થયું તો તે એક કૂટી બદામની કિંમતનું નથી.

શુદ્ધાત્મામાં કોઈ ઔદયિક ભાવ છે જ નહીં, જ્યારે તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં તેને (ઔદયિક ભાવને) આત્માનું સ્વત્ત્વ કહ્યું છે, આ ખંને કથનોની અપેક્ષા સમજવો.

ઉ. સમયસારાદિમાં દ્રવ્યદષ્ટિનું વર્ણન છે, દષ્ટિના વિષયમાં પર્યાય ગૌણ થઈ જાય છે. તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં પ્રમાણના વિષયનું વર્ણન છે. ઔદાયિક ભાવરૂપથી પણ આત્મા સ્વયં પરિણમે છે, આત્માની જ તે પર્યાય છે, તેથી તેને સ્વતત્ત્વ કહ્યું છે.

૧૪૩૬ પ્ર. પરિણામિક ભાવ કોને કહે છે ?

ઉ. કર્મોનો ઉપશમ, ક્ષય, ક્ષયોપશમ, અથવા ઉદયનો અપેક્ષા રાખ્યા વિના જીવનો જે સ્વભાવ માત્ર હોય તેને પરિણામિક ભાવ કહે છે. ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, ક્ષાયિક અને ઔદયિક એ ચાર ભાવો પર્યાયરૂપ છે અને શુદ્ધ પરિણામિક (ભાવ) દ્રવ્યરૂપ છે. શુદ્ધ પરિણામિકભાવ તો અવિનાશી છે. ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, અને ક્ષાયિક ભાવો મોક્ષનાં કારણ છે. પરંતુ શુદ્ધ પારિણામિક ભાવ મોક્ષનું કારણ નથી પણ તે શક્તિરૂપ મોક્ષ જ છે. શુદ્ધ પારિણામિક ભાવ ધ્યેયરૂપ છે, ધ્યાનરૂપ નથી.

૧૪૩૭ પ્ર. મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યાયજ્ઞાન-એ અવસ્થાઓ કયા ભાવની છે ?

ઉ. એ અવસ્થાઓ ક્ષાયોપશમિક ભાવની છે. મતિજ્ઞાનાદિનાં આવરણ કરનાર પ્રકૃતિ જે છે તેનો ક્ષયોપશમ થાય તો મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન વિગેરે ચાર જ્ઞાન થાય છે.

૧૪૩૮ પ્ર. કેવળજ્ઞાનની અવસ્થા કયો ભાવ થતાં પ્રગટ થાય છે ?

ઉ. કેવળજ્ઞાનની અવસ્થા ક્ષાયિક ભાવ છે. કેવળજ્ઞાન તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો સર્વથા ક્ષય થાય તો જ થાય છે.

૧૪૩૯ પ્ર. ક્ષયોપશમ અને ક્ષયમાં સ્થૂલ રીતે તફાવત શું ?

ઉ. ક્ષયોપશમથી જે પ્રાપ્ત થાય છે તે અપૂર્ણ હોય છે, વળી તે જટું રહે છે, એટલે આવે છે ને જાય છે, પણ તે સ્થિર ભાવે સદા

રૂપ મને દેખાય જે, સમજે નહિ કંઈ વાત;
સમજે તે દેખાય નહિ, બોલું કોની સાથ.

રહેતું નથી. ત્યારે જે ક્ષય ભાવે પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ્વાનું નહીં-
નાશ પણ પામે નહિ અર્થાત્ મતિજ્ઞાનાદિ ચાર જ્ઞાન આવે ને
જય છે. કેવળજ્ઞાન આવેલું જ્વાનું નહિ.

૧૪૪૦ પ્ર. જીવના અસાધારણ પાંચ ભાવો શું બતાવે છે ?

ઉ. જડ કર્મની સાથે જીવને અનાદિનો સંબંધ છે અને જીવ તેને
વશ થાય છે તેથી વિકાર થાય છે, પણ કર્મના કારણે વિકારભાવ
થતો નથી એમ ઔદયિક ભાવ સાબિત કરે છે.

જે કે કર્મ સાથેનો સંબંધ પ્રવાહથી અનાદિનો છે તે પણ
સમયે સમયે જૂનાં કર્મ જય છે અને નવાં કર્મના સંબંધ થતો
રહે છે. તે અપેક્ષાએ તેમાં શરૂઆતપણું રહેતું હોવાથી (સાદિ
હોવાથી) તે કર્મ સાથેનો સંબંધ સર્વથા ટળી જાય છે-એમ
ક્ષાયિકભાવ સાબિત કરે છે.

કોઈ નિમિત્ત વિકાર કરાવતું નથી પણ જીવ પોતે નિમિત્તાધીન
થઈને વિકાર કરે છે. જીવ જ્યારે પારિણામિક ભાવરૂપ પોતાના
સ્વભાવ તરફનું લક્ષ કરી સ્વાધીનપણું પ્રગટ કરે છે ત્યારે
નિમિત્તાધીનપણું ટળી શુદ્ધતા પ્રગટે છે એમ ઔપશમિકભાવ
સાધકદશાનો ક્ષયોપશમિકભાવ અને ક્ષાયિકભાવ એ ત્રણે સાબિત
કરે છે.

૧૪૪૧ પ્ર. ઔપશમિક ભાવના કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. તેના બે ભેદ છે : (૧) ઉપશમ સમ્યક્ત્વભાવ અને (૨) ઉપશમ
ચારિત્રભાવ.

૧૪૪૨ પ્ર. ક્ષાયિકભાવના કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. તેના નવ ભેદ છે. (૧) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, (૨) ક્ષાયિક ચારિત્ર, (૩)
ક્ષાયિક દર્શન, (૪) ક્ષાયિક જ્ઞાન, (૫) ક્ષાયિક દાન, (૬) ક્ષાયિક
લાભ, (૭) ક્ષાયિક ભોગ, (૮) ક્ષાયિક ઉપભોગ, (૯) ક્ષાયિક વીર્ય.

૧૪૪૩ પ્ર. ક્ષયોપશમિક ભાવના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉ. તેના ૧૮ ભેદ છે. (૧) સમ્યક્ત્વ, (૨) ચારિત્ર, (૩) ચક્ષુદર્શન,

જે અવિનાશી આત્માને દેહથી ભિન્ન જાણતો નથી
તે ઘોર તપશ્ચરણ કરવા છતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરતો નથી.

(૪) અચલુદર્શન, (૫) અવધિદર્શન, (૬) દેશ સંયમ, (૭) મતિ-
જ્ઞાન, (૮) શ્રુતજ્ઞાન, (૯) અવધિજ્ઞાન, (૧૦) મનર્પયજ્ઞાન, (૧૧)
કુમતિજ્ઞાન, (૧૨) કુશ્રુતજ્ઞાન, (૧૩) કુઅવધિજ્ઞાન, (૧૪) દાન,
(૧૫) લાલ, (૧૬) ભોગ, (૧૭) ઉપભોગ, (૧૮) વીર્ય.

૧૪૪૪ પ્ર. ઔદયિકભાવના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉ. તેના ૨૧ ભેદ છે. ગતિ ૪, ક્ષાય ૪, લિંગ ૩, મિથ્યાદર્શન ૧,
અજ્ઞાન ૧, અસંયમ ૧, અસિદ્ધત્વ ૧, લેશ્યા ૬.

૧૪૪૫ પ્ર. પારિણામિક ભાવના કેટલા ભેદ છે :

ઉ. તેના ત્રણ ભેદ છે : (૧) જીવત્વ, (૨) ભવ્યત્વ અને (૩) અભવ્યત્વ.

૧૪૪૬ પ્ર. સર્વ ઔદયિકભાવો બંધનું કારણ છે ?

ઉ. ના, જો જીવ મોહના ઉદયમાં જોડાય તો બંધ થાય, દ્રવ્યમોહનો
ઉદય હોવા છતાં જો જીવ શુદ્ધાત્મભાવનાના બળ વડે ભાવમોહરૂપે
ન પરિણમે તો બંધ થતો નથી. જો જીવને કર્મના ઉદયને કારણે
બંધ થતો હોય તો સંસારીને સર્વદા કર્મનો ઉદય વિદ્યમાન છે,
તેથી તેને સર્વદા બંધ થાય, કદી મોક્ષ થાયજ નહિ, માટે એમ
સમજવું કે કર્મનો ઉદય બંધનું કારણ નથી, પણ જીવનું ભાવ-
મોહરૂપે પરિણમન તે બંધનું કારણ છે.

૧૪૪૭ પ્ર. નિશ્ચયથી રાગાદિભાવો જીવનાં લક્ષણ છે કે નહિ ?

ઉ. નિશ્ચયથી વર્ણાદિભાવો-વર્ણાદિભાવોમાં રાગાદિભાવો આવી ગયા-
જીવમાં કદી વ્યાપતા નથી તેથી તેઓ નિશ્ચયથી જીવનાં લક્ષણ છે
જ નહિ; વ્યવહારથી તેમને જીવનાં લક્ષણ માનતાં પણ અવ્યારિત
નામનો દોષ આવે છે કારણ કે સિદ્ધ જીવોમાં તે વ્યવહારથી
પણ વ્યાપતા નથી.

૧૪૪૮ પ્ર. દરેક પ્રકારના સમ્યક્ત્વમાં આત્માની પરિણુતિ કેવા પ્રકારે હોય છે ?

ઉ. નિજ સ્વભાવ જ્ઞાનમાં કેવળ ઉપયોગે, તન્મયાકાર, સહજ સ્વભાવે,
નિર્વિકલ્પપણે, આત્મા પરિણુમે તે કેવળજ્ઞાન છે.

જીવ વસ્ત્રથી જે રીતે જીવ ગણે ન શરીર,
જીવ દેહથી જ્ઞાનીજન જીવ ન માને જીવ.

તથા૩૫ પ્રતીતિપણે તે સમ્યક્ત્વ છે. નિરંતર તે પ્રતીતિ વર્ત્યાં કરે તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ.

કવચિત્ મંદ કવચિત્ તીવ્ર, કવચિત્ વિસર્જન, કવચિત્ સ્મરણ ૩૫ એમ પ્રતીતિ રહે તે ક્ષાયોપશમ સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ. તે પ્રતીતિને સત્તાગત આવરણ ઉદય આવ્યા નથી, ત્યાં સુધી ઉપશમ સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ. આત્માને આવરણ ઉદય આવે ત્યારે તે પ્રતીતિથી પડી જાય તેને સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ. અત્યંત પ્રતીતિ થવાના યોગમાં સત્તાગત અલ્પ પુદ્ગલનું વેદવું જ્યાં રહ્યું છે તેને વેદક સમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ.

૧૪૪૯ પ્ર. ઉપયોગ તે જીવનું મુખ્ય લક્ષણ છે તે યથાર્થ છે ?

ઉ. હા, જ્ઞાયકપણુનો જીવ તે જીવનું લક્ષણ છે. કોઈ પણ સમયે જ્ઞાયક રહિતપણે આ જીવ પદાર્થ કોઈ પણ અનુભવી શકે નહીં અને તે જીવ નામના પદાર્થ સિવાય ખીજ કોઈ પણ પદાર્થ વિષે જ્ઞાયકપણું સંભવી શકે નહીં. એવું જે અત્યંત અનુભવનું કારણ જ્ઞાયકતા તે લક્ષણ જેમાં છે તે પદાર્થ તીર્થંકરે જીવ કહ્યો છે.

આ ખાટું છે, આ ખારું છે, હું ટાઢે ઠરું છું, તાપ પડે છે, દુઃખી છું, સુખી છું, એવું જે સ્પષ્ટ જ્ઞાન, વેદન જ્ઞાન, અનુભવ-જ્ઞાન તે જે કોઈમાં પણ હોય તે તે આ જીવ પદને વિષે છે, અથવા તે જેનું લક્ષણ હોય છે, તે પદાર્થ જીવ હોય છે, એ જ તીર્થંકર આદિનો અનુભવ છે.

૧૪૫૦ પ્ર. ઉપયોગ કેટલા પ્રકારે કહ્યા છે ?

ઉ. ઉપયોગ બે પ્રકારે કહ્યા છે : (૧) દ્રવ્યઉપયોગ, (૨) ભાવઉપયોગ. દ્રવ્યજીવ; ભાવજીવ. દ્રવ્યજીવ તે દ્રવ્યમૂળ પદાર્થ છે. ભાવજીવ તે આત્માનો ઉપયોગભાવ છે.

૧૪૫૧ પ્ર. ભાવજીવ એટલે શું ?

ઉ. ભાવજીવ એટલે આત્માનો ઉપયોગ જે પદાર્થમાં તાદાત્મ્યરૂપે પરિણમે તે ૩૫ આત્મા કહીએ. જેમ નદીનું પાણી તે દ્રવ્ય આત્મા

સૂતો જે વ્યવહારમાં, તે જાગે નિજમાંય,
જાગ્યું જે વ્યવહારમાં, સુષુપ્ત આત્મામાંય.

છે. તેમાં ક્ષાર, ગંધક નાંખીએ તો ગંધકનું પાણી કહેવાય, લૂણ નાંખીએ તો લૂણનું પાણી કહેવાય.

તેમ આત્માને જે સંનેગ મળે તેમાં તાદાત્મ્યપણું થયે, તે જ આત્મા તે પદાર્થરૂપ થાય. તેને કર્મબંધનની અનંત વર્ગીણુ બંધાય છે, અને તે અનંત સંસાર રૂઝળે છે. પોતાના ઉપયોગમાં, સ્વભાવમાં આત્મા રહે તો કર્મબંધ થતો નથી. ઇન્દ્રિયરૂપ આત્મા થાય તો કર્મબંધનનો હેતુ છે.

૧૪૫૨ પ્ર. સમ્યક્દષ્ટિ શુદ્ધ આત્માનો વિચાર ઉપયોગમાં ચાલે તે જ શુદ્ધ ઉપયોગ છે ને ?

ઉ. ના; શુદ્ધ આત્માનો વિચાર ચાલે એ શુદ્ધોપયોગ નથી. એ તો રાગમિશ્રિત વિચાર છે. શુદ્ધ આત્મામાં એકાગ્ર થઈ નિર્વિકલ્પ ઉપયોગરૂપ પરિણામ થાય તે શુદ્ધ ઉપયોગ છે. જેમાં જ્ઞેય-જ્ઞાન-જ્ઞાતાના ભેદ છૂટીને એકલો અભેદરૂપ ચૈતન્યગોળો અનુભવમાં આવે છે તે શુદ્ધ ઉપયોગ છે

૧૪૫૩ પ્ર. આત્મા છે ? આત્મા હોય તો તે જણાતો કેમ નથી ? તેનું શું સ્વરૂપ છે ?

ઉ. આત્મા અને દેહ ભિન્ન છે. ઇન્દ્રિયો દરેકને છે અને દરેક ઇન્દ્રિયને તે વિષેનું જ ભાન છે પણ આત્માને બધી જ ઇન્દ્રિયોના વિષયનું ભાન છે. આત્માની સત્તાથી (શક્તિથી) ઇન્દ્રિયો પ્રવર્તે છે. જો દેહ જ આત્મા હોય તો સ્થૂળ દેહમાં પરમ યુદ્ધિ હોવી જોઈએ અને કૃષ દેહમાં યુદ્ધિ અટપ હોય પણ એવું બનતું નથી. દેહ તો જડ છે અને આત્મા તો ચેતન છે. જડ અને ચેતન ત્રણે કાળમાં એકપણું પામે નહીં પણ ભિન્ન જ છે, જેમ ઘટપટઆદિ પદાર્થો છે, તેમ આત્મા પણ છે. અમુક ગુણ હોવાને કીધે જેમ ઘટપટઆદિ હોવાનું પ્રમાણ છે; તેમ સ્વપર પ્રકાશક એવી ચૈતન્યસત્તાનો પ્રત્યક્ષ ગુણ જેને વિષે છે એવો આત્મા હોવાનું પ્રમાણ છે. જ્ઞાનસ્વરૂપપણું એ આત્માનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને તેના અભાવવાળું મુખ્ય લક્ષણ જડનું છે.

અવ્રતને પરિત્યાગીને વ્રતમાં રહે સુનિષ્ઠ
વ્રતને પણ પાઠી પરિહરે લહી પરમ પદ નિજ.

મૃત્યુ થતાં શરીર એમનું એમ રહે છે અને આત્મા આલ્યો બન્ય છે ત્યારે તે બાણી, દેખી અથવા સુખદુઃખ અનુભવી શક્તું નથી. યુદ્ધિ, નિર્ણય કરવાની શક્તિ, યાદશક્તિ, વિવેક વગેરે ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનને વ્યવસ્થિત કરવાવાળી શરીરમાં રહેલી કેન્દ્રીય શક્તિનો ધરનાર આત્મા છે.

૧૪૫૪ પ્ર. આત્મા દેહયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે અને દેહ વિયોગે નાશ પામે છે, તેમજ તેને પુનઃજન્મ નથી તેમ શંકા કરવી યોગ્ય છે ?

ઉ. આત્મા નિત્ય છે. આત્મા ત્રિકાળવર્તી છે. ઘટપટાદિસંયોગો કરી પદાર્થ છે, આત્મા સ્વભાવે કરીને પદાર્થ છે. કોઈપણ સંયોગી દ્રવ્યથી ચેતનસત્તા પ્રગટ થવા યોગ્ય નથી માટે અનુત્પન્ન છે. અસંયોગી હોવાથી અવિનાશી છે, કેમકે જેની કોઈ સંયોગથી ઉત્પત્તિ ન હોય, તેનો કોઈને વિષે લય પણ હોય નહીં. ન તો ચેતનથી જડ ઉત્પન્ન થાય કે ન તો જડથી ચેતન ઉપજે. સર્વ વગેરેમાં કોષાદિ જે મૂળથી જોવામાં આવે છે તે તે પ્રાણીઓના પૂર્વ સંસ્કારના લીધે છે અને તે જ જીવની નિત્યતા સાબિત કરે છે.

૧૪૫૫ પ્ર. આત્મા શું કરે છે ? તે કોઈ વસ્તુનો કર્તા છે ?

ઉ. કંઈ ને કંઈ પરિણામ ક્રિયા સહિત જ સર્વ પદાર્થ જોવામાં આવે છે. આત્મા પણ ક્રિયાસંપન્ન છે, માટે કર્તા છે. તે કર્તાપણું ત્રિવિધ શ્રી જિને વિવેચ્યું છે; પરમાર્થથી સ્વભાવ પરિણુતિએ નિજસ્વરૂપનો કર્તા છે, અનુપચરિત (અનુભવમાં આવવા યોગ્ય વિશેષ સંબંધ સહિત) વ્યવહારથી તે આત્મા દ્રવ્યકર્મનો કર્તા છે. ઉપચારથી ઘર, નગર આદિનો કર્તા છે. અર્થાત્ ઘટપટાદિ પદાર્થના મૂળ દ્રવ્યનો તે કર્તા નથી, પણ તેને કોઈ આકારમાં લાવવારૂપ ક્રિયાનો કર્તા છે તેને જૈન કર્મ કહે છે; વેદાંત ભ્રાંતિ કહે છે. વાસ્તવ્ય વિચાર કર્યેથી આત્મા ઘટપટાદિનો તથા કોષાદિનો કર્તા થઈ શકતો નથી, માત્ર નિજસ્વરૂપ એવા જ્ઞાનપરિણામનો જ કર્તા છે. (જુઓ પ્રશ્નક્રમાંક-૧૪૬૧)

“જ્ઞાન, ગરીબી, ગુરુવચન, નરમ વચન નિર્દોષ;
ઈનકું કલ્પી ન છાંડિયે, શ્રદ્ધા, શીલ, સંતોષ.”

- ૧૪૫૬ પ્ર. આત્મા કોધાદિ કર્મો કરે તેનાં ફળ હોય ? તે આત્માને ભોગવવાં પડે ?
- ઉ. આત્મા ભોક્તા છે. જે જે કાંઈ ક્રિયા (કર્મ) છે તે તે સર્વ સફળ છે. (તેનાં ફળ સંભવે છે.) જે કાંઈ પણ કરવામાં આવે તેનું ફળ ભોગવવામાં આવે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. તેમ કષાયાદિ કે અકષાયાદિ જે કાંઈ પણ પરિણામે આત્મા પ્રવર્તે તેનું ફળ પણ થવા યોગ્ય જ છે. અને તે થાય છે. તે ક્રિયાનો આત્મા કર્તા હોવાથી ભોક્તા છે. એક રાંક અને એક રાજ એ આદિભેદ છે તે કાંઈ (આકસ્મિક અથવા) કારણ વિનાના નથી. તે શુભ અશુભ કર્મોનું ફળ છે. તેમ આત્માને કોધાદિ ભાવના કર્તાપણુએ જન્મ, જરા, મરણાદિ વેદનારૂપ પરિણામ થાય છે.
- ૧૪૫૭ પ્ર. શુભ કર્મ કરે તો સારી દેવ ગતિ મળે અને અશુભ કર્મ કરે તો નરસી નર્ક ગતિ થાય પણ મોક્ષ તો કેમ પણ ન થાય ?
- ઉ. જે કોધાદિ અજ્ઞાનભાવમાં, દેહાદિમાં આત્માને પ્રતિબંધ છે તેથી સર્વથા નિવૃત્તિ થવી, મુક્તિ થવી તે મોક્ષપદ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે—પ્રત્યક્ષ કષાયાદિ તીવ્રપણું હોય પણ તેના અનુઅભ્યાસથી, તેના અપરિચયથી, તેને ઉપશમ કરવાથી, તેનું મંદપણું દેખાય છે. તે ક્ષીણ થવા યોગ્ય દેખાય છે, ક્ષીણ થઈ શકે છે, તે તે બંધભાવ ક્ષીણ થઈ શકવા યોગ્ય હોવાથી તેથી રહિત એવો જે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ તે રૂપ મોક્ષપદ છે.
- ૧૪૫૮ પ્ર. અનંતકાળનાં કર્મોથી કેવી રીતે નિવૃત્તિ થાય ? ઘણા મત, ધર્મ અને દર્શન છે, અને દરેક જુદો જુદો ઉપાય કહે છે તેમાં સાચો મત અથવા ધર્મ કયો માનવો ? કઈ જાતિમાં મોક્ષ મળે ?
- ઉ. કર્મબંધથી વિપરીત સ્વભાવવાળાં એવાં જ્ઞાન, દર્શન, સમાધિ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ આદિ સાધન પ્રત્યક્ષ છે; જે સાધનના બળે કર્મબંધ શિથિલ થાય છે. ઉપશમ પામે છે, ક્ષીણ થાય છે. માટે જ્ઞાન, દર્શન, સંયમાદિ મોક્ષપદના ઉપાય છે. જેમ કરોડ વર્ષનું સ્વપ્ન પણ

કાળ જેટલો મુનિ રહે, આત્મસ્વરૂપે લીન;
ગણ તે સંવર નિજારા, સકળ વિકલ્પ વિહીન.

જન્યુત થતાં દૂર થાય છે, તેમ અનાદિનો વિભાવ જ્ઞાન થતાં દૂર થાય છે. જો દેહાધ્યાસ છૂટે તો એ પુરુષાર્થ ધર્મ છે, અને તે ધર્મથી મોક્ષ છે. અજ્ઞાન અંધકાર સમાન છે અને તેમાં જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ થતાં ક્ષણવારમાં અનાદિનો અંધકાર (કર્મો) નાશ પામે છે.

“રાગ દ્વેષ અજ્ઞાન એ, મુખ્ય કર્મની ગ્રંથ;
થાય નિવૃત્તિ જોઈથી, તે જ મોક્ષનો પંથ.”
“જ્ઞાતિ, વેષનો ભેદ નહિ, કલ્પો માર્ગ જો લોય;
સાધે તે મુક્તિ લહે, એમાં ભેદ ન કોય.”

૧૪૫૯ પ્ર. શું ઉપર દર્શાવેલ છ પદોને પરદર્શન કહ્યાં છે ?

જ્ઞાની પુરુષોએ આ છ પદોની દેશના શાના અર્થે પ્રકાશી છે ?

ઉ. શ્રી જ્ઞાની પુરુષોએ સમ્યક્દર્શનના છ પદને મુખ્ય નિવાસભૂત કહ્યાં છે. સમીપમુક્તિગામી જીવને સહજ વિચારમાં તે સપ્રમાણુ થવા યોગ્ય છે, પરમ નિશ્ચયરૂપ જાણવા યોગ્ય છે. આ છ પદ અત્યંત સંદેહરહિત છે—અનાદિ સ્વપ્નદેશને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો એવો જીવનો અહંભાવ મમત્વભાવ તે નિવૃત્ત થવાને અર્થે આ છ પદની જ્ઞાની પુરુષોએ દેશના પ્રકાશી છે.

૧૪૬૦ પ્ર. વિકાર જો વ્ર્ય (આત્મા) અને જીણમાં નથી, તો પછી વિકાર શું કર્મના કારણે થાય છે ?

ઉ. ના, વિકાર કર્મના કારણથી નથી થતો, પણ તે આત્માની પર્યાયમાં જ થાય છે પરંતુ વિકાર તે હું નહીં, હું તો જ્ઞાતા-દેષ્ટા, એમ સ્વીકાર થવો જોઈએ. “મેં આટલું દાન, તપ આદિ કર્યું અને પુણ્ય ખાંધું” અને પુશી થાય છે, આ પ્રકારે અજ્ઞાનીની રુચિ વિકાર, કર્મ અને સંયોગ ઉપર જાય છે તેથી તે સંસારમાં રખડે છે. પરંતુ આત્મા જ્ઞાયક છે, કર્મ કે વિકારથી રહિત છે, એવી સમજણ કરવી, અને સતત કાયમ રાખવી તે અપૂર્વ પુરુષાર્થ છે. આત્માના શુદ્ધસ્વભાવની અપેક્ષાએ વિકારભાવ ભિન્ન છે, અન્ય-

વરસ દિનાકી ગાંડકો, ઉત્સવ ગાય બજાય;
મૂરખ નર સમજે નહીં, વરસ ગાંડકો જાય.

વસ્તુ છે તે વિકારભાવ શુદ્ધાત્માના આશ્રયથી નથી થતા, જડના લક્ષે થાય છે. વિકારી પરિણામ ન તો પુદ્ગલમાં થાય છે અથવા ન તો તેને કર્મ કરાવે છે, તે આત્માની જ પર્યાયમાં થાય છે, પણ પર્યાયબુદ્ધિ છોડાવવા અને શુદ્ધદ્રવ્યની દષ્ટિ કરાવવા તે વિકારીભાવોને આત્માથી અન્ય કહ્યા. તે “અન્ય છે” તેમ તે જ કહી શકે કે જેને શુદ્ધાત્માની દષ્ટિ થઈ હોય, કારણ કે અજ્ઞાનીને તો વિકાર અને આત્મસ્વભાવની ભિન્નતાનું ભાન જ નથી, તેથી તે ખંનેને એકમેક સમજીને વિકારનો કર્તા થાય છે, વિકાર તેના માટે આત્માથી અન્ય નથી રહેતા. (જુઓ પ્રશ્ન ૧૪૬૨-૧૪૬૭) પુદ્ગલ દ્રવ્યની વર્તમાન પર્યાય છે તેમાં જીવનો અધિકાર નથી. આત્મા દેખવા અને જાણવાવાળો છે. આત્મા છે તેથી પુદ્ગલમાં અવસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે તેમ નથી. આ પ્રમાણે નિર્ણય કરે તે પરથી ઉપેક્ષા થઈને પોતામાં (આત્મામાં) એકાત્રતા થાય છે, અને ધર્મ થાય છે.

૧૪૬૧ પ્ર. કેટલાકો કહે છે કે આ પ્રવૃત્તિ બધી પ્રકૃતિ કે કર્મ કરે છે. જીવ કરતો નથી. જીવ તો સદા અલિપ્ત રહે છે, તો તેનું કેમ ?

ઉ. “આત્મા કર્તા છે.” સર્વ પદાર્થ અર્થક્રિયાસંપન્ન છે, આત્મા પણ ક્રિયાસંપન્ન છે માટે કર્તા છે. તે કર્તાપણું ત્રિવિધ શ્રી જિને વિવેચ્યું છે.

- (૧) પરમાર્થથી સ્વભાવપરિણુતિએ નિજ સ્વરૂપનો કર્તા છે.
- (૨) અનુપરિત (અનભવમાં આવવા યોગ્ય, વિશેષ સંબંધસહિત) વ્યવહારથી તે આત્મા દ્રવ્યકર્મનો કર્તા છે.
- (૩) ઉપચારથી ઘર, નગર આદિનો કર્તા છે.

શુદ્ધ નિશ્ચયથી આ આત્મા કેવળ પોતાના શુદ્ધ ભાવનો જ કર્તા છે, પરભાવોનો નથી તે ઉપાદાન કે મૂળ કર્તા, નથી તે નિમિત્ત કર્તા.

“ધન, કલ્પ, કંચન, રાજસુખ, સખૈ સુલભ કર જાન,
દુર્લભ હૈ સંસારત્રે, એક યથારથ જ્ઞાન.”

“કર્તા ભોક્તા કર્મનો વિભાવ વર્તે જ્યાંય;
વૃત્તિ વહી નિજભાવમાં, થયો અકર્તા ત્યાંય.”
“એતન જે નિજભાવમાં કર્તા આપ સ્વભાવ;
વર્તે નહિ નિજભાવમાં, કર્તા કર્મ પ્રભાવ.”

૧૪૬૨ પ્ર. રાગ-દ્વેષને જીવની પર્યાય કહી છે અને વર્ણી તેને નિશ્ચયથી પુદ્-
ગલનાં પરિણામ કહ્યાં છે તેા અમારે નક્કી શું કરવું ?

ઉ. રાગ-દ્વેષ છે તેા જીવનાં પરિણામ, પણ એ પુદ્ગલના લક્ષે થતાં
હોવાથી અને જીવનો સ્વભાવ ન હોવાથી તથા સ્વભાવની દૃષ્ટિ
કરાવવાના પ્રયોજનથી, પુદ્ગલનાં પરિણામ કહ્યાં છે, વર્ણી પુદ્-
ગલના લક્ષે થતાં હોવાથી રાગ-દ્વેષને પુદ્ગલનાં કહ્યાં છે. કેમ કે
નિમિત્તને આધીન થઈને અથવા નિમિત્તને લઈને થવાવાળા ભાવને
નિમિત્તના પુદ્ગલના ભાવ છે તેમ કહેવામાં આવે છે. (પુદ્ગલ
નિમિત્ત છે અને તેને આધીન રહીને રાગ-દ્વેષ થતા હોવાથી
રાગ-દ્વેષ પુદ્ગલનાં પરિણામ કહ્યાં છે.) જે અનુપાતમાં કર્મનો
ઉદય આવે છે તે જ અનુપાતમાં રાગ થાય એવો નિયમ નથી.
ઉદયના કાળમાં રાગ-દ્વેષ થાય છે. જે રાગનો કર્તા ન થઈ ફક્ત
તેનો જ્ઞાતા-દૃષ્ટા રહીને ફક્ત રાગને જાણનારો રહે છે તે ધર્મી
અથવા જ્ઞાની છે. રાગ-દ્વેષ તેા સ્વતંત્રપણે પોતપોતાની (જીવની)
યોગ્યતાનુસાર જ થાય છે, કર્મના ઉધ્યાનુસાર નહીં. જે કર્મો-
ધ્યનુસાર રાગ-દ્વેષ થતા હોય તેા કદી પણ મુક્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત
થઈ શકે નહીં.

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં વિકારને સ્વતત્ત્વ કહ્યો છે, કારણ કે વિકાર
પરતા કારણે નહીં પણ જીવ પોતે કરે છે. આમ અહીં પર્યાયને
સત્ય બતાવવી છે. જીવને વિકારી સ્વભાવનું અવલંબન હોડાવવા
અને ત્રિકાળી ધ્રુવ, જ્ઞાન સ્વભાવનું અવલંબન કરાવવા કહ્યું કે
રાગ-દ્વેષ અને વિકાર પુદ્ગલનાં પરિણામ છે. રાગ પોતાનો છે
નહીં, પણ એ કઈ અપેક્ષાએ ?—કે દ્રવ્ય-ગુણમાં નથી એ

આત્મ ભ્રાન્તિ સમ રોગ નહિ, સદ્ગુરુ વૈદ્ય મુજાણુ,
ગુરુ આજ્ઞા સમ પથ્ય નહિ, ઔષધ વિચાર ધ્યાન.

અપેક્ષાએ રાગ પોતાનો નથી. પર્યાયમાં રાગ છે તે સત્ છે, પોતાથી છે, કર્મને લઈને નથી એમ જાણે તે જ્ઞાન પ્રધાનપણે માને તે કથનમાં પણ એમ આવે.

દ્રવ્ય-ગુણમાં રાગ નથી. તેથી દ્રવ્ય-ગુણની દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ જીવને રાગનો કર્તા માનવો તે મિથ્યાત્વ છે, પણ જ્ઞાન પ્રધાનતાથી પર્યાયમાં રાગ પરિણામ આત્માનું જ કાર્ય છે.

વિકારનો કર્તા કર્મ નથી, તેમ કહીને કર્મ તરફની પરાધીન દૃષ્ટિ છોડાવવી છે. વિકારનો કર્તા જીવ નથી પણ કર્મ છે, કર્મ વ્યાપક થઈને વિકાર કરે છે, તેમ કહીને એક સમયના ઉપાધિ ભાવથી ભેદજ્ઞાન કરાવીને દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ કરાવવી છે. વિકાર તે સમયની યોગ્યતાથી થવાનો હતો તે જ થયો છે, તેમ કહીને એક સમયના વિકારનું લક્ષ્ય છોડાવી દૃષ્ટિને દ્રવ્ય તરફ દોરી છે. વિકાર કે નિર્મળ પર્યાયનો કર્તા ધ્રુવ દ્રવ્ય નથી પણ પર્યાય જ પર્યાયનો કર્તા છે, અને તે પટ્ટકારકથી સ્વતંત્ર થાય છે. બંધ-મોક્ષ પરિણામને ધ્રુવ દ્રવ્ય કરતું નથી, એમ બતાવીને પર્યાયની સન્મુખતા છોડાવી ધ્રુવની સન્મુખતા કરાવવી છે. (અનેકાંત સમજવા માટે કઈ અપેક્ષાએ કહેવાય છે તે સમજવું અત્યંત જરૂર છે અને તે ને સમજાય અને લક્ષ્યમાં આવે તો ક્યાંય વિરોધાભાસ નહીં લાગે.) (જુઓ પ્રશ્ન ૧૪૬૦, ૧૪૬૭).

૧૪૬૩ પ્ર. પ્રથમ ભૂમિકામાં જિજ્ઞાસુએ રાગદ્રેષના ભાવને પોતાના માનવા કે પુદ્ગલના ભાવ છે તેમ શ્રદ્ધા કરવી.

ઉ. જિજ્ઞાસુએ રાગાદિ ભાવો પોતામાં પોતાના અપરાધથી થાય છે તેમ જાણી, જ્ઞાન કરીને, તેને શ્રદ્ધામાંથી કાઢી નાખવા, કે રાગાદિનાં પરિણામ મારા સ્વભાવમાં નથી.

૧૪૬૪ પ્ર. શું કર્મના ઉદય પ્રમાણે જીવ વિકાર કરે છે ?

ઉ. જીવનો વિકાર કરવામાં મોહકર્મનો વિપાક નિમિત્ત છે. કર્મનો

સર્વ પ્રાણીઓની જે નિશા, જગે યોગીજન ત્યાંહિ;
જ્યાં જગે બધું જગે, મુનિ ઉચિ નિશા ગણી ત્યાંહિ.

વિપાક કર્મમાં થાય, જીવમાં થાય નહિ. દ્રવ્યમોહનો ઉદય હોવા છતાં જો જીવ શુદ્ધાત્મભાવનાના બળ વડે ભાવ મોહરૂપે ન પરિણમે તો બંધ થતો નથી.

૧૪૬૫ પ્ર. કોઈ વાર જીવની ઉપર જડ કર્મનું જોર વધી જાય છે અને કોઈ વાર જડ કર્મ ઉપર જીવનું જોર વધી જાય છે એ બંને બંધ છે ?

ઉ. ના, એમ માન્યતા યથાર્થ નથી, કારણ કે જીવ અને જડ કર્મ એ બે પદાર્થો ત્રિકાળ ભિન્ન ભિન્ન છે. તેમનો પરસ્પર અત્યંત અભાવ છે; તેથી કોઈ કોઈના ઉપર જોર ચલાવતું નથી.

૧૪૬૬ પ્ર. પુદ્ગલ, જીવને વિકારરૂપે પરિણુમાવે છે-એ વાત સાચી છે ?

ઉ. ના, એમ તો ક્યારે પણ બનતું નથી, કેમ કે એક દ્રવ્ય ખીજી દ્રવ્યની પરિણુતિનો કર્તા હોતું નથી. શુદ્ધ યા અશુદ્ધ પરિણુમન કરવામાં ચેતન સ્વયં સમર્થ છે. જો પુદ્ગલની જોરાવરીથી જીવને રાગદ્વેષનાં પરિમાણુ થાય તો શુદ્ધ ભાવ થવાનો કદી અવસર આવી શકે નહિ. માટે કોઈ પણ સ્થળે (સર્વત્ર) અંતરંગ કારણથી જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એવો નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

૧૪૬૭ પ્ર. રાગદ્વેષ આદિ કર્મજનિત છે કે જીવ જનિત છે ?

ઉ. સ્ત્રી અને પુરુષ એ બંનેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા પુત્રની જેમ, ચૂનો અને હળદરના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતા વર્ણુ વિશેષની જેમ, રાગદ્વેષ આદિ જીવ અને કર્મ અ બંનેના સંયોગ જનિત છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયનથી રાગદ્વેષ કર્મ જનિત કહેવાય છે અને અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવ જનિત કહેવાય છે. સાક્ષાત શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી બંનેના સંયોગ રહિત તેમની (રાગદ્વેષાદિની) ઉત્પત્તિ જ નથી. (જુઓ પ્રશ્ન-૧૪૬૦, ૧૪૬૨).

૧૪૬૮ પ્ર. કોઈ કહે કે પચાસ ટકા ઉપાદાન (જીવનો) અને પચાસ ટકા નિમિત્ત (કર્મનો) અપરાધ માનો ને ?

ઉ. ના, તે બંને બંધ નથી. સૌ એ સૌ ટકા આત્માનો જ અપરાધ છે. અંશમાત્ર પણ ખીજાનો એટલે કે નિમિત્તનો (કર્મનો) અપ-

પુણ્ય-પાપ એ બેઉને, ગણુ ન સમજે કોઈ;
સહતાં દુઃખ ચિર ભવ ભગ્ને, મોહવશે તે જીવ સૌ કોઈ.

રાધ નથી. જ્ઞાન સ્વયં બાંધી પરિણતિથી હીનપણે પરિણમે છે અને આ કારણથી જ અલ્પજ્ઞતા છે; આમાં ઉપાદાનકારણ તો પોતાનું જ છે, જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું તો નિમિત્તમાત્ર છે. શુદ્ધ-વસ્તુ (આત્મા) તો પરમપવિત્ર છે; પરંતુ પર્યાયમાં જે અશુદ્ધતા થાય છે તે પોતાના વિપરીત પુરુષાર્થથી થાય છે, કર્મના કારણે નથી થતી. રાગદ્વેષમાં અટક્યો છે તે કર્મના કારણે નથી અટક્યો પણ પોતાની ભૂલના કારણે અટક્યો છે. જેટલો પુરુષાર્થ આછો તેટલું ઉપાદાન અન્નગૃહ રહે છે (જુઓ પ્રશ્ન ૧૬૧૮). ઉપાદાન બે પ્રકારના છે.—શાશ્વત ઉપાદાન અને ક્ષણિક ઉપાદાન. દ્રવ્યનો જે ત્રિકાળી સ્વભાવ છે, તે શાશ્વત ઉપાદાન છે, અને તેની પ્રત્યેક સમયની પર્યાયની યોગ્યતા ક્ષણિક ઉપાદાન છે. ક્ષણિક ઉપાદાન પ્રત્યેક પર્યાયનું સિત્ત સિત્ત છે. અજ્ઞાનીને પ્રત્યેક સમયની પર્યાયના ઉપાદાનનું અર્થાત્ સ્વકાળનું ભાન નથી, તેથી તે એમ માને છે કે જેવું નિમિત્ત મળશે તેવી પર્યાય થશે, તે તેની ભૂળમાં ભૂલ છે. સ્વકાળ ક્ષણિક ઉપાદાન છે તથા સ્વભાવ ત્રિકાળી ઉપાદાન છે.

૧૪૬૯ પ્ર. ઉપાદાન અને નિમિત્તનો અર્થ શું ?

ઉ. વસ્તુની સહજશક્તિ તે ઉપાદાન. સંયોગરૂપ કારણ તે નિમિત્ત, જે પોતાથી સિન્ન પર વસ્તુ છે. નિમિત્તનો અર્થ એ છે કે એક દ્રવ્યના કાર્યકાળે બીજી ચીજ અનુકૂળપણે હાજર છે ખરી, પરંતુ તે ચીજના લઈને કાર્ય થાય છે તેમ બિલકુલ નથી.

૧૪૭૦ પ્ર. સંયોગી કારણ નિમિત્ત કાર્યમાં કાંઈ કરે કે નહિ ?

ઉ. કાંઈ પણ કરે નહિ; તો પણ ઉપચારથી કારણ કહેવાય છે, પણ વાસ્તવિક કારણ નથી. જેમ કે મોક્ષમાર્ગનો ઉપાદાન શુદ્ધાત્મા સ્વયં અને ઉપચારથી દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ આદિ સંયોગ તે નિમિત્ત, આ પ્રમાણે ઉપાદાન અને નિમિત્ત સિત્ત સિત્ત છે અને સિત્ત સિત્ત વસ્તુઓ એકબીજાને પરિણુભાવી શકે નહિ તે મહા સિદ્ધાંત છે.

સત્ સ્વરૂપી આત્મા, ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવ યુક્ત,
સમજે કોઈ વિરલા, થઈ જાય તે ભવમુક્ત.

૧૪૭૧ પ્ર. જે એકલા ઉપાદાનથી જ કાર્ય થાય છે તો પછી નિમિત્તની આવશ્યકતા જ ક્યાં છે ?

ઉ. કાર્યના સમયે તેનું અસ્તિત્વ છે, માત્ર એટલું બતાવવું છે. તેની સહાયતાની આવશ્યકતા નથી તો પણ તેનું અસ્તિત્વ મટી ન જાય. કાર્યમાં તેમનું કર્તૃત્વ બતાવવા માટે તેમને નિમિત્તકારણ નથી કહ્યું. ક્યા કાર્યના સમયે તે સંયોગ હોય છે, તે બતાવવા માટે સંયોગને પણ આરોપથી કારણ કહેવાય છે, વાસ્તવમાં તે કાર્યમાં કાંઈ પણ કરતું નથી. કાર્ય તો ઉપાદાનની પોતાની શક્તિથી થાય છે.

૧૪૭૨ પ્ર. ધારો કે જીવ કર્મનો કર્તા હોય પણ જીવ તેનો ભોક્તા ન હોય, તે વાત સાચી છે ?

ઉ. ના, “આત્મા ભોક્તા છે.” જે જે કાંઈ ક્રિયા છે તે તે સર્વ સંક્ષણ છે. નિરર્થક નથી. કષાયાદિ કે અકષાયાદિ જે કાંઈ પણ પરિણામે આત્મા પ્રવર્તે તેનું ક્ષણ પણ થવા યોગ્ય જ છે, અને તે થાય છે. તે ક્રિયાનો આત્મા કર્તા હોવાથી ભોક્તા છે.

“એક રાંક ને એક તૃપ, એ આદિ જે ભેદ;
કારણ વિના ન કાર્ય તે, એ જ શુભાશુભ વેદ.”

૧૪૭૩ પ્ર. કુંદકુંદાચાર્ય અથવા દ્વિગંબર મતે અને શ્વેતાંબર મતે જીવનું કર્તાપણું ભિન્ન ભિન્ન છે ?

ઉ. શુદ્ધ જૈન દર્શન તે સ્યાદવાદ છે. વીતરાગનાં વચનો અનેકાંતવાદનો ઉપદેશ કરે છે. કાંઈ પણ સિક્કાંત એકાંતે સર્વથા સત્ય નથી. સિક્કાને જેમ જે બાજુઓ છે તેમ જૈન દર્શનના મુખ્ય બે નય છે.

(૧) શુદ્ધ અથવા નિશ્ચયનય અને એ જ કુંદકુંદાચાર્યનો ઉપદેશ છે. અને

(૨) પર્યાય અથવા વ્યવહારનય તે મુખ્યે કરી શ્વેતાંબર મત છે. નિશ્ચયનયના મતથી આત્મા ત્રિકાળ ધ્રુવ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તે

નિજ દર્શન સન્મુખ તે, લહતા સૌખ્ય અનંત;
તે વિણ પુણ્ય કરે છતાં, સહતા દુઃખ દુરંત.

શુદ્ધ ભાવમાં શુદ્ધ સ્વરૂપ પરિણતીનો કર્તા છે. અને પ્રકૃતિ કર્મનો અકર્તા છે. પ્રવેતાંબર મતથી સંસારી જીવ કર્મોના આવરણથી અશુદ્ધ છે અને તે અશુદ્ધ ભાવથી વર્તતો હોવાથી કર્મનો કર્તા છે. બંને મતો સાચા છે. દ્વિગંબર મત જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપદેશ છે અને જીવના અંતિમ ધ્યેય તરફ નિર્દેશ કરે છે અને તે જ સાધ્ય છે. પ્રવેતાંબર મત જીવની હાલની અશુદ્ધ દશા તરફ દૃષ્ટિગોચર કરાવી તે અશુદ્ધ દશામાંથી છૂટી શુદ્ધ દશા તરફ જવા જીવને પુરુષાર્થ કરવા સજ્જ કરે છે. બંને મતોની મેળવણી કરી જીવ સમજે તો સમસ્ત જૈન દર્શન સમજાય.

“નય નિશ્ચય એકાંતથી, આમાં નથી કહેલ;
એકાંતે વ્યવહાર નાંહિ, બંને સાથ રહેલ.”

૧૪૭૪ પ્ર. કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે વિકાર કર્મના કારણે થાય છે. જેમ સિદ્ધ જીવોને કર્મ નથી તો તેમને વિકાર થતો નથી, તેથી એમ નક્કી થાય છે કે કર્મ ન હોય તો વિકાર થતો નથી અને કર્મ હોય તો વિકાર થાય છે. શું તે બરાબર છે ?

ઉ. વિકાર કર્મના કારણે નહીં પણ સ્વયં પોતાની ભૂલથી થાય છે. જે કર્મના ઉદયથી જ રાગદ્વેષ થતો હોય તો સદૈવ સંસાર જ રહે, કદી પણ કોઈનો મોક્ષ થાય જ નહીં, કારણ કે સંસારી જીવોને કર્મનો ઉદય તો સદા કાળ થતો જ હોય છે. જ્યારે જીવ સ્વયં વિકારી પરિણામ કરે છે તો કર્મને નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે, આમ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે.

૧૪૭૫ પ્ર. જે વિકારને કર્મ જન્ય એટલે કર્મના કારણે થયો નહીં માનો તો તે વિકાર જીવનો સ્વભાવ થયો ગણાય, તે શું યોગ્ય છે ?

ઉ. સમયસારની ઉબરમી ગાથામાં રાગને જીવનો સ્વભાવ (પર્યાય ભાવ) કહ્યો છે. જીવને જે રાગદ્વેષ, મોહનાં પરિણામ થાય છે તે પોતાની સ્વયં ભૂલ અથવા અજ્ઞાનભાવથી પોતાને કારણે થાય છે. મિથ્યાત્વ,

પુણ્યે વલ્લવ તેથી મદ્, મદ્થી મતિભ્રમ જાણુ;
મતિભ્રમથી વળી ખાપતો, પુણ્ય હજો ન નિદાન.

શુભાશુભ ભાવ, પુણ્ય-પાપના ભાવ, એ બંધાં અજ્ઞાનમય આત્મ પરિણામ છે. પરદ્રવ્યને તેની સાથે કોઈ સંબંધ નથી. પરદ્રવ્ય, પરદ્રવ્યમાં છે અને આત્મા સ્વયં પોતાના વિકારી અથવા અવિકારી સ્વભાવમાં રમણુ કરે છે. તેનો પરની સાથે કોઈ સંબંધ નથી. જેમ કર્મ રાગદ્વેષ કરાવવામાં અસમર્થ છે તેવી જ રીતે નોકર્મ પણ રાગદ્વેષ કરાવવામાં અકિંચિત્કર છે. જીવે સ્વયં પોતાની ભૂલથી દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યું છે.

૩૪૭૬ પ્ર. ઘણી જગ્યાએ જૂનાં કર્મોને આસ્રવ કેમ કહ્યાં છે ?

ઉ. જૂનાં કર્મોનો ઉદય નવીન કર્મોને આવવામાં (બાંધવામાં) નિમિત્ત છે તેથી તેને આસ્રવ કહ્યાં છે, જીવનો સ્વભાવ નથી. અહીં આસ્રવના બે ભેદ કર્યાં છે. એક તો સંચ (ચેતન) આસ્રવ અને ખીન્ને અસંચ (અચેતન) આસ્રવ. સંચ એટલે ચેતનાભાસરૂપ જીવનાં પરિણામ અને અસંચ એટલે જડ-પુદ્ગલનાં પરિણામ. રાગદ્વેષ-મોહ ચેતનનાં આભાસરૂપ પરિણામ છે તથા દર્શન મોહ-મિથ્યાત્વ, ચારિત્રમોહ-અવિરતિ, કષાય અને રોગનો ઉદય અજીવ પુદ્ગલના પરિણામ છે. મિથ્યાત્વાદિ પુદ્ગલનાં પરિણામ જીવના રાગદ્વેષાદિના થવાથી નવીન આવરણુ (કર્મબંધ)માં નિમિત્ત થાય છે.

૩૪૭૭ પ્ર. એક બાજુ રાગદ્વેષ-મોહરૂપ આસ્રવોને ચેતન્યનાં પરિણામ સિદ્ધ કરી ચિદાભાસ (જીવના) કહ્યા અને ખીજી બાજુ મિથ્યાત્વ કષાય આદિ જડનાં પરિણામ બતાવી આસ્રવ કહ્યા તો હવે અમારે શું સમજવું ?

ઉ. જૂનાં (પૂર્વનાં) જડકર્મનો ઉદય નવીન કર્મબંધમાં નિમિત્ત છે, પરંતુ બ્યારે જીવસ્વયં રાગદ્વેષ-મોહનાં પરિણામ કરે છે, ત્યારે પૂર્વ કર્મના ઉદય નવીન કર્મોરૂપી આસ્રવના નિમિત્ત બને છે. જૂના જડકર્મનો ઉદય એટલા માટે આસ્રવ નામ પામ્યાં કારણ કે નવીન

દેવ, શાસ્ત્ર, મુનિવર તણી, ભક્તિથી પુણ્ય પમાય;
નહીં કર્મક્ષય તેથી પણ, કહે આર્થ મુનિરાય.

પુદ્ગલ કર્મના બંધમાં જૂનાં પુદ્ગલ કર્મ નિમિત્ત થાય છે, જીવનો સ્વભાવ નથી. જીવનાં આ પરિણામ જીવને કારણે જીવમાં જ થાય છે કર્મના કારણે નહીં. આ સંજ્ઞ (ચેતન) આસ્રવ જ્યારે સ્વયં પ્રગટ થાય છે, તે વખતે જો પૂર્વકર્મનો ઉદય હોય છે તેથી તે નિમિત્ત કહેવાય છે. આ નિમિત્તતાને કારણે તે પૂર્વમાં બાંધેલા મિથ્યાત્વ આદિ પુદ્ગલ પરિણામ આસ્રવ કહેવાય છે. નિશ્ચયથી તે વિકારનો કર્તા જીવ છે, તેમાં પર-કારકોની અપેક્ષા નથી. અહીં મુખ્યત્વે ત્રણ વાત કહી છે :

- (૧) જીવ રાગદ્વેષ-મોહનાં પરિણામ સ્વયં પોતાના કારણે ઉત્પન્ન કરે છે, તે કોઈ કર્મને કારણે થતાં નથી.
- (૨) તે કાળમાં મિથ્યાત્વ આદિ અજીવ પુદ્ગલ કર્મ જે ઉદયરૂપે પરિણમે છે, તે પણ તેની પોતાની યોગ્યતાથી પરિણમે છે, અન્ય કોઈ કારણથી નહીં.
- (૩) તથા તે મિથ્યાત્વ આદિ અજીવ પુદ્ગલ નવીન કર્મોના આવવામાં નિમિત્ત થાય છે તેથી નિમિત્તની અપેક્ષાથી તે જડકર્મને પણ વ્યવહારથી આસ્રવ કહેવામાં આવે છે.

૧૪૭૮ પ્ર. રાગ કેવી રીતે દૂર થઈ શકે તેનો શાસ્ત્રોમાં કયાંય કોઈ ઉલ્લેખ નથી, તે શુ કરવું ?

ઉ. જો જીવ સ્વભાવનો સ્પર્શ કરે તે રાગ ઉત્પન્ન જ ન થાય, અને તેને રાગ દૂર કર્યો કહેવામાં આવે છે. “આ રાગ છે અને તેને ટાળું” એ પ્રમાણે રાગના લક્ષથી રાગ કહી પણ દૂર થતો નથી, તેમ કરવાથી તે ઉલટાના રાગની ઉત્પત્તિ જ થાય છે. પોતાના શુદ્ધ ચેતન્ય શક્તિવાન આત્માના લક્ષથી અથવા આશ્રયથી રાગ ટળે છે કારણ કે ખરેખર વાસ્તવમાં ત્યારે રાગ ઉત્પન્ન જ થતો નથી. કર્મથી, રાગના અથવા પર્યાયના લક્ષથી રાગ દૂર થાય, એવું વસ્તુત્વ સ્વરૂપ જ નથી.

દેવ, શાસ્ત્ર, મુનિવર તણે, દ્વેષ કરે જો કૈાચ;
નિયમે પાપ ઉપાજ્તાં, ભવમાં ભમતા તે સૌ કૈાચ.

૧૪૭૯ પ્ર. “આત્મવાદ પ્રાપ્ત” એ શબ્દનો અર્થ શું થાય ?

ઉ. શ્રી સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર શ્રુતસ્કંધ ૧, અધ્યયન ૧૬, ગાથા ૫, ઉપર ટીકાકાર શીલાંગાર્યાય તે “આત્મવાદ પ્રાપ્ત” શબ્દનો અર્થ એમ કહેતા હતા કે “ઉપયોગ છે લક્ષણ જેનું, અસંખ્ય પ્રદેશી, સંકાય-વિકાસનું ભાજન, પોતાનાં કરેલાં કર્મોના ભોક્તા, વ્યવસ્થાએ કરી દ્રવ્યપર્યાયરૂપ, નિત્યાનિત્યાદિ અનંત ધર્માત્મક એવા આત્માને જાણનાર.”

૧૪૮૦ પ્ર. જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એક આત્મસત્તામાં જ છે કે બહાર છે ?

ઉ. જેમ વિદ્યા-અક્ષર અને અર્થ બંને ભિન્ન નથી, એ રીતે જ્ઞાતા આત્માનું નામ છે, અને ચેતનાનો પ્રકાર તે જ્ઞાન છે અને તે જ્ઞાન જ્ઞેયરૂપ પરિણમન કરે છે તે અનંત શક્તિ આત્મામાં જ છે. તેથી વચનમાં ભેદથી ભલે તેને કોઈ ભેદ કહે પણ નિશ્ચયથી જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એક આત્મસત્તામાં જ છે.

૧૪૮૧ પ્ર. આત્મા સર્વપ્રકાશક છે કે સર્વવ્યાપક છે ?

ઉ. જેને જૈન સર્વપ્રકાશકતા કહે છે, તેને વેદાંત સર્વવ્યાપકતા કહે છે. સિદ્ધ આત્મા લોકાલોક પ્રકાશક છે, પણ લોકાલોક વ્યાપક નથી, વ્યાપક તો સ્વઅવગાહના પ્રમાણ છે. જે મનુષ્યદેહે સિદ્ધિ પામ્યા તેના ત્રીજા ભાગ ઊભું તે પ્રદેશ ધન છે, એટલે આત્મદ્રવ્ય લોકાલોક વ્યાપક નથી, પણ લોકાલોક પ્રકાશક એટલે લોકાલોકગ્રાપક છે. લોકાલોક પ્રત્યે આત્મા જતા નથી, અને લોકાલોક કંઈ આત્મામાં આવતાં નથી. સર્વે પોતપોતાની અવગાહનામાં, સ્વસત્તામાં રહ્યાં છે, પરંતુ જ્ઞાન જેમ સર્વવ્યાપક છે તેમ જ્ઞાની આત્મા પણ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ સર્વવ્યાપી છે. જ્ઞાન ગુણથી જ્ઞાની આત્માભિન્ન નથી.

૧૪૮૨ પ્ર. “આત્મસત્તા પોતાનાં સ્વચતુષ્ટયથી સદા અખંડિત છે.” તેનો અર્થ શું ?

ઉ. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ આ ચારે, વસ્તુમાં છે, તેથી સ્વચતુષ્ટય

મંત્ર તંત્ર ઔષધ નહીં, જેથી પાપ પસાય;
વીતરાગ વાણી વિના, અવર ન કોઈ ઉપાય

એટલે કે સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવથી વસ્તુ અસ્તિત્વ રૂપ છે. જેમ કૃષ્ણમાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એનાથી અલિપ્ત છે. એમ આત્મસત્તા પોતાનાં સ્વચતુષ્ટયથી સદા અખંડિત છે.

૧૪૮૩ પ્ર. ખીજમાં જીવ હોય અને કયાં સુધી હોય ?

ઉ. ખીજ જ્યાં સુધી વાવવાથી ભિગવાની યોગ્યતાવાળું છે ત્યાં સુધી નિર્જીવ હોય નહીં; સજીવ જ કહી શકાય. અમુક અવધિ પછી એટલે સામાન્યપણે ખીજ (અન્નાદિનાં) ત્રણ વર્ષ સુધી સજીવ રહી શકે છે; તેની વચ્ચે તેમાંથી જીવ ચવી જાય ખરો. સર્વે ખીજની અવધિ ત્રણ વર્ષની સંભવતી નથી; કેટલાંક ખીજની સંભવે છે. અવધિ વીત્યા પછી તે નિર્જીવ એટલે નિર્ખીજ થવા યોગ્ય કહ્યું છે.

૧૪૮૪ પ્ર. જીવ અથવા પરમાણુ નવા ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉ. ના; જીવ તથા પરમાણુ કદાપિ નાશ પામતા નથી તેમજ કોઈપણ જીવ કે પરમાણુ નવીન ઉત્પન્ન થતા નથી. અનાદિ કાળથી જેટલા પરમાણુઓ છે તેટલા જ અનંતકાળ સુધી રહેશે.

૧૪૮૫ પ્ર. જ્ઞાનીએ કહ્યું છે, “તણખલાના બે કટકા કરવાની સત્તા પણ અમે ધરાવતા નથી, અધિક શું કહેવું?” આનો અર્થ શું છે ?

ઉ. એનો આશય એમ છે કે અમે તો જ્ઞાયક છીએ, એક પરમાણુ માત્રને પણ ફેરવવાનું કર્તૃત્વ અમે માનતા નથી. તણખલાના બે કટકા થાય તેને કરવાની અમારી કે કોઈ આત્માની તાકાત નથી પણ જાણવાની તાકાત છે, અને તે પણ એટલું જ જાણવાની તાકાત નથી, પણ પરિપૂર્ણ જાણવાની તાકાત છે.

૧૪૮૬ પ્ર. આત્મામાં અનંત શક્તિઓ છે તો તેમાંથી કોઈ એવી શક્તિ છે કે જે પરદ્રવ્યનું કામ પણ કરી શકે ?

ઉ. પોતાનું કામ કરી શકે એવી અનંત શક્તિઓ આત્મામાં છે પરંતુ પરદ્રવ્યનું કામ કરી શકે તેવી એક પણ શક્તિ નથી. (જુઓ પ્રશ્ન ૧૭૪૫)

૧૪૮૭ પ્ર. આત્મામાં રુચક્રદેશો એટલે શું ? અને તે કેટલા ?

વિષયરૂપ અંકુરથી, ટળે જ્ઞાન ને ધ્યાન;
લેશ મદિરાપાનથી છાકે, જ્યમ અજ્ઞાન.

ઉ. આત્માના રુચકપ્રદેશે કર્મ વળગણા હોય નહીં, આત્માના રુચકપ્રદેશો નિર્બંધન છે. અસંખ્યાત પ્રદેશી આત્મામાં જ્યારે માત્ર આઠ જ પ્રદેશ કર્મરહિત છે. આત્માના આઠ રુચકપ્રદેશો પોતાનું સ્થાન ન બદલે. સામાન્ય રીતે સ્થૂલ નયથી એ આઠ પ્રદેશ નાભિના કહેવાય; સૂક્ષ્મપણે ત્યાં અસંખ્યાતા પ્રદેશ કહેવાય.

૧૪૮૮ પ્ર. જીવ પહેલો કે કર્મ ?

ઉ. બન્ને અનાદિ છે જ; જીવ પહેલો હોય તો એ વિમળ વસ્તુને મળ વળગવાનું કંઈ નિમિત્ત જોઈએ. કર્મ પહેલાં કહો તો જીવ વિના કર્મ ક્યાં કોણે ? ન્યાયથી બન્ને અનાદિ છે જ.

૧૪૮૯ પ્ર. કર્મ તો જડ વસ્તુ છે તે આત્માને કેમ ઢીલો પાડે છે ?

ઉ. 'નાથ' હોય છે તો જડ વસ્તુ, પણ બળદને વશ કરે છે ને ? બળદને તો એક નાથ છે અને આ જીવને તો ૧૫૮ નાથ (કર્મ પ્રકૃતિ) છે. જીવે એકે પ્રકૃતિ તોડી નથી.

૧૪૯૦ પ્ર. અરૂપી આત્મા સ્વાનુભવમાં આવે ?

ઉ. હા; અરૂપી હોવા છતાં જ્ઞાનના અનુભવમાં આવે છે. જાણે જીવે જે સર્વ—તે હું.

૧૪૯૧ પ્ર. આત્મહિતના કેટલા ઉપાય છે ?

ઉ. આત્માને ઓળખીને અનુભવ કરવો—તે એક જ ઉપાય.

૧૪૯૨ પ્ર. આત્માનો સાક્ષાત્કાર ક્યારે થાય ?

ઉ. તેનો અત્યંત રસ અને અત્યંત મહિમા આવે ત્યારે.

૧૪૯૩ પ્ર. જૈન તત્ત્વના અભ્યાસનું ફળ શું છે ?

ઉ. આત્માનો અનુભવ કરવો તે.

કામ લોગ પ્યારા લાગે, ફલ કિંપાક સમાન;
મીઠી ખાજ ખુબવતાં, પીછે દુઃખકી ખાન.

ધ્યાન અને જીવનાં બંધન

૧૪૯૪ પ્ર. ધ્યાન એટલે શું ?

ઉ. ઉત્તમ સંહનનવાળાનું જે એક વિષયમાં અંતઃકરણની વૃત્તિનું સ્થાપન તે ધ્યાન. તે અંતર્મુહૂંત પર્યાંત રહે છે.

૧૪૯૫ પ્ર. ધ્યાનના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉ. આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ એ ચાર પ્રકાર ધ્યાનના છે. તેમાંથી પછીનાં બે મોક્ષનાં કારણ છે. જે આ લોક સંબંધી ક્ષણ ચાહે છે, તે સૌને આર્ત કે રૌદ્ર ધ્યાન હોય છે. ધ્યાનના ઘણા ઘણા પ્રકાર છે. એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ એવું તો આત્મા જેમાં મુખ્ય પણે વર્તે છે, તે ધ્યાન કહેવાય છે, અને એ જ આત્મધ્યાનની પ્રાર્થિત, ઘણું કરીને આત્મજ્ઞાનની પ્રાર્થિત વિના થતી નથી.

૧૪૯૬ પ્ર. આર્તધ્યાન કોને કહે છે ?

ઉ. આર્ત શબ્દમાં મૂળ ધાતુ “ઋત” છે. ઋત્તને અર્થ દુઃખ કે પીડા થાય છે એ રીતે દુઃખના નિમિત્તથી કે દુઃખમાં જે સંકલેશ ભાવ થાય છે કે આર્તધ્યાન છે. કોઈ પણ પરપદાર્થને વિષે ઇચ્છાની પ્રવૃત્તિ છે, અને કોઈ પણ પરપદાર્થના વિયોગની ચિંતા છે, તેને શ્રી જિન આર્તધ્યાન કહે છે. વ્યાપાર આદિમાં હાનિ થાય, પુત્ર પરદેશમાં હોય ત્યારે ઘરના માણસોને ચિંતાનાં પરિણામ થાય, સુંદર સ્ત્રીના વિયોગથી ચિંતા થાય, ઘરમાં સ્ત્રી પ્રતિકૂળ વર્તન કરે, દુકાન સારી ન ચાલે, પુત્ર-પુત્રી આજ્ઞાપાલક ન હોય, એવા પ્રસંગોએ પોતાના કારણથી થવાવાળાં શોકનાં પરિણામ તે આર્તધ્યાન છે. આર્તધ્યાન કરતાં ધર્મધ્યાનમાં વૃત્તિ લાવવી એ જ શ્રેયસ્કર છે અને જેને માટે આર્તધ્યાન ધ્યાવવું

પડતું હોય ત્યાંથી કાં તેા મન ઉઠાવી લેવું અથવા તેા તે કૃત્ય કરી લેવું એટલે તેથી વિરક્ત થવાશે. આર્ત્તધ્યાન પ્રાયે.તિર્થંચ-ગતિનું કારણ થાય છે. માટે તે ત્યાજ્ય છે. આર્ત્તધ્યાન તારતમ્ય-તાથી (ઓછે વતે) મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાનેથી માંડીને છઠ્ઠા ગુણુસ્થાન સુધીના જીવને સંભવે છે. તેા પણ જે જીવને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં તિર્થંચનું આયુષ્ય બંધાઈ ગયું હોય તે સિવાયના અન્ય સમ્યગ્દષ્ટિને તે આર્ત્તધ્યાન તિર્થંચગતિનું કારણ થતું નથી.

૧૪૯૭ પ્ર. અપધ્યાન કોને કહે છે ?

ઉ. સ્વયં વિષયોના અનુભવરહિત હોવા છતાં પણ આ જીવ ખીજના જ્ઞેયેલા, સાંભળેલા, અનુભવેલા વિષયોનું મનમાં સ્મરણ કરીને જે વિષયોની અભિલાષા કરે છે તેને અપધ્યાન કહેવામાં આવે છે.

૧૪૯૮ પ્ર. આર્ત્તધ્યાનના કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. તેના ચાર ભેદ છે :

૧. ઈષ્ટ વિયોગ જન્ય, ૨. અનિષ્ટ સંયોગ જન્ય, ૩. વ્યાધિ પ્રતિ-કાર જન્ય, અને ૪. નિદાન જન્ય.

(૧) મનોદ્વ શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શનો સંયોગ ઇચ્છે. ઈષ્ટ વિયોગ જન્ય આર્ત્તધ્યાન—પ્રિય પુત્ર, મિત્ર, ક્ષત્ર, ધન આદિના વિયોગથી થતા દુઃખમય ભાવોની એકાગ્રતા.

(૨) અમનોદ્વ શબ્દાદિનો વિયોગ ઇચ્છે. અનિષ્ટ સંયોગ જન્ય આર્ત્તધ્યાન—અપ્રિય દુર્ગુણી પુત્ર, ક્ષત્ર, શત્રુ આદિના સંયોગમાં એ સંબંધ કચારે છૂટે એવી ચિંતા.

(૩) જ્વરાદિ રોગોનો નાશ ઇચ્છે. પીડા અથવા વ્યાધિપ્રતિકાર ચિંતવન આર્ત્તધ્યાન—રોગ, પીડા, કચારે મટે તેને માટે ઉપાયોગમાં ચિંતિત પરિણામ રહ્યા કરે તે.

(૪) નિદાન જન્ય આર્ત્તધ્યાન—પ્રાપ્ત કામ ભોગો અચલ રહે એમ ઇચ્છે. ધર્મક્રિયાનાં ફળરૂપ આગામી કાળમાં ભોગ મળે તે ભાવ રાખવા.

જ્ઞાન ગરીબી, ગુરુવચન, નરમ વચન નિર્દોષ;
ધનકું કલ્પી ન છાંડિયે, શ્રદ્ધા શીલ સંતોષ.

૧૪૯૯ પ્ર. આર્તધ્યાનીનાં કેટલાં લક્ષણો છે ?

ઉ. આર્તધ્યાનીનાં ચાર લક્ષણો છે :

- (૧) આર્કંદ-રૂદન કરે, (૨) શોક-ચિંતા કરે, (૩) અશ્રુપાત કરે, (૪) વલોપાત કરે.

૧૫૦૦ પ્ર. રૌદ્રધ્યાન કોને કહે છે ?

ઉ. દુષ્ટ પરધાતક સ્વાર્થસાધક હિંસક પરિણામોની એકાગ્રતા તે રૌદ્રધ્યાન પ્રાયઃ નર્કગતિનું કારણ થાય છે.

રૌદ્રધ્યાન તારતમ્યતાથી મિથ્યાદષ્ટિથી માંડીને પાંચમા ગુણુસ્થાન સુધીના જીવોને સંભવે છે. તે પણુ જે જીવે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં નરકનું આકૃષ્ય બાંધ્યું હોય તે સિવાયના અન્ય સમ્યક્દષ્ટિ-ઓને તે નરક ગતિનું કારણ થતું નથી.

૧૫૦૧ પ્ર. રૌદ્રધ્યાનના કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. તેના ચાર ભેદ છે :

- (૧) હિંસાનંદી-બીજાં પ્રાણીઓની હિંસા કરવામાં, કરાવવામાં, અનુમોદવામાં આનંદ માનનાર.
 (૨) મૃધાનંદી-અસત્ય બોલવામાં, બોલાવવામાં, બોલનારને સારું કહેવામાં, જૂઠાને સાચું સાબિત કરી આનંદ માનનાર.
 (૩) ચૌર્યાનંદી-પરદ્રવ્ય આદિની ચોરી કરવી, કરાવવી, કરનારને ભણું માનવું ઇત્યાદિ.
 (૪) પરિગ્રહાનંદી-પરિગ્રહ એકઠો કરવો-કરાવવો, અનુમોદવો અને પરિગ્રહરક્ષામાં આનંદ માનવો.

૧૫૦૨ પ્ર. ધર્મધ્યાનના કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનાં શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન કરી એકાગ્રતા કરવી ધર્મધ્યાન છે. પોતાના આત્માના આશ્રયથી જે વીતરાગી ધ્યાન પ્રગટ થાય છે, તે ધર્મધ્યાન છે. ધર્મધ્યાનના ચાર ભેદ છે :

- (૧) આજ્ઞાવિચયઃ આજ્ઞા એટલે સર્વજ્ઞ ભગવંતે ધર્મતત્ત્વ સંબંધી જે જે કહ્યું છે તે તે સત્ય છે. એમાં શંકા કરવા જેવું નથી.

પ્રાણીમાત્રનો રક્ષક, બંધન અને હિતકારી એવો કોઈ ઉપાય હોય તો તે વીતરાગ ધર્મ જ છે.

- (૨) અપાયવિચય : રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ. એથી જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું જે ચિંતન કરવું. હું ક્યાં ક્યાં ભટક્યો છું? એ બધું વિચારવું; અમારાં તથા અન્ય જીવોનાં કર્મોના નાશ ક્યારે થશે એ પ્રકારનું ચિંતન, તે અપાયવિચય અપાય એટલે દુઃખ.
- (૩) વિપાકવિચય : હું જે જે ક્ષણે દુઃખ સહન કરું છું તે સઘળું કર્મના ક્ષણના ઉદય વડે કરીને છે.
- (૪) સંસ્થાનવિચય : ત્રણ લોકનું સ્વરૂપ ચિંતવવું તે. એ ત્રણ લોકનાં સર્વ સ્થાનક આ આત્માએ સમ્યક્ત્વ રહિત કરણીથી અનંત વાર જન્મ-મરણ કરી સ્પર્શી મૂક્યાં છે એમ ચિંતવન કરવું.

૧૫૦૩ પ્ર. ધર્મધ્યાનનાં કેટલાં લક્ષણ છે ?

ઉ. ધર્મધ્યાનનાં ચાર લક્ષણ છે :

- (૧) આજ્ઞારુચિ : એટલે વીતરાગ ભગવાનની આજ્ઞા અંગીકાર કરવાની રુચિ ઉપજે તે.
- (૨) નિસર્ગરુચિ : આત્મા સ્વાભાવિકપણે જ્ઞતિસ્મરણાદિક્કે જ્ઞાને કરી શ્રુત સહિત ચારિત્રધર્મ ધરવાની રુચિ પામે તે નિસર્ગરુચિ.
- (૩) સૂત્રરુચિ : સૂત્ર શ્રવણ કરવા, મનન કરવા અને ભાવથી પઠન કરવાની રુચિ ઉપજે તે સૂત્રરુચિ.
- (૪) ઉપદેશરુચિ : અજ્ઞાને કરીને ઉપાજ્ઞેલાં કર્મ જ્ઞાન કરી ખપાવીએ તેમજ જ્ઞાન વડે કરીને નવાં કર્મ ન પાંધીએ; તે માટે અજ્ઞાનાદિક્કે આસ્રવ માર્ગ છોડીને જ્ઞાનાદિક્કે સંવર માર્ગ ગ્રહણ કરવા તીર્થંકર ભગવંતનો ઉપદેશ સાંભળવાની રુચિ ઉપજે તે.

૧૫૦૪ પ્ર. ધર્મધ્યાનનાં ચાર આલંબન છે તે કહો.

ઉ. (૧) વાંચના : એટલે વિનય સહિત નિર્જરા તથા જ્ઞાન પામવાને

અમૂલ્ય આત્મા છે. નિમૂલ્ય નહીં કરવો. સર્વ તુચ્છ છે, તું અમૂલ્ય છે. તારો એક આત્મા, તેનો થઈ જા.

માટે મર્મના જાણનાર ગુરુ કે સત્પુરુષ સમીપે સૂત્રતત્ત્વનું વાંચન લઈએ તે.

- (૨) પૃચ્છના : શંકાશલ્ય નિવારણને માટે ગુર્વાદિકને પ્રશ્ન પૂછીએ તેને પૃચ્છના કહીએ.
- (૩) પરાવર્તના : પૂર્વે જિનભાષિત સૂત્રાર્થ જે ભણ્યા હોઈએ તે સ્મરણમાં રહેવા માટે, નિર્જરાને અર્થે, શુદ્ધ ઉપયોગ સહિત શુદ્ધ સૂત્રાર્થની વારંવાર સજ્જાય કરીએ તેનું નામ પરાવર્તનાલંબન.
- (૪) ધર્મકથા : વીતરાગ ભગવાને જે ભાવ જેવા પ્રણીત કર્યા છે, તે ભાવ તેવા લઈને, પોતાની નિર્જરાને અર્થે સભામધ્યે, તે ભાવ તેવા પ્રણીત કરીએ તેને ધર્મકથાલંબન કહીએ.

૧૫૦૫ પ્ર. ધર્મધ્યાનની અનુપ્રેક્ષા કેટલી છે ?

ઉ. ધર્મધ્યાનની અનુપ્રેક્ષા પણ ચાર છે :

- (૧) એકત્વાનુપ્રેક્ષા, (૨) અનિયાનુપ્રેક્ષા, (૩) અશરણાનુપ્રેક્ષા, (૪) સંસારાનુપ્રેક્ષા.

(વિશેષ માટે જુઓ “બાર ભાવના” પ્રશ્ન-૧૦૯૩).

૧૫૦૬ પ્ર. ધર્મધ્યાનમાં ચાર ભાવનાઓ કઈ કહી છે ? અથવા અનંતકાળથી જીવનું પરિભ્રમણ થયા છતાં તેની નિવૃત્તિ કયાંય થતી નથી અને તે શું કરવાથી થાય ?

ઉ. ધર્મધ્યાનમાં ચાર ભાવનાથી ભૂષિત થવું સંભવે છે :

- (૧) મૈત્રી : સર્વ જગતના જીવ ભણી નિર્વૈરબુદ્ધિ. સર્વ જીવ પ્રત્યે હિતચિંતવના.
- (૨) પ્રમોદ : અંશ માત્ર પણ કોઈનો ગુણ નિરખીને રોમાંચિત ઉલ્લાસવાં. ગુણુજ જીવ પ્રત્યે ઉલ્લાસ પરિણામ.

દેહધારી આત્મા પંથી છે અને દેહ એ ઝાડ છે. આ દેહરૂપી ઝાડમાં (નીચે) જીવરૂપી પંથી વટેમાર્ગી થાક લેવા બેઠો છે. તે પંથી ઝાડને જ પોતાનું કરી માને એ કેમ ચાલે ?

(૩) કરુણા : જગતજીવનાં દુઃખ દેખીને અનુકંપિત થવું. કોઈ પણ જીવને જન્મ-મરણથી મુક્ત થવાનું કરવું.

(૪) મધ્યસ્થતા : શુદ્ધ સમદષ્ટિના બળવીર્યને યોગ્ય થવું. નિર્ગુણી જીવ પ્રત્યે મધ્યસ્થતા.

૧૫૦૭ પ્ર. ધર્મધ્યાનના બળથી સાત પ્રકૃતિઓ નષ્ટ થાય છે તેમ કહ્યું છે તે સાત પ્રકૃતિઓ કઈ ગણાવી છે ?

ઉ. સાત પ્રકૃતિ : અનંતાનુબંધી, જેના કારણથી અનંત સંસારનો બંધ થાય તે, (૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા, (૪) લોભ, (૫) મિથ્યાત્વ મોહનીય (વિપરીત તત્ત્વશ્રદ્ધા), (૬) મિશ્ર મોહનીય, (૭) સમક્રિત મોહનીય. ધર્મધ્યાન, સમ્યગ્દષ્ટિ વિના મિથ્યાદષ્ટિને હોતું નથી એવો નિયમ છે. એથી ગુણુસ્થાનથી સાતમા ગુણુસ્થાન પર્યાંત ધર્મધ્યાન હોય છે.

૧૫૦૮ પ્ર. “પરમાત્મ પ્રકાશ”માં પરમાત્માના ધ્યાન કરવાને ધર્મધ્યાન કહ્યું છે, તે કેવી રીતે કહ્યું છે ?

ઉ. પરમાત્માના ધ્યાન કરવાનું કહીને પોતાના જ આત્માનું ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે, પોતાનાથી ભિન્ન પરમાત્માનું નહીં. પરમાત્માના જેવો જ પોતાનો સ્વભાવ પરિપૂર્ણ રાગાદિ રહિત છે, તેને ઝાળખી તેનું જ ધ્યાન કરવું, એ જ પરમાર્થથી પરમાત્માનું ધ્યાન છે. આ સિવાય અરિહંત અથવા સિદ્ધનું લક્ષ કરવું સાચું ધર્મધ્યાન નથી, પરંતુ રાગ છે અને પરમાર્થથી રાગ તો આર્તધ્યાન છે, તેથી તેનાથી કદી પણ ધર્મધ્યાન થઈ શકતું નથી.

૧૫૦૯ પ્ર. શુક્લધ્યાનનો રંગ શું સફેદ છે ?

ઉ. શુક્લધ્યાન તો ચૈતન્યના આનંદના અનુભવમાં લીનતાની ધારા છે, તે તો કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિની શ્રેણી છે. તેને રંગ નથી હોતો. સફેદ રંગ તો રૂપી પુદ્ગલની પર્યાય છે. અહીં શુક્લધ્યાનમાં “શુક્લ”નો અર્થ સફેદ રંગ નથી, પણ રાગની ભલિનતા રહિત,

જીવે પૂર્વ ભવમાં જે પુણ્ય કે પાપકર્મનો સંચય કર્યો છે તેને દૈવ (નસીબ) કહેવાય છે.

ઉજ્જવલ, પવિત્ર છે. શુક્લધ્યાન તો અરૂપી પર્યાય છે, આ સ્વરૂપ-સાધન દ્વારા જ ભગવાને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

૧૫૧૦ પ્ર. શુક્લધ્યાન કોને કહે છે ?

ઉ. ધ્યાન અને ધ્યેયના વિકલ્પરહિત શુદ્ધ આત્મામાં વિશેષ ધ્યાન કરવું શુક્લ ધ્યાન છે. આ ધ્યાન ધર્મધ્યાનની અપેક્ષાએ વિશેષ એકાગ્રતાવાળું છે. “હું આત્મા ધ્યાન કરવાવાળો છું”, અને પરિપૂર્ણ શુદ્ધ અવસ્થા મારું ધ્યેય છે”, એવા ધ્યાન અને ધ્યેયના વિકલ્પરહિત શુક્લધ્યાન હોય છે. જે ધ્યાન છૂટે નહિ તે શુક્લ-ધ્યાન કહેવાય છે, એટલે મોક્ષ આપે એવું ધ્યાન. શુક્લધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે : ૧. પૃથક્ત્વવિતર્ક વિચાર : દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયના ભિન્નપણાને ‘પૃથક્ત્વ’ કહે છે. જે કે ધ્યાન કરનાર પુરુષ નિજ શુદ્ધાત્માનું સંવેદન છોડીને બાહ્ય પદાર્થોનું ચિંતન કરતો નથી તોપણ જેટલા અંશે તેને સ્વરૂપમાં સ્થિરતા નથી તેટલા અંશે ઇચ્છા વિના વિકલ્પો ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણે. આ ધ્યાનને ‘પૃથક્ત્વવિતર્ક વિચાર’ કહેવાય છે. આ પ્રથમ શુક્લધ્યાન આઠમે, નવમે, દશમે, અને અગિયારમે ગુણુસ્થાને હોય છે. એકત્વવિતર્ક વિચાર : આ ધ્યાન નિજશુદ્ધાત્મ દ્રવ્યમાં, અથવા આત્મસુખ અનુભવરૂપ પર્યાયમાં અથવા ઉપાધિરહિત સ્વસંવેદન ગુણુમાં-આ ત્રણેમાંથી જે એકમાં સ્થિર થઈને અવિચારરૂપ હોય છે એટલે દ્રવ્ય, ગુણ કે પર્યાયમાં પરાવર્તન કરતું નથી, તે ક્ષીણુ ક્ષાય નામના બારમા ગુણુસ્થાનમાં હોય છે. ૩. સૂક્ષ્મક્રિયા પ્રતિપાતિ : સૂક્ષ્મકાયની ક્રિયાના વ્યાપારરૂપ અને અપ્રતિપાતિ (ન પડે તેવું) એવું ત્રીજું શુક્લધ્યાન છે તે ઉપચારથી સયોગી કેવળીજિનને, તેરમા ગુણુસ્થાનમાં હોય છે. વ્યુપરતક્રિયા નિવૃત્તિ : વ્યુપરત ક્રિયા હોય (સર્વ ક્રિયાની નિવૃત્તિ થઈ હોય) અને અનિવૃત્તિ હોય અર્થાત્ મુક્તિ ન થઈ હોય તે ‘વ્યુપરતક્રિયા નિવૃત્તિ’ નામનું ચોથું શુક્લધ્યાન છે. તે ઉપચારથી ‘અયોગી કેવળી જિન’

પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન;
પાત્ર થવા સેવો સદા, બ્રહ્મચર્ય મતિમાન.

૧૪મા ગુણસ્થાનમાં હોય છે. ઉપશાંત અને ક્ષીણ મોહમાં પહેલાં ખે શુક્લધ્યાન સંભવે છે, તે પૂર્વાધરને હોય છે, પછીનાં ખે કેવળીને હોય છે. આ કાળમાં શુક્લધ્યાનની મુખ્યતાનો અનુભવ ભારતમાં અસંભવિત છે. દ્રવ્યાનુયોગ પરમ ગંભીર અને સૂક્ષ્મ છે, નિર્ગ્રંથ પ્રવચનનું રહસ્ય છે, શુક્લધ્યાનનું અનન્યકારણ છે. શુક્લ ધ્યાનથી કેવળ જ્ઞાન સમુત્પન્ન થાય છે. પણ પ્રથમ મોક્ષના માર્ગની અનુકૂળતા ધર્મધ્યાનથી થાય છે. આઠમા ગુણસ્થાને ક્ષપકચ્ચેણી એટલે શુક્લ ધ્યાનનો પ્રથમ પાયો. જીવ ૧૨મા ક્ષીણ મોહ નામના ગુણસ્થાને આવે છે ત્યારે શુક્લધ્યાનના ખીજ વિભાગમાં પ્રવેશે છે. કેવળી ભગવાનનું આમુખ્ય પૂર્ણ થવાને અંતર્મુહૂંતકાળ ઝાકી રહે છે ત્યારે તેઓ શુક્લધ્યાનના ત્રીજ પાયોમાં પ્રવર્તે છે.

૧૫૧૧ પ્ર. જીવને મોટાં ખે બંધન ક્યાં ક્યાં છે ?

ઉ. એક સ્વચ્છંદ અને ખીજું પ્રતિબંધ. સ્વચ્છંદ ટાળવાની ઇચ્છા જેની છે, તેણે જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધવી જોઈએ, અને પ્રતિબંધ ટાળવાની ઇચ્છા જેની છે, જેણે સર્વ સંગથી ત્યાગી થવું જોઈએ. કલ્યાણ કરવામાં જે જે વિઘ્નો નડે, પરમાર્થ ન સાધવા દે, તે બધા પ્રતિબંધ છે. પ્રતિબંધથી જન્મવું થાય છે. વારંવાર એકનું એક સાંભરે અથવા ગાઠ સંસ્કાર થઈ જાય તે પ્રતિબંધ છે. મનમાં “મારુ” (કોઈ પણ વસ્તુ સાથે તન્મયતા અથવા મારા પણ) એમ થઈ ગયું તો પક્ષી બહાર નીકળવું મુશ્કેલ પડે.

“રોકે જીવ સ્વચ્છંદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ.

પામ્યા એમ અનંત છે, ભાખ્યું જિન નિર્દોષ.”

સ્વચ્છંદનું નિમિત્ત કારણ અસત્સંગ છે. સ્વચ્છંદવળી નીચેના ત્રણ

હાલના વખતમાં મનુષ્યોનું કેટલુંક આમુખ્ય બાળપણમાં જાય, કેટલુંક સ્ત્રી પાસે જાય, કેટલુંક નિદ્રામાં જાય, કેટલુંક ધંધામાં જાય, અને સહેજ રહે તે કુગુરુ લૂંટી લે એટલે મનુષ્યભવ નિરર્થક ચાલ્યો જાય.

દોષોનું ઉપાદાન કારણ છે. એક તો “હું જાણું છું”, “હું સમજું છું” એવા પ્રકારનું માન જીવને રહ્યા કરે છે તે માન. ખીજે દોષ પરિગ્રહ અને ત્રીજે લોકસયને લીધે, અપકીર્તિભયને લીધે અને અપમાનભયને લીધે જ્ઞાનીથી વિમુખ રહેવું.

કોઈ ક્રિયા જડ થઈ રહ્યા, શુષ્ક જ્ઞાનમાં કોઈ,
માને મારગ મોક્ષનો, કશ્ચિત્ત ઉપજે જોઈ.

આ પદમાં સ્વચ્છંદ અને પ્રતિબંધ બંને દોષો સમાઈ જાય છે. ક્રિયાજડતાને પ્રતિબંધ અને શુષ્કજ્ઞાની તે સ્વચ્છંદી. આ બંને દોષોને યથાર્થ રીતે સમજી અને પુરુષાર્થ કરી ટાળવો. જે જીવ ખાવા, પીવા, કમાવા આદિ અનેક કાર્યોમાં પુરુષાર્થ તો કરે છે પણ ધર્મની વાતમાં જે થવાનું હશે તે થશે તેમ હોનહાર બતાવી આત્મસન્મુખ થવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી તે તો સ્વચ્છંદી છે.

૧૫૧૨ પ્ર. જેણે સ્વચ્છંદને મંદ ક્યો છે, એવા પુરુષને કેટલા પ્રકારે પ્રતિબંધ વર્તે છે ?

ઉ. (એવા પુરુષને પ્રતિબંધતા ચાર પ્રકારે હોઈ શકે) (૧) લોકસંબંધી બંધન, (૨) સ્વજન કુટુંબ બંધન, (૩) દેહાભિમાન રૂપ બંધન, (૪) સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ બંધન.

જેને પ્રતિબંધ ટાળવાની ધચ્છા છે, તેણે સર્વ સંગથી ત્યાગી થવું જોઈએ.

૧૫૧૩ પ્ર. કલ્યાણના માર્ગમાં પ્રતિબંધ કરનારાં કારણો ક્યાં છે ? અને તેનો ઉપાય શો છે ?

ઉ. આરંભ, પરિગ્રહ, અસતસંગ આદિ કલ્યાણને પ્રતિબંધ કરનારાં કારણોમાં જેમ બને તેમ ઓછો પરિચય થાય તેમાં ઉદ્દાસીનતા થાય એમ વર્તવું. સરળપણું, ક્ષમા, પોતાના દોષનું જ્ઞેવું, અલ્પારંભ,

જ્ઞાન એ દારો પરોવેલ સોય જેવું છે. દારો પરોવેલ સોય ખોવાતી નથી તેમ જ્ઞાન હોવાથી સંસારમાં ભૂલું પડતું નથી.

અદ્વપરિગ્રહ, જ્ઞાની પુરુષનાં વચનોનો યથાયોગ્ય વિચાર અને જ્ઞાની પુરુષની અત્યંત ભક્તિ એ આદિ સાધનો આરાધવાં:

૧૫૧૪ પ્ર. જીવતા કલ્યાણ થવામાં ક્યાં કારણો રુકાવટ કરે છે ?

- ઉ. ૧. અભિમાન : જાણતો નથી છતાં હું જાણું છું એમ જીવ અભિમાન કરે છે.
૨. લોકભય : હું ધર્મ કરું છું પણ લોકો મને શું કહેશે? એવો ભય રહે.
૩. કૂળધર્મની ક્રિયા કરતા હોય તે કેમ ત્યાગી શકાય ? એમ માને.
૪. જ્ઞાની પુરુષનું કલ્પું કરવાને બદલે નકલ કરે. જ્ઞાની પુરુષ જે પૂર્વ-કર્મને યોગે પંચવિષયાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરતા હોય છે તે જોઈને પોતે કરે.

૧૫૧૫ પ્ર. પરમાર્થમાં ક્યા પ્રશ્નો જીવને ઉપયોગી છે ?

- ઉ. (૧) તરવા માટે જીવે પ્રથમ શું જાણવું ?
- (૨) જીવનું ભ્રમણ થવામાં મુખ્ય કારણ શું ?
- (૩) તે કારણ કેમ ટળે ?
- (૪) તે માટે સુગમમાં સુગમ એટલે થોડા કાળમાં ફળદાયક થાય એવો કયો ઉપાય છે ?

૧૫૧૬ પ્ર. જિનમુદ્રા કેટલા પ્રકારે છે ?

- ઉ. જિનમુદ્રા બે પ્રકારે છે : કાયોત્સર્ગ અને પન્નાસન. પ્રમાદ ટાળવાને ખીન્નાં ઘણાં આસનો કહ્યાં છે. પણ મુખ્યત્વે આ બે આસનો છે.

જે પાપ કાર્યોને છોડીને પુણ્ય કાર્યોને જ કરે છે તે પ્રશંસા યોગ્ય છે. પરંતુ જે પુણ્ય-પાપ બંને છોડીને શુદ્ધ ઉપયોગમાં સ્થિત થાય છે તે વંદનીય છે.

આત્મધ્યાન

૧૫૧૭ પ્ર. આત્માને શુદ્ધ કરવાનો સહજ ઉપાય શું છે ?

ઉ. એકમાત્ર ઉપાય આત્મધ્યાન છે.

૧૫૧૮ પ્ર. સાચા ધ્યાનનું સ્વરૂપ કહો.

ઉ. “એકાગ્ર ચિંતા નિરોધધ્યાનમ્” એટલે કે અનેક પદાર્થોની ચિંતાને દૂર કરી એક પદાર્થ ઉપર ચિંતાને રોકવી તેને ધ્યાન કહેવામાં આવે છે, અને એવું ધ્યાન ઉત્તમ સંઘયણુવાળાને અંતર મુહૂર્તકાળપર્યાંત પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ બાબત આચાર્ય અક્ષયકેદરે વધારે સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું છે કે “અગ્ર”ના અર્થ “પદાર્થ” છે તથા પદાર્થબાબતમાં અંતઃકરણનો જે વ્યાપાર થાય છે તેનું નામ ચિંતા કહી છે. એક દ્રવ્ય પરમાણુ અથવા ભાવ પરમાણુરૂપ પદાર્થ તેમાં જે ચિંતાને રોકવામાં અથવા નિયંત્રિત કરવામાં આવી તે ક્રિયાને ધ્યાન સમજવું. જેવી રીતે વાયુનો અભાવ હોય ત્યારે બાધારહિત પ્રકાશિત થતાં દીપકની લૌચંચલતારહિત સ્થિર રહે છે એ પ્રમાણે આત્માની વીર્ય વિશેષ શક્તિ વડે વિભિન્ન પદાર્થો પ્રત્યેથી રોકવામાં આવેલી ચિંતા તે ચંચલતા રહિત થતાં કોઈ એકાગ્ર સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે. ચંચલ ચિત્તને અન્યત્ર પરિણમતું રોકીને કોઈ એક પદાર્થને વિષે આશ્રિત કરી લેવું એનું નામ નિરોધ છે. એક વસ્તુનો આશ્રય કરી લેવાવાળું ચિત્ત જે સ્થિર અધ્યવસાય છે તેને ધ્યાન કહે છે. આવા પ્રકારનું ધ્યાન, હૃદયસ્થિતે જ થાય છે. કેવળીઓને નહીં. કેવળીઓનું ધ્યાન, વચન અને કાવ્ય યોગના નિરોધસ્વરૂપ છે કેમ કે તેને ચિત્તનો તે અભાવ થઈ ચૂક્યો છે.

૧૫૧૯ પ્ર. આત્મધ્યાનથી શું થાય ?

ઉ. આત્મધ્યાનથી આત્મા દેહથી તદ્દન ભિન્ન ભાસે અને તે ભિન્નતા યથાર્થ અનુભવમાં નિરંતર રહ્યા કરે. અને જેમ જેમ આત્મધ્યાન કરવામાં આવે તેમ તેમ સાચું જ્ઞાન અને સાચો વૈરાગ્ય શુદ્ધાત્માના સ્વભાવમાં એકરૂપ લીનતા પામે છે તેમ તેમ વીતરાગતાના અંશ વર્ધમાન થતા જાય છે. આ જ ધ્યાનની અગ્નિ કર્મબળને ખાળીને ભસ્મ કરે છે. આત્મધ્યાન તે મોક્ષમાર્ગ છે. ધ્યાન નિર્વિકલ્પ થવા માટે છે.

૧૫૨૦ પ્ર. ધ્યાનનો ઉત્તમ ઉપાય શું છે ?

ઉ. લક્ષણથી, ગુણથી અને વેદનથી જેને આત્મસ્વરૂપ જણાયું છે, તેને ધ્યાનનો એ એક ઉપાય છે, કે જેથી આત્મપ્રદેશની સ્થિરતા થાય છે, અને પરિણામ પણ સ્થિર થાય છે.

“ઔષધ વિચાર ધ્યાન.” આત્મા મને દેહથી ભિન્ન લાગે છે કે કેમ ? એમ વિચારવું, તે ધ્યાન છે. વિચારરૂપ ધ્યાન થયા પછી નિર્વિકલ્પ ધ્યાન થાય છે. નહીં તો ધ્યાન ન થાય, કલ્પના થાય.

૧૫૨૧ પ્ર. કઈ વસ્તુઓ આત્મધ્યાનના કારણરૂપ છે ?

ઉ. નીચેની પાંચ વસ્તુઓ આત્મધ્યાનના કારણરૂપ છે.

- (૧) વૈરાગ્ય. વૈરાગ્ય એટલે ત્રણ વસ્તુઓ ઉપર વૈરાગ્ય લાવવો.
(૧) સંસાર (૨) શરીર (૩) ભોગ.
- (૨) તત્ત્વજ્ઞાનની નિર્ભળતા.
- (૩) મનનું વશ થવું.
- (૪) ખાણ્યાબ્યંતર પરિગ્રહનો ત્યાગ.
- (૫) ખાવીસ પરિષદને છૂતવા.

૧૫૨૨ પ્ર. આત્મધ્યાન કેમ થાય ?

ઉ. સર્વ વિકલ્પનો, તર્કનો ત્યાગ કરીને, મનનો, વચનનો, કાયાનો, ઈન્દ્રિયનો, આહારનો, નિદ્રાનો જય કરીને, નિર્વિકલ્પપણે અંત-

દાને ભોગ મજે ખચિત, તપથી ઈન્દ્ર થવાય;
જન્મ મરણથી રહિતપદ, જ્ઞાને કરી પમાય.

મું'ખવૃત્તિ કરી આત્મધ્યાન કરવું. માત્ર અનાખાધ અનુભવસ્વરૂપમાં લીનતા થવા દેવી, ખીજી ચિંતાવના ન કરવી, જે જે તર્કાદિ જીટે તે નહીં લંબાવતાં ઉપશમાવી દેવા, અર્થાત્ ચિત્તને આડાઅવળા વિષયોમાં ભટકતાં રોકી પોતાના શાંત-સમતા-સ્વભાવમાં સ્થિર કરવું અને આત્મશક્તિને ખાધક ચિંતાઓનો અથવા ઇષ્ટાનિષ્ટરૂપ દ્વન્દ્વાત્મક વિકલ્પોનો પૂર્ણ નિરોધ કરવો. આમ પૂર્ણતાથી કરવાનું સામર્થ્ય ફક્ત મુનિરાજોમાં જ હોય છે પણ નિમ્ન ભૂમિકામાં પણ આનું ઘણું મહત્ત્વ છે, ખાસ કરીને અહીં તે પ્રક્રિયા ધ્યાનના બદલે સામાયિક તરીકે ઓળખાય છે. સામાયિક અને ધ્યાન વસ્તુતઃ એક જ છે, ફક્ત ફેર એટલો જ છે કે સામાયિકમાં ચિત્તની સ્થિરતા ધ્યાનથી ઓછી હોય છે.

૧૫૨૩ પ્ર. આત્મભાવ ક્યારે ઊપજે ?

ઉ. જે સમયે આ આત્મા પરદ્રવ્યોના પર્યાયો અને પરદ્રવ્યોથી વિલક્ષણ છે એવો નિશ્ચય કરે છે તે સમયે આત્મભાવ ઊપજે છે. મારા આત્માથી બાહ્ય અન્ય જે કોઈ પદાર્થો છે તે મારા નથી કે હું ક્યારેય પણ તેમનો નથી. આત્મામાં સદા લીન થા, તેથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થશે. આત્મા સંબંધી જ વિચારો ચાલ્યા કરે અને વળગ્યા જ રહે તે વિચારો ચાલતાં ચાલતાં એવો રસ આવે કે બહારમાં આવવું ગોઠે નહિ. આખી સત્તાનું જ્ઞાનમાં ઘોલન ચાલે કે આ હું.....આ હું.....એમ ઘોલન ચાલતાં ચાલતાં વિકલ્પો પણ છૂટી જાય, પછી તો સહજ થઈ જાય, વિશ્વાસ આવવો જોઈએ. ખીજી ખીજી ચિંતાઓ હોય તો આ ક્યારેથી ચાલે ? આનો અભ્યાસ વારંવાર જોઈએ. તારી અંદરમાં પરમાત્મા બિરાજે છે એથી વિશેષ ધનાઢ્યપણું શું હોઈ શકે ? આવું પરમાત્માપણું સાંભળતાં એને અંદરથી ઉલ્લાસ ઉજળવો જોઈએ. એની લગની લાગવી જોઈએ. એને માટે ગાંડા થવું જોઈએ. આવા પરમાત્મ-

દુર્જન સંગે વિણસતા, ગુણો ભદ્ર જનનાય;
લોહસંગથી આગ્ર જો, ઘણી જોમ ાયાય.

સ્વરૂપની ધૂન લાગવી જોઈએ. સાચી ધૂન લાગે તો જે સ્વરૂપ અંદરમાં છે તે પ્રગટ થયા વિના કેમ રહે? જરૂર પ્રગટ થાય જ. જેને આત્માનો ખરેખર રુચિ જાગે તેને ચોવીસે કલાક એનું એ ચિંતન, ઘોલન ને ખટક રહ્યા જ કરે. ભિંધમાં પશુ એનું એ રટણ ચાલ્યા કરે. જેમ દૂતરાને કાનમાં કીડા પડે ને તેનું લક્ષ વારંવાર ત્યાં જ ગયા કરે તેમ જેને આત્મા પ્રાપ્ત કરવો છે તેનું લક્ષ વારંવાર આત્મસન્મુખ ગયા કરે. આત્માની ધૂન ચાલ્યા કરે અને આમ છ માસ તો પ્રયત્ન કર! વારંવાર અંતર્મુખનો પ્રયત્ન કર તો જરૂર તને આત્માની પ્રાપ્તિ થશે. આત્મા સમજવા માટે કેટલીક તો એને રાગની મંદતા હોવી જોઈએ. રાગની તીવ્રતામાં તો આત્મા સમજવામાં આવતો નથી.

૧૫૨૪ પ્ર. ધ્યાનમાં ચિત્તને સ્થિર કરવા માટે કયા સ્થાને મનને એકાગ્ર કરવું ?

ઉ. ધ્યાન સમયે ચિત્તને સ્થિર કરવા માટે દશ સ્થાન કહ્યાં છે : (૧) નેત્રમુગલ, (૨) કર્ણુમુગલ, (૩) નાસિકાગ્રભાગ, (૪) કપાળ, (૫) મુખ, (૬) નાભિ, (૭) મસ્તક, (૮) હૃદય, (૯) તાલુ, (૧૦) બે ભ્રમર વચ્ચેનો મધ્યભાગ, તેમાં કયાંય એક સ્થાને મનને વિષય રહિત કરી સ્થિર કરવું ઉચિત છે.

૧૫૨૫ પ્ર. ખરેખરું ધ્યાન ક્યારે અને કાને હોય છે ?

ઉ. જ્ઞાનસ્વરૂપ (શુદ્ધ) આત્માનો અનુભવ થયા બાદ સંભવે છે. તેના વિના ધ્યાનનો સંભવ નથી. (તેના વિના ધ્યાનની પ્રવૃત્તિઓ અને વાતો તરંગરૂપ છે.) સાચા ધ્યાનનો યોગ મિથ્યાદષ્ટિ જીવને સંભવ નથી, તે તો માત્ર સમ્યક્દષ્ટિ જીવને જ પ્રાપ્ત થાય છે. મિથ્યાદષ્ટિ જીવને સમાધિ દશા દેખાય પરંતુ તેને ખરેખર તો યથાર્થ ધ્યાનનો સંભવ નથી કેમ કે મિથ્યાત્વથી ગ્રહાયેલા જીવને વિષે આ સ્વ અને આ પર એવો વિવેક જ બની શકતો નથી. સમાધિમાં સ્થિત થવા છતાં પણ જેને જ્ઞાનમય આત્માનો પ્રતિભાસ થતો નથી, તો તેનું તે ધ્યાન ખરેખર ધ્યાન નથી, પરંતુ મોહરૂપ હોવાથી તે ધ્યાન આભાસ છે.

એક વાર જે સમાધિમરણ થયું તો સર્વ કાળનાં
અસમાધિમરણ ટળશે.

લોકો પ્રાણુયમાદિ જડની ક્રિયાને સમાધિ માને છે, પરંતુ તે તો જડ થઈ જવાનો માર્ગ છે; તે આત્માની સાચી સમાધિ નથી, તેમાં આત્માની શાંતિ રંજમાત્ર પણ પ્રગટ થતી નથી. ખરેખર તો આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિથી રહિત, જ્ઞાન, આનંદ, શાંત સ્વભાવી હું છું—એવું આત્માનું યથાર્થ ભાન કરીને તેમાં એકાગ્રતા કરવી તે જ પરમ સમાધિ છે.

આત્માનું ધ્યાન કરવા માટે પહેલાં આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ, કારણ કે આત્મા જેવો છે તેવો લક્ષમાં લીધા વગર ધ્યાન કોનું કરશે? ઘણા લોકો કહે છે કે અમારે ધ્યાન કરવું છે. પરંતુ ભાઈ! કોનું ધ્યાન કરવું છે? ધ્યાનમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય આત્માનો સ્વભાવ શું છે? તેને જાણ્યા વગર તેનું ધ્યાન ક્યા પ્રકારથી કરશે? વસ્તુને યથાર્થ જાણ્યા પછી તે વસ્તુમાં જ્ઞાનની એકાગ્રતા થવાનું નામ ધ્યાન છે. જેને વસ્તુનું સાચું જ્ઞાન જ નથી તેને જ્ઞાનની એકાગ્રતારૂપ ધ્યાન થતું નથી. ઉપયોગની નિશ્ચલતા તે ધ્યાન છે. રાગદ્વેષના ઉદ્વેગના કારણે ઉપયોગ પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. આવી ચલવિચલસ્થિતિમાં ધ્યાન કેવી રીતે સંભવે? વિષયવિરક્તતા થવાથી મનને આત્મદ્રવ્ય સિવાય કોઈ પણ અન્ય દ્રવ્યનો આધાર રહેતો નથી, લક્ષમાં આવતું નથી. આત્મા સિવાય ખીજ કોઈનું શરણુ ન હોવાથી મનને નિરોધ થાય છે. ચંચળતા વિલય થવાથી આત્મામાં સમવસ્થાન (સ્થિરતા) હોય છે અને તે આત્મરમણુતા અનાકૂળ, એકાગ્ર, સંચેતન હોવાથી તેને ધ્યાન કહેવામાં આવે છે.

૧૫૨૬ પ્ર. સર્વે ધ્યાનોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રેષ્ઠ ધ્યાન કયું ગણાય ?

ઉ. જેમ પર્વતોમાં મેરુ શ્રેષ્ઠ છે, વૃક્ષોમાં કલ્પવૃક્ષ ઉત્તમ છે, ધાતુઓમાં જેમ સુવર્ણ કિંમતી છે, પીવા યોગ્ય પદાર્થોમાં અમૃત ઉત્તમ છે, મણિઓમાં ચિંતામણિ રત્ન ઉત્તમ છે, જ્ઞાનમાં કેવળજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ

૩૫૬ કુદાં, મૃગ શબ્દથી, સ્પર્શે, ગજ મરી જાય;
મત્સ્ય રસે, ભ્રમર ગંધથી, તો પંચ વિષયે ક્યમ થાય ?

છે, ચારિત્રમાં સમતાભાવ શ્રેષ્ઠ છે, આત્-સમ્યક્ત્વીમાં તીર્થ કર મહાન છે, ગાયોમાં સુરધેતુ ઉત્તમ છે, મનુષ્યોમાં ચક્રવર્તી પ્રધાન છે, તથા દેવોમાં ઈન્દ્ર મહાન છે તેમ સર્વે ધ્યાનોમાં શુદ્ધચિદ્રૂપ આત્માનું ધ્યાન સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રેષ્ઠ છે.

૧૫૨૭ પ્ર. આત્મધ્યાન થયું કે નહિ તે કેવી રીતે જણાય ?

ઉ. આત્મધ્યાનથી સહજ સુખનો સ્વાદ આવે. આત્મવીર્ય અને વૈર્ય (સ્થિરતા) વધે, ગમે તેવી આપત્તિમાં આકુલિત ન થાય, આત્માનું કાંઈ જ બગડતું નથી એમ સમજે. સાકરની કણી એક ક્ષણવાર પણ જીભ ઉપર રહે તો મીઠાશનો સ્વાદ આપે, તેમ આત્માનું ધ્યાન બહુ જ અદ્ભુત સમય પણ રહે તો પણ તે સહજ સુખનો સ્વાદ આપે.

૧૫૨૮ પ્ર. આત્મધ્યાન કેટલો વખત રાખી શકાય ?

ઉ. મોટા મોટા શક્તિશાળી અને મોટા મોટા વીર વૈરાગ્યવાન પુરુષો પણ આત્માનું ધ્યાન સતત બે ઘડી (૪૮ મિનિટ)ની અંદરના સમય સુધી જ કરી શકે છે.

૧૫૨૯ પ્ર. આત્મધ્યાન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ?

ઉ. ભાવના કરતાં કરતાં એકાએક ધ્યાન ઉત્પન્ન થાય છે. “આત્મ ભાવના ભાવતાં જીવ લહે કેવળજ્ઞાન રે.” શ્રુતજ્ઞાનથી આત્મ-સ્વભાવને યથાર્થ જાણી તેમાં જ ઉપયોગને જોડવો તે યોગ (ધ્યાન) છે. આત્માના યથાર્થ જ્ઞાન વિના તેમાં ઉપયોગ લાગતો નથી, અર્થાત્ એકાગ્ર થઈ શકતો નથી અને એકાગ્રતા વિના ધ્યાન હોતું નથી, કારણ કે જાણ્યા વગર ધ્યાન હોતું કરે ?

૧૫૩૦ પ્ર. આત્મધ્યાન કરતાં શું ચિંતવન હોય ?

ઉ. ધ્યાન અવસરે મન, વચન અને કાયા એ ત્રણેનો વ્યાપાર બંધ થઈ જાય છે, ચિંતવન હોતું નથી. ઉપયોગ એકાગ્ર થઈ જાય છે. (તે સમયે ધ્યાતાને એવો વિચાર પણ નથી હોતો કે “હું ધ્યાન કરું છું, કે આત્માને ધ્યાવું છું.”)

શું કરવાથી પોતે સુખી ? શું કરવાથી પોતે દુઃખી ?
પોતે શું ? ક્યાંથી છે આપ ? એનો માગો શીઘ્ર જવાબ.

૧૫૩૧ પ્ર. આત્મધ્યાન કરતાં શું અનુભવ થાય ?

ઉ. આત્મ સ્વરૂપમાં એવી રમણુતા થઈ છે કે જેમ ડોઈ સુંદર રૂપ જોવામાં ઉપયોગ એકાગ્ર થઈ જાય છે. એ સમયની અવસ્થા, આનંદ સુખ દશા એવી હોય છે, તેનું વર્ણન પણ ન થઈ શકે. તે દશાને અદ્વૈત ભાવ કહે છે.

“જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીકું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહીં પણ તે ભગવાન જો,
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે ?
અનુભવ ગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો.”

૧૫૩૨ પ્ર. આત્મદશા કેમ આવે ?

ઉ. ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ઉપશમ અને ભક્તિ મુમુક્ષુ જીવે હવે સહજ સ્વભાવરૂપ કરી મૂક્યા વિના આત્મદશા કેમ આવે ? પણ શિથિલપણાથી પ્રમાદથી વાત વિસ્મૃત થઈ જાય છે. પદાર્થનું તુચ્છપણું ભાસ્યમાન થયું હોય તો અંતઃવૃત્તિ રહે. જેમ અદ્ય કિંમતનો એવો જે માટીનો ઘડો, તે ફૂટી ગયો અને પકળી તેનો ત્યાગ કરતાં આત્માની વૃત્તિ ક્ષોભ પામતી નથી; કારણ કે તેમાં તુચ્છપણું સમજાયું છે. જ્ઞાનીને જગતના સર્વ પદાર્થ તુચ્છ ભાસ્યમાન છે.

૧૫૩૩ પ્ર. નિર્વિકલ્પ દશામાં કેવો અનુભવ થાય છે ?

ઉ. નિર્વિકલ્પ દશામાં જ્ઞાન (આત્મા) માત્ર આત્માને જ જાણવામાં પ્રવર્તે છે અને એમ પ્રવર્તતાં કોઈ વચનાતીત એવો અપૂર્વ આનંદ થાય છે કે વિષયસેવનમાં તેની જાતિનો અંશ પણ નથી. તેથી એ આનંદને અતીન્દ્રિય કહે છે.

૧૫૩૪ પ્ર. એવો અનુભવ ક્યા ગુણસ્થાનમાં હોય છે ?

ઉ. ચોથા ગુણસ્થાનથી જ થાય છે. પરંતુ ચોથામાં તો ઘણા કાળના અંતરાલથી થાય છે અને ઉપરનાં ગુણસ્થાનોમાં શીઘ્ર શીઘ્ર થાય છે.

૧૫૩૫ પ્ર. આત્મજ્ઞાન માટે નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય બંનેને જાણવાની જરૂર છે ?

છે ગુણી ગુણમય, નાશ ગુણનો, ત્યાં જ નાશ ગુણી તણો,
તો અન્યમતી નિર્વાણને કહે શુન્ય, કલ્પિત એ ગણો.

ઉ. હા; “નય નિશ્ચય એકાંતથી આમાં નથી કહેલ,
એકાંતે વ્યવહાર નહિ, બન્ને સાથે રહેલ.”
ધ્યાન કરનારને નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયથી આત્માની દૃઢ અને
પાકી શ્રદ્ધા હોવી જોઈશે તથા તેના મનમાં સાચું જ્ઞાન અને
સાચો વૈરાગ્ય હોવો જોઈશે.

૧૫૩૬ પ્ર. નિશ્ચયધ્યાન કોને કહે છે ?

ઉ. ધ્યાનમાં એકાગ્રવૃત્તિ રાખીને સાધુ નિરુપહૃવૃત્તિવાન અર્થાત્ સર્વ
પ્રકારની ઇચ્છાથી રહિત થાય તેને પરમ પુરૂષો નિશ્ચયધ્યાન કહે છે.

૧૫૩૭ પ્ર. આત્મજ્ઞાનનો મુખ્ય હેતુ શું છે ?

ઉ. ધ્યાન એ સર્વોત્તમ તપ છે, તેનું તત્કાળ ફળ ચિત્તપ્રસન્નતા,
આત્મશાંતિ અને અનુભવરસનો આસ્વાદ આવવો તે છે. સર્વ
આત્મસાધનાનું ફળ સમાધિ છે. આત્મજ્ઞાન, આત્માના અનુભવનો
સ્વાદ તે જ સમ્યક્દર્શન અને તે જ મોક્ષનો ભવ્ય દરવાજો.

૧૫૩૮ પ્ર. આત્મધ્યાન માટે ત્યાગ, વૈરાગ્ય, યમ, નિયમ, સંયમની જરૂર નથી ?

ઉ. નક્કી જરૂર છે, તે આત્માને લક્ષ્ય હોવાં જોઈએ.
“વૈરાગ્યાદિસફળ તો, જે સહ આતમ જ્ઞાન,
તેમજ આતમ જ્ઞાનની, પ્રાપ્તિતણું નિદાન.
ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન,
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ ભાન.”

જેની પાપમય તીવ્રકષાયોથી પણ નિવૃત્તિ થઈ ન હોય, દેવ-
ગુરુ-શાસ્ત્રની ભક્તિ, બહુમાન, સાધર્મીઓ ઉપર પ્રેમ, ઇત્યાદિરૂપ
અત્યંત મંદકષાયરૂપની ભૂમિકામાં પણ જે આવ્યો ન હોય, તે
અકષાયી ચૈતન્યનું નિર્વિકલ્પ ધ્યાન કેવી રીતે કરશે ? અલબત્ત
ન જ કરી શકે.

૧૫૩૯ પ્ર. ધ્યાનના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉ. ધ્યાનના ઘણા ઘણા પ્રકાર છે. વિવિધ મંત્ર, જપ-આલંબન ધ્યાન,
બાહ્ય ધ્વનિ અથવા અંતર ધ્વનિ-આલંબન ધ્યાન, શ્વાસોચ્છવાસ
-આલંબન ધ્યાન, ત્રાટક અથવા મૂર્તિ, ચિત્ર, ણિંદુ, મંત્રાક્ષરો

સત્ય સમસ્ત ગુણોનું આશ્રયસ્થાન છે.

કે જ્યોત-આલંબન ધ્યાન, આત્મનિરીક્ષણ ધ્યાન વગેરે ધ્યાનના અન્ય પ્રકાર પોતાની શક્તિ, સંન્યેગ અને ગુરુ પાસેથી મળેલી કેળવણી પ્રમાણે અભ્યાસી શકાય છે. કયા પ્રકારનું ધ્યાન કરીએ છીએ તે અગત્યનું નથી પણ ધ્યાન કરતી વખતે ચિત્તની કેટલી શુદ્ધિ અને કેટલી એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તે વધારે અગત્યનું છે. એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ એવું તો આત્મા જેમાં મુખ્યપણે વર્તે છે, તે ધ્યાન કહવાય છે; અને એ જ આત્મધ્યાનની પ્રાપ્તિ, ઘણું કરીને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના થતી નથી.

૧૫૪૦ પ્ર. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કેમ કરીને થાય ?

ઉ. આત્મજ્ઞાન તે યથાર્થ જોધની પ્રાપ્તિ સિવાય ઉત્પન્ન થતું નથી. એ યથાર્થ જોધની પ્રાપ્તિ ઘણું કરીને ક્રમે કરીને ઘણા જીવોને થાય છે, અને તેનો મુખ્ય માર્ગ તે જોધસ્વરૂપ એવા જ્ઞાનીપુરુષનો આશ્રય કે સંગ અને તેને વિષે બહુ માન, પ્રેમ એ છે.

૧૫૪૧ પ્ર. આત્માના સુખનો અથવા આનંદનો સ્વાદ કેવી રીતે આવે ?

ઉ. જે સમયે ઉપયોગ પોતાના આત્માથી ભિન્ન સર્વે દ્રવ્ય અને ભાવોથી હઠી પોતાના આત્માના જ ગુણોમાં રમણુતા કરશે ત્યારે જ સહજ સુખનો સ્વાદ આવશે. આત્મધ્યાન, આત્મ રમણુતાથી સર્વ સંતાપ મટી જાય છે.

૧૫૪૨ પ્ર. આત્માનો અનુભવ કેવી રીતે થાય ?

ઉ. જેનું ધ્યાન કરવું છે તે પોતે જ છે, કોઈ અન્ય પદાર્થ નથી. આત્મા સિવાયના જે જે અન્ય પદાર્થ છે, ભાવ છે, પર્યાયો છે તે પ્રત્યેથી ઉપયોગ જ્યારે પાછો વળશે ત્યારે જ આત્માનો અનુભવ થઈ શકશે, થઈ જશે. આત્મધ્યાનથી સહજ સુખનો સ્વાદ આવે છે.

૧૫૪૩ પ્ર. આત્માના ધ્યાન માટે શું કરવું જોઈએ ?

ઉ. જ્ઞાનોપયોગ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં અને મનના વિચારોમાં પ્રેરાઈ રહે છે. તેને ત્યાંથી હટાવી જ્યારે આત્મસ્થ કરાય છે ત્યારે જ આત્માનું ધ્યાન થાય છે. કોઈ મનુષ્ય એવા ઘરમાં ખેટો છે

સમભાવ છે તે સ્વભાવ છે.

કે જેને પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન રૂપી છ ખારણું છે તે દ્વારા એ જીવ બહાર જ જોયા કરે છે. જે એક ક્ષણ માત્ર પણ તે ઇન્દ્રિયાદિથી ઉપયોગ પાછો વાળી પોતાના અંતરમાં જુએ તો પોતાના આત્માના દર્શન થઈ શકે છે. આત્મધ્યાનને ઉત્પન્ન કરનાર માતા સમાન આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની ભાવના કરતાં કરતાં એકાએક ધ્યાન ઉત્પન્ન થાય છે.

૬૫૪૪ પ્ર. આત્મધ્યાનનાં સાધનો બતાવો.

ઉ. સત્યજ્ઞાન અને સત્ય વૈરાગ્ય જ આત્મધ્યાનનાં સાધનો છે. નિર્ભળ મનરૂપી જલ જ્યારે સ્થિર હોય છે ત્યારે આત્માનું દર્શન તેમાં થાય છે.

૧૫૪૫ પ્ર. આત્મધ્યાન વખતની અવસ્થા વર્ણવો.

ઉ. ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોની સૌમ્યતા, આરોગ્ય, કરુણાશીલતા, શરીરનું સુગંધિતપણું, મળમૂત્રની અલ્પતા, કંતિવાળું શરીર, ચિત્ત પ્રસન્નતા અને સૌમ્યવાણી—આ ધ્યાનારૂઢ પુરુષનાં લક્ષણ હોય છે.

આત્મભાવના ભાવતાં એકાએક તે આત્મધ્યાન ઉત્પન્ન થાય છે. ધ્યાન ઓછા કે વધારે સમય સુધી તદ્દન એકાગ્ર રહે છે. ધ્યાન અવસરે મન, વચન અને કાયા એ ત્રણેનો વ્યાપાર બંધ થઈ જાય છે, ચિંતવન હોતું નથી.

એ દશા એક એવી છે કે જેનું વર્ણન પણ થઈ ના શકે. એ દશામાં સહજ સુખનો અનુભવ થાય છે. તે દશાની લબ્ધિ તે જ સમ્યગ્દર્શન અને તે દશામાં રમણતા કરવી તે સમ્યક્ચારિત્ર. આત્માનુભવ નયાતીત વિકલ્પાતીત, અનિર્વચનીય, અચિંતનીય, એકપરમાનંદમય અમૃતનો સમુદ્ર છે. આ સમુદ્રમાં સ્નાન કરતાં મક્ષ-લીન થવું એ આત્મધ્યાન છે.

૧૫૪૬ પ્ર. આત્મધ્યાન માટે ક્યાં ક્યાં નિમિત્તો આવશ્યક છે ?

ઉ. ધ્યાન કરનારે સમય, સ્થાન, મનશુદ્ધિ, કાર્યશુદ્ધિ, ખેસવાનું આસન અને યોગાસનનો યોગ્ય ઉપાય કરવો જોઈએ તથા તે વિધિનું સેવન કરવું જોઈએ કે જેથી ધ્યાન થઈ શકે.

ક્ષીરનીરવત જીવશરીર બંને એકમેક રહ્યાં છતાં,
છે ભિન્ન, તો જે છેક જુદાં બાહ્ય તેની શી કથા ?

- ૧૫૪૭ પ્ર. નિરંતર ધ્યાનની પ્રાપ્તિ માટે કઈ સામગ્રી શાસ્ત્રમાં બતાવી છે ?
 ઉ. ૧. તપ (છ બાહ્ય તપ અને છ અંતરંગ એમ કુલ મળી બાર તપ), ૨. શ્રુત (આચાર-આરાધના આદિ દ્રવ્ય શ્રુત અને તેના આધારે ઉત્પન્ન નિર્વિકાર સ્વસંવેદન જ્ઞાન રૂપ ભાવશ્રુત), અને ૩. વ્રત (હિંસા, જૂઠું, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહનો દ્રવ્ય અને ભાવ રૂપે ત્યાગ), તે (તપ, શ્રુત અને વ્રત) જ ધ્યાનની સામગ્રી છે.
- ૧૫૪૮ પ્ર. ધ્યાનમાં શું કારણભૂત થાય ?
 ઉ. વૈરાગ્ય, તત્ત્વોત્તું જ્ઞાન, પરિગ્રહોનો ત્યાગ, સામ્યભાવ, અને પરિષ્કોત્તું જીતવું; એ પાંચ ધ્યાનનાં કારણ છે.
- ૧૫૪૯ પ્ર. ધ્યાન કરવાનો ઉત્તમ સમય કયો ?
 ઉ. સર્વથી ઉત્તમ સમય પ્રાતઃકાળનો છે. તે તદ્દન શાંત હોય છે, વાતાવરણ શીતળ અને સુંદર હોવાથી અનુકૂળ હોય છે. તે સિવાય જે સમયે મન ચોંટે તે સમયે પણ ધ્યાન કરી શકાય છે.
- ૧૫૫૦ પ્ર. ધ્યાન કરવા માટે ઉત્તમ સ્થળ કયું હશે ?
 ઉ. જેટલું એકાંત હશે એટલું વધારે સારું ધ્યાન થઈ શકશે.
- ૧૫૫૧ પ્ર. ધ્યાનના સમયે મનની શુદ્ધિ જોઈએ ?
 ઉ. હા. જેટલો સમય ધ્યાન કરવું હોય તેટલો સમય અન્ય સર્વ કાર્યોથી નિશ્ચિંત થઈ જવું. નિશ્ચિંત થયા વગર ધ્યાનમાં મન ચોંટશે નહિ. ધ્યાતાના મનમાં આકુલતા હોવી જોઈએ નહિ.
- ૧૫૫૨ પ્ર. ધ્યાનના સમયે વચનશુદ્ધિ કેવી હોવી જોઈએ ?
 ઉ. ધ્યાનમાં જેટલો સમય ગાળવો હોય તેટલો સમય મૌન રહેવું અને ધ્યાનને સહકારી મંત્રો કે પાઠ વાંચના-વિચારવા પરંતુ કોઈ સાથે વાતચીત ના કરવી.
- ૧૫૫૩ પ્ર. ધ્યાનના સમયે કાયશુદ્ધિ પણ હોવી જોઈએ ?
 ઉ. હા, અંતરથી ને બાહ્યથી શરીર નિરાકુલ રહે, શરીરના કારણથી મનમાં કોઈ વિક્ષેપ કે વિદ્વન ન આવે એમ શરીરને રાખવું જોઈએ.

૩ ! અન્ય નિજને, અન્યને નિજ, માની બ્રાન્ત ભમ્બો ભવે;
 હું અન્ય ના, હું તે જ હું, છે અન્ય અન્ય ન હું હવે.

૧૫૫૪ પ્ર. ધ્યાન માટે આસન કેવું હોવું જોઈએ ?

ઉ. ધ્યાન માટે કોઈ ઘાસનું આસન કે ચટાઈ કે પાટ કે પથ્થર નક્કી કરી લેવું. જો એવું કાંઈ ન મળી શકે તો સ્વચ્છ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર પણ ધ્યાન કરી શકાય છે.

૧૫૫૫ પ્ર. ધ્યાન માટે શરીરની સ્થિતિનું આસન (યોગાસન) શા માટે અને કેવું હોવું જરૂરી છે ?

ઉ. આસન લગાવવાથી શરીર સ્થિર રહે છે. શરીરની સ્થિરતાથી શ્વાસો-ચ્છ્વાસ સમપણે ચાલે છે, અને મન નિશ્ચળ રહી શકે છે. ધ્યાન કરવામાં પન્નાસન, અર્ધપન્નાસન કે કાયોત્સર્ગ એ ત્રણ આસન સુગમ છે અને બહુ ઉપયોગી છે. જે આસનથી ધ્યાન સ્થિર થઈ શકે તે આસનથી ખેસી શકાય છે. વજાસન, વીરાસન, સુખાસન, કમલાસન વગેરે યોગ્ય આસનો કહ્યાં છે.

૧૫૫૬ પ્ર. ધ્યાનની વિધિ બતાવો.

ઉ. (૧) બહુ સરળ ને સીધી રીત એ છે કે પોતાના શરીરમાં વ્યાપેલ આત્માને શુદ્ધ જળની સમાન નિર્મળતાથી પૂર્ણ વિચારવો અને મનને તે જળ સમાન નિર્મળ આત્મામાં મગ્ન રાખવું. આત્માના સ્વભાવનો પણ વિચાર કરવો કે આ આત્મા પરમ શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદમય છે.

(૨) ખીજી વિધિ એ છે કે પોતાના આત્માને શરીર પ્રમાણ આકારવાળો સ્ફટિક મણિની મૂર્તિ સમાન નિર્મળ વિચારી તેના દર્શનમાં લય થઈ જવું. જ્યારે મન હડી જાય ત્યારે મંત્રોચ્ચાર કરવો અને અવારનવાર-વખતોવખત આત્માને સ્વભાવ વિચારતા રહેવું.

(૩) ત્રીજી વિધિ એ છે કે પિંડસ્થ ધ્યાન ધરવું. એની પાંચ ધારણાઓનો ક્રમપૂર્વક અભ્યાસ કરી આત્માના ધ્યાન સુધી પહોંચી જવું. નિજ આત્માનું ચિંતન તે પિંડસ્થ ધ્યાન છે.

૧૫૫૭ પ્ર. પિંડસ્થ ધ્યાનની પાંચ ધારણા કહો.

મૃગ જેમ રાત્રિમાં ભયે વનથી નગર પ્રયે ધસે,
હા કષ્ટ! કળિમાં તેમ મુનિઓ વન તજી ગામે વસે.

- ઉ. પાર્થિવી ધારણા, આગ્નેયી ધારણા, મારુતી ધારણા, વારુણી ધારણા, તત્ત્વરૂપવતી ધારણા.
- ૧૫૫૮ પ્ર. આ ધારણાઓમાં મુખ્યત્વે કયો ભાવ હોય છે ?
- ઉ. “હું સર્વ કર્મ મળને કાઢી શુદ્ધ કરું છું” કોઈ ધારણામાં તે કર્મરજને અગ્નિથી બાળી, કોઈમાં પવનથી ઉડાવી તો કોઈમાં પાણીથી ઘોઈ નાંખે છે.
- ૧૫૫૯ પ્ર. ઉપર કહેલ ધ્યાનવિધિ સિવાયની ધ્યાનની ખીલ વિધિઓ હોય તો કહેો.
- ઉ. (૪) પદ્મોની દ્વારાએ પદ્મસ્થ ધ્યાન કરવું. એના અનેક ઉપાય છે. જેમાં મુખ્યત્વે નાસાગ્ર ઉપર અને ભ્રમરોના મધ્યભાગે અથવા હૃદયકમળની મધ્યમાં ‘હ્રમ્’ અથવા ‘હ્રમ્’ પ્રણવ મંત્રને સ્થાપિત કરવો. અથવા હૃદય સ્થાનમાં રવેત રંગનું આઠ પાંદડીનું કમળ વિચારવું. મંત્ર વાક્યોમાં સ્થિત પદ્મસ્થ ધ્યાન છે.
- (૫) રૂપસ્થ ધ્યાનની વિધિ : સમવસરણુમાં બિરાજિત તીર્થ કર ભગવાનને ધ્યાવવા. વીતરાગમુદ્રા જોઈને વૃત્તિ સ્થિર કરવી. સર્વ ચિદ્રુપનું ચિંતન તે રૂપસ્થ ધ્યાન છે.
- (૬) રૂપાતીત ધ્યાનની વિધિ : શરીરરહિત, પુરુષાકારે શુદ્ધ સ્વરૂપી સિદ્ધ ભગવાનને વિચારી, પોતે પોતાને તેના સ્વરૂપમાં લીન કરવો. નિરંજનનું ધ્યાન તે રૂપાતીત ધ્યાન છે.
- નમસ્કાર (ણુમોકાર) આદિ મંત્રનું જે ધ્યાન છે તે પદ્મસ્થ ધ્યાન કહેવાય છે, શરીરમાં રહેલ પોતાના આત્માના ચિંતવનને પિંડસ્થ ધ્યાન કહે છે, સશરીરી પરમાત્મા અરિહંતદેવનું ધ્યાન તે રૂપસ્થ અને નિરંજન (સિદ્ધભગવાન)નું ધ્યાન તે રૂપાતીત ધ્યાન છે.
- ૧૫૬૦ પ્ર. ધ્યાનનું સ્વરૂપ કયા ગ્રંથમાંથી વિશેષ બાણુવા મળશે ?
- ઉ. ધ્યાનનું સ્વરૂપ શ્રી જ્ઞાનભૂવ ગ્રંથના અધ્યાય ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦માં સ્પષ્ટ વર્ણવેલું છે.
- ૧૫૬૧ પ્ર. જ્યારે ધ્યાન કરવામાં મન ના ચોંટે તો શું કરવું ?
- ઉ. જ્યારે ધ્યાન કરવામાં મન ના ચોંટે અને ધ્યાનના સમય વિના પણ આત્મમનન કરવું હોય તો નીચે લખેલાં કાર્યો કરી શકાય છે :

વર્તમાન ઉદ્દય સમભાવે ભોગવવો તેને જ ભગવાને પુરુષાર્થ કહ્યો છે.

- (૧) આધ્યાત્મિક-વૈરાગ્ય ગ્રંથોને એક ચિત્તથી વાંચવા-સાંભળવા.
- (૨) આધ્યાત્મિક પદોને ઝાવાં.
- (૩) જિનેન્દ્ર ભગવાનની વૈરાગ્યમય સ્તુતિ ખોલવી. સ્તોત્ર ખોલવા, માળા ફેરવવી.
- (૪) જિનેન્દ્ર ધ્યાનમય પ્રતિમાની સન્મુખ જાલા રહી તેમના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો અને આપણો આત્મા તેમના જેવા સ્વરૂપને પામે તેમ ધ્યાન કરવું. જેમ ઢોરને કંઈ ખાવાનું જોઈએ જ, તેમ મનનું પણ છે. ખીજા વિકલ્પો બંધ કરવા હોય તો તેને સદ્વિચારરૂપ ખોરાક આપવો. ‘મન કહે તેથી જાલકું વર્તવું; તેને વશ થઈ તણાઈ જવું નહીં.’

- ૧૫૬૨ પ્ર. આત્માએ પોતાના જ આત્માનું ધ્યાન ધ્યાવવું તે કેવી રીતે ?
- ઉ. આત્મધ્યાની ધ્યાતા આત્મા પોતાના આત્માને પોતાના આત્મામાં પોતાના આત્માને માટે પોતાના આત્માથી ધ્યાવે છે. જે શરીરાદિ પર પદાર્થોથી આ અવિનાશી આત્માને ભિન્ન જાણતા નથી, અનુભવતા નથી તે તીવ્ર તપ તપે છતાં નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.
- ૧૫૬૩ પ્ર. મોક્ષને માટે ધ્યાન કરવામાં આવે છે અને આ કાળે મોક્ષ તો નથી; તો ધ્યાન કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?
- ઉ. એમ નથી, કેમકે આ કાળે પણ પરંપરાએ મોક્ષ છે, ધ્યાન કરનાર સ્વશુદ્ધાત્માની ભાવનાના બળથી સંસારની સ્થિતિ અલપ કરીને સ્વર્ગમાં જાય છે, ત્યાંથી ચ્યવીને, મનુષ્યભવમાં રત્નત્રયની ભાવના પ્રાપ્ત કરીને શીઘ્ર મોક્ષે જાય છે. જે ભરત, સગર, રામચંદ્રજી, પાંડવો વગેરે મોક્ષે ગયા છે તેઓ પણ પૂર્વભવમાં ભેદાભેદ રત્નત્રયની ભાવનાથી સંસારની સ્થિતિ ઘટ્ટાડીને પછી મોક્ષે ગયા છે. તે જ ભવે બધાને મોક્ષ થાય છે એવો નિયમ નથી.

રે ! જન્મ તાડતરુથી પડતાં, પ્રાણીરૂપ ફળ જે બધાં;
વચમાં રહે તે કેટલું ? મૃત્યુ રસાતળ પહોંચતાં ?

સમ્યક્જ્ઞાન

૧૫૬૪ પ્ર. વિશ્વનાં બધાં દ્રવ્યોમાં ન હોય અને ફક્ત આત્મામાં જ હોય તેવો કોઈ વિશેષ ગુણ છે કે જેથી આત્માને તરત ઓળખી શકાય ?

ઉ. હા, આત્મામાં એવો વિશેષ ગુણ છે અને તે ગુણનું નામ જ્ઞાન. ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા સદા જ્ઞાનનું નિધાન છે, તે જ્ઞાન જ કરે છે, અન્ય કોઈ કરતો નથી, તે જ્ઞાનમાં લોકલોક ભાસે છે, જે સર્વ જ્ઞેયોને જાણે તે જ્ઞાન છે. જ્ઞાન એક અદ્ભુત છે કે જે કોઈ કોઈને આપી શકતો નથી કે કોઈ કોઈ પાસેથી લઈ શકતો નથી. આત્મા જ્ઞાતા દષ્ટા છે-જ્ઞેનારો અને જાણનારો છે.

૧૫૬૫ પ્ર. ત્યારે આત્મજ્ઞાન એટલે શું ?

ઉ. આત્મજ્ઞાન એટલે દેહથી આત્મા જુદો છે; સ્વપર પ્રકાશક છે, નિત્ય છે, કર્તા છે, ભોક્તા છે, મોક્ષ છે અને મોક્ષિનો ઉપાય છે; આ પદનો યથાર્થ નિર્ણય થાય તેને “મારું મારું” મટી શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થાય, (તે આત્મજ્ઞાન છે). “હું નિશ્ચયથી પરમ આત્મવત્ શુદ્ધ નિર્વિકાર જ્ઞાતા દષ્ટા છું” એવું જ્ઞાન તે આત્મજ્ઞાન કહેવાય છે. એ જ આત્મજ્ઞાન પરમ સુખ સાધન છે. એ આત્મજ્ઞાનને જ નિશ્ચય સમ્યક્જ્ઞાન કહે છે. એ આત્મજ્ઞાનમાં ઉપયોગની સ્થિતિરતાને સ્વરૂપાચરણ ચારિત્ર કહે છે, સ્વાનુભવ કહે છે કે આત્મધ્યાન કહે છે.

૧૫૬૬ પ્ર. આત્મજ્ઞાન થાય તે પહેલાં કઈ લબ્ધિઓ જીવને પ્રગટે છે ?

ઉ. આત્મજ્ઞાન થાય તે પહેલાં પાંચ લબ્ધિ જીવને થાય છે :

૧. ક્ષયોપશમ લબ્ધિ : મનુષ્યભવ, પાંચ ઇન્દ્રિય વગેરે મળે તે.
૨. વિશુદ્ધિલબ્ધિ : ખોટાં કામર્થા ત્રાસ પામે ને સારા ભાવ ભણી જીવ વળે તેથી પુણ્ય બાંધે, તેથી સત્પુરુષનો યોગ થાય.

૩. દેશના લબ્ધિ : સત્પુરુષનો યોગ થાય, સત્પુરુષ કહે તે સમજવાનું મહાત્મ્ય લાગે. (જુઓ પ્ર.—૯૧૧).
૪. પ્રાયોગ્યલબ્ધિ . દેશનાનો વિચાર કરી તેમાં જ જીવન ગાળે તેથી સિત્તેરે કોડાકોડીની કર્મ સ્થિતિ ઘટીને અંતઃકોડાકોડીની થઈ જાય.
૫. કરણલબ્ધિ : તેમાં આગળ વધતાં અંધિલેદ થાય.

૧૫૬૭ પ્ર. આત્મજ્ઞાન શાના વિના ન થાય ?

ઉ. વિચાર વિના આત્મજ્ઞાન થાય નહિ. આત્મજ્ઞાન અંતર્શુદ્ધિ વિના દૃઢ અને સ્થિર થઈ શકતું નથી. ત્રણ દોષને ટાળે તો અંતર્શુદ્ધિ થાય છે : ૧. મળદોષ ૨. વિક્ષેપ દોષ ૩. અજ્ઞાનદોષ.
મળ દોષ : અધર્મયુક્ત ભાવના થવી એ પાપવૃત્તિ છે અને મછી અનુકૂળ સંયોગો પ્રાપ્ત થતાં પાપાચરણ થાય છે તે મળ દોષ કહે છે.

વિક્ષેપદોષ : અનુકૂળ સંયોગોના અભાવમાં કે તેની વિશેષ પ્રાપ્તિની દોડધામમાં તેમજ અનુકૂળ સંયોગો ચાહ્યા ન જાય તેની ચિંતામાં વૃત્તિનું અચળપણ થાય છે, તેને વિક્ષેપદોષ કહે છે.
અજ્ઞાનદોષ : નિજ સ્વરૂપના જ્ઞાનનો અભાવ તેમજ પર પદાર્થને યોતાના માનવા તેનું નામ અજ્ઞાન છે.

૧૫૬૮ પ્ર. શું કારણથી જીવનું વિચાળબળ પ્રવર્તતું નથી ?

ઉ. અસત્સંગ તથા અસત્સંગથી જીવનું વિચારબળ પ્રવર્તતું નથી; એમાં કિંચિત્માત્ર સંશય નથી.

૧૫૬૯ પ્ર. અસત્સંગનું બળ શી રીતે ઘટે ?

ઉ. આરંભ, પરિગ્રહનું અલ્પત્વ કરવાથી અસત્સંગનું બળ ઘટે છે. સત્સંગના આશ્રયથી અસત્સંગનું બળ ઘટે છે.

૧૫૭૦ પ્ર. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે શરૂઆત કેવી રીતે કરવી જોઈએ ?

જે પુણ્યની ઇચ્છા કરે છે એ સંસારની જ ઇચ્છા કરે છે; પુણ્ય સદ્ગતિનો હેતુ (જરૂર) છે, પરંતુ નિર્વાણ તો પુણ્યના ક્ષયથી જ થાય છે.

ઉ. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે દ્રવ્યશ્રુત દ્વારા છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિ કાય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. તે પ્રાપ્ત કરવા પરમાગમનો અભ્યાસ કરવો ખુબ અગત્યનો છે. આ શાસ્ત્રાભ્યાસને વ્યવહાર સમ્યજ્ઞાન કહે છે.

૧૫૭૧ પ્ર. વ્યવહાર સમ્યજ્ઞાન માટે ક્યાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો છે.

ઉ. જિનવાણીમાં અનેક શાસ્ત્રોનો સંગ્રહ છે. ચાર અનુયોગોમાં તે વહેંચાયેલો છે, જેને ચાર વેદ પણ કહેવાય છે.

(૧) પ્રથમાનુયોગ અથવા ધર્મકથાનુયોગ : ધર્મકથાનુયોગમાં જીવનચરિત્રો વાર્તારૂપે આવે છે. તે વૈરાગ્ય થવા માટે છે. તેમાં જે મહાનપુરુષો અથવા સ્ત્રીઓએ ધર્મને ધારણ કરી આત્માની ઉન્નતિ સાધ્ય કરી છે તેમનાં જીવનચરિત્ર હોય છે. જેમાં એક પુરુષ સંબંધી કથા હોય તેને ચારિત્ર કહે છે અને જેમાં ત્રેસઠ શલાકા પુરુષો સંબંધી કથા હોય તેને પુરાણ કહે છે. ચારિત્ર અને પુરાણ બંનેને પ્રથમાનુયોગ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રથમાનુયોગ ઉપન્યાસની (નવલકથાની) જેમ કલ્પિત અર્થનું વર્ણન ન કરતાં સત્ય હકીકતનું વર્ણન કરે છે તેથી તેને સત્-કથા કહે છે. તેના વાંચવાવાળા અને સાંભળવાવાળા જીવોને પુણ્ય બંધ થાય છે તેથી તેને પુણ્ય કથા કહે છે. સરાગી જીવોનું મન કેવળ વૈરાગ્ય ક્ષેત્રમાં જોડાય નહિ તેથી જેમ બાળકને પતાસાના આશ્રયે ઔષધ આપીએ છીએ તેમ સરાગી ભોગાદિક્ષેત્રના આશ્રયે ધર્મમાં રુચિ કરાવે છે. મન જે કષાયી થઈ ગયું હોય તે “ધર્મકથાનુયોગ” વિચારવો યોગ્ય છે. પ્રથમાનુયોગના પ્રંથો, જિનસેનાચાર્યકૃત આદિ પુરાણ તથા ગુણભદ્રાચાર્યકૃત ઉત્તરપુરાણ ઇત્યાદિ પુરાણ, ચારિત્રના અનેક પ્રંથો છે.

(૨) કરણાનુયોગ અથવા ગણિતાનુયોગ : કરણાનુયોગમાં કર્મ સંબંધી વાત આવે છે. તે જ્ઞાતિ સ્થિર થવા માટે છે. એમાં ચાર ગતિનું સ્વરૂપ તથા લોકનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. જીવોની

ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન વ્યર્થ છે અને અજ્ઞાનીઓની ક્રિયા વ્યર્થ છે.

અવસ્થાના ભેદ, ગુણસ્થાન અને માર્ગસ્થાનોનું કથન તથા કર્મોનો ખંધ, ઉદય, સત્તા આદિનું નિરૂપણ છે. આત્માની અવસ્થાઓ કર્મના ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારથી થાય છે તે સર્વ હિસાબ તેમાં ખતાવ્યો છે. એમાં સિદ્ધાંતનો સમાવેશ થાય છે, મન બ્ને જડ થઈ ગયું હોય તો “ગણિતાનુયોગ” વિચારવો યોગ્ય છે. કરણુ એટલે ભાવ. જેવા ભાવ કરે તે પ્રમાણે ચોક્કસ કર્મ ખંધાય. એ ખંધા કર્મના હિસાબ હોય છે. કરણાનુયોગના ગોમદ્સાર, લઙ્ઘિસાર, ક્ષપણુસાર, ત્રિલોકસાર આદિ અનેક ગ્રંથો છે.

- (૩) ચરણાનુયોગ : ચરણાનુયોગમાં ચારિત્રની વાત આવે છે. તે કર્મ ક્ષય કરવા માટે છે. મન વ્યતન કાયાને સ્થિર કરવા માટે, સ્વરૂપાચરણુમય નિશ્ચયચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવા માટે જે જે વ્યવહાર ચારિત્રની આવશ્યકતા છે તે સર્વ આ અનુયોગમાં ખતાવ્યું છે. સર્વ વિરતિ મુનિને બ્રહ્મચર્ય વ્રતની આસા આપે છે તે ચરણાનુયોગની અપેક્ષાએ પણ કરણાનુયોગની અપેક્ષાએ નહીં; કારણ કે કરણાનુયોગ પ્રમાણે વેદોદયનો ક્ષય નવમે ગુણસ્થાને થાય તે પહેલાં નહીં. મન બ્ને પ્રમાદી થઈ ગયું હોય તો “ચરણાનુયોગ” વિચારવો યોગ્ય છે. ચરણાનુયોગના મૂળાચાર, આચારસાર, રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર, ભગવતી આરાધના, સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા, આત્માનુશાસન પદ્ધતિની પરચીસી ઇત્યાદિ અનેક ગ્રંથો છે.

ચરણાનુયોગની બે ધારાઓ છે, -એક અંતરંગમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાવાળી તથા ખીજી આ જીવનમાં બાહ્ય-ત્યાગરૂપ કાંઈ પ્રેરણા આપવાવાળી.

- (૫) દ્રવ્યાનુયોગ : દ્રવ્યાનુયોગમાં છ દ્રવ્યમાં મુખ્યપણે બધી આત્માની વાતો આવે છે. તે પોતાનું સ્વરૂપ જાણવા માટે છે. એમાં છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થનું વ્યવહાર

મોક્ષની ઇચ્છાવાળા માટે “શરીર પણ પરિચ્છે છે.

નયથી પર્યાયરૂપ અને નિશ્ચયનયથી દ્રવ્યરૂપ કથન છે. એમાં શુદ્ધાત્માનુભવની રીતિઓ બતાવી છે. જીવનમુક્ત દશાનાં સાધન બતાવ્યાં છે. એમાં નિર્ગંથ પ્રવચનનું રહસ્ય છે, શુકલ ધ્યાનનું અનન્ય કારણ છે. મહાભાગ્ય વડે દ્રવ્યાનુયોગની પ્રાર્થિત થાય છે. દ્રવ્યાનુયોગનું ક્ષણ સર્વભાવથી વિરામ પામવારૂપ સંયમ છે. સમાધિનું રહસ્ય એ જ છે. મન જે શંકાશીલ થઈ ગયું હોય તે દ્રવ્યાનુયોગ વિચારવો યોગ્ય છે. દ્રવ્યાનુયોગની દૃષ્ટિ વિના કથાનુયોગ અને ચરણાનુયોગમાં કઈ અપેક્ષાએ કહ્યું છે તે સમજશે નહિ. શ્રી કુન્દ કુન્દ સ્વામીના સમયસાર, પ્રવચનસાર, પંચાસ્તિકાય, રચણુસાર, અષ્ટપહ્લક; શ્રી ઉમાસ્વામીકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્ર, ખીજ ન્યાયના કેટલાય ગ્રંથો, પ્રમાણુ પરીક્ષા, પ્રમાણુ નિર્ણય, પ્રમાણુ મિમાંસા, તથા ન્યાયદીપિકા ઇત્યાદિ ભરપૂર દ્રવ્યાનુયોગના ગ્રંથો જયવંત વર્તે છે.

૧૫૭૨ પ્ર. એકલા દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસથી નિશ્ચયાભાસી થઈ જાય ?

ઉ. ના, દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસથી નિશ્ચયાભાસી ન થાય પણ વ્યવહાર છે જ નહિ તેમ નિષેધ કરે તે નિશ્ચયાભાસી થઈ જાય, એથી તે કહ્યું છે કે જેને નિશ્ચયનો અતિરેક હોય તેણે વ્યવહાર ગ્રહણ કરવો અને જેને વ્યવહારનો અતિરેક હોય તેણે નિશ્ચયને ગ્રહણ કરવો.

૧૫૭૩ પ્ર. આ બધામાંથી કયા શાસ્ત્રનો સ્વાધ્યાય કરવો ? અને કયા ક્રમથી કરવો ?

ઉ. જે કોઈની યુદ્ધિ એટલી મંદ હોય કે વસ્તુ સ્વરૂપને સમજી ન શકે તથા વૈરાગ્યની વાત જેના ગળે ઊતરી ન શકે તે તેના માટે પ્રથમાનુયોગ તથા ચરણાનુયોગની બાહ્ય ત્યાગની ધારાનો સ્વાધ્યાય જ કથયિત યોગ્ય છે. જેની યુદ્ધિ કુશલ છે અને જેને દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણાનુયોગનો બરાબર અભ્યાસ કરી લીધો છે, તેને નિજ કહ્યાણુથી પોતાના સૂક્ષ્મ પરિણામોને પારખવા કરણાનુયોગનો

ખામેમિ સવ્વે જીવા, સવ્વે જીવા વિ ખમતું મે,
મિત્તી મે સવ્વ ભૂએસુ, વેર મજ્જું ન કેણુઈ.

સ્વાધ્યાય અત્યંત જરૂરી છે. જેની પાસે સમયની છૂટ છે તેને માટે પણ કરણાનુયોગ મહાન ઉપકારી છે, કારણ કે તેની ઊંડી અને સૂક્ષ્મ વાતો સમજવા માટે યુદ્ધિ એટલી તીક્ષ્ણ અને એકાગ્ર કરવી પડે છે કે દિવસ ક્યાં પસાર થઈ જાય છે તેની ખબર પડતી નથી.

સૌ પ્રથમ દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરવો અને તેનું સ્વરૂપ સમજવા પછી કેમ ચાલવું તે સંબંધીનું વર્ણન તે ચરણાનુયોગ. ત્યારબાદ ગણતરીના 'પ્રમાણવાળો ગણિતાનુયોગ (અથવા કરણાનુયોગ) અને ધર્મકથાનુયોગનો સ્વાધ્યાય રાખવો.

શાસ્ત્રાભ્યાસના અનેક અંગ છે. શબ્દ અથવા અર્થનું વાંચવું, શીખવું, શીખડાવવું, ઉપદેશ આપવો, વિચારવું, સાંભળવું, પ્રશ્ન કરવા, સમાધાન સમજવું, વારંવાર ચર્ચા કરવી ઇત્યાદિ અનેક અંગ છે, ત્યાં જેમ અને તેમ અભ્યાસ કરવો.

- ૧૫૭૪ પ્ર. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનો ઉપદેશ શા માટે કરવામાં આવ્યો છે ?
- ઉ. ચાર અનુયોગનું તથા તેના સૂક્ષ્મભાવોનું જે સ્વરૂપ, તે જીવે વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે, જાણવા યોગ્ય છે. તે પરિણામે નિર્જરાનો હેતુ થાય છે, વા નિર્જરા થાય છે. ચિત્તની સ્થિરતા કરવા માટે સઘળું કહેવામાં આવ્યું છે; કારણ કે એ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જીવે જે કાંઈ જાણ્યું હોય તો તેને વાસ્તે વારંવાર વિચાર કરવાનું બને છે, અને તેવા વિચારથી જીવની બાહ્યવૃત્તિ નહીં થતાં અંદરની અંદર વિચારતાં સુધી સમાયેલી રહે છે. અંતર વિચારનું સાધન ન હોય તો જીવની બાહ્યવસ્તુ ઉપર વૃત્તિ જઈ અનેક જાતના ઘાટ ઘડાય છે. જીવને અવગ્રાહન જોઈએ છે. તેને નવરો ખેસી રહેવાનું ઠીક પડતું નથી. તેના વારંવાર વિચારથી સ્વરૂપ સમજાય છે, અને તે પ્રમાણે સમજ્યાથી તેથી સૂક્ષ્મ અરૂપી એવો જે આત્મા તે સંબંધી જાણવાનું કામ સહેલું થાય છે.

અધ્યાત્મ (શાસ્ત્ર)માં મૂર્ચ્છાને જ પરિગ્રહ કહેવામાં આવ્યો છે. તેવી રીતે એમાં પ્રમાદને જ હિંસા કહેવામાં આવી છે.

૧૫૭૫ પ્ર. શાસ્ત્રાભ્યાસની મહિમા કહો ?

ઉ. શાસ્ત્રાભ્યાસથી પરંપરા આત્માનુભવદશા પ્રાપ્ત થાય છે. આ તો દૂરની વાત, પણ તાત્કાલિક આટલા ગુણો પ્રગટે છે, કેવાદિ કષાયોની મંદતા થાય છે, પંચેન્દ્રિયના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ અટકે છે, અતિ ચંચલ મન પણ એકાગ્ર થાય છે. હિંસાદિ પાંચ પાપ થતાં નથી, હેય ઉપાદેયની ઝોળખાણુ થાય છે, આત્મજ્ઞાન સન્મુખ થાય છે, અધિક-અધિકજ્ઞાન થવાથી આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી શાસ્ત્રાભ્યાસ અવશ્ય કરવો. શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાના સમયની પ્રાપ્તિ મહાદુર્લભ છે. શાસ્ત્રાભ્યાસ કરો, અન્ય જીવને કરાવો, જે જીવો શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે તેમની અનુમોદના કરો. પુસ્તક લખાવવું તથા શીખવા તથા શીખડાવવાવાળાની સ્થિરતા કરવી, ઇત્યાદિ શાસ્ત્રાભ્યાસનાં બાહ્ય કારણોને સાધન કરવાં, કારણ કે તેમની મારફત પણ પરંપરા કાર્યસિદ્ધિ થાય છે અને મહત્ત્વ પુણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૫૭૬ પ્ર. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને શું કરવું જોઈએ ?

ઉ. આત્મામાં તેવા ભાવરૂપ પરિણમન કરવું જોઈએ.

૧૫૭૭ પ્ર. સમ્યગ્જ્ઞાનના કેટલાં અંગ છે અને તે ક્યાં ક્યાં છે ?

ઉ. સમ્યગ્જ્ઞાનના આઠ અંગ છે તે નીચે મુજબ છે :

(૧) ગ્રંથશુદ્ધિ : શાસ્ત્રનાં વાક્યોને શુદ્ધ લખવાં.

(૨) અર્થશુદ્ધિ : શાસ્ત્રના અર્થ ધરાવે સમજવા.

(૩) ઉભય શુદ્ધિ : ગ્રંથને શુદ્ધ લખવા અને શુદ્ધ અર્થ સમજવા.

(૪) કાલાધ્યયન : શાસ્ત્રોને એવા વખતે લખવાં જોઈએ કે જ્યારે પરિણામમાં નિરાકુળતા હોય.

(૫) વિનય : ઘણાં આદરપૂર્વક શાસ્ત્રો લખવાં જોઈએ.

(૬) ઉપધાન : યાદ રાખતાં જતાં ગ્રંથને લખવા જોઈએ.

(૭) બહુમાન : શાસ્ત્રને બહુમાન કે પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક વિરાજમાન કરીને લખવું જોઈએ.

પરિણામને હઠાવી શકાય નહીં, પરિણામમાંથી એકત્વ હઠાવી શકાય છે.

(૮) અનિહ્વ : આપણને શાસ્ત્રજ્ઞાન હોય તે કોઈ સમજવા ચાહે તે સમજાવવું જોઈએ. જે ગુરુથી જ્ઞાન મળ્યું હોય તેમનું નામ છુપાવવું ન જોઈએ.

૧૫૭૮ પ્ર. ક્યા દોષો સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ કરવામાં રુકાવટ કરે છે ?

ઉ. સમ્યગ્જ્ઞાન ન થવા દેવામાં ત્રણ દોષો છે :

૧. સંશય : આ પ્રમાણે છે કે આ પ્રમાણે છે, એવું જે પરસ્પર વિરુદ્ધતાપૂર્વક બે પ્રકારરૂપ જ્ઞાન, તે સંશય કહે છે.
૨. વિપર્યય : વસ્તુસ્વરૂપથી વિરુદ્ધતાપૂર્વક “આ આમ જ છે” એવું એકરૂપ જ્ઞાન તેનું નામ વિપર્યય છે.
૩. અનધ્યવસાય : “કાંઈક છે” એવો નિર્ધારરહિત વિચાર તેનું નામ અનધ્યવસાય છે.

૧૫૭૯ પ્ર. સમ્યક્ત્વ કેવળજ્ઞાનને શું કહે છે ?

ઉ. હું જીવને મોક્ષે પહોંચાડું એટલે સુધી કાર્ય કરી શકું છું; અને તું પણ તે જ કાર્ય કરે છે; તું તેથી કાંઈ વિશેષ કાર્ય કરી શકતું નથી, તો પછી તારા કરતાં મારામાં ન્યૂનતા શાની ? એટલું જ નહિ પરંતુ તને-પામવામાં મારી જરૂર રહે છે.

૧૫૮૦ પ્ર. સમક્રિત ક્યાં સુધી ન થાય ?

ઉ. જ્યાં સુધી દેહાત્મભુદ્ધિ ટળે નહિ ત્યાં સુધી સમ્યક્ત્વ થાય નહિ. (૧) અવિનય. (૨) અહંકાર. (૩) અર્ધદગ્ધપણું. પોતાને જ્ઞાન નહિ છતાં પોતાને જ્ઞાની માની બેસવાપણું અને (૪) રસયુગ્ધપણું. એ ચારમાંથી એક પણ દોષ હોય તો જીવને સમક્રિત ન થાય. આમ શ્રી ઠાણાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે.

અનંતાનુબંધી ચાર ક્ષાય અને મિથ્યાત્વમોહિની, મિત્રમોહિની અને સમ્યક્ત્વમોહિની એમ સાત પ્રકૃતિઓ જ્યાં સુધી ક્ષયોપશમ, ઉપશમ કે ક્ષય થતી નથી ત્યાં સુધી સમ્યક્દષ્ટિ થવું સંભવતું નથી.

ઇન્દ્રિયોના ઉપશમને જ ઉપવાસ કહેવામાં આવે છે. એટલા માટે જ, જિતેન્દ્રિય સાધુ ખાવા છતાં ઉપવાસી જ કહેવાય છે.

- ૧૫૮૧ પ્ર. આત્મજ્ઞાન કયા ગુણો વગર ફલિત ન થાય ?
 ઉ. સંસાર પ્રતિ અધિક ઉદાસીનતા, દેહની મૂર્છાનું અટપત્વ, ભોગમાં અનાસક્તિ અને માનાદિકનું (કષાયનું) મંદપણું.
- ૧૫૮૨ પ્ર. શુદ્ધ આત્મસ્થિતિ માટે મુખ્ય કયાં અવલંબન છે ?
 ઉ. પરમાર્થિક શ્રુત અને ઇન્દ્રિય જ્ય એમ બે મુખ્ય અવલંબન છે.
- ૧૫૮૩ પ્ર. સમક્રિતાનાં લક્ષણો કયાં છે ?
 ઉ. સમ્યક્દશાનાં પાંચ લક્ષણો છે :
 શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, આસ્થા, અનુકંપા.
 (૧) ક્રોધાદિક કષાયોનું શમાઈ જવું તે “શમ”.
 (૨) મુક્ત થવા સિવાય ખીજા કોઈપણ પ્રકારની ઇચ્છા નહિ, અભિલાષા નહિ તે “સંવેગ”.
 (૩) બ્યારથી એમ સમન્નયું કે પ્રાંતિમાં જ પરિભ્રમણ કર્યું, ત્યારથી હવે ઘણી થઈ, અરે જીવ ! હવે થોભ એ “નિર્વેદ”.
 (૪) મહાત્મ્ય જેનું પરમ છે એવા નિઃસ્પૃહી પુરુષોનાં વચનમાં જ તલ્લીનતા તે “શ્રદ્ધા”-“આસ્થા”.
 (૫) સઘળા જીવમાં સ્વાત્મતુલ્ય છુદ્ધિ તે અનુકંપા.
 આ લક્ષણો અવશ્ય મનન કરવા યોગ્ય છે, સ્મરવા યોગ્ય છે, ઇચ્છવા યોગ્ય છે, અનુભવવા યોગ્ય છે. મુમુક્ષુ જીવમાં પણ આ ગુણો અવશ્ય સંભવે છે.
- ૧૫૮૪ પ્ર. દર્શન કેટલાં ?
 ઉ. જુઓ પ્રશ્નક્રમાંક-૬૩૪.
- ૧૫૮૫ પ્ર. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ રત્ન કલાં છે, તેા દર્શન કેમ જુદું પાડવામાં આવ્યું ?
 ઉ. જુદું પાડવામાં નથી આવ્યું, એ ત્રણ સાથે છે, પણ સમજવા માટે પહેલાં બે અને પછી એક એમ કહેવામાં આવે છે.
- ૧૫૮૬ પ્ર. જીવને ઝોળખવા માટે જ્ઞાન અને દર્શન સાધન છે પણ જ્ઞાન અને દર્શનમાં શું ફેર છે ?

નિશ્ચય સંબંધી આત્માની ભૂલ તે સંસાર છે.

ઉ. દર્શન અને જ્ઞાનમાં ફેર એ છે કે જ્ઞાન સાકાર છે. દર્શન નિરાકાર છે. દર્શનમાં પદાર્થનો બોધ થતો નથી. બોધ થવા માંડે છે ત્યારે તેને જ્ઞાન કહેવાય છે. જે સમયે આત્માનો ઉપયોગ કોઈ પદાર્થને જાણવાની તૈયારી કરે છે ત્યારે દર્શન હોય છે. તે પછી જે કાંઈ પ્રહણુ થાય છે તે જ્ઞાન છે. કાનમાં શબ્દ આવતાં ઉપયોગ ત્યાં ગયો અને શબ્દ જાણ્યો નથી ત્યાં સુધી દર્શન છે. જ્યારે જાણી લીધું કે શબ્દ છે ત્યારે જ્ઞાન કહેવાય છે. જ્ઞાન એટલે જાણવું અને દર્શન એટલે સર્દહવું—માનવું. જગતમાં જે પદાર્થો છે તે બધા જ્ઞાનથી જાણી શકાય છે અને દર્શનથી જીવને વિશ્વાસ આવે છે.

૧૫૮૭ પ્ર. જ્ઞાન થયું અને દર્શન ન હોય તો ન ચાલે ?

ઉ. જ્ઞાન હોય ત્યાં દર્શન હોય જ અને દર્શન હોય ત્યાં જ્ઞાન પણ હોય. એ બે બાબત એકબીજા સાથે જોડાયેલી જ રહે છે. જ્ઞાન નહીં, તો દર્શન નહિ અને દર્શન નહીં તો જ્ઞાન નહિ જ.

૧૫૮૮ પ્ર. આજે ઘણા લોકો જૈન આગમો વાંચે છે, અભ્યાસ કરે છે તો શું તેને જ્ઞાન ન કહેવાય ?

ઉ. જો તેના મનમાં એમ જ હોય કે, કોણ જાણે છે કે, આ વાત બરાબર છે? સ્વર્ગ આદિ તેમજ જીવ આદિ છે તેનું શું પ્રમાણ? અર્થાત્ એ માણસ ભણ્યો છે પરંતુ શ્રદ્ધા નથી અગર તો દર્શન નથી એટલે દર્શન વિના જ્ઞાન તે જ્ઞાન નહિ, પરંતુ અજ્ઞાન વધારનાર તે બાબત થઈ પડે છે.

૧૫૮૯ પ્ર. પહેલું જ્ઞાન કે પહેલું દર્શન ?

ઉ. બંને સાથે છે. એકબીજા વિના રહી શકે જ નહિ. જ્ઞાન દર્શનના કાંઈ કટકા થઈ જુદા પડી શકે એમ નથી. એ આત્માના ગુણો છે. રૂપિયાના બે અર્ધા તે જ રીતે આઠ આના દર્શન અને આઠ

જ્યાં પરમ-રૂપ-ગર્વિત યુવક મરણ બાદ પોતાના એ મૃત (ત્યક્ત) શરીરમાં જ કૃમિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે એવા આ સંસારને ફિટકાર હોય !

આના જ્ઞાન છે. જ્ઞાન દર્શન બ-નેને ભેગું કહેતું હોય તો ચૈતન્યપણું કહેવાય. ચૈતન્યપણું એ ઉપયોગ છે.

૧૫૯૦ પ્ર. જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન તો યુગપત્ (એક સાથે) હોય છે, તો પણ ઘણી જગ્યાએ તેમાં કારણ-કાર્યપણું કેમ કહેવાયું છે ?

ઉ. સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાન બેકે એક સાથે પ્રગટે છે તોપણ તે બંને જુદા જુદા ગુણના પર્યાયો છે. સમ્યક્દર્શન શ્રદ્ધા ગુણનો શુદ્ધ પર્યાય છે અને સમ્યક્જ્ઞાન જ્ઞાનગુણનો શુદ્ધ પર્યાય છે. જ્યાં સુધી સમ્યક્દર્શન થતું નથી ત્યાં સુધી જ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાન કહેવાતું નથી. આમ હોવાથી સમ્યક્દર્શન તે સમ્યક્જ્ઞાનનું કારણ છે. “એ હોય તો એ હોય” એ અપેક્ષાએ કારણ-કાર્યપણું હોય છે. જેમ દીપક અને પ્રકાશ બંને યુગપત્ (એક સાથે) હોય છે, તો પણ દીપક હોય તો પ્રકાશ હોય, તેથી દીપક કારણ છે, અને પ્રકાશ કાર્ય છે. એ જ પ્રમાણે જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન પણ છે.

જ્યારે કોઈ કાંઈ અવલોકે છે, જુએ છે, ત્યારે જ્યાં સુધી તે વિકલ્પ ન કરે ત્યાં સુધી સત્તામાત્રના પ્રલણરૂપ દર્શન કહેવાય છે, પછી શુક્લ વગેરે વિકલ્પ (અર્થોના આકારોનું અવલાસન તે વિકલ્પ) થતાં જ્ઞાન કહેવાય છે. વસ્તુના અનંત ગુણોમાંથી જે ગુણનું મુખ્યતાથી કથન કરવાનું હોય તેને ઉપાદાન અને અન્યને નિમિત્ત કહે છે. જેવી રીતે સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્દર્શન એ બંનેની ઉત્પત્તિ તો એક જ કળમાં જ છે, પરંતુ સમ્યક્દર્શનને મુખ્ય કરીને તેને તો કારણ કહ્યું અને સમ્યક્જ્ઞાનને કાર્ય કહ્યું. આમ એક વ્યવના અંદરનું કથન કરવાની શૈલી છે.

૧૫૯૧ પ્ર. એમ હોય તો, આગમમાં કોઈ જગ્યાએ જ્ઞાન પ્રથમ કહ્યું છે ત્યારે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં દર્શન પહેલું કહ્યું છે તો તેનું કેમ ?

ઉ. અજ્ઞાની જીવને પહેલાં જ્ઞાન થાય અને પછી પ્રતીતિ (દર્શન) હોય પણ સમક્ષિત જીવને જ્ઞાન અને દર્શન બંને એક સાથે જ હોય. શાસ્ત્રોમાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન સંબંધી ઘણી ચર્ચાઓ

કલ્પિત કલ્પતરુ દીએ, ચિંતિત ચિંતામણિ છતાં-
ઉત્તમ અકલ્પ્ય અચિંત્ય કૃપા સંપ્રાપ્ત ધર્મ થકી થતાં.

આવે છે. કેટલાક એમ માને છે કે (આત્મા) નિરાવરણ થતાં કેવળ-દર્શન અને કેવળજ્ઞાન સાથે જ થાય છે. કેટલાક એમ માને છે પહેલું કેવળદર્શન થાય અને પીછે સમયે કેવળજ્ઞાન થાય. કેવળી ભગવાંતને જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોનો ક્ષય થયેલો હોવાથી બંને ઉપયોગ એક સાથે વર્તે છે. જો કે આગમમાં એક સમયે બે ઉપયોગનું વર્તવું ન બને એમ વારંવાર કહેલું છે. ઉપરના બંને સિક્કાંતોને માટે બળવાન કારણો મળે છે, તેથી બંને માનવા. એ પ્રશ્નો ઘણી જાેચી દશાએ ચઢે ત્યારે સમજાય છે.

૧૫૯૨ પ્ર. જ્ઞાનસ્થને દર્શન અને જ્ઞાનોપયોગ એકી સાથે નથી થતો, તે જ પ્રમાણે તે બંનેનું પરિણુમન પણ એકી સાથે હોય કે નહીં ?

ઉ. જ્ઞાનસ્થને જ્ઞાનથી પહેલાં દર્શનોપયોગ હોય છે. સર્વજ્ઞને બંને ઉપયોગ એક સાથે જ હોય છે, પણ જ્ઞાનસ્થને બંને એકી સાથે હોતા નથી. હા, જ્ઞાનસ્થને પણ જ્ઞાન અને દર્શન બંનેનું પરિણુમન તો એકી સાથે જ છે. તેમના પરિણુમનમાં ક્રમ નથી, એટલે કે દર્શનશક્તિ પહેલાં પરિણુમે અને જ્ઞાનશક્તિ પછી પરિણુમે, એમ નથી. શક્તિઓ તો બંને એકી સાથે જ પરિણુમન કરે છે, માત્ર તેમનો ઉપયોગરૂપ વ્યાપારમાં ક્રમ પડે છે.

૧૫૯૩ પ્ર. જ્ઞાનસ્થ શબ્દનો અર્થ શું છે ?

ઉ. 'જ્ઞાન' શબ્દથી જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ-એ બે (કર્મોનાં આવરણ) કહેવામાં આવે છે; તે જ્ઞાનમાં (આવરણમાં) જે રહે છે તે જ્ઞાનસ્થ છે.

૧૫૯૪ પ્ર. જ્ઞાનનું લક્ષણ શું ? યથાર્થ જ્ઞાન થયું છે કે નહિ તે કેવી રીતે સમજાય ?

ઉ. જે જ્ઞાને કરીને પરભાવ પ્રત્યેના મોહ, ઉપશમ અથવા ક્ષય ન થયો, તે જ્ઞાન "અજ્ઞાન" કહેવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનનું લક્ષણ પરભાવ પ્રત્યે ઉદાસીન થવું તે છે.

૧૫૯૫ પ્ર. સમ્યગ્જ્ઞાનનું ક્ષણ કેવું હોય છે ?

ન્યાયયુક્ત ધનથી વધે ના સંતની પણ સંપદા;
નિમંળ જળે સંપૂર્ણ ના ભરપૂર સરિતા જે કદા.

ઉ. નિશ્ચયનયથી આત્માને આત્મરૂપ જાણવો તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. આત્મા નામનું દ્રવ્ય ગમે તો વૃક્ષમાં, કીડીમાં, શ્વાનમાં, માનવમાં, રાજામાં, રાંકમાં હોય તો પણ તે સર્વનો આત્મા એકસમાન શુદ્ધ જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય, સુખ આદિ ગુણોનો ધારક, રાગાદિ ભાવકર્મ; જ્ઞાના વરણાદિ દ્રવ્યકર્મ, શરીરાદિ ત્રિકર્મ રહિત પરમાત્મા સમાન છે.

આ સમ્યગ્જ્ઞાનના પ્રભાવથી રાગ, દ્વેષ, મોહ મટે છે, સમતા ભાવ જાગૃત થાય છે. આત્મામાં રમણ કરવાનો ઉત્સાહ વધે છે, સહજ સુખનું સાધન બને છે અને સ્વાનુભવ જાગૃત થઈ જાય છે કે જેના પ્રતાપથી આનંદ, શાંતિનો અનુભવ થાય છે, આત્મબળ વધે છે, કર્મનો મેલ કપાય છે, જીવન પરમ સુંદર સુવર્ણમય થઈ જાય છે.

૧૫૯૬ પ્ર. સખત તપશ્ચર્યાદિ કરે પણ સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન હોય તો નિર્વાણ થાય ?

ઉ. ઇચ્છા-નિરોધરૂપ તપરહિત જે જ્ઞાન છે અને સમ્યગ્જ્ઞાન રહિત જે તપ છે તે બંને મોક્ષ સાધનમાં કાર્યકારી નથી, માટે જે સાધુ સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત તપ કરે છે તે જ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેમજ જે કોઈ શાસ્ત્રોને જાણે છે પણ આત્માને જાણતો નથી તે જીવ કદી પણ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

૧૫૯૭ પ્ર. જે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ જ ગઈ છે તેને કેવી રીતે રોકવી અને જે ઇચ્છા હજી સુધી થઈ જ નથી તેને શું રોકવી ?

ઉ. શુદ્ધ આત્મામાં સ્થિરતા કરવાથી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી નથી. તેને જ “ઇચ્છા રોકી” એમ કહેવાય છે. આત્માના શુદ્ધ જ્ઞાન આનંદને અનુસરણ કરીને આનંદની ઉત્પત્તિ થવાથી ઇચ્છા ઉત્પન્ન જ ન થઈ તેનું નામ અભ્યંતર તપ છે. સ્વભાવમાં લીનતા થવાથી ઇચ્છા તૂટી ગઈ અને કર્મ સ્વયં ખરી ગયાં, આને જ “આત્માએ કર્મ કાર્યો અથવા ખપાવ્યાં” એમ કહેવાય છે. આ સિવાય, “હું ચિત્તને રોકું, હું વિકલ્પને રોકું”, તે પ્રમાણે નાસ્તિના

અવળા ઉપયોગે થશે, વિદ્યા પણ દુઃખકાર;
દૃત પણ ઝેર બની જશે, ધોતાં બહુ બહુ વાર.

લક્ષથી વિકલ્પ તૂટતા નથી, પરંતુ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે. “હું”
ચૈતન્યમાત્ર સ્વભાવ હું”—એવા અસ્તિત્વભાવની તરફ જ્ઞાનનું
જ્ઞેર લગાડવાથી ચિત્તનો નિરોધ સહજપણે થઈ જાય છે.

૧૫૯૮ પ્ર. નિશ્ચય સમ્યજ્ઞાન અને વ્યવહાર સમ્યજ્ઞાન એમ સમ્યજ્ઞાન બે
પ્રકારનું છે ?

ઉ. ના, સમ્યજ્ઞાન કાંઈ બે પ્રકારનાં નથી પણ તેનું નિરૂપણ બે પ્રકારથી
છે. જ્યાં સાચા સમ્યજ્ઞાનને સમ્યજ્ઞાન કહ્યું છે તે નિશ્ચય સમ્ય-
જ્ઞાન છે, પણ જો સમ્યજ્ઞાન તો નથી પણ સમ્યજ્ઞાનનું નિમિત્ત
છે અથવા સહકારી છે તેને ઉપચારથી વ્યવહાર સમ્યજ્ઞાન કહેવામાં
આવે છે.

૧૫૯૯ પ્ર. જો જ્ઞાને કરી જીવ અને કાયા જુદાં જાણ્યાં છે, તો પક્ષી વેદનાનું
વેદનું અને માનવું શાથી થાય છે ?

ઉ. સૂર્યથી તપેલા એવા પથ્થર તે સૂર્યના અસ્ત થયા પછી પણ
અમુક વખત સુધી તાપ રહે છે અને પક્ષી સ્વરૂપને લગે છે;
તેમ પૂર્વના અજ્ઞાન સંસ્કારથી ઉપાર્જિત કરેલ એવા વેદનાદિ
તાપ તેનો આ જીવને સંબંધ છે. આત્મજ્ઞાન હોવાથી પૂર્વોપાર્જિત
વેદનીય કર્મ નાશ જ પામે એવો નિયમ નથી, તે તેની સ્થિતિએ
નાશ પામે. વેદના વેદતાં જીવને કાંઈ પણ વિષમભાવ થવો તે
અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે; પણ વેદના છે તે અજ્ઞાનનું લક્ષણ નથી,
પૂર્વોપાર્જિત અજ્ઞાનનું ક્ષણ છે. જ્ઞાનીપુરુષનો વેદનાઉદય તે પ્રારંભ
વેદવારૂપ છે; નવાં કર્મનો હેતુ નથી.

૧૬૦૦ પ્ર. આત્માનું જ્ઞાન કહે છે તો આત્મા અને જ્ઞાન બંને ભિન્ન છે ?

ઉ. ના; આત્મા કહે કે જ્ઞાન બંને એક જ વાત છે કારણ કે જ્ઞાન
આત્માનો ગુણ છે, આત્માથી જ થાય છે. અન્ય કોઈ દ્રવ્યથી
થતો નથી.

૧૬૦૧ પ્ર. આત્મસ્વરૂપને જાણવા વિવેક જરૂરી છે ?

લગવાનને તારા જેવો રાગી ન બનાવ,
તું લગવાન જેવો વિતરાગી બન.

ઉ. યથાર્થ યથાતથ્ય જાણવું, સાચાને સાચું અને ખોટાને ખોટું જાણવું તે વિવેક.

સંસારનાં સુખો અનંતવાર આત્માએ ભોગવ્યાં છતાં તેમાંથી હજુ પણ મોહિની ટળી નહીં અને તેને અમૃત જેવો ગણ્યો એ અવિવેક છે. આત્મસ્વરૂપને વિવેક વિના ઓળખી શકાય નહીં એ સત્ય છે. જે વિવેકી નથી, તે અજ્ઞાની અને મંદ છે. અલિપ્ત ભાવમાં રહેવું એ વિવેકીનું કર્તવ્ય છે.

૧૬૦૨ પ્ર. સાચો વિવેક કયો છે ?

ઉ. સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન કરવું તે.

૧૬૦૩ પ્ર. આ કાળમાં જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્રની પ્રાપ્તિ છે ?

ઉ. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર એ ત્રણે આ કાળને વિષે છે.

પ્રયોજનભૂત પદાર્થનું (આત્માનું) જાણપણું તે જ્ઞાન; તેને લઈને સુપ્રતીતિ તે દર્શન, અને તેથી થતી ક્રિયા તે ચારિત્ર છે. આ ચારિત્ર આ કાળને વિષે જૈન માર્ગમાં સમ્યક્ત્વ પછી સાતમા શુણ્યસ્થાનક સુધી પ્રાપ્ત કરી શકવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. નવું આત્મજ્ઞાન મનુષ્યને આઠ વર્ષની ઉંમર પહેલાં પ્રગટવું નથી, પણ જે આગલા ભવથી જ આત્મજ્ઞાન સાથે લઈને આવે છે, તેમને તેા બચપણથી જ આત્મજ્ઞાન સાથે હોય છે. આ કાળમાં કોઈ આરાધક (આત્મજ્ઞાની) જીવ આ ભરતક્ષેત્રમાં અવતાર લેતો નથી, પણ અહીં અવતાર લીધા પછી કોઈ પૂર્વસંસ્કાર આદિના કારણે કોઈ કોઈ વિરલા જીવ આત્મઅનુભવ પ્રગટ કરી આરાધક થઈ જાય છે. ઉત્તમ કાળમાં તેા આ ભરતક્ષેત્રમાં પણ આત્મજ્ઞાન સહિત જીવો જન્મ લેતા હતા અને વિદેહક્ષેત્રમાં તેા અત્યારે પણ એવા આરાધક જીવો જન્મ લે છે. (જુઓ પ્ર. ૧૨૭૪).

૧૬૦૪ પ્ર. પાંચ સમવાય કોને કહે છે ? તેના પ્રકાર કહો ?

વાળના અગ્રભાગ જેટલી પણ આ લોકમાં એવી કોઈ જગ્યા નથી જ્યાં જીવે અનેક વાર જન્મ, મરણનું કષ્ટ ન ભોગવ્યું હોય.

ઉ. પાંચ સમવાયનાં નામ : (૧) કાળ, (૨) સ્વભાવ, (૩) નિયતિ (ભવિતવ્ય હોનહાર) (૪) કર્મ અથવા પૂર્વકૃત (૫) ઉદ્ધમ અથવા પુરુષાર્થ.

(૧) કાળવાદી : આ જગતમાંના સર્વ પદાર્થો કાળના કબજામાં છે. કાળ સૌનો કર્તા-ભર્તા-હર્તા છે.

(૨) સ્વભાવવાદી : જે થાય છે તે સ્વભાવથી થાય છે. જીવનો ઉપયોગ, પુદ્ગલનું પરિવર્તન, ભવ્યજીવનું મોક્ષ ગમન, અભવ્યનો અનંત સંસાર, માત્ર સ્વભાવથી જ થાય છે. સ્વભાવ વગર ખીજું કંઈ છે જ નહિ.

(૩) નિયતિવાદી : જેમ બનનાર હોય તેમજ બધાં કામો બન્યાં કરે છે. ગમે તેટલા યત્ન કરો પણ બનનાર વાત કોઈ રીતે મિથ્યા થતી નથી.

(૪) કર્મવાદી : પોતાનાં કરેલાં કર્મોનાં ફળ પ્રમાણે જ બંધું થાય છે. કર્મ દૂર થાય ત્યારે જ મોક્ષ થાય. માટે કર્મ જ મહાબળવાન છે.

(૫) ઉદ્ધમવાદી : ઉદ્ધમથી જ તમામ બને છે અને કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ અને કર્મથી કંઈ થતું નથી.

આ પાંચે સમવાયનો વિવાદ અનાદિ કાળથી ચાલી રહ્યો છે. એ પાંચે પોતપોતાની એક એક બાબતને ગ્રહણ કરી પોતાનો પક્ષ તાણે છે અને ખીજા પક્ષને ખોટો કહે છે. તેટલા માટે એ એકાંતવાદી માન્યતાને મિથ્યાત્વ કહે છે. એ પાંચે પોતાનો પક્ષ છોડી એકત્ર થઈ જાય તો ન્યાયપક્ષે આવે છે, અને સમદષ્ટિ થાય છે. પાંચ આંધળા અને હાથીના દષ્ટાંતરૂપ આ પાંચ પોતાનો મત સ્થાપનાર પક્ષગ્રાહીઓ છે.

૧૬૦૫ પ્ર. મોક્ષમાર્ગમાં જરૂરી પાંચ એવા સમવાયનો (મેળાપ, એકઠાપણું) હોવું જરૂરી છે ?

પંડિત પીડા પામશે, જ્યાં અધેરી રાજ;
જ્યેમ પાવૈના પુરમાં, વેશ્યાને દુઃખ દાઝ.

- ઉ. મોક્ષનો ઉપાય થવામાં પાંચ બાબતો એકી સાથે હોય છે, એટલે કે જીવ જ્યારે પોતાના (૧) જ્ઞાયકસ્વભાવ સન્મુખ થઈ, (૨) પુરુષાર્થ કરે ત્યારે, (૩) કાળલઘ્ધિ, (૪) ભવિતવ્ય, અને (૫) કર્મની ઉપશમાદિ અવસ્થા એકી સાથે હોય છે.
- ૧૬૦૬ પ્ર. કાળલઘ્ધિ શું છે ?
- ઉ. તે કોઈ વસ્તુ નથી પણ જે કાળમાં કાર્ય અને તે જ કાળલઘ્ધિ છે.
- ૧૬૦૭ પ્ર. જગતમાં બધું ભવિતવ્ય (નિયતિ) આધીન છે, તેથી કાળલઘ્ધિ પાકશે ત્યારે જ ધર્મ થશે એ માન્યતા બરાબર છે ?
- ઉ. એ માન્યતા મિથ્યા છે કેમ કે તેમ માનનાર જીવે પોતાનો જ્ઞાયક-સ્વભાવ, પુરુષાર્થ આદિ પાંચ સમવાયને એકી સાથે માન્યા નહિ પરંતુ એક કાળને જ માન્યો. તેથી તે માન્યતાવાળાને એકાંત કાળવાદી ગૃહીત મિથ્યાદષ્ટિ કહ્યા છે.
- ૧૬૦૮ પ્ર. ત્યારે મોક્ષના ઉપાય માટે શું કરવું ?
- ઉ. જિનેશ્વરના ઉપદેશ અનુસાર પુરુષાર્થપૂર્વક યથાર્થ ઉપાય કરવો. જે પુરુષાર્થ કરે છે તેને સર્વ કારણો મળે છે. જીવને કાળલઘ્ધિ ભવિતવ્ય, કર્મના ઉપશમાદિક મેળવવાના હોતા નથી, પણ જ્યારે જીવ સ્વભાવસન્મુખ પુરુષાર્થ કરે છે, ત્યારે તે કારણો આવી મળે છે.
- ૧૬૦૯ પ્ર. જે પુરુષાર્થથી જ ધર્મ થાય છે તેા દ્રવ્યલિંગી મુનિઓ મોક્ષને અર્થે ગૃહસ્થપણું છોડી ધણું પુરુષાર્થ તેા કર્યો, છતાં તેને કાર્ય-સિદ્ધિ કેમ ન થઈ ?
- ઉ. તેણે ઊંઘેા પુરુષાર્થ કર્યો છે. તપશ્ચરણાદિ વ્યવહારસાધનથી શાસ્ત્રમાં શુભલ્પંઘ કહ્યો છે. વ્યવહાર-સાધન કરતાં કરતાં નિશ્ચયધર્મ થાય એમ માનવું તે તેા એક ભ્રમ છે. (જુઓ પ્ર. ૧૩૮)

આજે જે તું દુષ્કૃતમાં દોરાતો હો તેા મરણને સમર. રાજા હો કે રંક હો, -ગમે તે હો, પરંતુ આ વિચાર વિચારી સદાચાર ભણી આવજે કે આ કાયાના પુદ્ગલ થોડા વખતને માટે માત્ર સાહાત્રણ હાથ ભૂમિ માંગનાર છે.

૧૬૧૦ પ્ર. ધર્મ ન થવામાં જડ કર્મનો દોષ છે ને ?

ઉ. ના, પોતાના ઊંધા પુરુષાર્થનો જ દોષ છે. જે જીવ કર્મનો દોષ કાઢે છે તે પોતાના દોષ હોવા છતાં કર્મ ઉપર દોષ નાંખે છે. એ અનીતિ છે. જેને ધર્મ કરવો રુચતો નથી તે આયું જૂકું ખોલે છે. જીવનું કર્તવ્ય તો તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ જ છે, અને તેનાથી જ દર્શનમોહનો ઉપશમ સ્વયં થાય છે. વર્ણી ત્યાર પછી જેમ જેમ જીવ સ્વસન્મુખતા વડે વીતરાગતા વધારે છે તેમ તેમ તેને ચારિત્રમોહનો અભાવ થાય છે.

૧૬૧૧ પ્ર. જીવને ધર્મ સમજવા માટેનો ક્રમ શો છે ?

- ઉ. (૧) પ્રથમ તો કુદેવ, કુચુરુ અને કુધર્મની માન્યતા છોડી, અરિહંતદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન કરવું.
 (૨) પછી જિનમતમાં કહેલાં જીવાદિ તત્ત્વોનો વિચાર કરવો.
 (૩) પછી સ્વપરનું લિન્નપણું જેથી ભાસે તેવા વિચારો કર્યા કરવા.
 (૪) ત્યાર પછી એક સ્વમાં સ્વપણું માનવા અર્થે સ્વરૂપનો વિચાર કર્યા કરવો, કારણ કે એ અભ્યાસથી આત્મ અનુભવની પ્રાપ્તિ થાય છે. (જુઓ પ્રશ્ન-૧૩૦૯).

૧૬૧૨ પ્ર. સંસારમાં કેટલા પ્રકારના એકાંત મિથ્યાત્વ પોષનારા મતો અથવા પાખંડવાદ છે ? અને તે કયા સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉ. પાંચ સમવાયના સંયોગથી વિરિધ પ્રકારના પાખંડીઓના ૩૬૩ મત થાય છે. પાખંડી મતના મૂળ ત્યાર પ્રકાર છે :

- (૧) રાગથી તથા ભક્તિથી કલ્યાણ થશે, દયા, દાનાદિના રાગથી ધર્મ માને વગેરે, તે ક્રિયાવાદી. તેના ૧૮૦ ભેદ છે.
 (૨) આત્માને કુટસ્થ માનવાવાળા અક્રિયાવાદી. તેના ૮૪ ભેદ છે.
 (૩) એમ તો કાંઈ જાણતા નથી, આંધળાની ગાયનો ભગવાન રખેવાળ, એમ જે માને છે. પશુ હિંસામાં ધર્મ માને છે. આત્માની વાત જ્યતી નથી. આ અજ્ઞાની છે તેના ૬૭ ભેદ છે.

પવિત્રતાનું મૂળ સદાચાર છે.

(૪) ગુરુની કૃપાથી કથ્યાણુ થશે, મા બાપની ભક્તિ કરવી તે ધર્મ છે, નમવાવાળો પરમેશ્વરને ગમે છે તેમ માની બધાને પગે પડે છે. તે વિનય મિથ્યાત્વી છે. તેના ૩૨ ભેદ છે.

આ પ્રમાણે એકાંતપક્ષી પાખંડીઓના કુલ મળીને ૩૬૩ ભેદ થાય છે તેમાંથી ઢોઈ એકને માને તે લૌકિક ગુરુગત મિથ્યાત્વ ગણવું.

૧૬૧૩ પ્ર. મનથી બંધ કે મોક્ષ છે, તે ખરું છે ?

ઉ. મન જ સર્વોપાધિની જન્મદાતા ભૂમિકા છે. મન જ બંધ અને મોક્ષવું કારણ છે, મન જ સર્વ સંસારની મોહિનીરૂપ છે. તે જે દુરિચ્છા કરે તેને ભૂલી જવી, તેમ કરવું નહીં, આપણે એથી દોરાવું નહીં, પણ આપણે તેને દોરવું, અને દોરવું તે પણ મોક્ષમાર્ગમાં જ. છ ઇન્દ્રિયોમાં મન અધિષ્ઠાતા છે, અને બાકીની પાંચ ઇન્દ્રિયો તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનાર છે, અને તેની સંકલના કરનાર પણ એક મન જ છે. આત્માનો ઉપયોગ મનન કરે તે મન છે. વળગણુ છે તેથી મન જુદું કહેવાય.

૧૬૧૪ પ્ર. સિદ્ધભગવંતોના પંથમાં આવવું હોય તો શું કરવું ?

ઉ. ભેદજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરીને સ્વભાવ-સન્મુખ થવું.

૧૬૧૫ પ્ર. ભેદજ્ઞાન એટલે શું ? તે જ્ઞાનની કસોટી કેમ કરીને થાય ?

ઉ. દેહ અને આત્માનો ભેદ પાડવો તે “ભેદજ્ઞાન”; જ્ઞાનીના તે જાપ છે. તે જાપથી દેહ અને આત્મા જુદા પાડી શકાય છે. તે ભેદવિજ્ઞાન થવા માટે મહાત્માઓએ સકળ શાસ્ત્રો રચ્યાં છે. જેમ તેજાબથી સોનું અને કથીર જુદાં પડે છે, તેમ જ્ઞાનીના ભેદ વિજ્ઞાનના જાપરૂપ તેજાબથી સ્વભાવિક આત્મદ્રવ્ય અગુરુલઘુ સ્વભાવવાળું હોઈને પ્રયોગી દ્રવ્યથી જુદું પડી સ્વધર્મમાં આવે છે. જે ભેદજ્ઞાન સંપૂર્ણ પ્રગટ થયું ન હોય તો આત્મા દેહાકારે પરિણમે એટલે દેહ પોતાનો માની લઈ વેદે છે. આવા પ્રસંગે જેમને ભેદજ્ઞાન સંપૂર્ણ થયું છે એવા જ્ઞાનીઓને અશાતાવેદની વેદતાં નિર્જરા થાય છે,

જીવને અટકવાના રસ્તા અનેક છે,
છૂટવાનો રસ્તો એક જ છે—વીતરાગભાવ.

ને ત્યાં જ્ઞાનીની કસોટી થાય છે. એટલે ખીજ દર્શનોવાળા ત્યાં તે પ્રમાણે ટકી શકતા નથી. જે પોતાનું નથી તે પોતાનું થવાનું નથી.

દેહ કરતાં ચૈતન્ય સાવ સ્પષ્ટ છે. દેહગુણધર્મ જેમ જેવામાં આવે છે તેમ આત્મગુણધર્મ જેવામાં આવે તો દેહ ઉપરનો રાગ નષ્ટ થઈ જાય. સંક્ષેપમાં જ્ઞાનીનું એમ કહેવું છે કે પુદ્ગલથી ચૈતન્યનો વિયોગ કરાવવો છે; એટલે કે રાગદ્વેષથી આકર્ષણ મટાડવું છે. દેહ છૂટે છે તે પર્યાય છૂટે છે; પણ આત્મા આત્માકારે અખંડ બિભો રહે છે, પોતાનું કાંઈ જતું નથી, જે જાય છે તે પોતાનું નથી એમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય નહીં ત્યાં સુધી મૃત્યુનો ભય લાગે છે.

૧૬૧૬ પ્ર. સર્પ કરડવા આવે ત્યારે તેને કરડવા દેવો કે મારી નાખવો ?

તેને ખીજ રીતે દૂર કરવાની શક્તિ ન હોય એમ ધારીએ છીએ.

ઉ. જે “દેહ અનિત્ય છે” એમ જાણ્યું હોય તો પછી અસારભૂત દેહના રક્ષણાર્થે સર્પને મારવો કેમ યોગ્ય હોય ? જેને આત્મહિત ઇચ્છવું હોય તેને તો ત્યાં પોતાના દેહને જતો કરવો એ જ યોગ્ય છે.

૧૬૧૭ પ્ર. દરેક પર્યાય ક્રમબદ્ધ છે. તેનો પટકારક અથવા તેની જન્મક્ષણ સ્વતંત્ર છે તો પછી પુરુષાર્થ કરવો અમારા હાથની વાત છે કે ક્રમબદ્ધમાં હોય ત્યારે જ થાય ?

ઉ. પુરુષાર્થ કરવો તે પોતાના હાથની વાત છે પણ ક્રમબદ્ધનો નિર્ણય પુરુષાર્થ આધીન છે. ક્રમબદ્ધનો નિર્ણય સ્વસન્મુખના પુરુષાર્થ પૂર્વક જ થાય છે.

૧૬૧૮ પ્ર. ઉપાદાનનું કાર્ય નિમિત્ત પ્રમાણે પરિણમે છે કે નહિ ?

ઉ. ઉપાદાન પોતાની શક્તિથી જ પરિણમે છે, નિમિત્તથી પરિણમતું નથી. નિમિત્ત હાજર માત્ર છે. પાણી અગ્નિથી ઉબ્બે થતું નથી, ધબ્બ પવનથી ચાલતી નથી, ચોખ્ખા પાણીથી ચઢતા નથી. દરેક દ્રવ્યનું પરિણમન સ્વતંત્ર છે. નિમિત્ત ધર્માસ્તિકાયવત્ છે. નિમિત્તથી ઉપાદાનમાં કાર્ય થાય એવું વસ્તુનું સ્વરૂપ જ નથી. સર્વજ્ઞ જેમ જાણ્યું છે તેમ જ જગતનું પરિણમન થાય છે, તેથી વસ્તુનું

સંસારરૂપી કુટુંબને ઘેર આપણો આત્મા પરોણા દાખલ છે.

પરિણમન ક્રમબદ્ધ જ છે. પર્યાય માત્ર પર્યાયના સ્વકાળે-જન્મક્ષણે (પોતાના પટકારકથી) થવાની હોય તે જ થાય છે.

અગ્નિની જીવ એમ માને છે કે આ શરીરને હું ચલાવું છું, ભાષા હું બોલું છું, દેહ સંબંધી ક્રિયા હું કરી રહ્યો છું. ઇચ્છાનું થવું અને દેહ સંબંધી ક્રિયાઓનું થવું, બંને એક કાળમાં થતું જોઈને, અગ્નિનીને ભ્રમ થઈ રહ્યો છે. ખરેખર શરીર સંબંધી ક્રિયાને પુદ્ગલના પરમાણુઓ પોતાની ક્રિયાવતી શક્તિના કારણે પોતાથી જ કરી રહ્યા છે. અમૂર્તિક આત્મા મૂર્તિક શરીરની એક પણ ક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો નથી.

સમ્યગ્જ્ઞાનમાં જડ-ચેતન દ્રવ્યો સ્વયં પરિણમતાં ભાસે છે. કોઈ દ્રવ્ય કોઈ અન્ય દ્રવ્યનો કર્તા-ભોક્તા નહિ ભાસવાથી પરદ્રવ્યમાંથી ઈષ્ટ-અનિષ્ટ સુદ્ધિ છૂટી જાય છે અને આત્મા માત્ર તમાસાગીર બનીને પોતાની સ્વાભાવિક શાંતિનો અનુભવ કરે છે.

૧૬૧૯ પ્ર. ધમ્મ ચાલે છે તે પવનથી નથી ચાલતી તેમ આપ કહો છો પણ પવનનું જોર ધમ્મને તોડી નાખે છે ને ?

ઉ. ધમ્મનું ચાલવું ને તૂટવું તે ધમ્મથી છે. પવન ધમ્મને અડતો નથી, ધમ્મના તૂટવા કાળે પવન નિમિત્તરૂપ ભલે હો પણ ધમ્મનું તૂટવું પોતાના ઉપાદાનના સ્વકાળથી છે. નિમિત્તની હાજરી હોવા છતાં ઉપાદાનના કાર્યમાં નિમિત્ત અકિંચિત્કર છે, ધર્માસ્તિશાયવત્ છે.

૧૬૨૦ પ્ર. દહીંનો કર્તા કોણ ? મેળવણુ, દૂધ મેળવવાળો, કે દૂધ ?

ઉ. દહીંનો કર્તા દૂધ છે, મેળવણુ કે દૂધને મેળવનાર કર્તા નથી. દૂધ પોતે કર્તા છે અને દહીંની અવસ્થા છે તે કર્મ છે. દૂધ પોતે જ દહીંની અવસ્થારૂપ થાય છે. દૂધમાં જ્યારે દહીં બનવાની યોગ્યતા હોય ત્યારે તેને મેળવણુનું નિમિત્ત મળે છે, જે મેળવણુ, કે મેળવણુ નાખનાર દહીંનો કર્તા હોય તે વસ્તુ પરાધીન થઈ જાય. પાણીમાં મેળવણુ નાંખવાથી પાણી પણ દહીં બનવું જોઈએ. પણ એમ તો થતું નથી.

“નહિ દે તું ઉપદેશકું, પ્રથમ લેહિ ઉપદેશ;
સખસેં ન્યારા અગમ હૈ, વો જ્ઞાનીકા દેશ.”

- ૧૬૨૧ પ્ર. આપે કહ્યું કે અકસ્માતે કાંઈ જ થતું નથી તેથી જ્ઞાની નિઃશંક ને નિર્ભય છે પણ છાપાંમાં તો અકસ્માતના બનાવો ઘણા આવે છે, તેવું શું ? ?
- ઉ. જગતમાં અકસ્માતે કાંઈ થતું જ નથી. જે દ્રવ્યની પર્યાય જે કાળે થવાની હોય તે જ થાય છે. દેહ છૂટવાનો જે કાળ, જે ક્ષેત્ર અને જે નિમિત્તથી છૂટવાનો હોય તે રીતે જ છૂટે છે. આકું-અવળું કે અકસ્માતથી કોઈ પદાર્થનું પરિણમન થતું જ નથી. વ્યવસ્થિત જ થાય છે.
- ૧૬૨૨ પ્ર. ચોખા વર્ષો સુધી પડ્યા રહે પણ પાણીના નિમિત્ત વિના નહિ પાકે, પાણી આવશે ત્યારે જ પાકશે, તે ખરું કે નહિ ?
- ઉ. ચોખો જ્યારે પાકશે ત્યારે તેના પોતાનાથી જ પોતાની યોગ્યતાથી જ પાકશે અને તે કાળે પાણી નિમિત્તરૂપ સહજ જ હશે. આવો વસ્તુસ્વભાવ છે. તે તે દ્રવ્યની તે તે કાળની પર્યાય યોગ્યતા અનુસાર જ થાય છે, તે તેનો સ્વકાળ છે ત્યારે થાય છે. જે એક દ્રવ્ય ખીજ દ્રવ્યની પર્યાયને કરે તો ખીજું દ્રવ્ય ક્યાં રહ્યું ? અનંત દ્રવ્યો અસ્તિરૂપ છે તે દરેકને ભિન્ન ભિન્ન અસ્તિરૂપે માને ત્યારે શ્રદ્ધાજ્ઞાન સાચાં થશે.
- ૧૬૨૩ પ્ર. લીંડી પીપરમાં ચોસઠ પહોરી તીખાશ ભરી છે તે પથ્થર ઉપર ઘસવાથી બહાર આવે છે. તો નિમિત્ત વિના ચોસઠ પહોરી તીખાશ બહાર આવશે ?
- ઉ. લીંડી પીપરમાં ચોસઠ પહોરી તીખાશ ભરી છે તે તેની ઉત્પત્તિ એટલે જન્મક્ષણની યોગ્યતાના કાળે જ બહાર આવે છે, અને તે વખતે તેને યોગ્ય નિમિત્તની હાજરી હોય જ છે. તે જોઈને અજ્ઞાનીને ભ્રમ પડે છે કે નિમિત્તથી કાર્ય પ્રગટ થયું ! ખરેખર દ્રવ્ય પોતે જ ત્યાં તે સમયની યોગ્યતારૂપે પરિણમે છે. સિદ્ધાંત તો એમ કહે છે કે જ્યે દ્રવ્યની પર્યાયનો જન્મ ક્ષણ હોય છે, જે સમયે પર્યાય થવાનો કાળ છે તે સમયે પર્યાય

અગ્નિ વધે ઈન્ધન મળ્યે, તે શાંત ઈન્ધન વિણ થતો
પણ ઉભયથી વધતો અહો! આ મોહ અગ્નિ અધિક તો.

થાય છે એ પર્યાય પરદ્રવ્યથી ન થાય, નિમિત્તથી ન થાય, પોતાના દ્રવ્યથી પણ ન થાય પણ પર્યાયની યોગ્યતારૂપ જન્મક્ષણે સ્વકાળથી પર્યાય થાય છે.

૧૬૨૪ પ્ર. શુદ્ધનયનો પક્ષ થયો છે એટલે શું ?

ઉ. શુદ્ધનયનો પક્ષ એટલે એને શુદ્ધાત્માની રુચિ થઈ છે. અનુભવ હજી થયો નથી પણ રુચિ એવી થઈ છે કે તે અનુભવ કરે જ, પણ એ કાંઈ ધારીને સંતોષ કરવાની વાત નથી. એ જીવને એવું જ્ઞાયકનું જ્ઞેર વીર્યમાં વર્તે છે.

રાજ રાણાને પંડિત શાણા હતા,
ચાલી નીકળ્યા મૂકીને ઘરખાર જો;
મૂરખ કે ડાહ્યો અમર દીઠા નહિ,
માટે કરજો ઉર વિષે વિચાર જો.

નય, પ્રમાણ, નિક્ષેપ, લેખ્યા

- ૧૬૨૫ પ્ર. જૈનમતમાં કેટલા નય કહ્યા છે ?
- ઉ. જિનમતમાં નિશ્ચય (દ્રવ્યાર્થિક) અને વ્યવહાર (પર્યાયાર્થિક) બે મૂળ અથવા મુખ્ય નય કહ્યા છે.
- ૧૬૨૬ પ્ર. તો શું નિશ્ચય અને વ્યવહાર મૂળ નય છે કે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક મૂળ નય છે ?
- ઉ. મૂળ નય તો નિશ્ચય—વ્યવહાર જ છે, પણ દ્રવ્યાર્થિક—પર્યાયાર્થિકને નિશ્ચય—વ્યવહારના હેતુભૂત (કારણભૂત) હોવાથી મૂળ નય કહેવામાં આવ્યા છે.
- ૧૬૨૭ પ્ર. દ્રવ્યાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નયના વિષયમાં શું ભેદ છે ?
- ઉ. દ્રવ્યાર્થિક નયનો વિષય સામાન્ય, એક, નિત્ય, અને અભેદસ્વરૂપ છે. પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય વિશેષ, અનેક, અનિત્ય અને ભેદ-સ્વરૂપ છે. જેમાં ઉપર કહેલ બંને સમાય છે તે પ્રમાણનો વિષય છે, એટલે કે સામાન્ય-વિશેષાત્મક, એક-અનેકાત્મક, નિત્ય-અનિત્યાત્મક અને ભેદ-અભેદાત્મક. જો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાથી વિચાર કરીએ તો પ્રમાણની વિષયભૂત વસ્તુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ભેદ-અભેદાત્મક છે, કાળની અપેક્ષાએ નિત્ય-અનિત્યાત્મક છે, અને ભાવની અપેક્ષાએ એક-અનેકાત્મક છે.

વસ્તુના મૂળ ભેદ બે છે—દ્રવ્ય અને પર્યાય, એટલે તેમને પ્રહણુ કરવાવાળા મૂળનય પણ બે છે—દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક. પણ એક ખાસ ધ્યાન રાખવાની વાત એ છે કે એક નયની અપેક્ષાએ વાત કહેવાતી હોય ત્યારે બીજા નયને ગૌણ કરે છે પણ તેનો અભાવ નહીં.

૧૬૨૮ પ્ર. નિશ્ચય અને વ્યવહાર એમ બે મોક્ષ માર્ગ છે ?

ઉ. ના, મોક્ષ માર્ગ તો બે નથી, પણ મોક્ષ માર્ગનું નિરૂપણ બે પ્રકારથી છે. જ્યાં સાચા મોક્ષ માર્ગને મોક્ષ માર્ગ કહેવામાં આવે તે નિશ્ચય મોક્ષ માર્ગ છે તથા જે મોક્ષમાર્ગ તો નથી, પણ મોક્ષ-માર્ગમાં નિમિત્ત અથવા સહચારી છે, તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહેવામાં આવે છે તે વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે. એક નિશ્ચય મોક્ષ માર્ગ અને એક વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ એમ બે પ્રકારના મોક્ષ-માર્ગ માનવા તે મિથ્યા છે. એક નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ જ મોક્ષનું કારણ છે.

૧૬૨૯ પ્ર. નિશ્ચય અને વ્યવહાર એટલે શું ?

ઉ. શુદ્ધ આત્માના અનુભવને નિશ્ચય કહ્યો છે તથા વ્રત, તપ, સંયમાદિકને વ્યવહાર કહ્યો છે.

૧૬૩૦ પ્ર. વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયનો ભેદ સમજાવો.

ઉ. જે નય એક જ વસ્તુનું તેનાથી પરની અપેક્ષા વગર વર્ણન કરે તે નિશ્ચયનય છે. જે કોઈ વસ્તુને પરની અપેક્ષાએ એકને બદલે બીજું કહે તે વ્યવહારનય છે. નિશ્ચયનયને ભૂતાર્થ, સત્યાર્થ, યથાર્થ-વાસ્તવિક, અસત્, મૂળ કહે છે. વ્યવહાર નયને અસત્યાર્થ, અભૂતાર્થ, અયથાર્થ, અવાસ્તવિક કહે છે.

૧૬૩૧ પ્ર. શું દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયોથી દ્રવ્યનય અને પર્યાયનય ભિન્ન છે ?

ઉ. હા, દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયોમાં સંપૂર્ણ વસ્તુને દ્રવ્ય અને પર્યાય, એમ બે અંશોમાં વિભાજિત કરીને વાત કરવામાં આવી છે, વસ્તુના દ્રવ્યઅંશને પ્રહણુ કરવાવાળા નયને દ્રવ્યાર્થિકનય અને

અભિનિવેશ જેવું એકે પાખંડ નથી.

પર્યાયાંશને ગ્રહણ કરવાવાળા નયને પર્યાયાર્થિકનય કહેવામાં આવેલ છે. પણ દ્રવ્યનય અને પર્યાયનયમાં તો વસ્તુના અનંતધર્મામાંથી એક દ્રવ્ય નામક ધર્મને ગ્રહણ કરવાવાળા નયને દ્રવ્યનય અને પર્યાયનામક ધર્મને ગ્રહણ કરવાવાળા નયને પર્યાયનય કહેવામાં આવે છે. આધ્યાત્મિક નયોમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર અથવા દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એમ બે જ ભાગ પડે છે.

૧૬૩૨ પ્ર. શું જીવે બંને નયનો અંગીકાર કરવો જોઈએ ?

ઉ. નિશ્ચયનય વડે જે નિરૂપણ ક્યું હોય તેને તો સત્યાર્થ માની તેનું શ્રદ્ધાન અંગીકાર કરવું તથા વ્યવહારનય જીવને શુદ્ધોપયોગમાં પરિણમવામાં મદદ કરે ત્યાં સુધી તેનું શ્રદ્ધાન રાખવું.

૧૬૩૩ પ્ર. સમયસારમાં વ્યવહારનયને અસત્યાર્થ કહ્યો છે તો જિનમાર્ગમાં વ્યવહારનો ઉપદેશ શા માટે આપ્યો ? એક નિશ્ચયનય જ નિરૂપણ કરવું હતું.

ઉ. જેમ અનાર્થ (રોચ્ય) જનને અનાર્થભાષા વિના કાંઈ પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ ગ્રહણ કરાવવા કાંઈ સમર્થ નથી તેમ વ્યવહાર વિના પરમાર્થનો ઉપદેશ કરવા કાંઈ સમર્થ નથી. તેમ જ બ્રાહ્મણે રોચ્ય ન થવું, એ વચનથી તે (વ્યવહારનય) અનુસરવા યોગ્ય નથી. નિશ્ચયનયનો અંગીકાર કરાવવા માટે વ્યવહાર વડે ઉપદેશ આપ્યો છે પણ વ્યવહારનય છે તે અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી, વ્યવહારનયને અભૂતાર્થ અને અસત્યાર્થ કહ્યો છે અને શુદ્ધનય (નિશ્ચયનય)ને ભૂતાર્થ કહ્યો છે.

૧૬૩૪ પ્ર. વ્યવહાર વિના નિશ્ચયનો ઉપદેશ કેમ ન હોઈ શકે ?

ઉ. નિશ્ચયથી વીતરાગ ભાવ મોક્ષમાર્ગ છે તેને જે ન જોઈએ, ત્યારે તેને સમજાવવા વ્યવહારનયથી, તત્ત્વ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાનપૂર્વક પરદ્રવ્યનાં નિમિત્ત મટવાની સાપેક્ષતા વડે, વ્રત, શીલ, સંયમોદ્દિરૂપ વીતરાગભાવના વિશેષ બતાવવામાં આવ્યાં ત્યારે તેને વીતરાગભાવની જોઈખાણ થઈ; એ જ પ્રમાણે અન્ય ડેકાણે પણ વ્યવહાર વિના નિશ્ચય ઉપદેશ થતો નથી એમ સમજવું.

કર્મ કરે અજ્ઞાની સહુ, પડી ધંધા ધમાલમાં અનેક,
મોક્ષ હેતુ નિજ આતમા, ન ચિંતવે ક્ષણ એક.

૧૬૩૫ પ્ર. વ્યવહાર ક્યારે પ્રયોજનવાન છે ?

ઉ. જે જીવો અપરમભાવને અર્થાત્ શ્રદ્ધા તથા જ્ઞાન-ચારિત્રના પૂર્ણ ભાવને નથી પહોંચી શક્યા, સાધક અવસ્થામાં જ સ્થિત છે તેઓ વ્યવહાર દ્વારા ઉપદેશ કરવા યોગ્ય છે. જેમને સૌ ટચ સોનાની પ્રાપ્તિ નથી થઈ તેમને ત્યાં સુધી નેવું ટચ સુધીનું પણ પ્રયોજનવાન છે.

૧૬૩૬ પ્ર. એકાંતે વ્યવહાર કે નિશ્ચય ધર્મ નથી પણ બંને સાથે રહેલ છે તેમ કઈ અપેક્ષાએ કહ્યું છે ?

ઉ. જ્યાં સુધી નિશ્ચય સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી તે જ જેમનાથી યથાર્થ ઉપદેશ મળે છે એવાં જિનવચનો સાંભળવા તથા ધારણ કરવાં તથા જિનવચનોને કહેનાર શ્રી જિન-ગુરુની ભક્તિ ઇત્યાદિ વ્યવહારમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થવું પ્રયોજનવાન છે; અને જેમને શ્રદ્ધાન જ્ઞાન તેમ ત્યાં છે પણ સાક્ષાત્પ્રાપ્તિ નથી તેમને પૂર્વકથિત કાર્ય, પરદ્રવ્યનું આલંબન છોડવારૂપ અભ્યુત્પત્ત-મહાવ્રતનું ગ્રહણ, સમિતિ, ગુપ્તિ, પંચ પરમેષ્ટિના ધ્યાનરૂપ પ્રવર્તન, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ઇત્યાદિ વ્યવહારમાર્ગમાં પોતે પ્રવર્તવું અને ખીજને પ્રવર્તાવવું એવો વ્યવહારનયનો ઉપદેશ અંગીકાર કરવો પ્રયોજનવાન છે.

૧૬૩૭ પ્ર. નિશ્ચયનયને જ શુદ્ધનય અને ભૂતાર્થ જાણી ગ્રહણ કરે અને વ્યવહાર નયને અભૂતાર્થ જાણી છોડી દે તે શું ગતિ થાય ?

ઉ. વ્યવહારનયને કથંચિત્ અસત્યાર્થ કહેવામાં આવ્યો છે; પણ જે કોઈ તેને સર્વ રીતે અસત્યાર્થ જાણી છોડી દે તે શુભોપયોગરૂપ વ્યવહાર છોડે અને શુદ્ધોપયોગની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ તે થઈ નથી, તેથી ઊલટો અશુભોપયોગમાં જ આવી, ભ્રષ્ટ થઈ, ગમે તેમ સ્વેચ્છરૂપ પ્રવર્તે તે નરકાદિ ગતિ તથા પરંપરા નિગોદને પ્રાપ્ત થઈ સંસારમાં જ ભ્રમણ કરે. માટે શુદ્ધનયનો વિષય જે સાક્ષાત્ શુદ્ધ આત્મા તેની પ્રાપ્તિ જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી વ્યવહાર પણ પ્રયોજનવાન છે.

જે દેહ પૂર યુવાવસ્થામાં અને સંપૂર્ણ આરોગ્યતામાં દેખાતાં છતાં પણ ક્ષણભંગુર છે, તે દેહમાં પ્રીતિ કરીને શું કરીએ ?

૧૬૩૮ પ્ર. વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયનો કોઈ દાખલો આપી સમજાવો.

ઉ. જો એક તલવાર સોનાની મ્યાનમાં રાખી હોય. કોઈને એ તલવારની જરૂર હોય તો તે એટલું લાંબું વાક્ય નથી કહેતો કે સોનાની મ્યાનમાં રાખી છે તે તલવાર લાવો. પણ સોનાની તલવાર લાવો એવું ટૂંકું વાક્ય કહી દે છે તો વ્યવહારમાં એ વચન અસત્ય નથી. પરંતુ નિશ્ચયથી અસત્ય છે. કારણ કે એવો ભ્રમ પેદા કરી શકે છે કે તલવાર સોનાની છે, જ્યારે તલવાર સોનાની નથી. એવી રીતે નિશ્ચયનયથી આત્માને આત્મા જ કહેવાશે. વ્યવહારનયથી આત્માને મનુષ્ય, તિર્યંચ આદિ કહેવાનો લોક વ્યવહાર છે કેમ કે મનુષ્ય, તિર્યંચ આદિ શરીરમાં તે વિદ્યમાન છે. આ વ્યવહારનયથી સત્ય છે તો પણ નિશ્ચયનયથી તે અસત્ય છે, કારણ કે આત્મા મનુષ્ય નથી, તેનાં કર્મ મનુષ્ય છે, તેનો દેહ મનુષ્ય છે.

૧૬૩૯ પ્ર. સંસારી આત્માને સમજવા માટે કયા નયની જરૂર છે ?

ઉ. સંસારી આત્માને સમજવા માટે તેમજ પરના સંયોગ સહિત કોઈ પણ વસ્તુને ઝાળખવા માટે બંને નયોની જરૂર પડે છે. કપડું મલિન છે તેને શુદ્ધ કરવા બંને નયના જ્ઞાનની જરૂર છે. નિશ્ચયનયથી કપડું ઉજ્જવળ છે, રત્ન બનેલું છે, વ્યવહારનયથી મેલું કહેવાય છે કારણ કે મેલનો સંયોગ છે. જો એક જ નય કે એક અપેક્ષાએ સમજે તો કપડું કઠી સ્વચ્છ થઈ શકે નહિ. જો એમ માની લે કે કપડું સર્વથા શુદ્ધ જ છે તો પછી તેને શુદ્ધ કરવામાં આવે નહિ. જો માની લે કે મેલું જ છે તો પણ તે શુદ્ધ કરાય નહિ. એવી રીતે નિશ્ચયનય કહે છે કે આત્મા શુદ્ધ છે. વ્યવહારનય કહે છે કે આત્મા અશુદ્ધ છે, કર્મોથી બંધાયેલો છે, એ બંને વાતો બંધ્યા પછી જ કર્મોને કાપવાનો પુરુષાર્થ કરી શકાય છે.

૧૬૪૦ પ્ર. કોઈ ક્ષત વ્યવહારનયથી જ આત્માને જાણે તો શું થાય ?

ઉ. જો કોઈ કપડું સ્વચ્છ કરવાની ઇચ્છાથી કપડાં ઉપર સાબુ ઘસે

પંડિત વાત વખાણિયે, જેથી સુખ પમાય,
ઔષધ ઉપદેશી ખરું, કંટુ શુભ ગણાય.

પણ ધ્યાન ખીજે રાખે, બળપૂર્વક ઘસે નહીં તો ક્યારે પણ કપડાનો મેલ દૂર થાય નહિ. એવી રીતે કોઈ સાચા જ્ઞાન અને વૈરાગ્યમુક્ત હોવા છતાં વ્યવહાર ચારિત્રનો સાચું લઈને આત્મા શુદ્ધ કરવા ઇચ્છે, જપ, તપ કરે, સંયમ પાળે પરંતુ ઉપયોગ એકાગ્ર ન કરે, આત્મામાં ધ્યાન ન લગાડે, આત્માનુભવ ન કરે તો કદાપિ આત્મા શુદ્ધ થશે નહિ.

૧૬૪૧ પ્ર. નિશ્ચયનયના કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. નિશ્ચયનયના બે ભેદ કહ્યા છે. એક શુદ્ધ નિશ્ચયનય, ખીજો અશુદ્ધ નિશ્ચયનય.

૧૬૪૨ પ્ર. શુદ્ધ નિશ્ચયનય અને અશુદ્ધ નિશ્ચયનયનો ભેદ સમજાવો.

ઉ. જેનો લક્ષ કેવળ શુદ્ધ ગુણ, પર્યાય અને દ્રવ્ય ઉપર છે તે શુદ્ધ નિશ્ચયનય છે અને જેનો લક્ષ તે એક દ્રવ્યના અશુદ્ધ દ્રવ્ય, ગુણ પર્યાય પર હોય તે અશુદ્ધ નિશ્ચયનય છે. જેમ જીવ સિદ્ધસમ શુદ્ધ છે. એ વાક્ય શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કહેવાય છે. આ જીવ રાગી દ્વેષી છે એ વાક્ય અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કહેવાય છે. રાગદ્વેષ અશુદ્ધ ભાવોને આત્માના ભાવ કહેવા તે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી યથાર્થ છે પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી યથાર્થ નથી કારણ કે રાગદ્વેષ આત્માના ભાવ નથી પણ મોહનીય કર્મના ઉદયના સંયોગથી તે ભાવ જીવમાં થાય છે.

૧૬૪૩ પ્ર. વ્યવહારનયના કેટલા ભેદ છે ?

ઉ. વ્યવહારનયના અનેક ભેદ છે. જેવા કે, અનુપચરિત અને ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનય, સદ્ભૂત વ્યવહારનય વગેરે.

૧૬૪૪ પ્ર. અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનય એટલે શું ?

ઉ. એ નય, પરવસ્તુને કોઈનો સંયોગ થતાં પરને તેની કહેવી તે છે. જેમ આ ઘીનો ઘડો છે. એમાં ઘીનો સંયોગ છે માટે ઘડાને ઘીનો કહે છે. આ જીવ પાપી છે, પુણ્યાત્મા છે, આ ગોરો છે, આ કાળો

મનુષ્યનું આયુષ્ય ડાલની અણી પર પડેલા જળના ઘિંદુ જેવું છે.

છે; એ વાક્યો આ નયથી યથાર્થ છે કેમ કે કાર્મણુ કે ઔદારિક શરીરનો સંયોગ છે માટે અનુપચરિત છે પરંતુ આત્માના મૂળ સ્વભાવથી ભિન્ન છે માટે અસદ્ભૂત છે. બિલકુલ ભિન્ન વસ્તુને તેની પોતાની કહેવી તે ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે, જેમ આ દુકાન રામલાલની છે, આ કપડું મારું છે, આ દેશ મારો છે.

૧૬૪૫ પ્ર. સદ્ભૂત વ્યવહારનય કોને કહે છે ?

ઉ. નિશ્ચયનયનો વિષય વસ્તુને અભેદરૂપે અખંડરૂપે ગ્રહણ કરવાનો છે. જ્યારે વસ્તુને ખંડરૂપે ગ્રહણ કરવી એ સદ્ભૂત વ્યવહારનયનો વિષય છે. આત્માના ગુણ અને ગુણીના ભેદ કરીને કહેવું એ સદ્ભૂત વ્યવહારનયનો વિષય છે.

૧૬૪૬ પ્ર. દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિકનય કોને કહે છે તે સમજાવો ?

ઉ. જે નય કે અપેક્ષા કેવળદ્રવ્યને લક્ષમાં લઈને વસ્તુને કહે છે તે દ્રવ્યાર્થિક છે. જે દ્રવ્યના કોઈ પર્યાયને લક્ષમાં લઈને કહે તે પર્યાયાર્થિક નય છે. આ આત્મા નિત્ય છે એ દ્રવ્યાર્થિક નયનું વાક્ય છે. આ આત્મા સંસારી અનિત્ય છે એ પર્યાયાર્થિક નયનું વાક્ય છે. કેમ કે દ્રવ્ય કદી નાશ પામતું નથી. પર્યાય ક્ષણમાં બદલાય છે.

૧૬૪૭ પ્ર. જેનાથી લોકમાં વ્યવહાર થાય છે તે બતાવવા જૈન સિદ્ધાંતમાં કેટલા નયો પ્રસિદ્ધ છે ? અને તે કયા કયા ?

ઉ. જગતમાં અપેક્ષાવાદ વિના વ્યવહાર થઈ શકતો નથી. ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાથી વાક્ય સત્ય મનાય છે. જેનાથી લોકમાં વ્યવહાર થાય છે તે અપેક્ષાઓ અથવા નયોને બતાવવા માટે જૈન સિદ્ધાંતમાં સાત નય પ્રસિદ્ધ છે. નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત, એ સાત નય છે એમાં પહેલા ત્રણ નય દ્રવ્યાર્થિક છે કેમ કે તેનો દષ્ટિ દ્રવ્ય ઉપર રહે છે. શેષ ચાર નય પર્યાયાર્થિકમાં સમાય, કારણ કે તેની દષ્ટિ પર્યાય ઉપર રહે છે. લોક વ્યવહારમાં આ સાત નયોની ઘણી ઉપયોગિતા છે. સાતમાંથી પહેલા ચાર નય

એક સમયમાં અસંખ્યાતા યોજન ચાલનાર અર્થ તે મન છે. એને થકાવવું બહુ દુર્લભ છે. એથી દોરાવું નહીં પણ આપણે એને દોરવું.

અર્થપ્રધાન છે અને છેલ્લા ત્રણ શબ્દપ્રધાન છે. સાત નયોમાં નૈગમનય અને જ્ઞાનપ્રધાન અર્થપ્રધાન પણ છે. આ પ્રમાણે સાત નયોમાં નૈગમનય જ્ઞાનનય, વળી નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર એ ચાર નય અર્થનય છે અને શબ્દ, સમભિરુદ્ધ અને એવંભૂત આ ત્રણ નય શબ્દનય છે. નયોતું આ વિભાજન મુખ્યતા અને ગૌણતાની અપેક્ષાએ જ સમજવું જોઈએ. એમ તો સાતે નય જ્ઞાનનય પણ છે, અર્થનય પણ છે અને શબ્દનય પણ છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ પોતે સમજવાને માટે આ નયોને મૌન રહીને વિચારાત્મક પ્રયોગ કરે છે ત્યારે આ નય શ્રુતજ્ઞાનનો અંશ હોવાથી જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે, પણ જ્યારે તે આના માધ્યમથી વસ્તુનું સ્વરૂપ શબ્દો દ્વારા ખીજને સમજાવે છે ત્યારે તેનો પ્રયોગ વચનાત્મક હોય છે અને તેથી બધાને શબ્દનય કહેવાય છે. દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયરૂપ વસ્તુનું પ્રતિપાદન થઈ શકવાથી તે અર્થનય તો છે જ. નયોને દ્રવ્યનય અને ભાવનય એમ બે નયોમાં પણ વિભાજન કરવામાં આવે છે. એક પ્રકારથી શબ્દનય જ દ્રવ્યનય છે અને જ્ઞાનનય ભાવનય છે.

૧૬૪૮ પ્ર. નૈગમનય કોને કહે છે ?

ઉ. જેમાં સંકલ્પ કરવામાં આવે તે નૈગમનય છે. ભૂતકાળની વાતનો વર્તમાનમાં સંકલ્પ કરવો એ ભૂતનૈગમનય છે. જેમ કે મહાવીર સ્વામીનો આજે જન્મ દિવસ છે. ભાવિનૈગમનય ભવિષ્યની વાતને વર્તમાનમાં કહે છે જેમ કે અરિહંતને કેવળીસિદ્ધ કહેવા. વર્તમાન નૈગમનય તે છે કે જે વર્તમાનની અધૂરી વાતને પૂરી કહે છે.

૧૬૪૯ પ્ર. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે એક બે ઠેકાણે કહ્યું છે કે તેઓ આ કાળના ખીજ મહાવીર છે તે તો કઈ અપેક્ષાએ કહ્યું હશે ?

ઉ ભવિષ્યમાં સિદ્ધપર્યાય થવાની છે તે કાળભેદને દૂર કરી, “અહો, હું સિદ્ધ થઈ ગયો” કહેવું તે નૈગમનય છે, પણ આ નય સ્વભાવના દષ્ટિવંતને જ હોય છે. જ્ઞાની પોતાના જ્ઞાનની ઉચ્ચતાના બળ

ભમતો ભખ ચૌરાસીમાં, આત્મા દુઃખ સહંત;
પુત્ર કલમે મોહિયો, જ્ઞાન વિના નહિ અંત.

ઉપર વર્તમાનને ગૌણ કરી અને ભવિષ્યકાળની સિદ્ધ પર્યાયને મુખ્ય કરી પોતાને વર્તમાનમાં સિદ્ધપણાને લક્ષમાં લે છે. તીર્થંકરનો જન્મ થતાં જ ઈન્દ્ર ઈન્દ્રાણિ તે બાળકની ભક્તિ કરે છે, તેમને તીર્થંકર પ્રકૃતિનો ઉદ્ધય તો તેરમે ગુણસ્થાને આવે છે પણ વર્તમાનમાં નૈગમનયે તેમને તીર્થંકરપણે દેખી ભક્તિ કરે છે.

૧૬૫૦ પ્ર. સંગ્રહનય એટલે શું ?

ઉ. જે એકજાતિનાં ઘણાં દ્રવ્યોને એક સાથે એકઠાં કહે તે સંગ્રહનય છે, જેમકે સત્ એ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. જીવનું ઉપયોગ લક્ષણ છે.

૧૬૫૧ પ્ર. ઋજુસૂત્રનયનનો અર્થ સમજાવો ?

ઉ. સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂલ પર્યાયમાત્ર જે વર્તમાનમાં છે તેને ગ્રહણ કરે તે ઋજુસૂત્રનય છે જેમ કે કોઈ પર્યાય સહિતને કોઈની અને દયા-ભાવ સહિતને દયાવાન કહેવું.

૧૬૫૨ પ્ર. શબ્દનય કયા વ્યવહારને માટે વપરાય છે ?

ઉ. લિંગ, વચન, કારક, કાલ, આદિના વિરોધરૂપ દોષો ઉપરથી જોતાં જણાય તો પણ વ્યાકરણ કે સાહિત્યના નિયમોની અપેક્ષાએ શબ્દોનો વ્યવહાર કરવો તે શબ્દનય છે. જેમ સ્ત્રીને સંસ્કૃતમાં દારા, ભાર્યા, કક્ષત્ર કહે છે. અહીં દારા શબ્દ પુલિલિંગ છે અને કક્ષત્ર નપુસંકલિંગ છે તો પણ બરોબર છે. કોઈ મોટાં માણસ માટે માનાર્થે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવો, બગેરે.

૧૬૫૩ પ્ર. સમભિરૂઢ નયનો અર્થ સમજાવો ?

ઉ. એક શબ્દના અનેક અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંથી એક લઈ કોઈ પદાર્થને માટે તેનો પ્રયોગ કરવો તે સમભિરૂઢનય છે. જેમકે ગો શબ્દનો અર્થ પૃથ્વી, આકાશ, નક્ષત્ર, વીજળી, વાણી આદિ છે તો પણ ગાયને માટે વાપરવો. જેમ સ્ત્રીને સ્ત્રી, અબળા, નારી આદિ કહેવું.

૧૬૫૪ પ્ર. એવંભૂતનય કોને કહે છે ?

ઉ. જે શબ્દનો જે વાસ્તવિક અર્થ હોય તેવી ક્રિયા કરનારનો તે

નથી તે છે. છે તે નથી.

શબ્દથી વ્યવહાર કરવો તે એવંભૂતનય છે. વૈદ્યું કરતો હોય તેને વૈદ, પૂજન કરતો હોય તેને પૂજારી કહેવો વગેરે.

૧૬૫૫ પ્ર. સ્યાદ્વાદનય કોને કહે છે તે સમજાવો.

ઉ. વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાન્ત છે. તેથી જીવ પણ અનેકાન્ત સ્વરૂપ છે. વસ્તુના અનેકાન્ત સ્વરૂપને સમજાવવાવાળી કથન પદ્ધતિને સ્યાદ્-વાદ કહે છે. જેમાં અનેક અન્ત (ધર્મ) હોય તેને અનેકાન્ત કહે છે. પદાર્થમાં અનેક સ્વભાવ રહે છે, જે સાધારણ રૂપથી વિચારતાં વિરોધારૂપ લાસે છે પરંતુ તે સર્વે સિન્ન સિન્ન અપેક્ષાએ પદાર્થમાં પદાર્થરૂપ જ હોય છે. તેને સમજાવવાનો ઉપાય સ્યાદ્વાદ કે સાતભંગ છે. દરેક પદાર્થમાં અસ્તિ એટલે હોવાપણું અને નાસ્તિ એટલે અભાવપણું, નિત્યપણું તથા અનિત્યપણું, એકપણું તથા અનેકપણું, દ્રવ્યત્વ-પર્યાયત્વ; લેદત્વ-અલેદત્વ, અપેક્ષત્વ અનપેક્ષત્વ, અંતરંગ, બહિરંગ, મૂર્ત-અમૂર્ત, શુદ્ધ-અશુદ્ધ, સંસારી સિદ્ધ, એમ બે વિરોધી સ્વભાવ છે. સ્યાત્ એટલે કથયિત કોઈ અપેક્ષાએ, વાદ એટલે કહેવું તે સ્યાદ્વાદ છે.

૧૬૫૬ પ્ર. જૈન શસ્ત્રોમાં કેટલી રીતે અર્થો કરવામાં આવે છે ?

ઉ. જૈન શાસ્ત્રોમાં પાંચ પ્રકારે અર્થ કરવાની રીત બતાવી છે. (૧) શબ્દાર્થ (૨) નયાર્થ (૩) આગમાર્થ (૪) મતાર્થ (૫) ભાવાર્થ. (૧) શબ્દોનો અર્થ કરવો તે શબ્દાર્થ છે. (૨) એક કથન તે વ્યવહારનયનું છે કે નિશ્ચયનયનું છે તે જાણવું તે નયાર્થ છે. (૩) આ અમુક આગમનું કથન છે તે સમજવું તે આગમાર્થ છે. (૪) આ અન્યમતનો નિષેધ કર્ષ વિધિથી કરે છે તે સમજવું તે મતાર્થ છે. (૫) આ કથનનું શું તાત્પર્ય છે ? તે જાણવું તે ભાવાર્થ છે. આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારે અર્થ કરવો તે સૂત્રતાત્પર્ય છે. તથા શાસ્ત્રતાત્પર્ય અર્થાત વીતરાગતા પણ છે. સૂત્રતાત્પર્ય

જેના પ્રત્યેક રોગને ધોણા બળખે રોગનો નિવાસ છે; તેવા સાડા ત્રણ કરોડ રોગથી કાયા ભરેલી હોવાથી રોગનો તે ભંડાર છે.

સાધન છે અને શાસ્ત્રતાત્પર્ય સાધ્ય છે. કહેવાનો અર્થ એ છે કે સૂત્રની જે ગાથા ચાલતી હોય તેનો અર્થ ક્યાં પછી તેમાંથી શાસ્ત્રતાત્પર્યના રૂપમાં વીતરાગતા જ નીકળવી જોઈએ. તેથી જ “સ્વ”ની અપેક્ષા અને “પર”ની ઉપેક્ષા જે કથનમાં હોય તે શાસ્ત્રતાત્પર્ય સમજવું.

૧૬૫૭ પ્ર. સપ્તભંગ વાણી કોને કહે છે ?

ઉ. જેમ એક પુરુષ પિતા છે, પુત્ર પણ છે, તે પિતા અને પુત્ર પણ એક જ સમયે છે. પરંતુ શબ્દોમાં એ શક્તિ નથી કે બંને સ્વભાવોને એક સાથે કહી શકાય. તેથી એથી ભંગ અવકતવ્ય કહે છે. કોઈ અપેક્ષાએ આ વસ્તુ અવકતવ્ય છે. કથનગોચર નથી. જો કે એ પિતા અને પુત્ર બંને એક સમયે (સાથે) છે, પરંતુ કહી શકાતું નથી. સર્વથા અવકતવ્ય નથી એ વાતને સિદ્ધ કરવા બાકીના ત્રણ ભંગ છે. કોઈ અપેક્ષાએ અવકતવ્ય હોવા છતાં પણ પિતા છે, કોઈ અપેક્ષાએ અવકતવ્ય હોવા છતાં પણ પુત્ર છે, કોઈ અપેક્ષાએ અવકતવ્ય હોવા છતાં પણ પિતા અને પુત્ર બંને છે. એવી રીતે બે વિરોધી સ્વભાવોને સમજવવા માટે સાત ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. તેના સાત ભંગ જ થઈ શકે છે. છ કે આઠ થતા નથી. જેમ (૧) પિતા, (૨) પુત્ર, (૩) પિતાપુત્ર, (૪) અવકતવ્ય, (૫) પિતા અવકતવ્ય, (૬) પુત્રઅવકતવ્ય, (૭) પિતાપુત્ર અવકતવ્ય. જો કોઈને સફેદ, કાળો અને પીળો એ ત્રણ રંગ આપવામાં આવે તો તેમાંથી નીચેના સાત જ રંગ બની શકે :

(૧) સફેદ, (૨) કાળો, (૩) સફેદ કાળો, (૪) પીળો (૫) સફેદ-પીળો; (૬) કાળો પીળો, (૭) સફેદ કાળો પીળો.

૧૬૫૮ પ્ર. આ સ્યાદ્વાદ અને સપ્તભંગ વાણીને સમજવાની શું જરૂર છે ?

ઉ. આત્માના સ્વભાવને સમજવા માટે આ સ્યાદ્વાદની ઘણી જરૂર છે. જેવી રીતે આત્મામાં અસ્તિ-નાસ્તિ: નિત્ય-અનિત્યપણું; એક-અનેકરૂપ; શુદ્ધ-અશુદ્ધતા બતાવી શકાય છે. આત્મામાં અસ્તિત્વ

નરક ગતિ જીવ મારતાં, અભયદાનથી દેવ;
દર્શાવ્યા બે માર્ગ આ, હવે રુચે તે સેવ.

અથવા ભાવપણું, પોતાનું અખંડ દ્રવ્ય, પોતાના અસંખ્યાતા પ્રદેશરૂપ ક્ષેત્ર, પોતાનો સ્વાભાવિક પર્યાયરૂપ કાળ, અને પોતાના શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદમય ભાવની અપેક્ષાએ છે તે સમયે આ પોતાના આત્મામાં સંપૂર્ણ અન્ય આત્માઓના, સર્વ પુદ્ગલોના, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર કાળ તથા ભાવનું નાસ્તિત્વ પણું કે અભાવપણું છે. અસ્તિત્વની સાથે નાસ્તિત્વ ન હોય તો આ આત્મા છે, આ શ્રી મહાત્મીસ્વામીનો આત્મા છે, અન્ય નથી, એવો બોધ જ ન થાય. આત્મામાં આત્માપણું તો છે પરંતુ આત્મામાં રાગાદિ ભાવકર્મ, જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ, શરીરાદિ-નોકર્મ એ તથા અન્ય સર્વ દ્રવ્યોનું નાસ્તિત્વ છે અથવા અભાવ છે. એવું જાણવાથી ભેદવિજ્ઞાન થાય છે, આત્માનુભવ થઈ શકે છે. વળી આ આત્મા પોતાના દ્રવ્ય અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ ધ્રુવ છે. નિત્ય છે, તે જ સમયે તે પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. એમ એક જ સમયે આત્મામાં નિત્યપણું તથા અનિત્યપણું બંને સ્વભાવ છે. એવી રીતે આત્મા અનંતગુણોનો અભેદ પિંડ છે, એટલા માટે એકરૂપ છે. તે આત્મા તે સમયે જ્ઞાનગુણની અપેક્ષાએ જ્ઞાનરૂપ છે, વીર્યગુણની અપેક્ષાએ વીર્યરૂપ છે. જેટલા ગુણ આત્મામાં છે તે સર્વ આત્મામાં વ્યાપક છે એટલા માટે તેની અપેક્ષાએ આત્મા અનેકરૂપ છે. તેમ જ આ સંસારી આત્મા સ્વભાવની અપેક્ષાએ શુદ્ધ છે, તે જ સમયે કર્મ સંયોગની અપેક્ષાએ અશુદ્ધ છે. સ્યાદાદ વિના કોઈ પણ પદાર્થના અનેક સ્વભાવોનું જ્ઞાન થાય નહિ. આત્માનું ભેદવિજ્ઞાન થવા માટે તો બહુ જ જરૂરી છે. સ્યાદાદ દર્પણ સમાન છે અને વિરોધ મટાડવાનો એક અટળ ન્યાયાધીશ સમાન છે.

૧૧૫૯ પ્ર. પ્રમાણુ તે શું ?

ઉ. જેનાથી અર્થ પદાર્થ જાણી શકાય તે પ્રમાણુ. અથવા “જાણુવું” તે પ્રમાણુ. વસ્તુ જેવી છે તેવી જ યથાવત્ જે જ્ઞાનમાં જણાય, તે

દેવો ધરે મસ્તક પરે, પુષ્પો પ્રથમ પૂજ્ય જો,
પછી ચરણ પણ સ્પર્શે નહીં ! શું ગુણ ક્ષયે ન થાય તો !

જ્ઞાનને પ્રમાણ કહે છે. “પ્ર” એટલે વિશેષપણે “માણ” અર્થાત્ માપ; પ્રમાણ એટલે વસ્તુનું માપ કરવાવાળું જ્ઞાન.

૧૬૬૦ પ્ર. શાસ્ત્રમાં પ્રમાણ કેટલાં કલાં છે ?

ઉ. પ્રમાણ ચાર છે: (૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ, (૨) અનુમાન પ્રમાણ, (૩) આગમ પ્રમાણ, (૪) ઉપમા પ્રમાણ.

૧૬૬૧ પ્ર. નય અને પ્રમાણમાં શું ભેદ છે ?

ઉ. સમ્યક્ એકાન્ત નય છે અને સમ્યક્ અનેકાન્ત પ્રમાણ છે. જેના વડે વસ્તુની વસ્તુતા સિદ્ધ થાય તેને પ્રમાણ કહે છે. નય અને પ્રમાણ બંને જ્ઞાન જ છે. વસ્તુના અનેક ધર્મોમાંથી (લક્ષણ અથવા સ્વભાવમાંથી) જ્યારે કોઈ એક ધર્મ દ્વારા (લક્ષણ અથવા સ્વભાવ દ્વારા) વસ્તુનો નિર્ણય કરવામાં આવે ત્યારે તે નય કહેવાય અને અનેક ધર્મ દ્વારા વસ્તુનો અનેક રૂપથી નિશ્ચય કરવામાં આવે ત્યારે તે પ્રમાણ કહેવાય. નય વસ્તુને એક દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરે છે અને પ્રમાણ એને અનેક દૃષ્ટિઓથી ગ્રહણ કરે છે.

૧૬૬૨ પ્ર. પ્રમાણ અને નયનો ભેદ ઉદાહરણ આપી સમજાવો.

ઉ. જેમ કોઈ માનવ વેપારી છે અને મેન્જિસ્ટ્રેટ પણ છે. પ્રમાણજ્ઞાન બંને વાતોને એક સાથે જાણે છે. નયની અપેક્ષાએ કોઈ વખત તે વેપારી કહેવાય છે ત્યારે મેન્જિસ્ટ્રેટપણું ગૌણ રહે છે; અને કોઈ વખત જ્યારે મેન્જિસ્ટ્રેટ કહેવાય છે ત્યારે વેપારીપણું ગૌણ રહે છે. અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોમાં નિશ્ચયનય તથા વ્યવહારનયનો ઉપયોગ બહુ જોવામાં આવે છે.

૧૬૬૩ પ્ર. પ્રમાણ, નય અને નિક્ષેપનો અર્થ કહો ?

ઉ. જ્ઞાન પ્રમાણ છે. જ્ઞાતાના હૃદયગત અભિપ્રાયને નય કહેવામાં આવે છે. જાણવાના ઉપાયોને નિક્ષેપ કહે છે. નય તો જ્ઞાતા એટલે કે જાણનાર છે, અને નિક્ષેપ, જેય અર્થાત્ જ્ઞાનમાં જાણવા યોગ્ય છે. વસ્તુ પ્રમાણનો વિષય છે અને વસ્તુનો એક અંશ નયનો વિષય

“ઉણુ ઉદક જેવો રે આ સંસાર છે,
તેમાં એક તત્વ મોટું રે સમજણુ સાર છે.”

છે. તથા જે અર્થનો પ્રમાણ અને નયથી નિર્ણય થાય છે તે નિક્ષેપનો વિષય છે.

૧૬૬૪ પ્ર. નિક્ષેપના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉ. નિક્ષેપના ચાર પ્રકાર છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ. તે વસ્તુને ઓળખવાના કામમાં આવે છે.

૧. નામનિક્ષેપ :- નામથી વસ્તુ ઓળખાય છે. જેમ ‘ઋષભદેવ’ એમ કહેતાં, તે રાજા હતા, પછીથી તેમણે રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો હતો તે તીર્થંકર હતા, તે બધું એક નામ કહેતાં સાંભરી આવે.

૨. સ્થાપના નિક્ષેપ :- જે વસ્તુ હાજર ન હોય તે તેની સ્થાપનાથી જાણાય. જેમકે, પ્રતિમા છે તે ભગવાનની સ્થાપના છે. અન્ય વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુનું પ્રતિનિધિત્વ સ્થાપવું.

૩. દ્રવ્ય નિક્ષેપ :- જે પૂર્વે થઈ ગયું છે અથવા ભવિષ્યમાં થવાનું છે તેને વર્તમાનમાં હોય એમ કહેવું. જેમકે કોઈ રાજા હોય, પછી ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો હોય તો પણ લોકો તેને રાજા કહે. શેઠના છોકરાને શેઠ કહે, કરાણુકે ભવિષ્યમાં શેઠ થવાનો છે. દ્રવ્યથી પદાર્થ તેના તે રહે છે, ભાવ ફરે છે. અતીત અથવા અનાગત પર્યાયથી વસ્તુને વર્તમાન કહેવી.

૪. ભાવનિક્ષેપ :- વર્તમાનમાં જેવું હોય તેવું જ કહે. જેમકે કોઈ રસોયો હોય અને રસોઈ ન કરતો હોય તો તેને રસોયો ન કહે, રસોઈ કરતો હોય ત્યારે રસોયો કહે. વર્તમાન પર્યાયથી વસ્તુને વર્તમાનમાં કહેવી.

આ ચાર નિક્ષેપોનું વર્ણન શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં છે.

૧૬૬૫ પ્ર. લેશ્યા કોને કહે છે.

ઉ. “લિશ” એટલે એટલું. લેશ્યા એટલે જે વડે કર્મ આત્મા સાથે ચોટે તે. અર્થાત આત્માના એક પ્રકારના શુભ કે અશુભ પરિણામ. લેશ્યા એ અણુરૂપ છે, વૃત્તિરૂપ છે. લેશ્યાનાં અણુઓનો કાયિક, વાચિક અને માનસિક અણુઓમાં સમાવેશ થાય છે. જ્યાં સુધી

એમ સૂચવે કાંકરો, મનદ્વગ ખોલી દેખ;
મનખા કેરા મુજ સમા, વિના દમથી લેખ.

જીવમાં જરા પણ કાષાયિક વૃત્તિઓ વિદ્યમાન હોય છે, ત્યાં સુધી તેને લેશ્યાનાં અણુઓ ટેકા આપે છે. કષાયોના ઉદયથી અને મન વચન, કાયયોગોનો ચલનથી જે ભાવ શુભ કે અશુભ થાય છે તેને ખતાવવાવાળી છે લેશ્યાઓ છે.

૧૬૬૬ પ્ર. લેશ્યા કેટલી ?

ઉ. છ, કૃષ્ણ, નીલ, કપોત, પીત, પદ્મ, શુક્લ.

પહેલી ત્રણ અશુભ છે, શેષ શુભ છે. અશુભ લેશ્યા જેને હોય તે દેવલોકમાં ન જઈ શકે. કષાયના ઉદયથી અનુરંજિત યોગોની પ્રવૃત્તિને ભાવ લેશ્યા કહે છે, અને શરીરના પીત, પદ્માદિ વસ્ત્રોને દ્રવ્ય લેશ્યા કહે છે.

૧૬૬૭ પ્ર. કૃષ્ણ લેશ્યાનાં લક્ષણ શું છે ?

ઉ. સ્વભાવની પ્રચંડતા, વેરની મજબૂત ગાંઠ, ઝઘડાખોર વૃત્તિ, ધર્મ અને દયારહિતતા, સમજવવા છતાં ન માનવું; આ બધાં કૃષ્ણ લેશ્યાનાં લક્ષણ છે.

૧૬૬૮ પ્ર. નીલ લેશ્યાનાં લક્ષણ કહો ?

ઉ. મંદતા, યુદ્ધિહીનતા, અજ્ઞાન અને વિષયલોલુપતા.

૧૬૬૯ પ્ર. કાપોત લેશ્યાનાં લક્ષણ કેવાં હોય છે ?

ઉ. જલદી રાષે ભરાવું, ખીજની નિંદા કરવી, દોષ દેવો, અતિ શોકા-સુક્ત હોવું. અત્યંત ભયભીત બની જવું.

૧૬૭૦ પ્ર. પીત અથવા તેજે લેશ્યાનાં લક્ષણ શું છે ?

ઉ. કાર્ય-અકાર્યનું જ્ઞાન. શ્રેય-અશ્રેયનો વિવેક, બધા તરફ સમભાવ દયા-દાનમાં પ્રવૃત્તિ.

૧૬૭૧ પ્ર. પદ્મલેશ્યાનાં લક્ષણ કેવાં હોય છે ?

ઉ. ત્યાગશીલતા, પરિણામોની ભદ્રતા, વ્યવહારમાં પ્રમાણિકતા, કાર્યમાં ઝડપીતા, અપરાધીઓ પ્રતિ ક્ષમાશીલતા, સાધુ-ગુરુજનોની પૂજા, સેવામાં તત્પરતા.

૧૬૭૨ પ્ર. શુક્લલેશ્યાનાં લક્ષણો કહો ?

ઉ. પક્ષપાત ન કરવો, ભોગોની આકાંક્ષા ન કરવી, બધાની સાથે સમદર્શિપણું, રાગ-દ્વેષ-સ્નેહથી દૂર રહેવું. આત્મ પરિણામોમાં

બે બેલોથી બાંધિયો, સર્વશાસ્ત્રના સાર;
પ્રભુ ભજો, નીતિ સજો, પરઠો પરીપકાર.

વિશુદ્ધિ આવવાથી લેશ્યામાં વિશુદ્ધિ થાય છે, અને ક્ષાયોની મંદતાથી પરિણામો વિશુદ્ધ થાય છે.

૧૬૭૩ પ્ર. શુક્લલેશ્યા ને શુક્લધ્યાનમાં શું ફેર ?

ઉ. શુક્લલેશ્યા જુદી ચીજ છે ને શુક્લધ્યાન જુદી ચીજ છે. શુક્લલેશ્યા તો અજ્ઞાનીને પણ હોઈ શકે છે, એનાથી કાંઈ લવનો અંત નથી આવતો પણ શુક્લધ્યાન તો આત્માના સમ્યક્ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન ઉપરાંત ચારિત્ર દશામાં ઝૂલતા મુનિવરોને જ હોય છે, તેના વડે લવનો અંત આવે છે. શુક્લલેશ્યા હોય એવો જીવ નવમી પ્રવેશક સુધી જઈ શકે પણ તેનો મોક્ષ ન થાય.

૧૬૭૪ પ્ર. પરલવની લેશ્યા આ લવમાં બંધાઈ જાય છે તેમ કહે છે તે સત્ય છે ?

ઉ. લેશ્યા એટલે મનોવૃત્તિ. કર્મલેશ્યા એટલા માટે કહે છે કે તે કર્મની સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે. મરણ વખતે અંતર્મુહૂર્ત આયુષ્ય બાકી રહે છે ત્યારે પછીના લવની લેશ્યા પરિણમવા લાગે છે. આથી કરીને જીવના મરણ સમયે આગામી લવની લેશ્યા અંતર્મુહૂર્ત જેટલો સમય અવશ્ય હોય છે; તથા જીવના ઉત્પત્તિકાળે અતીત-લવની લેશ્યા પણ અંતર્મુહૂર્ત અવશ્ય હોય છે. લેશ્યાઓની રચના એવી હોય છે કે તે જે ગતિમાં જવાનું હોય તેવા આકારમાં મૃત્યુના એક સમય પહેલાં જ પરિણત થાય છે.

૧૬૭૫ પ્ર. એકેન્દ્રિયની લેશ્યા તો અશુભ જ કહી છે, તો પછી તેનાં શુભ પરિણામ કેવી રીતે થાય ?

ઉ. અશુભ લેશ્યામાં પણ અનેક પ્રકારની તારતમ્યતા હોય છે. લેશ્યા અશુભ હોય પણ તેની સાથે શુભ પરિણામ પણ હોય છે. વળી કોઈને શુભલેશ્યા હોય તો પણ તેની સાથે અશુભપરિણામ હોય છે. જેમ કે નરકમાં અશુભ લેશ્યા જ હોય છે, તો પણ ત્યાં કોઈ જીવ શુભપરિણામ પણ કરે છે તથા દેવમાં શુભલેશ્યા જ છે તો પણ ત્યાં કોઈ જીવ અશુભપરિણામ પણ કરે છે. આ પ્રમાણે જીવના પરિણામોમાં અનેક પ્રકારની વિચિત્રતા છે.

એ દિન સુખ વિષયના, પછી દુઃખનો નહિ પાર;
બ્રાન્ત જીવ, તું નિજ ખલે, લલા કુહાડી ન માર.

ગુણુસ્થાન

૧૬૭૬ પ્ર. ગુણુસ્થાન એટલે શું ?

ઉ. મોહ અને યોગના સદ્ભાવ કે અભાવથી આત્માના ગુણુ (સમ્યક્-દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર)ની હીનાધિકતા અનુસાર થવાવાળી અવસ્થા-એને ગુણુસ્થાન કહેવાય છે.

સંસારમાં મગ્ન થઈ રહેલાં પ્રાણી જે માર્ગ ઉપર ચાલતાં શુદ્ધ થઈ જાય છે તે માર્ગની ચૌદ સીડીઓ છે. એ ચૌદ વર્ગ કે દરબજ છે. ભાવોની અપેક્ષાએ એકબીજાથી જોયા જોયા છે.

૧૬૭૭ પ્ર. ગુણુસ્થાન દરબજાઓ કેવી રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યા છે ?

ઉ. મોહનીયકર્મ તથા મન, વચન, ક્રાય, યોગના નિમિત્તથી આ ગુણુ-સ્થાન બન્યાં છે. આત્મામાં નિશ્ચયનયથી તે નથી. અશુદ્ધ નિશ્ચય-નય અથવા વ્યવહાર નયથી એ ગુણુસ્થાન આત્મામાં કહેવાય છે. મોહનીયકર્મના બે ભેદ છે. એક દર્શનમોહનીય, બીજા ચારિત્ર-મોહનીય. દર્શનમોહનીયના ત્રણ ભેદ અને ચારિત્રમોહનીયના ૨૫ ભેદ છે. (જુઓ પ્રશ્ન-૬૧૭)

૧૬૭૮ પ્ર. કયા ગુણુસ્થાનકે સમ્યક્દર્શન થાય છે અને પછી આત્યંતિક મોક્ષ નક્કી જ મનાય છે ?

ઉ. જીવ એથા ગુણુસ્થાને પહોંચે ત્યારે તેને સમકિત થાય છે અને ત્યારબાદ જોયી શ્રોણીએ ચઢતાં ચઢતાં યોગ્યતા પ્રમાણે વધારે ઓછે ભાવે જરૂર મોક્ષ પામે છે.

૧૬૭૯ પ્ર. સિદ્ધને કરીથી કર્મબંધ ન પડે ? અને કરીથી સંસાર ન હોય ?

ઉ. ના. સિદ્ધ પરમાત્મા સર્વ કર્મ રહિત આઠ ગુણુ સહિત શોભાયમાન રહે છે. જેમ શેરેલા ચણા કરી ઊગતા નથી, તેમ સિદ્ધ પણ કરી સંસારો થતા નથી.

- ૧૬૮૦ પ્ર. એક જીવને એક સમયે કેટલાં ગુણુસ્થાન હોય ?
 ઉ. એક સમયમાં એક જ હોય.
- ૧૬૮૧ પ્ર. મનુષ્ય સિવાય તિર્યંચ, દેવ વગેરે ગતિમાં સમ્યક્દર્શન ધારણ કરનાર જીવ હોય ?
 ઉ. હા, મનુષ્ય સિવાય તિર્યંચ દેવગતિમાં પણ પાંચ ગુણુસ્થાનક સુધીના જીવ હોય છે. જ્ઞાથી ઉપરના બધા ગુણુસ્થાનક મનુષ્યને જ હોય છે.
- ૧૬૮૨ પ્ર. જીવસ્થાનક એટલે શું ?
 ઉ. જીવને રહેવાનાં સ્થાનો (ભૂમિકા) તે જીવસ્થાનક કહેવાય છે. પર્વાત તેમજ અપર્વાત એવાં બાદર અને સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, દ્વિષ્ટન્દ્રિય, ત્રિષ્ટન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, અને સંસ્રી તથા અસંસ્રી પચેન્દ્રિય જેમનાં લક્ષણ છે તે જીવસ્થાનો છે.
- ૧૬૮૩ પ્ર. કેટલાકો ગુણુસ્થાન કહે છે તેમાં ને જીવ સ્થાનકમાં શો તફાવત છે ?
 ઉ. ખેય શબ્દનો ભાવાર્થ-અભિપ્રાય એક જ છે. અર્થ જુદા નથી.
- ૧૬૮૪ પ્ર. ત્યારે ખે જુદા કેમ બોલાય છે ?
 ઉ. સિક્ષાંતમાં સિક્ષાંતકારોએ જીવ શબ્દ વાપર્યો છે. ત્યારે વ્રંથકારો-પછીના આચાર્યોએ ગુણુસ્થાનક શબ્દ વાપર્યો છે. પરંતુ પૂર્ણ વિચાર કરતાં જીવસ્થાનક શબ્દ ખરાબ છે. કારણ ગુણુ જીવમાં હોય છે.
- ૧૬૮૫ પ્ર. જીવને સ્થાનક કહેવાની શી જરૂર ?
 ઉ. વિતરાગોએ જીવના ગુણુને લઈને તેમના સ્વભાવના ચડતા-ઉતરતા પર્વાયો, અવસ્થાઓ, ભેદો જોયા, એટલે જીવસ્થાનકો કહ્યાં છે.
- ૧૬૮૬ પ્ર. ત્યારે જીવસ્થાનકો કેટલાં હશે ?
 ઉ. સંસારમાં રહેલા જીવો ચૌદ સ્થાનકમાં વહેંચાઈ ગયા જણાય છે. અર્થાત્ નીચમાં નીચ સ્વભાવના જીવો પ્રથમ જીવ સ્થાનકે છે અને ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્વભાવ-ગુણુના જીવો ચૌદમા જીવસ્થાનકે છે.
- ૧૬૮૭ પ્ર. ચૌદ ગુણુસ્થાનકોનાં નામ આપો.

મેરા મેરા મત કરે, તેરા નહિ હૈ કોય;
 ચિદાનંદ પરિવારકા, મેલા હૈ દિન દોય.

- ઉ. (૧) મિથ્યાત્વ, (૨) સાસાદન, (૩) મિશ્ર, (૪) અવિરતસમ્યક્ત્વ, (૫) દેશવિરત, (૬) પ્રમત્તવિરત, (૭) અપ્રમત્તવિરત, (૮) અપૂર્વ-કરણ, (૯) અનિષ્ટતિકરણ, (૧૦) સૂક્ષ્મસાંપરાય, (૧૧) ઉપશાંતમોહ, (૧૨) ક્ષીણમોહ, (૧૩) સયોગકેવલી જિન, (૧૪) અયોગકેવલી જિન.

૧૬૮૮ પ્ર. નીચ ક્રે ઉચ્ચ સ્વભાવ ક્રે ગુણ કોને કહેવો ?

- ઉ. જીવ માત્ર જીવ જાતિમાં સરખા છે, પરંતુ કર્મથી તેઓમાં ભિન્નતા અથવા ગુણથી ન્યૂનાધિકતા છે. જેમ મનુષ્યમાં જાતિથી ઉચ્ચ-નીચ ગણાય છે તેમ જીવ કર્મ-ગુણથી ઉચ્ચ-નીચ ગણાય છે.

૧૬૮૯ પ્ર. પ્રત્યેક ગુણસ્થાનકે જેટલા જીવો હોય તે દરેકની જ્ઞાનશક્તિ એક જ સરખી હોય ?

- ઉ. ગુણસ્થાન પ્રમાણે જ્ઞાનશક્તિ વધતી જાય છે, પરંતુ એક જ ગુણસ્થાનમાં ઘણાં જીવો હોય, તેમનું જ્ઞાન એકસરખું હોતું નથી અને તેમની બધાની ક્રિયા પણ સમાન હોતી નથી. એક ગુણસ્થાનવર્તી અનેક જીવોના જ્ઞાનાદિમાં તારતમ્યતા હોય છે, પણ તેની વિરુદ્ધ જાતિ હોતી નથી. ચોથા ગુણસ્થાને અસંખ્ય જીવો છે, તેમનો ઉદયભાવ ભિન્ન છે, છતાં પણ બધા જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનની જાતિ તો એક જ છે. એક જ ગુણસ્થાનમાં બધા જ્ઞાનીઓનો ઔદયિક ભાવ તથા જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમિક ભાવ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો હોય છે.

૧૬૯૦ પ્ર. કેવા કર્મ ક્રે ગુણથી જીવો જાંચા છે અને કેવા કર્મથી નીચા છે ?

- ઉ. સંસારમાં રહેલાં જીવ માત્રને આઠે કર્મો છે પણ પહેલા જીવસ્થાનકે જે જીવો છે તે જીવોને કર્મ ઘણું છે અને તેથી જીવના સદ્ગુણો દબાય છે, એટલે જાણાતા નથી તેથી તે જીવો ઘણા અધમ છે.

૧૬૯૧ પ્ર. જીવોને અધમ શા આધારે કહ્યા છે ?

- ઉ. સર્વજોએ જીવોની કર્મ બાંધવાની રીતિ જોઈ અધમ કહ્યા છે એટલે જીવોને કર્મ બાંધવાના મુખ્યત્વે પાંચ કારણો છે : (૧) મિથ્યાત્વ,

જ્યાં લગી ઉપાય બની શકે ત્યાં લગી તે કરવા ઘટે,
પણ તેથી રોગ શમે નહીં, તો પ્રશમ ઔષધિ ત્યાં ઘટે.

(૨) અત્રત, (૩) પ્રમાદ, (૪) કષાય, (૫) યોગ. આ પાંચમાં અત્રત, ભેદો સમાય છે.

૧૬૯૨ પ્ર. પહેલા જીવસ્થાનકે શું હોય છે ?

ઉ. પહેલા જીવસ્થાનકે મિથ્યાત્વ હોય છે. ત્યાં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ત્યાં અનંત અનંત જીવો છે તે બધા મિથ્યાત્વવાળા છે. મનુષ્ય, તિર્થંચ, નારકી અને દેવતા એ બધામાં મોટે ભાગે એ મિથ્યાજ્ઞાનની વ્યાપ્તિ છે.

૧૬૯૩ પ્ર. ચૌદ જીવસ્થાનક કહો છો તેનાં નામ અને ગુણુ શું છે ?

ઉ. (૧) મિથ્યાત્વ એટલે જીવ અને શરીરને એક જ સમજે. પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષય અને ચાર કષાય (ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ)માં અનન્ય રસના અનુભવે. આવી પ્રત્યક્ષ વસ્તુથી બીજી કોઈ ચીજનો ખ્યાલ આવવા ન દે. મૃત્યુ પછી જીવનું શું થશે એ સંબંધી નિર્ણય કરવામાં પોતે નાપુશ; આવી વૃત્તિ એ જ મિથ્યાત્વ.

(૨) સાશ્વાદાન-આ બીજું સ્થાનક છે. આ સ્થાનકે જીવ ઉપરથી આવે છે, પણ નીચેના પહેલા જીવસ્થાનકથી નથી આવતો. આ સ્થાનકમાં આવે તો જીવ પ્રાપ્ત થયેલ સમ્યક્ત્વથી ખસી જતાં છેક મિથ્યાત્વમાં જતાં પહેલાં અહીં આવે છે. મિષ્ટભોજન કરી જેમ કોઈ જીવ વમન કરતો હોય છે તેને ભોજનનો મુખમાં સ્વાદ-ચત્કિચિત લાગે છે, તેમ સમ્યક્ત્વ-તત્ત્વનો થોડો આસ્વાદ રહે છે.

(૩) ત્રીજા મિથ્ર જીવ સ્થાનકમાં જીવ આવે છે ત્યારે તેનો વિચાર પહેલા જીવ સ્થાનક મિથ્યાત્વનો રહેતો નથી તેમ ચોથા જીવ સ્થાનક સમ્યક્ત્વનો વિચાર પણ રહેતો નથી, અર્થાત્ અન્નેની વચમાં રહે છે. વિતરાગ ધર્મની રુચિ નહીં તેમ મિથ્યાત્વ ધર્મનો વિચાર સ્કુરતો નથી. પ્રયોજનશૂન્ય જ્ઞાનના મૂળમાં, પૂર્ણ પ્રતીતિમાં, તેવા જ આકારમાં મળતા આવતા અન્ય

તારો દોષ એટલો જ કે અન્યને ધોતાનું માનવું,
ધોતે ધોતાને ભૂલી જવું.

પરખ

માર્ગની સરખામણીના અંશે સરખામણીરૂપ પ્રતીત થવું તે મિશ્ર ગુણુસ્થાનક છે. પરંતુ ફલાણું દર્શન સત્ય છે, અને ફલાણું દર્શન પણુ સત્ય છે, એવી બન્ને ઉપર સરખી પ્રતીતિ તે મિશ્ર નહીં પણુ મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાનક છે.

- (૪) ચોથા જીવ સ્થાનકમાં આવવાનો એ ગુણુ હોય છે કે ધૂવડ. જેમ સૂર્યને જોતાં બધી વસ્તુ જોઈ શકે છે અને નવીનતા અનુભવે છે તેમ જીવ વીતરાગ ધર્મ પ્રાપ્ત થતાં સત્ય વસ્તુને જોઈ સમજી શકે છે, ન્યાય-અન્યાય, હિત-અહિત, સત્ય-અસત્ય વગેરેમાં લાભ-ગેરલાભનો વિચાર કરી શકે છે. સમ્યક્ત્વ આવતાં, અમૂઢદષ્ટિ, નિર્મળ યુદ્ધિ જીવ પામે છે. અંતરાત્માના દોષો બરાબર જોઈ શકે છે અને જેટલા પરિહાર્ય હોય તેટલા પરિહારે છે. ભાંડા કષાય ઘણા લવધી સંચય કરતા હોય તેને દબાવી લે છે. વૃક્ષના મૂળમાં પ્રહાર થાય તો મૂળ જેમ ઢીલું પડે તેમ સમ્યક્ત્વ આવતાં જીવનો જે સંસાર વધવાનો હોય તે સંસાર યોદ્ધો પડી જાય છે.

સમ્યક્ત્વ એટલે લવરોગ મટાડવાની સાચી ચિકિત્સા (પરીક્ષા). આ જીવ સ્થાનકે જીવ યથાતથ્ય સમજે છે. પરંતુ તેનો અમલ કરી શકતો નથી કે એક પણુ નાનું વ્રત લઈ શકતો નથી, અર્થાત્ સમજે ખરો પણુ ત્યાગ કરી શકતો નથી.

- (૫) પાંચમા જીવસ્થાનકે જીવ અવશ્ય સમ્યક્ત્વ સાથે થોડાં વ્રતો અંગીકાર કરે, ને વધુ કરે તો શ્રાવકની સર્વ પડીમા પણુ અંગીકાર કરે.

- (૬) છઠ્ઠા જીવસ્થાનકે જીવ સર્વ વ્રત આદરે. સમ્યક્ત્વ હોય અને સર્વથા હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અધ્ધત્તચર્ય અને પરિગ્રહ એ પાંચ અવ્રતોને રોકે. જીવ પાંચ મહાવ્રતને પાળવા ઉદ્ધમ કરે.

- (૭) સાતમા જીવસ્થાનકે જીવ આવે તો છઠ્ઠા કરતાં આગળ ઘણો વધે. અર્થાત્ છઠ્ઠામાં સાધુજનો મહાવ્રતો પાળે પણુ

હ્યા ધર્મ કા મૂલ હૈ પાપમૂલ અભિમાન;
તુલસી હ્યા ન છાડિયે, જખ લગ ઘટમે પ્રાણુ.

પ્રમાદ સેવતા હોય. ઈન્દ્રિયોની લોહુપતા બ્નેઈએ તેવી છોડી શકે નહીં. ત્યારે આ સ્થાનમાં સર્વ લોહુપતા છોડી શકે છે. થોડા પણ પ્રમાદમાં જીવ રહેતો નથી. આ સ્થળે જીવને પૂર્ણ જાગૃત-દશાનાં ચિહ્નો સ્ફુરતાં હોય છે.
(જુઓ પ્રશ્ન-૬૧૭).

૧૬૯૪ પ્ર. આ સાત જીવસ્થાનકોની વાત તો વિસ્તારથી કરી પણ અભારે આપણે કયા જીવસ્થાનકે ધીએ ?

ઉ. આ ક્ષેત્રમાં અત્યારે આપણે સાત જીવસ્થાનકમાં ગમે તે સ્થાનકે હોઈ શકીએ. અત્યારે આ સાત સ્થાનકથી વધારે અહીં ખીજ સ્થાનકો નથી. (જુઓ પ્રશ્ન-૬૭૯).

૧૬૯૫ પ્ર. શ્રાવકોને કયું જીવસ્થાનક હશે ?

ઉ. શ્રાવકોને ચોથું ને પાંચમું હોય પણ તેમાં તેઓ છે કે નહીં તે તો તેમનાં આચરણ ઉપરથી જણાય. કારણ તેમનાં દિલમાં કેવો વિચાર, કેવો ભાવ, કેવી શ્રદ્ધા છે ને કેવો ત્યાગ છે, તે તો તેનું મન જણી શકે. ખીજને તેની ખબર ન પડે. જ્ઞાની દરેકના ભાવ જણી શકે. આત્માના અનુભવની પ્રાપ્તિ થતાં આત્મા પહેલા ગુણ-સ્થાનકથી સીધો જ ચોથા અવિરત સમ્યક્દષ્ટિ ગુણસ્થાનકની, કે કવચિત્ તેથીયે આગળ વધી યાવત્ સાતમા અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકની સ્પર્શના કરે છે.

૧૬૯૬ પ્ર. કેટલાક લોક કહે છે કે શ્રાવકને ચોથું અને પાંચમું ગુણસ્થાનક કયાંથી હોય, હજી તો પહેલુંય નથી ને ?

ઉ. ચોથું કે પાંચમું હોય કે નહીં તે તો તેનો આત્મા જાણે પરંતુ પહેલું તો હોય જ, કારણ તે વિના જીવ કયાં રહે ? સમ્યક્ત્વ મોંઘું છે પણ મિથ્યાત્વ મોંઘું નથી. જીવને સમ્યક્ત્વ ન હોય તો મિથ્યાત્વ તો હોય જ.

૧૬૯૭ પ્ર. શ્રેણી કોને કહે છે ?

અદ્યપ શક્તિના યોગથી, મહદ્ કાર્ય નવ થાય;
કોટ તૂટે ન ફટાકાયે, કારણ હીન ઉપાય.

- ઉ. જીવના જે શુદ્ધ ભાવના નિમિત્તે ચારિત્ર મોહનીય કર્મની વાકી રહેલી ૨૧ પ્રકૃતિઓનો ક્રમથી ઉપશમ તથા ક્ષય થાય તે શુદ્ધ ભાવને શ્રેણી કહે છે.
- ૧૬૯૮ પ્ર. શ્રેણીના કેટલાં ભેદ છે ?
- ઉ. તેના બે ભેદ છે : (૧) ઉપશમ શ્રેણી અને (૨) ક્ષપકશ્રેણી.
- ૧૬૯૯ પ્ર. ઉપશમ શ્રેણી કેને કહે છે ?
- ઉ. જે શ્રેણીમાં ચારિત્ર મોહનીય કર્મની ૨૧ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ થાય તેને ઉપશમ શ્રેણી કહે છે.
- ૧૭૦૦ પ્ર. ક્ષપક શ્રેણી કેને કહે છે ?
- ઉ. જે શ્રેણીમાં ઉપરની ૨૧ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થાય તેને ક્ષપકશ્રેણી કહે છે.
- ૧૭૦૧ પ્ર. ઉપશમ શ્રેણીને કયા કયા ગુણુસ્થાન છે ?
- ઉ. ઉપશમ શ્રેણીને ચાર ગુણુસ્થાન છે : (૧) આહમું અપૂર્વકરણુ (કરણુ એટલે આત્માના પરિણામ). (૨) નવમું અનિવૃત્તિકરણુ, (૩) દશમું સૂક્ષ્મસામ્પરાય અને (૪) અગિયારમું ઉપશાંત મોહ ગુણુસ્થાન છે.
- ૧૭૦૨ પ્ર. ક્ષપકશ્રેણીના કયા કયા ગુણુસ્થાન છે ?
- ઉ. તેને આહમું અપૂર્વકરણુ, નવમું અનિવૃત્તિકરણુ, દશમું સૂક્ષ્મસામ્પરાય અને બારમું ક્ષીણમોહ એ ચાર ગુણુસ્થાન છે. આહમા પછીના પ્રત્યેક ગુણુસ્થાન જીવ ચિંતન દ્વારા જ ચડે છે. આહથી બાર ગુણુસ્થાનોમાં આત્માની સ્થિતિ ઘણો અલ્પસમય રહે છે. પ્રત્યેક ગુણુસ્થાને જઘન્ય સ્થિતિ એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની હોય છે.
- ૧૭૦૩ પ્ર. અગિયારમે ગુણુસ્થાનક સુધી જીવ પહોંચી ગયા પછી કેમ વખી જતો હશે ?
- ઉ. ઉપશમ અને ક્ષપક એ બે જાતની શ્રેણી છે. ઉપશમમાં પ્રત્યક્ષ દર્શનનો સંભવ નથી, ક્ષપકમાં છે. પ્રત્યક્ષ દર્શનના સંભવના અભાવે અગિયારમેથી જીવ પાછો વળે છે. ઉપશમ શ્રેણી બે પ્રકારે

આમ અવનિનો કાયદો, ઘર કૂટ્યે ઘર જાય,
રાજ ગયું પૃથ્વીરાજનું, કૂટ્યે હાહુલીરાય.

છે. એક આચાર્ય; એક માર્ગ જાણ્યા વિના સ્વાભાવિક ઉપશમ થવારૂપ. આચાર્ય પણ આચાર્ય આરાધન સુધી પતિત થતા નથી. પાછળથી ઠેક ગયા પછી માર્ગના અજાણપણાને લીધે પડે છે. આ નજરે જોયેલી, (જ્ઞાનીની) અનુભવેલી વાત છે. કોઈ શાસ્ત્રમાંથી નીકળી આવશે. ન નીકળે તો કોઈ બાધ નથી. તીર્થંકરના હૃદયમાં આ વાત હતી. અગિયારમે લથડેલો ઓછામાં ઓછા ત્રણ અને ઘણામાં ઘણા પંદર ભવ કરે. અગિયારમું એવું છે કે ત્યાં પ્રકૃતિઓ ઉપશમ ભાવમાં હોવાથી મન, વચન, કાયાના યોગ પ્રબળ શુભ ભાવમાં વર્તે છે, એથી શાતાનો બંધ થાય છે, અને એ શાતા ઘણું કરીને પાંચ અનુત્તર વિમાનની જ હોય છે.

૧૭૦૪ પ્ર. શ્રી તીર્થંકર ક્યાં ગુણસ્થાનકોને ન સ્પર્શે ?

ઉ. શ્રી તીર્થંકર અગિયારમું ગુણસ્થાનક સ્પર્શે નહીં; તેમ જ ૧૬, ૨૭, તથા ૩૭ પણ ન સ્પર્શે. ક્ષાયિક્યારિત્ર છે ત્યાં મોહનીયનો અભાવ છે; અને જ્યાં મોહનીયનો અભાવ છે ત્યાં પહેલું, ખીજું, ત્રીજું અને અગિયારમું એ ચાર ગુણસ્થાનકના સ્પર્શપણાનો અભાવ છે.

૧૭૦૫ પ્ર. તીર્થંકર સિવાય કોઈ જીવ સયોગી કેવળી તરમે ગુણસ્થાનકે તો ન હોય ને ?

ઉ. ૧૩ મે ગુણસ્થાને પ્રવર્તતા જીવના બે પ્રકાર છે. તીર્થંકર અને સામાન્ય. બંનેની આત્મશક્તિ સરખી હોય છે, છતાં તેમના પૂર્વ-સંચિત કર્મમાં ભેદ હોવાને લીધે બે પ્રકાર પડી જાય છે. તીર્થંકર કર્મપ્રકૃતિ બાંધી હોવાથી તીર્થંકર પોતે તરે અને ખીજને તારે, જ્યારે ખીજ જીવો (ક્રૂરા) પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરે. (જુઓ પ્રશ્ન-૨૦૧).

૧૭૦૬ પ્ર. માર્ગણસ્થાન એટલે શું ? તે કેટલાં છે ?

ઉ. જેની દ્વારા જીવોનું અન્વેષણ (શોધ) કરવામાં આવે એ તમામ

સૌ ભાવ જે પરકીય જાણે, શુદ્ધ જાણે આત્મને,
તે કોણ જ્ઞાની 'મારું આ' એવું વચન બોલે ખરે ?

પરદ

ધર્મો (લક્ષણો) ચૌદ છે : ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, ક્ષાય, સંયમ, દર્શન, લેશ્યા, લવ્યત્વ, સમ્યક્ત્વ, સંજિત્વ, આહારકત્વ.

૧૭૦૭ પ્ર. સંકલેશસ્થાન એટલે શું ?

ઉ. ક્ષાયના વિપાકનું અતિશયપણું જેમનું લક્ષણ છે તે સંકલેશસ્થાનો છે.

૧૭૦૮ પ્ર. વિશુદ્ધિસ્થાનો કેને કહે છે ?

ઉ. ક્ષાયના વિપાકનું મંદપણું જેમનું લક્ષણ છે તે વિશુદ્ધિસ્થાનો છે.

૧૭૦૯ પ્ર. સંયમ લઘિધસ્થાનો કયાં છે ?

ઉ. ચારિત્રમોહના વિપાકની ક્રમશઃ નિર્ણતે જેમનું લક્ષણ છે તે સંયમ લઘિધસ્થાનો છે.

વશ કર નાયક પાંચનો, તો પાંચ વશ થાય;
તરુવરતું મૂળ છેદતાં, પાન અવશ્ય સુકાય.

ક્રમબદ્ધ પર્યાય

૧૭૧૦ પ્ર. 'ક્રમબદ્ધ પર્યાય'નો અર્થ શું છે ?

ઉ. 'ક્રમબદ્ધ પર્યાય'નો આશય એ છે કે આ પરિણુમનશીલ જગતની પરિણુમન વ્યવસ્થા 'ક્રમનિયમિત' છે. જગતમાં જે કાંઈ પરિણુમન નિરંતર થઈ રહ્યું છે, તે સર્વ એક નિશ્ચિત ક્રમમાં વ્યવસ્થિત રૂપે થઈ રહ્યું છે.

૧૭૧૧ પ્ર. 'ક્રમબદ્ધ પર્યાય' કોને કહે છે ?

ઉ. જેમ નાટકમાં દૃશ્ય ક્રમશઃ આવે છે, એક સાથે નહીં; તેવી જ રીતે પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં પર્યાયો ક્રમશઃ થાય છે, એક સાથે નહિ. નાટકમાં એ પણ નિશ્ચિત હોય છે કે ક્યા દૃશ્ય પછી ક્યું દૃશ્ય આવશે; તેવી જ રીતે પર્યાયોમાં પણ એ નિશ્ચિત હોય છે કે કોના પછી કઈ પર્યાય આવશે. જેમ જેના પછી જે દૃશ્ય આવવાનું નિશ્ચિત હોય છે, તેના પછી તે જ દૃશ્ય આવે છે, અન્ય નહિ; તેવી જ રીતે જેના પછી જે પર્યાય (કાર્ય) થવાની હોય છે, તે જ થાય છે, અન્ય નહિ. આનું જ નામ 'ક્રમબદ્ધ પર્યાય' છે.

૧૭૧૨ પ્ર. 'ક્રમબદ્ધ પર્યાય' અને 'ક્રમનિયમિત' પર્યાય આ બંને શબ્દોનો અર્થ એક છે કે જુદા જુદા ?

ઉ. વર્તમાનકાળે જે અર્થને 'ક્રમબદ્ધ પર્યાય' શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે, તે જ અર્થ 'ક્રમનિયમિત પર્યાય'નો છે અને કુદકુદા-ચાર્થના સમયસારમાં 'ક્રમનિયમિત પર્યાય' તે જ અર્થમાં વપરાયો છે. પ્રત્યેક કાર્ય પોતાના સ્વકાળે જ થાય છે, તેથી પ્રત્યેક દ્રવ્યની પર્યાયો ક્રમનિયમિત છે. એક પછી એક પોત-પોતાના સ્વકાળે નિશ્ચિત ઉપાદાન અનુસાર થયા કરે છે. માત્ર એમ નથી કહેવામાં આવ્યું કે પર્યાયો ક્રમે થાય છે પરંતુ એમ પણ કહેવામાં આવ્યું

છે કે તે નિયમિત ક્રમમાં થાય છે. જે દ્રવ્યની, જે પર્યાય, જે કાળે, જે નિમિત્ત અને જે પુરુષાર્થપૂર્વક, જેવી થવાની છે; તે દ્રવ્યની, તે પર્યાય, તે જ કાળે તે જ નિમિત્તો અને તે જ પુરુષાર્થપૂર્વક, તેવી જ થાય છે; અન્યથા નહિ—એ નિયમ છે.

“જેને દેખી વીતરાગને, સો સો હોસી વીરા રે;
બિન દેખ્યો હોસી નહિ ક્યોંહી, કાહે હોત અધીરા રે.”

૧૭૧૩ પ્ર. સર્વજ્ઞતા અને ત્રિકાળજ્ઞતા કયા પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે ? કમબદ્ધ પર્યાયની વાત કયા શાસ્ત્રમાં છે ?

ઉ. ચારેય અનુયોગનાં શાસ્ત્રોમાં આ વાત છે. તીર્થંકર ભગવાનના પ્રભા-મંડળમાં ભવ્ય જીવને પોતપોતાના સાત-સાત ભવ દેખાય છે. તે સાત ભવોમાં ત્રણ-ભૂતકાળના, ત્રણ ભવિષ્યના અને એક વર્તમાન ભવ દેખાય છે. પ્રત્યેક ભવ્યના ઓછામાં ઓછા ભવિષ્યના ત્રણ ભવ રહે જ છે, નહિ તો તે દેખત કેવી રીતે ? ત્રણ ભવનું આયુષ્ય નિશ્ચિત એક સાથે બંધાઈ શકતું નથી. તેથી એમ પણ નથી કહી શકાતું કે આયુષ્ય કર્મ બંધાઈ જવાથી ભવ નિશ્ચિત થઈ ગયા હતા. આથી એ જ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે તે પહેલેથી જ નિશ્ચિત રહે છે, થતા નથી.

ભગવાન નેમિનાથે દ્વારકા બળવાની ઘોષણા બાર વર્ષ પહેલાં કરી દીધી હતી. સાથોસાથ એ પણ સ્પષ્ટ કરી દીધું હતું કે કયા નિમિત્તો, કેવી રીતે અને ક્યારે, આ બધું બનશે. અનેક ઉપાયો પછી પણ—તે બધું તે જ રૂપે બન્યું.

આદિનાથ ભગવાને મારીચિના સંબંધમાં એક ક્રોડાક્રોડી સાગર સુધી ક્યારે શું બનવાનું છે—એ બધું બતાવી દીધું હતું, કે તેઓ ચોવીસમા તીર્થંકર થશે. ત્યારે તો તેમને તીર્થંકર પ્રકૃતિના બંધ પણ થયો નહોતો. કારણ કે તીર્થંકર પ્રકૃતિ બંધાઈ ગયા પછી અસંખ્ય ભવ નથી થઈ શકતા. તીર્થંકર પ્રકૃતિ બાંધનાર તો તે જ ભવે, અથવા ત્રીજા ભવે અવશ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

પડતી વેળા પ્રથમથી, દરેક ફરશે દાવ;
મહારોગ ઉત્પન્ન થતાં, પ્રથમ પ્રગટશે તાવ.

“કરણાનુયોગ”માં લખ્યું છે કે છ મહિના અને આઠ સમયમાં છસો આઠ જીવ નિગોદમાંથી નીકળશે અને એટલા જ સમયમાં એટલા જ જીવો મોક્ષે પણ જશે. શું એથી અધિક જીવ નિગોદમાંથી નીકળી શકે છે અથવા મોક્ષે જઈ શકે છે? શું એ નિશ્ચિત નથી? છે.

કરણાનુયોગમાં ચાર ગતિના જીવોની નિશ્ચિત સંખ્યા લખેલી છે અને તે કદી વતીઓછી થતી નથી. જો બધું નિશ્ચિત ન હોય તો પછી જીવોના પાપ-પુણ્યાનુસાર નારકીઓ અને દેવોની સંખ્યા ન્યૂનાધિક થતી રહેવી જોઈએ. (તેમ બનતું નથી).

કરણાનુયોગમાં એ પણ લખ્યું છે કે જીવ નિત્યનિગોદમાંથી બે હજાર સાગર માટે નીકળે છે—તેમાં પણ બે ઈન્દ્રિયના આટલા, ત્રણ ઈન્દ્રિયના આટલા, ચાર ઈન્દ્રિયના આટલા લવ ધારણ કરે છે. મનુષ્યના ૪૮ લવ મળે છે.

આનો અર્થ એ કે ચારે ગતિઓના જીવોની સંખ્યા નિશ્ચિત છે અને પ્રત્યેક જીવના લવ પણ નિશ્ચિત છે તથા તેમનો ક્રમ પણ નિશ્ચિત છે, નહિ તો બધી વ્યવસ્થા કેવી રીતે બને?

એ જ રીતે ચરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ શાસ્ત્રોમાં પણ સર્વત્ર એનો પ્રતિધ્વનિ જોઈ શકાય છે.

સમયસારની બીજી ગાથામાં જીવ સહવર્તી અને ક્રમવર્તી પર્યાયનો ખિંડ છે એમ જણાવી ક્રમબદ્ધ પરિણામોની વાત કરી છે. ત્યાર પછી અજીવ અધિકારની ગાથા દરમાં કહ્યું છે કે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણમાં અનુક્રમે અવિભાવ થાય છે એમ જણાવી ક્રમબદ્ધની વાત જીવ-અજીવ અધિકારમાં કરી છે. આ વાત સમયસારના સર્વવિશુદ્ધ જ્ઞાન અધિકારમાં પણ છે. ત્યાં આત્મખ્યાતિ ટીકામાં ‘ક્રમનિયમિત’ એવો મૂળ પાઠ છે. પ્રવચનસારમાં પણ ગાથા ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧ અને ૧૦૨માં છે. વિસ્તારથી સર્વ વાત કહી છે. ‘જન્મક્ષણ’ અને ‘સ્વઅવસર’ની વાત આવે છે. આકાશના પ્રદેશો (વિસ્તાર-ક્રમ)નું ઉદાહરણ આપીને કાળક્રમ (પ્રવાહક્રમ) સમજાવ્યો છે. જેમ

પડતી સમયે પડને, ઊગે અવળી વાત;
હરણ થયાં મૃગજાહથી, સતી સીતા સુખઘાત.

કે-જે પ્રદેશ જ્યાં જ્યાં છે, તે ત્યાં ત્યાં જ રહે છે, તેમાં આગળ-પાછળ થવું સંભવિત નથી. આ વાતક્રાંતિ ક્રિયાનુપ્રેક્ષાની ગાથા ૩૨૧થી ૩૨૩ સુધીમાં આવે છે. ચારેય અનુયોગનાં શાસ્ત્રોમાં ઢોઈ ને ઢોઈ રૂપે આ વાત આવે જ છે.

વળી સર્વજ્ઞતાની વાત તો બધાં શાસ્ત્રોમાં છે. જે સીંધી સમજવામાં ન આવતી હોય તો સર્વજ્ઞતાના આધારે ક્રમબદ્ધ પર્યાય સમજવી જોઈએ, (જુઓ પ્રશ્ન-૧૭૬૦ અને ૧૭૬૧) ‘કેવળજ્ઞાનીએ જેવું જેમું હશે-તેવું જ થશે’ નો એ જ અર્થ થાય છે કે ભવિષ્યમાં જે સમયે જે પર્યાય થવાની છે, તે જ થશે.

૧૭૧૪ પ્ર. ઉપર કહેલ આત્મખ્યાતિ ટીકામાં ‘ક્રમનિયમિત’ શબ્દનો અર્થ શું છે ?

ઉ. ‘ક્રમનિયમિત’ શબ્દમાં ક્રમ અર્થાત્ ક્રમસર (નંબરવાર) તથા નિયમિત અર્થાત્ નિશ્ચિત. જે સમયે જે પર્યાય આવવાની છે તે જ આવશે, તેમાં ફેરફાર થઈ શકતો નથી.

૧૭૧૫ પ્ર. કેવળી ભગવાન નિશ્ચયથી તો કેવળ પોતાના આત્માને જાણે છે, પરને તો તેઓ વ્યવહારથી જાણે છે, એમ નિયમસારની ૧૫૯મી ગાથામાં કહ્યું છે અને સમયસરની ૧૧ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે વ્યવહાર જૂઠો, અસત્યાર્થ છે. આ રીતે બ્યારે કેવળી ભગવાન પરને જાણતા જ નથી, તો પછી સમસ્ત દ્રવ્યોની ભવિષ્યની પર્યાયોને જાણવાની વાત જ ક્યાં રહી જાય છે ?

ઉ. વ્યવહાર છે જ નહિ-એવો તેનો અર્થ નથી સમયસારની ૧૨ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે વ્યવહાર જાણવાલાયક છે (આશ્રય કરવા લાયક નથી), સર્વથા જૂઠો નથી. વ્યવહારને ગૌણ કરીને અસત્ય કહ્યો છે, અભાવ કરીને અસત્ય નથી કહ્યો. જેમાં ‘સ્વ’ની જ અપેક્ષા હોય છે તે નિશ્ચયકથન છે અને જેમાં ‘પર’ની અપેક્ષા આવે, તે વ્યવહારકથન છે. તેથી કેવળી ભગવાન પોતાના આત્માને દેખે-જાણે છે-આ નિશ્ચયકથન થયું અને તેઓ પરને દેખે-જાણે

ભાષણ ભાષે ભલભલાં, તકે કરે નવ તેમ,
પાથી કેરાં રીંગણાં, ગણે વિપ્રજી જેમ.

છે-આ વ્યવહારકથન થયું. તેઓ પરને વ્યવહારથી જાણે છે, એનો અર્થ એ કદાપિ નથી કે તેઓ પરને જાણતા જ નથી.

ખીજું કેવળી ભગવાન પોતાને તન્મય થઈને જાણે છે, પરંતુ પરને જાણે તો છે, પણ તેમનામાં તેઓ તન્મય નથી થતા. આ કારણે પણ તેમનું પરનું જાણપણું વ્યવહાર કહેવાય છે.

૧૭૧૬ પ્ર. આખા લોકની વ્યવસ્થા આમ સ્વયંસંચાલિત કેવી રીતે બની રહે છે ?

ઉ. જેમ જેટલા લોકાકાશના પ્રદેશો છે, તેટલા જ એક જીવના પણ પ્રદેશો છે; તેવી જ રીતે ત્રણ કાળના જેટલા સમયો છે, તેટલી જ પ્રત્યેક દ્રવ્યની પર્થિયો છે. એક-એક સમયની એક-એક પર્યાય નિશ્ચિત છે. જેમ લોકાકાશના એક-એક પ્રદેશ ઉપર એક-એક કાળાણુ અંકિત છે; તેવી જ રીતે ત્રણે કાળના એક-એક સમયમાં પ્રત્યેક દ્રવ્યની એક-એક પર્યાય અંકિત છે. ગુણોની અપેક્ષાએ વિચાર કરીએ તો ત્રણે કાળના એક-એક સમયમાં પ્રત્યેક ગુણની એક-એક પર્યાય અંકિત છે-નિશ્ચિત છે, તો પછી તેમાં અદલા-બદલીનું ક્યું કામ બાકી રહી જાય છે ? પ્રત્યેક પરિણામ પોત-પોતાના અવસરે જ પ્રગટ થાય છે.

જેમ ચિત્રપટના રીલમાં જ્યાં જે ચિત્ર સ્થિત છે તે ત્યાં જ રહે છે. તેનું સ્થાનપરિવર્તન સંભવિત નથી, તેવી જ રીતે ચાલતી રીલમાં ક્યું ચિત્ર કયા ક્રમમાં આવશે એ પણ નિશ્ચિત છે, તેમાં ફેરફાર સંભવિત નથી. આગળ ચિત્ર ક્યું આવશે તેનું જ્ઞાન ભલે આપણને ન હોય, પણ આવશે તો તે પોતાના નિયમિત ક્રમમાં જ.

૧૭૧૭ પ્ર. જેનું જે પરિણામ જે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અનુસાર થયું જિનંદ્રે જ્ઞેયું છે તે જ પ્રમાણે થાય અને તેને આપણે ટાળી ન શકતા હોઈએ તો પછી આપણે તો ભગવાનના જ્ઞાનને આધીન થઈ ગયા. જેવું તેમણે જાણ્યા લીધું તેવું જ આપણે કરવું પડશે ?

હાહો દુરમન ઠીક પણ, મૂરખ મિત્ર નાહિ ઠીક,
દાનો નિર્ધન ઠીક પણ, કંજૂસ ધની અઠીક.

ઉ. જિનેન્દ્રદેવે જ્ઞેયું છે, તેને આપણે તો શું, ઈન્દ્ર, અરે સ્વયં જિનેન્દ્ર પણ ટાળી શકતા નથી. પણ વસ્તુનું પરિણમન ભગવાનના જ્ઞાનને આધીન નથી. ભગવાન તો પરિણામને જાણે છે તે તેને પરિણમાવતા નથી. જ્ઞાન તો પરને માત્ર જાણે છે, પરિણમાવતું નથી. ભગવાન તો વીતરાગી અને સર્વજ્ઞ છે. વીતરાગી હોવાથી તેમને કાંઈ પણ કરવાની આકાંક્ષા નથી અને સર્વજ્ઞ હોવાથી જે કાંઈ જેમ થવાનું છે, તે બધું તેઓ જાણે છે; તેથી તેમને કાંઈ ફેરફાર કરવાનો વિકલ્પ ઊઠતો નથી. સર્વજ્ઞદેવ સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવની અવસ્થાઓને જાણે છે. પરંતુ તેમણે જાણી લીધી હોવાથી પ્રત્યેક પર્યાયનાં દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ નિયત નથી થયા, પરંતુ નિયત હોવાથી જ તેમણે તે રૂપ જાણ્યાં છે.

૧૭૧૮ પ્ર. ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો ઉદ્દેશ્ય શું છે ?

ઉ. ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો ઉદ્દેશ્ય પર કર્તૃત્વનો નિષેધ છે. એક દ્રવ્ય ખીજા દ્રવ્યનું કર્તા-હર્તા-ધર્તા નથી. આ માન્યતા જ જૈનદર્શનનો મૂળાધાર (મેરુદંડ) છે.

જૈનદર્શન અકર્તાવાદી દર્શન કહેવાય છે. અકર્તાવાદનો અર્થમાત્ર એટલો જ નથી કે આ જગતનો કર્તા કોઈ ઈશ્વર નથી, પરંતુ વ્યાપક અર્થ એ પણ છે કે કોઈપણ દ્રવ્ય કોઈ અન્ય દ્રવ્યના પરિણમનનો કર્તા-હર્તા-ધર્તા નથી. ત્યાં સુધી કે પોતાની પણ ક્રમનિશ્ચિત પર્યાયોમાં તે કોઈ પ્રકારનો ફેરફાર કરી શકતું નથી. જો કે દ્રવ્ય પોતાની પર્યાયોનો કર્તા છે, તો પણ ફેરફાર કરનાર નથી. જ્ઞાની આત્મા તો પોતાના વિકારના પણ કર્તા નથી થતા.

૧૭૧૯ પ્ર. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે સર્વ દ્રવ્યોનાં પરિણામ ભિન્ન ભિન્ન છે. બધાં દ્રવ્યો પોત-પોતાના પરિણામોના કર્તા છે; તેઓ તે પરિણામોના કર્તા છે, તે પરિણામો તેમનાં કર્મ છે. આ ઉપરથી એમ કેમ ન કહી શકાય કે ભલે પરના પરિણમનનો કર્તા નહિ, પણ પોતાના પરિણમનનો કર્તા-હર્તા તો હું છું જ ?

જખરા ફેરા જંગમાં, નિર્બળ પામે નાશ,
મહિષે મહિષ લહે તહાં, વચ્ચે વૃક્ષ-વિનાશ.

- ઉ. અવશ્ય એમ જ છે કેમ કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના પરિણતિનો કર્તા-ભોક્તા તો છે જ, પણ એનો આશય એ નથી કે સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં આપનું જે ભાવિ પરિણમન ઝળક્યું છે, તેમાં આપ કાંઈ ફેરફાર કરી શકો છો.
- ૧૭૨૦ પ્ર. જે ફેરફાર નથી કરી શકતા તો પછી હું મારી પરિણતિનો કર્તા જ ક્યાં રહ્યો ?
- ઉ. શું ફેરફાર ક્યાં વિના કાંઈ કરવાનું હોતું જ નથી ? શું જેવું ન થવાનું હોય તેવું કરવું તે જ કરવું છે; જેવું થવાનું હોય તેવું કરવું તે શું કરવું નથી ? જૈનદર્શન અકર્તાવાદી દર્શન છે=એનો ભાવ જ એ છે કે સહજકર્તાવાદી અથવા સ્વકર્તાવાદી છે, પરકર્તાવાદી અથવા ફેરફાર કર્તાવાદી નહિ. ભવિષ્યમાં આપણું જે થવાનું છે, તે જ થશે. અર્થાત્ આપણે પુરુષાર્થપૂર્વક તે જ કરીશું. (જુઓ પ્રશ્ન-૧૭૪૨).
- ૧૭૨૧ પ્ર. પર્યાયો ક્રમબદ્ધ છે; આત્માની પર્યાયો પણ ક્રમબદ્ધ જે થવા યોગ્ય છે તે જ થાય છે, તેથી આત્મા તેમનો અકર્તા છે-(શું)આ વાત યથાર્થ છે ?
- ઉ. ના, આત્મા પોતાની પર્યાયનો અકર્તા છે-એ વાત યથાર્થ નથી. તેમનો કર્તા તે પોતે જ છે, “ક્રમબદ્ધ પરિણામ”ના એવો અર્થ નથી કે આત્મા પોતે કર્તા થયા વિના જ તે પરિણામ થઈ જાય છે. જ્ઞાની પોતાના નિર્મળ જ્ઞાન-ભાવને કરતો થકો પોતે તેનો કર્તા થાય છે અને અજ્ઞાની પોતાના અજ્ઞાનભાવને કરતો થકો તેનો કર્તા થાય છે.
- ૧૭૨૨ પ્ર. આ ઉપરથી કેટલાક લોકો કહે છે કે ભલે પરનું નહીં, પણ પોતાનું કામ તો કરવું જ પડશે. જે આપણે આપણું જ કામ નહિ કરીએ તો કોણ આપણું કામ કરી જશે ?
- ઉ. જરા વિચાર તો કર કે જ્યારે તું માતાના પેટમાં હતો, ત્યારે સમજી-વિચારીને શું શું કરતો હતો ? એની જ રીતે જ્યારે

દિન દિન વૃદ્ધિ પામશે, સદ્વિદ્યા વપરાઈ,
જળ નિર્મળ વપરાય તો, નીકર જાય ગંધાઈ.

મહિના-એ મહિનાનો હતો, ત્યારે પણ સમજી-વિચારીને શું કરતો હતો ? છતાં પણ આટલો મોટો થઈ ગયો. પૂરેપૂરી રીતે સંભાળીને રાખવા છતાં પણ એક દિવસ એ જ થશે કે શરીર અહીં જ પડ્યું રહેશે અને તારે એને છોડીને જવું પડશે; છતાં પણ આમાં કર્તૃત્વનું અભિમાન તારાથી છૂટતું નથી. આ શરીર ઉપર તારું રચનાત્રેય જોર ચાલતું નથી. આ તારા વાળ કાળામાંથી સફેદ તને પૂછીને થયા હશે ? ચહેરા ઉપર જે કરચલીઓ જોવામાં આવે છે, એ પણ તારી સંમતિથી જ પડી હશે ? જો ના, તો પછી એમ શા માટે સ્વીકારતો નથી કે “હોતા સ્વયં જગત પરિણામ, મેં જગકા કરતા ક્યા કામ” શરીર પણ પર છે, જેના ઉપર તું તારું કર્તૃત્વ સ્થાપી રહ્યો છે.

૧૭૨૩ પ્ર. છતાં પણ શું જાણવું અને શું ન જાણવું-એનો વિવેક તો રાખવો જ પડશે ને ? શું આપણે આપણાં જ્ઞાન-દર્શનને એમ જ છૂટાં મૂકી દઈશું-સાંઠનાં જેમ. ઓછામાં ઓછું તેને તો સ્વભાવ-સન્મુખ કરવાં જ પડશે. કાંઈ કરવું નથી, કાંઈ કરવું નથી, એ બધું કેવી રીતે ચાલે ? જ્ઞાનને સ્વભાવ-સન્મુખ કરો તેટલો કર્તૃત્વ ભાવ તો રાખવો જ પડશે ને ?

ઉ. જ્ઞાનને સ્વભાવ-સન્મુખ કરવાના વિકલ્પથી જ્ઞાન સ્વભાવ-સન્મુખ થતું નથી, પરંતુ આ વિકલ્પના પણ ભારથી રહિત થતાં જ્ઞાન સ્વભાવ-સન્મુખ ઢળે છે. આ એક ધ્રુવ સત્ય છે કે જેયને અનુસારે જ્ઞાન થતું નથી, પરંતુ જ્ઞાન અનુસાર જેય જાણી શકાય છે. નહિ તો એમ શા માટે યાય કે જે જેય સામે હોય, તેનું તો જ્ઞાન નથી થતું અને જે જેય સામે ન હોય, ક્ષેત્ર કાળથી દૂર હોય, તેનું જ્ઞાન થતું દેખાય છે. નવવિવાહિત અમલદારને સામે બેઠેલો કારકુન દેખાતો નથી, પરંતુ કચેરીથી દૂર ઘરમાં કે પિયરમાં બેઠેલી પત્ની દેખાય છે. આથી એ સિદ્ધ છે કે જેય અનુસારે જ્ઞાન થતું નથી. પરંતુ જ્ઞાનને અનુસારે જેય જણાય છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે ક્ષયોપશમ

દેવા સમર્થ દેવ પણ, કૃપા ભક્ત પર કીધ;
માયા મોહ લગાડશે, એમ ગણી નવદીધ.

જ્ઞાનમાં જે વખતે જે જ્ઞેયને જાણવાની યોગ્યતા હોય છે, તે વખતે તે જ જ્ઞેય જ્ઞાનનો વિષય બને છે, અન્ય નહિ.

૧૭૨૪ પ્ર. આ બાબતમાં બૌદ્ધોનાં અને જૈનોનાં મંતવ્યોમાં શું ફેર છે ?

ઉ. બૌદ્ધોનું એમ કહેવું છે કે—જ્ઞાન જ્ઞેયથી ઉત્પન્ન થાય છે, જ્ઞેયાકાર હોય છે અને જ્ઞેયને જાણનાર હોય છે. જૈનો ઉક્ત વાતનો સ્વીકાર કરતા નથી. બૌદ્ધોના મતમાં તો જે જ્ઞાન જે જ્ઞેયથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને જ જાણે છે—એ વ્યવસ્થા છે. જૈનોનું કહેવું છે કે જ્ઞેય અનુસાર જ્ઞાન થતું નથી. જેમ જ્ઞાનને આધીન વસ્તુ નથી, તેવી જ રીતે વસ્તુને આધીન જ્ઞાન પણ નથી. બંનેનું સ્વતંત્ર પરિણમન પોતપોતાના કારણે થાય છે.

૧૭૨૫ પ્ર. જે જ્ઞાન જ્ઞેયથી ઉત્પન્ન થતું નથી તો, જૈન મત પ્રમાણે જ્ઞાન અમુક જ્ઞેયને જ કેમ જાણે છે, અન્યને શા માટે નહિ એનો નિયામક કોણ હોય ?

ઉ. યોગ્યતા જ એનો નિયામક છે. સ્વાવરણુક્ષયોપશમ છે લક્ષણ જેનું—એવી યોગ્યતા જ એ વ્યવસ્થા કરે છે કે જ્ઞાન કોને જાણે. અર્થાત જ્ઞાનની વિવિક્ષિત પર્યાયમાં જાણવાની ક્ષમતાની સાથેસાથ એ પણ નિશ્ચિત છે કે તે કયા જ્ઞેયને જાણશે.

૧૭૨૬ પ્ર. આનો અર્થ એમ થયો કે આપણા જ્ઞાનની પ્રત્યેક પર્યાયનું જ્ઞેય પણ નિશ્ચિત છે ?

ઉ. હા, એ જ સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનની પ્રત્યેક પર્યાયનું જ્ઞેય પણ નિશ્ચિત છે અને તે તેની યોગ્યતામાં જ સમ્મિલિત છે. બ્યારે જ્ઞાનનું જ્ઞેય પણ નિશ્ચિત છે તો પછી આ વાત ક્યાં રહી કે શું જાણવું અને શું ન જાણવું. આપણે આટલો પણ બોલને આપણા શિરે રાખવાનો નથી. ત્યારે આપણે બોલનરહિત બનીશું.

જિનકે માથે ભાર, વે દુબે મઝધારમેં,
હમ તો ઉતરે પાર, ઝેંકે ભારકે ભાડમેં.

ઝાતી પરીક્ષા ઘણુ અને મુનિ પરીક્ષા વામ,
શૂર પરીક્ષા યુદ્ધ ને, મિત્ર પરીક્ષા કામ.

અને ત્યારે જ જ્ઞાનની પર્યાયનું જ્ઞેય આત્મસ્વભાવ બનશે અર્થાત્ દષ્ટિનો સ્વભાવ-સન્મુખ થવાનો એક માત્ર ઉપાય આ જ છે.

૧૭૨૭ પ્ર. જો એમ વાત છે તો પછી ઉપદેશ શા માટે આપવામાં આવે છે કે દષ્ટિને આત્મ-સન્મુખ કરો, આત્માને જાણો વગેરે ?

ઉ. (દષ્ટિને આત્મ-સન્મુખ કરવાના ઉપદેશમાં ઉપરની વાત ગભિરત છે કે કર્તૃત્વ ભાવ છૂટી જાય અને ક્રમ નિશ્ચિત વ્યવસ્થાનો સંપૂર્ણ અને દૃઢ નિર્ણય થઈ જાય અને એમ નિર્ણય થતાં દષ્ટિ આપો-આપ સ્વયં આત્મા-સન્મુખ થઈ જાય છે. દષ્ટિને આત્મ-સન્મુખ કરવા માટે આ સિવાય બીજું કંઈ કરવાનું હોત્તું નથી.)

૧૭૨૮ પ્ર. આ ક્રમબદ્ધ પર્યાયની વાત ભગવાન મહાવીરના વિરોધી ગોશાળાના નિયતિવાદ અથવા ગોમ્મટસારમાં કહેલ નિયતિવાત જેવી લાગે છે તેનું કેમ ?

ઉ. નિયતિવાદ અને ક્રમબદ્ધ પર્યાયમાં ઘણું અંતર છે. એકાન્ત નિયતિવાદી તો પુરુષાર્થોદિ અન્ય સમવાયોની ઉપેક્ષા કરીને એકાન્ત નિયતિવાદનો આશ્રય લઈને સ્વચ્છન્દતાનું પોષણ કરે છે, જ્યારે ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો સિદ્ધાંત તો પુરુષાર્થોદિ અન્ય તથ્યોને સાથે લઈને ચાલે છે.

કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકૃત (નિમિત્ત) અને પુરુષાર્થ-આપાંચ કારણોમાંથી કોઈ એકથી કાર્યોત્પત્તિ માનવી તે એકાન્ત છે, મિથ્યાત્વ છે અને આ પાંચ સમવાય ભેગાં મળે ત્યારે કાર્યોત્પત્તિ માનવી તે અનેકાન્ત છે, સમ્યક્ત્વ છે. નિરુદ્ધમી પુરુષ મિથ્યા નિયતિના (કાળના) આશ્રયે પુરુષાર્થનો તિરસ્કાર કરે છે, પણ અનેકાન્તશુદ્ધિ આ સિદ્ધાંતને જાણીને સર્વ બાલ વ્યાપારથી વિરક્ત થઈ એક જ્ઞાતા-દૃષ્ટા ભાવમાં સ્થિતિ પામે છે. ગોમ્મટ-સારમાં જે નિયતિવાદ કહ્યો છે તે તો સ્વચ્છન્દીનો છે. જે જીવ સર્વજ્ઞને માનતો નથી, વિપરીત ભાવોના ઉછાળા ઓછા પણ ક્યાં નથી અને 'થવ.નું' તે 'થશે'-એમ કહીને માત્ર સ્વચ્છન્દી થાય છે

રોષીને રૂડું કહે, બમણો આણે રોષ;
તાતા તેલે જળ પડે, ભડકો થાય સદોષ.

અને મિથ્યાત્વનું 'પોષણ કરે છે—એવા જીવને ગોમ્મટસારમાં ગૃહીતમિથ્યાદષ્ટિ કહ્યા છે. નિયતવાહી જેવી સ્વચ્છન્દતાનું 'પોષણ ક્રમબદ્ધ-પર્યાયમાં કદાપિ નથી.

૧૭૨૯ પ્ર. ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો સિદ્ધાંત લાગે છે તો કાંઈક એકાન્ત જેવો જ તેનું શું ?

ઉ. જો જિંડાણથી વિચાર નહિ કરો, ઉપર ઉપરથી જ વિચારશો તો એકાન્ત જેવું લાગશે જ. જિંડાણથી વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે એ મિથ્યા-એકાન્ત નથી.

૧૭૩૦ પ્ર. શું મિથ્યા-એકાન્ત નથી એટલે ?

ઉ. હા, હા, સમ્યક્-એકાન્ત તો તે છે જ. (નિયતવાદ તે મિથ્યા એકાન્ત છે જ્યારે ક્રમબદ્ધ પર્યાય તે સમ્યક્ એકાન્ત છે.)

૧૭૩૧ પ્ર. શું એકાન્ત પણ બે પ્રકારનાં હોય છે ?

ઉ. હા, એકાન્ત જ શા માટે, અનેકાન્ત પણ બે પ્રકારનાં હોય છે. જેમ કે સમ્યક્-એકાન્ત અને મિથ્યા એકાન્ત, સમ્યક્ અનેકાન્ત અને મિથ્યા અનેકાન્ત. સમ્યક્-એકાન્ત નય છે અને સમ્યક્-અનેકાન્ત પ્રમાણુ. પ્રત્યેક કાર્ય શ્રુત-પ્રમાણુ (સમ્યક્-અનેકાન્ત)ની અપેક્ષાએ પાંચ સમવાયોથી જ થાય છે તો પણ નયની અપેક્ષાએ જે સમવાયને મુખ્ય કરીને કથન કરવામાં આવે છે તેનાથી કાર્યસિદ્ધિ થઈ તે કથન સમ્યક્ એકાન્ત હોય છે, મિથ્યા એકાન્ત નહિ; કારણ કે તેમાં અન્ય સમવાય ગૌણ હોય છે, તેમનો અભાવ હોતો નથી. પ્રત્યેક કાર્ય સ્વકાળે (સ્વ-અવસરે) જ થાય છે, એમ કહેવું સમ્યક્-એકાન્ત થશે, મિથ્યા-એકાન્ત નહિ, કેમકે આ કથનમાં પુરૂષાર્થાદિ અન્ય સમવાય ગૌણ થાય છે, તેમનો અભાવ નથી.

૧૭૩૨ પ્ર. પર્યાયો ક્રમબદ્ધ છે અને અક્રમે નહીં તેમાં અનેકાન્ત સિદ્ધ કરી આપો.

ઉ. પર્યાયો ક્રમબદ્ધ જ થાય છે, અક્રમે નહિ, અને ગુણ અક્રમે (યુગપત્ અથવા એકી સાથે) જ હોય છે, ક્રમથી નહીં. આ સમ્યક્ અનેકાન્ત છે. એને જ વધારે સ્પષ્ટ કરીએ તો ગુણોની અપેક્ષાએ

કર્તુ' રાજ તે' ધર્મનું ધૂળધાણી, વળી ફેરવ્યું
કૌરવો શિરપાણી; તજી તું પ્રતાપે નળે નિજ રાણી,
હવે જોઈ ચોપાટ તારી કમાણી.

દ્રવ્ય અક્રમ છે અને પર્યાયોની અપેક્ષાએ ક્રમબદ્ધ છે. ગુણ-પર્યાયાત્મક વસ્તુમાં ક્રમ-અક્રમ છે અને પર્યાયોની અપેક્ષાએ ક્રમબદ્ધ છે. આ પ્રમાણે ગુણ-પર્યાયાત્મક વસ્તુમાં ક્રમ-અક્રમ સંબંધી અનેકાન્ત ઘટિત થાય છે.

જો પર્યાયોમાં જ ક્રમ-અક્રમ ઘટિત કરવું હોય તો તે અપેક્ષા ખીણ હોય. (તે આ પ્રમાણે છે.) પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં અનંત ગુણ છે અને પ્રત્યેક ગુણની પ્રતિ સમય એક પર્યાય થાય છે; આ અપેક્ષાએ પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં એક સમયમાં જ અક્રમ અર્થાત એકી સાથે અનંત પર્યાયો થઈ જાય છે. તથા એક ગુણની અનંત સમયોમાં અનંત પર્યાયો થાય છે, તે ક્રમશઃ એક-એક સમયમાં એક-એક જ થાય છે. આ રીતે પર્યાયોને પણ ક્રમ-અક્રમ કહી શકાય છે. અવિરોધપણે એક સાથે રહેવાવાળી જીવની પર્યાય એક સાથે હોવાને કારણે ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, જ્ઞાન, સંયમ આદિ સકાવસ્થાથી (એકી સાથે ઉત્પન્ન થવાવાળી) પર્યાય છે, તથા કોષાદિ, દેવાદિ અને બળાદિ અવસ્થાલક્ષણ ક્રમવર્તી પર્યાય છે.

- ૧૭૩૩ પ્ર. 'ક્રમ' અને 'અક્રમ' શબ્દોના અર્થ કેટલા પ્રકારે કર્યા છે ?
- ઉ. 'ક્રમ' અને 'અક્રમ' શબ્દોના અર્થ બે પ્રકારે કરવામાં આવે છે. પ્રથમ તો એ કે ક્રમ એટલે ક્રમશઃ અર્થાત એક પછી એક અને અક્રમ એટલે યુગપત્ અર્થાત એક સાથે. ખીજો અર્થ, એ કે ક્રમ એટલે એક પછી એક અને તે પણ નિશ્ચિત, એકદમ વ્યવસ્થિત તથા એ રૂપે કે 'આના પછી એ જ, [ખીજું નહીં.] અક્રમ એટલે અવ્યવસ્થિત, કાંઈ પણ નિશ્ચિત નહીં.
- ૧૭૩૪ પ્ર. ઉપરના બે અર્થોમાંથી 'ક્રમબદ્ધ પર્યાય' નો સિદ્ધાંત કયા અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે ?
- ઉ. ક્રમબદ્ધ પર્યાયનું અનુશીલન દ્વિતીય અર્થની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે, તે પ્રમાણે પર્યાયો એક નિશ્ચિત ક્રમાનુસાર જ થાય છે. અક્રમે નહીં-આવું સમ્યક્ એકાન્ત કલિત થાય છે.

ભોજન, ધાતુ, ઔષધિ, દોસ્ત, દાસ, ઘર, નાર;
વણુ પરખ્યાં જે વાપરે, તે ખત્તા ખાનાર.

૧૭૩૫ પ્ર. પણ સમ્યક્ એકાન્તની સાથે સાથે સમ્યક્ અનેકાન્ત પણ બતાવવું જોઈએ ને ?

ઉ. સમ્યક્ અનેકાન્ત દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક વસ્તુ ઉપર ઘટિત થાય છે અને સમ્યક્ એકાન્ત દ્રવ્યપર્યાયાત્મક વસ્તુના એક અંશ અર્થાત્ દ્રવ્ય કે (અથવા) પર્યાય ઉપર ઘટિત થાય છે.

ગુણ અને પર્યાય-બંને વસ્તુ (દ્રવ્ય) ના અંશ છે અને વસ્તુ અર્થાત્ દ્રવ્ય અંશી છે. નયરૂપ સમ્યક્ એકાન્ત અંશગ્રાહી હોય છે અને પ્રમાણરૂપ સમ્યક્ અનેકાન્ત અંશીગ્રાહી અર્થાત્ વસ્તુગ્રાહી હોય છે. ગુણ અને પર્યાય વસ્તુના અંશો છે, તેથી તે સમ્યક્ એકાન્ત સ્વરૂપ છે અને ગુણ-પર્યાયાત્મક વસ્તુ અંશી હોવાથી અનેકાન્ત સ્વરૂપ છે.

પર્યાયો ક્રમબદ્ધ જ હોય છે અને ગુણ અક્રમબદ્ધ (યુગપત અથવા એકી સાથે) જ હોય છે. અક્રમવર્તી ગુણ અને ક્રમવર્તી પર્યાય-આ રીતે ગુણપર્યાયાત્મક વસ્તુમાં અનેકાન્ત ઘટિત થાય છે. જેમ વસ્તુ દ્રવ્યદષ્ટિથી નિત્ય છે અને પર્યાય દષ્ટિથી અનિત્ય. જેમ ફક્ત એકલા દ્રવ્ય અથવા એકલી પર્યાયમાં નિત્યાનિત્યાત્મકતા ન ઘટી શકે તેમ એકલા દ્રવ્ય અથવા એકલી પર્યાયમાં ક્રમાક્રમ પણ ન ઘટી શકે. ક્રમાક્રમનું અનેકાન્ત પણ ગુણ-પર્યાયાત્મક વસ્તુમાં જ ઘટિત થઈ શકે. જૈનદર્શન સમ્યક્ એકાન્તવાદી અને સમ્યક્ અનેકાન્તવાદી દર્શન છે.

૧૭૩૬ પ્ર. કેટલાક લોકો પ્રત્યેક પર્યાયનાં દ્રવ્ય ક્ષેત્ર અને ભાવ તો નિયત માને છે, પરંતુ કાળને નિયત નથી માનતા. તેઓ કહે છે કે કાળને નિયત માનવાથી પુરુષાર્થ નિષ્ફળ થઈ જશે. આ વાત બરાબર છે ?

ઉ. તેમનું ઉક્ત કથન સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ છે, કેમ કે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને ભાવ નિયત હોતાં કાળ અનિયત હોઈ શકતો નથી. જો કાળને અનિયત માનવામાં આવે તો કાળલઙ્ઘિ કોઈ ચીજ જ ન રહે. પુરુષાર્થ નિષ્ફળ જવાની આશંકા બાકી રહી, તો એનું કારણ છે અજ્ઞાનીનું ઉતાવળપણું. સમય પહેલાં કોઈ કામ પૂરું કરી લેવાથી

ગણ ગુહવાસ ન શ્રેયરૂપ, કિંતુ પાપાવાસ;
કાળે જાળ અચળ રચી, મનુજ ફસાવા ખાસ.

જ પુરુષાર્થની સાર્થકતા નથી હોતી. પરંતુ સમયસર કામ થઈ જવું તે જ પુરુષાર્થની સાર્થકતાનું સૂચક છે.

૧૭૩૭ પ્ર. જો ક્રમબદ્ધ પર્યાયને માનીએ તો પુરુષાર્થ જ ઊડી જાય ?

ઉ. ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો નિર્ણય કરવાથી કર્તાબુદ્ધિનું મિથ્યાભિમાન ઊડી જાય છે અને નિરંતર જ્ઞાયકપણાનો સાચો પુરુષાર્થ થાય છે દષ્ટિનું સ્વભાવ તરફ ઢળવું તે જ મોક્ષના માર્ગમાં અનંત પુરુષાર્થ છે, ક્રમબદ્ધ પર્યાયની શ્રદ્ધા કરનારને ઉક્ત શ્રદ્ધાના કાળમાં આત્મોન્મુખી અનંત પુરુષાર્થ થવાનો અને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થવાનો ક્રમ પણ સહજ હોય છે.

કર્તૃત્વના અહંકારથી પકડાયેલ આ જગતને પરમાં કે પર્યાયમાં કાંઈ ફેરફાર કરવામાં જ પુરુષાર્થ દેખાય છે. પણ પર અને પર્યાય સંબંધી વિકલ્પોથી વિરામ લઈને સ્વમાં સ્થિર થઈ જવામાં પુરુષાર્થ દેખાતો નથી. પોતે જ્ઞાનમાં સમાધાન રાખીને જાણનાર રહે ને રાગદ્વેષ ન થાય એ જ પુરુષાર્થ છે. જ્ઞાનમાં નિઃશંક થઈને જ્ઞાનપણે રહ્યો ને વિકાર પણ ન થયો તેનું નામ પુરુષાર્થ છે. સર્વજ્ઞ ભગવાન પરમાં અને પોતાની પર્યાયમાં પણ કાંઈ ફેરફાર કરતા નથી, તો શું તેઓ પુરુષાર્થ ઢીન થઈ ગયા ?

૧૭૩૮ પ્ર. મોક્ષ માર્ગમાં પુરુષાર્થની વ્યાખ્યા શું છે ?

ઉ. મોક્ષના માર્ગના સંબંધમાં પુરુષાર્થની વ્યાખ્યા, જગત જેને પુરુષાર્થ સમજે છે, તેનાથી કાંઈ ભિન્ન જ છે. ઉત્તમ ચેતના ગુણના સ્વામી તેમાં જ પ્રવર્તન કરવાનું છે પ્રયોજન જેનું, તેને પુરુષાર્થ કહે છે. ખીજ શબ્દોમાં મોક્ષના માર્ગમાં આત્માનુભવની પ્રાપ્તિનો પ્રયાસ જ પુરુષાર્થ છે.

૧૭૩૯ પ્ર. જો બધું જ ક્રમબદ્ધ છે અને તેમાં જીવ કાંઈ પણ પરિવર્તન નથી કરી શકતો તો પછી જીવમાં પુરુષાર્થ ક્યાં રહ્યો ?

ઉ. બધું જ ક્રમબદ્ધ છે-આ નિર્ણયમાં જ જીવનો અનંત પુરુષાર્થ સમાયેલો છે. પ્રાણી જ્યારે એ અનુભવ કરે છે કે જગતના

સ્વભાવ જ્યાં સરખા નહિ, ચાર ન ત્યાં ટકનાર;
મળતાં દારૂ દેવતા, બને ન બે ઘડી વાર.

પરિણમનમાં હું કાંઈ પણ ફેરફાર નથી કરી શકતો ત્યારે તેને ઉપયોગ સહેજે જગતથી ખસીને આત્મસન્મુખ થાય છે. અને બ્યારે એ શ્રદ્ધા બને છે કે હું મારી ક્રમનિયમિત પર્યાયોમાં પણ કાંઈ ફેરફાર નથી કરી શકતો ત્યારે પર્યાય ઉપરથી પણ દષ્ટિ ખસી જાય છે અને સ્વ-સ્વભાવ તરફ ઢળે છે.

મિથ્યાદષ્ટિ જીવ પરનું કર્તૃત્વ માને છે અને કર્તૃત્વની માન્યતા-વાળો જીવ જ્ઞાતૃત્વની યથાર્થ ભાવના નથી કરી શકતો. કેમ કે કર્તૃત્વ અને જ્ઞાતૃત્વને પરસ્પર વિરોધ છે.

ભિંડાણથી વિચાર કરવામાં આવે તો ક્રમબદ્ધ પર્યાયના નિર્ણયમાં જ અનંત પુરુષાર્થ આવી જાય છે. ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો નિર્ણય સ્વયં અનંત પુરુષાર્થનું કાર્ય છે.

પરકર્તૃત્વના અહંકારની વાત કે જેને આ અજ્ઞાની જગત પુરુષાર્થ માની બેઠું છે, તે પુરુષાર્થ તો તૂટવો જ જોઈએ કેમ કે એ સાચો પુરુષાર્થ જ નથી. તે તો નષ્ટસંકતા છે. 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'ની સાચી શ્રદ્ધાનું ફળ તો કર્તૃત્વનો અહંકાર તૂટીને અંતર સન્મુખ સમ્યક્ પુરુષાર્થનું જગૃત થવું તે જ છે.

૧૭૪૦ પ્ર. સર્વજ્ઞ ભગવાને પોતાના કેવળજ્ઞાનમાં જેવું જોયું છે, તે જ થાય છે. જો આપણે તેમાં કાંઈ પરિવર્તન કરી શકતા નથી, તો પછી તેમાં પુરુષાર્થ ક્યાં રહેશે ?

ઉ. સર્વજ્ઞ ભગવાને જેમ દીકું છે તેમ જડ ને ચેતનમાં પરિણામો થાય છે, છતાં તેમણે દીકું છે તેથી જ્યે દ્રવ્યમાં તેવાં પરિણામો થાય છે એમ નથી. દરેક પદાર્થ પોતાના કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, આપાદાન અને અધિકરણ એવા છ કારકોપણે પરિણમે છે, એનો પર્યાયક્રમ જ એવો છે. સર્વજ્ઞ ભગવાને પોતાના કેવળજ્ઞાનમાં જેવું જોયું હોય તેમ થાય છે તે તો માત્ર વાત કરવાને માટે કહ્યું, સર્વજ્ઞના કેવળજ્ઞાનનો નિર્ણય નથી. સર્વજ્ઞ ભગવાનના કેવળજ્ઞાનના નિર્ણય કરનાર જ્ઞાનમાં

ઉદમ, જોબન, બુદ્ધિ ને, પ્રવાસ, દરિયો ભૂપ;
પ્રૌઢા પૈસો પામવો, એ ખર સાધન રૂપ.

અનંત પુરુષાર્થ આવી જાય છે. સર્વજનો નિર્ણય કરવામાં જ્ઞાનનું અનંત વીર્ય કામ કરે છે. જે જીવ અરહંત અર્થાત્ સર્વજ ભગવાનને દ્રવ્યપણે, ગુણુપણે અને પર્યાયપણે જાણે છે, તે પોતાના (આત્માને) પણ જાણે છે અને તેનો મોહ અવશ્ય નાશ પામે છે. આમ પ્રવચનસારની ગાથા ૮૦ માં કહ્યું છે-આ પ્રકારે મિથ્યાત્વના નાશ માટે અરહંત ભગવાનને જાણવા એ પણ અનિવાર્ય કરી દેવામાં આવ્યું છે. સર્વજ્ઞતાની શ્રદ્ધા વિના દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુની સાચી શ્રદ્ધા પણ સંભવતી નથી, કેમ કે સાચા દેવનું તો સ્વરૂપ જ સર્વજ્ઞતા અને વીતરાગતા છે. સર્વજ્ઞતાને સમજ્યા વિના, સ્વીકાર્યા વિના, ધર્મની ઉત્પત્તિ જ સંભવિત નથી. “સર્વજ્ઞતા”ની શ્રદ્ધા વિના “ક્રમબદ્ધ પર્યાય”ની શ્રદ્ધા અને “ક્રમબદ્ધ પર્યાય”ની શ્રદ્ધા વિના “સર્વજ્ઞતા”ની શ્રદ્ધા સંભવતી નથી. સર્વજ્ઞ ધર્મનું મૂળ છે. ધર્મનો આરંભ જ ક્રમબદ્ધતા નિર્ણયથી થાય છે. આચાર્યોએ તો સમસ્ત જિન સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન સર્વજ્ઞતાને આધારે જ કર્યું છે. મોહનો નાશ કરવા માટે પોતાના આત્માને જાણવો જરૂરી છે. અને પોતાના આત્માને જાણવા માટે અરિહંત (સર્વજ્ઞ)ને જાણવો જરૂરી છે.

સર્વજ્ઞતાના નિર્ણયથી, ક્રમબદ્ધ પર્યાયના નિર્ણયથી મતિ વ્યવસ્થિત થઈ જાય છે, કર્તૃત્વનો અહંકાર ગળી જાય છે, સહજ જ્ઞાતા-દૃષ્ટાપણાને પુરુષાર્થ જાગૃત થાય છે. પરમાં ફેરફાર કરવાની યુક્તિ સંતૃપ્ત થઈ જાય છે. એ કારણે તે સંબંધની આકૃણતા-વ્યાકૃણતા પણ ચાલી જાય છે. અતીન્દ્રિય આનંદ પ્રગટ થવાની સાથે સાથે અનંત શાંતિનો અનુભવ થાય છે.

એક વાત તો એ પણ છે કે કર્તૃત્વના અહંકારથી ગ્રસ્ત પ્રાણી-જ્ઞાનો મતિ વ્યવસ્થિત હોઈ પણ નથી શકતી. કેમ કે વ્યવસ્થાપક

કલેશ, ગર્વ, ઉન્માદ ને, આળસ ઝાંઘ અયોગ્ય;
લક્ષ્મી રણવાનાં ગણેા માત્ર પાંચ અભેગ.

ખનવાની ધૂનમાં મસ્ત જગત એ કેવી રીતે સ્વીકારી શકે કે જગત સ્વયં વ્યવસ્થિત છે ? એ જ કારણે જે નિયમિતક્રમ અર્થાત્ વ્યવસ્થિત વ્યવસ્થાનો ભંગ કરીને સમય પહેલાં કામ કરી લેવાની ભાવના રાખે છે, તેમને વ્યવસ્થિત વ્યવસ્થા સહેજે સ્વીકાર્ય નથી હોતી. આ મનુષ્યભવમાં કરવા યોગ્ય તો એક માત્ર એ જ કાર્ય છે કે આપણે આપણી મતિને વ્યવસ્થિત કરીએ.

૧૭૪૧ પ્ર. જે કોઈ કોઈને પરિણુમાવતું નથી તો પછી આ પરિણુમન થાય છે કેવી રીતે ? એને કોણ કરે છે ? જે કદી આ પરિણુમન અટકી જાય તો ? અથવા કદી ધીરે ધીરે થાય, અને કદી ઝડપથી—એનો નિયામક કોણ હશે ?

ઉ. પ્રત્યેક દ્રવ્ય સ્વયં પરિણુમનશીલ છે. ધ્રુવતાની જેમ પરિણુમન પણ તેનો સ્વભાવ છે. આ પરિણુમન કદી અટકી જાય એ પ્રશ્ન જ ઉત્પન્ન થતો નથી, કેમ કે પરિણુમન પણ એના નિત્યસ્વભાવ છે. જલદી અને મોડું થવાની પણ કોઈ સમસ્યા નથી, કેમ કે પ્રત્યેક પર્યાય એક સમયની જ હોય છે. હવે રહી વાત એ કે આ બધું કોણ કરે છે ? પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં અનંત શક્તિઓ પડી છે, નિરંતર ઉલ્લાસિત થઈ રહી છે, તેમના દ્વારા જ આ બધું સહજ થયા કરે છે.

૧૭૪૨ પ્ર. જે આપણે આપણી પર્યાયને પણ નથી બદલી શકતા તો પછી આપણા પરિણુમનના કર્તા પણ આપણે કયાં રહ્યા ?

ઉ. ‘આપણે આપણી પર્યાયને પણ નથી બદલી શકતા’ બ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે ત્યારે તેનો આશય એ હોય કે આપણે તેના નિશ્ચિત ક્રમમાં કોઈ ફેરફાર નથી કરી શકતા, પરંતુ એ નથી થતો કે તેના પરિણુમનના કર્તા પણ આપણે નથી. પર્યાયનો કર્તા તો દ્રવ્ય જ છે. દ્રવ્યની શક્તિઓને કારણે જ તેની પર્યાય સ્વસમયે થાય છે. (જુઓ પ્રશ્ન-૧૭૨૦).

હિંમત, સાહસ, યુદ્ધિબળ, વિદ્યા, ખટપટ ભેદ;
એ ફેતેહના માનજો, લક્ષ વીરનાં વેદ.

પરિણમનશીલતા દ્રવ્યનો સહજ સ્વભાવ છે. જે એક સમય પણ પરિણમન અટકી જાય તો દ્રવ્યનું દ્રવ્યત્વ જ કાયમ ન રહે. જેવી રીતે શરીરમાં લોહી દોડવાનું બંધ થઈ જાય તો હૃદયની ગતિ અટકી જવાથી મનુષ્યના મરણનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય. તેવી જ રીતે જે કોઈ દ્રવ્યનું એક સમય માટે પણ પરિણમન અટકી જાય તો તેના મૃત્યુ (અભાવ)નો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય અને દ્રવ્યના અભાવની સાથોસાથ વિશ્વના અભાવનો પણ પ્રસંગ આવે, કેમ કે છ દ્રવ્યોના સમૂહનું નામ જ વિશ્વ છે.

જેવી રીતે લોહી નિરંતર દોડતા છતાં થાકતું નથી કારણ કે દોડવું એ જ તેનું જીવન છે, નિરંતર પરિણમન જ તેનું જીવન છે.

૧૭૪૩ પ્ર. પણ પ્રતિ સમય નવી નવી પર્યાયો ક્યાંથી લાવીશું ?

ઉ. તેવી કોઈ સમસ્યા નથી. તે સ્વભાવમાંથી સહજ આવે છે, તેમને ક્યાંયથી લાવવી નથી પડતી; તે પરમુખાપેક્ષી નથી. જે તેમને અન્યની અપેક્ષા હોય તો દ્રવ્ય પરાધીન થઈ જાય અથવા પરિણમન તેના સ્વભાવ જ ન રહે, કેમ કે સ્વભાવને પરની અપેક્ષા નથી હોતી. “હોતા સ્વયં જગત પરિણામ, મૈં જગકા કરતા ક્યા કામ.”

૧૭૪૪ પ્ર. જિનશાસ્ત્રોમાં કોઈ જગ્યાએ કહ્યું છે કે દ્રવ્ય પર્યાયનો કર્તા છે અને વર્ણી કોઈ જગ્યાએ એમ પણ કહ્યું છે કે પર્યાય જ પર્યાયની કર્તા છે, આમ વિરોધાભાસ કેમ દેખાય છે ?

ઉ. જિનવાણીમાં એક અપેક્ષા એ પણ આવે છે કે જેમાં પર્યાયની કર્તા પર્યાયને કહેવામાં આવે છે, દ્રવ્યને નહિ. તે ક્ષણિક ઉપાદાનની અપેક્ષાએ કહેવાય છે. તે સમયની યોગ્યતા જ કાર્યની નિયામક હોવાથી પર્યાયને જ પર્યાયનો કર્તા કહેવામાં આવે છે. જ્યારે ત્રિકાળી ઉપાદાનની અપેક્ષાએ પર્યાયનો કર્તા તે દ્રવ્ય અથવા ગુણ કહેવાય છે કે જેની તે પર્યાય છે પણ આ વિરોધાભાસ નથી. અપેક્ષિત કથન છે અને અપેક્ષા-અપેક્ષાની દૃષ્ટિએ કથન અલગ અલગ હોઈ શકે છે.

દાન, કાવ્ય, તપ, ચાતુરી, ગુરુભક્તિને જ્ઞાન;
વિવેક, નીતિ, લક્ષ્મી એ, સખળ કીર્તિનાં સ્થાન.

૧૭૪૫ પ્ર. જો આપણે પરતું કાંઈ જ કરી શકતા નથી તો પછી આપણી સ્વતંત્રતા શી રહી ?

ઉ. એક દ્રવ્ય ખીજ દ્રવ્યનું કાંઈ પણ નથી કરી શકતું ત્યારે તેનો અર્થ આપ માત્ર એટલો જ શા માટે કરો છો કે આપ ખીજનું કાંઈ નથી કરી શકતા, એમ કેમ નથી કરતા કે આપનું પણ કાંઈ કાંઈ નથી કરી શકતું ? જ્યારે આપ એ વિચાર કરશો ત્યારે આપને સ્વતંત્રતાનો અનુભવ થશે કે જુઓ, મારું પણ કાંઈ કાંઈ બગાડી શકતું નથી. કાંઈ રાજ્યમાં કાંઈ કાંઈને લૂંટી શકતું નથી, મારી શકતું નથી, ત્યારે કાંઈ એમ નથી કહેતું કે આ કેવું ખોટું (ખરાબ) રાજ્ય છે. કમબદ્ધ પર્યાયની વાત તો અનંત સ્વતંત્રતાની સૂચક છે. કમબદ્ધ પર્યાયમાં વસ્તુની અનંત સ્વતંત્રતાની ઘોષણા છે.

૧૭૪૬ પ્ર. જ્ઞાની પણ એમ કહેતા જોવામાં આવે છે કે મેં આમ ક્યું, તેમ ક્યું, આમ તેમની વાતમાં પણ કર્તૃત્વ બુદ્ધિ તો હોય છે તેનું શું ?

ઉ. એ વાત સાચી છે કે જ્ઞાનીના જીવનમાં પણ એવો વચન વ્યવહાર જોવામાં આવે છે, પણ તેમની માન્યતા એવી હોતી નથી. સમ્યક્દષ્ટિ જ્ઞાનીને પણ એમ કહેતા જોવામાં આવે છે કે આ મારી સ્ત્રી છે, આ મારા પુત્રો છે, આ મારું મકાન છે પણ તે એમ માને છે કે આ કાંઈ મારું નથી. કથનમાત્રથી તેઓ મિથ્યાદષ્ટિ થઈ જતા નથી કેમ કે મિથ્યાત્વ તો માન્યતા સંબંધી દોષ છે. જેમ કાંઈ યુમાસ્તો શેઠનું કાર્ય કરે છે, તે કાર્યને પોતાનું પણ કહે છે, હર્ષ વિષાદ પણ પામે છે, તે કાર્યમાં પ્રવર્તતાં પોતાની અંતે શેઠની જુદાઈનો વિચાર કરતો નથી; પરંતુ અંતરંગ શ્રદ્ધાને એવું છે કે આ મારું કાર્ય નથી. આ સંપત્તિ મારી નથી.

૧૭૪૭ પ્ર. એનો અર્થ એ થયો કે જ્ઞાનીની માન્યતા અને કથનમાં અંતર હોય છે ?

ઉ. હા, અવશ્ય હોય છે પરંતુ એનું કારણ જ્ઞાનીના હૃદયની અપવિત્રતા નહિ, પણ વસ્તુની સ્થિતિ છે. કેમ કે જ્ઞાનીની માન્યતા તો વસ્તુ

ધન, જોખન, ત્રીજો અમલ, થયાં હોય અનુકૂળ;
નહિ વિદ્યા અનુકૂળ તો, સઘળાં માનો ધૂળ.

સ્વરૂપને અનુસારે હોય છે, અને વચનવ્યવહાર લોક પ્રચલિત વ્યવહારને અનુસારે હોય છે. જ્યાં સુધી વચન-વ્યવહાર છે, ત્યાં સુધી માન્યતા અને વાણીનું આ અંતર રહેશે જ. ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ ભરતાદિ ચક્રવર્તી પણ છ ખંડની વિભૂતિને પોતાની કહેતા હતા, પણ માનતા નહોતા. આ ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનની ભૂમિકામાં પ્રાપ્ત થતું પર્યાયગત સત્ય છે.

૧૭૪૮ પ્ર. જ્ઞાનીની કરણી અને કથનીમાં પણ શું અંતર છે ?

ઉ. જેવું શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને વચન તેવું ચારિત્ર પણ હોવું જઈએ, તે ન હોય તો પણ શ્રદ્ધામાં ફેર નથી હોતો. કરણી અને કથનીનું આ અંતર હોય છે. પણ આ અંતર તો ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ ભરતાદિ ચક્રવર્તીઓને પણ હતું. ચોથા ગુણસ્થાનવાળા બધા જ્ઞાનીઓને હોય છે. તીર્થંકર ઋષભદેવનેય ૮૩ લાખ પૂર્વ સુધી ચરિત્રદોષ રહ્યો હતો. એક ગુણ બીજા ગુણમાં દોષ ઉત્પન્ન નથી કરતો. આ મહાસિક્દાંત છે, નહિ તો સમ્યક્દર્શન થઈ શકે નહિ. જ્ઞાનીના ચારિત્ર અને વીર્યમાં દોષ હોય પણ સમ્યક્દર્શનમાં દોષ ન હોય. (જુઓ પ્રશ્નક્રમાંક-૧૨૫૦)

૧૭૪૯ પ્ર. જે સુખદુઃખ, જીવનમરણ બધું જ નિયત છે, સ્વકાળે જ થાય છે, તો પછી અકાળમૃત્યુ નામની તો કાઈ ચીજ જ ન રહી, જ્યારે શાસ્ત્રોમાં અકાળમૃત્યુની ચર્ચા આવે છે તેનું શું ?

ઉ. વિષભક્ષણાદિ દ્વારા થનાર મૃત્યુને અકાળ મૃત્યુ કહેવામાં આવે છે. આ કથન આયુષ્યની ઉદ્દીરણા કે અપર્ણણની અપેક્ષાએ કરવામાં આવે છે, વસ્તુસ્થિતિની અપેક્ષાએ નહીં. કેમ કે કેવળી ભગવાનના જ્ઞાનમાં તો જે કાળે તેનું મરણ થવાનું જણાયું હતું, તે જ કાળે થયું છે, તેથી તે પણ સ્વકાળ મરણ જ છે, અકાળ મરણ નથી. આયુષ્ય બે પ્રકારનાં હોય છે-(૧) ભુજ્યમાન આયુષ્ય અને (૨) બધ્યમાન આયુષ્ય. જે આયુષ્યને જીવ વર્તમાનમાં ભોગવી રહ્યો છે, તેને ભુજ્યમાન આયુષ્ય કહે છે. અને જે આયુષ્ય બંધાઈ તો ગયું છે,

આળસ હોય હજૂર ત્યાં, વધે ન કદી સુખનૂર;
ભય પામી એ મૂર્તિથી, રહે પ્રભુ પણ દૂર.

પણ જેનો ઉપભોગ આગલા લવમાં થશે, તેને બધ્યમાન આયુષ્ય કહે છે.

બધ્યમાન આયુષ્યની સ્થિતિમાં તો બધાનું અપકર્ષણ થઈ શકે છે, પરંતુ ભુજ્યમાન આયુષ્યનું અપકર્ષણ દેવ, નારકી, ચરમ શરીરી (એ જ લવે મોક્ષે જવાવાળા) અને અસંખ્ય વર્ષના આયુષ્યવાળા ભોગભૂમિના જીવોનું થતું નથી, એમ બતાવવાનો તે સૂત્રનો ઉદ્દેશ્ય છે. રાજ શ્રોણિકે નરકના આયુષ્યની તેત્રીસ સાગરની સ્થિતિ બાંધી હતી. અને તેનું અપકર્ષણ થઈને ચોરાશી હજાર વર્ષની સ્થિતિ રહી ગઈ, પણ એ પૂર્વલવમાં જ થયું. નરકના આયુષ્યનો ઉપભોગ શરૂ થયા પછી તેનું અપકર્ષણ શક્ય નહોતું.

આ આખીય ચર્યાઆયુષ્યના અપકર્ષણની છે, તેનાથી કમબદ્ધ પર્યાયની નિશ્ચિતતામાં કોઈ ફેર પડતો નથી. વાસ્તવમાં આ કથન અકાળ-મૃત્યુનું ન હોઈ આયુષ્યના અપકર્ષણનું છે. અકાળ મૃત્યુનો અર્થ આયુષ્યકર્મની ઉદ્દીરણા સિવાય બીજો કોઈ નથી. અકાળ તો ફક્ત એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે જેટલું આયુષ્ય બાંધ્યું એટલી સ્થિતિ પૂરી ન કરી. વાસ્તવમાં કોઈ પણ કર્મ એવું નથી જેની સ્થિતિ બંધ અનુસાર જ ઉદયમાં આવતી હોય.

૧૭૫૦ પ્ર. જો કેવળીના જ્ઞાનાનુસાર પ્રત્યેક મૃત્યુ સ્વકાળે જ થાય છે તો બીજા કોઈ અપેક્ષાએ અકાળ મૃત્યુ પણ થતું હશે ?

ઉ. જેમ કે એક ઘડામાં દશ લીટર પાણી છે અને તેમાં એક છિન્ન પણ છે, જેમાંથી તે પાણી એક કલાકે એક લિટરની ગતિએ નીકળી રહ્યું છે. જો ગણિતશાસ્ત્રીને પૂછવામાં આવે કે તે ઘડો કેટલા સમયમાં ખાલી થઈ જશે તો તે પોતાના ગણિતાનુસાર દશ કલાક જ બતાવશે કે જે સાચું છે, પણ જો કોઈ ભવિષ્યજ્ઞાનીને પૂછવામાં આવે કે તે ઘડો ક્યારે ખાલી થશે તો તે એમ પણ કહી શકે કે પાંચ કલાકમાં. કારણ કે તેને ખબર છે કે પાંચ કલાક પછી એક

માન માટે કંઈ કોઈ રૂપિયા ખર્ચ ઉધારે;
પરમારથમાં પાંચ ખરચતાં ફાફાં મારે.

ખાળકની ઠોકરથી તે ઘડો ઢબકી જશે અને તેમાંથી બધું પાણી નીકળી જશે.

હવે ગણિતની અપેક્ષાએ તેને અસમયમાં ખાલી થયો તેમ કહેવાશે અને લવિષ્યજ્ઞાની અથવા વસ્તુસ્થિતિની અપેક્ષાએ એમ કહેવાશે કે તેની સ્થિતિ જ એમ હતી, એટલે સ્વસમયમાં પોતાની હોનહાર (ભાવિ) અનુસાર યોગ્ય નિમિત્તપૂર્વક જ બધું વ્યવસ્થિત બન્યું છે.

સ્વાસ્થ્ય આદિ જોઈને આપણે અપેક્ષા રાખીએ કે આ માણસ એંસી વર્ષ જીવશે, પણ વિષાદિ લક્ષણથી અથવા અકસ્માતથી જ્યારે તે ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે જ મરી જાય છે ત્યારે કહી દઈએ છીએ કે અસમયમાં મરણ થઈ ગયું. આપણા આ જ્ઞાનનો કયો આધાર છે કે તેને ચાળીસ વર્ષથી વધારે જીવવાનું હતું ? એ જ્ઞાન વિના તેને અકાળ કહેવું એ કથનમાત્ર સિવાય ખીજું શું હોઈ શકે ?

ઉપરના કથનથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે મરણ તો જ્યારે થવાનું હોય ત્યારે થાય છે તેમાં કાંઈ ફેરફાર થયો નથી. જે કાંઈ ફરક આવ્યો તે ફક્ત કથનમાં આવ્યો છે.

અહીં અકાળનો અર્થ અસમય (અથવા કસમય) અથવા સમયથી પહેલાં એમ નથી પણ કાળલઘ્નિથી અતિરિક્ત અન્ય (લિન્ન) ખીજાં કાંઈ કારણ જેવાં કે પુરુષાર્થ આદિ સમવાયોના (જુઓ પ્રશ્ન ૧૬૦૪ થી ૧૬૦૬) સમુદાયથી થવાવાળા મૃત્યુને સૂચવે છે. કાળને છોડી બાકીનાં ચાર સમવાયોને એક નામથી કથન કરવું હોય તો અકાળ સિવાય ખીજું શું કહી શકાય ? આ રીતે અકાળ મૃત્યુ અસમયનું સૂચક ન હોઈ, કાળ સિવાયના મુખ્યરૂપે ખીજાં કારણોથી થનાર મૃત્યુનું સૂચક છે.

૧૭૫૧ પ્ર. કેવળીના જ્ઞાનાનુસાર બધું જ ક્રમબદ્ધ છે અને આપણા જ્ઞાનાનુસાર અક્રમબદ્ધ છે તેમ કહેવું શું યોગ્ય છે ?

ઉ. આપણા માનવાથી વસ્તુનું સ્વરૂપ બે પ્રકારનું થોડું જ થઈ જવાનું છે ! તે તો જેવું છે, તેવું જ છે.

જન્મ, જશ ને મૃત્યુ, મુખ્ય દુઃખના હેતુ;
કારણ તેનાં બે કલાં, રાગ-દ્વેષ અણહેતુ

રવિવાર આદિ સાત વારોનો એક ક્રમ નિશ્ચિત છે. કેટલાક માણસોને તેમના ક્રમનું જ્ઞાન છે, પરંતુ કેટલાક માણસોને આ વાતનું જ્ઞાન નથી. તો શું જે માણસોને જ્ઞાન છે, તેમના જ્ઞાનાનુસાર વાર ક્રમબદ્ધ હશે અને જેમને જ્ઞાન નથી અથવા ખોટું જ્ઞાન છે તેમના જ્ઞાનાનુસાર તે અક્રમબદ્ધ અથવા અનિશ્ચિત થઈ જશે ?

તેથી એમ કહેવું કે કેવળીના જ્ઞાન અનુસાર પર્યાયો ક્રમબદ્ધ થાય છે અને આપણા જ્ઞાન અનુસાર અક્રમબદ્ધ, તે ક્રમબદ્ધ પર્યાયનું સાચું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના જ ‘હું પણ સાચો અને તું પણ સાચો’ જેવી ઉભયાભાસી બાળચેષ્ટા છે.

૧૭૫૨ પ્ર. કેવળીના જ્ઞાન અનુસાર તો મરણુ આદિ કાર્ય સ્વકાળે જ થાય છે પણ ઉપર જે ઘડાનું ઉદાહરણ આપ્યું તે પ્રમાણે દરેક દરેકના જ્ઞાન મુજબ જે કાંઈ મરણુ આદિ સંબંધી ભવિષ્ય બતાવવામાં આવે છે તેમાં આયુષ્યના અપકર્ષણ દ્વારા ફેરફાર થાય છે. આથી તો એમ લાગે છે કે કેવળીના જ્ઞાન અનુસાર પર્યાયો ક્રમબદ્ધ અને આપણા જ્ઞાનાનુસાર અક્રમબદ્ધ થાય છે તે ખરાબર છે ?

ઉ. અકાળમરણનો આશય સ્વકાળ વિના થનાર મરણુ એવો નથી, પરંતુ આયુષ્યકર્મના અપકર્ષણાદિથી થનાર મરણુનો છે. આયુષ્યના અપકર્ષણાદિના કારણે અકાળ મરણુ તેની સંજ્ઞામાત્ર છે. વાસ્તવમાં તો પ્રત્યેક કાર્ય સ્વકાળે જ થાય છે. કોઈપણ ઘટના નવીન ઘટતી નથી, પરંતુ તે પહેલેથી જ સ્થિત છે, નિશ્ચિત છે, તે તો માત્ર સ્વકાળે પ્રગટ થાય છે. ઘટનાઓ બનતી નથી, તે પહેલેથી જ વિદ્યમાન છે, તથા કાળચક્ર ઉપર દેખાય છે.

૧૭૫૩ પ્ર. શાસ્ત્રોમાં એક અકાળનય પણ આવે છે ને ? કાળનયે કાર્ય સ્વકાળમાં થાય છે અને અકાળનયે અકાળમાં પણ થઈ જાય છે-એમ માનીએ તો શી આપત્તિ છે ?

ઉ. અકાળનયનો અર્થ એ નથી કે કાર્ય સ્વસમયમાં ન થતાં અસમયમાં

વચનામૃત વીતરાગનાં; પરમ શાંતરસ મૂળ
ઓષધ જે ભવરાગનાં, કાયરને પ્રતિકૂળ.

થઈ જાય છે. કાર્ય તો પાંચે સમવાયો મળતાં જ થાય છે, પણ જ્યારે એક કારણને મુખ્ય કરીને કથન થાય છે ત્યારે અન્ય કારણ ગૌણ રહે છે, તેમનો અભાવ નથી. તે જ પ્રમાણે જે કાર્યની ઉત્પત્તિમાં કાળ સિવાયના પુરુષાર્થાદિ અન્ય સમવાય મુખ્ય દેખાય છે, તેને અકાળનયનો વિષય કહે છે તથા જેમાં કાળની પ્રમુખતા દેખાય છે, તેને કાળનયનો વિષય કહેવામાં આવે છે. કાળનયે સ્વકાળમાં કાર્ય થાય છે અને અકાળનયે અકાળમાં. આ કથનનું તાત્પર્ય એ કદાપિ નથી કે કાર્ય સમય પહેલાં થઈ ગયું.

૩૭૫૪ પ્ર. પ્રવચનસારમાં કેરીનું ઉદાહરણ આપીને કાળનય અને અકાળનયનું કથન આવે છે ને ? તેમાં કહ્યું છે કે કાળનયે આત્મદ્રવ્યની સિદ્ધિ સમય ઉપર આધાર રાખે છે, ગરમીના દિવસોમાં પાકનાર કેરીની જેમ; અને અકાળનયે આત્મદ્રવ્યની સિદ્ધિ સમય ઉપર આધાર રાખતી નથી, કૃત્રિમ ગરમીથી પકવેલ કેરીની જેમ. તેથી અકાળ કાર્ય થાય છે તે વાત સ્પષ્ટ કહેવામાં આવી છે તેનું શું ?

ઉ. કાળી ઉપર લાગેલી કેરીને પાકવામાં કાળનયને મુખ્ય કરીને કાળલબ્ધિ આવતાં સ્વયં તે પાકી એમ કહેવામાં આવ્યું, તો પણ તેમાં ઋતુકૃત ગરમીનું નિમિત્ત પણ હતું જ. ઘાસમાં પકવવામાં આવેલ કેરીમાં કૃત્રિમ ગરમી આપવારૂપ પુરુષોનો પ્રયત્ન જેવામાં આવ્યો, તેથી કાળને ગૌણ કરીને તેને અકાળનયની અપેક્ષાએ અકાળ અર્થાત્ કાળથી ભિન્ન કારણોથી તે પાકી એમ કહેવામાં આવ્યું.

અહીં અકાળનો અર્થ અસમય અથવા સમય પહેલાં એમ નથી, પરંતુ કાળલબ્ધિ સિવાયના અન્ય પુરુષાર્થ આદિ સમવાયોનો સમુદાય છે. કાળનો અર્થ પણ સમય માત્ર નથી, પરંતુ કાળલબ્ધિ નામનો એક સમવાય છે. કાળ સિવાયના બાકીના ચાર સમવાયોને એક નામથી કહેવા હોય તો અકાળ સિવાય બીજું શું કહી શકાય ? જેમ જીવથી ભિન્ન પાંચ દ્રવ્યોને અજીવ કહેવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે અહીં કાળ (કાળલબ્ધિ)થી ભિન્ન ચાર સમવાયોને અકાળ કહેવામાં આવે છે. બધું કાર્યક્રમનિયત હોવા

અવળાં પણ સવળાં થશે, ઠાકર વાગ્યે ઠીક;
તખા લોહને ટીપતાં સુધરી જશે અધિક

છતાં પણ તે વિવિક્ષાભેદથી કાળ અને અકાળ-આ બંને નયોનો વિષય છે.

૧૭૫૫ પ્ર. બધું જ નિશ્ચિત છે, તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરી શકાતો નથી, એમ માનવાથી, આવેલી અથવા આવનાર વિપત્તિની ખબર પડતાં જ આખા જગતમાં-ભયનું વાતાવરણ ફેલાઈ જશે. ભલે આપણે કરેલો કોઈ પ્રયત્ન સફળ ન થાય તો પણ સફળતાની સંભાવનાથી આશા તો રહ્યા કરે છે. બધું નિશ્ચિત માનવાથી નિરાશાનું વાતાવરણ ફેલાઈ જશે, પ્રયત્નો કરવા પ્રત્યે ઉત્સાહ નહિ રહે; મનોબળ તૂટી જશે, અને એ માટે 'ક્રમબદ્ધ પર્યાય'નો સિદ્ધાંત ન સ્વીકારવો વધુ કૌયસ્કર નથી ?

ઉ. ભયનું વાતાવરણ તો અજ્ઞાન અને ક્ષાયથી બને છે. ભય સ્વયં એક ક્ષાય છે. સાચી સ્થિતિ જાણી યુદ્ધિમાન નિર્ભય થઈ જાય છે. જ્ઞાની અને અજ્ઞાની સાથે ખેડા હોય અને સામે નરભક્ષી સિંહ આવી જાય તો ક્રમબદ્ધ પર્યાયના સિદ્ધાંતના આશ્રયે જ્ઞાની તો ઘૈર્ય ધારણ કરીને નિર્ભય રહેશે અને અજ્ઞાની ભયાક્રાન્ત થઈ જશે. આશા ટકાવી રાખીને કોઈ સુખી થતું નથી. સુખી થવાનો એક માત્ર ઉપાય આશાનો અભાવ કરવો તે જ છે. જો આશાના અભાવમાં સંસારમાં રહેવું મુશ્કેલ થઈ જશે, તો જ્ઞાની તો એ જ ધન્ય છે કે સંસારમાં રહેવાનું મુશ્કેલ થઈ જાય. સંસારનાં કાર્યોમાં ઉત્સાહ નહિ રહે, તો એ પણ સારું જ છે. મનોબળ તૂટી જાય તો તૂટી જવા દો. આત્મબળ જાગશે. સાંસારિક કાર્યોમાં લાગેલું મનોબળ તૂટ્યા વિના આત્મબળ જાગતું પણ થતું નથી.

૧૭૫૬ પ્ર. શાસ્ત્રમાં તો દ્રવ્ય ઉપર દષ્ટિ રાખવાનો ઉપદેશ છે અને પ્રવચન સારની ટંકી ગાથામાં પર્યાય ઉપર દષ્ટિ રાખનારને પર્યાયમૂઠ કહ્યો છે અને 'ક્રમબદ્ધ પર્યાય' પણ એક પર્યાય જ છે, તો પછી તેનો નિર્ણય કરવો કેમ આવશ્યક છે ?

ઉ. પર્યાયનો નિર્ણય પર્યાયના આશ્રયે થતો નથી, પરંતુ દ્રવ્યના આશ્રયે થાય છે. જ્ઞાયકસ્વભાવના આશ્રયે ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો નિર્ણય થાય છે.

લાખ ખાતકી ખાત ય હૈ, નિશ્ચય ઉર લાવો,
તોડ સકલ જગદંદ્રંદ, નિજ આતમ ધ્યાવો.

૫૫૫

૧૭૫૭ પ્ર. તો પછી ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો નિર્ણય કરવો કે નહીં ?

ઉ. નિર્ણય તો કરો, આશ્રય ન કરો. આશ્રય કરવાનો નિષેધ કરતાં, નિર્ણય કરવાનો નિષેધ ન સમજી લેવો. જ્ઞાયકસ્વભાવના આશ્રયે ક્રમબદ્ધનો નિર્ણય થશે. તેથી ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો નિર્ણય કરવા માટે જ્ઞાયકસ્વભાવનો આશ્રય કરો.

ક્રમબદ્ધનો નિર્ણય તો મહાપુરુષાર્થનું કાર્ય છે. તેનાથી આખી દૃષ્ટિ જ પલટાઈ જાય છે. એ કોઈ સામાન્ય વાત નથી. એ તો જૈનદર્શનનો મર્મ છે.

૧૭૫૮ પ્ર. તો એનો અર્થ એ થયો કે પહેલાં આગમ અને યુક્તિના આધારે વિકલ્પાત્મક જ્ઞાનમાં ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો નિર્ણય કરવો, પછી જ્યારે દૃષ્ટિ પર્યાય ઉપરથી હકીને જ્ઞાયકસ્વભાવ ઉપર જશે, સ્થિર થશે ત્યારે ક્રમબદ્ધ પર્યાયની સાચી શ્રદ્ધા થશે ?

ઉ. હા વાત તો એમ જ છે.

૧૭૫૯ પ્ર. જે બધું ય ક્રમબદ્ધ જ છે તો પછી જ્યારે અમારી ક્રમબદ્ધ પર્યાયમાં ક્રમબદ્ધનો નિર્ણય થવાનો હશે ત્યારે થઈ જશે. માની લ્યો કે ક્રમબદ્ધનો નિર્ણય અથવા મોક્ષ માર્ગનો આશ્રય અથવા ધર્મનો નિશ્ચયથી સ્વીકાર કરવામાં અનંત ભવ બાકી છે. તો અત્યારે કેવી રીતે પરિણમી શકે ?

ઉ. આ વાત કોના આશ્રયે કહો છો ? શું તમને ક્રમબદ્ધનો નિર્ણય થઈ ગયો છે ? ના, તો પછી તે કહેવાનો તમને અધિકાર નથી. જેને ક્રમબદ્ધનો નિર્ણય થઈ જાય છે, તેને એવો પ્રશ્ન જ ઊઠતો નથી. ક્રમબદ્ધની શ્રદ્ધાવાળાને અનંત ભવ જ નથી હોતા. ક્રમબદ્ધની શ્રદ્ધા તો ભાવનો અભાવ કરનારી છે. જેના અનંત ભવ બાકી હોય તેની સમજણમાં ક્રમબદ્ધ આવી જ શકતી નથી, કેમ કે તેની દૃષ્ટિ જ્ઞાયક સન્મુખ હોતી નથી અને જ્ઞાયક સન્મુખ દૃષ્ટિ થયા વિના ક્રમબદ્ધ પર્યાય સમજવામાં આવતી નથી.

એકમેક સૌ મનુષ્યને જાણો ગરજ જરૂર;
મહાસાગરની મેઘને, મેઘ વિશ્વનું નૂર.

ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો નિર્ણય થતાં નિર્માણ પર્યાય મારું કર્મ અને હું તેનો કર્તા-એ વાત નથી રહેતી. પર્યાય પોતાના સમયે થશે જ એવી શ્રદ્ધા હોવાથી તેને કરવાની કોઈ વ્યાકુળતા રહેતી નથી- આ પ્રકારની નિઃશંકતા પ્રગટ થઈ જાય છે.

ક્રમબદ્ધ પર્યાયની શ્રદ્ધામાં કર્તાપણાની યુદ્ધિ ભરી જાય છે અને જ્ઞાતાપણાની યુદ્ધિ પ્રગટ થઈ જાય છે-એ તેનું ફળ છે.

૧૭૬૦ પ્ર. ક્રમબદ્ધ પર્યાય સિદ્ધ કરવામાં સર્વજ્ઞતાનો આશ્રય શા માટે લેવો પડે છે. સીધી જ સમજાવો ને ?

ઉ. સીધી સમજાવવામાં ન આવી શકે તો સર્વજ્ઞતાનો આશ્રય લેવો જોઈએ, કેમ કે સર્વજ્ઞતાના આધારે સમજાવવામાં સરળતા રહે છે.

૧૭૬૧ પ્ર. સર્વજ્ઞતાના આધારે સમજાવવામાં સરળતા કેવી રીતે રહે છે ?

ઉ. સર્વજ્ઞ ભગવાન ત્રણ લોકનાં સમસ્ત દ્રવ્યો અને તેમની ત્રિકાળવર્તી સમસ્ત પર્યાયોને એકી સાથે જાણે છે. ભૂતકાળ અંતે વર્તમાન પર્યાયોની સાથેસાથ તેઓ ભવિષ્યની પર્યાયો જે સમયે જેવી થવાની છે તેને સર્વજ્ઞ અત્યારે જ જાણે છે. (ભવિષ્યમાં જે બનવાનું છે તે જો પહેલેથી નિશ્ચિત ન હોય તો કેવળી તેને કેવી રીતે જાણી શકે ? તે નિશ્ચિત છે તેથી જ કેવળી ભવિષ્યની સ્થિતિ સંપૂર્ણપણે નિશ્ચિયથી જાણે છે.)

૧૭૬૨ પ્ર. કેવળી ભગવાન ભૂતભવિષ્યની પર્યાયોને દ્રવ્યમાં યોગ્યતારૂપ જાણે છે કે તે પર્યાયોને વર્તમાનવત્ પ્રત્યક્ષ જાણે છે ?

ઉ. પ્રત્યેક પદાર્થની ભૂત અને ભવિષ્યકાળની પર્યાયો વર્તમાનમાં અવિદ્યમાન અપ્રગટ હોવા છતાં પણ સર્વજ્ઞ ભગવાન તેમને વર્તમાનવત્ પ્રત્યક્ષ જાણે છે. અનંતકાળ પહેલાં થઈ ગયેલી ભૂતકાળની પર્યાયો અને અનંતકાળ પછી થનારી ભવિષ્યની પર્યાયો અવિદ્યમાન હોવા છતાં પણ કેવળજ્ઞાન વર્તમાનની જેમ પ્રત્યક્ષ જાણે છે.

જીવ જ પોતાનો કરે જન્મ તથા નિર્વાણ;
તેથી નિજ ગુરુ નિશ્ચયે જીવ જ, અન્ય ન જાણુ.

૧૭૬૩ પ્ર. ક્રમબદ્ધ માનવાથી શું ઘણી ગરબડ ઊભી નહિ થાય ?

ઉ. ગરબડ તો ક્રમબદ્ધ ન માનવાથી થાય છે. ક્રમબદ્ધ માનવાથી તો બધી ગરબડ ઊડી જાય છે. વસ્તુમાં તો ક્યાંય ગરબડ છે જ નહીં, તે તો પૂર્ણ વ્યવસ્થિત છે.

૧૭૬૪ પ્ર. જે અમારા કરવાથી કાંઈ થતું જ નથી તો પછી કોઈ કાર્ય શક્ય માટે કરે ? જે કોઈ બનાવશે જ નહિ તો ખેતી કોણ કરશે ? કારખાનાં કેવી રીતે ચલાવશે ? બધી વ્યવસ્થામાં જ ગરબડ થઈ જશે.

ઉ. કોણ ખેતી કરે છે, કોણ કારખાનાં ચલાવે છે ? અજ્ઞાનો ખેતી કરવાનું અને કારખાનાં ચલાવવાનું અભિમાન કરે છે. કોઈ કોઈને કરતું કે ચલાવતું નથી. જ્યાં એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્યમાં અત્યંત અભાવ છે ત્યાં એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યમાં શું કરી શકે ?

૧૭૬૫ પ્ર. જે કોઈના કરવાથી કાંઈ થતું જ નથી તો લોકો પુરુષાર્થ નહિ કરે અને આળસુ થઈ જશે તેનું શું ?

ઉ. ક્રમબદ્ધ પર્યાયના નિર્ણયમાં જ સાચો પુરુષાર્થ છે, કેમ કે ક્રમબદ્ધનો નિર્ણય કરવામાં શાયકસ્વભાવ ઉપર દષ્ટિ જાય છે. પોતાની મતિમાં ક્રમબદ્ધની વ્યવસ્થાને વ્યવસ્થિત કરવી તે જ સાચો પુરુષાર્થ છે.

૧૭૬૬ પ્ર. પર્યાય તો વ્યવસ્થિત જ થવાની છે અર્થાત્ પુરુષાર્થની પર્યાય તો જ્યારે તેનો પ્રગટ થવાનો કાળ આવશે ત્યારે જ પ્રગટ થશે એવી સ્થિતિમાં હવે કરવાનું શું રહી ગયું ?

ઉ. પર્યાયના ક્રમ ઉપર દષ્ટિ ન કરતાં, ક્રમસર પર્યાય જેમાંથી પ્રગટ થાય છે એવા દ્રવ્ય સામાન્ય ઉપર જ દષ્ટિ કરવાની છે, કેમ કે તેના ઉપર દષ્ટિ કરવામાં અનંત પુરુષાર્થ આવી જાય છે. ક્રમબદ્ધના સિદ્ધાંતથી અકર્તાપણું સિદ્ધ થાય છે, ક્રમ સમક્ષ જોવાનું નથી.

જે જીવિતવ્યમાં ક્ષણિકપણું છે, તે જીવિતવ્યમાં જ્ઞાની-ઓએ નિત્યપણું પ્રાપ્ત કર્યું છે, એ અચરજની વાત છે.

૧૭૬૭ પ્ર. ક્રમબદ્ધમાં કરવાનું શું આવ્યું ?

ઉ. કરવાનું છે જ ક્યાં ? (કાંઈપણ ન કરવું-તે કરવાનું છે.) કરવામાં તો કર્તૃત્વબુદ્ધિ આવે છે. કરવાની બુદ્ધિ છૂટી બન્ય એ ક્રમબદ્ધ છે. ક્રમબદ્ધમાં કર્તૃત્વબુદ્ધિ છૂટી બન્ય છે. પરમાં તો કાંઈ કરી શકતો જ નથી. પોતાનામાં પણ જે થવાનું છે તે જ થાય છે અર્થાત્ પોતાનામાં પણ જે રાગ થવાનો છે તે થાય છે, તેનું શું કરવું ? રાગમાં પણ કર્તૃત્વબુદ્ધિ છૂટી ગઈ, ભેદ અને પર્યાયથી પણ દષ્ટિ ઊઠી ગઈ, ત્યારે ક્રમબદ્ધની પ્રતીતિ થઈ. ક્રમબદ્ધની પ્રતીતિમાં તો જ્ઞાતાદષ્ટા થઈ ગયો, નિર્મળ પર્યાય કરું એવી બુદ્ધિ પણ છૂટી ગઈ, રાગ કરું એ વાત તો દૂર રહી ગઈ. અરે! જ્ઞાન કરું એ બુદ્ધિ પણ છૂટી બન્ય છે, કર્તૃત્વબુદ્ધિ પણ છૂટી બન્ય છે અને એકલું જ્ઞાન રહી બન્ય છે. રાગ કરવો અને રાગ છોડવો એ પણ આત્મામાં નથી. આત્મા તો એકલો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. અકર્તાપણું આવી જવું તે જ મોક્ષ માર્ગનો પુરુષાર્થ છે.

૧૭૬૮ પ્ર. ક્રમબદ્ધ પર્યાયની વાતથી શું સિદ્ધ થાય છે ?

ઉ. ક્રમબદ્ધના સિદ્ધાંતથી મૂળ તો અકર્તાપણું સિદ્ધ થાય છે. જૈનદર્શન અકર્તાવાદી છે. આત્મા પરદ્રવ્યનો તો કર્તા છે જ નહિ, રાગનો પણ કર્તા નથી અને પર્યાયનો પણ કર્તા નથી. પર્યાય પોતાની જ જન્મક્ષણમાં પોતાના જ છ કારકથી સ્વતંત્રપણે જ થવા યોગ્ય હોય તે જ થાય છે. ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો નિર્ણય કરવા જતાં શુદ્ધ ચૈતન્ય જ્ઞાયકધાતુ સ્વભાવ સન્મુખ દષ્ટિ બન્ય છે અને તેમાં અનન્ત પુરુષાર્થ સમાયેલો છે.

ક્રમબદ્ધના નિર્ણયનું તાત્પર્ય વીતરાગતા અને આ વીતરાગતા પર્યાયમાં ત્યારે જ પ્રગટ થાય છે કે જ્યારે વીતરાગ સ્વભાવ ઉપર દષ્ટિ બન્ય છે. સમયસાર ગાથા ૩૨૦માં કહ્યું છે કે જ્ઞાન બંધ-મોક્ષનો કર્તા નથી, પરંતુ બળે જ છે. મોક્ષને બળે છે એમ કહ્યું

મૂખ તો તે કે જે પોતાના આત્માને
છતરીને એમ માને કે હું જગતને છતરું છું.

મોક્ષને કરે છે એમ નથી કહ્યું. પોતાનામાં થનારી ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો કર્તા છે એમ નહિ, પરંતુ જાણે છે—એમ કહ્યું. ક્રમબદ્ધ જૈન દર્શનનું મસ્તક છે, જૈનદર્શનની આંખ છે, વસ્તુ સ્વભાવની મર્યાદા છે. એ સમજવું અને નિઃસંદેહ થવું એ ઘણી અલૌકિક વાત છે.

૧૭૬૯ પ્ર. બધા ગુણોનું કાર્ય વ્યવસ્થિત જ છે તો પછી પુરુષાર્થ કરવાનું પણ રહેતું નથી ને ?

ઉ. જેને ક્રમબદ્ધ પર્યાયની શ્રદ્ધામાં પુરુષાર્થ લાસતો નથી, તેને વ્યવસ્થિતપણું બેઠું જ નથી.

૧૭૭૦ પ્ર. તેને વ્યવસ્થિતપણાનું શ્રદ્ધાન ન થયું તો તેનું પરિણમન પણ વ્યવસ્થિત જ છે. તે વ્યવસ્થિતપણાનો નિર્ણય ન કરી શક્યો એ વાત પણ વ્યવસ્થિત છે. એવી દશામાં નિર્ણય કરવાનું ક્યન કરવું શું વ્યર્થ નથી.

ઉ. તેનું પરિણમન વ્યવસ્થિત જ છે એવી તેને ખબર નથી. પરિણમન વ્યવસ્થિત છે એવું સર્વજ્ઞે કહ્યું છે, પરંતુ તેને સર્વજ્ઞનો નિર્ણય જ ક્યાં છે ? પ્રથમ તે સર્વજ્ઞનો નિર્ણય તો કરે, પછી તેને વ્યવસ્થિતની ખબર પડે.

૧૭૭૧ પ્ર. વ્યવસ્થિત પરિણમનશીલ વસ્તુ છે, આ પ્રકારના ભગવાનના કથનની શ્રદ્ધા તેને છે ?

ઉ. ના, સર્વજ્ઞ ભગવાનનો સાચો નિર્ણય તેને ક્યાં છે ? પહેલાં સર્વજ્ઞનો નિશ્ચય થયા વિના વ્યવસ્થિતનો નિર્ણય ક્યાંથી આવ્યો ? માત્ર જ્ઞાનીની વાતો સાંભળી સાંભળીને તેવું જ કહે તો એનાથી કામ ન ચાલે, પ્રથમ સર્વજ્ઞનો નિર્ણય તો કરો. દ્રવ્યનો નિર્ણય ક્યાં વિના સર્વજ્ઞનો નિર્ણય વાસ્તવમાં થઈ શકતો નથી.

જે જ્ઞાન ચારિત્રહીન, દીક્ષાગ્રહણ દર્શન વિહીન જે;
તપશ્ચરણ જે સંયમ રહિત, તે બધુંય નિરર્થક છે.

મૃત્યુ

૧૭૭૨ પ્ર. શાસ્ત્રમાં કેટલા પ્રકારનાં મૃત્યુ કહ્યાં છે ?

ઉ. પાંચ ઈન્દ્રિયો, ત્રણ બળ (મનોબળ, વચનબળ, ક્રિયાબળ) શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુષ્ય આ દશ પ્રાણના નાશને મરણ કહે છે. અષ્ટપાહુડ ગ્રંથના પાંચમા ભાવ પાહુડમાં ગાથા ૩૨માં ૧૭ પ્રકારનાં મૃત્યુનું કથન છે. શ્રી ભગવતી સૂત્ર શ. ૧૩ ઉ. ૭ના અધિકારમાં અવિચ્છિદ મરણના ૨૦, અવધિમરણના ૨૦, આત્યંતિક મરણના ૨૦, બાલમરણના ૧૨, પંડિત મરણના ૨ ભેદ એમ કુલ મળી ૭૪ ભેદ કહ્યા છે.

૧૭૭૩ પ્ર. “અવિચ્છિદ મૃત્યુ” એટલે શું ?

ઉ. ઉત્પન્ન થયા પછી પ્રતિસમય આયુષ્ય કમતી થતું જાય છે તે “અવિચ્છિદ મૃત્યુ.”

૧૭૭૪ પ્ર. “બાલમૃત્યુ” કેને કહેવાય ?

ઉ. બાળમરણના બાર ભેદ છે. જેવા કે, તરફડિયાં ખાતાં મરવું, પરાધીન-પૂર્વક રિખાઈને મરવું, ગીધ વગેરે શરીરને ફાડી ખાય એ રીતે મરવું, ફાસો ખાઈને, ઝેરથી, શસ્ત્રથી, અગ્નિથી, પાણીથી, પહાડથી, ઝાડથી પડીને ઈત્યાદિ પ્રકારથી મરવું અથવા ઉપર પ્રમાણે આત્મઘાત કરી મરે, તથા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની, આરાધના સહિત અજ્ઞાનતાથી મૃત્યુ પામે તે “બાલમૃત્યુ.”

૧૭૭૫ પ્ર. “પંડિતમૃત્યુ” ક્યારે કહેવાય ?

ઉ. સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્ચારિત્ર સહિત સમાધિભાવથી આયુષ્ય પૂર્ણ થાય તે “પંડિત મૃત્યુ.” પંડિત મરણના એ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે. પાદપોગમન ઝાડની પેઠે સ્થિર રહીને આહારત્યાગપૂર્વક મરવું, અને ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન :- હાલવા ચાલવાની છૂટ સાથે ખાનપાનના ત્યાગપૂર્વક મરવું.

અખંડ આત્મ-ઉપયોગે મરણુ ન થાય. જીવ જ્યારે સાતમે, આઠમે, નવમે, દશમે કે બારમે ગુણુરથાનકે સ્વરૂપમાં અખંડ ઉપયોગમાં સ્થિર થાય ત્યારે તેનું મરણુ ન થાય. જ્યારે જીવ પાછો નીચેના ગુણુરથાનકે (છઠ્ઠે) આવતો હોય ત્યારે જ મરણુ થાય છે.

- ૧૭૭૬ પ્ર. લડાઈમાં શહીદ થઈ મરણુ પામે તેને કેવું મૃત્યુ કહેવાય ?
ઉ. સંગ્રામમાં શૈયં ધારણુ કરી મરણુ પામે તે “ગૃહ્પૃષ્ટ મૃત્યુ.”
- ૧૭૭૭ પ્ર. ઉપરાંત અજ્ઞાનીઓનાં મૃત્યુ કેવા પ્રકારનાં હોય છે ?
ઉ. માયા, નિયાણું અને મિથ્યાદર્શન શસ્ય એ ત્રણમાંથી કોઈપણ એક શસ્ય સહિત મૃત્યુ પામે તે “સશસ્ય મૃત્યુ”. પ્રમાદને વશ થઈ તથા અત્યંત સંકલ્પ-વિકલ્પ પરિણામોથી પ્રાણુ મુક્ત થઈ જાય તે “પલાય મૃત્યુ”. ઈન્દ્રિયોને વશ પડી, કપાય, વેદના કે હાંસીને વશ પડીને મૃત્યુ પામે તે “વશાત મૃત્યુ.”
- ૧૭૭૮ પ્ર. સંચારો કર્યા પછી મૃત્યુ પામે તે મૃત્યુને શું કહેવું ?
ઉ. યથાવિધિ ત્રણ આહારનાં યાવજીવ પચ્ચક્રખાણુ કરી મૃત્યુ પામે તે “લક્ષ્મ પ્રત્યાખ્યાન મૃત્યુ”
સંચારો કર્યા બાદ અન્યની પાસે સેવાચાકરી નહીં કરાવતાં થકા મૃત્યુ પામે તે “ધંગિત મૃત્યુ.”
કેવળજ્ઞાન થયા બાદ દેહોત્સર્ગ થાય તે “કેવળી મૃત્યુ.”
- ૧૭૭૯ પ્ર. સમાધિ મરણુ અથવા સન્યાસ મરણુ કોને કહે છે ?
ઉ. સમાધિનો અર્થ મન સમાધાન અર્થાત સમતા અને મરણુ એટલે દેહનો સહજ ત્યાગ. સમ્યક્દર્શન આત્મજ્ઞાનાદિને મૃત્યુ સમયે લવાંતરમાં સાથે લઈ જવાં તેને સમાધિમરણુ કહે છે. જે કરોડ પૂર્વ પર્ષત તપ કરનારને તપના ફળરૂપ સન્યાસ મરણુ પ્રાપ્ત ન થયું તો તે નિષ્ફળ છે. સમાધિમરણુથી રત્નત્રયને અન્ય લવમાં પણ સાથે લઈ જવામાં આવે છે. તેથી સદ્ગતિ સહિત અલ્પકાળમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવા મરણુ માટે યોગ્ય પૂર્વતૈયારીઓ જોઈએ.
- ૧૭૮૦ પ્ર. સમાધિમરણુ કોને થાય ?
ઉ. સાચું સમાધિમરણુ માત્ર જ્ઞાની પુરુષને જ થઈ શકે છે.
- ૧૭૮૧ પ્ર. કોઈ જ્ઞાની મરણુને સમયે એ શુદ્ધ થઈ જાય અથવા બકરાસ કરવા લાગે તો પણ તેને સમાધિમરણુ થાય ?

વિધિએ વિરચ્યો ઠાઠ આ, ભૂલી ભાન હરેક;
વિષધરને મણિ આપિયો, બુધને દિનતા છેક.

ઉ. જ્ઞાનીને કદાચિત ઈન્દ્રિય-નિમિત્તિક જ્ઞાનમાં થોડો ફેરફાર થઈ જાય, તેથી તેને થોડો ઉન્માદ, ખેભાનપણું અથવા યકવાસ થાય, તો પણ અંતરમાં જ્ઞાનધારા સતત વર્તતી હોવાથી સમાધિ જ છે. સમાધિ-શતકમાં કહ્યું છે કે ભેદજ્ઞાનીનો અંતર આત્મા નિર્દ્રાઅવસ્થામાં અથવા ઉન્મત્ત અવસ્થામાં પણ ક્રમબંધથી મુક્ત હોય છે, અને વિશિષ્ટૃપથી કર્મોની નિર્જરા કરે છે.

૧૭૮૨ પ્ર. મુમુક્ષુને પ્રભુસ્મરણપૂર્વક જે મરણ થાય તે સમાધિમરણ છે કે તહિ ?

ઉ. તેવા મૃત્યુને સુગતિમરણ કહે છે. તે મુમુક્ષુ સાધનાના સંસ્કાર સાથે લઈ જાય છે, પણ આત્મજ્ઞાનાદિ પ્રગટ્યાં નથી તો તેને અન્ય ભવમાં કેવી રીતે સાથે લઈ જાય ? તેથી તેને સમાધિમરણ ન કહેવાય.

૧૭૮૩ પ્ર. સંક્ષિપ્તમાં મરણુના મુખ્ય મુખ્ય કેટલા કેટલા પ્રકાર કહી શકાય ?

ઉ. સત્તર પ્રકારનાં મરણુ સંક્ષિપ્તમાં મુખ્ય પાંચ પ્રકારે ગણાવી શકાય.

૧. પંડિત-પંડિત મરણુ :- પરમાત્મા (અરિહંત)ને હોય છે.

૨. પંડિત મરણુ :- આત્મજ્ઞાન સહિત સંયમ હોય તેને પ્રાપ્ત થાય.

૩. બાળપંડિત મરણુ :- જ્ઞાની પણ સંયમી ન હોય તેવા સમ્યગ્-દષ્ટિને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ત્રણ સમાધિમરણુના પ્રકાર છે.

૪. બાળમરણુ :- સત્યુરુપની તથા તત્ત્વની વ્યવહારિક શ્રદ્ધા કરે પણ પરમાર્થિક શ્રદ્ધા ન કરે અને તત્ત્વનું ભાવભાસન ન થયું હોય અને ઓઘસંજ્ઞાએ કે લોકસંજ્ઞાએ આરાધના કર્યાં કરે તેવા પુરુષને આવું બાળમરણુ થાય.

૫. બાળ બાળ મરણુ :- પરમાર્થથી સર્વાંધા વિમુખ એવા જગતના ધર્મ રહિત જીવોને આવું મરણુ હોય.

૧૭૮૪ પ્ર. સંધારો એટલે શું ?

ઉ. મૃત્યુના બિચાનામાં છેલ્લી વખતનું શયન કરવા સજ્જ બને.

૧૭૮૫ પ્ર. સગારી સંધારો કોને કહે છે ?

ઉ. મૃત્યુનો ભરોસો નથી. કોઈ વખતે અણચિંતવ્યું મૃત્યુ થતાં આત્મા ખાલી હાથે પરભવમાં ચાલ્યો જાય એવો ડર લાવીને ધર્માત્મા સદૈવ સૂતી વખતે ઈત્વર (અદ્ય) કાળને માટે અર્થાત્ જાગ્રત થતાં સુધીનાં

જે કામ જેનું હશે, તેહ તેજ કરનાર;
નખ ઉતારે નેરણી, કતલ કરે તલવાર.

અને કદાચ નિંદ્રામાં જ મૃત્યુ થઈ જાય તો યાવજીવનનાં પ્રત્યાખ્યાન કરી લે છે તેને સગારી સંધારો કહે છે.

“આહાર શરીરને ઉપાધિ, પચ્યક્રમું પાપ અહાર,
મરણુ હોય તો વોસિરે, જીવું તો અગાર.”

૨૭૮૬

પ્ર. સંલેખના કોને કહે છે ?

ઉ. સંલેખના એટલે સત્+લેખના. અર્થાત્ સત્, ધ્રુવ સ્વભાવ આત્માને દેખવો. પોતાનો અંત સમય નિકટ જાણે ત્યારે ચાર આરાધનાનું શરણુ ગ્રહણુ કરી સમસ્ત દેહ, કુટુંબ, ઘર આદિ ઉપરથી મમતા તથા અનુક્રમે આહાર આદિનો ત્યાગ કરી પોતાના ધર્મના રક્ષણુથે જે શરીરાદિનો ત્યાગ કરે છે તેને સંલેખના તપ કહ્યો છે.

(૧) કોષાદિ કષાયોને ક્ષીણુ કરવા તે અભ્યંતર સંલેખણુ, અને

(૨) શરીરનો પરિત્યાગ કરવો તે બાહ્ય સંલેખણુ, એમ બે પ્રકારની સંલેખણુ હોય છે.

ધર્મ સંધાતો (અથવા સાધી શકાય તેમ) હોય છતાં આહારનો ત્યાગ કરીને મરણુ કરે છે, તે ધર્મથી વિમુખ થાય છે. ત્યાગ, તપ, વ્રત,

શીલ, સંયમ આદિ વડે મોક્ષનું સાધન જે મનુષ્ય ભવ તેથી કંટાળી, દીર્ઘ આયુષ્ય હોવા છતાં, ધર્મનું સેવન ખનતું (અથવા ખની શકે તેમ) હોવા છતાં, આહાર આદિનો ત્યાગ કરે તે આત્મધાતી થાય છે.

પણ અવશ્ય મરણુનાં કારણો પ્રગટ દેખાય અથવા ન્યારે ધર્મ રહે એમ જણાતું ન હોય, ત્યારે મમત્વ તથા, અવશ્ય જે નાશ પામનાર છે, તેને તજતાં મમતા ધરવી નહિ. (જુઓ પ્રશ્ન ૧૦૫૦)

૨૭૮૭

પ્ર. સંલેખનાના પાંચ અતિચાર સમજાવો.

ઉ. (૧) જીવિત આશંસા : વધારે જીવતા રહેવાની ઇચ્છા કરવી.

સંલેખના કરીને જે જીવવાની ઇચ્છા કરે કે જે દિવસ જિવાય તો ઠીક તે જીવિત-આશંસા અતિચાર છે.

(૨) મરણાશંસા : જલદી મરવાની ઇચ્છા કરવી.

મરવાની ઇચ્છા કરે કે હવે તો મરણુ આવે તો ઠીક થાય તે મરણુ-આશંસા નામે ખીન્ને અતિચાર છે.

(૩) મિત્રાનુરાગ : લૌકિક મિત્રો સાથે સાંસારિક રાગ ખતાવવો.

ભય રાખવો કે મરણુ વખતે કેવુંય દુઃખ આવશે, કેવી રીતે સહન થશે ? તે ભય નામનો ત્રીજો અતિચાર છે.

નીતિ સાથે નમ્રતા, રીતે સાથે રામ;
પ્રીતિ સાથે પુણ્ય તે, હરેક પૂરે હામ.

(૪) સુખાનુભવ : ભોગવેલાં ઇન્દ્રિયસુખોને યાદ કરવાં.

પોતાનાં સ્વજન પુત્ર-પુત્રી, મિત્ર આદિને યાદ કરવાં તે મિત્ર સ્મૃતિને નામે યોથો અતિચાર છે.

(૫) નિદાન : લવિધ્યમાં વિષયભોગ મળે એવી ઇચ્છા કરવી.

લવિધ્યના ભવમાં વિષયભોગ, દેવલોક આદિની વાંછા કરવી તે નિદાન નામનો પાંચમો અતિચાર છે.

૧૭૮૮ પ્ર. ભાવમરણ કોને કહ્યું છે ?

ઉ. ઉપયોગની મલિનતા એ મરણ. વૃત્તિ પરભાવમાં રાગે એ જ ભાવમરણ. આ મૂખ જીવ સમયે સમયે પોતાનો ઉપયોગ મલિન થાય તેવાં જ પરિણામ કરી રહ્યો છે. અને તેમ કરી ખુશી થાય છે. આવાં ભાવ-મરણને પોતાનું જીવન માને છે. આ ભયંકર ઘેલાછા નહિ તો ખીજું શું ?

૧૭૮૯ પ્ર. મૃત્યુ આદિ ખેદજનક પ્રસંગોમાં વિચારવાન પુરુષો કયા પ્રકારે ખેદને શમાવે છે ?

ઉ. આ સંસારમાં મનુષ્યપ્રાણીને જે ખેદના અકથ્ય પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે તે અકથ્ય પ્રસંગોમાંનો એક મૃત્યુ મોટો ખેદકારક પ્રસંગ છે. તે પ્રસંગમાં યથાર્થ વિચારવાન પુરુષો સિવાય સર્વ પ્રાણી ખેદ વિશેષને પ્રાપ્ત થાય છે, અને યથાર્થ વિચારવાન પુરુષોને વૈરાગ્ય વિશેષ થાય છે. સંસારનું અશરણપણું અને અસારપણું વિશેષ દૃઢ થાય છે. વિચારવાન પુરુષોને તે ખેદકારક પ્રસંગનો મૂર્છાભાવે ખેદ દૂરવે તે માત્ર કર્મબંધનો હેતુ ભાસે છે, અને વૈરાગ્યરૂપ ખેદથી કર્મસંગની નિવૃત્તિ ભાસે છે, અને તે સત્ય છે.

૧૭૯૦ પ્ર. મરણવેળાએ કેવી ભાવના ભાવતી ?

ઉ. પરમયોગી એવા શ્રીઋષભદેવાદિ પુરુષો પણ જે દેહને રાખી શક્યા નથી, તે દેહનો સંબંધ વર્તે ત્યાં સુધી જીવે અસંગપણું, નિર્મોહપણું કરી લઈ, આત્મા અબાધ્ય અનુભવસ્વરૂપ જાણી, ખીજા સર્વ ભાવ પ્રત્યેથી વ્યાવૃત્ત (છૂટા) થવું, કે જેથી ફરી જન્મમરણનો ફેરો ન રહે. તે દેહ છોડતી વખતે જેટલા અંશે અસંગપણું, નિર્મોહપણું, યથાર્થ સમરસ-પણું રહે છે તેટલું મોક્ષપદ નજીક છે, એમ પરમજ્ઞાની પુરુષનો નિશ્ચય છે.

૧૭૯૧ પ્ર. મરણવેળાએ શ્રવણ યોગ્ય વચનો કહો ?

ઉ. ૦ હું દેહાદિ સ્વરૂપ નથી, અને દેહ, સ્ત્રી, પુત્રાદિ કોઈ પણ મારાં નથી. શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ અવિનાશી એવો હું આત્મા છું. દેહને

પ્રત્યે જોવો વસ્ત્રનો સંબંધ છે, તેવો આત્મા પ્રત્યે દેહનો સંબંધ છે. મ્યાન પ્રત્યે તલવારનો જોવો સંબંધ છે તેવો દેહ પ્રત્યે આત્માનો સંબંધ છે.

- ૦ સર્વથી સર્વ પ્રકારે હું ભિન્ન છું. એક કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ, પરમોત્કૃષ્ટ અચિંત્ય સુખ સ્વરૂપ, માત્ર એકાંત શુદ્ધ અનુભવરૂપ હું છું. ત્યાં વિક્ષેપ શો ? વિકલ્પ શો ? ભય શો ? ખેદ શો ? હું માત્ર નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ શુદ્ધ, પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધ પરમશાંત ચૈતન્ય છું. હું માત્ર નિર્વિકલ્પ છું. હું નિજસ્વરૂપમય ઉપયોગ કરું છું. તનમય થાઉં છું. શાંતિ : શાંતિ : શાંતિ :
- ૦ આતમભાવના ભાવતાં, જીવ લહે કેવળજ્ઞાન રે.
- ૦ હું એક છું, અસંગ છું, સર્વ પરભાવથી મુક્ત છું. અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક નિજ અવગાહના પ્રમાણુ છું. અજન્મ, અજર, અમર, શાશ્વત છું. સ્વપર્યાય પરિણામી સમયાત્મ છું. શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ માત્ર નિર્વિકલ્પ દૃષ્ટા છું.
- ૦ હું સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા છું.
- ૦ જેમ મેળામાં ભેળા થયેલા લોકો મેળા વીખરવાની ફિકર કરતા નથી તેવી જ રીતે હું (ચૈતન્ય) પણ પ્રેક્ષક છું મને પણ આ શરીર પર્યાય છૂટવાની ફિકર કરવી તે ઉચિત નથી.
- ૦ જગતનો કર્તા હતાં કોઈ નથી. સર્વ સંયોગ સ્વભાવથી જ મળે છે અને સ્વભાવથી વીખરાય છે. તેવી જ રીતે આ શરીરનો સંયોગ પણ સ્વભાવથી જ મળ્યો છે અને સ્વભાવથી જ વિખરાશે. મારો રાખ્યો રહેશે નહિ, અને વિખેર્યો વિખરાશે નહિ, તો પછી તેના વિયોગની ફિકર મારે શા માટે કરવી જોઈએ ? થવાનું હશે તે થયા કરશે.
- ૦ હું ચૈતન્ય જ્ઞાયક સ્વભાવનો કર્તા, ભોક્તા, અનુભવી અને જ્ઞાનમય છું. મારો જ્ઞાયક સ્વભાવ અવિનાશી છે અને આ શરીર નાશવંત છે. શરીરનો નાશ થવા છતાં પણ મારા સ્વભાવનો નાશ થતો નથી. માટે મારા શરીરની ચિંતા કરવી અનુચિત છે.
- ૦ વિચાર કર કે આ શરીર કોનું કોનું છે ? તત્ત્વદષ્ટિથી જોતાં તે કોઈનું નથી. કારણ કે તેને રોકવા કોઈપણ સમર્થ નથી. માટે કુટુંબ સંબંધીઓના મમ.વભાવનો પરિત્યાગ

- કર. અળગો થઈ નિશ્ચયાત્મક અને કેતુ સચ્ચિદાનંદ છે. એટલાજ માટે હવે નિજ સ્વભાવમાં રમણ કરવું તે જ મને શ્રેયસ્કર છે.
- ૦ જે જીવે છે તે મરતો નથી અને જે મરે છે તે સદા જીવિત રહેતો નથી, અર્થાત્ આત્મા અવિનાશી છે અને શરીર વિનાશી છે. તેથી મૃત્યુ માત્ર શરીરનો ત્રાસ કરી શકે છે, નહિ કે આત્માનો. જ્યારથી શરીર ઉત્પન્ન થયું છે ત્યારથી ક્ષણે ક્ષણે તે ક્ષીણ થઈ રહ્યું છે. પરંતુ હું તો જેવો હતો તેવો જ છું અને હોઈશ. મૃત્યુ મને પ્રાપ્ત થયું નથી, થતું નથી, થશે નહિ; આવો નિશ્ચય જે મને સમ્યગ્જ્ઞાન દ્વારા થઈ ચૂક્યો છે તેને મૃત્યુનો ભય કદાપિ હોતો જ નથી.
 - ૦ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં જેઓએ ઉત્તમ એવાં સ્વર્ગ અને મોક્ષનાં સુખો પ્રાપ્ત કર્યાં છે, કરે છે અને કરશે તે બધો સમાધિ-મરણનો જ પ્રતાપ છે એમ જાણવું જોઈએ. કેમકે સમાધિમરણ સિવાય સ્વર્ગ મોક્ષનાં સુખો પ્રાપ્ત થતાં નથી. માટે હું સુખાર્થી આત્મન ! તારે પણ સમાધિમરણ કરવું ઉચિત છે.
 - ૦ રે જીવ ! જે આ રોગના ઉદયથી તું ગભરાતો હોય, તો તું હવે બાહ્યોપચારનો પ્રતિત્યાગ કરી દે, કેમકે આ રોગ કર્માધીન છે, પરંતુ સર્વ રોગોના અને તેની અચૂક ચિકિત્સાના જ્ઞાતા શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવાનરૂપ પરમવૈદ્યની અતાવેલી પરમૌષધિ સમાધિ મૃત્યુરૂપી છે. તેનું સાચા દિલથી સેવન કર કે જેથી આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિરૂપ સર્વ દુઃખો સમૂળ નાશ પામી અનંત, અક્ષય, અજરામર, અન્યાબાધ મોક્ષનાં સુખો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.
 - ૦ જેની રીતે જગસુકુમારજીના મસ્તક ઉપર સોમિલ બ્રાહ્મણે અંગારા-ભર્યા તેની મહાવેદના સહી. સ્કંદજીના શરીરની સર્વ ચામડી તેમના અનેવીના અનુચરોએ ઉતારી લીધી તેની મહાવેદના તેઓ એ સમભાવે વેઠી. (આ સ્કંદજી મહાવીર સ્વામીના સમયમાં થયા) સ્કંદજીના ૫૦૦ શિષ્યોને પાલક પ્રધાને ઘાણીમાં પીડ્યા તેની મહાવેદના સહી. (આ સ્કંદજી શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામીના વખતમાં થયા) ઈત્યાદિ મહાપુરુષોએ તીવ્ર વેદનાના ઉદય સમયે સમભાવ રાખ્યો તો તેમણે તત્કાલ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી લીધી. તેની જ રીતે તું પણ સમભાવ રાખીશ તો તારું પણ શીઘ્ર આત્મકલ્યાણ થઈ જશે તેમાં સંશય નથી.
 - ૦ કર્મનો બદલો દેવાને સમયે તું સમર્થ થઈને મોહું શા માટે છુપાવે છે ? વ્યાજ શા માટે વધારે છે ? સઘળાં દેવાનો શીઘ્ર ચૂકાવો

કરી ફારગ થઈ જવું જ સારું છે, કે જેથી આગળ કોઈ હરકત કરે નહિ, સીધા મોક્ષમાં ચાલ્યા જવાય.

- દેહ હું નથી, હું તો દેહથી ભિન્ન જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છું, હું જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ આત્મા છું, રાગાદિ વિકાર તે ચૈતન્યથી ભિન્ન છે, શરીરાદિ જડ તદ્દન જુદાં છે.
- આત્મા પોતાના પરિણામમાં તે જ વખતે તેનાથી ભિન્ન અંતર-લક્ષ કરી શકે છે કે હું તો આનંદ છું, સિદ્ધ જેવો મારો સ્વભાવ છે, મારા ચૈતન્યવેદનમાં દુઃખનો અભાવ છે.
- ઉપયોગ જેવું લક્ષણ છે તે જીવ છે—ઉપયોગ કહો કે ચેતના કહો—ઉપયોગ વગરનો જીવ કદી અનુભવમાં આવતો નથી. હું શાશ્વત જ્ઞાન-દર્શન લક્ષણ આત્મા છું. ઉપયોગના (ચેતનાના) અભાવમાં આત્માનો અભાવ હોય છે. ને આત્મા સદાય ઉપયોગ સ્વરૂપ હોય છે; આત્મા ઉપયોગ લક્ષણ વગરનો કદી હોતો નથી. ઉપયોગ (ચેતના) તે જીવનું સર્વસ્વ છે. ઉપયોગ જીવનું જીવન છે.
- હું ધર્મ પામ્યો નથી, હું ધર્મ કેમ પામીશ ? એ આદિ ખેદ નહિ કરતાં વીતરાગ પુરુષોનો ધર્મ જે દેહાદિથી હર્ષ વિષાદવૃત્તિ દૂર કરી આત્મા અસંગ-શુદ્ધ-ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, એવી વૃત્તિનો નિશ્ચય અને આશ્રય ગ્રહણ કરી તે જ વૃત્તિનું બળ રાખવું, અને મંદ વૃત્તિ થાય ત્યાં વીતરાગ પુરુષોની દશાનું સ્મરણ કરવું. તે અહ્ભુત ચારિત્ર પર દષ્ટિ પ્રેરીને વૃત્તિને અપ્રમત કરવી, એ સુગમ અને સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપકારક તથા કલ્યાણસ્વરૂપ છે. નિર્વિકલ્પ.
- દેહ તે આત્મા નથી, આત્મા તે દેહ નથી. ઘડાને જ્ઞેનાર જેમ ઘડાદિથી ભિન્ન છે, તેમ દેહનો જ્ઞેનાર જાણનાર એવો આત્મા તે દેહથી ભિન્ન છે, અર્થાત્ દેહ નથી.
- દેહથી ભિન્ન સ્વપરપ્રકાશક પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ એવો આ આત્મા, તેમાં નિમગ્ન થાઓ. હે આર્પણનો ! અંતર્મુખ થઈ, સ્થિર થઈ, તે આત્મામાં જ રહો તો અનંત અપાર આનંદ અનુભવશો.
- હું અકિંચન છું. મારા આત્મા સિવાય અન્ય કંઈ પણ મારું નથી. આત્મભાવનામાં તું નિરંતર નિમગ્ન રહે. કારણ કે એ જ ભાવનાના સતત ચિંતનથી એ જ જ્ઞાનુભવ અમૃત સરોવરમાં નિમગ્ન રહેવાથી—તું પરમ શાંત શીતળ સ્વાત્મસ્થ ત્રૈલોક્યનો સ્વામી પરમાત્મા થઈશ.

- અટળ અનુભવસ્વરૂપ આત્મા સર્વ દ્રવ્યથી પ્રત્યક્ષ જુદો ભાસવો ત્યાંથી મુક્તદશા વર્તે છે, તે પુરુષ મૌન થાય છે, તે પુરુષ અપ્રતિબદ્ધ થાય છે. તે પુરુષ અસંગ થાય છે, તે પુરુષ નિર્વિકલ્પ થાય છે અને તે પુરુષ મુક્ત થાય છે.
- જે દેહ પૂર યુવાવસ્થામાં અને સંપૂર્ણ આરોગ્યતામાં દેખાતાં છતાં પણ ક્ષણભંગુર છે તે દેહમાં પ્રીતિ કરીને શું કરીએ ?
- જે પુરુષોએ વસ્ત્ર જેમ શરીરથી જુદું છે, એમ આત્માથી શરીર જુદું છે એમ દીકું છે, તે પુરુષો ધન્ય છે.
- હે આત્મા ! તું જાગીને જો ! માયાના કુંદમાં શા માટે ફસાણો છે ? તું ક્યાંથી આવ્યો છે અને ક્યાં ચાલ્યો જઈશ ! માયા તો અહીં જ પડી રહેવાની. વળી એ માયા-લક્ષ્મી સાથે તારો કાંઈ જ સંબંધ નથી.
- હે જીવ ! કુટુંબીઓ વગેરેને તારી સાથે કાંઈ સંબંધ નથી અને તારે એ બધાંથી કોઈ પ્રયોજન નથી. એ બધાં તો એના સ્વાર્થના કારણે પ્રેમ કરી રહ્યા છે. તેથી તું તારા આત્માભાવમાં મસ્ત થઈ જા !
- અહીંયાં દરેક જીવ પોતાનાં કર્મોનાં ફળને પોતે એકલો જ ભોગવે છે. એવી સ્થિતિમાં અહીંયાં કોણ પોતીકું છે અને કોણ પરાયું છે ?
- જ્ઞાન અને દર્શનથી યુક્ત મારો એકલો આત્મા જ શાશ્વત છે. બાકી બીજું બધું એટલે કે શરીર તથા રાગાદિ ભાવ તો સંયોગ લક્ષણવાળાં છે. એટલે કે એ બધાંની સાથે મારો સંબંધ સંયોગ-વશાત છે. એ મારાથી ભિન્ન છે.
- હે ભવ્ય ! તું તારા આત્માનું મોક્ષમાર્ગમાં સ્થાપન કર. એનું જ ધ્યાન કર. એનો જ અનુભવ કર તથા એનામાં જ વિહાર કર. બીજાં દ્રવ્યોમાં વિહાર કરવો છોડી દે.

परिशिष्ट-१

लेख-संग्रह

- अनुप्रेक्षा** : १२. अनित्य, अशरण, संसार, अकल, अन्यत्व, अशुचि, आस्रव, संवर, निर्जरा, लोक, भोधिदुर्लभ, धर्म.
- अनन्त यत्पुष्टय** : ४. अनन्तदर्शन, अनन्तज्ञान, अनन्तसुख, अनन्तवीर्य.
- अपठगुण** : ८. सम्यङ्त्व, क्वेवणज्ञान, क्वेवणदर्शन, अनन्तवीर्य, सूक्ष्मत्व, अवगाहनत्व, अगुरुलघुत्व, अव्याप्यत्व.
- उपयोग** : २. ज्ञान, दर्शन.
- अकेन्द्रिय** : ५. पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु अने वनस्पतिकायिक. तेने स्थावर कहेवाय छे.
- कर्म** : ८. ज्ञानवरण, दर्शनावरण, वेदनीय, मोहनीय, आयु, नाम, गोत्र, अंतराय.
- गुणस्थान** : १४. मिथ्यात्व, सासादन, मिश्र, अविरत सम्यङ्त्व, देशसंयत, प्रमत्त, अप्रमत्त, अधःकरण, अपूर्वकरण, अनिष्टनिकरण, उपशांतमोह, क्षीणमोह, सयोगी क्वेवली, अयोगी क्वेवली.
- गुणित** : ३. मन, वचन, काय.
- चारित्र** : ५. सामायिक, छेदोपस्थापनीय, परिहार विशुद्धि, सूक्ष्मसंपराय, यथाभ्यात.
- त्रस एव** : ४. क्षीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, यत्परिन्द्रिय, पंचेन्द्रिय.
- द्रव्य** : ६. एव, पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश, काण.
- धर्म** : १०. उत्तमक्षमा, मार्दव, आर्जव, शौच, सत्य, संयम, तप, त्याग, आर्कियन्थ, अह्वयर्थ.
- पंचेन्द्रिय** : २. संज्ञी, असंज्ञी.
- पर्याप्त** : ६. आहार, शरीर, छिन्द्रिय, लाषा, श्वासोश्वास, मन.
- परीषद** : २२. लूभ, तरस, ठंड, गरमी, दंशमशक, नग्नता, अरति, स्त्री, यर्था, शय्या, आसन, वध, आकेश, याचना, अलास, रोग, तृणुसपर्श, मल, सत्कारपुरस्कार, प्रज्ञा, अज्ञान, अदर्शन.
- पुद्गलगुण** : २०. स्पर्श ८, रस ५, रूप ५, गन्ध २.
- पाप कर्म** : ८. असातावेदनीय, अशुभ आयु, अशुभ नामकर्मा, नीचगोत्र अने ४ धातिया कर्म-ज्ञानावरणादि.

પુણ્ય કર્મ : ૪. સાતાવેદનીય, શુભ આયુ, શુભ નામકર્મો, ઉચ્ચગોત્ર.

પ્રાણુ : ૧૦. ઇન્દ્રિય ૫, બલ ૩, આયુ, શ્વાસોશ્વાસ.

ભાવાસ્રવ : ૩૨. મિથ્યાત્વ ૫, અવિરતિ ૫, પ્રમાદ ૧૫, યોગ ૩, કષાય ૪.

મહાવ્રત : ૫. અહિંસા સત્ય, અચૈર્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ.

માર્ગણા : ૧૪. ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, જ્ઞાન, સંયમ, દર્શન, લેશ્યા, ભગ્યત્વ, સમ્યક્ત્વ, સંસીત્વ અને આહારત્વ.

મિથ્યાત્વ : ૫. વિપરીત, એકાન્ત, વિનય, સંશય, અજ્ઞાન.

મુનિચારિત્ર : ૧૩. વ્રત ૫, સમિતિ ૫, ગુપ્તિ ૩.

યોગ : ૩. મન, વચન, કાયના અવલંબનથી આત્મપ્રદેશીમાં યોગગુણની અશુદ્ધ પર્યાય તેનું ચંચળતારૂપ કંપન અને કર્મગ્રહણમાં નિમિત્તરૂપ વિકારને યોગ કહે છે. સામાન્યપણે તે યોગ એક પ્રકારે છે પણ નિમિત્તના અવલંબન અપેક્ષાથી-મન, વચન, કાયાના સંબંધથી ત્રણ અથવા ૧૫ ભેદ છે.

વિકલત્રય : ૩. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય જીવ.

સંવર : ૭. વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિષહજ્ય, ચારિત્ર.

સમુદ્ઘાત : ૭. વેદના, કષાય, વિક્રિયા, મારણાન્તિક, તૈજસ, આહાર, કેવલ.

સમિતિ : ૫. ઈર્યા, ભાષા, એષણા, આદાનનિક્ષેપણુ, ંસુત્સર્ગ.

જ્ઞાનોપયોગ : ૮. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યાય, કેવલ અને કુમતિ, કુશ્રુત, કુઅવધિ (વિભંગ)

પરિશિષ્ટ-૨

અર્થસંગ્રહ=શબ્દકોષ

અકર્મભૂમિ-ભોગભૂમિ. અસિ, મસિ, કૃષિ આદિ પટકર્મરહિત ભોગભૂમિ.
મોક્ષને અયોગ્ય ક્ષેત્ર.

અગિયારમું ગુણસ્થાનક-ઉપશાંત મોહ.

અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વ સહિતનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન.

અણુવ્રત-અટપવ્રત; જે વ્રતોને શ્રાવકો ધારણુ કરે છે.

અતિક્રમ-મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન.

અતિચાર-દોષ (લીધેલા વ્રતને મલિન કરે તેવો વ્રતભંગના ઈરાદાપૂર્વક નહીં
આચરેલો દોષ.)

અધ્યાત્મશાસ્ત્ર-જે શાસ્ત્રોમાં આત્માનું કથન છે તે.

અનગાર-મુનિ; સાધુ; ધર વિનાના.

અનંતકાય-જેમાં અનંત જીવો હોય તે; તેવાં શરીરોવાળાં. કંદમૂલ આદિ.

અનંતચારિત્ર-મોહનીય કર્મના અભાવથી જે આત્મસ્થિરતા થાય છે તે.

અનુપ્રેક્ષા-ભાવના, વિચારણા, સ્વાધ્યાય વિશેષ.

અનુષ્ઠાન-ધાર્મિક આચાર, ક્રિયા.

અનેકાંત-અનંતધર્મવાળી વસ્તુનો સ્વીકાર.

અનેકાંતવાદ-સાપેક્ષપણે એક પદાર્થના અનેક ધર્મોમાંથી અમુકને કહેનાર વચન.

અભક્ષ્ય-ન ખાવા યોગ્ય.

અભવ્ય-જેને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ન થઈ શકે તેવા જીવ.

અરિહંત-કેવલી ભગવાન.

અર્થપર્યાય-પ્રદેશત્વ સિવાયના ગુણોની અવસ્થાઓ.

અવગ્રહ-શરૂઆતનું મતિજ્ઞાન.

અવધિજ્ઞાન-જે જ્ઞાન દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલને ભાવની મર્યાદા સહિત રૂપી પદાર્થને
જાણે તે.

અવસર્પિણીકાલ-ઊતરતો કાલ, જે કાલમાં જીવોની શક્તિઓ ધીમે ધીમે ક્ષીણ
થતી જાય. ૧૦ કોડાકોડી સાગરનો આ કાલ હોય છે.

અસ્તિકાય-ઘણા પ્રદેશોવાળું દ્રવ્ય.

અંતરાત્મા-સમ્યક્દષ્ટિ જ્ઞાતા આત્મા.

અંતમુહૂર્ત-‘મુહૂર્ત’ની અંદરનો કાળ (બે ઘડી, ૪૮ મિનિટ) મુહૂર્તથી ઓછો સમય.

આ

આકાશદ્રવ્ય-જીવઆદિ સમસ્ત દ્રવ્યોને અવકાશ આપનાર દ્રવ્ય.

આગમ-ધર્મશાસ્ત્ર, જ્ઞાનીપુરુષોનાં વચન.

આગાર-ધર; વતોમાં છૂટછાટ.

આઠ સમિતિ-ત્રણ ગુપિત અને પાંચ સમિતિ.

આત્મા-જ્ઞાનદર્શનમયી અવિનાશી પદાર્થ.

આરો-કાળ, ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીનો વિભાગ.

આર્તધ્યાન-કોઈ પણ પર પદાર્થને વિષે ઈચ્છાની પ્રવૃત્તિ છે, અને કોઈ પણ પર પદાર્થના વિયોગની ચિંતા છે તેને આર્તધ્યાન કહે છે.

આસ્ત્રવ-જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોનું આવવું.

આસ્ત્રવ ભાવના-રાગદ્વેષ આદિ સર્વ આસ્ત્રવને રોકવા કે ટાળવા યોગ્ય છે એમ ચિંતવવું.

ઈ

ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનનું બાહ્ય સાધન.

ઈ

ઈર્ષ્યાપથિ ક્રી ક્રિયા-કષાય રહિત પુરુષની ક્રિયા, ચાલવાની ક્રિયા.

ઈર્ષ્યા સમિતિ-અન્ય જીવની રક્ષાર્થે ચાર હાથ આગળ જમીન જોઈને જ્ઞાનીની આજ્ઞાનુસાર ચાલવું.

ઉ

ઉત્સર્પિણીકાળ-ચડતા છ આરા પૂરા થાય તેટલો કાળ, દશ કેડાકેડી સાગરોપમ પ્રમાણનો ચડતો કાળ.

ઉદ્ય-દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ તથા ભાવને લઈને કર્મ જે પોતાની શક્તિ દેખાડે છે તેને કર્મનો ઉદ્ય કહે છે, કર્મફળનું પ્રગટવું.

ઉદ્દીરણા-કાળ પાક્યા પહેલાં કર્મનાં ફળ તપાદિ કારણે ઉદ્યમાં આવે તે ઉદ્દીરણા.

ઉપશમભાવ-કર્મના શાંત થવાથી જે ભાવ થાય તે.

ઉપશમશ્રેણી-જેમાં ચારિત્ર મોહનીય કર્મની ૨૧ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ કરાય.

ઋ

ઋષિ-ગહુ ઋદ્ધિધારી હોય તે. ઋષિના ચાર ભેદ રાઋષિ, બ્રહ્મર્ષિ, દેવર્ષિ અને પરમર્ષિ.

એ

એકત્વભાવના-આ મારો આત્મા એકલો છે, તે એકલો આવ્યો છે, એકલો જશે, પોતાનાં કરેલાં કર્મ એકલો ભોગવશે, એમ અંતઃકરણથી ચિંતવવું.

ઔ

ઔદાયિકભાવ-કર્મના ઉદયથી થતો ભાવ, કર્મ પાંધાય તેવો ભાવ.

ઔદારિક શરીર-સ્થૂલ શરીર, મનુષ્ય અને તિર્યંચોતું શરીર.

ક

કષાય-સમ્યક્ત્વ, દેશચારિત્ર, સકલચારિત્ર તથા યથાખ્યાત ચારિત્રરૂપી પરિણામોને ધાતે એટલે ન થવા દે તે કષાય. ચાર પ્રકારના છે. આત્માને કષે એટલે દુઃખ દે, જે પરિણામોથી સંસારની વૃદ્ધિ થાય.

કાચોત્સર્ગ-શરીરની મમતા છોડીને આત્માની સન્મુખ થવું, આત્મધ્યાન કરવું, જીવ આવશ્યકોમાંતું એક આવશ્યક.

કાર્માણુ શરીર-જ્ઞાનાવરણુ આદિ આઠ કર્મરૂપ શરીર.

કાર્માણુ વર્ગીણા-અનંત પરમાણુઓનો સંકંધ એટલે જે કાર્માણુ શરીરરૂપ પરિણમે તે.

કાલાણુ-નિશ્ચય કાલદ્રવ્ય.

કૂટસ્થ-અચળ, ન ખસી શકે એવો.

કેવલજ્ઞાન-કેવળ સ્વભાવ પરિણામી જ્ઞાન તે.

ક્ષપક-કર્મક્ષય કરનાર સાધુ, જૈન તપસ્વી.

ક્ષપકત્રેણી-જેમાં ચારિત્ર મોહનીયની ૨૧ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરાય તેવી ક્ષણે ક્ષણે ચઢતી જતી દશા.

ક્ષાયિકચારિત્ર-મોહનીય કર્મના ક્ષયથી જે ચારિત્ર ઉપજે તે.

ક્ષાયિક ભાવ-કર્મના નાશથી જે ભાવ ઉપજે તે, જેમ કે કેવલજ્ઞાન.

ક્ષાયિક સમ્યક્દર્શન-મોહનીય કર્મની સાત પ્રકૃતિઓના અભાવથી જે આત્મ પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થાય તે.

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ-જે દર્શન મોહનીય કર્મના ક્ષય તથા ઉપશમથી થાય તે, આત્મશ્રદ્ધા.

ક્ષીણ કષાય-પારમું ગુણસ્થાનક છે. મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થયા પછી તરત જ પારમું ગુણસ્થાન આવે છે.

ગ

ગચ્છ-સમુદાય, સંઘ, સાધુ સમુદાય.

ગુણુસ્થાન-મોહ અને યોગના નિમિત્તથી સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્રરૂપ આત્માના ગુણોની તારતમ્યતારૂપ અવસ્થા વિશેષને ગુણુસ્થાન કહે છે. ગુણોની પ્રગટતા તે.

અંધિ-રાગદ્વેષની નિબિડ ગાંઠ, મિથ્યાત્વની ગાંઠ.

ઘ

ઘન ઘાતિ કર્મ-ચાર છે, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય તથા અંતરાય કર્મ. આત્માના મૂળગુણોને આવરણ કરનાર હોવાથી એ ચારે ઘનઘાતિ કહેવાય છે.

ઘનવાત-ઘનોદઘિ અથવા વિમાન આદિના આધારભૂત એક પ્રકારનો કઠિનવાયુ.

ચ

ચક્ષુદર્શન-આંખે જણાતી વસ્તુનો પ્રથમ સામાન્ય ઓધ થાય તે.

ચરણાનુયોગ-જે શાસ્ત્રોમાં મુનિ તથા શ્રાવકના આચારનું કથન હોય.

ચરમ શરીર-છેલ્લું શરીર, જે શરીરથી મોક્ષે જવાય.

ચારિત્ર-અશુભ કાર્યોનો ત્યાગ કરીને શુભમાં પ્રવર્તન તે વ્યવહાર ચારિત્ર છે.

આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા અને તેમાં સ્થિરતા તે નિશ્ચયથી ચારિત્ર છે.

ચાર્વાક-નાસ્તિક મત જે જીવ, પુણ્ય, મોક્ષ નથી એમ માને છે. દેખાય તેટલું માનનાર.

ચૂર્ણિ-મહાત્માકૃત છૂટક પદની વ્યાખ્યા.

ચૈતન્ય-જ્ઞાનદર્શન મય જીવ.

ચૌવિહાર-રાત્રે ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ-ખાદ્ય જેથી પેટ ભરાય જેમ રોટલી આદિ, સ્વાદ-સ્વાદ લેવા યોગ્ય જેમ કે એલચી, લેલ્લ-ચાટવા યોગ્ય પદાર્થ જેમ કે રાખડી, પેય-પીવા યોગ્ય જેમ કે પાણી, દુધ, વિ.

છ

છ કાય-પૃથ્વીકાય, જલકાય, અગ્નિકાય, વનસ્પતિકાય, વાયુકાય અને ત્રસકાય એમ છ કાયના જીવો છે.

જ

જઘન્ય કર્મસ્થિતિ-કર્મની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ.

જિન-રાગદ્વેષને જીતનાર તે જિન.

જિનકંદપ-કેતકૃષ્ટ આચાર પાળનાર સાધુનો-જિનકંદપીનો વ્યવહાર વિધિ. એકાકી વિચરનારા સાધુઓને માટે કંદપેલો નિયમ.

જીવરાશિ-જીવ સમુદાય.

જીવાસ્તિકાય-જ્ઞાનદર્શન સ્વરૂપ આત્મા, તે આત્મા અસંખ્યાતપ્રદેશી છે તેથી તેને અસ્તિકાય કહે છે.

જ્ઞાન-જે વડે પદાર્થી જાણાય તે, જ્ઞાન આત્માનો ધર્મ છે.

જ્ઞેય-જાણવા યોગ્ય પદાર્થી.

ત

તત્ત્વ-રહસ્ય, સાર, પરમાર્થ યથાસ્થિત વસ્તુ.

તપ-ઈન્દ્રિયદમન, તપસ્યા, ધ્વજાનો નિરોધ, ઉપવાસ આદિ બાર પ્રકારે છે.

તમતમપ્રભા-સાતમી નરક.

તાદાત્મ્ય-એકતા, લીન.

તીર્થ-ધર્મ, તારવાતું સ્થાન, શાસન, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકારૂપ સંઘ, સમુદાય.

તીર્થંકર-ધર્મના ઉપદેશનાર જેનાં ચાર ધનઘાતિ કર્મ નાશ પામ્યા છે અને જેને તીર્થંકર નામ કર્મ પ્રકૃતિનો ઉદય વર્તે છે. તીર્થને સ્થાપનાર.

ત્રસ-બે ઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય, ચો ઈન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયને ત્રસ કહે છે.

ત્રિરાશિ-મુક્ત જીવ, ત્રસ તથા સ્થાવર જીવ, જીવ-અજીવ તથા બેના સંયોગરૂપ અવસ્થા.

દ

દર્શન-જગતના કોઈ પણ પદાર્થનું રસગંધ આદિ ભેદરહિત નિરાકાર પ્રતિબિંબિત થવું, તેનું અસ્તિત્વ જાણાવું, નિર્વિકલ્પપણે કાંઈ છે એમ આરસીના ઝખકારાની પેઠે સામા પદાર્થનો ભાસ થવો. વિકલ્પ થાય ત્યાં જ્ઞાન થાય.

દર્શન ભાઈનીય-જેના ઉદયથી જીવને સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થાય, તત્ત્વની રૂચિ ન થાય.

દુષ્પમ-(કલિયુગ)-પંચમકાળ- આ આરો પંચમકાળ છે.

દુષ્ટિરાગ-ધર્મનો ધ્યેય ભૂલી વ્યક્તિગત રાગ કરવો તે.

દ્રવ્યકર્મ-જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ કર્મ પરમાણુઓને દ્રવ્ય કર્મ કહે છે.

દ્રવ્ય ભોક્ષ-આઠ કર્મથી સર્વથા છૂટી જવું.

દ્રવ્ય લિંગ-સમ્યક્દર્શન વિનાનો બાહ્ય સાધુ વેશ.

દ્રવ્યાર્થિક નય-જે વચન વસ્તુની મૂળસ્થિતિને કહે; શુદ્ધ સ્વરૂપને કહેનાર, દ્રવ્ય જેનું પ્રયોજન છે તે.

ધ

ધર્મ-જે પ્રાણીઓને સંસારના દુઃખથી છોડાવી ઉત્તમ આત્મસુખ આપે તે.

ન

નપુંસક વેદ-ને કષાયના ઉદયથી સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેની ઇચ્છા કરે.

નય-વસ્તુના એક અંશને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાનને નય કહે છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં મુખ્ય-પણે બે નયોતું વર્ણન છે. દ્રવ્યાર્થિક અને ધર્માર્થિક. આ નયોમાં જ બધાં નયોના સમાવેશ થાય છે.

નવ નોકષાય-અહ્ય કષાયને નોકષાય કહે છે. હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા, સ્ત્રી વેદ, પુરુષ વેદ અને નપુંસક વેદ.

નિકાચિત કર્મ-ને કર્મમાં સંક્રમણ, ઉદારણા, ઉત્કર્ષણ, અપકર્ષણ આદિ વડે ફેરફાર ન થાય પણ સમય પર જ ઉદય આવે.

નિગોદ-એક શરીરમાં અનંતા જીવ હોય તે.

નિરૂપકમ આયુષ-ને આયુષ તૂટે નહીં તેવું નિકાચિત આયુ.

નિર્અન્ધ-સાધુ. જેની મોહની ગાંઠ છૂટી છે.

નિર્જરા-અંશે અંશે કર્મોતું આત્માથી છૂટા પડવું.

નિર્વિકલ્પ-નિરાકાર દર્શનોપયોગ, ઉપયોગની સ્થિરતા, વિકલ્પોનો અભાવ.

નિશ્ચય નય-શુદ્ધ વસ્તુને પ્રતિપાદન કરનાર.

પ

પરમાણુ-પુદ્ગલનો નાનામાં નાનો ભાગ.

પરમાવગાહ સમ્યક્ત્વ-કેવળીઓતું સમ્યક્ત્વ.

પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય-ને પુણ્યોદય આગળ આગળ પુણ્યતું કારણ થાય છે.

પુદ્ગલ-અચેતન વસ્તુઓ જેમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ હોય.

પ્રકૃતિ બંધ-ને કર્મો બંધાય છે તેમાં જ્ઞાનાદિ ધાતવાનો સ્વભાવ પડે છે, તેને પ્રકૃતિબંધ કહે છે.

પ્રતિક્રમણ-થયેલા દોષોનો પશ્ચાતાપ.

પ્રત્યાખ્યાન-વસ્તુનો ત્યાગ કરવો.

પ્રત્યેકબુદ્ધ-કોઈ વસ્તુના નિમિત્તથી જેને બોધ થયો તે.

પ્રદેશ- આકાશનો તે અંશ જેને અવિભાગી એક પુદ્ગલ પરમાણુ રોકે છે. તેમાં અનેક પરમાણુઓને સ્થાન આપવાતું સામર્થ્ય હોય છે.

પ્રદેશ બંધ-મંધાયેલા કર્મોની સંખ્યાનો નિર્ણય એટલે કે કેટલા કર્મો આત્માની સાથે બંધાયેલા છે.

પ્રમાણુ-સાયું જ્ઞાન; વસ્તુને સર્વ અંશે ગ્રહણ કરનારું જ્ઞાન.

પ્રમાદ-ધર્મની અનાદરતા, ઉન્માદ, આળસ.

બ

બાર અંગ-આચારંગ, સૂત્રકૃતાંગ, સમવાયાંગ, ભગવતી, જ્ઞાતાધર્મકથા, ઉપાસક-દર્શાંગ, અનકૃતદર્શાંગ, અનુત્તરીપપાતિકદર્શાંગ, પ્રશ્ન વ્યાકરણ, વિપાકસૂત્ર અને દષ્ટિવાદ.

બાલ જીવ-અજ્ઞાની આત્મા.

બાહ્યપરિગ્રહ- બહારના પદાર્થો પર મમતા રાખવી. તે પરિગ્રહ દશ પ્રકારે છે :
ક્ષેત્ર, ઘર, ચાંદી, સોનું, ગાય-ભેંસ, ધન, ધાન્ય, દાસી, દાસ અને વાસણ.

બ્રહ્મચર્ય-આત્મામાં રમવું, સ્ત્રી માત્રનો ત્યાગ,

ભ

ભક્તિ-ત્રીતરાગી પુરુષોના ગુણોમાં લીનતા.

ભવસ્થિતિ-દેવ, આદિ યોનિમાં ઉત્પત્તિના કાળની મર્યાદા.

ભવિતવ્યતા-પ્રારબ્ધ, નસીબ.

ભાવ-પરિણામ, ગુણ, પદાર્થ.

ભાવ આસ્રવ-આત્માના જે ભાવોથી કર્મ આવે છે તે રાગદ્વેષ આદિભાવ.

ભાવ નય- જે નય ભાવને ગ્રહણ કરે.

ભેદજ્ઞાન- જડ ચેતનનું જ્ઞાન.

મ

મતિજ્ઞાન-ઈન્દ્રિય તથા મનના નિમિત્તે જે જ્ઞાન થાય તે.

મધ્યસ્થતા-કેદાસીનતા, રાગદ્વેષ રહિતપણું.

મહાવિદેહ-ક્ષેત્રવિશેષ, જ્યાંથી જીવે કાયમ મોક્ષે જઈ શકે.

મહાવ્રત-સાધુઓનાં વ્રતોને મહાવ્રત કહેવામાં આવે છે.

માર્ગાનુસારી-આત્મજ્ઞાની પુરુષની નિષ્કામ ભક્તિ અપાધાએ પ્રાપ્ત થાય એવા ગુણો જે જીવમાં હોય તે જીવ.

મિથ્યાદષ્ટિ-જેને આત્માનું જ્ઞાન નથી.

મિશ્ર ગુણસ્થાન-જે ગુણસ્થાનમાં આત્માની પરિણતિ ન તો સમ્યક્ હોય, ન મિથ્યાત્વરૂપ હોય.

મુમુક્ષુ-મોક્ષની ઇચ્છાવાળો.

મૃષા-ખોટું, અસત્ય.

મોક્ષ-આત્માથી કર્મોનું સર્વથા છૂટી જવું.

મોક્ષસુખ-અલૌકિક સુખ, જે સુખ મુખેથી કહી શકાતું નથી.

મોહ-સ્વ તથા પરનું જ્ઞાન ભૂલાવે, પર પદાર્થોમાં એકત્વબુદ્ધિ કરાવે.

માહનીય કર્મ-જે કર્મોના રાજ ગણાય અને જેથી જીવ સ્વરૂપને ભૂલે.

૫

યતિ-ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ શ્રોણી માંડનાર.

યોગ-આત્મ પ્રદેશોનું હલનચલન થવું, મોક્ષ સાથે આત્માનું નોડાવવું, ધ્યાન.

૨

રૂચકપ્રદેશ-મેરૂના મધ્યભાગમાં આવેલ આઠ પ્રદેશ કે જ્યાંથી દિશાઓની શરૂઆત થાય છે. આત્માના પણ આઠ રૂચકપ્રદેશો છે જેને અખંધ કહેવામાં આવે છે.

રૂપી-જેમાં રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ હોય તે પદાર્થ.

રૌદ્રધ્યાન-દુષ્ટ આશયવાળું ધ્યાન જે નરક ગતિનું કારણ છે.

૬

લઘિધ-ત્રીયાંતરાય કર્મના ક્ષય કે ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થતી શક્તિ.

લેશ્યા-કષાયથી રંગાયેલી યોગની પ્રવૃત્તિ.

લોક-સર્વ વ્યોને આધાર આપનાર.

૫

વર્ગણા-સમાન અવિભાગ પ્રતિચ્છેદોના ધારક કર્મ પરમાણુના સમૂહને વર્ગ કહે છે. તેવા વર્ગોના સમૂહને વર્ગણા કહે છે.

વિભંગ જ્ઞાન-મિથ્યાત્વ સાથેનું અવધિજ્ઞાન.

વિભાવ-રાગદ્વેષ આદિ ભાવો.

વેદ-નોકષાયના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલ જીવને મૈથુન કરવાની અભિલાષાને ભાવ વેદ કહે છે. અને નામ કર્મના ઉદયથી આચિર્ભૂત દેહના ચિહ્ન વિશેષને વ્યવેદ કહે છે.

વેદનીય કર્મ-જે કર્મના ઉદયથી જીવને સાતા, અસાતા વેદાય, સુખ દુઃખની સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય.

વ્યવહાર-સામાન્ય વર્તન.

વ્યવહાર નય-અભેદ વસ્તુને જે ભેદ રૂપ કહે.

વ્યંજન પર્યાય-વસ્તુના પ્રદેશત્વ ગુણની અવસ્થાઓ.

૨૧

શાસ્ત્ર-ત્રીતરાગી પુરુષોનાં વચન, ધર્મગ્રંથ.

શિથિલકર્મ-જે કર્મ વિચાર આદિથી દૂર કરી શકાય.

શુક્લધ્યાન-જીવોનાં શુદ્ધ પરિણામોથી જે ધ્યાન કરાય.

શુદ્ધોપયોગ-રાગદ્વેષ રહિત આત્માની પરિણતિ.

શુભ ઉપયોગ-મંદ કષાય રૂપ ભાવ.

શુષ્કજ્ઞાની-જેને ભેદજ્ઞાન ન હોય, માત્ર વાણીમાં જ અધ્યાત્મ હોય.

૫૭૯

શૈલેશીકરણુ-પર્વતોમાં મોટા મેરૂ, તેના જેવું અચલ-અડગ.

શ્રુતજ્ઞાન-મતિજ્ઞાનથી જાણેલ પદાર્થથી સંબંધને લઈને થયેલ કોઈ ખીજ પદાર્થના જ્ઞાનને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે. જેમકે-“ઘડો” શબ્દ સાંભળવા પછી ઉત્પન્ન થયેલા કંચુગ્રીવાદિરૂપ ઘડાનું જ્ઞાન.

શ્રેણી-ચારિત્રમોહની રૂપ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ અથવા ક્ષય થાય તેવી આત્માની ચઢતી ચઢતી દશા.

૫

ષટ્કર્મ-બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈન, મોમાંસક અને ચાર્વાકની માન્યતાઓ.

૬

સમકિત-સમ્યક્કર્મ.

સમદર્શિતા-પદાર્થને વિષે ઈષ્ટ-અનિષ્ટ રહિતપણું.

સમય-કાળનો નાનામાં નાનો ભાગ.

સમાધિ મરણુ-સમતાપૂર્વક દેહત્યાગ.

સમિતિ-ચત્નાપૂર્વક ગમન આદિ ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તવું.

સંઘયણુ-શરીરની દૃઢતા, શરીરનાં હાડ વગેરેનું બંધારણુ.

સંજ્વલન કષાય-યથાખ્યાત ચારિત્રને રોકનાર વધારેમાં વધારે પંદર દિવસની સ્થિતિવાળા કષાયની ચોકડી.

સંયમ-૧૭ પ્રકારનો સંયમ, આત્માની અભેદ ચિંતના.

સંવર-કર્મ આવવાનાં દ્વારને બંધ કરવાં.

સંવેગ-વૈરાગ્યભાવ, મોક્ષની અભિલાષા.

સંસ્થાન-આકાર.

સાતાવેદનીય-જે કર્મના ઉદયથી જીવને સુખની સામગ્રી મળે.

સાધુ-આત્મદશાને સાધે તે, સામાન્ય પણે ગૃહવાસ ત્યાગી મૂળ ગુણુના ધારક તે.

સામયિક-બે ઘડી સુધી સમતા ભાવમાં રહેવું.

સિદ્ધિ-યોગથી મળતી આઠ શક્તિઓ.

સોપક્રમ આયુષ્ય-શિથિલ, એકદમ ભોગવી લેવાય તેવું આયુષ્ય.

સ્કંધ-બે કે તેથી અધિક પરમાણુઓના જથ્થાને સ્કંધ કહે છે.

સ્થવિરકલ્પ-જે સાધુ વૃદ્ધ થયેલા છે, તેઓને શાસ્ત્ર મર્યાદાએ વર્તવાનો, ચાલવાનો જ્ઞાનીઓએ નક્કી કરેલો માર્ગ, નિયમ.

સ્થિતિબંધ કર્મની કાળમર્યાદા.

સ્યાદવાદ-દરેક વસ્તુને એકથી વધારે ધર્મો હોય છે. તે બધા ધર્મોને લક્ષમાં રાખીને કોઈ અપેક્ષાએ ખોલવું; અનેકાંતવાદ.

૭

હુંડાવસપિણ્ણી કાળ-અનેક કલ્પો પછી જે લયંકર કાળ આવે છે તે, જેમદં ધર્મનો વિશેષ હાનિ થઈ અનેક પ્રકારના મિથ્યા ધર્મો પ્રચાર પામે છે.

ઉચ્ચ-તજવા યોગ્ય પદાર્થ.

परिशिष्ट-३
विषय सूचि
(प्रश्नक्रमांक)

अ
अकर्मभूमि-४
अकस्मात्-१६२१
अकाण मृत्यु-१७४९, १७५०
अही द्वीप-२, ३, ७, २४
अणुगार-११९७
अतिक्रम-१११०
अतिन्द्रिय-१३५३
अधर्मद्रव्य, अधर्मास्तिकाय-४१४,
४७४, ४८०
अधिगमज्ज सम्यङ्कत्व-१३३२
अनअक्षरात्मक भाषा-३८८
अनंत-२६, ४२१
अनंतकाय-८३३
अनायार-१११०
अनागार-११९७
अनादि अनंत-५०७
अनादिसांत-५०७
अनायतन-१२९७
अनासक्ति भाव-९३१, १४३५
अनुकंपा-१०८८
अनुयोग-१५७१
अनेकांत-८९२थी ८९४
अपयपिता ज्ञव-२७४
अस्य ज्ञव-१३९५थी १४०१
असक्षय-३२२, ८३२

अभाव-५०८, ५०९
-प्रागभाव-५१०, ५१२
-प्रध्वंसाभाव-५११, ५१२
-अन्योन्याभाव-५१३
-अत्यंत्याभाव-५१४, ५१५
-थी लाल-५१६
अभाषात्मक शब्द-३८९
अव्यास अने अध्यास-१३३
अरिहंत-
ना अतिशयो-१८७
-थी छष्ट वस्तुनी प्राप्ति-९७०,
९८१
-ना कर्म-९८७
-केवणी सिद्ध, संसारी ज्ञवो-
६१९, ९८६
-तुं वर्णन-१८६
अलोकाकाश-४१८, ४२०, ४२३,
४२५
अवतारनी मान्यता-३७
अवधिज्ञान-७७
अवसर्पिणी-४५१, ४६०, ४६१
अविरति-६९०थी ६९२
अव्यवहार राशि ज्ञव-२६०
असज्जअय-६१
असंख्यात-२६
अडोरात्री-४४०थी ४४२
अज्ञान-४१, १०८, ११२, ५२२
अज्ञानवाही-१०९

અજ્ઞાની-૧૩૧૧

અજ્ઞાનીના વ્રત-૯૫૧

આ

આકાશદ્રવ્ય-૪૧૫, ૪૧૬, ૪૮૧

આગમ-૫૩, ૫૬, ૫૮, ૮૭૯, ૧૫૮૮

આત્મદશા-૧૫૩૨

આત્મધ્યાન-૧૫૧૭, ૧૫૬૨

-નો અનુભવ-૧૫૨૭, ૧૫૩૧

-ની અવસ્થા-૧૫૪૫

-ની ઉત્પત્તિ-૧૫૨૦, ૧૫૨૨,

૧૫૨૯, ૧૫૪૨

આત્મધ્યાન-

-માં ચિંતવન-૧૫૩૦

-ની સાર્થકતા-૧૫૧૯, ૧૫૬૩

-નાં સાધનો-૧૫૨૧, ૧૫૩૮,

૧૫૪૪, ૧૫૪૬

-માં સ્થિરતા-૧૫૨૮

-વળી જુઓ ધ્યાન-

આત્મભાવ-૧૫૨૩

આત્મવાદ-પ્રાપ્ત-૧૪૭૯

આત્મહિત-૧૪૯૧

આત્મજ્ઞાન-૩૬૫, ૩૭૭, ૧૫૬૫

-નું અવલંબન-૧૫૮૨

-માં નયનું જ્ઞાન-૧૫૩૫

-ની પ્રાપ્તિ-૧૩૬૦, ૧૩૬૧,

૧૫૪૦, ૧૫૮૧

-માં વિવેક-૧૬૦૧, ૧૬૦૨

-અને વૈરાગ્ય-૧૦૨૭

-ની શરૂઆત-૧૫૬૭, ૧૫૭૦

-નો હેતુ-૧૫૩૭

આત્મા-૧૩૩૩

-નો અનુભવ-૮૫૪, ૧૩૫૭,

૧૩૬૬, ૧૩૭૦, ૧૩૭૧, ૧૪૯૦,

૧૪૯૨, ૧૫૪૨

-ના અન્ય નામો-૧૩૯૩

-અલખ અગોચર-૧૩૫૮, ૧૩૫૯,

૧૩૬૩

-ના ગુણો-જુઓ જીવના ગુણો-

-અને જીવ-૧૩૯૧

-ની નિત્યતા-૧૩૬૮, ૧૪૫૪

-માં પરિણમન-૯૫૦

-ના પ્રકાર-૧૪૨૧થી ૧૪૨૫

-ના પ્રદેશ-૭૮૯, ૧૪૦૩, ૧૪૦૪

-ના ભેદ-૧૪૧૯, ૧૪૨૭

-ના રૂચિવાળા જીવનો ભવ-૨૬૨

આત્મા-

-ની શક્તિ-૩૬૬, ૧૩૫૬

-ના સુખનો સ્વાદ-૬૦૨, ૧૫૪૧

-નું સ્વરૂપ-૧૪૫૩

-માં જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્ઞેય-૧૪૮૦

-નું જ્ઞાન-૧૩૬૨, ૧૪૯૨, ૧૬૦૦

આતાપ-૪૦૪

આત્મધ્યાન-૧૪૯૬થી ૧૪૯૯

આત્મદંધનજી-૬૩, ૬૬

આપ્ત પુરૂષ-૧૨૬૫

આખાધાકાળ-૭૧૫

આયતન-૧૧૯૬

આયુધર્મ-૨૯, ૪૨

આરંભ-સમારંભ-૧૧૫૪

આરંભી હિંસા-૧૧૫૨, ૧૧૫૩

આરા-૩૪૮, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૫૬

આલોચના-૧૧૧૦
આવલિકા-૪૪૪, ૪૪૫
આવશ્યક-૧૦૧૮
આસ્રવ-૮૨૮
આહાર-૩૪૩થી ૩૪૭

ઈ

ઈચ્છાનિરોધ-૧૫૯૭
ઈચ્છાની તીવ્રતા-૨૭૭
ઈન્દ્રિય વશ કરવાના ઉપાય-૩૪૦,
૧૧૩૨

ઈન્દ્રિય વિકાર-૩૩૬
ઈન્દ્રિયના નામ-૨૯૪
ઈન્દ્રો-૨૧
ઈસુખિસ્તના ચમત્કાર-૩૩
ઈશ્વર ઇચ્છા-૭૯૭
ઈશ્વર-કૃષ્ણ, રામ-૧૭૦
-અને જગત-૧૬૬
-કૃણાદાતા-૬૮૩
-ની ભક્તિથી મોક્ષિ-૮૩૮
-અને વેદાંત-૧૬૫

ઈકું-૩૨૧

ઉ

ઉદ્યોત-૪૦૩
ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રુવ-૩૯૬, ૩૯૭
ઉત્સર્પિણી-૪૫૧
ઉદ્વર્તન-૨૯૨
ઉપદેશ-૮૮૮
ઉપયોગ-૧૪૪૯, ૧૪૫૦, ૧૫૯૨
ઉપવાસનું મહત્ત્વ-૯૧૩, ૧૧૧૩
-ક્રાળિયો-૮૩૭

ઉપશમ-૧૨૫
ઉપશમ સમ્યક્ત્વ-૧૨૭૬, ૧૩૨૪,
૧૪૪૮
ઉપશમ શ્રેણી-૧૬૯૯
ઉપસર્ગ-૧૧૯૦
ઉપાદાન-નિમિત્ત-૩૯૨, ૧૪૬૮ થી
૧૪૭૧, ૧૬૧૮થી ૧૬૨૩

ઋ

ઋદ્ધિ-૧૪૨થી ૧૪૪
ઋષિ-૧૨૦૩

એ

એકાંત-૧૭૩૧

ઓ

ઓમ-૯૯૪, ૯૯૫
ઓસવાલ-૬૮

ઔ

ઔદયિક ભાવ-૧૪૩૪, ૧૪૪૪, ૧૪૪૬
ઔપશમિક ભાવ-૧૪૨૯, ૧૪૪૧
ઔપધ-૧૦૩૫, ૧૦૩૭થી ૧૦૪૨

અ

અંતરાત્મા-૧૪૨૪
અંતરાલ ગતિ-૨૮૪, ૨૮૭, ૭૨૦,
૭૨૧
અંધકાર-૩૯૮, ૩૯૯

ક

કદાગ્રહ-૪૦
કર્મ-૬૦૩
-આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા-૫૬૭,
૭૧૩, ૭૨૪, ૭૨૫, ૭૩૫, ૭૩૬
-ધાતિકર્મ-૬૨૦ થી ૬૨૨

કર્મ—

- અને જીવ-૭૬૧, ૧૪૮૮, ૧૪૮૯, ૧૬૧૦
- દ્રવ્ય કર્મ અને ભાવ કર્મ- ૬૦૫, ૬૦૭, ૬૦૮, ૮૪૦, ૮૪૧
- નિકાચિત કર્મ-૭૯૮
- નોકર્મ-૬૦૬
- પૂર્વકર્મ-૬૦૯, ૬૧૦
- ક્રમ-૭૧૨, ૭૧૨, ૭૯૬, ૮૧૦, ૧૧૩૯
- ના ભેદ-૬૧૨થી ૬૧૪
- જ્ઞાનાવરણીય-૬૩૨, ૬૪૦, ૭૬૪ થી ૭૬૭
- દર્શનાવરણીય-૬૩૩, ૬૪૦, ૭૬૮
- વેદનીય-૬૩૬, ૬૩૭, ૭૧૧, ૭૬૯, ૮૦૦, ૮૦૯
- મોહનીય-૬૩૮
- દર્શનમોહનીય-૬૩૯, ૬૫૭, ૬૫૮, ૭૩૧, ૭૬૨, ૮૮૩
- મિથ્યાત્વ મોહનીય-૬૫૮થી ૬૬૧
- સમ્યક્ મિથ્યાત્વ મોહનીય-૬૫૮
- સમ્યક્ મોહનીય-૬૫૮
- ચારિત્ર મોહનીય-૬૪૧, ૬૬૨, ૬૬૫, ૭૬૩, ૮૧૫, ૮૮૪
- આયુકર્મ-૬૪૪, ૭૫૨
- ભેદ-૬૫૮
- સોપક્રમ-૬૫૯, ૭૫૩
- નિરૂપક્રમ-૬૬૦, ૭૫૪
- નું ઉત્કર્ષણ-૭૪૭
- નોખંધ-૭૧૧, ૭૪૮થી ૭૫૧

- નોક્ષિય-૫૧૭, ૭૫૬, ૭૫૭,
- નામ કર્મ-૬૪૫થી ૬૪૭, ૭૭૫
- ગોત્ર કર્મ-૬૪૮થી ૬૫૦, ૭૭૬
- અંતરાય-૬૩૧, ૬૫૧થી ૬૫૬, ૭૯૧
- પુદ્ગલ વિપાકી કર્મ-૮૦૮
- અને મંત્ર-૧૪૦
- વસ્તુતઃ કે માયા-૬૦૪
- અને વિકાર-૧૪૭૫થી ૧૪૭૭, ૧૪૭૯
- નું સ્વરૂપ-૭૬૧, ૧૪૮૮, ૧૪૮૯, ૧૬૧૦

કર્મખંધ—

- અને આત્માના પ્રદેશો-૭૯૦
- અને ઈશ્વર-૭૮૦
- કેવળીને-૬૧૧
- નાં કારણો-૬૮૪, ૭૯૧
- અને ગુણુસ્થાન-૬૧૭
- અને જીવની પ્રવૃત્તિ-૭૧૭, ૭૧૮
- ના પ્રકાર-૭૦૪, ૭૧૦
- પ્રકૃતિખંધ-૭૦૫
- પ્રદેશખંધ-૭૦૫, ૭૦૬
- સ્થિતિખંધ-૭૦૭, ૭૦૮
- અનુભાગ ખંધ-૭૦૭, ૭૦૯
- માં ફેરફાર-૭૨૬થી ૭૨૯, ૭૩૮, ૭૩૯, ૭૪૬, ૯૪૧
- સંક્રમણુ-૭૪૦
- ઉત્કર્ષણુ-૭૪૧, ૭૪૪, ૭૪૫
- અપકર્ષણુ-૭૪૨, ૭૪૫

કર્મબંધ—

- ઉદારણા-૭૪૩, ૭૪૫
- અને વીતરાગતા-૭૫૯, ૭૬૦
- ની સ્થિતિ-૭૨૨થી ૭૨૪, ૭૩૪, ૭૩૭
- નું સ્વરૂપ-૬૧૫થી ૬૧૮, ૭૧૯, ૭૫૮, ૭૯૪
- કર્મક્ર્મણ ચેતના-૪૭૭, ૭૯૬

કર્મભૂમિ-૫

કરણાનુયોગ-૧૫૭૧

કલ્પ-૧૦૪૦

કષાય-૬૬૩, ૬૭૪, ૬૯૮

- અને આત્મજ્ઞાન-૬૯૫
- ની ઉત્પત્તિ-૬૬૪
- અને કર્મ ઉપાજ્ઞાન-૬૯૯
- નો ત્યાગ અને ક્ષય-૬૯૬, ૬૯૭
- નો પ્રકાર-૬૭૩
- અનંતાનુબંધી-૬૭૫, ૬૯૪, ૭૩૦
- લેદ-૬૯૮

કંઈમૂળ-૩૨૦

ક્રમ અને અક્રમ-૧૭૩૩, ૧૭૩૪

ક્રમમુક્તિ પર્યાય-૧૭૧૦, ૧૭૧૧

- અને અકાળનય-૧૭૫૩, ૧૭૫૪
- અને અકાળ મૃત્યુ-૧૭૪૯
- અને અવ્યવસ્થા-૧૭૧૬, ૧૭૬૩, ૧૭૭૦
- નો આધાર-૧૭૧૩
- અને એકાંત-૧૭૨૯, ૧૭૩૦, ૧૭૩૨, ૧૭૩૫
- નો ઉદ્દેશ-૧૭૧૮

ક્રમમુક્તિ પર્યાય—

- અને કર્તૃત્વ ૧૭૧૯થી ૧૭૨૩, ૧૭૪૨, ૧૭૪૬, ૧૭૪૭, ૧૭૬૭, ૧૭૬૮
- અને કાળ-૧૭૩૬
- કેવળજ્ઞાનમાં-૧૭૧૫, ૧૭૫૧, ૧૭૫૨, ૧૭૬૦, ૧૭૬૧, ૧૭૭૧
- અને ક્રમનિયમિત-૧૭૧૨, ૧૭૧૪
- અને જગત નિયામક-૧૭૪૧, ૧૭૬૪
- જૈન અને બૌદ્ધ મંતવ્ય-૧૭૨૪થી ૧૭૨૭
- અને દ્રવ્યદષ્ટિ-૧૭૫૬
- નો નિર્ણય-૧૭૫૭થી ૧૭૫૯
- અને નિયતિવાદ-૧૭૨૮
- અને નિરાશા-૧૭૫૫
- અને પુરુષાર્થ-૧૬૧૭, ૧૭૧૭, ૧૭૩૭, ૧૭૩૯, ૧૭૪૦, ૧૭૬૫, ૧૭૬૬, ૧૭૬૯
- અને સ્વતંત્રતા-૧૪૮૬, ૧૭૪૫

કૃષ્ણાવતારની માન્યતા-૩૭

કાય સ્થિતિ-૨૫૭

કાળ-૮૬, ૪૪૦થી ૪૪૬, ૪૬૫,

૪૮૨, ૪૮૩, ૭૩૨, ૧૩૫૫

કાળચક્ર-૪૫૦, ૪૫૪થી ૪૫૬

કાળદ્રવ્ય-૪૨૬, ૪૨૮, ૪૬૨થી ૪૬૪

કાળલઙ્ગિધ-૧૬૦૬, ૧૬૦૭

ક્રિયાના સ્થાન-૮૪૬

ક્રિયાકાંડ-૯૪૦

ક્રિયાવતી શક્તિ-૪૬૧, ૪૯૩,

૧૩૩૯થી ૧૩૪૫

કૂળ શ્રાવક-૮૭૫

કેવળીજ્ઞાન-૭૬, ૮૪, ૮૫

-અવધિ, મનઃપર્યાય વગર-૩૭

-ની ઉત્પત્તિ-૮૧

-સત્તા કે શક્તિ-૮૮, ૮૯

-માટે જ્ઞાનની પ્રધાનતા-૮૦

કેવળી-

-ના અદાર દોષનો ક્ષય-૨૧૦

-નો ઉપદેશ, આહાર-૨૧૧

-શ્રુત કેવળી-૮૨

-ના જ્ઞાનમાં દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ-૧૭૬૨

કેડાકેડી-૭૩૨

ખ

ખ્રિસ્તી ધર્મ-૩૧, ૩૨

ખૂન કરીને અદાલતમાંથી કેમ છૂટે ?

૮૧૩

ગ

ગચ્છ-૪૭

ગતિ-૨૪૮, ૨૪૯

-એકેન્દ્રિય જીવની-૨૫૩

-ના જીવોની સંખ્યા-૨૫૦

-માં પ્રવેશ-૨૪૭

-માં લિંગ, વેદના-૩૪૨

-સૌથી વધુ જન્મ-૨૭૮

ગતિક્રિયાના પ્રકાર-૨૮૬

ગતિશીલ પદાર્થની ગતિના નિયમ-

૨૮૫

ગર્વ-૮૪૩

ગુણ-૩૫૨, ૩૫૩, ૩૭૪, ૩૭૫

-સામાન્ય ગુણ-૩૫૪, ૩૫૬,

૩૭૨, ૩૭૩

ગુણ-વિશેષ ગુણ-૩૫૫, ૪૧૦

-અસ્તિત્વ-૩૫૭, ૩૫૮, ૩૭૧

-વસ્તુત્વ-૩૫૯, ૩૬૨

-દ્રવ્યત્વ-૩૬૦, ૩૬૧

-પ્રમેયત્વ-૩૬૩થી ૩૬૬

-અગુરૂલભુત્વ-૩૬૭, ૩૬૮, ૩૭૧

-પ્રદેશત્વ-૩૬૯

ગુણસ્થાન-૫૬૧, ૧૬૭૬, ૧૬૮૨થી

૧૬૮૭

-આત્માની જ્ઞાનશક્તિ-૧૬૮૯

-જીવની અવસ્થાઓમાં-૬૭૯,

૧૬૭૮, ૧૬૮૮, ૧૬૯૦, ૧૬૯૨,

૧૬૯૪થી ૧૬૯૬, ૧૭૦૧થી

૧૭૦૫

-નો નિર્ધાર-૧૬૭૭

-પ્રત્યેક સમયે-૧૬૮૦

-ના ભેદ-૧૬૮૭, ૧૬૯૩

-અને સિદ્ધિયોગ-૧૫૨

-અને ક્ષાયિકભાવ-૧૩૨૩

ગુપ્તિ-૧૧૭૨થી ૧૧૭૪

ગુરૂ-૧૨૫૮થી ૧૨૬૨

ગ્રૈવેયક-૧૯

ઘ

ઘડી-૪૩૩

ઘનવાતાવલય-૨૫

ઘનોદ્ધિ-૨૫

ઘાતકી ખંડ-૬

ચ

ચક્રવર્તી-૧૭૭થી ૧૮૧

ચતુષ્ઠય-૧૯૯

અમલકાર-૭૯૯

અવન-૨૯૨

અરણુનુયોગ-૧૫૭૧

અરમ શરીરી-૭૫૫

ચારિત્ર-૬૪૨, ૧૦૩૦

-અને પાંચ મહાવ્રત-૧૨૮૭ થી
૧૨૮૯

ચારિત્ર-ના પ્રકાર-૧૧૮૭

-થી લાભ-૧૦૯૨

-લિંગ, વેશ-૧૨૮૫

-વ્યવહાર અને નિશ્ચયથી-૧૧૮૫,
૧૧૮૬

-માં સમક્રિતની કિંમત-૧૩૧૯

ચેતના-૪૮૭, ૪૮૮

ચૈત્ય-૧૧૯૬

ચોવિચાર-૧૧૧૫

છ

છ કાય-૩૧૪

છન્નસ્થ-૮૭, ૧૫૯૩

છાયા-૪૦૦

જ

જગત—

-નો રક્ષક-૧૬૭થી ૧૬૯

ની શાશ્વતતા-૩૭૮

જાતિસ્મરણુ જ્ઞાન-૧૫૮થી ૧૬૨

જાત્રા-૧૧૪૨

જિનમુદ્રા-૧૫૧૬

જીવ—

-અન્ય નામ-૪૮૭, ૧૩૮૮થી
૧૩૯૦

જીવ-અમૂર્તિક પદાર્થ-૧૩૭૨

-ના અવરોધ-૬૬૬ થી ૬૭૨,
૬૭૮, ૧૪૭૩, ૧૫૧૧થી ૧૫૧૪

-અને આત્મા-૧૩૯૧

-એક કે અનેક-૧૩૬૭

-ઉત્પત્તિ-૧૩૮૫, ૧૩૮૬, ૧૪૮૪

-કર્તા, ભોક્તા-૧૪૬૧, ૧૪૭૨,
૧૪૭૩

-કર્મનો સંબંધ-૬૮૨, ૭૮૪,
૮૧૧, ૧૪૬૫, ૧૪૬૬

જીવ—

-કર્મબંધ-૬૯૩, ૭૬૧, ૭૭૮,
૭૮૦, ૧૪૬૪

-ગતિ-૨૫૫, ૨૫૬, ૨૬૪,
૨૮૯, ૪૮૬

-ગુણુ-૩૭૦, ૪૭૮, ૧૩૪૨,
૧૩૫૧, ૧૩૫૨, ૧૩૭૬, ૧૪૮૧,
૧૫૬૪

-ચૈતન્ય ગુણુ-૩૭૬, ૪૮૭, ૧૩૩૫

-બ્રહ્મા ગુણુ-૪૮૯

-સુખ ગુણુ-૪૯૦, ૮૩૪, ૧૩૫૪

-વીર્ય ગુણુ-૨૦૦, ૪૯૨, ૧૩૪૮થી
૧૩૫૦

-દ્રવ્ય અને તત્ત્વ-૫૨૧, ૧૩૯૨

-દ્રવ્ય, ગુણુ, પર્યાય-૩૭૯, ૫૦૩,
૫૦૪

-નો દોષ-૧૪૨૦

-અને નય-૧૬૩૨

-ના પ્રદેશ-૩૧૭, ૧૩૭૭, ૧૩૮૩,
૧૩૮૪, ૧૩૮૭

- જીવ-ના ભાવ-૭૯૨, ૭૯૩, ૧૪૨૮,
૧૪૩૨, ૧૪૩૩, ૧૪૩૭ થી
૧૪૪૦, ૧૪૪૭
-ના ભેદ-એકેન્દ્રિય આદિ-૨૯૫થી
૩૦૩, ૩૧૫થી ૩૧૯
-ની મુક્તિ-૨૮૧, ૨૯૧, ૫૬૬,
૫૮૭, ૭૮૨, ૭૮૩, ૮૩૯
-સંસારી, સિદ્ધ-૨૧૩થી ૨૧૬,
૧૩૯૪, ૧૪૦૨
-વળી જુઓ આત્મા—
જ્ઞેન ધર્મ-૪૩, ૮૯૦, ૮૯૯, ૯૦૭,
૯૧૫
-અને અન્ય ધર્મો-૨૭, ૨૮, ૩૮,
૧૭૨, ૪૨૯, ૯૦૧થી ૯૦૯
-પ્રાચીનતા અને ગચ્છભેદ-૪૬થી
૪૯, ૭૦, ૭૧, ૮૯૫થી ૮૯૮,
૧૪૧૭

૬

દુઠીઆ-૭૦

૮

- તનુવાતાવલય-૨૫
તપ-૧૦૧૪, ૧૦૧૭
-આણતપ-૧૦૧૫
-અભ્યંતર તપ-૧૦૧૬
-થી નિર્જરા-૧૦૨૪થી ૧૦૨૬
-થી શરીરને કષ્ટ-૯૫૩
તિથિ-૧૧૧૪
તિર્થ-૭૭૨
તિર્થકર-૬૨, ૧૮૯થી ૨૦૯, ૯૮૬,
૧૨૬૪
ત્યાગ અને વૈરાગ્ય-૧૦૨૧

૬

- દયાના ભેદ-૧૦૮૯
દશ લક્ષણુ ધર્મ-૧૧૯૦, ૧૧૯૧
દર્શન—
-ભેદ-૬૩૪, ૬૩૫, ૧૫૮૪
-જ્ઞાન-૧૫૮૫થી ૧૫૯૧
દાન-૧૦૯૦
દ્વિગંધર આચાર્યો-૬૯
દ્વિવ્યવહાર-૯૯૧, ૯૯૨
દીક્ષા-૧૧૮૧થી ૧૧૮૩
દુઃખ-૨૭૧, ૫૭૬, ૫૭૭
દુઃખમ કાળ-૧૧૯, ૧૩૯, ૪૩૮,
૪૩૯, ૯૧૬, ૯૧૭, ૧૬૦૩
દેવ—
-નું આમુખ્ય-૩૦૭
-નો આહાર-૩૦૯
-ના પ્રકાર-૧૦થી ૨૨
-ની ભાષા-૩૧૦
-નો મોક્ષ-૨૬૧
-નું વિષય સુખ-૩૦૪
-નું વેદન-૩૧૧, ૩૧૩
-નું શરીર પ્રમાણુ-૩૦૫થી ૩૦૮
દેવ દેવીની પૂજા-૮૩૫, ૮૩૬, ૮૮૧
દ્વેષ-૧૧૩૬
દ્રવ્ય-૩૫૦, ૩૫૧
-નો સ્વભાવ-૪૭૫
-રૂપી, અરૂપી-૪૩૩
-જીવ, અજીવ-૪૩૧
-ની સ્વતંત્રતા-૧૬૨૦
દ્રવ્ય નિરૂપ-૧૬૭૪

દ્રવ્યાનુયોગ-૧૫૭૧

-થી નિશ્ચયાભાસી-૧૫૭૨

ધ

ધર્મ-૮૫૫

-ના અનુષ્ઠાન-૮૫૮

-અભ્યુગારી ધર્મ-૮૬૮, ૮૭૬

-ઉપદેશક-૧૨૪૬

-નું પરિણમન-૮૫૭, ૮૫૯

-નો ભેદ-૮૬૯, ૯૧૨

-નો મર્મ-૮૫૮

-ના મુખ્ય અંગ-૯૧૧

-ના સાધનો-૮૪૭, ૮૬૦, ૮૬૩,

૯૧૩, ૧૬૧૧

-નું સ્વરૂપ-૮૫૬, ૮૬૨

ધર્મદ્રવ્ય-ધર્માસ્તિકાય-૪૧૩, ૪૭૩,
૪૮૦

-અને ધર્મ-૪૩૬

-નો સ્વભાવ-૪૭૪

ધર્મધ્યાન-૧૫૦૨થી ૧૫૦૭

-અને પરમાત્માનું ધ્યાન-૧૫૦૮

ધ્યાન-૧૪૯૪, ૧૫૪૭થી ૧૫૬૩

-ના પ્રકાર-૧૪૯૫, ૧૫૨૪, ૧૫૩૯

ન

નય-૧૬૨૫, ૧૬૨૭, ૧૬૨૮, ૧૬૩૧

૧૬૩૨, ૧૬૬૩

-અને પ્રમાણ-૧૬૬૧, ૧૬૬૨

-નિશ્ચય અને વ્યવહાર-૯૨૦ થી

૯૨૨, ૧૬૨૯થી ૧૬૩૮

-વ્યવહાર નય-૧૬૩૯, ૧૬૪૦,

૧૬૪૩, ૧૬૪૭

-અસદ્ભૂત વ્યવહારનય-૧૬૪૪

-સદ્ભૂત વ્યવહારનય-૧૬૪૫

-નિશ્ચય નય-૧૬૪૧

-શુદ્ધ નિશ્ચયનય-૧૬૨૪, ૧૬૪૨

-અશુદ્ધ નિશ્ચયનય-૧૬૪૨

-દ્રવ્યાર્થિકનય-૧૬૪૬

-પર્યાયાર્થિકનય-૧૬૪૬

-નૈગમ નય-૧૬૪૮

-સંગ્રહનય-૧૬૫૦

-શ્લોકસૂત્રનય-૧૬૫૧

-શબ્દનય-૧૬૫૨

-સમભિરૂઢનય-૧૬૫૩

-એવંતભૂતનય-૧૬૫૪

-સ્વાદવાદનય-૧૬૫૫

નરક-

-માં કોણુ ભય-૨૫૧

-ગતિના કારણો-૭૭૧

-માં ધર્મ સન્મુખતા-૨૭૨

-ના પ્રકાર-૨૬૭

-ની ભૂમિ-૨૩

-ની વેદના-૨૬૮, ૨૬૯

નવકાર મંત્ર-૯૮૨ થી ૯૯૦

નવતત્ત્વ-પદાર્થ-૫૨૦, ૫૨૩, ૫૨૪,

૫૨૬ થી ૫૨૮

-જ્ઞેય, હેય, ઉપાદેય-૫૨૯, ૫૩૦

-જીવ તત્ત્વની ભૂલ-૫૩૧

-અજીવ તત્ત્વની ભૂલ-૫૩૨

-અંધ-૩૯૦, ૫૫૯, ૫૬૨

-અંધ તત્ત્વની ભૂલ-૫૩૩

-પુણ્ય-૫૩૬, ૫૪૨, ૫૪૪,

૫૪૬, ૫૫૭

નવતરવ-૫૫૫-૫૩૮થી ૫૪૦, ૫૪૩,
૫૪૫, ૫૫૮
-પુણ્ય, ૫૫૫-૫૫૧, ૫૫૨, ૫૫૫
-,,-ની ભૂલ-૫૩૩
-,,-નો ઉદ્દય-૫૪૭ થી ૫૪૯,
૫૫૩ થી ૫૫૬
-આસ્રવ-૫૫૯, ૫૬૦, ૫૬૩
-આસ્રવની ભૂલ-૫૩૫
-સંવર-૫૬૪, ૫૬૫
-નિર્જરા-૫૬૮ થી ૫૭૪
-મોક્ષ-૫૭૬ થી ૬૦૨

નસીબ-૭૯૭
નામ નિક્ષેપ-૧૬૬૪
નિગ્રંથ ગુરુ-૧૨૩૮ થી ૧૨૪૦
નિર્ધ્વંસ પરિણામ-૧૧૦૯
નિન્હવ-૮૫૩
નિયાણુ-૧૦૩૫
નિર્વિકલ્પ દશા-૮૪૨
-માં અનુભવ-૧૫૩૩, ૧૫૩૪
નિશ્ચય અને વ્યવહાર-૯૨૦ થી ૯૨૨,
૧૬૨૯ થી ૧૬૩૮
નિશ્ચય ધ્યાન-૧૫૩૬
નિસર્ગજ સમ્યક્ત્વ-૧૩૩૨
નિક્ષેપ-૯૭૭, ૧૬૬૪
નીતિ-૫૫૦, ૧૧૨૮
નો કર્મ-૬૦૬

પ

પર્યાપ્તા જીવ-૨૭૪
પર્યાય-૪૩૦, ૪૬૪
-અર્થ પર્યાય-૪૯૯ થી ૫૦૨

પર્યાય-વ્યંજન પર્યાય-૪૯૫થી ૪૯૯,
૫૦૬
પર્યુષણુ-૧૧૧૬ થી ૧૧૧૮
પરમાણુ-૮૬, ૩૮૨, ૫૧૯, ૭૮૮,
૧૭૮૪
પરમાત્મા-૧૪૨૫, ૧૪૨૬
પરમાર્થ-૫૮૩, ૯૨૩
પરાવર્તન-૨૫૯
પરિગ્રહ-૧૧૬૮
પરિણામિક ભાવ-૧૪૩૬, ૧૪૪૫
પરિષદો-૨૨, ૧૧૯૨
પરિષદ જય-૧૧૯૩, ૧૧૯૪
પરોપકાર-૧૨૩૩
પદ્યોપમ-૪૪૮
પંચમહાવ્રત-૧૧૫૦
-અહિંસા-૧૧૫૧
-,, પ્રતની ભાવના-૧૧૭૬
આરંભી હિંસા-૧૧૫૨, ૧૧૫૩
સત્ય-૧૧૫૫
-,,- પ્રતની ભાવના-૧૧૭૭
-બ્રહ્મચર્ય-૧૧૬૬
-બ્રહ્મચર્યની ભાવના-૧૧૭૯
-પરિગ્રહ-૧૧૬૭ થી ૧૧૬૯
-,, -પ્રતની ભાવના-૧૧૮૦
-અચૌર્ય પ્રતની ભાવના-૧૧૭૮
-માં અપવાદ-૧૨૧૭
પંચાસ્તિકાય-૪૩૫, ૪૬૬ થી ૪૭૨,
૪૮૪
પંચેન્દ્રિય-૩૦૨
પાખંડવાદ-૧૬૧૨
પિંડસ્થ ધ્યાન-૧૫૫૭, ૧૫૫૮
પુણ્યથી અભિમાન-૯૩૮

યુજ્ય-થી ચમત્કાર-૯૩૫
 યુજ્ય-પાપ-જુઓ નવ તરવ
 યુદ્ધગત-૩૮૦
 -ની ગતિ-૪૦૯, ૪૨૭
 -પરમાણુ-૩૮૨
 -પર્યાયના ભેદ-૩૮૪ થી ૩૯૧,
 ૩૯૬ થી ૪૦૦
 -પ્રતિબિંબ-૪૧૧
 -ના ભેદ-૩૮૧, ૪૭૯
 -સ્કંધ-૩૮૩, ૪૦૧, ૪૦૫, ૪૦૬
 યુદ્ધગલ પરાવર્ત-૪૫૮, ૪૫૯
 યુનર્જ-મ-૧૬૩, ૧૬૪, ૧૩૭૩
 યુરુષાર્થ-૧૩૪ થી ૧૩૬
 યુષ્કર દ્વીપ-૬
 પૂર્વ અને પૂર્વાંગ-૪૪૭
 પ્રતિક્રમણ-૧૧૦૨, ૧૧૦૩
 -પ્રત્યાખ્યાન, આલોચના-૧૧૦૫,
 ૧૧૧૦
 પ્રતિકૂળતા-૨૮૦
 પ્રતિમા-૧૧૯૬
 પ્રતિગા-૧૧૦૮
 પ્રતિવાસુદેવ-૧૮૪, ૧૮૫
 પ્રતિહાર્ય-૧૮૮
 પ્રત્યાખ્યાન-૧૧૦૪ થી ૧૧૦૭
 પ્રત્યેક બુદ્ધ-૧૮૦
 પ્રથમાનુયોગ-૧૫૭૧
 પ્રદેશ-૮૬, ૪૩૭
 પ્રમાદ-૭૦૦, ૭૦૩
 પ્રમાણ-૧૬૫૯, ૧૬૬૦
 પ્રવચ-૩૫

પ્રવચન માતા-૮૭૯
 પ્રવચનકાર-૮૧૪, ૮૧૮
 પ્રાયશ્ચિત-૧૧૧૧, ૧૧૧૨
 પ્રારબ્ધ-૭૯૭
 પ્રાણુ-૩૩૪
 પ્રાણીના પ્રકાર-૨૯૩
 -ની હત્યા-૧૦૦૯

બ

બહિરઆત્મા-૧૪૨૩
 બળદેવ-૧૮૩
 બાર ભાવના-૧૦૯૩ થી ૧૧૦૧
 બાહ્યક્રિયા-૯૫૪
 બાહ્યજ્ઞાન-૧૧૩, ૧૧૪
 બાહ્ય પરિગ્રહ-૧૧૬૯
 બીજમાં જીવ-૧૪૮૩
 બુદ્ધને મોક્ષ-૩૪
 બ્રહ્મચર્ય-૧૦૫૮, ૧૦૫૯, ૧૧૬૬
 -ની નવ વાક-૧૦૫૭
 -મૈથુનના પ્રકાર-૧૦૫૫
 બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશ-૧૭૧

ભ

ભય-૮૫૨, ૧૨૯૯
 ભવ સ્થિતિ-૨૫૭
 ભવ્ય જીવ-૧૩૯૫ થી ૧૩૯૯
 ભક્તિ-૯૩૬, ૯૬૬, ૯૭૨, ૯૭૩
 -ના ભેદ-૯૬૪ થી ૯૬૭
 -થી સુક્તિ-૯૬૮, ૯૭૧, ૯૭૫
 ભક્તિ માર્ગ-૯૫૯ થી ૯૬૩, ૯૭૪
 ભાવજીવ-૧૪૫૧
 ભાવનિશ્લેષ-૧૬૬૪

ભાવ મરણ-૧૭૮૮

ભેદ જ્ઞાન-૩૭૬, ૧૬૧૫

બ્રાંતિ-૯૨૬

મ

મતાર્થિની ભૂલ-૧૨૫૧

મતિજ્ઞાન-૭૫

મદ-૧૩૦૦

મન-૮૪૭ થી ૮૫૧, ૧૬૧૩

મનઃ પર્યાય જ્ઞાન-૭૮

મનુષ્ય જિંદગીની વ્યર્થતા-૯૨૫,

૧૧૪૩

મનુષ્યના ભેદ-૨૭૩

-ગતિનાં કારણો-૭૭૩

-દેહમાં રોગોની સંખ્યા-૮૦૧

-ભવનું કર્તવ્ય-૨૮૨, ૨૮૩

મનોનિગ્રહ-૧૧૩૩, ૧૧૩૪

મહાત્મા અને ચમત્કાર-૧૪૯, ૧૫૦,

૧૫૩, ૧૨૧૨

મહાવીર શાસનની જયંતી-૯૯૩

મંગલાચરણ-૯૯૭, ૧૦૦૩

-મંગલ-૯૯૮

-નવકાર-૯૯૯ થી ૧૦૦૬

મૃત્યુ-૮૧૨, ૧૭૪૯, ૧૭૫૦, ૧૭૭૨ થી

૧૭૭૭, ૧૭૮૩

-અને ખેદ-૧૭૮૯

-થતાં જીવનું ગમન-૨૮૮

-સમયની ભાવના-૧૭૯૦, ૧૭૯૧

માર્ગણા સ્થાન-૧૭૦૬

માનવ સેવા-૯૨૮ થી ૯૩૩

માનસ્થંભ-૧૦૦૭

માંસાહાર-૩૬

-સમ્યગ્દષ્ટિને-૧૦૩૯

-તીર્થંકરને-૨૦૮

મિથ્યાત્વ-૮૧૭, ૮૨૦, ૮૨૯

-ના પ્રકાર-૮૨૩ થી ૮૨૮, ૮૪૩

-થી લાભ નુકસાન-૮૧૯, ૯૫૫

-નો ક્ષય-૮૨૧

મુનિ-૧૨૦૪

-ના આચાર-૯૦૦, ૧૦૮૧,

૧૨૨૩, ૧૨૨૭, ૧૨૩૩, ૧૨૩૪

-દ્રવ્યલિંગી-૧૩૮, ૧૬૦૯

-નું નમ્રપણું-૧૨૧૪, ૧૨૧૫

-ના ભેદ-૧૨૦૯

-ના મૂળગુણો-૧૧૮૯

-સ્થવિરકલ્પ અને જિનકલ્પ-૧૧૯૮

-ક્ષાન્ત અને દાન્ત-૧૨૦૫

-વળી જુઓ ગુરૂ, સાધુ, દીક્ષા

મુમુક્ષુ-૧૧૨૨

-ને ઉપદેશ-૧૧૨૪

-નો નિશ્ચય-૧૧૨૭

-ને મત, ગચ્છ, નય ૩૯

મૂઢતા-૧૨૯૫, ૧૨૯૮

મૂર્તિપૂજા-૯૭૬ થી ૯૮૦

મૈત્રી ભાવ-૧૦૧૧

મોહ અને તૃષ્ણા-૮૪૪, ૮૪૫,

૧૧૩૭

મોક્ષ—

-અન્ય માર્ગમાં-૪૫

-આશીર્વાદથી-૧૪૧

મોક્ષ-નો ઉપાય અને ક્રમ-૧૩૭,
૨૬૬, ૧૬૦૮, ૧૬૧૪
-ગમન-૨૯૦
-ગામી જીવોની સંખ્યા-૫૯૧ થી
૫૯૫
-માટે જાતિ અને મત-૧૪૫૮
-તેજનું તેજમાં ભળવું-૧૩૭૪
-ની શ્રેણી-૯૪૯
-માટે જ્ઞાન, તપ-૧૦૨૯, ૧૫૯૬

મોક્ષ માર્ગ—

-નિશ્ચય અને વ્યવહાર-૧૬૨૮
-માં પુરુષાર્થ-૧૭૩૮
-ના પ્રકાર-૪૪, ૪૫, ૯૬૨
-નાં સાધન-૨૪૧, ૨૭૬, ૯૧૮,
૯૧૯

૫

યજ્ઞ-૩૦
યતિ-૧૨૦૬
યોગ-૬૮૫થી ૬૮૮
યોગી-૧૨૦૭

૨

રાગ-૭૭૯, ૯૩૭, ૧૧૩૫, ૧૧૩૮,
૧૪૭૮
રાગદ્રેષ-કર્મ જનીત, જીવજનીત-૧૪૬૭
-જીવ કે પુદ્ગલનાં-૧૪૬૨
-પ્રાથમિક ભૂમિકામાં ૧૪૬૩
રાત્રિભોજન ત્યાગ-૧૦૭૭
રૂચક પ્રદેશો-૧૪૮૭
રૂચિ અનુયાયી વીર્ષ-૧૩૪૭
રૌદ્ર ધ્યાન-૧૫૦૦, ૧૫૦૧

લ

લખિંધ-૧૪૩થી ૧૪૭, ૧૫૫, ૧૫૬,
૧૫૬૬
લેશ્યા-૧૬૬૫થી ૧૬૭૪
લોક—
-અને અલોક-૧, ૪૧૯, ૪૨૨,
૪૨૪
-ના પ્રયો-૪૨૫
લોકાકાશ-૪૧૭

વ

વજ્રપલવનારાય સંઘયણુ-૩૩૫
વચનના ભેદ-૧૧૫૬થી ૧૧૬૫
વંદન-સમ્યક્દષ્ટિને-૧૩૨૭
વાતાવલય-૨૫
વાસુદેવ-૧૮૨
વિક્રમા-૭૦૧
વિદેહક્ષેત્ર-૧૯૩, ૨૫૨
વિનય-૧૨૯૬
વિપર્યાસ-બુદ્ધિ-૮૩૦
વિરતિ-૬૯૦
વિશ્વ-૩૪૯
વીતરાગતા અને ઉદાસીનતા-૧૦૨૨
વીતરાગ માર્ગમાં અશ્ચી-૨૭૦
વેદ-૬૮૯
વેદક સમ્યક્ત્વ-૧૩૩૧
વૈરાગ્ય-૧૨૫, ૧૦૨૦, ૧૦૨૭,
૧૧૬૪, ૧૨૩૫
વ્યતિક્રમ-૧૧૧૦
વ્યવહાર રાશિ જીવ-૨૬૦
વ્યવહાર સમ્યક્ ચારિત્ર-૧૧૪૭ થી
૧૧૪૯

વ્યસન-૮૩૧
 વ્રત-૯૨૭, ૯૩૯, ૯૪૨, ૯૫૨,
 ૧૦૪૦થી ૧૦૪૩
 વ્રત-અભુવ્રત-૧૦૪૪
 -અભુવ્રતના અતિચાર-૧૦૫૧ થી
 ૧૦૫૪, ૧૦૬૧
 -ગુણુવ્રત-૧૦૪૫, ૧૦૬૪
 -ગુણુવ્રતના અતિચાર-૧૦૪૬,
 ૧૦૬૨ થી ૧૦૬૫
 -શિક્ષાવ્રત-૧૦૪૭, ૧૦૪૮
 -શિક્ષાવ્રતના અતિચાર-૧૦૬૬
 થી ૧૦૬૯
 -સદ્લેખના/સંચારો-૧૦૫૦,
 ૧૭૭૮ થી ૧૭૮૬
 -સદ્લેખનાના અતિચાર-૧૭૮૭
 -સાગાર-૧૦૪૧

શ

શબ્દપર્યાયના ભેદ-૩૮૫
 શરીર-૩૨૩, ૩૩૦ થી ૩૩૩
 -ના પાંચ પ્રકાર-૩૧૮, ૩૨૪થી
 ૩૨૯
 -માં પીડા-૩૩૭
 -ના મળદ્વાર-૩૩૯
 શલાકા પુરૂષ-૧૭૩ થી ૧૮૫
 શલ્ય-૮૪૩
 શાસ્ત્ર-૫૯, ૮૮૮
 શાસ્ત્રાભ્યાસ-૬૦, ૬૧, ૧૫૭૨,
 ૧૫૭૪ થી ૧૫૭૬
 -અર્થ કરવાની રીત-૧૩૫૬
 શાંતિનો અનુભવ-૬૮૦

શાંતિ-ઓમ શાંતિનો અર્થ-૯૯૪થી
 ૯૯૬
 શિક્ષણુ-૧૧૨૯, ૧૧૩૦
 શુક્લધ્યાન-૧૫૦૯, ૧૫૧૦, ૧૬૭૩
 શુભકાર્યો-૯૪૩
 શુભ રાગ-૫૩૭
 -ઐકન્દ્રિયને-૧૬૭૫
 -ધર્મનો ક્રમ-૯૪૭, ૯૪૮
 -ધર્મનું સાધન-૯૪૪, ૯૪૫,
 ૯૪૬, ૯૫૭
 -પરિણામ-૫૩૪, ૯૩૪
 -મોક્ષનું કારણ-૯૩૭, ૧૦૨૮,
 ૧૪૫૭

શુષ્ક અધ્યાત્મી-૯૨૪
 શેખર સુરિ-૬૭
 શૈલેશી અવસ્થા-૮૧૬

ષ

ષટ્કર્શન-૧૪૫૯

સ

સતપુરૂષ-૧૨૪૧ થી ૧૨૪૪
 સત્ય-૧૦૮૨ થી ૧૦૮૪
 સત્સંગ-૧૨૫૬, ૧૨૫૭
 સત્ગુરૂ-૧૨૪૫, ૧૨૫૧, ૧૨૫૨
 સદાચાર-૧૦૨૮, ૧૦૩૧
 સર્પને કરડવા દેવો કે મારવો ?
 ૧૬૧૬
 સપ્તભંગી-૧૬૫૭
 સમક્રિત-સમ્યક્ત્વ-સમ્યગ્કર્શન-૧૨૬૬
 થી ૧૨૬૮, ૧૨૭૮, ૧૨૭૯

- સમક્રિત-અન્યગતિમાં-૧૬૮૧
 -નો અનુભવ-૧૨૯૦, ૧૨૯૧, ૧૩૧૫
 -માટે અભ્યાસ-૧૩૦૫, ૧૩૧૨, ૧૩૧૩
 -ના અંગ, લક્ષણ-૧૩૦૨, ૧૩૦૯
 -અને ચારિત્ર-૧૩૧૯
 -ની જાણ-૧૩૧૬, ૧૩૧૭
 -જુદા જુદા ગુણસ્થાને-૧૩૨૭
 -ના બે પ્રકાર-૧૨૭૨
 -ના છ પ્રકાર-૧૨૭૬, ૧૨૭૭, ૧૩૩૦ થી ૧૩૩૨
 -નું પ્રગટ ન થવું-૧૨૮૨, ૧૨૮૪ ૧૩૧૪
 -ની પ્રાપ્તિ-૫૨૫, ૮૨૨, ૧૨૬૯, ૧૫૮૦
 -નો મહિમા-૧૨૭૦, ૧૩૦૭, ૧૫૭૯
 -અને મુનિદશા-૧૨૮૧
 -થી લાભ-૧૨૭૧, ૧૩૦૮, ૧૩૨૮
 -વખતે વિચાર-૧૩૧૮, ૧૫૩૦
 -નું વમવું-૧૨૭૫
- સમક્રિતી-સમ્યક્તી-સમ્યક્દષ્ટિ—
 -ના આઠ અંગ-૧૨૯૩
 -ને ક્ષાય-૬૭૦, ૧૩૦૬
 -ની ગતિ-૧૨૭૪
 -ના ગુણો-૧૨૯૪
 -માં દોષોનો અભાવ-૧૩૦૧

- સમક્રિતિ-ને નિર્જરા-૫૭૫, ૧૩૦૪
 -ની પ્રતીતિ-૧૩૨૪, ૧૩૨૫, ૧૪૪૮
 -નો મોક્ષ-૧૨૭૩
 -નું વર્તન-૧૨૯૨
 -નો શુદ્ધોપયોગ-૧૪૫૨
- સમભાવ-૧૧૪૦, ૧૧૪૧
 સમય-૮૬, ૪૪૬, ૧૩૫૫
 સમરંભ-૧૧૫૪
 સમવાય-૧૬૦૪, ૧૬૦૫
 સમ્યક્ ચારિત્ર-૧૦૩૧ થી ૧૦૩૪, ૧૨૮૦
 સમ્યક્ મોહનીય-૬૫૮
 સમ્યક્જ્ઞાન—
 -ની આરાધના-૧૩૨૦
 -નું ગુણસ્થાનક-૮૨૨
 -અને ચારિત્ર-૧૨૮૩
 -માં નિશ્ચય વ્યવહાર-૧૫૯૮
 -નું ક્ષણ-૧૫૯૫
 -માં રૂકાવટ-૧૫૭૮
- સમાધિમરણ-૧૭૭૯ થી ૧૭૮૨
 સમિતિ-૧૧૭૦, ૧૧૭૧
 -અને સુપ્તિ-૧૧૭૪
 સમુદ્ઘાત-૧૪૦૮ થી ૧૪૧૬
 સમુરિક્ષ્મ મનુષ્ય-૨૭૫
 સદ્લેખના/સંધારો-૧૦૫૦, ૧૭૭૮, ૧૭૮૪, ૧૭૮૬
 -અને આત્મહત્યા-૧૧૪૫, ૧૧૪૬
 સ્ત્રીને મુનિપણું-૧૨૧૬
 -ને મોક્ષ-૫૯૯, ૬૦૦

સ્થાપના નિક્ષેપ-૧૬૬૪
 સ્થાનકવાસી-૫૫
 સ્યાદવાદ-૮૯૩, ૧૬૫૫ થી ૧૬૫૮
 સ્વચતુષ્ટય-૧૪૮૨
 સ્વચ્છંદ અને પ્રતિબંધ-૧૫૧૨
 સ્વચ્છંદતા-૬૮૧
 સ્વપ્ન-૨૪૪, ૨૪૫
 સ્વસ્તિક-૧૦૦૭
 સ્વાધ્યાય-૧૩૨
 સંકલેશ સ્થાન-૧૭૦૭
 સ્કંધ-૩૮૩, ૪૦૧, ૪૦૫, ૪૦૬
 સંખ્યાતા-૨૬
 સંધ-૪૭, ૭૧
 સંયમ-૯૦, ૬૪૩
 -અને જ્ઞાન-૧૦૩, ૧૦૪
 -ના પ્રકાર-૯૧
 -યમ, નિયમ-૧૦૧૯
 સંયમલબ્ધિ સ્થાન-૧૭૦૯
 સંસાર-૭૮૬, ૮૬૧, ૧૨૩૬, ૧૨૩૭
 -નો આરંભ, અંત-૨૪૯
 સંસ્થાન ભેદ-૩૯૪, ૩૯૫
 સંહસંપ્રુદ્ધ-૧૮૦
 સંજ્ઞા-૨૯૭, ૩૩૮
 સંજ્ઞી જીવ-૨૫૪
 સાંગરોપમ-૨૨૭, ૪૪૯
 સાદ્દિ અનંત-૫૦૭
 સાદ્દિ સાંત-૫૦૭
 સાધુ-૧૨૦૨
 -અન્યનામ-૧૨૦૮
 -ના આચાર-૮૭૮, ૧૧૮૮,
 ૧૨૧૮, ૧૨૨૧, ૧૨૨૬, ૧૨૩૦

સાધુ-નો આદેશ, ઉપદેશ-૧૨૨૪.
 ૧૨૨૫
 -અને આશીર્વાદ-૧૨૨૯
 -માં અંખપ-૮૭૭
 -નો પરિગ્રહ-૧૨૨૮
 -વર્તમાનકાળના-૧૨૬૩
 -સાધુપણાનો ત્યાગ-૮૮૨
 -સ્નાનનો નિષેધ-૧૨૧૯, ૧૨૨૦
 સામાયિક-૭૩, ૧૦૭૦ થી ૧૦૭૨
 સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ-૧૩૩૦
 સાંપરાયિકી ક્રિયા-૧૧૬૯, ૧૨૦૨
 સિક્ક—
 -આકાર, અવગાહના-૨૨૩, ૨૩૭
 થી ૨૪૦
 -ના આઠ ગુણુ-૨૧૭
 -ને કર્મબંધ-૧૬૭૯
 -ને જન્મ જરાનો અભાવ-૬૨૮
 -જીવોમાં ભેદ-૨૧૮
 -નું પરિણુમન-૧૩૭૫
 -નો ફરી અવતાર-૨૩૫
 -નું શરીર-૨૨૨, ૨૨૪
 -અને સંસારી આત્મા-૬૨૩ થી
 ૬૩૦
 -નું સુખ-૨૨૫ થી ૨૨૯
 સિક્કશીલા-૮, ૨૨, ૨૩૬, ૪૮૫,
 ૫૮૮
 સિક્કક્ષેત્ર-૨૧૯ થી ૨૨૧, ૨૩૦ થી
 ૨૩૪, ૧૪૦૬
 સિક્કિના પ્રકાર-૧૪૫
 સુકથા-૭૦૨

સૂત્રના નામ-૫૪

-અને સિક્કાંત-૫૭

સૂક્ષ્મત્વ-૩૯૧

અ

આવક-૧૦૩૬, ૧૦૩૭

-ના ગુણુ-૧૦૭૮, ૧૦૮૦

-છ આવશ્યક-૧૦૭૫

-તિર્થયા આવક-૧૦૩૮

-ના નિયમ-૧૦૭૪

-અને ધંધો-૮૬૪ થી ૮૬૬

-ની પ્રતિમા-૧૦૭૬

-ના ભેદ-૮૭૦ થી ૮૭૫

-ના લક્ષણુ-૧૦૭૯

-ના વિચાર-૮૮૦

-માટેના વ્રત-જુઓ વ્રત

શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર-૫૧, ૫૨, ૧૬૪૯

શ્રુત કેવળી-૮૨

શ્રુત જ્ઞાન-૭૬

ક્રોણી-૧૬૯૭ થી ૧૭૦૦

હ

હિંસા-૧૦૧૨, ૧૦૧૩

-પરોપકારી-૧૦૦૮

હિંદુ ધર્મના ચાર યુગ-૪૫૭

હેમચંદ્રાચાર્ય-૬૩ થી ૬૫

ક્ષ

ક્ષપક ક્રોણી-૧૭૦૦

ક્ષમા-૧૧૯૧

ક્ષયોપશમ-૮૮૫ થી ૮૮૭

-સમ્યક્ત્વ-૧૨૭૬

-અને ક્ષય-૧૪૩૨, ૧૪૩૯

ક્ષાયોપશમિક ભાવ-૧૪૩૧, ૧૪૪૩

ક્ષાયક-૬૭૬

ક્ષાયિક ભાવ-૧૪૩૦, ૧૪૪૨

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ-૧૨૭૬

જ્ઞ

જ્ઞાન-૭૪ થી ૮૫

-નો અર્થ-૯૨ થી ૯૪, ૧૦૦થી
૧૦૨, ૧૧૨

-અને અનુભૂતિ-૧૨૬

-ઈન્દ્રિય જ્ઞાન-૧૧૮, ૧૩૬૪, ૧૩૬૫

-ઉપદેશ અને સિક્કાંત જ્ઞાન-૧૨૧
થી ૧૨૪

-અને ચારિત્ર-૧૦૨૩

-તીર્થયા અને મનુષ્યને-૧૩૨૬

-પરોક્ષ જ્ઞાન-૧૨૦

-નું ક્ષણ-૯૫

-ખીજભૂત, વૃક્ષભૂત-૧૧૭

-મેક્ષિનો ઉપાય-૯૯

-નું લક્ષણુ-૧૫૯૪

-અને લિંગ-૧૧૬

-અને વિદતા-૧૧૫

-વિભંગ જ્ઞાન-૧૧૦, ૧૧૧

જ્ઞાન-

-અને વૈરાગ્ય, સંયમ-૯૦, ૯૮,
૧૦૩ થી ૧૦૭

-થતાં સંસારનો અભિગમ-૯૬, ૯૭
-ક્ષયોપશમ-૬૪૦

જ્ઞાન ક્રિયાભ્યામ્ મોક્ષ-૯૫૬, ૮૮૯

જ્ઞાની-

-નું અકર્તૃત્વપણું-૧૪૮૫

-અને અજ્ઞાની-૧૨૪૮

-નો આશ્રય-૧૨૫૩

-ની ઝોળખાણુ-૧૨૪૨, ૧૨૫૪,
૧૨૫૫

-ની ક્ષરણી અને ક્યની-૧૨૫૦,
૧૭૪૮

-ને ધનની ઇચ્છા-૧૪૮

-ના ખાણ્યાચાર-૧૨૪૭

-અને શાસ્ત્રાભ્યાસ-૧૨૧૦

-ને શુભ ભાવ-૯૪૪

-અને સિક્કિયોગ-૧૫૧

“જિનેશ્વરને એવું કોઈ પણ કારણ
 નહોતું કે જે નિમિત્તે તેઓ મૃષા કે પક્ષ-
 પાતી બોધે, તેમ તેઓ અજ્ઞાની ન હતા,
 કે એથી મૃષા બોધાઈ જવાય. જૈન પ્રવર્તકો-
 એ મને કંઈ ભૂરશી દક્ષિણા આપી નથી.
 તેમ એ મારા કંઈ કુટુંબપરિવારી પણ
 નથી કે એ માટે પક્ષપાને હું કંઈ પણ
 તમને કહું પ્રિય ભળ્યો, જૈન જેવું એકકે
 પૂર્ણ અને પવિત્ર દર્શન નથી, વીતરાગ
 જેવો એકકે દેવ નથી, તરીને અનંત
 હુબથી પાર પામવું હોય તો એ સર્વજ્ઞ
 દર્શનરૂપ કલ્પવૃક્ષને સેવો ”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

— પ્રશ્નો —

- * આત્મા છે ? તે હોય તો દષ્ટિમાં કેમ આવતો નથી ?
 - * ધર્મ એટલે શું ? મોક્ષનો ઉપાય શું ?
 - * ઈશ્વર છે ? શું ઈશ્વરે જગત બનાવ્યું છે ? રામ અને કૃષ્ણ ઈશ્વરના અવતાર હતા ?
 - * મંત્રસિદ્ધ, જાપ વગેરેથી ચમત્કાર સંભવે છે ?
 - * ધ્યાન, ધર્મધ્યાન અને આત્મધ્યાનમાં શું ફેર છે ?
 - * જો બધા જીવ મોક્ષે જાય તો સંસાર ઉચ્છેદ ન થઈ જાય ?
 - * દેવ, દેવીઓ, યજ્ઞ આદિની પૂજા કાર્યકારી છે ? તેઓ આપણને મદદ કરે ?
 - * જિનમાર્ગ સિવાય બીજા કોઈ માર્ગમાં મોક્ષમાર્ગ હોય છે ?
 - * જીવ અથવા પરમાણુ નવા ઉત્પન્ન થાય છે ?
 - * આત્મા એક છે કે અનેક ?
 - * પ્રતિકૂળતામાં કયાંય માર્ગ ન સૂઝે ત્યારે શું કરવું ?
 - * રાગદ્વેષ જીવપ્રેરિત છે કે કર્મજનિત ?
 - * શું ધર્મ અને પુણ્ય એક જ છે ? તે બંનેમાં કાંઈ ફેર છે ?
 - * દુનિયાની છેવટ શી સ્થિતિ થશે ? દુનિયાનો પ્રલય છે ?
 - * નમોકાર મંત્ર કોણે બનાવ્યો ?
 - * સ્વસ્તિક ચિહ્નનો શું અર્થ છે ?
 - * માનસ્તંભ એટલે શું ?
 - * નરક એટલે માત્ર ભય બતાવવા પૂરતી જ વાત છે ને ?
 - * ખૂન કરીને પણ અદાલતમાં કેમ છૂટી જાય છે ?
 - * “ૐ શાંતિ શાંતિ” શબ્દોનો અર્થ શું છે ?
 - * નવકારવાળી (માળા)માં એકસો આઠ પારા કેમ છે ?
- આ પ્રશ્નો ઉપરાંત આવા બીજા કેટલાયે ઉપયોગી પ્રશ્નોના જવાબો આ પુસ્તકમાં છે.